

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ

«XV ОРАЗБАЕВ ОҚУЛАРЫ»

халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

21–22 сәуір, 2023 жыл

PROCEEDINGS

of International Scientific and Methodical Conference

«XV ORAZBAYEV READINGS»

21–22 April, 2023

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И СПОРТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ
«ТАҢБАЛЫ» ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАБИҒИ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІ

«XV ОРАЗБАЕВ ОҚУЛАРЫ»

халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

21–22 сәуір, 2023 жыл

PROCEEDINGS

of International Scientific and Methodical Conference

«XV ORAZBAYEV READINGS»

21–22 April, 2023

Алматы
«Қазақ университеті»
2023

УДК 001
ББК 72
О-59

Редакция алқасының төрағасы

Ж.Қ. Түймебаев – филология ғылымдарының докторы
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің басқарма төрағасы-ректор

Редакциялық алқа:

Р.Е. Харипова – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің директоры;
А.М. Сарбасов – «Таңбалы» тарихи-мәдени және табиғи мемлекеттік қорық-музейінің директоры
м.а.; **Ә.Т. Төлеубаев** – эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың «Археология және антропология» ҒЗИ
директоры. **Д.С. Байгунаков** – эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың тарих факультетінің деканы.

Жауапты редактор

Р.С. Жуматаев – PhD, эл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі

Құрастырушылар

Б.Б. Бесетаев, А.С. Есенаманова

О-59 **«XV Оразбаев оқулары»** халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары /
Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 310 б.
ISBN 978-601-04-6278-6

«XV Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдарының жинағына Қазақстан және іргелес өңірлердің археологиясы мен этнологиясының, музей ісінің бүгінгі күнгі өзекті мәселелеріне арналған зерттеулер енген. Материалдар жинағы археологтарға, этнологтарға, тарихшыларға және қалың көпшілікке арналған.

УДК 001
ББК 72

ISBN 978-601-04-6278-6

© Эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2023

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Байгунаков Д.С. Қазақстан археологиясы және соттық криминалистика (Жаңалық материалдары негізінде).....	5
Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Сағындықова С.Т. Археологические раскопки на памятниках Ботпай 1 и 2 в 2021 году.....	8
Бейсенов А.З., Ахияров И.Қ., Жұманазаров Н.Ш. Орталық Қазақстан сақ дәуірінің Абылай қонысындағы жаңа зерттеулер.....	12
Бейсенов А.З., Паничкин А.В. Тасмола, пәнаралық зерттеулер: көне бояулар құпиясы.....	17
Бородовский А.П. Раннесаргатский курган на Среднем Иртыше.....	22
Жунисханов А.С., Айтқали А.К., Рахманқұлов Е., Каримабаева З. Курган раннего железного века близ с. Шалабай Абайской области.....	30
Кариев Е.М. Культурное наследие юго-восточного Казахстана: история, задачи и перспективы изучения археологических и этнографических памятников Шубарат и Молалы.....	34
Кудабаев Ч.А. «Таусамалы» археологиялық кешенінің петроглифтері мен таңбалары.....	46
Мырзабай Д.Б. Жартас өнеріндегі арба бейнесінің маңыздылығы.....	55
Тулегенов Т.Ж., Амаргазиева А.Ж., Муздыбаев С.С. Актуальные задачи и варианты их решений по обеспечению сохранности археологических памятников Енбекшиказахского района Алматинской области.....	57
Утубаев Ж.Р., Аққалиева А.Ш. Шірік рабат қалашығындағы №6 обадан табылған сүйек тарак.....	62
Торежанова Н.Ж., Кулиш А.В. Новые исследования на городище Бака тобе (III-IV вв.) в долине Таласа.....	65
Николаев Е.Н. Железоделательное производство якутов в эпоху позднего средневековья..	71
Базылхан Н. Көне түрік бітік жазулы «Ырық бітіг» қолжазба кітабының ырым-жосындық мәні.....	79
Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б., Абир Р.Қ. Талас өңірінен жаңадан анықталған ортағасырлық төрткүлдер (2021-2022 жж. далалық зерттеулер бойынша).....	94
Жумай Г. Археолог И.И. Копыловтың Талхиз қалашығына жүргізген зерттеулері.....	104
Сала Р., Деом Ж.-М. Культурный ландшафт горы Карашагыл в юго-восточной части Чу-Илийских гор.....	108
Кепин Д.В., Титова Е.Н. Соотношение археологического и естественно научного памятниковедения.....	114
Мусаханова М.З., Мусаханова Ж.М. Дисциплина «Основы археологии» для специальности «Искусствоведение» (из опыта преподавания).....	118
Нұрғали Н.Б. Асүйлік керамика: түрлері мен ерекшеліктері (VI–XIII ғғ.).....	123
Сәкенов С.Қ., Кукушкин А.И., Бурбаева С.Б., Рахманқұлов Е.Ж., Сиражева Б.А. Бытғай ортағасырлық ескерткіші төңірегінде 2022 жылы жүргізілген археологиялық барлаулар.....	131
Шашенов Д.Т., Бейсенов А.З. Әлімхан Ермеков әулетінің Бөріктас қыстауындағы археологиялық зерттеулер.....	136
Ямаева Е.Е. Тамга «шагающее солнце» хас/кас алтайцев: в контексте интерпетации культурно-исторического наследия Горного Алтая.....	147
Бейсенов А.З. Жақып Ақбаев әулетіне қарасты бес құлпытас.....	152
Moldakhmet A. The equivalence and history of research of medieval city Asanas and “Eshnas”, “Ornas” cities in the data.....	163

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Адыгамов Р.К. Междисциплинарные подходы в исследованиях истории богословия: на материале диссертации «Богословско-правовая мысль татар Поволжья и Приуралья в конце XVIII – начале XX в.: история развития и тенденции обновленчества в мусульманской умме».....	166
Бейбіт А.Б. XVIII-XIX ғғ. Баянауыл – Қызылтау өңірінің нышандық маңызы бар сәулет ескерткіштері.....	175
Болсанбек Б. Жеті ата зердесінің тарихи мәні.....	181
Ескекбаев Д. Қызылжар, Көкше өңірлерінің топонимикалық атаулары тарихынан.....	188
Иманбекова А.А. Теоретико-методологические основы изучения перехода к оседлости казахов в связи с модернизационными процессами в Казахской степи.....	196
Калшабаева Б.Б. Тәуелсіз Қазақстан тұсындағы «Этнология және антропология» мамандығы және этнолог ғалымдардың зерттеу бағыттары мен ғылыми тұжырымдары.....	200
Козгамбаева Г.Б., Байдаулет Е.Қ. Қазақстанға депортацияланған немістердің тарихынан (1930-1950 жж.).....	214
Қалыш А.Б. Этнодемографические процессы среди туркмен Казахстана в 1920-1980-е годы.....	218
Мейрманова Г.А. Қазақ әйелдерінің әшекейі – моншақ этнографиялық жәдігер ретінде.....	226
Рахимов Е.К., Тыныбеков Д.Ж. Қазақтың қалжыңдасу мәдениеті жайында.....	229
Сабыргалиева Н.Б., Нығметжанов Б.Т. Ресей империясының Қазақстанның батыс өлкесіне жүргізген конфессионалдық саясаты (XIX ғ. ортасы – XX ғ. басы).....	232
Султанярова А.Ж. Жамбыл облысының миграциялық үдерістері (1991-2022 жж.).....	238
Сыдығалиев С.М. Общие и актуальные проблемы этнической истории и этнокультурных процессов.....	243
Толеубек Т.А. Историко-культурное сходство древних корейцев и казахов.....	248

МУЗЕЙ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Балаева А.Б. Ағаш бұйымдарының мәні, мағынасы және адамға берер пайдасы (ҚР MOM коллекциясы негізінде).....	251
Бегалиев О.Ж. Қорқыт ата мемориалды кешеніндегі киелі орындарының географиясында.....	255
Бейсебаева А.Е. Жамал Омарованың өмірі мен шығармашылығы беттерінен (ҚР Мемлекеттік орталық музейі материалдары негізінде).....	259
Болсынбек Т.Н. Дәрікүты – кісе белдіктің құрамдас бөлігі.....	265
Жапакова Г.С. Женское образование в Казахстане в XIX–XX вв.....	270
Кәрім О.С., Серік Д.А. Қазақтың ұлттық ойыны – Тоғызқұмалақ (ҚР MOM коллекциялары негізінде).....	276
Кеңесбек Б.М. Ұлттық аспаптардың зерттелуі.....	280
Мякишева О.А. Фаянсовая чаша из коллекции Центрального государственного музея Республики Казахстан.....	285
Сихымбаева К.Б. Қазақ халқының саусақ пен тіс өрнектеріндегі этногендік ерекшеліктерінің аспектісі.....	291
Советхан Р.А. Музейде мәдени мұраны насихаттау бағыттары: Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі тәжірибесі негізінде.....	296
Сүйіндікова П. Қазақстанның байтақ даласының тарихи-мәдени қазынасы «Ұлы дала мұрасы: Зергерлік өнер жауһарлары» атты көрмесінің Корея Ұлттық музейінде қойылған құнды жәдігерлері.....	301
Kozhakhon Zh. Methods for museification of cultural and natural heritage objects in open-air museums.....	305

ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ СОТТЫҚ КРИМИНАЛИСТИКА (Жаңалық материалдары негізінде)*

Өткен ғасырларда қалыптасқан Қазақстан археологиясы бүгінгі күні өз жетістіктері негізінде әлемге танылып отыр. Оның бірнеше кезеңдерден тұратын даму белестері елімізде орын алған саяси-тарихи оқиғалармен, күрделі құбылыстар және сан алуан үдерістермен де тығыз байланысты екендігі белгілі. Қай кезеңде болмасын жаһандық өзгерістердің Қазақстан археологиясына өзіндік әсерін тигізуі қалыпты жағдай. Мұндай үдерістерді әлемдегі барлық археологиялық мектептер бастарынан кешті. Отандық археология саласының тарихынан қалыптасу мен дамудан өзге бәсеңдеу, баяулау немесе қарқынды түрде даму сынды процестерді кезіктіруге де болады. Әсіресе жаңа мыңжылдықта жаңаша дамуға бетбұрыс алу қарқынды дамуда. Осы тұрғыдан келер болсақ, отандық археология соңғы отыз жылда жаңа белеске көтерілуде деуге де болатын шығар.

Айта кетуіміз керек, еліміз тәуелсіз алғалы бері Қазақстан археологиясы жаңа дамуды басынан кешіруде. Осы тұста археология ғылымының сан салалары бойынша зерттеулер жүргізіліп, тың материалдар алынды, бұрынғы кеңестік маркстік-лениндік идеологиялық тұжырымдарға ғана бағынудан түгелдей арылды. Нәтижесінде осы жылдары алғашқы қоғам мен орта ғасырлар кезіндегі шынайы тарихи үдерістер мен құбылыстар қалпына келтірілді, оларды бұра тарту, қатаң идеологиялық қалыптарға салу немесе материалдарды әсерілеп көрсету секілді жалаң тұжырымдамалар келмеске кетті.

Әрбір кезеңде Қазақстан археологиясына жүктелген мәселелер, өзекті сауалдар, т.б. болғандығы белгілі. Қазіргі таңда отандық археологияны дамыту үшін өткен ғасыр ортасында межеге алынған проблемалар негізі бағыт болмауы тиіс. Мейлі олар қаншама рет түрленсе де. Яғни, белгілі бір ауданда тас ғасыры немесе ерте темір дәуірі ескерткіштері зерттелінбей жатыр, оларды зерттесек археология дамып кетеді деген пікір болмауы тиіс. Археология ғылымы кешенді түрде басқа ғылым салаларымен қабыса дамуы керек деген ойдамыз.

Біздің ойымызша Қазақстан археологиясында дамуы тиіс бірнеше бағыттар бар. Солардың бірі – сот археологиясы. Бұл саланы дамыту үшін құқықтық органдармен байланыс орнату, мамандарға осы салада ізденістер жүргізуге мүмкіндіктер беру керек.

Әлемдік археологияда белгілі болып отырған жайт, сот археологиясы (*forensic archeology*) және сот антропологиясы (*forensic anthropology*) сынды салалар ондаған жылдардан бері дамып келеді. Оны кейде сот-медициналық, соттық немесе криминалистік археология ретінде қарастырады немесе дәл осылай атап та жатады (Криминалистика: учебник, 2012). Әдетте сот археологиясы мен сот антропологиясы өзара бірін-бірі толықтырып жатқан салалар, тіпті олардың барлығы бірігіп түптеп келгенде соттық криминалистиканы құрауы да мүмкін (Аверьянова, Белкин, Корухов, Россинская, 2000. с.22-29). Алайда баяндап кеткен абзал шығар, осы аталып отырған сот археологиясы мен сот антропологиясы дәстүрлі түрдегі сот медицинасының бір саласы емес, оның құрамдас бөлігі немесе дербес саласы екендігі де бүгінгі күні анық белгілі болып отыр.

Әрбір саланы жеке талдап кетер болсақ: сот археологиясы сот сараптамасына қажетті археологиялық жұмыстарда атқару, ал сот антропологиясы сот медицинасы негізінде табылған адамның мәйітіне қатысты аналитикалық талдаулар жүргізу. Әдетте сот археологтары мен сот антропологтары қайта бірлесе жұмыс істейді. Бір қарағанда мәйіт жатқан жерді ідестіру, эксгумация жасау, адам денесінің қалдықтарын немесе сүйек бөлшектерін жинастыру секілді ортақ іс-әрекеттерді бірлесе атқара да береді (Курс криминалистики, 2004. С. 8-15). Дегенмен олардың өз салалары бар. Сот археологиясы кабинеттік іздестіру жұмыстарына дейінгі кезеңдегі барлық ізденістерді жүргізеді, ал одан кейінгі ғылыми-зерттеу жұмыстарын немесе сот-медициналық сараптамаларды, түрлі криминалистикалық талдауларды көбіне сот антропологиясы толықтай атқара алады (Теория судебной экспертизы, 2009. С. 101-134). Әрине ол сот-медициналық сараптамада қолданылатын өзге ғылым салаларының жетістіктерін пайдаланады.

*Баяндама ҚР Мәдениет және спорт министрлігі мемлекеттік мекемесінің бағдарламалық нысаналы қаржыландырудың ЖТН № BR10164308 «Алматы облысы Жаңалық ауылындағы саяси репрессия құрбандары қалдықтарының археологиялық верификациясы мен тарихи идентификациясы: пәнаралық зерттеулер» жобасы аясында дайындалды.

Қазіргі күні ХХ ғасыр алғашқы жартысында орын алған Қазақстандағы саяси репрессиялар жай-күйі туралы қомақты тарихнамалық қор жинақталған. Тіпті бұл жөнінде шетелдік тарихнамада да бірқатар зерттеушілер (Р. Конквест, Н. Верт, М. Малиа, В.Н. Земсков, Н.Ф. Бугай, т.б.) нәтижелі жұмыстар жүргізгендігі белгілі. Қазақстандық саяси репрессияның отандық тарихнамасы И.М. Қозыбаев еңбектерінде біршама көтерілген (Қозыбаев, 2019. с.4-16). Автор сүбелі тарихнамалық талдау жасай алған. Қазақ халқының Орта Азия аумағында орналасқан республикаларда тұрып келе жатқандығы белгілі. Ал олардың арасындағы орын алған репрессиялық саясат нәтижелері мен қорытындыларын да мамандардың қарастырғандығы белгілі (Балтабаева, Калыбекова, 2020. с. 39-52). Сайып келгенде, жыл сайын саяси репрессия жайлы тарихи мәліметтер ашылып, алуан түрлі бағыттағы зерттеулер жарияланып жатыр (Живая память, 2019. с. 9-16). Олардың барлығы тарихшы-мамандардың нәтижелі жұмыс жасап жатқандығын көрсетеді. Дегенмен соттық археологиясыз кейбір дүниелерді айқындау толыққандығы шешілмей жатқандығы байқалады. Мұндай олқылықтардың орнын өз кезегінде криминалистік немесе сот-медициналық археология ғана толықтыра алатындағы да белгілі болып отыр.

Археологиялық тұрғыдан алғанда осы уақытқа дейін Қазақстандағы саяси репрессия сауалдары бұл ғылым саласында мүлдем қарастырылмаған. Мұндай мәселе соңғы жылдары ғана көтеріліп отыр. Қазақстан Республикасында сот археологиясы, медициналық криминалистика материалдары негізінде ғылымның жаңа бағыттарын қалыптастыру әрі жаңаша тұжырымдамаларға қол жеткізу кезек күттірмейтін мәселелердің біріне айналуы қажет. Әсіресе археология саласында. Кешенді және жаңа субпәндерді археологияда қолдану тарих ғылымының жаңа көкжиектерін қалыптастырады. Әлі толыққанды қалыптаса қоймаған сот археологиясы отандық ғылымдағы мүлдем жаңа сала болып табылады. Соттық археология кейбір тарихи сәттерді, соның ішінде тарихи құбылыстар мен оқиғаларды нақтылауға жәрдемін тигізе алады. Әсіресе тұлғаны идентификациялауда, оның биометриясын анықтауда сот археологиясының маңызы зор. Соттық археология адамдардың топтық жерлеу орындарын аршыған кезде көп мән- жайды анықтауға өзіндік септігін тигізеді. Сталиндік әкімшілік-тоталитарлық заманды суреттейтін тарихи және мұрағаттық материалдар репрессия кезін толыққанды сипаттай қоймайды. Әсіресе жекелеген тұлғалардың «үштік» өкімінен кейінгі тағдырын суреттемейді. Көбіне «ату» туралы үкім шықты, «пәлен жерде атылды», т.с.с. мәтіндермен шектеліп жатады (Живая память, 2019. с. 40-56). Ал соттық немесе криминалистік археология болса «үштік» шешімінен кейін атуға үкім шығарылған тұлға тағдырын баяндай алады. Сот археологиялық материалдары негізінде, тұлғаның қалай атылғандығы, қасында қандай заттары болғандығы, не кигендігі, т.б. мәліметтерді анықтауға болады. Яғни, сот археологиясы тарихи мәліметтер контекстінде репрессия саясаты туралы қосымша ақпараттар легін бере алады, сонымен қатар атылған индивидуумдардың жерленген орындарын анықтауға, бұдан өзге кейбір детальдарды жаңғыртуға септігін тигізеді.

Әдетте, археологиялық ғылыми ізденістердің дені артефактілерді суреттеуден тұрады. Кез келген зат немесе бұйым пайдаланылуына немесе қолданылуына, не болмаса бағалануына қарай қоғамдық резонанс туғызуы ықтимал. Сол себепті археолог-мамандар әрбір артефактіні мұқият сипаттайды, оған қатысты жаратылыстану ғылымдарының талдаулары жүргізілуі тиіс болса, жүргізеді. Мамандандырылған басылымдар болмаса тарихи журналдар археологиялық материалдарды жариялай бермейді. Ал археологиялық бағыттағы журналдар мұндай ХХ ғасыр материалдарын тарихи деп жариялауға құлықсыздық танытады. Журнал редколлегиясы «форматқа келмейді» деп көбіне соттық немесе криминалистік археология материалдарын жариялаудан қашқақтайды. Бізде археология ежелгі және орта ғасырларды ғана қамтиды деген түсінік қалыптасқан. Бүгінгі таңда археология ғылымы қарқындап дамыған заманда бұл ғалым саласының өткен ғасырды да қамти алатындығы белгілі болып отыр.

Орталық Азия аумағынан жаппай саяси қуғын-сүргін жерлеу орындары мүлдем шыға қоймағандығы белгілі. Шықса да оны жылы жауып қоя салу орын алған. Ішінара болса да Ресей Федерациясы аумағынан репрессияға ұшыраған адамдардың жерлеу орындары табылып жатады. Алайда оларды сипаттау көбіне ғылыми-көпшілік бағытта немесе журналистік зерттеу шеңберінде қалып қалады. Әрі мұндай «тарихи коллекциялардың» одан арғы тағдыры қалың бұқараға көбінесе белгісіз болып қала береді. Яғни, ғылыми айналымдарға ене қоймайды. Мұндай материалдардың таза ғылыми бағытта сипатталынып жазылуы да некен-саяқ. Әсіресе соттық археология бойынша табылған материалдарды өңдеу, соттық антропология мен медициналық анықтамалар негізінде суреттеу кемшін тартып жататындығы жасырын емес.

Алматы облысы Талғар ауданы Жаңалық ауылы маңынан бірнеше жыл бұрын жеке тұлға жер телімінен 168 адамның сүйек қаңқаларының қалдықтары анықталған болатын. Сүйек қалдықтарына

маңынан 1920-30 жылдардағы монеталар, аяқ киім бөлшектері, патрон гильзалары, көзілдіріктер, түймелер, т.б. заттар анықталған. Негізгі материалдар сүйек қалдықтары болғандықтан Алматы қаласы Сот-медициналық сараптама институтында криминалистік талдаулар, антропологиялық зерттеулер жүргізілді.

Айта кету керек, табылған сүйек қалдықтарының сақталуы әрқелкі. Олардың 168 адамға тиесі екендігі адам қаңқасында болатын басты-басты сүйектерді негізге алу бойынша анықталды. Бүтіндей сақталған бас сүйектер негізінде адамдардың жынысы, расасы анық болды. Бұл бағытта біршама зерттеулер жүргізіліп, бірқатар жайттар анықталды. Мысалы, сақталуы біршама жақсы деп көрсетілген 21 дана бас сүйек бойынша атылған ерлер саны 85%, ал әйелдер 15% құрайды. Ал шамамен алғанда моңғолоидтық раса өкілдері 75%, еуропаидтық раса өкілдері 25% деп белгіленген.

Соттық антропологиялық зерттеулер ату жазасына кесілгендердің көпшілігінің жас мөлшері 30-дан төмен. Одан кейінгі топтағы атылғандардың жас мөлшері 30-40 жас аралығында. Негізгі антропологиялық мәліметтер мен өзге де фрагменттік материалдар бойынша репрессияға ұшырап атылғандардың орташа жасы 20-дан 40-қа дейін деп қорытынды жасауға болады.

Бұл аталған жоба бойынша алынған бір топ мәліметтер ғана. Ал шындығында келгенде 1937-1938 жылдары 5-мыңға жуық адамдар атылып, көмілген. Олардың сүйектерін тауып, жаратылыстану ғылымдарының негізінде мәліметтер арқылы археологиялық верификациясын, тарихи идентификациясын жасау кезек күттірмейтін мәселе болып табылады.

Жаңалық материалдары әлі-ақ отандық археологияға, тарихқа және өзге де ғылым салаларына өзіндік ғылыми үлесін қосады әрі оны азды-кемді болса да дамытады деген ойдамыз.

Міне, жоғарыда аталып кеткендей археологиялық ізденістер барысында тарихи зерттеулерге бұл ғылым саласының да өзіндік қосар үлесі бар екендігі көрсетіп отыр. Белгілі болып отырған жайт: ХХ ғасыр алғышқы жартысында орын алған саяси репрессиялар тарихы археологиялық верификация мен тарихи идентификация симбиозы нәтижесінде ғана толымды түрге енетіндігі анық. Яғни, әрбір аймақта Жаңалық секілді орындар кездеседі. Оларды соттық археология тұрғысынан зерттеу кезек күттірмейтін шаруа. Әрі мұндай іс-әрекеттер қоғамда орын алып отырған идеологиялық вакуумды толтыра да алады.

Соттық криминалистика немесе сот археологиясы келешекте отандық археологияның құрамдас бөлігі болуы тиіс деген ойдамыз. Оны қалыптастыру әрі дамыту үшін бірқатар жұмыстар (ғылыми гранттар бөлу, сот-медициналық талдауларға археологияны тарту, мамандар даярлау, т.б.) атқарылуы керек.

Әдебиеттер тізімі

- Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика. Учебник для вузов / Под ред. Р.С. Белкина. М.: Изд-во НОРМА, 2000. 990 с.
- Балтабаева К.Н., Калыбекова М.Ч. Историографический обзор литературы по истории политических репрессий казахов в Средней Азии. Scientific E-journal «edu.e-history.kz». 2020. № 4 (24).
- Живая память. Сталинизм в Казахстане – прошлое, память, преодоление / Под ред. Ж.Б. Абылхожина, М.Л. Акулова, А.В. Цай. Алматы: «Дайк-Пресс», 2019. 272 с.
- Козыбаев И.М. «Большой террор» в Казахстане. Алматы: Раритет, 2019. 368 с.
- Курс криминалистики: в 3 томах. Т. 1. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 683 с.
- Криминалистика: учебник / Е.П. Ищенко, О.В. Волохова, Н.Н. Егоров. М.: Изд-во Проспект, 2011. 506 с.
- Криминалистика: учебник / А.Г. Филиппов. 4-е изд., полный курс (гриф). М.: Изд-во Юрайт, 2012. 835 с.
- Теория судебной экспертизы: учебное пособие / Д.А. Сорокотягина, И.Н. Сорокотягин. Ростовн/Д: Феникс, 2009. 440с.

D.S. Baigunakov ARCHEOLOGY OF KAZAKHSTAN AND FORENSIC FORENSICS (BASED ON NEWS MATERIALS)

In recent years, the archeology of Kazakhstan has not developed. His strategic development plan was incorrectly drawn up. In our opinion, the branches of archeology should develop. One of them is forensic archeology. Research began to be carried out in this direction. Bones belonging to 168 people were found in the village of Zhanalyk in Almaty region. On the basis of the preserved skulls, the gender and race of people were determined. Some research has been carried out in this direction, and a number of things have been determined.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ НА ПАМЯТНИКАХ БОТПАЙ 1 И 2 В 2021 ГОДУ*

В полевом сезоне 2021 г. в административном плане на территории Акшатауского сельского округа Аягозского района ныне Абайской области были проведены археологические раскопки сотрудниками Казахского национального университета им. аль-Фараби.

Исследования сосредоточились в двух разновременных могильниках Ботпай 1 и Ботпай 2, расположенные ориентировочно в 4 км к западу от с. Доненбай на правом берегу р. Калгуты (рис. 1). Могильник Ботпай 1 насчитывает более 50; Ботпай 2 – более 30 разновременных памятников погребально-поминального характера: каменных курганов, выкладок, ящиков, квадратных и округлых оград. Объекты в плане расположены бессистемно. Для исследования нами были выбраны две оградки.

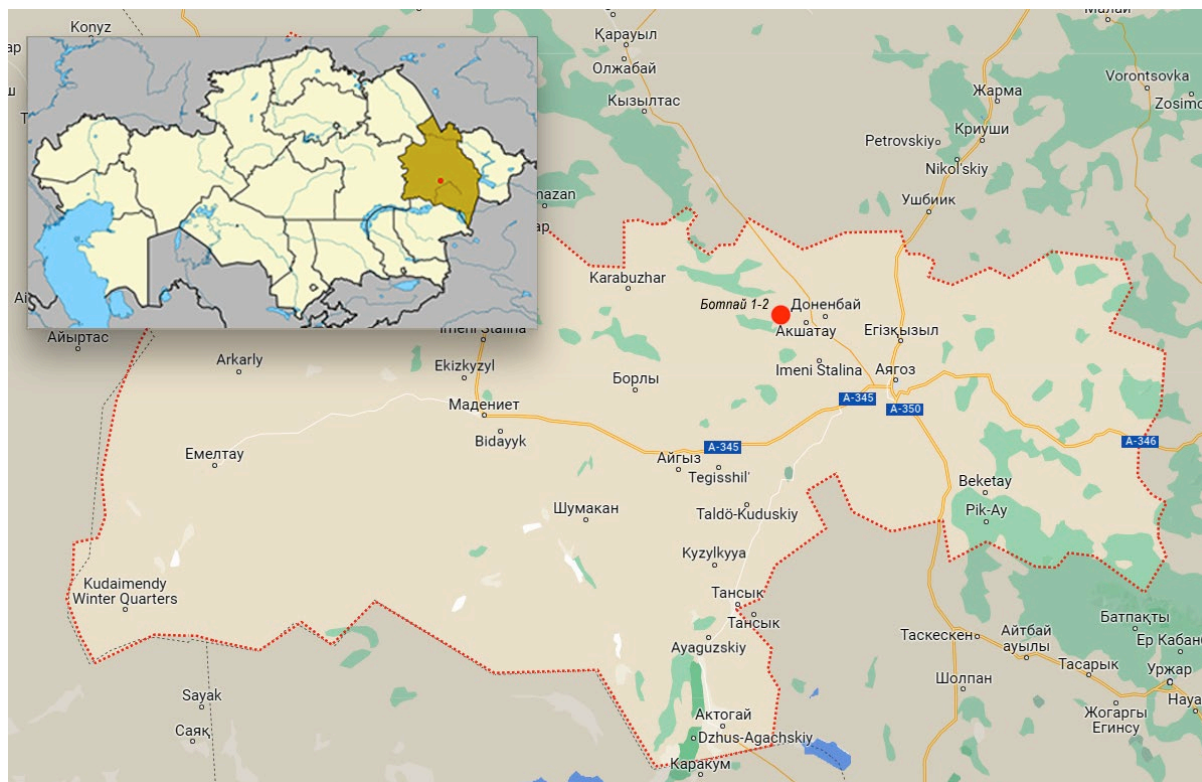

Рис. 1. Местоположение могильников Ботпай 1 и 2 на карте Казахстана и Аягозского района Абайской области

Ограда № 1 представляет собой подквадратную в плане форму с выраженными углами, ориентированными по сторонам света. Размеры оградки 3×3 м (рис. 2). Стенки возводились из плашмя расположенных плит и преимущественно прямоугольных средних камней. С восточной стенка имеет кладку в два ряда. Наземная конструкция по углам имеет вертикально врытые камни. В юго-восточном углу в наружной части оградка имеет ритуальную пристройку (?). В процессе расчистки внутри пристройки были обнаружены остатки древесного угля. Вокруг памятника на современной поверхности другие объекты визуально не фиксируются.

При расчистке в центральной части была зафиксирована пятно могильной ямы овальной в плане формы, вытянутая по линии оси З–В. В северной части могильного пятна обнаружена плита размером 1,2×1 м, которая, видимо служила «крышкой», перекрывающая каменный ящик. На глубине 0,5 м от дневной поверхности зафиксирован каменный ящик в виде цисты прямоугольной в плане формы, которая имеет кладку в четыре-пять рядов из плашмя расположенных плит.

*Исследования проводились при финансовой поддержке КН МНВО РК проекта AP09261115: «Археологические памятники Аягозского района ВКО: междисциплинарные исследования».

Рис. 2. Могильник Ботпай 1. Ограда № 1

В ходе углубления на разных уровнях были обнаружены разбросанные человеческие кости. На глубине 1 м преимущественно в южной части ящика были разбросаны шейные позвонки, фрагменты челюсти, зубы, ребер, тазовой кости и др. Череп отсутствовал.

Погребальный инвентарь состоял из мелких фрагментов керамики и бронзового изделия (украшения?). Фрагментарность и плохая сохранность вещей не дает возможность выявить форму и назначение данных артефактов. Погребение было разграблено ранее.

По выявленной конструкции ограды и ящика погребение датируется нами XVI–XIV вв. до н.э. Прямые аналогии данным сооружениям наблюдаются среди бегазы-дандыбаевских некрополей Центрального Казахстана – мавзолеем 3 Аксу-Аюлы II и др. (Маргулан, 1979: 57, рис. 32). Также погребения в виде цисты известны в могильниках Канай, Сарьколь 2, Усть-Буконь (Черников, 1960: 32, 200–201, табл. V, 2, VI), Айна-Булак-III в Восточном Казахстане, которые относятся к андроновской культуре и могут датироваться XVI–XIV вв. до н.э. (Дашковский, Самашев, Тишкин, 2007: 23–24, 33).

Ограда № 2 представляет собой малозаметную возвышенность с отчетливо фиксируемой оградкой в плане округлой формы, диаметром 3,5×3,5 м. Более крупные камни сосредоточены в западной части ограды. При расчистке в центральной части ограды по контуру могильной ямы зафиксировано скопление камней относительно мелких размеров (рис. 3).

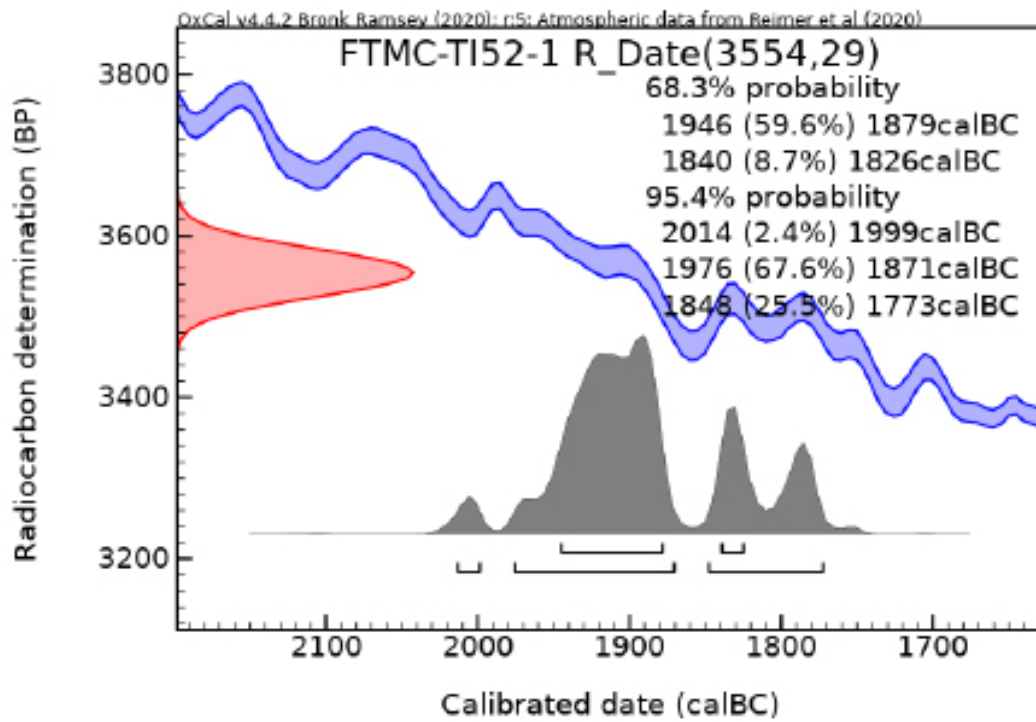
На глубине 0,3 м от дневной поверхности был обнаружен каменный ящик, состоящий из вертикально врытых четырех плит, образуя прямоугольную в плане форму размером 1,2×0,7 м, вытянутая по линии ЮЗ–СВ. в процессе вскрытия ящика на разной глубине были зафиксированы мелкие фрагменты человеческих костей (фаланги, фрагменты ребер). На дне ящика, глубиной 0,6 м были обнаружены фрагменты плохо сохранившегося керамики. Погребение разграблено ранее.

По форме каменного ящика погребение было одиночным. Подобного типа каменные ящики встречаются довольно часто, и относятся к эпохе бронзы. По результатам радиоуглеродного датирования памятник относится XX в. до н.э. (рис. 4).

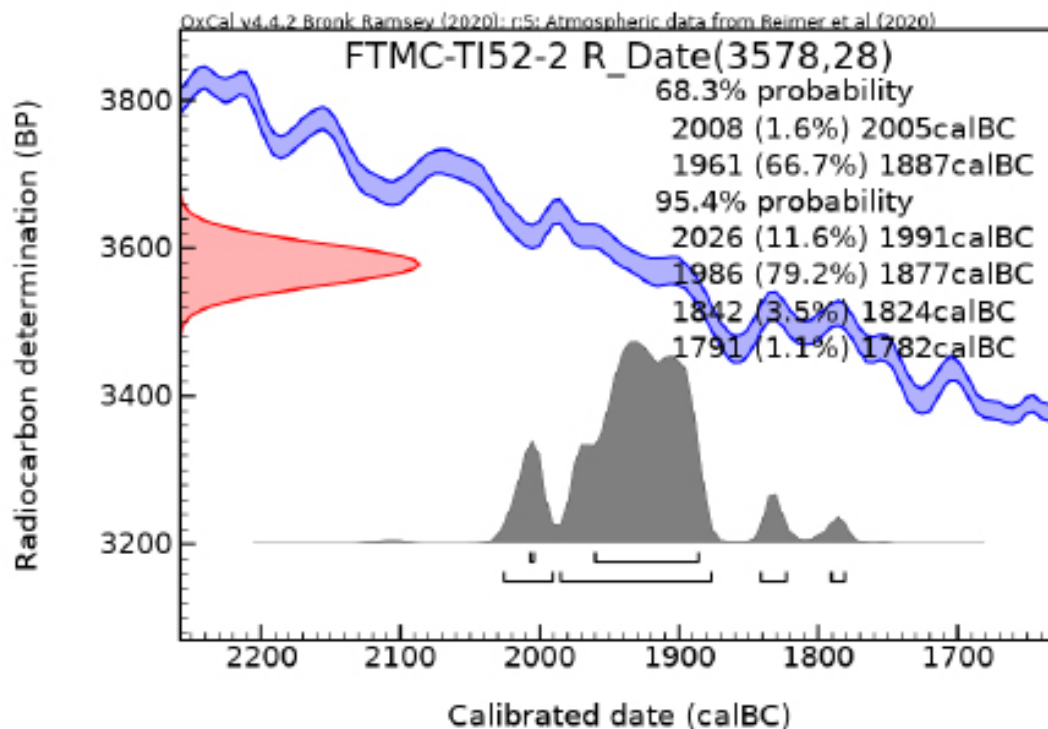
По окончании исследования на месте были проведены рекультивационные работы.

Рис. 3. Могильник Ботпай 2. Ограда № 2

1

2

Рис. 4. Результаты радиоуглеродного AMS-датирования объектов:
1 – ограда № 1; 2 – ограда № 2 могильника Ботпай 1 и 2

Список литературы

- Дашковский П.К., Самашев З.С., Тишкин А.А. (2007). Комплекс археологических памятников Айна-Булак в Верхнем Прииртышье (Восточный Казахстан). Барнаул: Азбука. 96 с.
- Маргулан А.Х. (1979). Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алматы: Наука КазССР. 360 с. с илл.
- Черников С.С. (1960). Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА. №88. М.; Л.: Изд-во АН СССР. 272 с. с табл.

G.K. Omarov, B.B. Besetayev, S.T. Sagyndykova ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT BOTPAI MONUMENTS 1 AND 2 IN 2021

In the field season of 2021, the monuments located near the village were investigated Donenbay in the Ayagoz district of the Abai region. During the excavations, 1 rectangular burial structure, a stone box in the form of a 'Tsyst', was revealed in the fence. Burial 2 is rounded in shape, in the central part there is a stone box. In the process of cleaning up both burials, it turned out that they had been robbed earlier. The bones of the buried were scattered. Fragments of a ceramic vessel and fragments of a bronze product were recorded from the burial inventory. Fragmentation and poor preservation of things does not make it possible to identify the form and purpose of these artifacts.

According to the shape of the stone box, both burials were single. This type of stone boxes are quite common, and belong to the Bronze Age. According to the results of radiocarbon ams dating, the monument belongs to the XX century BC.

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН САҚ ДӘУІРІНІҢ АБЫЛАЙ ҚОНЫСЫНДАҒЫ ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР*

Абылай қонысы Қарағанды облысы Қарқаралы ауданы Нұркен ауылы маңында орналасқан. Топографиялық тұрғыдан, нысанның бой көтерген жері Тасқотан тауының шығыс беткейлері. Көне елді мекен кешенін құрайтын тұрғын үйлер мен шаруашылық бағытындағы құрылыстар тау беткейінің жоғарғы тұсын алып жатыр. Тасқотан жотасының етегінен бастап шығысқа қарай созылған кең жазық осындағы Жарлы өзенінің сол жағалық алқабы болып табылады. Абылай қонысынан өзенге дейінгі қашықтық 5 шақырым шамасында. Бұдан бөлек, қоныстың жанында аты бүгіндері белгісіз шағын бұлақ бар. Екінші бұлақ қоныстан едәуір төменірек, оңтүстік-шығысқа таман орналасқан Абылай қыстауының жанында ағып жатыр. Ескерткіштің орын тепкен жерінің бақташылық кәсіпке ғана емес, жалпы тіршілік пен шаруашылыққа ыңғайлы екеніне сөз жоқ. Абылай қонысында бірнеше жыл қазба жұмыстарын жалғастырып, тұрақты зерттеуге бағыт қойғанмыздың бір себебі де осында.

Ескерткіш А.З. Бейсенов зерттеулері барысында сонау 2004 ж. ашылған болатын. 2016 ж. жазында бұнда қазба жұмыстары басталды. Зерттеулер үзіліссіз жалғасуда. 2018 жылы қоныс деректеріне арналған алғашқы басылым жарық көрсе (Бейсенов, Гимранов, Ахияров, Дүйсенбай, 2018), содан бері, яғни бес жыл барысында (2018-2022) бұл нысанның материалдары кемінде 18 еңбекке енді (қазір баспада жатқан бір ұжымдық монография мен бір мақала бұған қосылмайды). Ескерткіштің ашылу тарихы, орналасуы, топографиясы, алынған деректері берілген бұл басылымдар ынталы оқырман үшін әдебиет тізімінде түгелдей келтіріліп отыр (Бейсенов, 2021; 2022а; 2022б; Бейсенов, Гимранов, Ахияров, Дүйсенбай, 2018; Бейсенов, Горашук, 2022; Бейсенов, Горашук, Дүйсенбай, 2021; Бейсенов, Дүйсенбай, Ахияров, Джуманазаров, 2019; Бейсенов, Дүйсенбай, Ахияров, Джуманазаров, Святко, 2019; Бейсенов, Дүйсенбай, Ахияров, 2020; Бейсенов, Дүйсенбай, Ахияров, Джуманазаров, 2018; Бейсенов, Косинцев, Ахияров, Гимранов, 2022; Бейсенов, Лю, Цао, 2022; Бейсенов, Шевнина, 2022; Бейсенов, Шульга, Ломан, 2017; Дүйсенбай, 2019; Косинцев, Бейсенов, 2020; Косинцев, Бейсенов, Гимранов, 2022; Weisenov, 2021).

Абылай қонысында 2016-2021 жылдары барлығы алты қазба салынды. Соңғы, яғни 2022 ж. бұнда реттік саны бойынша №7-ші қазба жасалды. Төменде осы қазбаға байланысты мәліметтер қысқаша түрде ұсынылады.

Жаңа қазба осының алдындағы, яғни №6-шы қазбаның оңтүстік жағына салынды. Бұның алдындағы қазбалар да осы тәртіппен, атап айтқанда солтүстіктен оңтүстікке бағытталып отырғанын айта кету керек. Өз кезегінде бұл тәртіп құрылыс жүйесі солтүстіктен оңтүстікке қарай созылған нысанның планиграфиялық ерекшелігіне байланысты қалыптасқан болатын.

№7-ші қазбаның жалпы ауданы 112 м². Нысанды зерттеу жұмыстары қабырғалары 4 x 4 м болатын жеті шаршы арқылы жүзеге асырылды. Сызықтар меридиан бойынша цифрлық индекстермен (1-3), бойлық, яғни батыс-шығыс бағытта әріптік индекстермен (А-Б-В) белгіленді. Топырақты алу барысы секторлар (шаршылар) және қабаттар бойынша жүзеге асырылды.

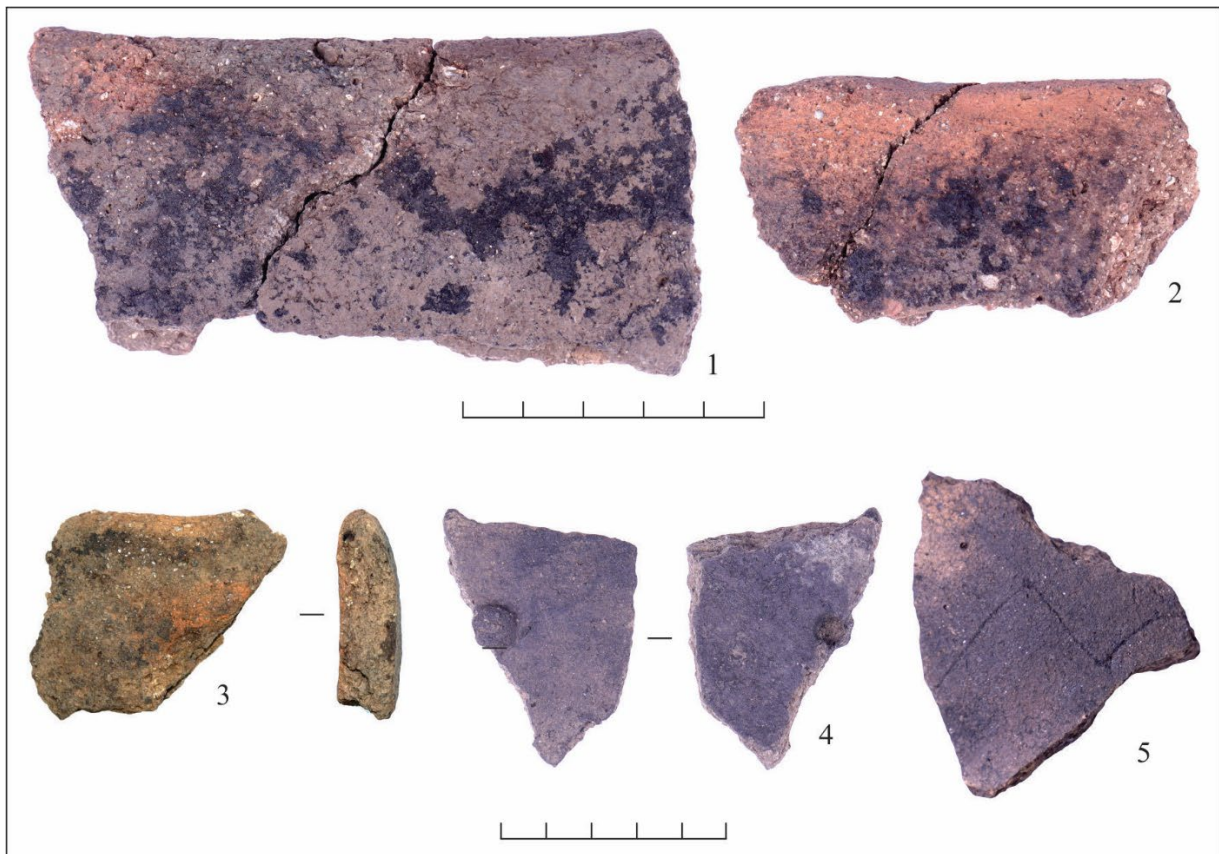
Қазбаның тереңдігі түрлі телімдерде 0,35 м-ден 0,5 м-ге дейін барады. Орташа тереңдігі – 0,4 м. Зерттеу барысында негізінен үш қабатты қамтитын стратиграфиялық ерекшелік анықталды:

1. Бірінші қабат. Қарақоңыр, қара түстес шым, орташа тығыздықта. Қалыңдығы 7-10 см. Шымның астыңғы жағында кездесетін табылымдар тек бірен-саран ғана.

2. Екінші қабат. Түрі қарақоңырға жақын, біршама тығыз құрылымдағы гумусты топырақ, қалыңдығы 10-15 см. Бұл тереңдікте жануар сүйегі, қыш бөлшектері мен тас құралдар аздап табылды.

3. Үшінші қабат. Тығыз, түсі негізінен сарғыш-қоңыр, балшықты құрылымдағы топырақ. Қалыңдығы 10-15 см. Мәдени қабаттың негізін құрайтын осы бөлікте қыш (сур. 1) пен тас құралдың (сур. 2) басым көпшілігі табылды. Осының астынан аршылған материк деңгейі біршама қатты, түсі қоңыр-қызғылт болып келіп, жақсы ажыратылады. Қазба ауданының әр жерінен астыңғы жертастар да осы деңгейде жақсы байқалып отырады.

*Мақала ҚР ҒК ҒЖБМ ЖТН № AP14872148 «Сарыарқаның ерте темір дәуірі: заманауи концепция жасау, деректер қорын жүйелеу, хронологиялық баған әзірлеу» атты гранты аясында дайындалды.

Сур. 1. Абылай қонысының қышы, №7 қазба, 2022 ж.

Қазба ауданында жартылай сақталған бір тас құрылыс, түрлі өлшемдегі бес шұңқыр, сондай-ақ, бір жерден күл қабаты ашылды.

Құрылыс ұзын бағыты бойынша оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа созыла салынған. Кезінде овал пішіндес бұл құрылыстың тек оңтүстік-батысты алып жатқан бөлігі ғана сақталған. Сақталған өлшемдері бойынша құрылыстың қазіргі ұзындығы мен ені 4 м шамасында, топырақ араластыра екі қатар таспен көтерген қабырға жалпақтығы 0,7 м, биіктігі 0,4-0,5 м. Бұзылған жағын шамамен санағанда, бұл құрылыстың бастапқы өлшемдері 7-7,5 x 4 м болуы мүмкін деп топшылаймыз. Сыртғы және ішін қабырға бойымен айналдыра тігінен орнатылатын тақтатастары жоқ. Әдетте үстіңгі жағы жер бетіне едәуір шығып тұратын, жақсы көрінетін бұл тастар құрылысты бұзу барысында түгелімен алынып кетуі әбден мүмкін. Көлемі мен тұрғызу әдістеріне қарағанда, бұл құрылыс тұрғын үй қызметін атқарған.

Құрылыстың ішінде №1, №2 шұңқырлар С-О сызығымен орналасқан.

Солтүстіктегі №1 шұңқыр дөңгелек порымда, қима сызығында қазан пішіндес. Диаметрі 0,7 м, тереңдігі 0,5 м. Аралас топырақпен толған, және күл бар. Шұңқыр ауызынан төмен, қабырға бойымен бір қатар таспен жиектелген. Жоғарғы деңгейде жануар сүйектері кездесті. Шұңқыр ошақ ретінде пайданылуы мүмкін.

Бұдан онша алыс емес, оңтүстікке таман орналасқан №2 шұңқыр формасы дөңгелекше, овалға жақын, қимада қазан тәріздес. Өлшемі 0,5 x 0,4 м, тереңдігі 0,4 м. Аралас топырақпен толған, күл аздап байқалады. Бірнеше жануар сүйегі кездесті.

№3 шұңқыр аталған тас құрылыстың ОБ жағында, А3 шаршыда орналасқан. Овал порымдас, қима сызығы аласа аяқ (табақ) тәріздес. Өлшемдері 0,8 x 0,5 м, тереңдігі 0,1 м. Күл ішінде біршама таза топырақ, күл белгілері жоқ.

№4 шұңқыр В3 шаршыда, тас құрыстың оңтүстік жағында ашылды. Формасы дөңгелек, қимада аласа аяқ немесе табақ тәріздес. Диаметрі 0,5 м, тереңдігі 0,15 м. Таза топырақпен толған.

№5 шұңқыр В3 шаршыда, тас құрылыстан оңтүстік-оңтүстік-шығысқа таман жерде. Шұңқыр айналасында аумағы үлкен күл дағы жақсы байқалады, бұл өзі осы В3 шаршының оңтүстік-шығыс бұрышын түгелге дерлік алып жатыр. Шеттерінің шаршы сызығынан арығарай жатуы себепті, бұл шұңқыр толығымен ашылған жоқ. Оның қазбаға енген жері созылық овал формада, өлшемдері 1,6 x 0,6 м, тереңдігі 0,2 м. Қимада қазан тәріздес. Аралас топырақ арасында да біршама мөлшерде күл бар.

Жануар сүйектерінен басқа, қазба ауданында 197 қыш ыдыс бөлшегі (сур.1), 100-ге жуық тас құрал (сур. 2) табылды. Қыш кешенінде 27 дана ернеу, 7 түп бөлшегі, сондай-ақ, ою фрагменттері сақталған 17 қабырға сынығы бар. Алғашқы деңгейдегі анықтаулар бойынша ыдыс саны кемінде 13 дана. Бұның көбі мойынсыз, тік қабырғалы ыдыс («банка» типтес), мойынды көзелер бірен-саран. Қыштың қатты ұсақталуы, яғни үлкенірек бөлшектердің аздығы жалпы Орталық Қазақстан сақ дәуірі қоныстарына тән құбылыс екендігі айтылған болатын. Сондықтан, бұл қоныстарда кезінде пайдаланылған ыдыс бойынша жалпы статистика, толыққанды морфологиялық сараптама мен басқадай тұжырымдар жеткілікті деңгейдегі дереккөздерге сүйенетіні белгілі. Бұл орайда айта кететініміз, бірнеше жыл қазбаға тартылып отырған Абылай қонысының қыш кешені бойынша зерттеудің қорытындылары қазір дайындық үстінде.

Сонымен қатар, №7 қазба деректерінің өзі жаңадан табылған қыш үлгілерінің алдыңғы материалдармен бірдей екенін көрсетті. Тегіс немесе дөңес, сүйірлеу келген ернеулер (сур. 1: 1-3), ою-өрнектің дені іштен және сырттан басылған шұңқыршалар мен «маржандар» (сур. 1: 4) арқылы берілуі, ыдыс түбінің тек тегіс, жайпақ порымда болуы, т.б. ерекшеліктер бұл қыштың тасмола мәдениетіне қарасты қоныстардың барлығына тән екенін көрсетеді. Аталмыш қоныстардың қышы біртектес және оның бір мәдени үрдіске жататындығы жайлы пікір алдыңғы басылымдарда нақты айтылып өткен болатын (Бейсенов, Шульга, Ломан, 2017).

№7 қазбадан алынған бір фрагментте (сур. 1: 5) сызып түсірген бір қатар горизонтал ирек («зизаг») бар. Соңғы жылдары бұндай оюды «кастыңғы жағы жоқ үшбұрыштар қатары» деп атау кездесіп жүр, ол дұрыс емес. «Үшбұрыштар» деп үш қабырғасы бар фигураны айтады. Беріліп отырған ою түрі бұл «ирек». Негізі, ирек те, үшбұрыш та сақ дәуіріне қарасты есекерткіштерде аз кездеспейді, атап айтсақ, ең алдымен жерлеу нысандарында бар. Екеуі де қоныстарда қалған, қабірге қойылып отырған қола дәуірі ыдыстарын оюлаудан жеткен, яғни ертеде қалыптасқандәстүрдің жұрнағы.

Абылай қонысы қышынан кездескен иректің жерлеу орындарынан шыққан ең жақын аналогы бұл осы өлкеде зерттелген Қособа қорымы 2-ші қорғанынан шыққан ою болып табылады (қ., Бейсенов, 2014, рис. 6). Тасмола мәдениетіне қарасты қоныстар пен жерлеу нысандарынан шыққан қыш ыдыстың өзара арақатынасы жайлы ғылыми бағыт енді қалыптасып келеді. Бұл аспектінің тым ұзақ уақыт бойы ғылыми көзқарасқа тартылмауының нақты себептері бар. Біріншіден, осыған дейін қоныс атаулының ашылмай келуі (Бейсенов, Дүйсенбай, Ахияров, 2020, б. 78), - қоныс жоқ болса, оның қышы да зерттелмейді. Екінші, бұл да өте маңызды себеп, тасмола жерлеу орындарында қыш ыдыс аз кездеседі. Қазір тасмолалық жерлеулерден жиналып отырған аз да болса қолдағы материалды қоныстық қыш кешенімен салыстыру өз нәтижесін беруде. Ең бастысы, морфологиялық қана емес, технологиялық әдіске жүгінген арнайы сараптамалар екі топтағы қыштың өзара жақын екенін көрсетті (толығырақ қ., Бейсенов, Ломан, Шашенов, 2021).

Жаңа қазбадан түскен тас құралдар тобы (сур. 2) да жинақталып отырған материалды едәуір толықтырып отыр. Жалпы саны 100 жуық бұйымның нақты функционалдық мәні арнайы трасологиялық сараптама барысында анықталмақ. Бұның арасынан шаруашылықта ұсталған, яғни пайдаланылған құралдармен қатар, құрал жасап шығаруға керекті, дайындап қойылған үлгілер де, сол үшін сырттан әкелінген табиғи кесектер(конкреция) де болады. Алғашқы пайымдаулар бойынша, аталмыш жиынтықтың 80 астамы нақты құрал деп бағаланды. Бұндай археологиялық «пайымдауларға» негіз бар екенін айтып өту керек. Тасмола қоныстарының құралдарын трасологиялық сараптамадан (қ., Бейсенов, Дүйсенбай, Ахияров, 2020, б. 80-82) өткізу жақсы дегейде жолға қойылып отыр дей аламыз. 2022 жылдың күзіндегі ахуалды айтсақ, бір ғана Абылай қонысынан жүздеген тас құрал трасологиялық сараптамадан өткен екен. Басты қорытындысын біз күтіп отырған бұл жұмыс көптеген құрал түрлерін дұрыс түсінуге мүмкіндік беріп отыр.

Жаңа топтама ішінде бұрыннан таныс құрал түрлері бар. Бұл кетпендер (сур. 2: 1), овал пішіндес қырғыш (сур. 2: 2), пест (сур. 2: 3), үккіш тақта сынығындағы қайрақ(сур. 2: 4), сақпан оғы (сур. 2: 5), төс (сур. 2: 6), жерлеулерде жиі кездесетін «құрбандық ыдыс» порымдас шамдал (сур. 2: 7), т.б. Бұндай құрал түрлері Абылай қонысынан алынған алдыңғы материалдар негізінде біршама жақсы қаралып өткен болатын (толығырақ қ., Бейсенов, Горашук, Дүйсенбай, 2021; Бейсенов, Горашук, 2022). Бұл тұжырымдамаларда құралдар бірнеше класс, топ және түрлерге бөлініп қарастырылды, олардың басты ерекшеліктері нақтыланды. Мәселен, кетпендер алғаш рет қатты және жұмсақ топыраққа арналған түрлерге ажыратылды, бізге танымал қайрақтар ғана емес, төстерде де кезінде соғылған темір іздері бар екені дәлелденді, т. с. с.

Сур. 2. Тас құралдар. Абылай қонысы, №7 қазба

Айрықша мәнді ерекшеліктердің бірі, трасологиялық сараптамалар Орталық Қазақстан сақ дәуірі қоныстарында тас құралдардың комбинациялы түрлері жиі кездесетінін көрсетіп отыр. Істен шыққан кетпенді арығарай қырғыш ретінде қолдану, өсімдік ұнтақтаған үккіш тақтаның сынығын қайраққа, тіпті балғаға айналдыру, бір құралда оны екі бағытта, яғни пест және курант ретінде қолданғанын айғақтайтын іздердің болуы, т.б. өте қызықты аспектілерді алғаш біліп отырмыз. Танымал трасолог маман И.В. Горащук әдетте жерлеу орындарынан көп шығатын «тас құрбандықтарға» ұқсайтын ортасы шұңқырлау, жиектері көтеріңкі келген шағын бұйымдарды (сур. 2: 7) қоныста көп қолданылған шамдал ретінде қарастыру жайлы қызықты пікір айтып отыр. Оның пікірінше, бұл бұйымдар жарық беретін шам қызметін атқарған, ортасына май құйып, шетінен білтекелтірген. Бұл соны пікір, бұл бұйымдардың ортасында от табы, күйе ізі бар ма, оны анықтау үшін арнайы сараптамаға тартуға тұратын ұсыныс.

Сонымен, Абылай қонысы зерттеу жалғасып келеді. Жеті жылда нысанның үлкен бөлігі қазбаға түсті. Қоныстың қиыр оңтүстігіне жеткен қазбалар ендігіде оның батысқа қарай бұрылып тоқтаған соңғы секторларына жалғастырылмақ. Шамамен, қалған 300 м² жуық телім ашылса, бұл қоныс толығымен қазылған болып шығады. Орталық Қазақстандағы тасмола қоныстарының ішінде толық зерттеуге жоспарланған бұл алғашқысы.

Әдебиеттер тізімі

- Бейсенов А.З. Исследование кургана сакского времени с каменным изваянием на могильнике Кособа (Центральный Казахстан) // Древние и средневековые изваяния Центральной Азии. Барнаул: АлтГУ, 2014. С. 7-16.
- Бейсенов А.З. Раскопки поселения Абылай (Результаты исследования «шлака» из культурного слоя) // Древняя и средневековая культура Центральной Азии: преемственность и трансформация культур. Материалы международной научной конференции, посвященной 60-летию Г.К.Омарова. Алматы, 5 июня 2021 г. Алматы: Қазақ университеті, 2021. С. 63-68.
- Бейсенов А.З. Поселения Абылай – пам'ятка доби раннього заліза Центрального Казахстану // Археологія і давня історія України. 2022а. Вип. 1 (42). С. 120-130.
- Бейсенов А.З. 2021 ж. Орталық Қазақстан сак дәуірі қоныстарында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары // Қазақстандағы археологиялық зерттеулер. 2021. Астана: ҚР Ұлттық музейі, 2022б. Б. 210-214.
- Бейсенов А.З., Гимранов Д.О., Ахияров И.К., Дүйсенбай Д.Б. Поселение сакского времени Абылай в Центральном Казахстане // Теория и практика археологических исследований. 2018. №2 (22). С. 150-171.
- Бейсенов А.З., Горащук И.В. К изучению хозяйственной деятельности населения сакского времени Центрального Казахстана (по материалам трасологических исследований) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2022. №3 (58). С. 42-57.
- Бейсенов А.З., Горащук И.В., Дүйсенбай Д.Б. Трасологическое исследование каменных орудий поселения сакского времени Абылай, Центральный Казахстан // Поволжская археология. Казань, 2021. №3 (37). С. 182-199.
- Бейсенов А.З., Дүйсенбай Д.Б., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш. Новые исследования поселений сакского времени Центрального Казахстана // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского Края. Барнаул, 2019. Вып. XXV. С. 7-15.
- Бейсенов А.З., Дүйсенбай Д.Б., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш., Святко С.В. Исследования поселения и курганов раннего железного века в Центральном Казахстане // Полевые исследования в Верхнем Приобье, Прииртышье и на Алтае (археология, этнография, устная история и музееведение). Барнаул, 2019. Вып. 14. С. 4-17.
- Бейсенов А.З., Дүйсенбай Д.Б., Ахияров И.К. Орталық Қазақстан сак дәуірі қоныстары: пәнаралық зерттеулер // «Қазіргі археологиялық зерттеулердегі жаратылыстану ғылымдарының әдістері: теория мен практика» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. Алматы: Қазақ университеті, 2020. Б. 78-85.
- Бейсенов А.З., Дүйсенбай Д.Б., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш. Сарыарқаның соңғы қола және ерте темір дәуірлері ескерткіштерін зерттеудегі жаңа деректер (2018 ж. зерттеулер бойынша ақпарат) // Альманах. Мәдениет. Культура. Culture. Астана, 2018. №4. С. 88-98.
- Бейсенов А.З., Косинцев П.А., Ахияров И.К., Гимранов Д.О. Массовое захоронение домашнего скота на поселении раннего железного века Абылай в Центральном Казахстане // Вестник КазНУ. Алматы, 2022. №2 (105). С. 22-30.
- Бейсенов А.З., Ломан В.Г., Шашенов Д.Т. Керамика из новых курганов тасмолинской культуры // Нижневолжский археологический вестник. 2022. Т. 21. №1. С. 6-20.
- Бейсенов А.З., Лю Я., Цао Х. Новые радиоуглеродные даты из поселений сакского времени Центрального Казахстана // Поволжская археология. Казань, 2022. №3 (41). С. 215-224.
- Бейсенов А.З., Шевнина И.В. Поселения сакского времени Центрального Казахстана: новые результаты исследования состава керамики // Вестник Дагестанского научного центра. 2022. №86. С. 23-32
- Бейсенов А.З., Шульга П.И., Ломан В.Г. Поселения сакской эпохи. Алматы: НИЦИА «Бөгазы-Тасмола», 2017. 208 с.
- Дүйсенбай Д.Б. Ерте темір дәуірінің ескерткіштері – Абылай қонысы // «Ақынжанов оқулары – 2019». Алматы, 2019. Б. 57-63.
- Косинцев П.А., Бейсенов А.З. Лошадь из поселения раннего железного века Абылай в Центральном Казахстане // Экология древних и традиционных обществ: Материалы VI Международной научной конференции, Тюмень, 2-6 ноября 2020 г. Отв. ред. Н.П. Матвеева, Н.Е. Рябогина. Тюмень: Изд-во ТюмНЦ СО РАН, 2020. Вып. 6. С. 179-182.
- Косинцев П.А., Бейсенов А.З., Гимранов О.Д. Находка тура (*BosPrimigeniusBojanus*) в позднем голоцене Азии // Зоологический журнал. 2022, том 101, № 6, с. 687-692.
- Beisenov A.Z. New Data in the Research of Settlements of the Saka Time in Central Kazakhstan. Theory and practice of Archaeological Research. 2021. 33(3): 181-202.

A.Z. Beisenov, I.K. Akhiyarov, N.Sh. Jumanazarov NEW RESEARCH ON THE SETTLEMENT OF THE SAKA TIME ABYLAY IN CENTRAL KAZAKHSTAN

The article provides brief data on new studies of the settlement of the Tasmola culture of Central Kazakhstan. The Abylay settlement is located on the territory of the Karaganda region. In 2022, an area of 112 square meters was excavated at this site. The excavations revealed the remains of one dwelling and 5 pits. In the cultural layer of the settlement, 197 fragments of ceramics, about 100 stone tools, as well as numerous bones of domestic animals were found. The Abylai settlement has been studied since 2016. Previously, 6 excavations were made. New excavation 7 continued these works. This settlement is planned to be excavated completely, for this, 2 new excavations are still needed. It will be the first Saka settlement of the time of Central Kazakhstan, which will be completely excavated.

ТАСМОЛА, ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР: КӨНЕ БОЯУЛАР ҚҰПИЯСЫ*

Бүгінгі күні, ХХІ ғ. археология ғылымында пәнаралық ізденістердің (Бейсенов, Дүйсенбай, Ахияров, 2020) маңызы күн санап артып келеді. Тарихи пәндерге жататын археология мен этнография арасындағы тығыз байланыс бұрындары жақсы қалыптасып, дәстүрлі бағытқа айналған болатын. Қазір оның аясы әлдеқайда кеңейді. Заттық кешен, жерлеу ғұрпы элементтері, тастағы таңбалар сынды археологиялық ізденістер барысында алынған толып жатқан деректерді зерделеуде ғалымдар бүгінгі таңда этнографиялық мағлұматтарды әлдеқайда кең және толығырақ пайдаланады. Енді қанат жайып, пәрменді дамып келе жатқан сала бұл археологиялық материалды жаратылыстану ғылымдарының заманауи әдіс-тәсілдерінің көмегімен зерттеу.

Мақалада Орталық Қазақстанда табылған тасмола мәдениетіне қатысты сүйек бұйым сөз болып, оны зерттеу барысында жасалған арнайы сараптамалардың нәтижелері беріледі (сур. 1).

Сур. 1. Бәйке-2 қорымынан табылған бұйымның фото, сызбалары. 2 – сары шеңберлер сараптамалық үлгілер алынған орындарды көрсетеді.

*Мақала ҚР ҒК ҒЖБМ ЖТН № АР14872148 «Сарыарқаның ерте темір дәуірі: заманауи концепция жасау, деректер қорын жүйелеу, хронологиялық баған әзірлеу» атты гранты аясында дайындалды.

Атақты аң стилімен өрнектеліп (Arman Z. Beisenov, 2020), қызыл және жасыл бояулармен безендірілген сүйек бұйым Қарағанды облысы Қарқаралы ауданындағы Бәйке-2 қорымының 7-ші қорғанынан табылды. Бұл ескерткіш Қазақстан аумағында, әсіресе Орталық Қазақстанда кең тараған «мұртты қорған» типіне жатады. Кешен батыс тараптағы негізгі үйіндіден, оның шығысындағы кіші үйіндіден және одан шығысқа тартылған екі тас тізбектен тұрады. Қорымдағы қорғандардың барлығынан жаңа дәуірде көптеп тас алуы себепті мұндағы нысандардың үйінділері бастапқы күйде сақталмаған. Бұл жайт аталмыш нысанға да қатысты, нашар сақталған «мұрттарды» айтпағанда, екі үйіндіден де тас алынған. Шығыстағы кіші обадан жерлеу орны, сондай-ақ заттай деректер табылмады. Негізгі обаның сақталған диаметрі 12,5 м, биіктігі 0,35 м. Пішіні ұзынша овалға келетін қабір шұңқырының тереңдігі 1,7 м. Жерлеу орны қатты тоналған. Қабір еденінде адам қаңқасының бір бөлігі жатты, жекелеген сүйектер жоғарғы деңгейлерден де кездесті. Басымен батысқа қараған толық емес қаңқа жанынан қолдығы бүйірінен шығарылған қола айна, тас құрбандық және пастадан жасалған, сипаты ворворқаға келетін екі бұйым табылды. Аталып отырған сүйек бұйым адам қаңқасының сол жақ қолы тұсында, қабір еденінен 0,2 м жоғары жерден шықты.

Ірі жануардың жілік сүйегінен қиып алынған бұйымның іші қуыс, екі жағы ашық. Бұйымның ұзындығы 83 мм, үлкен және кіші екі шетінің өлшемдері 48x39 мм, 43x32 мм. Екі шетіндегі екі-екіден жасалған тесіктердің диаметрлері әртүрлі: үлкен жағында 2 мм, ал кіші жағында 3,5 мм. Қабырғасының қалыңдығы 2 мм.

Осы табылым туралы, оның функционалдық мәніне байланысты екі пікірді атау керек.

Бұны екі шетінде тесіктер арқылы бекітілген түбі мен қақпағы болған, кезінде әйел адам ине, т.б. жеке заттарын ұстаған шағын құты деп қарастыруға болады.

Екінші қызықты пікірді 2023 ж. 11 сәуірінде Қазақ Ұлттық университетінде Р.Жұматаев ұйымдастырған кездесу барысында профессор Ә.Төлеубаев айтты. Бұйымды қолына алып, мұқият қарап шыққан ғалым бұны әйелдердің бұрымына кигізген, әрі практикалық қолданыста нақты қажеттілігі бар, әрі сәнді жасалған бұйым деп санауды ұсынды.

Бұйымның сыртқы бетінде, оның айнала жазықтығын түгел қамтып, ойып түсірілген жануар бейнелері, олардың қызыл және жасыл түспен боялуы бұл табылымның маңызын айрықша ашады.

Жазықтықта барлығы 16 жануар бейнесі және «құйын розеткасы» (вихревой знак, вихревая розетка, узел) деп аталып жүрген өрнек бар. Тоғыз шөпқоректі, алты жыртқыш және бір белгісіздеу жануар бейнелері аң стиліндегі қызықты әрі жұмбақ композицияны құрайды. Жануарлардың сипаты, олардың кейбір ерекшеліктері алдыңғы басылымдарда қаралып өткен болатын (қ., Бейсенов, Джумабекова, Базарбаева, Дуйсенбай, 2017).

Есік «Алтын адамының» ашылуы сол кездерде одақ, әлем көлемінде археология ғылымына үлкен жаңалық болып енгені жақсы белгілі. Ол тарих, археология, этнография, мифология және т. б. көптеген ғылым саларында жаңа ойлар мен пікірлер, ұсыныстарға жол ашты, оның ішінде еуразиялық аң стиліне байланысты соны ізденістерге бағыт берді (Акишев К.А., 1978; Акишев А.К., 1984). Егемендік жылдары отандық археологияда орын алған жаңа ашылымдардың көлемі мен ғылыми құндылығы сондай, сақ-скиф мәдениетін зерттеу мүлдем жаңа белеске көтерілді (Самашев, 2011; Бейсенов, 2014; Төлеубаев, 2018).

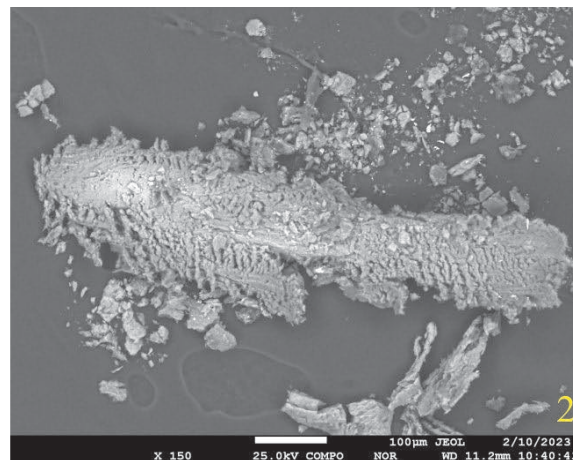
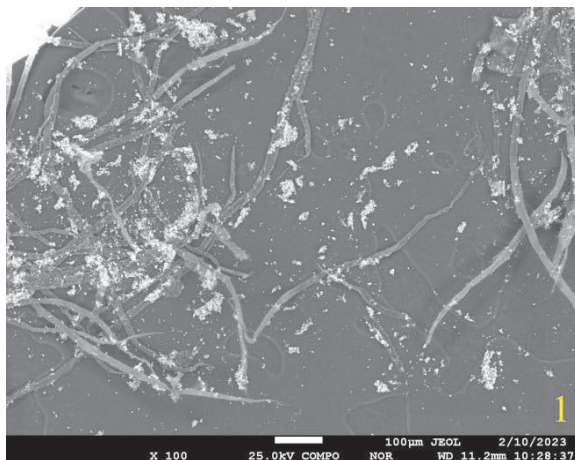
Аң стилін зерделеу – аса үлкен, мазмұны өте күрделі дербес сала болып қалыптасты. Оның шығу тегін зерттеудің өзі бірнеше концепцияны туғызған болатын. Бір ғасыр бұрын М.И.Ростовцев (1993; 2001) пен оның замандастарынан басталған бұл концепциялар әлі бар, әлі даму үстінде. Қазір алып кеңістіктегі аң стилі бойынша соншама бай материалды *толық жүйелеу мен классификациялау*, оларға байланысты айтылған тұжырымдарды жинақтаудың орасан зор маңызы бар. Айта кетеріміз, жуырда Шығыс Еуропа бойынша жасалып шыққан жұмыс аң стиліне қатысты айтылған ғылыми пікірлер жағынан ғана емес, тым көлемді материалды жүйелеуге практикалық үлгі ретінде де маңызды (Канторович, 2022а; 2022б).

Қолымыздағы табылым аң стилінің кезекті бір данасы емес, ерекше туынды.

Бір жағынан, ол ғылымда «жұмбақ суреттер», «археологиялық шытырман» (загадочные картинки, археологическая головоломка) деп айтылы жүрген қызықты табылымдардың қатарын толықтырып отыр. Екіншіден, аталған табылымдар қатарына қосыла отырып, бұл бұйымдағы сурет композициялық (Савинов, 2012) желіні көрсетеді. Әдетте, «жұмбақ суреттерде» композиция жоқ, оларда сюжет болмайды деген шешім айтылған. Бұл тұжырым бекердан қалыптаспаған болатын: расында да, бұған дейін ғалымдар қарастырған табылымдар шағын ғана бейнені береді, ең алдымен, олардағы шытырман көріністі беретін бейнелер аз.

Композициядағы ортада таланып жатқан киікті қоршаған басты жыртқыштар үшеу, бұл үштік шеңбер (Акишев, 1976) түріне келеді. Айнала орналасқан басқа жануарлар, сондай-ақ, құйын өрнегі

орталық тұжырымдаманы толықтырып тұр. Көрініс талау сценасы жайлы айтылған бір пікірдің құрбандық идеясымен (Полидович, 2006) байланысты екенін еске түсіреді. Басын артқа бұрған бұғы бойын созып, аяғының ұшында тұр. Осы және басқа жануарлардың ерекшеліктеріне қарағанда, сөз болып отырған бұйым ертесак кезеңіне тән. Бұйымның датасы ж.с.д. VII ғ. деп пайымдалып отыр.

Сур. 2. Электрондық микроскопия нәтижелері. 1- қызыл бояу, x100. 2- жасыл бояу, x150

Бұйым бетінде сақталған қызыл және жасыл бояулар сараптама өткізуге жеткілікті деңгейде сақталған. Жасыл бояу жануарлар денесіне қолданылса, қызыл бояуды, негізінен, аралық жіктерге жаққан.

Қызыл және бояу телімдерінен төрт үлгі алынды. Бояу құрамын анықтау энергодисперсондық (EDS) микрондық сараптама арқылы JEOL JXA-8230 анализаторының көмегімен іске асырылды. Макротүсірілімдер жасалды. Төрт жерден алынған сараптама нәтижесі кестеде берілген.

№	Құрамы, мас.%													
	O	Ca	Cu	C	Hg	K	Si	Al	P	Mg	Fe	Zn	Ag	Mo
1	4.26	0.46	71.01	24.26										
2	10.16	4.1		15.34	67.24	0.32	1.1	0.26	1.47					
3	25.24	3.08	1.43	27.69	38.36	0.22	1.32	0.3	1.48	0.15	0.21	0.52		
4	26.59	2.08	2.84	17.46			1.37	0.49	1.07	0.36	0.26	0.83	37.1	4.14

Кесте 1. Микрондық сараптамасы. Бояулардың заттық құрамы

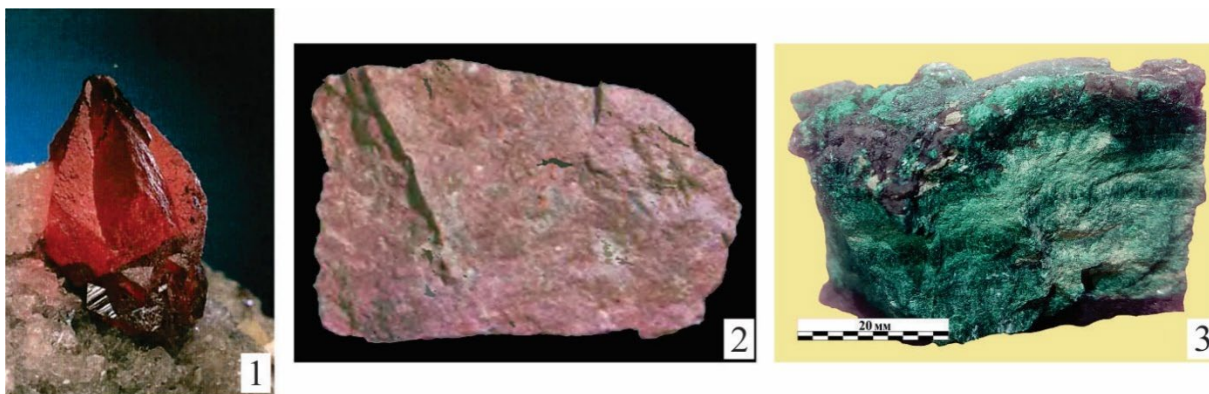
Микрондық сараптама келесі нәтиже берді.

Қызыл бояуды түзген негізгі қосынды *сынап сульфиді* болып табылады. Сондай-ақ, бояу құрамында кальций, кремний, калий және магний бар. Бұл қызыл түсі бар, әлемнің көптеген жерінде пигмент ретінде кеңінен қолданылатын *киноварь* минералына тән.

Сонымен қатар, бояу құрамында күкірттің болмауы уақыт өте келе атмосфералық оттегінің әсерінен сынап сульфидінің қышқылдану үдерісі орын алып, сынап оксиді қалыптасқанын көрсетеді.

Жасыл бояу (кестедегі 1-ші бап) негізінен мыс, оттегі және көміртегінен тұрады, кальций қосындысы бар. Бұл *малахит* минералына тән. Бояу құрамында күміспен, оттегімен және молибденмен жақсы қаныққан бөлшек табылды (кестедегі 4-ші бап), бұл порфирлы мыстарға келеді.

Сонымен, арнайы сараптама нәтижелері тасмола мәдениеті ескерткішінен табылған, аң стильді композиция берілген сүйек бұйымды сәндеуде шеберлер екі түрлі минералдан алған бояуды қолданғанын көрсетті. Қызыл бояу киноварь минералынан жасалса, жасты түсті бояуды малахиттен алған. Бұл екі минерал да Қазақстан жерінде бар пайдалы қазбаларға жатады. Испаниядағы Алманден, Украинадағы Донбас өлкесіндегі кеңіштер тобы, Қытайдағы Хунань, Қырғызстандағы Хайдаркен бұлар әлемдегі аса ірі киноварь кенорындары. Мыс кендеріне бай Қазақстан жерінде малахит жақсы таныс.

Сур. 3. 1-киноварь рудасы бөлішегі, Хунань, Қытай (Корбел, Новак, 2004), 2-киноварь рудасы, Альманден, Испания (Шуман, 1986), 3-малахит рудасы, Жезқазған (А.В.Паничкин фотосы)

Түрлі бояуды адамзат ежелден бері тұрмыста ғана емес, жерлеу ғұрпында да кеңінен қолданған. Археологиялық деректер бойынша киноварь шикізатынан алған қызыл бояу неолит, қола дәуірінен бері жерлеу ғұрпында қолданылғанын айғақтайтын мәліметтер бар. Бір пайымдаулар бойынша, Шығыс Еуропа қола дәуірінде тараған бұл үрдіс бастапқыда бұл өлкелерге Таяу Шығыс неолитінен келген (Медникова, 2015). Археологиядағы түрлі бояуды жерлеу ғұрпында және бұйымдарды сәндеуге қолдану фактілері кеңінен, жеке тоқталуды қажет етеді. Соның ішінен жақындау фактілерді ғана атай кетсек, киноварь шикізатынан алған қызыл бояуды сүйек бұйымдарға қолдану Алтайдың пазырық мәдениетіне тән болған. Ресейдегі Таулы Алтай ескерткіштеріне байланысты оны ертеректе М.П.Грязнов, С.И.Руденко атап көрсетті. Тура осы жайт Берел зерттеулері барысында да кездесті (Самашев, Бороодовский, 2004; Бороодовский, 2016).

Сөз болып отырған сүйек бұйым ертесак кезеңіне жатады. Сақ-скиф мәдениеттерінің тараған уақытын айтқанда, Қазақстан жерінде аталған бояуларды қолдану үрдісі пазырық кезеңінен ертерек уақытта басталған. Болашақтағы жаңа табылымдар бұған үн қосатын болар. Орталық Қазақстанның тасмола мәдениетін зерттеуде пәнаралық ізденістер қазір біршама көбейді деп айта аламыз. Көміртегілік әдіспен алынып отырған көптеген даталарды, ежелгі диетаны зерттеу (Бейсенов, 2018; Бейсенов, Лю, Цао, 2022; Arman Z Beisenov et al, 2016; Beisenov et al, 2020), антропология сынды салаларға қоса, ертеде қолданған бояулар құрамын анықтау аспектілеріне көңіл бөлінуде.

Қорымда 2015 жылы атқарылған қазба жұмыстарына Д.Б. Дүйсенбай қатысты. Ұсынылып отырған еңбектегі суреттерді өңдеп, дайындаған Н.Ш. Жұманазаров.

Әдебиеттер тізімі

- Акишев А.К. Новые художественные бронзовые изделия сакского времени // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата: Наука, 1976. С. 183–195.
- Акишев А. К. Искусство и мифология саков. Алма-Ата: Наука, 1984. 176 с.
- Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. Москва: Искусство, 1978. 130 с.
- Бейсенов А.З. Сарыарканың көне жәдігерлері. Алматы: Институт археологии, 2014. 196 с. (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде).
- Бейсенов А.З. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века // Археология и давняя история Украины. 2018. Вып. 2 (27). С. 386-396.
- Бейсенов А. З., Джумабекова Г. С., Базарбаева Г. А., Дүйсенбай Д. Б. Зооморфный декор футляра из кургана раннесакского времени (Центральный Казахстан) // КСИА. 2017. Вып. 248. С. 134-148.
- Бейсенов А.З., Дүйсенбай Д.Б., Ахияров И.Қ. Орталық Қазақстан сақ дәуірі қоныстары: пәнаралық зерттеулер // Қазіргі археологиялық зерттеулердегі жаратылыстану ғылымдарының әдістері: теория мен практика. Алматы: Қазақ университеті, 2020. Б. 78-85.
- Бейсенов А.З., Лю Я., Цао Х. Новые радиоуглеродные даты из поселений сакского времени Центрального Казахстана // Поволжская археология. Казань, 2022. №3 (41). С. 215-224.
- Бороодовский А.П. Рекогносцировочные исследования состава красителей на резных роговых предметах из некролей эпохи раннего железа Южной Сибири // Теория и практика археологических исследований. 2016. 4. С. 81-87.
- Канторович А. Р. Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция): в двух томах — Москва: МГУ, 2022а. - Т. 1.
- Канторович А. Р. Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция): в двух томах. — Москва: МГУ, 2022б. - Т. 2. - 359 с.
- Корбел П., Новак М. Минералы. Иллюстрированная энциклопедия. Пер. с англ. Т. Китаина. М.: Лабиринт Пресс, 2004. 300 с.
- Медникова М.Б. Об использовании соединений ртути в погребальном обряде племен Восточной Европы // РА, 2015, 2. С. 51–59

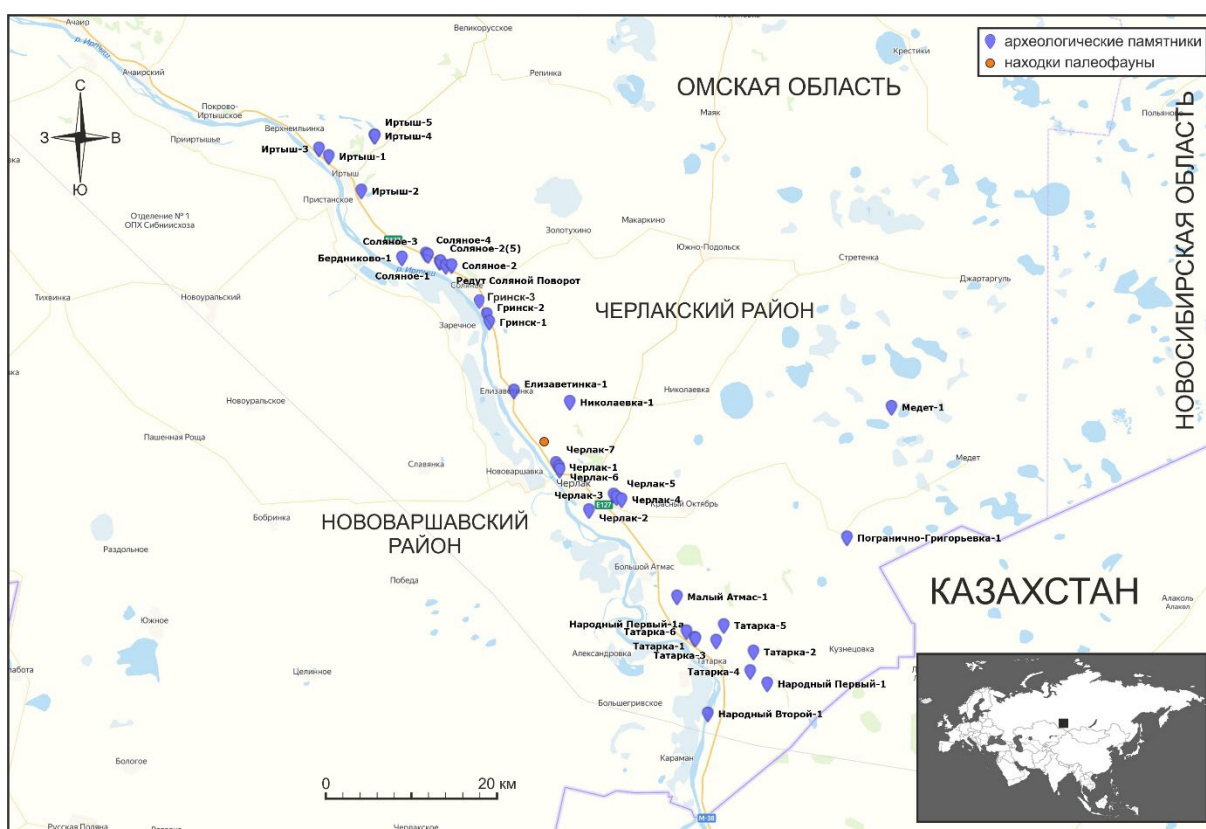
- Полидович Ю.Б. Хищник и его жертва: выражение круговорота жизни и смерти средствами скифского зооморфного кода // Структурно-семиотические исследования в археологии. Донецк: ДонНУ, 2006. Т. 3. С. 355–398.
- Ростовцев М. И. Средина Азия, Россия, Китай извериный стиль // Петербургский археологический вестник. Вып. 5. СКΥΘΙΚΑ. Избранные работы академика М. И. Ростовцева. Отв. ред. В. Ю. Зуев. СПб.: Фарн, 1993. С. 57–75.
- Ростовцев М. И. Юг России и Китай – два центра развития звериного стиля // Миф. Т. 7. На акад. Дмитри Сергеевич Раевски. ΑΠΟΘΕΩΣΙΣ. Под ред. М. Н. Погребовой, Е. В. Антоновой, В. Я. Петрухина, С. Игнатова, И. Маразова. София: Нов български университет. 2001. С. 268–308.
- Савинов Д.Г., 2012. Изобразительные памятники раннескифского времени: искусство композиции // Изобразительные и технологические традиции в искусстве Северной и Центральной Азии. Труды САИПИ. Вып. IX. М.–Кемерово. С. 35–55. 42–67.
- Самашев З. Берел. Алматы: Таймас, 2011. 236 с.
- Самашев З., Бородавский А.П. Роговые украшения конской узды и упряжи из Берельского некрополя // Археология, этнография и антропология Евразии. 2004. 3. С. 82-87.
- Толубаев А.Т. Раннесакская Шиликтинская культура. Алматы: ИП Садвокасов А.К., 2018. 528 с.
- Шуман В. Мир камня: в двух томах. Т. 1. Горные породы и минералы. Перевод с нем. Т.Б.Здорик, Л.Г. Фельдман. Отв. ред. Е.Я.Киевленко. М.: Мир., 1986. 215 с., ил.
- Arman Z. Beisenov. Saka 'Animal Style': the 'mysterious picture' on a carved bone container from central Kazakhstan. Masters of the Steppe: the Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia. Proceedings of a conference held at the British Museum, 27-29 October 2017. Edited by Svetlana V. Pankova and St John Simpson. Archaeopress, 2020. Pp. 43–50.
- Arman Z Beisenov, Svetlana V Svyatko, Aibar E Kassenalin, Kairat A Zhambulatov, Daniyar Duisenbai and Paula J Reimer. First Radiocarbon Chronology for the Early Iron Age Sites of Central Kazakhstan (Tasmola Culture and Korgantas Period). Radiocarbon, 2016, 58, pp 179-191 doi:10.1017/RDC.2015.18.
- Beisenov A.Z., Svyatko S.V., Duysenbay D.B., Akhiyarov I. K., Reimer P. J. New isotopic data on the diet of the Saka period population from Central Kazakhstan // Поволжская археология - The Volga River region archaeology. 2020. № 3 (33). Pp. 208-218.

A.Z. Beisenov, A.V. Panichkin
TASMOLA, MULTIDISCIPLINARY STUDIES: THE MYSTERY OF ANCIENT PAINT

In the Karkaraly district of the Karaganda region, there is the Baike-2 burial ground, in one of the mounds of which a bone case was found. The length of this product, cut by the ancients from the tubular bone of a large animal, is 83 mm. The surface of the case is filled with figures of 16 animals carved in the "animal style". The ancient master used 2 types of paint here: red and green. In 2023, a chemical analysis (dispersive microprobe analysis) of the composition of these paints was carried out. The results of the study showed that the red paint was obtained from cinnabar, the green paint was made from malachite ore. The bone case, based on the analysis of animal figures, was dated to the 7th century BC.

РАНЕСАРГАТСКИЙ КУРГАН НА СРЕДНЕМ ИРТЫШЕ

На территории юга лесостепного Обь-Иртышского междуречья граница распространения саргатской культуры в настоящее время еще не является точно определенной, поэтому выявление любых объектов этого культурного образования представляет несомненный интерес. Одним из таких объектов является курган на правом берегу р. Иртыш у с. Гринского Черлакского района Омской области Российской Федерации (рис.1). Материалы из этого погребального комплекса в настоящее время хранятся в краеведческом музее «Редут Соляной Поворот» в с. Соляное Черлакского района. В состав комплекта сопроводительных предметов из захоронения с конем входило 7 металлических предметов. Среди них две зооморфные бляхи с кошачьим хищником (одна из которых в последствии была утрачена), два втульчатых наконечника стрел, кельт, поясной или колчанный крюк и костылек (рис. 2).

*Рис. 1. Карта правобережья юга Среднего Прииртышья
(археологические памятники Черлакского района Омской области)*

Сопроводительный инвентарь кургана из Гринского-1 состоял из нескольких металлических предметов. Среди них зооморфные бляхи, наконечники стрел, крючок, костылек-подвеска и кельт.

Зооморфная бляха из Гринского-1 (рис.2, 1; рис.3, 2; рис.4,9) относится к второй разновидности изображения стоящих хищников, характерного для скифо-сибирского звериного стиля (Полидович, 2008, с. 40). Они характеризуются как немногочисленная группа изображений хищника с рельефной головой, повернутой в анфас. Такие предметы имеют правостороннюю и левостороннюю ориентацию изображения кошачьего животного. Например, бляхи с хищником из Шмаково (курган 6), Инбереня IV и Рафайловского городища, Почта-3 имеют правостороннюю ориентацию (Адамов, Хрисонопуло, Бородовский, 1990; Степи Евразии..., 1992, с. 474, Табл. 124, 72; Генинг, 1993, с. 99 рис. 7, 14,15; Матвеева, 1993, с. 75, рис. 37, 20; Полидович, 2008, с. 40,44,52, рис. 1 15-19). Тогда как голова хищника предмета из Гринского-1 направлена в противоположную сторону – на лево. В связи с этим следует заметить, что в Гринском-1 было первоначально обнаружено две бляхи с хищниками, направленными

головами друг к другу. Однако, предмет с левосторонней ориентацией изображения животного был, к сожалению, в последствии утрачен. В связи с парностью зооморфных блях из Гринского-1, следует заметить, что ранее в Шмаково (курган 6) было обнаружено две аналогичных бляхи, но с правосторонней ориентацией изображения хищника (Генинг, 1993, с. 99 рис. 7, 14, 15). В свою очередь, учитывая парность блях с хищниками с изображением их головы повернутой в анфас из Гринского-1, заметим, что они в полной мере соответствуют торевтике с «зеркальными» композициями. Серия таких предметов представлена в Сибирской коллекции Петра Великого. Такие парные изделия соответствовали лицевому набору поясной гарнитуры эпохи раннего железа. Для второй половины I тыс. до н.э. пояса с парными бляхами, изображающими хищников, широко представлены в археологических комплексах Южной Сибири, в основном на востоке: Дужерлик-Ховузу I, к. 2 в Туве, Дырестуйский могильник п. 38 в Забайкалье (Добжанский, 1990, с.114, т.VII, 7,8; с. 121, т. XIV, 1). Тем не менее, образ хищника с головой, повернутой в анфас, встречается не так часто и имеет относительно узкую датировку. Такая торевтика появляется еще в раннескифское время и бытует до V-IV вв. до н.э. (Полидович, 2008, с. 44) или V-III вв. до н.э. (Степи Евразии..., 1992, с. 474, Табл. 124, 72). При этом для V в. до н.э. характерны прежде всего серии предметов с изображением целой фигуры животного (Полидович, 2008, с. 44). Именно такие предметы представлены в Гринском-1, Шмаково, Инберени IV и Рафайловском городище, и Почте-3. Тем не менее, при датировании следует учесть еще несколько обстоятельств.

Рис. 2. Предметы из кургана некрополя Гринское-1: 1 – Бляха с хищником; 2-3 – наконечники стрел; 4 – кельт; 5 – костылек; 6 – крючок

Во-первых, несмотря на то, что основное количество таких изделий (5 экземпляров) сосредоточено в основном в пределах ареала саргатской культуры (среднее Прииртышье, Притоболье, Зауралье), все эти предметы имеют признаки сильной изношенности или являются результатом вторичной отливки с исходного оригинала. Все это в целом может свидетельствовать о более поздней хронологии такой торевтики.

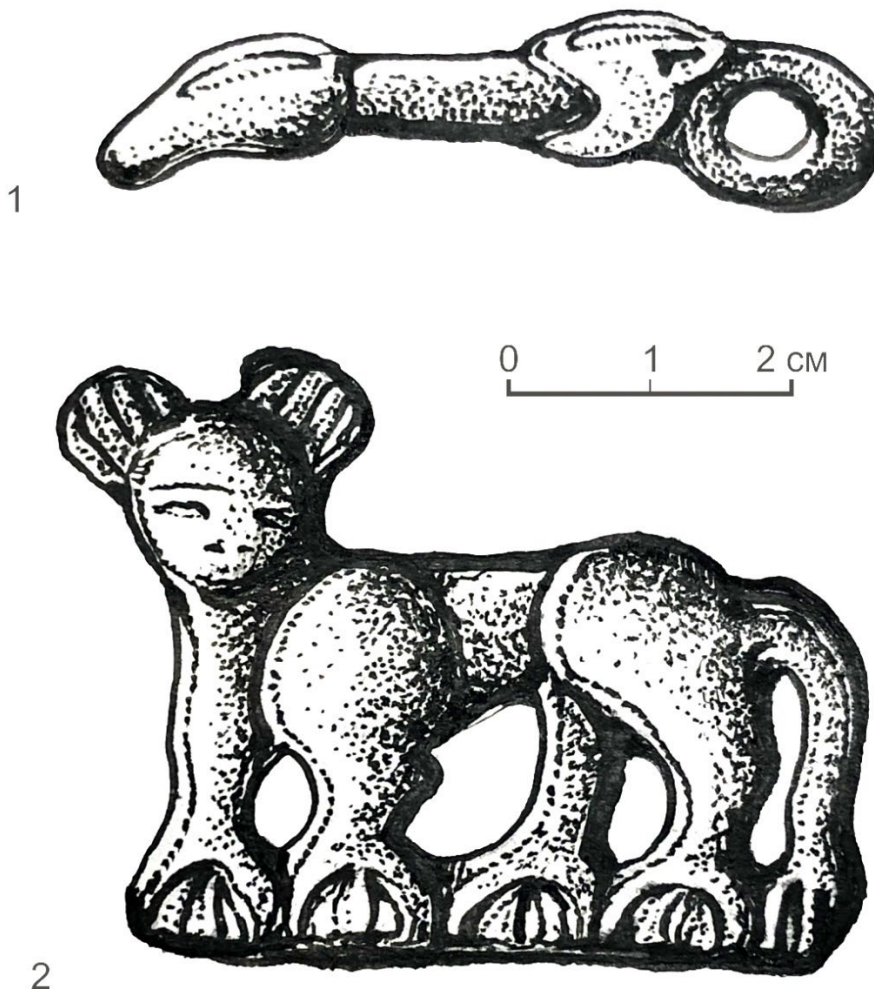

Рис. 3. Прорисовки предметов: 1 – костылек с зооморфным декором; 2 – бляха с хищником.

Во-вторых, самое реалистичное изображение фигуры стоящего хищника с головой повернутой в анфас (Почта-3) происходит с далекой восточной периферии саргатской культуры (Верхнего Приобья) (Бородовский, 2015). Возможно, именно этот образец такой торефтики имеет наиболее раннюю датировку близкую к середине I тыс. до н.э. Все это в целом наводит на предположение о центре и периферии распространения изделий такого типа. В-третьих, несмотря на то, что металлические бляхи со стоящим хищником у которого голова повернута в анфас из-за частоты своей территориальной встречаемости в основном ассоциируются с саргатской культурой, но они также явно имеют параллели за пределами этого культурного образования. Учитывая не разработанность вопросов саргатской торефтики можно еще привести один пример. В частности, не менее известная «саргатская» бляха с изображением кошачьего хищника из Абрамово-4 в Барабинской лесостепи имеет южные аналогии из Казахстана (Тасмагамбетов, 2003, с. 144; Королькова, 2006, с. 198, Табл. 29, 1).

Не менее актуально определение исходной разновидности реального кошачьего животного, которое стало прототипом для изображения поясной бляхи. Во-первых, однозначность таких заключений ограничивается, синкретизмом скифо-сибирского звериного стиля. Во-вторых, среди символических изображений кошачьих до сих пор существует целая группа образов явно собирательного характера, не имеющего прямого отношения к какому ни будь реально существующему виду кошачьих. Примером этого может являться как древнерусский «лютый зверь» (Успенский, 2015, с. 211) или геральдический «бобр» (Тарабарин, 1916, с. 52-53). Эти образы соответствуют обозначению пантеры, тигра и леопарда, что, по сути, и является обобщенным образом кошачьего. С нашей точки зрения, точность определения реального вида кошачьего хищника на его изображениях (Терновое к. 8) эпохи раннего железа за пределами ареала обитания этого животного крайне проблематична (Гуляев, Савченко, 1998; Гуляев, 2010, с. 231, рис. 9). Определение его реальной

видовой принадлежности однозначно достаточно затруднительно. Привлекает внимание пространственные особенности указанного изображения – объемная, повернутая в анфас голова хищника. Существует точка зрения, что семантика такой торефтики с объемными элементами связана с семантикой воспроизведения магического взгляда хищника (Полидович, 2008, с. 44). При этом сами предметы, по мнению некоторых исследователей имеют апотропеическое значение (Богданов, 2006, с. 46; Полидович, 2008, с. 45). Близкие образы кошачьих хищников соотносятся с древними иранскими представлениями – рудиментами культа Анахиты в Средней Азии (Снесарев, 1969, с. 256; Снесарев, 1972, с. 176,177). В связи с этим следует подчеркнуть, что для саргатской культуры достаточно давно прослежено существенное иранское влияние (Яшин, 1990). Кроме того, наибольшая популярность культа Анахиты приходится на ахеменидский период (558-330 гг. до н.э.). Такая хронология вполне соответствует распространению блях стоящих хищников с объёмной головой, повернутой в анфас.

Ближайшей территориальной аналогией кельта из Гринского-1 (рис. 2, 4) являются бронзовые кельты из Новочекино-2 (рис. 4, 4) в Барабинской лесостепи. Эти орудия относятся на основании сходства с кельтами из кулайского могильника Каменный Мыс к III вв. до н.э. (Полосьмак, 1987, с. 64, рис. 59, 1; с. 84; Троицкая, 1979, с. 46, 48, 49). Однако, учитывая не разработанность хронологии таких инструментов эпохи раннего железа и возможность более раннего датирования кулайских погребений Каменного Мыса (Бородовский, 2015, с. 94), датировку кельтов такого типа можно отнести к рубежу IV-III вв. до н.э. В целом же такие изделия датируются V-III вв. до н.э. (Степи Евразии..., 1992, с. 473, Табл. 123, 58).

В состав предметов стрелкового вооружения из Гринского-1 входило два металлических втульчатых трёхгранных наконечника (рис. 2,3,4). Такая разновидность наконечников трехлопастных металлических наконечников из Гринского-1 (рис. 2, 2,3) как правило относятся к VI-V вв. до н.э. (Могильников, 1997, с. 174, рис. 44, 8,17). Однако в публикациях встречаются как более ранние датировки VII-VI вв. до н.э. (Шульга, Уманский, Могильников, 2009, с. 312, рис. 112, 3), так и позднее бытование V-III вв. до н.э. (Степи Евразии..., 1992, с. 472, Табл. 122, 60). Тем не менее в целом эти предметы стрелкового вооружения можно уверенно относить к середине I тыс. до н.э. При этом, следует заметить, что наконечники, обнаруженные в Гринском-1, относятся к ранним образцам саргатского вооружения (Степи Евразии..., 1992, с. 297).

К предметам стрелковой амуниции из Гринского-1 можно еще отнести металлический крючок (рис. 2, 6). Такие изделия несмотря на свое широкое территориальное распространение на юге Западной Сибири (от Среднего Прииртышья до Саяно-Алтая) не так часто встречаются. Традиционно эти предметы датируются в хронологическом интервале V-III вв. до н.э. широко распространённых в степной и лесостепной зоне Евразии (Степи Евразии..., 1992, с. 472, Табл. 122, 78). Тем не мене, для аналогичных пластинчатых крючков с отверстием существуют и более ранние даты – конец VI – V вв. до н.э. (Могильников, 1997, с. 177, рис. 47,15). Комплексный хронологический анализ на основании традиционных археологических данных, радиоуглеродного и дендрохронологического датирования, поясных или колчаных крючков с отверстием из Быстровского некрополя (рис. 5, 4) на Верхней Оби позволил установить, что эти предметы датируются с V-III вв. до н.э. (Бородовский, 2009).

К поясной фурнитуре можно так же отнести костьюлек-подвеску из Гринского-1 (рис. 2, 5), который относится к достаточной редкой разновидности таких предметов. Ее особенность заключается в наличии деталей зооморфного оформления в верхней и нижней части изделия. Окончание ушка изделия представлено в виде головы хищника, из пасти которого выступает основной стержень предмета. Окончание подвески оформлено в виде орнитоморфной головки. Все эти изображения объёмные. Детали их проработаны достаточно аморфно, что свидетельствует о вторичности отливки относительно исходного оригинала. Такой предмет практически не встречается среди изделий саргатской культуры. Однако, аналогии ему известны в Верхнем Приобье в некрополе Новотроицкое-1 (Шульга, Уманский, Могильников, 2009 с. 316, рис. 116, 14; Головченко, 2018, с. 33, рис. 1, 5,6). Следует так же отметить, что композиционный прием оформления изделий – несколько зооморфных и орнитоморфных голов на стержне представлен и среди других изделий – еще одной металлической подвеске из Новотроицкого-1 (Шульга, Уманский, Могильников, 2009 с. 316, рис. 116, 14,15) и роговых псалях из могильника Аэродромный (Суразаков, 1988, с. 174, рис. 9, 4,7). На территории Горного Алтая в пазырыкское время (V-III вв. до н.э.) роговые псалии (Ала-Гаил, Боротал-1, Талдуaira, Барагаш) с такой манерой оформления их разных концов представлены еще более широко (Кубарев, Шульга, 2007, с. 270, рис. 75,1,5).

Рис. 4. Предметный комплекс саргатской культуры Западно-Сибирской лесостепи:
 1 – пиксида; 2 – оселок, 3 – алтарь; 4 – кельт; 5 – удила; 6 – акинак; 7 – гривна; 8 – зеркало; 9 – зооморфная бляха;
 10 – пряжка; 11, 12 – керамика. 1,2,3 – камень; 4,6,7,8 – бронза, 5 – железо; 10 – рог; 11,12 – кость

Кроме атрибуции предметов из Гринского-1 был выполнен их материаловедческий анализ. Определение состава металла изделий из Гринского-1 проводилось специалистом М. М. Игнатовым ИАЭТ СО РАН в лаборатории изотопных исследований с применением электронного микроскопа HitachiTM 3000 (Япония) с энергодисперсионной приставкой BrukerQuantax 70 (Германия) методом элементного анализа на основе энергодисперсионной спектроскопии (ЭДС, EDS). В целом металлический сопроводительный инвентарь саргатского кургана Гринск-1 был представлен по составу сплавов двумя группами предметов. Одна из них (фурнитура одежды – бляха, крючок и костылек) была представлена свинцово-оловянной бронзой (Cu+Pb+Sn). Другая категория предметов (орудия труда и вооружения) была изготовлена из оловянной бронзы (Cu+Sn).

Наиболее сложным составом сплава отличалась зооморфная бляха (рис. 2, 1), в которой кроме медной основы 88,8% еще олово 8%, мышьяк 2,4% и свинец 0,8%. К составу металла этого предмета из всей коллекции сопроводительного инвентаря был близок поясной или колчанный крючок (рис. 2, 6). В состав сплава этого предмета так же входила медь 94,0%, олово 4,9% и мышьяк 1,1%, при полном отсутствии свинца. Определённое сходство своего сплава демонстрировал и костылек с зооморфным декором (рис. 2, 5). В сплаве этого изделия присутствовала медь 98,2%, олово 1,3% и свинец 0,5%.

Металл кельта (рис. 2, 2) состоял преимущественно из меди 99,5% с незначительной примесью олова 0,5%. Близкий состав сплава демонстрировали два втульчатых наконечника стрел. Один из них (рис. 2, 2) состоял на 99,6% из меди с примесью олова 0,4%. Металл другого наконечника стрелы (рис. 2, 3), содержал 99,8% меди и 0,2% олова. Анализ состава металла изделий является одним из надежных индикаторов интерпретации принадлежности предметов к определенному кругу памятников (Терехова, 1989). Следует отметить, что в саргатской культуре достаточно широко распространены изделия из оловянной бронзы (Cu+Sn), а также редко встречающиеся свинцово-оловянной бронзы (Cu+Pb+Sn) (Проконова, 2021, с. 231, 235). Такие характеристики имеют не только материаловедческое, но культурное значение. Поскольку, разнообразие сплавов металлических

изделий явно обусловлено активными внешними связями (Матвеева, 1994; 1997; 1998). Не менее значимо и то обстоятельство, что химический состав сплавов и структуры изделий из цветного металла важен для уточнения хронологии комплексов саргатской культуры (Проконова, 2021, с. 230-235). Присутствие в составе сплавов всех металлических предметов из Гринского-1 значительного количества меди (от 99,8% до 88,8%) может свидетельствовать о принадлежности их изделиям V–III вв. до н.э. (Проконова, 2021, с. 230,231, 235).

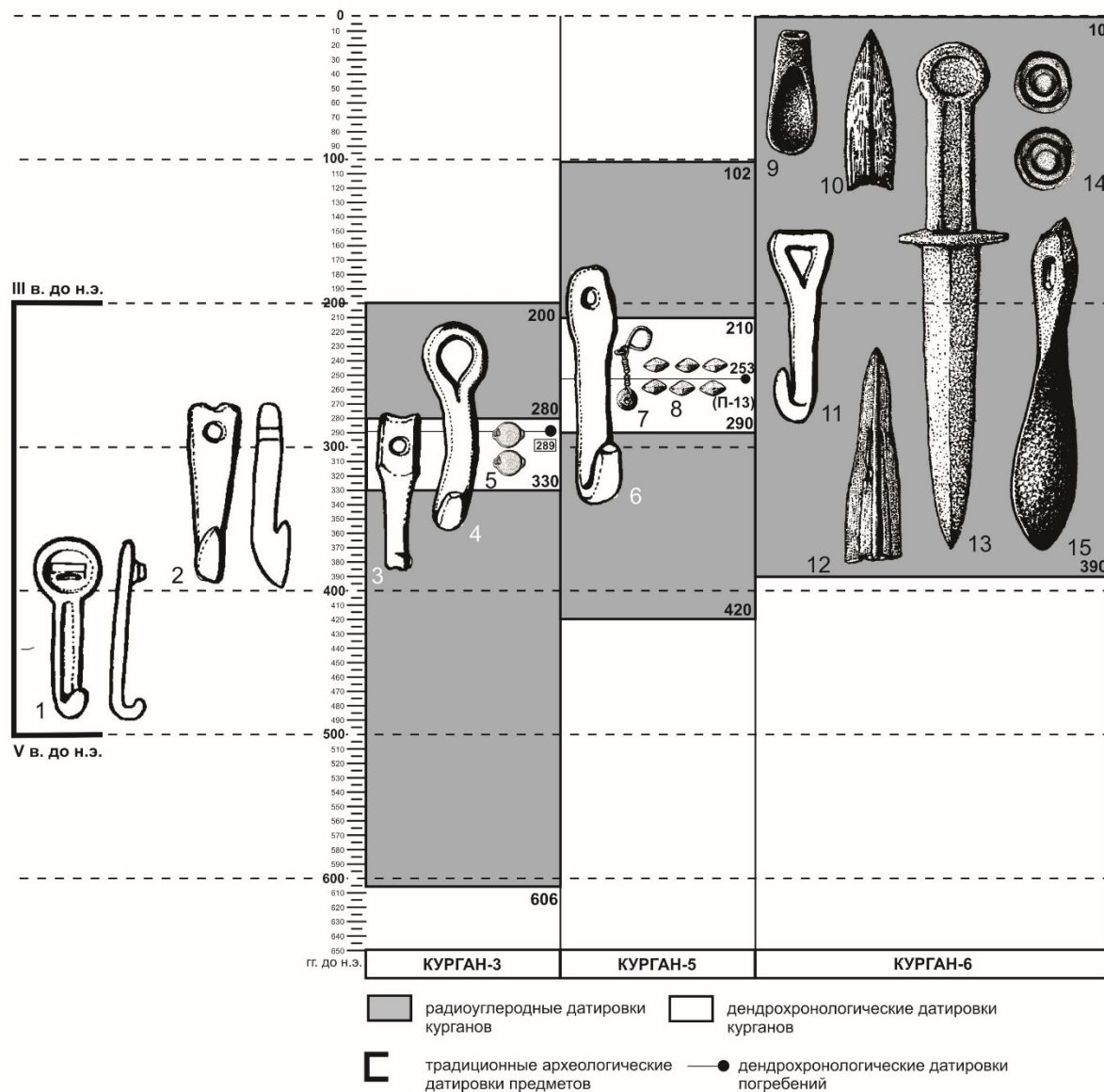

Рис. 5. Колчаные крючки из быстровского некрополя (Верхнее Приобье) из датированных погребений: 1,2 – Быстровка-1; 3,4,6,11 – Быстровка-2

В целом, предметный комплекс из Гринского-1 относится к раннему периоду саргатской культуры – середине I тыс. до н.э. (Матвеева, 1993, с. 150-156). При этом важно подчеркнуть, что в составе сопроводительного инвентаря из Гринского -1 находятся не только датирующие предметы (наконечники стрел, кельт, поясной или колчаный крюк, костылек), но и их комплект, часто повторяющийся во многих археологических комплексах середины I тыс. до н.э. на юге Западной Сибири. Не менее важно и то, что зооморфная бляха из Гринского-1 (рис. 2, 1) представлена как в эталонных памятниках (рис.4, 9) саргатской культуры (Рафайловское городище) (Матвеева, 1993, с. 75, рис. 37, 20; с. 151), так и на других территориях (Верхнее Приобье – Почта 3) (Адамов, Хрисонопуло, Бородовский, 1990). Парность зооморфных блях с изображением стоящего хищника с объемной головой повернутой в анфас свидетельствует о распространении на территории саргатской культуры поясов с такими парными и одиночными предметами. Подчерним, что последняя разновидность поясов была широко распространена на всем юге Западной Сибири и сопредельных регионах. Находки

металлических деталей таких поясов известны как в Барабинской лесостепи (Абрамово-4) (Полосьмак, 1987, с. 81, рис. 76, 2], так и в лесостепном (Обские Плесы II, Юбилейный Бийск-1 Березовка-1) и Горном Алтае (Чултуков Лог-1) и на Среднем Енисее (Коллекция Лопатина) (Завитухина, 1983, с. 158, кат. 191-193 рис. 6; Суразаков, 1988, с. 211, рис. 46, 12; Могильников, 1997, с. 185, рис. 55, 3, 10, 16; Бородовский, Бородовская, 2013, с. 215, рис. 122, 4). В свою очередь, парность зооморфных блях с поясной фурнитуры составляющая «зеркальную» композиции, имеет свои аналогии в Сибирской коллекции Петра Великого (Руденко, 1962).

Следует подчеркнуть, что материаловедческие характеристики комплекса металлических предметов из Гринского-1 не случайно соответствуют датировкам этих предметов, выполненных на основе традиционных археологических методов. Такая особенность лишней раз подчеркивает возможность установления и синхронизации относительной датировки изделий исходя из различных принципов и подходов. Не менее важным является и то обстоятельство, что морфологические особенности предметов сочетаются с особенностями состава их сплава. Речь идет в первую очередь о металлических изделиях с зооморфным декором из Гринского-1 (поясная бляха, костылек), которые вряд ли следует рассматривать как культуруопределяющие признаки, а воспринимать в формате тореvтики как транскультурного феномена эпохи раннего железа.

Список литературы

- Адамов А.А., Хрисонопуло Г.Ю., Бородовский А.П. Предметы скифо-сибирского звериного стиля из Новосибирского Приобья. Известия СО АН СССР. Серия история и филология. Вып. 2. Новосибирск, 1990. С. 50-55.
- Бородовский А.П. Вопросы реконструкции культурно-исторических процессов и их хронологии в лесостепном Приобье эпохи раннего железа (по материалам датирования Быстровского некрополя) // Археология, антропология и этнография Евразии Т.43, № 2 2015. С. 87-96.
- Бородовский А.П. Традиционные и естественно-научные методы датирования погребальных комплексов (по материалам Быстровского некрополя эпохи раннего железа) Новосибирск: Изд-во Новосибирского гос. ун-та, 2009. 112 с.
- Бородовский А.П., Бородовская Е.Л. Археологические памятники горной долины нижней Катунь в эпоху палеометалла. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2013. 220 с.
- Головченко Н.Н. Проблемы типологии и интерпретации поясных крючьев эпохи раннего железа юга Западной Сибири // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2018. Т. 17, № 3: Археология и этнография. С. 32–38.
- Гуляев В.И. На восточных рубежах Скифии (древности донских скифов). М.: 2010. 344 с.
- Гуляев В.И., Савченко Е.И. Роговой гребень скифского времени с территории Среднего Дона // Российская археология № 3, 1998. С. 145-148.
- Добжанский В.Н. Наборные пояса кочевников Евразии. Новосибирск: Изд-во НГУ, 1990. 162 с.
- Завитухина М.П. Древнее искусство на Енисее. Скифское время. Л.: «Искусство» - Ленинградское отделение, 1983. 191 с.
- Киселёв С.В. Находка античных и византийских монет на Алтае. ВДИ, 1940, № 3-4. С. 360-363.
- Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии. Искусство племен нижнего Поволжья и южного Приуралья в скифскую эпоху (VII-IV вв. до н.э.). СПб.: «Петербургское востоковедение», 2006. 272 с.
- Кочевники Евразии на пути к империи. Из собрания государственного Эрмитажа. Каталог выставки. СПб: АО «Славия», 2012. 272 с.
- Кубарев В.Д., Шульга П.И. Пазырыкская культура (курганы Чуи и Урсула). Барнаул: Изд-во АГУ, 2007. 282 с.
- Малютина Т.С., Зданович Г.Б. Синташта 2016-2019: возвращение к легенде. // Аркаимский мир: взгляд в прошлое Челябинск: Фонд «Наследие», 2019. 132 с.
- Матвеева Н.П. О торговых связях Западной Сибири и Центральной Азии в древности // Западная Сибирь – проблемы развития. Тюмень: ИПОС СО РАН, 1994. С. 45–54.
- Матвеева Н.П. О торговых связях Западной Сибири и Центральной Азии в раннем железном веке // Российская археология. 1997. №2. С. 63–77.
- Матвеева Н.П. О торговых связях саргатского населения с Центральной Азией (по материалам Тоболо-Ишимья) // Взаимодействие саргатских племен с внешним миром. Омск: ОмГУ, 1998. С. 10–16.
- Матвеева Н.П. Саргатская культура на среднем Тоболе. Новосибирск: «Наука», 1993. – 175 с.
- Могильников В.А. Население Верхнего Приобья середины-второй половине I тыс. до н.э. М.: 1997. 195 с.
- Новосибирская археологическая экспедиция (1957-1995 гг.). Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2010. 150 с.
- Полидович Ю.Б. Об одной изобразительной традиции в искусстве народов скифского мира. // Номады казахстанских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи Астана 2008. С. 38-59.
- Полосьмак Н.В. Бараба в эпоху раннего железа. Новосибирск: Наука, 1987. 144 с.
- Проконова М.М. Металлические изделия из памятников саргатской культуры Притоболья // Теория и практика археологических исследований. 2021. Т. 33, №4. С. 221- 243.
- Руденко С.И. Сибирская коллекция Петра I. – САИ, 1962, Вып. ДЗ – 9. – 52 с.
- Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969. – 336 с.
- Снесарев Г. П. Люди и звери (этнографические поиски в области культа животных) // Советская этнография. 1972. № 1. С. 166-177
- Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. М: Наука, 1989. 464 с.
- Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. М: Наука, 1992. 494 с.
- Суразаков А.С. Горный Алтай и его северные предгорья в эпоху раннего железа. Проблемы хронологии и культурного разграничения. Горно-Алтайск, 1988. 216 с.

Тасмагамбетов И. Кентавры великой степи. Художественная культура древних кочевников. Алматы: ОФ «Берел», 2003. 336 с.

Терехова Н.Н. Характеристика техники кузнечного производства железных изделий из Келермесских курганов и Келермесского грунтового могильника в Гиагинском районе // Меоты предки адыгов. Майкоп, 1989. С. 103-118

Троицкая Т.Н. Кулайская культура в Новосибирском Приобье. Новосибирск: Наука, 1979. 124 с.

Успенский Ф.Б. Люди, тексты и вещи. Из истории культуры средневековой Скандинавии. М.: Форум-Неолит, 2015. 256 с.

Шульга П.И., Уманский А.П., Могильников В.А. Новотроицкий некрополь. Барнаул: Изд-во Алт. Ун-та, 2009. 329 с.

Яшин В.Б. Иранские элементы в мифологии угорских народов Западной Сибири как результат контактов эпохи бронзы – раннего железа: автореф. дис. ... канд. Ист. наук. – Новосибирск, 1990. 18с.

A.P. Borodovskiy

THE EARLY SARGAT MOUND ON THE MIDDLE IRTYSH

The items of weapons (a celt, arrowheads) and belt fittings (a badge, a hook, a spike) found in the steppe of the Middle Irtysh Region demonstrate not only wide cultural and territorial ties, but also belonging to the middle of the 1st millennium BC. Such a chronology of items allows us to attribute these items to the early stage of the Sargat culture. Archaeological monuments of this cultural formation have not yet been sufficiently identified and studied in the steppe Middle Irtysh Region. It should also be emphasized that the presence in this region (Grinsk-1) of burials with horses indicates that these burial complexes belong to a rare type of burials of the Early Iron Age in the Irtysh Region.

КУРГАН РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА БЛИЗ С. ШАЛАБАЙ АБАЙСКОЙ ОБЛАСТИ*

Курганная группа локализована в Жарминском районе Абайской области, в 11-12 км к северо-западу от села Шалабай, на территории пашни крестьянского хозяйства «Қазақ Ақбас (рис. 1). Курганная группа состоит из четырех насыпей.

Два объекта из четырех расположены на вершине сопки, которая изрыта разведочными шурфами, остальные два южнее у подножья этой же сопки на некотором расстоянии, на ровной площадке. Западная сторона сопки сильно распахана. Взаиморасположение двух первых объектов близкая, в отличие от остальных. Они размещены по линии восток-запад. Курганы, расположенные на равнине ориентированы по линии север-юг, примерное расстояние между ними 140-150 м. Курганы под условными номерами 1,2,3 были начисто разграблены и по большей части разрушены. Изучение же кургана 4 в отличии от других оказалось более плодотворным с точки зрения информативности. Ниже дается детальное описание объекта исследования.

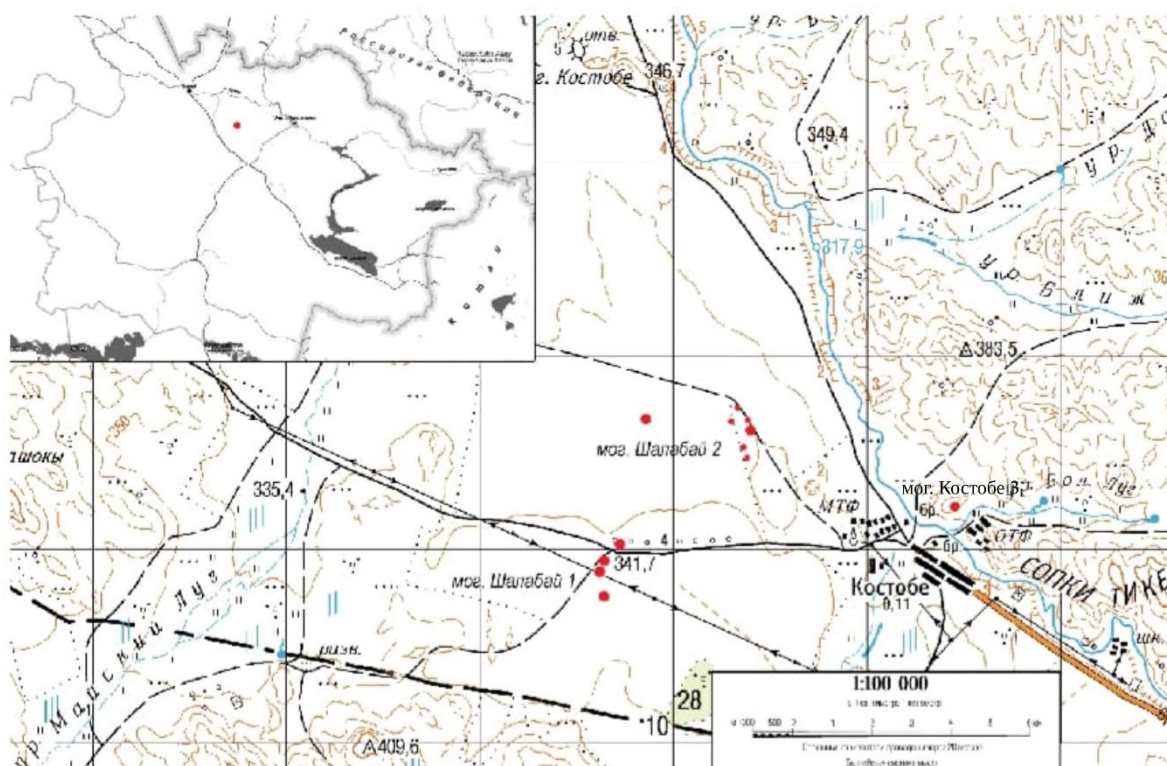

Рис.1. Локализация могильника Костобе-3 на карте (по: Омаров и др., 2022, с. 307, рис. 1)

Курган 4. Расположен на вершине сопки. В 8-10 м севернее объекта крутой обрыв, который образовался в результате антропогенного воздействия. В ходе предварительного осмотра было видно, что поверхность насыпи не ровная и поросла кустарником. По-видимому, насыпь была деформирована в ходе сельскохозяйственно-промышленных работ. В центре объекта фиксировалась воронка размерами около 3 x 3 м, глубиной 0,2-0,3 м. (рис. 2).

Как оказалось, насыпь представляет собой низкое всхолмление и сложено из мелкого, среднего размера серого колотого камня, вперемешку с равной долей грунта. Объект был вытянут по основной

*Работа выполнена в рамках программно целевого финансирования: BR 11765630 «Культурогенез в казахских степях: новые парадигмы проблем изучения преемственности материального и духовного наследия по данным археологических источников».

оси по направлению ЗСЗ-ВЮВ. В процессе разбора насыпи на разных уровнях залегания в центре и в периферийной части зафиксированы крупные плиты продолговатой формы и местами окатанные камни. Кроме того, на разных отрезках, но чаще всего ближе к центру насыпи найдены фрагменты стеклянных бутылок и других металлических предметов, относящиеся к современности.

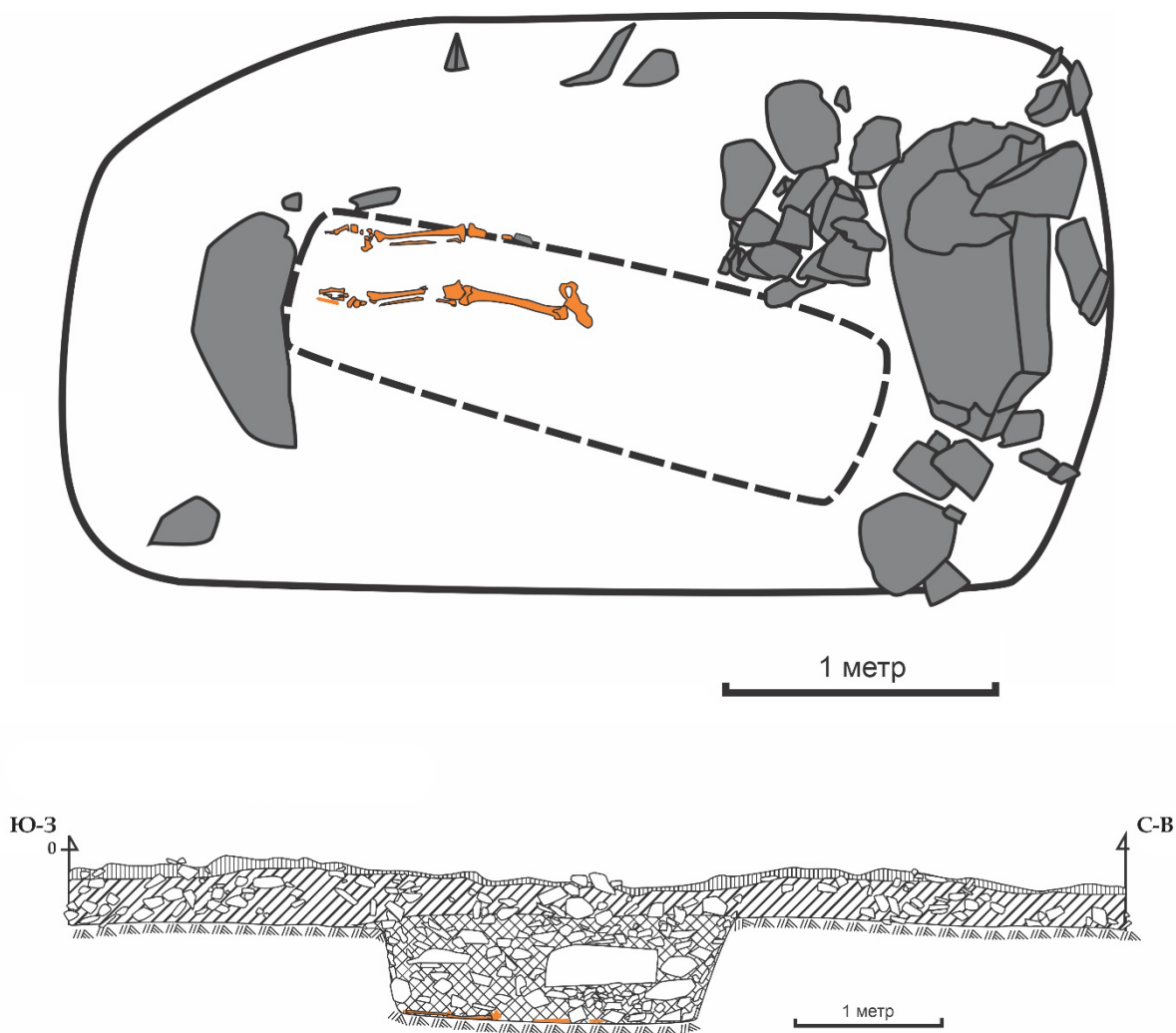

Рис. 2. Могильник Костобе-3. Курган №4. Разрезы кургана и план могильной ямы

Для выяснения этапов возведения погребального сооружения решено было рассечь насыпь на две равные части, чтобы проследить по профилям пласты наслоения. В результате заложенного разреза, выяснились точные параметры погребального сооружения. Диаметр объекта – 10 м, высота – 0,4 м. Погребальное сооружение имело в плане подокруглую, в разрезе уплощенную форму. Судя по профилю кургана, погребальное сооружение было возведено из 5-7 вертикальных каменных рядов уложенные плашмя. Таким образом, выяснилось, что исследуемый объект является погребальным сооружением.

Камни для строительства подобраны, чаще всего, продолговатой формы, реже короткие массивные. Ближе к середине разреза, ясно прослеживались грабительские перекопы. Периферия кургана сложена из массивных камней. После фиксации профилей кургана, перешли к зачистке наземной части, которая производилась в два этапа. На первом этапе, расчищены и зафиксированы все фрагменты каменных надмогильных сооружений. На втором этапе, были удалены все смещенные с первоначального места расположения плиты. Далее, на уровне древней поверхности установлены сохранившиеся части основы каменного перекрытия. Применение данной методики помогло определить место предполагаемой погребальной ямы. Заполнение последнего, состояло, по большей части из крупных и мелких каменных плит с небольшой долей грунта.

Яма имела подквадратную форму с закругленными краями, длинной осью ориентирована по линии С-Ю с небольшими отклонениями. На разных уровнях встречались остатки предметов бытового назначения современного периода времени. Параметры могильной ямы: длина – 205 см, ширина – 105 см. Основание могильной ямы зафиксировано на уровне 1 м от края могильной ямы. Дно могилы ровное, стенки прямые. Зачистка дна могилы показало наличие останков костяка погребенного. В разрозненном виде на разных уровнях, ближе к основанию могильной ямы, найдены фрагменты ребер и трубчатых костей. Из вещевого комплекса зафиксировано 7 костяных наконечников стрел (рис. 3:1-7). Четыре из них на поперечной стороне имели сквозное отверстие ромбовидной формы. Наконечники трехгранные со скрытой втулкой, четырехгранные, пулевидной формы, а также фрагмент железного удила. Других предметов сопроводительного инвентаря не обнаружено. После археологических работ исследованный курган был рекультивирован.

Рис. 3. Могильник Костобе-3. Курган №4. Предметный комплекс: 1-7 костяные наконечники стрел; 8 – изделие из бронзы; 9 – фрагмент удила

Среди найденных экземпляров костяных наконечников стрел, преобладают четырехгранные наконечники стрел. Всего найдено четыре экземпляра. Наконечники стрел ромбические в сечении, со скрытой втулкой. Наконечники листовидные, со слегка выпуклыми боками и выемкой в основании. Несколько отличаются размерами и большей или меньшей сточенностью боков. Длина их колеблется от 5 см до 4 см, ширина стандартная – 1,5 см. На поперечной стороне имеют сквозное отверстие ромбовидной формы. Три экземпляра наконечников стрелы повреждению не имеют, одна в неполной сохранности.

Также, в погребении был найден трехгранный наконечник стрелы со скрытой втулкой. У изделия головка башневидной формы, грани гладкие. Лезвия граней переходят в ровные массивные шипы. Длина – 3,8 см, ширина – 1 см.

Кроме того, были найдены два экземпляра наконечника стрелы пулевидной формы. Изделия округлой формы в сечении и со скрытой втулкой. Также со сводчатой головкой и прямым основанием. Они имеют разные размеры, первая шириной – 1 см, длиной – 3 см. На одной стороне изделия нижняя и верхняя часть повреждена. Второй наконечник стрелы чуть короче на 30 мм, ширина – 1 см, длина – 2,7 см. Лишь на одной стороне, в нижней части, имеется повреждение.

Что касается использования костяных наконечников стрел, то существует несколько точек зрения. Ряд исследователей считают, что они являются исключительно охотничьими, другие придерживаются мнения о том, что они одинаково успешно использовались во время охоты и в военных целях.

Еще один найденный в кургане предмет предметного комплекса относится к принадлежности конской сбруи – фрагмент удила (рис. 3: 9). Длина изделия – 10 см. Возможно, фрагмент является частью грызла помещаемого в рот животного. Уровень сохранности предмета низкий – посередине поломан, поверхность покрыта слоем ржавчины. По форме напоминает иглу. Один конец заужен и частично поврежден, другой расширен, в середине имеет сквозное отверстие. На дне могильной ямы, рядом с погребенным найден фрагмент удила. Однако в могиле кости коня не обнаружены.

Также было найдено бронзовое изделия диаметром 2 см. Лицевая сторона повреждена, фиксируется выемки (рис. 3: 8).

Роговые наконечники хронологически бытуют начиная с VIII до н.э. до тюркского периода (Айткали, 2016. С.32. Рис. 13., Иванов, 2016. С 75., Матренин, 2019. С. 111). Господствующими можно считать трехгранные в сечении наконечники стрел, реже встречаются пулевидные наконечники. Курган можно датировать в пределах второй половины I тыс. до н.э. Безусловно, сделанные наблюдения носят в значительной степени предварительный характер, что связано с малым количеством раскопанных погребений. Вместе с тем, проведенные обследования демонстрируют широкие возможности первоначального осмысления результатов археологических исследований и являются базой для возможных дальнейших работ.

Әдебиеттер тізімі

Айткали А.К., Жунисханов А.С., Бесетаев Б.Б. Курганы второй половины I тысячелетия до нашей эры горного массива Семейтау // Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур. Сборник научных статей, посвященный памяти археолога Бекена Нурмуханбетова / Отв. ред. А. Онгарулы. Алматы: 2016. С. 26-33.

Иванов С.С., Тулегенов Т.Ж. Костяные (роговые) наконечники стрел ранних кочевников Притяньшанья // Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур. Сборник научных статей, посвященный памяти археолога Бекена Нурмуханбетова // Отв. ред. А. Онгарулы. Алматы: 2016. С. 75-82.

Матренин С.С., Серегин Н.Н. Костяные (роговые) наконечники стрел кочевников Алтая рубежа древности и средневековья // Известия Алтайского государственного университета. 2019. № 3(107). С. 104-113.

Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Кариев Е.М. Результаты междисциплинарных изысканий в Жарминском районе Восточного Казахстана // Маргулановские чтения – 2022: мат-лы межд. науч.-практ. конф. (г. Алматы, 12–13 апреля 2022 г.) / Отв. ред. Т.Б. Мамиров. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. С. 306–316.

A.S. Zhuniskhanov, A.K. Aitqali, E. Rakhmankulov, Z. Karimabayeva THE MOUND OF THE EARLY IRON AGE NEAR THE VILLAGE OF SHALABAY ABAI REGION

The article presents the results of the archaeological study of the Kostobe-3 burial ground. The burial ground is located in the Zharma district of the Abay region, 11-12 km north-west of the village of Shalabay, on the territory of the arable land of the Kazakh Akbas peasant farm. The Kurgan group consists of four mounds. As a result of research work, four mounds were excavated, where we obtained materials of the pre-Turkic period.

**КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЮГО-ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА:
ИСТОРИЯ, ЗАДАЧИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ
ШУБАРАТ И МОЛАЛЫ***

Памятники историко-культурного наследия Шубарат и Молалы расположены в 1-3 км к западу-юго-западу от села Шамалган Карасайского района Алматинской области, к западу и к востоку от автотрассы Шамалган-плато Ушконыр.

Могильники стали известны науке в 1985 году, когда в ходе возведения животноводческого комплекса «Шубарат» совхозом «Чемолганский» были вскрыты захоронения людей и вызваны на место специалисты-археологи, которые идентифицировали погребения как археологическое наследие саков и сако-уйсуней.

В сезоны 1985-1986 гг. ученые Алма-Атинской экспедиции Института истории, археологии и этнографии АН КазССР совместно с другими профильными учреждениями республики под руководством Б.Н. Нурмуханбетова и Ю.И. Трифонова произвели аварийно-спасательные раскопки. Наряду с могильником Шубарат-I, был исследован могильник Молалы в 0,6 км к западу от первого (Нурмуханбетов, Трифонов, 1989; 2016):

Могильник Шубарат-I. Расположен в районе одноименного фермерского хозяйства (в основном к югу от него), вдоль автотрассы на плато Ушконыр, к востоку от шоссе (рис. 1). На могильнике Шубарат-I срочные исследования были сконцентрированы в северной его части (Нурмуханбетов, Трифонов, 1989, с. 60; 2016, с. 12), непосредственно на месте строительства фермы, но как указано в статье за 2016 год, в которой в научный оборот введены ранее не опубликованные материалы Б.Н. Нурмуханбетова и Ю.И. Трифонова, работы вышли за пределы очерченной генпланом строительства территории (Нурмуханбетов, Трифонов, 2016, с. 12). Также в этой последней работе отмечается, что в пределах данного могильника исследовано 48 объектов, однако подсчет по приведенным номерам насчитывает всего 47 (возможно, имеет место пропуск номера одного кургана) объектов – №1, 2, 3, 5, 9, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 64, из них 6 объектов исследованы не до конца – крупные курганы № 1 и № 5, малые объекты № 24, 56 на территории фермы и № 57, 60 за пределами, 3 объекта оказались ложными – № 30, 40, 64, два объекта были научно неидентифицируемы – № 47, 51 (Нурмуханбетов, Трифонов, 2016, с. 12-13). В итоге полноценно изученными оказываются 36 объектов. Хотелось бы отметить, что определенные вопросы касательно нумерации и количества исследованных объектов могильника Шубарат-I ставят и приведенные в статье за 2016 год номера курганов, откуда происходят керамическая посуда – № 76, 81/1, 84, 84/1, 87, 89, 101 (Нурмуханбетов, Трифонов, 2016, с. 18: рис. 10). Тут либо имеет место приведение первоначальной нумерации, которая была позже скорректирована (довольно частая практика при полевых работах) либо исследовано еще 7 объектов.

Основное число погребений могильника Шубарат-I были совершены в подбоях, в вытянутом положении на спине и головой ориентированы на запад, а в одном случае на восток (Нурмуханбетов, Трифонов, 2016, с. 18). Получен вещевой материал в виде образцов керамической посуды, вооружения и декоративно-прикладного искусства (Нурмуханбетов, Трифонов, 2016, с. 17-18), на основании которого и других данных, могильник Шубарат-I датирован V-III вв. до н.э. (Нурмуханбетов, Трифонов, 2016, с. 18).

К западу от могильника Шубарат-I, на пригорной возвышенности (прилавке) располагается могильник **Шубарат-II**, количество объектов указано не было (Нурмуханбетов, Трифонов, 2016, с. 12).

Могильник Молалы расположен в 500 м к западу от автодороги (участок въезда из долины в горную часть) Шамалган-плато Ушконыр, в 0,7 км к северу от информационно-туристического центра,

*Статья выполнена в рамках исследований по ПЦФ МНиВО РК BR18574057 «Междисциплинарное (археологическое и историко-этнографическое) исследование культурного наследия юго-восточных и восточных регионов Казахстана (Шу-Ильский ареал, Тарбагатай и Алакольская котловина)».

к югу от современного казахского кладбища рода «Кошек», в северо-западной части крестьянского хозяйства П.П. Немилостева (рис. 1).

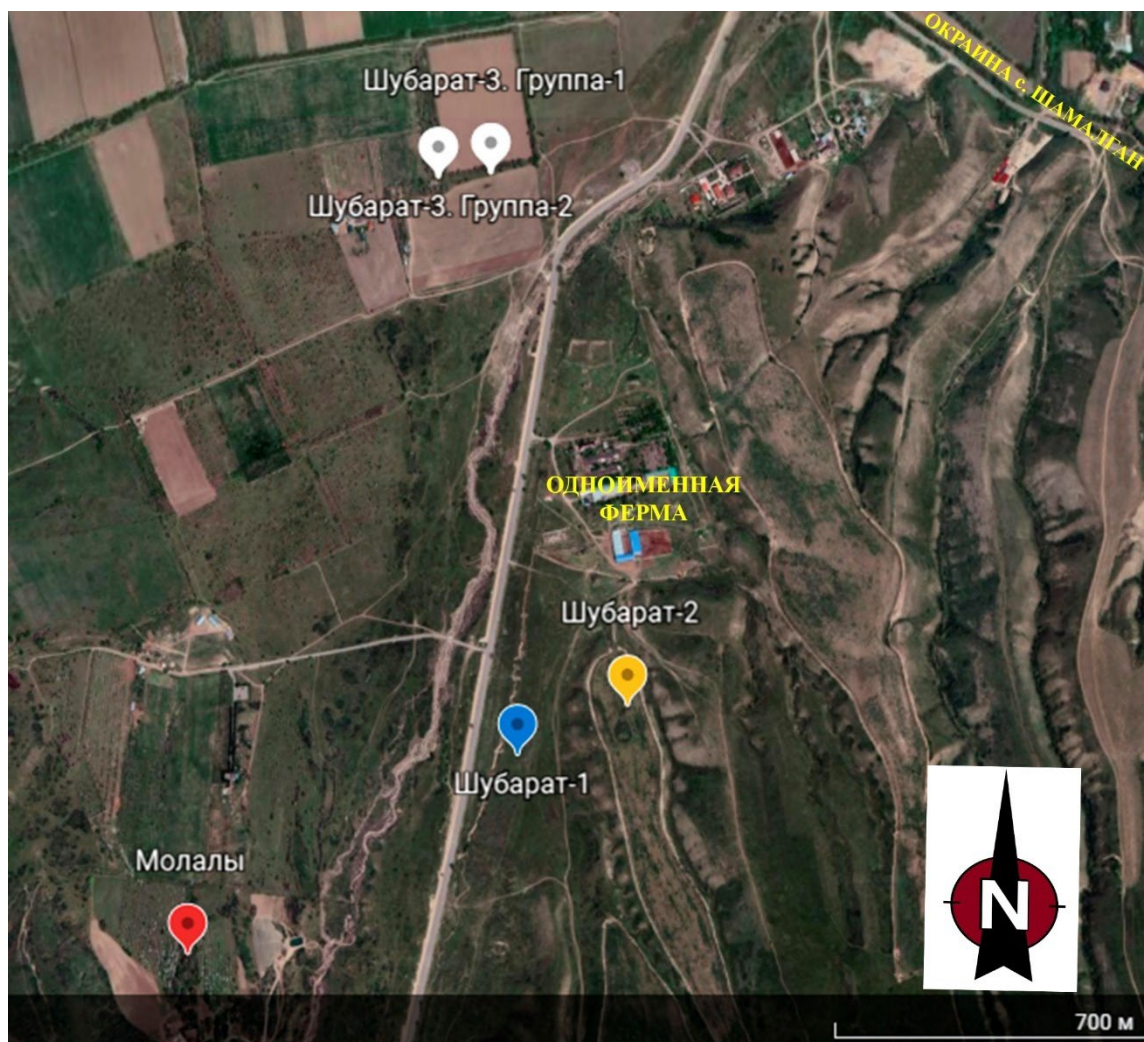

Рис. 1. Местоположения археологических и этнографических памятников Шубарат и Модалы

В данном могильнике научной группой под руководством Б.Н. Нурмуханбетова и Ю.И. Трифонова насчитано 30 разноразмерных курганов, причем последний был обозначен как «археологически сомнительный» (рис. 2). Основное число объектов располагалось по оси север-юг с определенными отклонениями, к западу от основной линии курганов фиксировалось несколько обособленных групп малых курганов. Нумерация была произведена с юга на север, все объекты, в том числе и основная ось, были поделены на несколько подгрупп – северная, центральная, южная и локальные концентрации. По последним данным, в пределах могильника исследовано 20 объектов (Нурмуханбетов, Трифонов, 2016, с. 12), согласно ситуационному плану-таблице могильника Модалы (рис. 2) (в публикации 2016 года соотнесенной к могильнику Шубарат (Нурмуханбетов, Трифонов, 2016, с. 13, 14), полностью исследовано 16 объектов - № 7-12, 14-21, 24, 26, исследованы только наземные сооружения у 4 объектов – № 1, 2, 6, 27, абсолютно не тронуты 10 памятников – 3-5, 13, 22, 23, 26, 28-30. Основное число неисследованных или исследованных частично объектов находится в южной части могильника – 9 единиц, из них один сомнительный (№ 30). В центральной группе по ситуационному плану не изучено три объекта – два не тронуты, у одного исследована только наземная конструкция, но Ю.И. Трифонов указывает, что в центральной группе не раскопан лишь один объект (Трифонов, 1989, с. 45). Северная часть по публикациям и по указанному плану-схеме исследована полностью.

Могильник Модалы дал весьма интересный и разносторонний инвентарь, данные по погребальному обряду и конструкциям (Нурмуханбетов, Трифонов, 2016, с. 15-17; Трифонов, с. 45-49), касательно последнего следует отметить, что выделенные типы и виды наземных сооружений в

последней расширенной статье Б.Н. Нурмуханбетова и Ю.И. Трифонова, вследствие небольшой путаницы, соотнесены к могильнику Шубарат-I (Нурмуханбетов, Трифонов, 2016, с. 13-15). Южная группа могильника признана ранней и предполагаемая датировка VI-V вв. до н.э., центральная группа датирована IV-III вв. до н.э., северная II-I, возможно, III вв. до н.э. (Нурмуханбетов, Трифонов, 2016, с. 16-17).

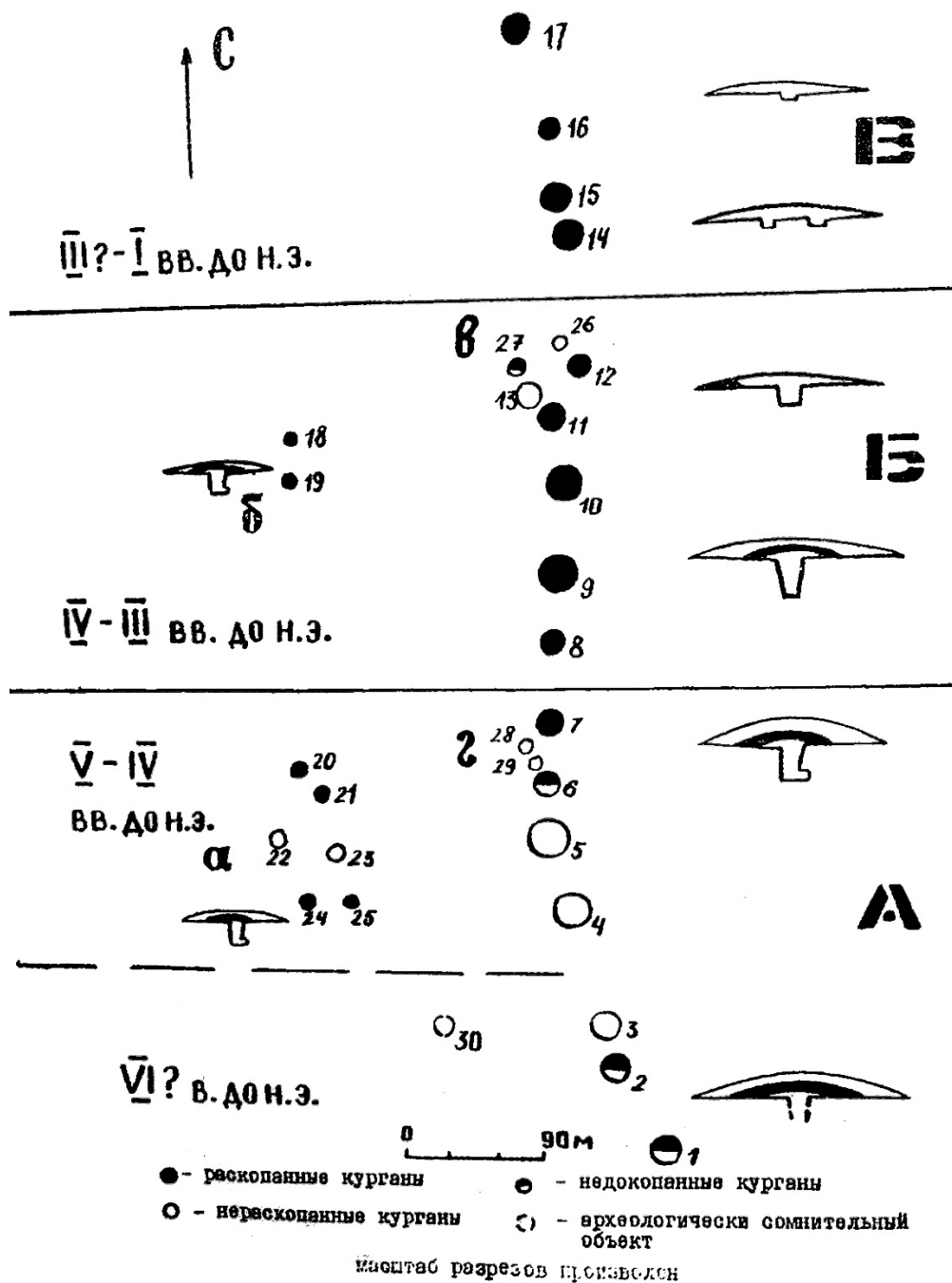

Рис. 2. Ситуационный план-сводная таблица могильника Молалы (по Б.Н. Нурмуханбетову, Ю.И. Трифонову)

Таким образом, по имеющимся данным в период 1985-1986 гг. в могильниках Шубарат и Молалы из порядка 230 памятников (Нурмуханбетов, Трифонов, 1989, с. 57, 60; 2016, с. 12) исследовано 67 объектов, из них полностью 52 (53?) объекта (если признать, что указанная в рис. 10 публикации за 2016 год нумерация первичная и впоследствии измененная), не до конца 10, ложными и неидентифицируемыми оказались 5.

Материалы научных работ частично введены в научный оборот в 1989 году двумя статьями Б.Н. Нурмуханбетова и Ю.И. Трифонова – первая общая статья тезисно описывает ход и результаты исследований (Нурмуханбетов, Трифонов, 1989, с. 57-61), вторая статья Ю.И. Трифонова посвящена вопросам социальной стратификации саков восточного Жетысу по материалам могильника Молалы – автор на основании погребальных конструкций, обряда и инвентаря осуществил попытку привязки указанных археологических категорий к аспектам социального ранжирования (Трифонов, 1989, с. 45-49). Тут весьма интересным представляется соотнесение подбойных погребений к потенциально ранним объектам (Трифонов, 1989, с. 47), тогда как в сакской археологии бытует мнение о позднем характере подбоев, а ранние формы такого рода погребальных сооружений считаются чем-то из ряда выходящим и связывается с отдельными эпизодами ранних проникновений индивидов и групп из восточного ареала кочевнической культуры Евразии (Кариев, Оралбай, 2013, с. 51).

В последующее время материалы могильников Шубарат и Молалы в основном остаются вне внимания ученого сообщества, разве что за исключением вышеуказанной републикации, вводящей в научный оборот некоторые новые материалы, а также анализа отдельных типов инвентаря, особенностей памятников в некоторых научных трудах, в том числе обобщающих и систематизирующих материалы могильников в контексте сакской культуры Жетысу и т.д. (Иванов, Тулегенов, 2016, с. 78; Джумабекова, Базарбаева, 2018, с. 475). Лишь буквально в последние годы опубликован ряд статей по отдельным ключевым категориям инвентаря из указанных могильников – статья Б.Н. Нурмуханбетова, Т.Ж. Тулегенова и С.С. Иванова по предметам вооружения и воинского снаряжения из рассматриваемых могильников (Нурмуханбетов, Тулегенов, Иванов, 2019, с. 99-108). Авторы приводят ранее неопубликованную информацию по однозначным и предполагаемым местам (номера курганов) обнаружения предметов оружия и воинской гарнитуры, осуществляют сравнительный анализ находок с аналогичными предметами из иных ареалов скифо-сибирского мира и весьма обоснованно проводят корректировки и верификации дат по обеим указанным могильникам, в частности, подтверждая ранний период южной группы курганов Молалы (Нурмуханбетов, Тулегенов, Иванов, 2019, с. 103). Одна из особенностей этой статьи – половина из указанных в статье номеров курганов находится под сомнением – № 14 в могильнике Молалы и № 12 в могильнике Шубарат-I (Нурмуханбетов, Тулегенов, Иванов, 2019, с. 101, 102), без знака вопроса указаны № 21 в могильнике Молалы и № 5 в могильнике Шубарат-I (Нурмуханбетов, Тулегенов, Иванов, 2019, с. 100, 104), касательно последнего отметим, что курган № 5, согласно публикации за 2016 год не был раскопан, лишь частично снята наземная конструкция (Нурмуханбетов, Трифонов, 2016, с. 12), таким образом, для могильника Шубарат-I под сомнением оба кургана давшие инвентарь воинского характера. Помимо этого, вызывает вопросы информация о разграбленности большей части объектов обеих могильников (Нурмуханбетов, Тулегенов, Иванов, 2019, с. 99), тогда как Б.Н. Нурмуханбетов и Ю.И. Трифонов указывают, что почти все из полноценно исследованных 35 малых объектов могильника Шубарат-I непогрязенные (Нурмуханбетов, Трифонов, 1989, с. 60; 2016, с. 17), а в могильнике Молалы ограблению подверглись лишь крупные курганы (Нурмуханбетов, Трифонов, 1989, с. 59; 2016, с. 16). Аналогичная ситуация и с выводами по кургану № 21 могильника Молалы – объект представлен как ограбленный, что вполне обоснованно, так как авторы опираются на неопубликованные данные, но Ю.И. Трифонов, который оперирует материалами этого кургана в своих социокультурных анализах, не указывает этого (в публикации 1989 и 2016 гг. малые объекты группы А, к которым относится и курган № 21 тоже обозначены как неграбленные (Нурмуханбетов, Трифонов, 1989, с. 59; 2016, с. 16) и без уточнения состояния на момент обнаружения отмечает наличие колчанно-портупейного набора и золотой пластины-эмблемы с многократно повторяющимся изображением синкретичного животного с головой грифона и с телом кошачьего хищника (Трифонов, 1989, с. 48), последнее может опровергнуть мнение авторов о том, что грабители забирали лишь ценные вещи (Нурмуханбетов, Тулегенов, Иванов, 2019, с. 105), хотя апеллирование к элементарному пропуску или невнимательности грабителей будет достаточно резонным, если не учитывать, что подобные вещи эмблемного характера обычно размещаются на наиболее видных частях тела или одежды погребенного. Вместе с тем по информации в рассматриваемой статье и в публикации Ю.И. Трифонова курган № 21 содержал бронзовые вещи и стоит согласиться с Ю.И. Трифоновым, который ссылаясь на А.Д. Грача указывает на ценность бронзовых изделий для людей того периода (Трифонов, 1989, с. 49), но и тут можно апеллировать к тому, что ограбление, если оно имело место как таковое, могло быть совершено в более поздний период, когда бронза уже не была столь ценной. Со своей стороны можно было бы предположить, что, вполне вероятно, здесь могло иметь место не ограбление, а некое ритуальное осквернение, действия грызунов, обвал свода подбоя или заклада, одним словом, все то,

что могло повредить и перемешать элементы погребения, вплоть до потери некоторых вещей (унос грызунами в норы и ходы?).

Следующая статья Т.Ж. Тулегенова, А.Г. Чекина и А.Ж. Султанияровой, посвящена коллекциям керамики из фондов ГИКЗМ «Иссык», в которой, в частности, рассматривается несколько образцов из Шубарат и Молалы в сравнительном анализе с керамической посудой из других районов Жетысу (Тулегенов, Чекин, Султаниярова, с. 134). Авторы на основе сравнительного анализа керамической коллекции приходят к осторожному выводу «о существовании керамических мастерских, которые обеспечивали посудой весь регион» (Тулегенов, Чекин, Султаниярова, с. 136) и констатируют большую, чем типологическое сходство связь керамической посуды из памятников Шубарат, Молалы, Майбулак, Орнек и Рахат, не исключая объяснение этого этнокультурным родством населения (Тулегенов, Чекин, Султаниярова, с. 137).

Последние научные исследования на могильниках Шубарат и Молалы были проведены в 2021 году автором статьи совместно с коллегой из КазНУ имени аль-Фараби Б.Б. Бесетаевым и имели характер мониторинга текущего состояния объектов могильников.

В процессе этого полностью обследованы территории **могильника Шубарат-I** – осмотрено в общей сложности 77 объектов, большая часть имеет удовлетворительную степень сохранности, фиксируются отдельные техногенные и антропогенные повреждения, к примеру, значительно повреждена наземная конструкция одного из больших курганов и ряд памятников археологии перекрыты этнографическими объектами, но следы грабительских вторжений не просматривались (Кариев, Бесетаев, 2022, с. 248, 251, 254). Существенно угрозой для памятников является овраг-промоина в западной части могильника – тянется вдоль автотрассы, прорезая западную часть могильника по продольной линии (рис. 3). По всей видимости, овраг образовался после прокладки полотна автодороги во второй половине XX века, когда насыпь грунтового полотна дороги перегородила пути естественным стокам сезонных талых вод и осадков в русло, на данный момент пересохшей, реки к западу от автодороги и потоки проложили себе новый канал по территории могильника к востоку от автодороги. Овраг на 2021 год размывал несколько курганов и создавал угрозу смыва нескольким объектам археологии и этнографии (Кариев, Бесетаев, 2022, с. 248).

В ходе работ в пределах могильника Шубарат-I точно отследить указанные в публикациях Б.Н. Нурмуханбетова и Ю.И. Трифонова законсервированные и недоследованные курганы могильника не удалось – на северной части могильника, за территорией фермы просматривается несколько объектов среднего и малого диаметра с деформированными наземными сооружениями, но именно те ли это курганы сказать достаточно сложно.

Параллельно осмотрен **могильник Шубарат-II**, к западу от первого на вершине «прилавка» – на момент 2021 года фиксировалось два объекта разных размеров и степени сохранности (Кариев, Бесетаев, 2022, с. 251).

Помимо всего, в ходе общего осмотра прилегающей территории силами волонтеров и научных сотрудников, в 600–700 м к ССЗ от фермы «Шубарат», в 200–300 м к северо-западу от крутого поворота автотрассы Шамалган-плато Ушконыр, в 300–400 м к западу от современной Workout-площадки у автодороги зафиксированы памятники сако-уйсуньского типа, две группы курганов расположенные на территории лесополосы – своего рода межпашенной межи и часть в пределах пашни, общее количество более менее сохранившихся курганов 5, слабо просматривается еще порядка 4 объектов. Имеется еще один объект, по всей видимости, раскопанный спецтехникой – не попавшие в отчет исследования 1985–1986 гг. либо ограбление (Кариев, Бесетаев, 2022, с. 251). Данные курганы в 2021 году обозначены как **Шубарат-III**. Однако, судя по присвоенному Б.Н. Нурмуханбетовым и Ю.И. Трифоновым наименованию «могильник Молалы-I» (Нурмуханбетов, Трифонов, 1989, с. 57; 2016, с. 12; Трифонов, 1989, с. 45), вероятно, ими было дана продолжающая нумерация другому памятнику этой местности, возможно, как раз таки данной группе, учитывая «исследованность» одного объекта и расположение к западу от автотрассы примерно на одной линии с Молалы – расстояние между объектами порядка 1,5 км по оси СВ-ЮЗ, т.е., можно было бы обозначить эти курганы как Молалы-II, но учитывая достаточную отдаленность от Молалы и территориальная близость к группам Шубарат (порядка 500 м) все же целесообразным посчиталось дать данной группе обозначение Шубарат-III.

МОГИЛЬНИКИ

ШУБАРАТ-1-2

ОРТОФОТОПЛАН

Рис. 3. Ортофотоплан могильников Шубарат-1 и Шубарат-2

Территорию могильника Молалы непосредственно осмотреть не удалось ввиду отсутствия руководства крестьянского хозяйства, но была произведена аэрофотосъемка с БПЛА и на тот момент точно было видно лишь два кургана, согласно ситуационному плану-сводке Б.Н. Нурмуханбетова и Ю.И. Трифонова – это объекты № 4 и № 5. Однако, более тщательное изучение снимков аэросъемки в сопоставлении с фотопанорамой могильника и с отмеченным ситуационным планом (рис. 2, 4) показало, что остальные объекты могильника по большей части имплицитные с аэросъемки и, по всей видимости, сохранилось больше курганов, а деревья и различный хозяйственный скарб помешали быстрому визуальному обнаружению (рис. 5). Итак, судя по всему, наиболее хорошо сохранились объекты № 4 и № 5, которые к тому моменту были огорожены (Кариев, Бесетаев, 2022, с. 254), помимо этого, объекты № 2, № 3 и № 6 на месте – сильно заросли деревьями и кустарником, а через наземное сооружение объекта № 3 проходит грунтовая дорога внутренних сообщений хозяйства, курган № 1, как видно, не сохранился – на месте предполагаемого расположения сейчас находятся хозпостройки и огород (рис. 5). Помимо отмеченного к северо-западу от кургана № 6 можно увидеть два малых кургана – это, по всей вероятности, № 28 и № 29, к западу от них фиксируются также два мелких объекта, возможно, № 22 и № 23 (рис. 6).

Рис. 4. Могильник Молалы. Вид с юго-запада (по Б.Н. Нурмуханбетову, Ю.И. Трифонову)

Кроме описанных могильников, к западу и к востоку от отмеченной автодороги на плато Ушконыр, имеется несколько памятников этнографического времени, по словам старожилков – это руины жилищно-хозяйственных построек первой половины XX века (рис. 3, 7). Состояние этих памятников этнографии удовлетворительное, следов разрушений и вторжений не зафиксировано, есть определенная угроза ряду памятников со стороны вышеописанного оврага и др. (Кариев, Бесетаев, 2022, с. 254).

Значительная часть объектов всех описанных памятников нуждаются в оперативных аварийно-спасательных раскопках, в особенности это касается курганов могильника Шубарат-I, которые размываются оврагом-промоиной и объектов, находящихся в непосредственной близости по обе стороны от него, помимо этого, требуют аварийно-спасательных раскопок и курганы с поврежденными вследствие техногенных и антропогенных факторов наземными конструкциями. Два объекта Шубарат-II, расположенные в середине пашни и уже со значительно деформированными ежегодной распашкой наземными сооружениями, также необходимо исследовать в срочном порядке. Это касается и всех

объектов группы курганов Шубарат-III и могильника Молалы – в любой момент пашни могут быть объединены, и банальная хозяйственная потребность расширения посевных площадей может привести к сносу курганов.

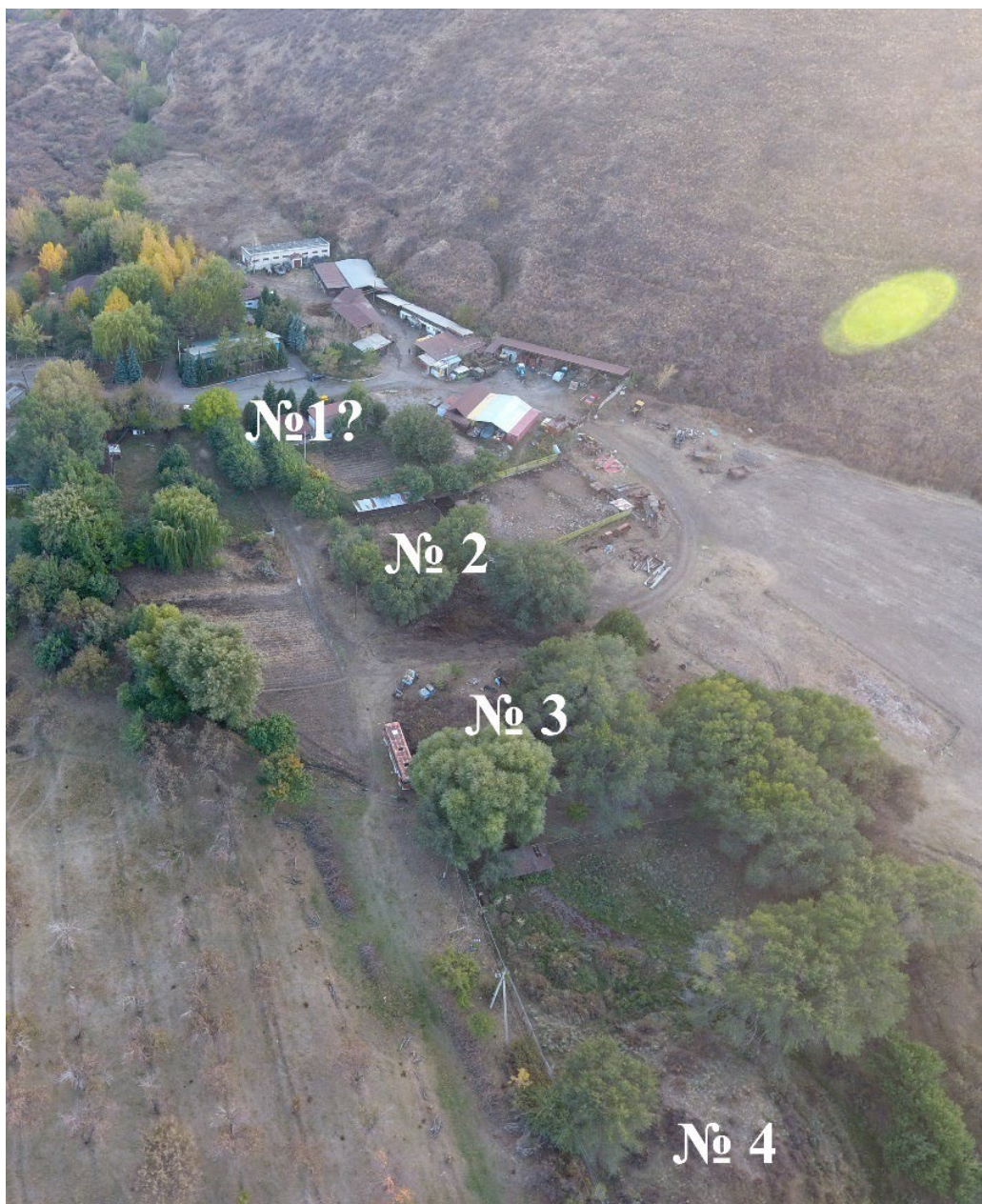

Рис. 5. Могильник Молалы. Вид с северо-востока

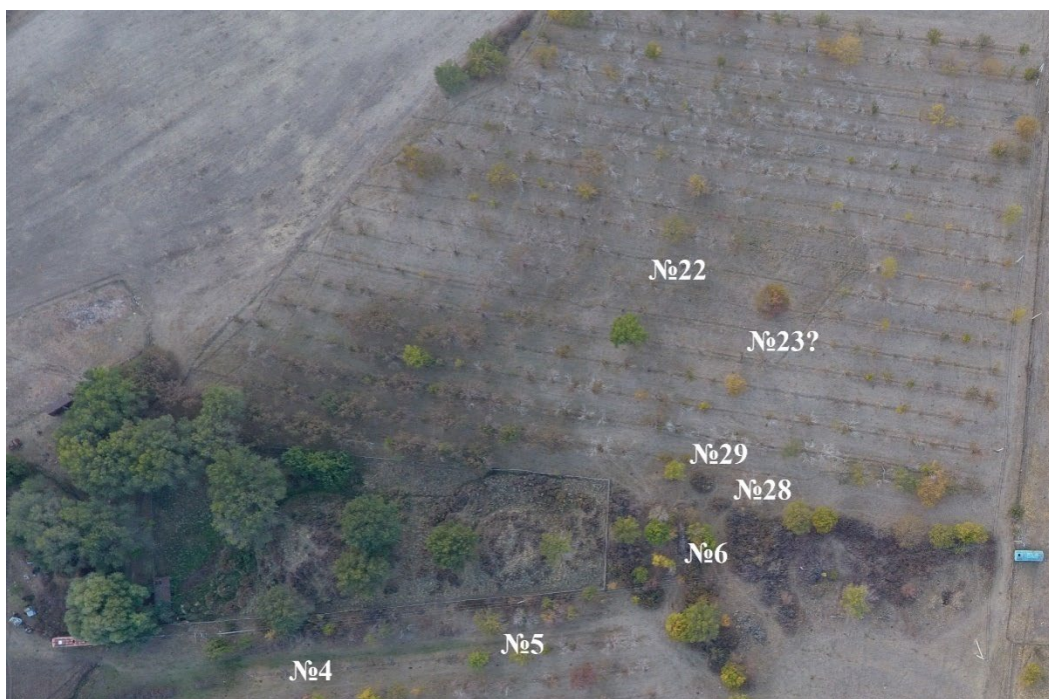

Рис. 6. Могильник Молалы. Сохранившиеся объекты на северной оконечности южной группы

Рис. 7. Руины жилищно-хозяйственных строений этнографического времени в пределах могильника Шубарат-1

Отмеченное является первоочередной задачей последующих исследовательских работ на данных памятниках. Вдобавок можно обозначить следующие задачи:

- требуется подробное изучение всех архивных материалов раскопок 1985-1986 гг. и введение в научный оборот, это в первую очередь важно с позиции определения конкретных мест происхождения тех или иных вышеописанных материалов, уже циркулирующих в научном обращении, конкретизации числа исследованных объектов с подробным по возможности описанием имевшего места

погребального обряда, конструкций и инвентаря, взаимного пространственного соотношения курганов и много другого;

- провести работы по поиску и документации, в том числе современными методами, всех артефактов из могильников Шубарат-I и Молалы, в особенности тех образцов, которые упоминаются и описываются в публикациях, но не имеется фотографий или отрисовок;

- необходимо выявить недоследованные в 1985-1986 гг. пределах могильников Шубарат-I и Молалы курганы, с этой целью, учитывая тот факт, что часть объектов было или могло быть снивелировано, целесообразно использовать методику глубинного зондирования георадарами, аппаратами электромагнитного профилирования и другим соответствующим геофизическим оборудованием с последующими верификационными раскопками;

- осуществить топографическую съемку всех могильников и групп курганов с привязкой к геоморфологическим особенностям мест нахождения, с точной фиксацией порядка расположения и реального количества объектов археологии и этнографии. При этом желательно зафиксировать и исследованные в 1985-1986 гг. объекты, которые идентифицируются по характерным следам проведенных раскопок и опять же следует обратиться к геофизике. При нумерации объектов могильника Шубарат-I в ходе топосъемки и других документационных работ надо учитывать номера уже известные по публикациям и которые, возможно, будут определены в ходе работ с архивными материалами.

При обработке материалов возможных археологических раскопок в обязательном порядке следует провести лабораторные анализы, в первую очередь датирование методами естественных наук южной, центральной и северной частей могильников Шубарат-I и Молалы, это внесет ощутимый вклад в вопросы хронологического порядка, в определение конкретных дат бытования подбойных погребений у саков и у сако-уйсуней Жетысу и осуществит значимые корректировки положений по подобного рода памятникам на обширной территории бытования скифо-сибирских культур, в уточнение степени верности предположений о подбоях, как о маркерах социального статуса. Не менее весомые ответы на вопросы социального ранжира могут дать сравнительные антропологические исследования, палеогенетические анализы между индивидами из крупных и малых курганов указанных некрополей. Также интересным с научной позиции представляется проведение сравнительных палеогенетических анализов между особями из всех указанных памятников и более того, с индивидами последующих эпох, вплоть до современного местного населения.

Актуальным является вопрос музеефикации наиболее примечательных объектов всех указанных групп памятников. Первым делом необходимо тщательно задокументировать предполагаемые к музеефикации объекты традиционными и инновационными методами – фото/чертежно-графическая фиксация, 3D моделирование и ортофотопланы в разных масштабах с акцентом на ключевые и неординарные элементы, далее было бы оптимальным создать проекты музеефицирования в виде 3D моделей в двух вариантах – полное восстановление по возможности первоначального вида подземных и наземных структур того или иного памятника, основываясь на полученные материалы и привлекая аналогии с культурно близких территорий. Второй вариант – сохранение объектов *in situ* в дошедшем до нас состоянии. До начала процесса музеефикации необходимо должным образом законсервировать отобранные объекты.

Одной из насущных задач исследовательских работ в данной местности является поиск и изучение поселенческих памятников саков и сако-уйсуней. Для этого необходимо проведение полномасштабной рекогносцировки в предгорной и горной части данного микрорегиона.

Наряду со всем вышеприведенным, достаточно остро стоит вопрос охраны памятников от вышеуказанных техногенных и антропогенных факторов, что, в свою очередь, ставит ряд срочных задач:

- устранение угрозы в виде оврага-промоины на территории могильника Шубарат-I, для этого необходимо на южном конце могильника посредством водопропускных труб вывести канал отвода под полотном автотрассы в сторону русла пересохшей реки, тем самым восстановив изначальный естественный сток. Далее необходимо засыпать овраг. Озвученное касается и других более мелких рытвин, и промоин на территории могильника (Кариев, Бесетаев, 2022, с. 248) – следует провести иные пути водоотвода в виде арыков, а сами овражки и промоины укрепить грунтом;

- рассылка официальных писем-уведомлений и непосредственное оповещение землевладельцев о находящихся на их землях памятниках археологии и этнографии, ознакомление с их обязанностями и ответственностью согласно с действующими законодательными актами в области охраны памятников истории и культуры, с указанием административной и уголовной ответственности за

разрушение и уничтожение памятников. Также необходимо официально поставить в известность все местные компетентные ветви власти от акимата до участкового пункта полиции;

- установление охранных знаков на всех группах памятников, сейчас табличка имеется лишь в районе Шубарат-III (Кариев, Бесетаев, 2022, с. 251);

- составление списка памятников по результатам вышеуказанных научных работ с подробными данными и сопроводительными приложениями (учетные карточки, паспорта), с последующей передачей в областной уполномоченный орган по охране историко-культурного наследия для включения в реестр памятников местного значения;

- раздача пастухам, сельхоз работникам, охотинспекторам и другим представителям полевых служб контактов инспекции по охране памятников с просьбой сообщать им и в органы правопорядка при фиксации фактов хозяйственно-производственных (снос курганов при расширении посевных площадей и т.д.) или археологических работ на памятниках без установленных законодательством разрешительных документов (наглядно ознакомить с перечнем и с оригинальными образцами документов);

- лекции местным краоведам, учителям истории, представителям исполнительной власти, правоохранительным органам и широким слоям населения о памятниках этой местности, о законодательстве и мерах охраны и защиты.

Подводя итоги, хотелось бы сказать несколько слов о перспективах научно-исследовательских работ на памятниках Шубарат и Молалы. Первыми указывают на высокие перспективы исследования данных могильников результаты изысканий 1985-1986 гг., несмотря на определенную путаницу с материалами, вызванную, конечно же, крайней срочностью проведенных аварийно-спасательных исследований и сложными погодными условиями, полученные данные послужили важной основой в разработке и осмыслении ряда значимых вопросов социальной структуры, культурной диффузии, мировоззрения, военного дела, искусства, а также в целом жизни и быта сакского, сако-уйсунского населения Жетысу, и как показывает обзор имеющихся публикаций – сопредельных и довольно отдаленных территорий, следует отметить, что эта информация пользуется достаточно высоким спросом у научного сообщества. Последующие научные изыскания, несомненно, дадут новые материалы, которые также внесут ощутимый вклад в решение многих проблем вышеуказанных аспектов материальной и духовной жизни древнего населения региона. Безусловно, что факт непотревоженности основного числа малых курганов могильников Шубарат-I и Молалы в разы повышает перспективность и актуальность их исследования ввиду потенциально высокой научной информативности и необходимости спасения от вышеотмеченной угрозы уничтожения и повреждения. Вызывающими неподдельный интерес и даже интригующими являются выводы Ю.И. Трифонова о возможности выступления подбойных погребений индикатором изменений в социальном ранжира в результате смены элит, которые в поздних центральных и северных крупных объектах могильника Молалы отсутствуют, а в южной группе зафиксирован лишь в кургане № 7, и для подтверждения или опровержения данного предположения требуется исследование остальных курганов южной группы могильника Молалы. Вместе с тем археологии сакского периода весьма важным будет доподлинный факт использования подбоев как маркера раннего этапа.

Не менее перспективным и многообещающим с научной позиции представляется исследование этнографических памятников конца XIX – первой половины XX вв. В целом, этноархеологические исследования памятников этнографии Жетысу на данный момент, по большей части, остаются вне поля научных интересов, необходимо отметить, что в свое время мощный пласт работ в этом направлении был выполнен С.Ж. Жолдасбаевым и К.А. Акишевым, научные исследования ученых однозначно говорят о большом потенциале и перспективах изучения памятников казахской этнографии Жетысу и Казахстана в целом (Жолдасбаев, 1989; Жолдасбаев, 1998; Бейсенов, 2019). В наше время плодотворные этноархеологические исследования объектов этнографического времени нашей страны ведут научные группы М.К. Хабдулиной в северном (Хабдулин, 2022), А.З. Бейсенова в центральном (Бейсенов, 2022) и С.Е. Ажигали в западном Казахстане (Ажигали, 2014), также можно отметить и других исследователей (Егинбай, 2021). Что касается целевой местности то здесь пока, по имеющимся данным, этноархеологических изысканий не проводилось и, несомненно, осуществление научных работ в этом направлении будет способствовать решению ряда важных вопросов этнографической культуры казахов Жетысу XIX-начала XX вв. – архитектурные и строительные каноны, хозяйство и повседневный быт, торговые отношения – импорт и экспорт, а также многое другое в контексте политико-экономических и социальных процессов того периода. Материалы этноархеологических исследований следует широко коррелировать с этнографическими и с историческими письменными источниками того периода. Также актуальным является параллельное проведение исследований

классическими методами этнографии: опрос и интервьюирование старшего поколения местных жителей о времени бытования, о характере и назначении строений и мн. др., ознакомление с образцами изделий этнографического времени в местных музеях и в личных коллекциях жителей, сравнительный анализ полученных с раскопок образцов с ними.

Одним словом, надо признать однозначность перспективности и актуальности исследований археологических и этнографических памятников Шубарат и Молалы и еще раз подчеркнуть срочную необходимость проведения археологических научно-исследовательских работ.

Список литературы

- Ажигали С.Е. Памятники Манкыстау и Устюрта: книга-альбом: на 3 языках (каз., рус., англ.). Алматы: Өнер, 2014. 504 с.
- Бейсенов А.З. К.А. Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени // Маргулановские чтения – 2019: материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева / Отв. ред. М.К. Хабдулина. (19–20 апреля 2019 г.). Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. С. 10-38.
- Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т. Қазақ қыстаулары бойынша орталық Қазақстанда 2021 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулер // «Қазақстандағы археологиялық зерттеулер-2021» ғылыми мақалалар жинағы. Астана: Қазақстан республикасы ұлттық музейі, 2022, 416 б.
- Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. О раннем железном веке Жетысу: некоторые итоги систематизации данных // Археологія і давня історія України. Київ: Інститут археології, 2018. Вып. 2 (27). С. 469-484.
- Егинбай А.Е. Зимовки казахов XIX века: история этноархеологических исследований // Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы историографии и источниковедения Отечественной истории», посвященной памяти Заслуженного деятеля Казахстана, профессора Абуева Кадыржана Кабиденулы / Гл. ред. М.К. Сырлыбаев (31 января 2022 г.). Кокшетау: КУ им. Ш. Уалиханова, 2022. С. 242-246.
- Жолдасбаев С.Ж. Зимовки-поселения и жилища казахов Семиречья (XVI-XIX вв.) // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата: Наука, 1989. С. 190-199.
- Жолдасбаев С.Ж. Қазақ халқының жартылай отырықшылық мәдениеті (XVI–XVIII ғғ). (Жетісу аймағының материалдары бойынша). Алматы: Қазақ университеті, 1998. 157 б.
- Иванов С.С., Тулегенов Т.Ж. Костяные (роговые) наконечники стрел ранних кочевников Притяньшанья // Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. С. 75-81.
- Кариев Е.М., Бесетаев Б.Б. Мониторинг состояния археологических памятников Шубарат и Молалы в 2021 году // Материалы международной археологической научно-практической конференции «Маргулановские чтения-2022» / Отв. ред. Т.Б. Мамиров (12-13 апреля 2022 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. С. 246-254.
- Кариев Е., Оралбай Е. Х-образные поясные накладки из Восточного Казахстана // Известия НАН РК: Серия общественных наук. 2013. №3 (289). С. 50-60.
- Нурмуханбетов Б.Н., Трифонов Ю.И. Новые памятники сакского времени близ г. Алма-Аты // Проблемы археологии скифо-сибирского мира. Кемерово: Изд-во КемГУ, 1989. Ч. 1. С. 57–61.
- Нурмуханбетов Б.Н., Трифонов Ю.И. Курганные могильники Шубарат и Молалы (краткая характеристика и культурно-хронологический анализ) // Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур. Алматы: ИА им. А.Х. Маргулана, 2016. С. 10–19.
- Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Иванов С.С. Коллекция предметов вооружения сакского времени из могильников Молалы и Шубарат // Теория и практика археологических исследований. Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2019. № 1 (25). С. 99-108.
- Трифонов Ю.И. К вопросу об археологических критериях социальной стратификации восточноевропейских саков (по материалам могильника Молалы I) // Проблемы археологии скифо-сибирского мира. Кемерово: Из-во КемГУ, 1989. Ч. 1. С. 45-49.
- Тулегенов Т.Ж., Чекин А.Г., Султаниярова А.Ж. Атрибуция и культурная интерпретация коллекции керамики сакской эпохи из фондов государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Алматы: Қазақ университеті, 2019. № 43 (95). С.131-138.
- Хабдулина М., Шнайдер С., Егинбай А., Каримбаева З. Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош // Turkic Studies Journal. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2022. № 4 (4). С. 113-130.

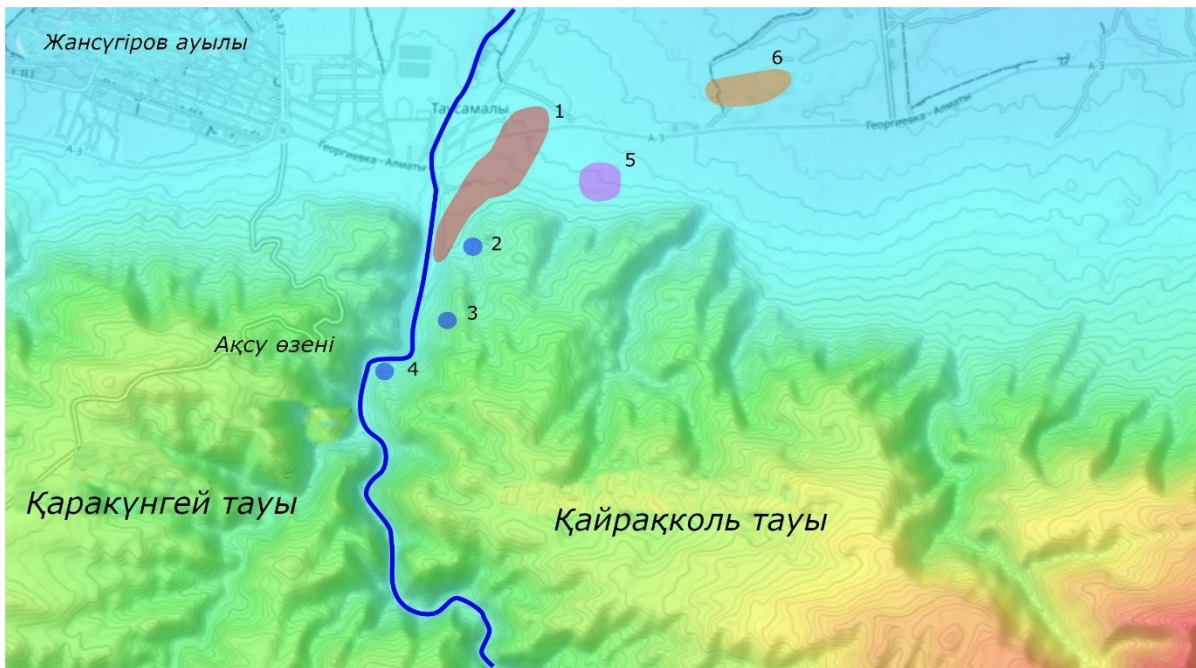
Ye.M. Kariyev

CULTURAL HERITAGE OF SOUTH-EAST KAZAKHSTAN: HISTORY, TASKS AND PROSPECTS OF STUDYING ARCHAEOLOGICAL AND ETHNOGRAPHIC MONUMENTS OF SHUBARAT AND MOLALY

The article analyzes, generalizes, and systematizes the published materials on one of the most striking monuments of the Saka and Saka-Wusun periods of Zhetysu (Seven rivers region) – on the burial grounds of Shubarat and Molaly. The systematization of the main scientific works on these monuments has been carried out. Based on the materials considered, the priority tasks for research and preservation, as well as the relevance and prospects of studying these monuments are determined.

ТАУСАМАЛЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КЕШЕНІНІҢ ПЕТРОГЛИФТЕРІ МЕН ТАҢБАЛАРЫ*

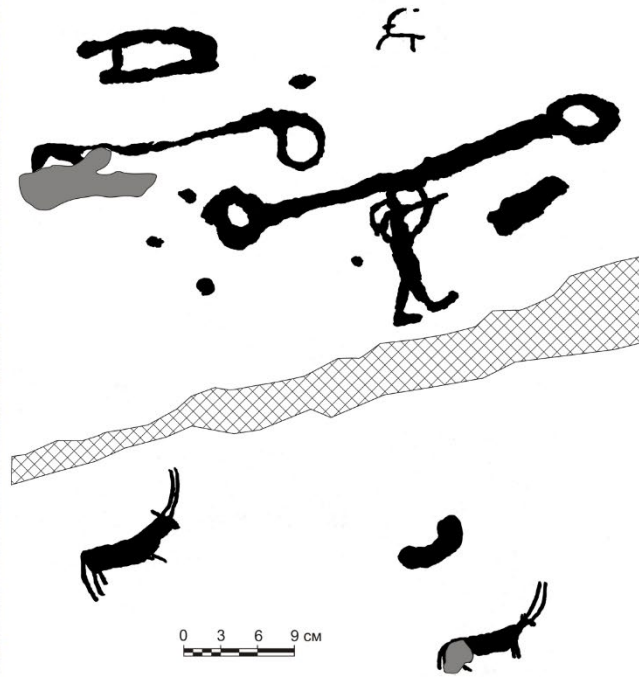
Таусамалы археологиялық кешені Таусамалы ауылынан шығысқа қарай 30 м және аудан орталығы, Жансүгіров ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 1,5 км жерде, Жетісу облысының Ақсу ауданында орналасқан. Оның құрамына екі обалы қорым, елді мекен және жартас суреттері мен таңбалардың суреттері басым петроглифтердің үш топтамасы кіреді.

Сур. 1. Ескерткіштер картасы: 1. «Таусамалы» обалы қорымы; 2. «Ақсу I» петроглифтері; 3. «Ақсу II» петроглифтері; 4. «Ақсу III» петроглифтері; 5. «Қайраққоль» обалы қорымы; 6. «Таусамалы» қонысы

Петроглифтердің, таңбалар мен белгілердің алғашқы шоғыры Қайрақкөл тауының батыс беткейлерінде, Жоңғар Алатауының солтүстік сілемдерінде, 2020-2021 жылдары Таусамалы обалар қорымын зерттеу кезінде табылған. Қорым Қапал-Арасан ойпатынан шығатын жотаның шатқалындағы Ақсу өзенінің шыға берісінде орналасқан. Қорым үш жағынан жер бедерінің ерекшеліктерімен қоршалған – батыс және оңтүстік жағынан бұл Қайрақкөл жотасының сілемдері (812,8 м), беткейінде күрт көтерілуі және жартастың шығуы, батыс жағынан Ақсу өзенінің арнасы және Қаракүнгеі сілемдері (705,1 м дейін). Қорым алаңының негізгі бөлігі Ақсу өзенінің оң жағалауындағы солтүстік-шығыс – оңтүстік-батыс бағытымен созылып, Алматы-Өскемен тас жолының оңтүстігінде орналасқан. Қорымның құрамында 122 оба, балбалдар тізбегі және басқа да оба сыртындағы құрылыстар анықталған болатын. Қорымның археологиялық қазбалары Шығыс Қазақстанның, Алтайдың кеш Пазырық және құлажорғын ескерткіштерімен және Моңғолия мен Тыва ескерткіштерінің уақыты мен аумағы бойынша оларға жақын жерлермен салыстыруға болатын бірегей жәдігер берді. №1 обаға бекітілген қабір шұңқыры мен жерлеу рәсімі Алтайдың ескерткіштеріне назар аударуға мүмкіндік береді. Тас жәшіктердегі (циста) жерлеу орындары Берел (№23 қорған), Барбугазы I (қорған) қорымдарында табылды №№4, 6, 9, 23, 25), Жолин (жерлеу 8), Қызыл-Жар VIII (№2 қорған), Талдұр I (№4 қорған), Әділет I (№қорған16), XII (№17 қорған). Қабірден керамикалық ыдыспен ең жақын ұқсастықтар Пазырық, сағынск және чандман мәдениеттерімен ұқсастық байқауға болады (Самашев, 2011, 20, 95 беттер; Кубарев, 1991, 32, 133 беттер, кесте. XV, XLI, LXX, сурет. 7; Ярыгин, Ильдеряков, 2021, 23-39 Беттер).

*Жұмыс АР14869290 Шығыс Жетісудағы Таусамалы ғұн-сармат дәуірінің археологиялық кешенін зерттеу тақырыбы бойынша орындалды.

Сур. 2. Таусамалы петроглифтерінің гантель тәрізді бейнелері

2022 жылы "Шығыс Жетісудағы Таусамалы ғұн-сармат дәуірінің археологиялық кешенін зерттеу" тақырыбындағы жұмыстар аясында зерттеулер жалғастырылды. Нәтижесінде жартастағы бейнелер Ақсу өзенінің арнасына қарай Қайрақкөл тауларының батыс беткейлері мен жоталарының жартасты шығатын барлық учаскелерін алып жатқаны, өзеннің жартасты жағалауларында бірнеше топ жартас суреттер бар екендігі анықталды.

Үш негізгі хронологиялық топ ерекшеленеді-қола дәуірінің, ерте темір дәуірінің және орта ғасырлардың суреттері. Қола дәуірінің петроглифтерін сипаттайтын негізгі белгі ретінде мынадай ерекшеліктер байқауға болады: техникалық жағынан (контурлық немесе силуэттік бейнелеу), белгілі бір семантикалық композициялар (табынушылық-сиқырлы реңкті алып жүретін топтық көріністер), стилистикалық ерекшеліктер (жануарлардың жартастағы бейнелерінің статикалық сипаты). Ерте темір дәуіріндегі үңгір суреттері сипатталады: симметрия принципі бойынша үңгір композицияларын құру, жануарлардың жеке бөлшектерін гипертрофияланған түрде бейнелеу, жануарлардың үңгір суреттерін максималды сәндеу. Ортағасырлық петроглифтер шабандоздардың дәстүрлі бейнелерімен сипатталады. Суреттердің едәуір бөлігін, тау ешкілерінің түріне сәйкес, белгілі бір хронологиялық кезеңге жатқызу қиын.

Анықталған суреттердің негізгі жиынтығына иттердің сүйемелдеуімен тау ешкілеріне аң аулау суреттері, ғұрыптық көріністер, жануарлар топтары және жалғыз бейнеленген жануар, оқшауланған жануарлар суреттері – тау теке, елік, бұғы, бұқа, жылқы кіреді. Күйменің суреті бекітілген. Таңбалар мен белгілер ерекше қызығушылық тудырады, олар кейбір жағдайларда бұғы немесе тау ешкісі бейнеленген композицияда болады.

Барлық петроглифтер тек сапасымен ерекшеленетін нүктелік ұру техникасында жасалған. Қола дәуіріне жататын ерте суреттер анық көрінеді, олар әлдеқайда жұқа және әсем. Ерте темір дәуіріне қатысты сызбалар сапасыз екенін байқауға болады, соғу құралының соққы бөлігі жалпақтау болғаны, сызықтардың шекаралары біркелкі емес, белгілі сурет шекарасынан тыс соққылар көрінеді.

Суреттердің ең көп санаты-тау ешкілері, екінші орында бұғы бейнелері. Тау ешкілерін бейнелеу тәсілінде екі негізгі түрі ерекшеленеді. Бірінші түрі денеге ұзын, доғалы, екі мүйізімен және төрт аяғымен ерекшеленеді. Дене кішкентай тіктөртбұрышпен беріледі, кішкентай құйрық пен құлақ белгіленеді, тұмсықтары дөңгелектенеді. Аяқтар ұзартылған дене пішіні қатаң перпендикуляр орналасқан, кейбір жағдайларда олар жұптасып, сәл бүйірлеріне орналастырылған. Соғылған жерлер тереңдігі 1-2 мм-ден 5 мм-ге дейін өзгереді.

Екінші түр профильдегі сызбалар ретінде белгілеуге болады. Мүйіздер бір сызықпен сызылған, жануардың аяқтары екі сызықпен берілген. Тұмсықтары дөңгелек. Қарапайым геометриялық пішінде

де, анатомиялық ерекшеліктерді жеткізетін үлгіде де бейнеленген. Суреттердің негізгі бөлігі соғылған тереңдігі 1-ден 3 мм-ге дейін.

Осы аймақтағы барлық петроглифтер тиісті реттік нөмірлері бар Ақсу өзені бойынша аталған топтамаларға бөлінген.

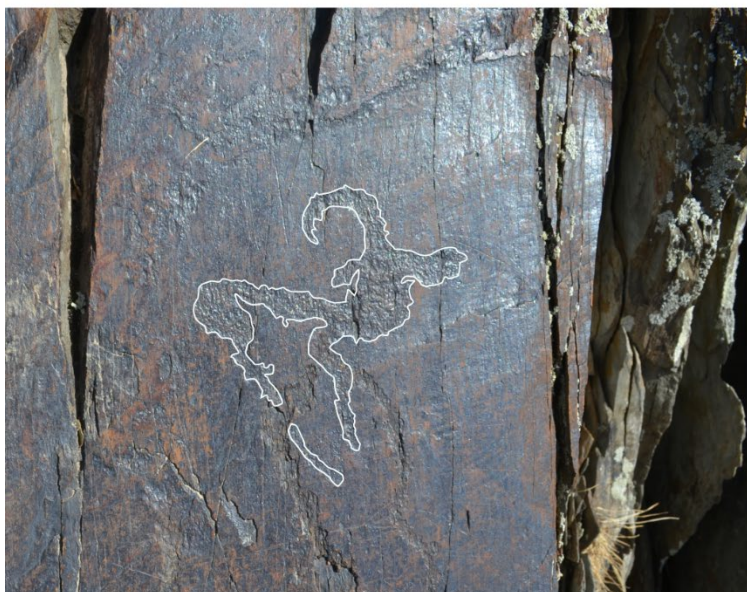
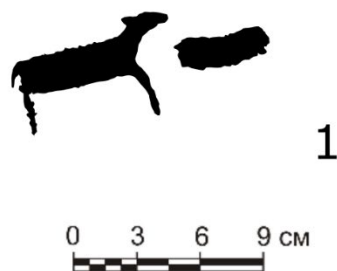

Сур. 3. Таусамалы петроглифтерінің тамгалары

Ақсу I петроглифтері. Жеті белгі және сегіз таңбадан тұрады және обалы қорымнан шығысқа қарай 100 м Қайрақкөл жотасының оңтүстік–батыс беткейлерінде өте жинақы орналасқан. Жартас суреттер жайылған аумағының ауданы 15×30 м. Ақсу I петроглифтер ортасында 5 түрлі типтегі гантель тәрізді белгілер бар екендігі анықталды. Қалғандары, оның ішінде қарапайым белгілер оның шетінде орналасқан.

Бес таңбалы белгілер көлденең орналасқан жалпақ тасқа бейнеленген, олар жалпақ кең тақта түрінде көлбеу ортасында көлденең орналасқан. Бір белгі жалпақ тас астындағы кішкене көлденең жазықтықта соғылған, ал екіншісі жотаның етегіндегі жартастың тік жазықтығына салынған. Төрт

тамға тас тақталардың жоғарғы тар беттерінде орналасқан. Көлденең жалпақ жазықтығындағы тамға тәрізді белгілердің негізгі тобының арасында екі тамға соғылған.

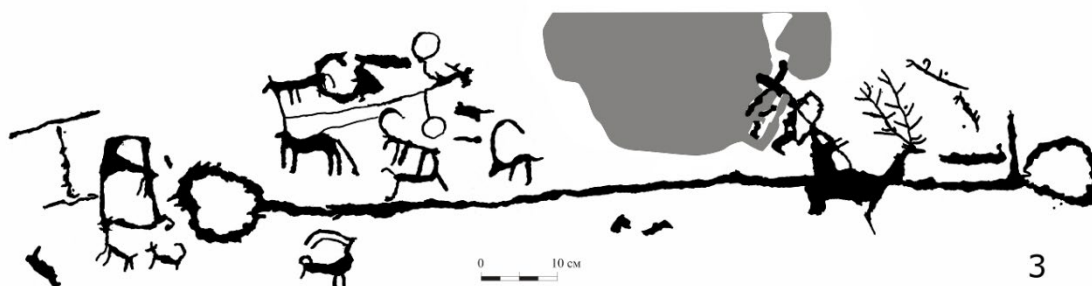
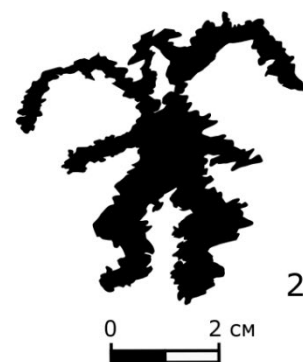

Сур. 4. «Аксу I» петроглифтері: 1. Қола дәуірінің тұяқты жануардың бейнесі; 2. Ерте темір дәуірінің теке бейнесі

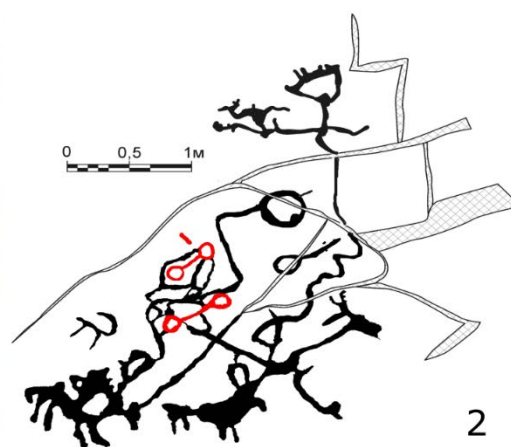
Бірінші топ таңбалы белгілер ретінде белгіленеді. Бұл гантель тәрізді фигуралар, олар сызықпен жалғанған жұп сақина тәрізді кескіндер. Белгілердің өлшемдері әртүрлі және қатар орналасқан нүктелік және сызықтық соққылар әдісімен соғылған, әртүрлі қосымша элементтер бар. Сонымен қатар, олар жалпы орындау техникасымен біріктіріледі-дөрекі, ұқыпсыз соғылған, онда соққылардың бір бөлігі негізгі сызықтың шекарасынан тыс жерде болды. Белгілердің ұзындығы 10 см-ден 123 см-ге дейін өзгереді. сызықтардың ені 1-2 см. соғу тереңдігі 1-ден 2 мм-ге дейін жетеді.

Мұндай белгілердің мерзімделуін садақшы сюжеті кіретін сурет куәландыруы мүмкін. Садақшы жартастан шығып тұрған жартас тақтасының жазықтығының шетіне салынған. Оның ұзындығы 34,5 см, сызықтың қалыңдығы 1-ден 2 см-ге дейін. Оң сақина диаметрі 4×6 см, сол сақина диаметрі 4,5 см. Жалғау сызығының орталық бөлігі садақшының басын кесіп өтеді. Садақшының биіктігі 12 см. Белгінің үстінде ұзындығы 7 см, қалыңдығы 2,5 см болатын қысқа сызық бейнеленген. Композицияға диаметрі шамамен 1 см болатын нүктелер түрінде тағы төрт белгі кіреді. Олардың біреуі садақшының артқы жағынан 2,5 см бейне бар.. Қалған үшеуі белгінің сол жақ сақина ұшының айналасында. Қосылу сызығынан 4 см төмен кішкентай тікбұрышты пішін бейне соғылған.

Композицияға жоғарыда орналастырылған аяқталмаған гантель тәрізді белгі, D-тәрізді белгі, ешкі фигурасы, қола дәуіріне жататын екі бұқа фигурасы және бұқа денесінің астына жиналған қисық бейне кіреді. Суреттердің арақатынасына, тотығу сапасына қарағанда, ең ерте - ұзын мүйізі бар бұқалардың фигуралары, олар жоғары сапалы, сызықтары жұқа, сондықтан нашар көрінеді. Мұндай суреттер ешкиолмес петроглифтерінде белгілі (Бейсенов, Марьяшев, 2014, Б.105, сурет. 23). Кейінірек садақшы бейнеленген, оның басында гантель тәрізді белгі соғылған, бақылауларға сүйенсек, садақшының бейнесі осы уақытта жаңартылып, оның артқы жағына нүктелік әдіспен жаңартылған.

Сур. 5. «Аксу II» петроглифтері

Сур. 6 «Аксу III» петроглифтері

Осы кезеңде қолданылатын құрал соққы бөлігінің енімен ерекшеленді, тастың күн сәулесі әлсіз болды. Осыған сүйене отырып, гантель тәрізді белгіні қола дәуірінен кейінгі уақытқа, мүмкін ерте темір дәуіріне жатқызуға болады.

Екінші топ – бұл тамға. Ол "Г", "F", "E", "D" – тәрізді белгілермен ұсынылған, олар бір-бірінен нүкте әдісі мен сызық әдісімен әр түрлі қосымша элементтермен ерекшеленеді, сонымен қатар жануардың фигурасымен композицияда болады. Кейбіреулері қарапайым қысқа сызықтардың тіркесімімен бейнеленген.

Мұндай белгілердің мерзімделуі олардың бірі бұғы фигурасы бар композицияның бөлігі болғандықтан анықтауға болады. Оның жалпы өлшемдері 18,4×27 см. Тамға (оң жақта) және бұғы (сол жақта) әр түрлі бағытта, бұғы тұмсығы шығысқа, тамға батысқа қарай солтүстікке қарай аздап ауытқумен бейнеленген. Екі фигура да бір-біріне қатысты сәл көлбеу орналасқан, 2,7 см. Қосымша элементтері бар "Г" таңбасы түріндегі тамға көлденең бейнеленген. Көлденең сызықтың ұзындығы 9 см, қысқа тік, түбіне қарай тарылған, 3,8 см. сызықтардың орташа ені 0,6-1,5 см. Тамғадан төмен, көлденең сызықтан 1,7 см және тік сызықтан 1,7 см, өлшемі 0,6×1,4 см нүктелік әдіспен соғылған.

Тамғадан 2,5 см жоғары, ұзындығы 3,5 см, ені 0,6 см сызық орналастырылған. Тамға композициясының өлшемдері және қосымша элементтері 8,4×8,7 см.

Бұғы қырынан, статикалық қалыпта бейнеленген, тек екі аяғы көрінеді. Оның биіктігі 18,4 см, ұзындығы 11,5 см. мүйіздердің ұзындығы 10,5 см. Мүйіздері пропорционалды емес ұзын, негізі кең және шығысқа қарай үш тармақпен созылған тік сызықпен бейнеленген. Мүйіз бен бұтақтардың орташа ені шамамен 1 см., төменгі бұтақтың ұзындығы 2,5 см, жоғарғы жағына бүгілген. Жоғарғы екеуі, ұзындығы 4 және 5,5 см, түбіне қарай иілген. Өлшемі 1,3×2,5 см болатын бастың тікбұрышты контуры бар. Құлақ жақсы бөлінген, бадам тәрізді, максималды ені 1,3 см, ұзындығы 1,6 см. бейнеленген екі аяқтың орташа ұзындығы шамамен 5 см. Бұғы денесінің ені құрғақ жерде 3 см, Жарма аймағында 1,5 см. құйрығы кішкентай, сәл жоғарыға көтерілген, өлшемі 7×7 мм. Мұндай суреттер ерте темір дәуірінің петроглифтеріне тән Жетісу-Маймақ және Шығыс Қазақстан петроглифтері-Никитинка, Түлкүн, Окей (Бейсенов, Марьяшев, 2014, 98-бет, сурет. 10; Самашев, 1992, Б. 57; Сурет. 64. 2–6, 13). Тотығудың бірдей дәрежесі мен қолдану тәсіліне сүйене отырып, тамға мен бұғы бір уақытта соғылған, сәйкесінше ұқсас белгілерді б.з.д. I мыңжылдыққа жатқызуға болады.

"Г" – жақын формалардың бейнелі белгілері Моңғолия аумағында ерте көшпенділер кезеңінің, ғұн уақыты мен орта ғасырлардың тамға тәрізді белгілерінің кең шоғырларында, Табш Тауында, Бикчитте Тайхар-Чулунда, Аршаан-шадта және басқа да бірқатар тармақтарда белгілі (Самашев З. С. және т. б., 2010, Б. 6–23; Яценко С.А., 2001, 105-106 Беттер). Белгілерге ұқсастықтар Байт III ғибадатханасындағы сармат аймағында кездеседі (I-сердің басы. Б. 3. III ғ.). 1-учаскеде тік сызық (№47), көлденең сызық (№48), "Г" – пішінді (№29) және "F" – пішінді (№114) белгілер түріндегі белгілер тіркелген. 2-учаскеде төңкерілген крест (№54) "E" – тәрізді (№119, 117) және "F" – тәрізді (№116) түріндегі белгілер орналасқан. Жеке іліністерде екі тік сызық (№51), бір тік сызық (№47), төңкерілген крест (№55), қосымша дөңгелек ілгегі бар тарақ түріндегі "E" – тәрізді белгі (№205) түріндегі таңбалар белгіленген. Қаптамада "F" – тәрізді белгі (№114) анықталды (Яценко, 2019, Б.82; сурет. 6).

Тамға мен жануардың (бұғы, тау ешкісі) бір композициядағы бейнесінің үйлесімі жақында Жетісудың батыс шекарасында (Шу-Іле тауларының ортасында) кеінгі сақ петроглифтері мен таңбалар тобында анықталған ұқсастықтарды табады. Зерттеушілер Саян-Алтай типті петроглифтер мен таңбалардың пайда болуын ғұн экспансиясы нәтижесінде Пазырық және сағлы мәдениеттерінің ауқымынан көшпенділер топтарының көші-қонымен байланыстырады (Рогожинский, Яценко, 2019, 141-158 ББ., сурет. 4. 2, 4).

Қарапайым сызықтық белгілердің кейбір ұқсастықтарын V – VIII ғасырларға жататын Оңтүстік Қазақстан ескерткіштерінен табуға болады. Тамға ретінде пайдаланылатын екі тік сызық Бескепе петроглифтерінде кездеседі. Бұл ескерткіште көптеген үлгілермен кішкентай гантель тәрізді белгілер бар (Смағұлов, Яценко, 2019, 166, 193 ББ; сурет. 2. II. 60, 109; III; сурет. 5. 33; 6). Шаушүктөбе қалашығында бір немесе жұп сызықтар, көлбеу крест түріндегі қарапайым белгілерге ұқсастықтар кездеседі. Канка қалашығының кірпіштеріндегі белгілер жинағында қарапайым сызықтық белгілер мен төңкерілген "Г" әрпі түріндегі таңбалар кездеседі. Бір жағдайда ол кішкентай параллель сызықпен бірге жүреді (Яценко, Смағұлов, 2019, 198-228 ББ., сурет. 2. 1. 12, 27; 3. I.3).

Ақсу II петроглифтері. Таусамалы обалы қорымынан оңтүстікке қарай 0,5 км жерде орналасқан. Қайрақкөл жартасты жотасының басында, Ақсу өзеніндегі бөгеттің үстінде орналасқан. Бұл петроглифтерге қола дәуірі мен ерте темір дәуірінің белгілерінен тұратын бірнеше петроглифтер мен көп фигуралы композициялар жатады.

Даталарға жатқызуға болатын бірінші сурет - басында екі доға тәрізді антропоморфты бейне. Өлшемдері 9,1×9,1 см. соғу әдісі өте қарапайым, өрнектің контурлары біркелкі емес. Суреттің жеке сызықтарының ені 0,3-тен 1,5 см-ге дейін, тереңдігі 0,2 см-ге дейін. Мойын көрінбейді. Бас немесе бас киім фигураның иығынан шығып, бейненің жоғарғы жағында бір-біріне жақындайтын екі сызықтан тұрады. "Бастың" ені 2 см, биіктігі 3,3 см. Бастың төменгі жағынан екі жағынан екі доға тәрізді бейне салынған. Сызықтардың ені 0,3-тен 0,6 см-ге дейін. Доғалардың соңынан оң жақ тармақтың басына дейінгі қашықтық 3,5 см, сол жақ тармақ 3,6 см. қолдар әр түрлі бағытта жайылған, алақандар бөлінбейді. Оң қолдың ұзындығы 2,4 см, сол қол 1,5 см. аяқтар сәл бүйірлеріне жайылып, тізелерінде сәл бүгілген. Сол аяғы сызылған. Аяқтардың ұзындығы шамамен 3,8 см, сызықтардың ені 0,5-тен 1 см-ге дейін.

Осыған ұқсас бейнелер Моңғол Алтайындағы Цагаан-сала II және III петроглифтерінде кездеседі. Фигуралардың дөңгелек бастары бар. Бірінші жағдайда, екі тармақ тәжден алыстап, S-тәрізді иілісі бар. Екіншісінде олар бастың бүйірлерінен шығады және біреуінің шеті фигураның иығына тиетін етіп қатты с-тәрізді иілісі бар. Екі кейіпкердің де мойны магистральға қарапайым сызық түрінде

өтеді. Аяқтар бір-бірінен алшақ орналасқан. Қолдар шынтақпен бүгіліп, төмен түсіріледі (Кубарев және басқалар, 2005, 187, 207, 293 ББ. 153, 250, 626).

Мұндай суреттер Тува территориясында да кездеседі. Антропоморфты фигураның бейнесі, басында екі бұтақ тәрізді және ерекше бейнеленген фаллосы бар Ұлы Чурек Тауында (Тува) табылған болатын. Ғұн-сармат дәуіріне жататын петроглифтер тобына кіреді: аң аулау көріністерін, циркулярлық белгіні және бұғы үстінде аңшы бейнесі бар. (Вайнштейн, 1974, 49-53 ББ., сурет. 33–39).

Тағы бір мысал - Хакасиядағы петроглифтері. Жақын түрі «Подкунин жазбаларында» белгілі. Жоғарыда айтылған басында жұптасқан доға тәрізді бұтақтары бар фигуралар белгілі (Подкунинская писаница..., 2021). Екі және үш қарама-қарсы «бұтақтары» бар фигуралар Хызыл Хая тауындағы бейнелерден белгілі. Н. А. Боковенконың пікірінше, олар тағар мәдениетіне жатады (Боковенко, 2004, 389-395 ББ., сурет. 2). Кобяков қорғанынан (Б. З. I ғ.-II ғ. басы) гривнадағы фигуралардағы ұқсастықтар негізінде Абакано-Перевере – III М. Байбердин позасында отырған ұқсас бейнені талдай отырып. б.з. б.) және басқаларды тесін мәдениетіне жатқызады (Байбердина, 2019, 20-34 ББ.).

Антропоморфты бейнеден бірнеше сантиметр төмен Қаракөл, сол жазықтықта бұғының бейнесі бар, оның денесі тікбұрышты және екі ұзын мүйізі бар, мүйіздерінің бүкіл ұзындығы бойынша көлденең өсінділері бар. Сол жақта плитаның жартасында орналасқан экспрессивті емес бейне бар.

Ақсу III петроглифтері. Таусамалы қорымынан оңтүстікке қарай 1,5 км жерде, су қоймасына кірер алдында Ақсу өзенінің иілуінен пайда болған жартастар мен мүйістің қалдықтарында орналасқан.

Көптеген әртүрлі петроглифтердің, ешкілердің, арқарлардың, антропоморфты фигуралардың бейнесі және арасында идеограммалық белгілердің күрделі тіркесімі бар үш сурет ерекшеленеді. Біріншісі, ең үлкені-өрілген сызықтардан, дөңгелек белгілерден, шабандоздан, бірнеше жануарлардан және белгісіз фигуралардан тұратын күрделі лабиринт тәрізді сурет. Жалпы өлшемдері 3×3,5 м. сызықтардың ені 1-ден 1,5 см-ге дейін, соғу тереңдігі 0,1-ден 0,5 см-ге дейін. Бейне биіктігі 32 см. төменгі сол жақта шабандоздың қарапайым бейнесі орналасқан. Ұзындығы 31 см. жылқының денесі тікбұрышты, төрт аяқ сызығы одан төмен қарай созылады. Шабандоздың басы немесе бас киімі үшбұрышты. Жылқыны тізгіннен ұстап тұрған қолдан сопақша аяқталған сызық жоғары қарай созылады. Одан сызықтар мен алты сақинаның күрделі лабиринт тәрізді өріміне енетін жұқа сызық пайда болды. Төрт сақина түзу сызықтармен байланысып, екі стандартты гантель тәрізді белгілерді құрайды. Оң жақ белгінің ұзындығы 21 см, сол жақ белгісі 20,5 см, сақина ұштарының орташа диаметрі 0,4 см. бір белгіде қысқа тік сызық түрінде қосымша соғылған бейне бар. Гантельдер төменгі сол жақ шетінен оң жақ жоғарғы жағына бағытталған және шабандоздың қолынан шыққан сызықпен және одан әрі өзара байланысты. Негізгі тік сызықтың үш қисығы бар және жоғарғы жағында жұқа сызығы бар үлкен сақинамен аяқталады. Оның жалпы ұзындығы 62 см иілуді қоспағанда, жылқы басынан жоғары қарай тік сызық шығады, ол екінші гантель тәрізді фигура деңгейінде аяқталады. Оның көлденең сызығы сәл төмен орналасқан. Ол кескіннің оң жағында ұзындығы 27 см, биіктігі 20 см жануардың бейнесінен, төңкерілген қапсырма түріндегі фигурадан және қосымша элементтері бар қалың көлденең сызбадан тұратын фигуралардың екінші тобымен жабылады. Көлденең сызықтың екінші топпен түйіскен жерінен үшбұрышқа жалғанған жұқа нокаут шығады. Өз кезегінде одан ұзын бұралған сызығы шығады. Ол үлкен үшбұрышты фигурамен аяқталады. Түйіскен жердің астында көлденең сызық сызылған. Жануардың басының үстіндегі көлденең кескіннің шеткі нүктелері арасындағы қашықтық 40 см. сол жағы ұзағырақ, оның үстіне үш сызықтан тұратын, олардың түйіскен жерінде қалыңдатылған сурет салынған. Екі ұзын сызықтың арасында сақинаның бейнесі орналасқан, оның төменгі сол жақ шетінен оң жақ жоғарғы жағына бағытталған. Шабандоздың басының үстінде және сол жағында ешкінің қарапайым эскиздік бейнесі салынған.

Екінші сурет планиграфиялық суретке ұқсайды. Ол бірнеше түзу және қисық сызықтардан, тесіктерден, нүктелік және сызықтық соққылардан, дөңгелек фигурадан және зооморфтық кескіндерден тұрады. Тастағы суреттің жалпы өлшемдері 1,5×1,8 м. сызықтардың ені мен тереңдігі алдыңғы суретке ұқсас. Бірінші фигураның негізгі сызығының ұзындығы 27 см-ден иілуге дейін және иілуден тесікке дейін 13 см. Оңға қарай және негізгі сызыққа шамамен 45 градус бұрышта ұзындығы 13 см. ұзын сызықтың жоғарғы ұшындағы тесік 3,5×4,5 см, тереңдігі 0,7 см. Екінші фигураның оң сызығының ұзындығы 10 см, сол сызығы 20 см. жоғарғы жағындағы тесіктің диаметрі 4,5 см, тереңдігі 0,5 см. осы фигуралардың астында композицияның ортасына дөңгелек белгі қойылады. Сақина негізінің диаметрі 7×9 см. оның оң жағында екі тармақ бар. Жоғарғы жағы С-тәрізді сызық түрінде, төменгі көлденең. Сегменттердің орташа ұзындығы шамамен 7 см. белгінің астында алдыңғы өлшемдері бірдей үшінші тесік бар. Композицияға бес кішкентай нүктелік соққылар кіреді. Біреуі V-тәрізді фигураның екі сызығының арасына соғылған, тағы бір кішкентай нүкте оның ортасында F-тәрізді фигураның жоғарғы сегментінің кері қисығының үстінде орналасқан. Екі кішкентай нүкте

орталық циркульдік белгінің оң және сол жағына орналастырылған. Төменгі тесіктің сол жағында кішкене нүкте соғылған. Нүктелік нокауттардың орташа өлшемдері 1,5-тен 3,5 см-ге дейін, тереңдігі 0,3 см-ден аспайды. Ешкі бейнелердің орташа биіктігі 12 см, ұзындығы 9 см. мүйіздердің бейнесі бойынша олар екі біркелкі емес топқа бөлінеді: қарапайым иілген (6), мүйіздерінде сегменттері бар (1). Тағы бір ешкі бөлек бейнеленген, төменгі шұңқырдың оң жағында, ол тұмсығымен басқа жануарларға бағытталған.

Үшінші сурет те планиграфиялық сурет. Ол сызықтың өзінде екі соққысы бар қисық сызықтан, төрт бөлек соққыдан және оң жақта оларға іргелес циркульдік белгіден тұрады. Барлық бөлшектері бар суреттің жалпы өлшемдері 40×56 см. сызықтардың орташа ені 0,8 – ден 1,5 см-ге дейін, кейбір бөліктерінде 3,5 см-ге дейін. нокаут тереңдігі 0,2-0,3 см. сызық екі бөліктен тұрады. Біріншісі екі толқын түрінде соғылған және көлденең орналасқан. Ол диаметрі 2,5×3,7 см болатын нүктелік нокауттан басталады, оның ұзындығы 38 см иілуді қоспағанда, "толқындардың" астында 1,4×2,4 см екі нүкте нокаутқа түседі. Нүктелі дөңгелектелген нокауттың астына ені 5,1 см болатын кішкентай С-тәрізді фигура орналастырылған. оң жақ "толқынның" жоғарғы жағында ені 3 см, ұсақ соққылардың іздерімен толтырылған. Ұзындығы 27 см болатын сызықтың екінші бөлігі тігінен бейнеленген. Ол 3,5×7 см тікбұрышты нокаутпен басталады, жоғарғы жағында кішкене ілмек бар. Ұзындығы 14 см көлденең L-тәрізді нокаутпен аяқталады. оның астында ұзындығы 1,4 см болатын кішкене сызық бейнеленген. оң жақта және сәл жоғарыда биіктігі 15,5 см болатын дөңгелек белгі бейнеленген. белгі үш элементтен тұрады: 1) диаметрі 6,4 см болатын орталық сақина; 2) бүгілетін және төмен түсетін ұзын бүйір элементтері бар жоғарғы Y-тәрізді шырлар; 3) сақинадан солға қарай шығарылған екі сызық. Жоғарғы бөліктің орталық сызығының ұзындығы шамамен 3 см, оң жақ тармағы 7,4 см, сол жағы 6,2 см. жоғарғы бүйір сегментінің ұзындығы 5,5 см, төменгі жағы 6,8 см. бүйір сызықтарында қосымша бөлшектер 0,9-дан 1,1 см-ге дейінгі тік сызықтар түрінде көрінеді.

Жылан тәрізді, ілмек тәрізді фигуралар, лабиринттердің ұқсастықтары және басқа да бейнелер Тыткескен – VI қорымының № 12, 13, 43 қорымдарынан Пазырық ыдыстарында белгілі (Киришин және басқалар, 2003, 179, 192 ББ., сурет. 11,1,2, 24,8). Планиграфиялық сурет Моңғол Алтайындағы хар-сала III петроглифтерінің шоғырынан табылды (Кубарев, 2009, Б.135, б. 331).

Тесин мәдениетінің өнерінде анағұрлым маңызды ұқсастықтар байқалады. Йошино III қорымын зерттеу кезінде "идеограммалардың" көркемдік стиліндегі тас тақтайшаларындағы геометриялық суреттер көп мөлшерде табылды. Тақтайшалар қабір құрылыстарының жер бөлігіндегі тастардың арасында, толтыруда және қабір шұңқырының түбінде болды. Суреттері бар 38 тақтайшаның 32-сіне әр түрлі күрделілік дәрежесіндегі геометриялық сызбалар анықталды. Ұқсас суреттер тас жәшіктердің қабырғаларында да ойылған. Қабірлердің бірінен тас стела табылды, оның бір жағы күрделі геометриялық композициялармен безендірілген. Қабір тақтайшаларындағы бірнеше схемалық зооморфты және антропоморфты бейнелер тағар мәдениетінің соңғы кезеңіне тән. Мұндай суреттердің алты негізгі тобы бар. Ақсу өзенінің жағасындағы петроглифтердегі суреттерді 2 және 6 топтарға жатқызуға болады.

Екінші топ қисық сызықты процестермен және басқа да қосымша элементтермен толқын тәрізді және әр түрлі түрлендірілген фигуралармен ұсынылған. Бір жағдайда мұндай фигура үлкен нүктелермен соғып түсірілген түсініксіз кескіндер тобымен біріктіріледі. Алтыншы топ жоспарлы сипаттағы суреттерді біріктіреді. Олардың негізінде әр түрлі бағытта бағытталған ұзын процестермен тегіс ілмек тәрізді қисықтарды беретін қисық сызықтар жатыр. Олардың Минусинск бассейнінде пайда болуы Пазырық және сағлы мәдениеттерінің әсерімен байланысты болуы мүмкін, мұнда саз ыдыстардағы ұқсас суреттер ертерек пайда болады, мүмкін Шыңжаңдағы субейси мәдениетімен байланыс нәтижесінде хуннудың белгілі бір әсері алынып тасталмайды (Савинов, 2009, 89-101, 215-222 ББ., кесте. кесте. LIII, XLIX, L-LI, LIV-LVI, сурет. 11–15).

Тамға тәрізді белгілер мен тамғалардың алуан түрлілігіне сүйене отырып, олар орта ғасырларға дейінгі кезеңге жатады деп болжауға болады, бұл ежелгі Еуразиялық көшпенділер тамғалырының қалыптасу процессі болып табылады (Ольховский в.с., 2001, 75-86 ББ.). Бірнеше жағдайда белгілер ерте темір дәуіріне жататын тау ешкілері мен бұғылардың суреттері бар композицияны құрайды. Бұл фактор табылған таңбалар мен жақын жерде орналасқан Таусамалы қорымының арақатынасы үшін қосымша растау болып табылады.

Ерте темір дәуірінің соңында көшпенділер тамға типті графикалық белгілерді белсенді қолдана бастайды. Бұл өмір сүру жүйесі мен экономикалық және мәдени типке ғана емес, сонымен қатар саяси және әлеуметтік факторларға байланысты болды (Ольховский, 2001, 75-86 беттер; Дорж, Новоградова, 1975, 78-85 беттер).

Әдебиеттер тізімі

- Байбердина (Талыгина) М.А. Изображения тесинского времени в Минусинской котловине в контексте археологического материала // Теория и практика археологических исследований. – Т. 27. – 2019. – №3. – С. 20–34.
- Бейсенов А.З., Марьяшев А.Н. Петроглифы раннего железного века Жетысу. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. – 156 с.
- Боковенко Н.А. Писаница Хызыл-Хая – обретенная и потерянная // Невский археолого-историографический сборник. К 75-летию кандидата исторических наук А. А. Формозова. – СПб.: СПбГУ, 2004. – С. 389–395.
- Вайнштейн С.И. История народного искусства Тувы. – М.: Наука, 1974. – 224 с.
- Дорж Д., Новоградова Э.А. Петроглифы Монголии. – Улан-Батор, 1975. – 232 с.
- Кирюшин Ю.Ф., Степанова Н.Ф., Тишкин А.А. Скифская эпоха Горного Алтая. Часть II: Погребально-поминальные комплексы пазырыкской культуры. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. – 234 с.
- Кубарев В.Д. Курганы Юстыда. – Новосибирск: Наука, 1991. – 190 с.
- Кубарев В.Д., Цвэндорж Д., Якобсон Э. Петроглифы Цагаан-Салаа и Бага-Ойгура (Монгольский Алтай). – Новосибирск: ИАиЭ СО РАН, 2005. – 640 с.
- Кубарев В.Д. Петроглифы Шивээт-Хайрхана (Монгольский Алтай). – Новосибирск: ИАиЭ СО РАН, 2009. – 420 с.
- Ольховской В.С. Тамга (к функции знака) // Историко-археологический альманах. – 2001. – №7. – С. 75–86.
- Подкунинская писаница. URL: <https://megalithica.ru/podkuninskaya-pisanicza.html> (дата обращения: 02.09. 2021).
- Рогожинский А.Е., Яценко С.А. Знаки поздней античности в петроглифах Казахстана // Тамги доисламской Центральной Азии. – Самарканд: МИЦАИ, 2019. – С. 141–158
- Савинов Д.Г. Минусинская провинция Хунну (По материалам археологических исследований 1984 – 1989 гг.). – СПб.: СПбГУ, 2009. – 226 с.
- Самашев З. Берел. – Алматы: Таймас, 2011. – 236 б.
- Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. Древнетюркские тамги. – Алматы, 2010. – 168 с.
- Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 288 с.
- Смагулов Е.А., Яценко С.А. Серии знаков из оазисов Южного Казахстана // Тамги доисламской Центральной Азии. – Самарканд: МИЦАИ, 2019. – С.159–197.
- Ярыгин С. А., Ильдеряков Н. Н., 2021. Погребение «пазырыкского типа» на могильнике Таусамалы // Народы и религии Евразии. Том 26. № 2. С. 23-39. DOI: [https://doi.org/10.14258/nreur\(2021\)2-02](https://doi.org/10.14258/nreur(2021)2-02)
- Яценко С.А. Знаки ранних кочевников плато Устюрт // Тамги доисламской Центральной Азии. – Самарканд: МИЦАИ, 2019. – С. 58–88.
- Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. – М.: Восточная литература, 2001. – 190 с.
- Яценко С.А., Смагулов Е.А. Знаки городищ Чача // Тамги доисламской Центральной Азии. – Самарканд: МИЦАИ, 2019. – С. 198–228.

Ch.A. Kudabayev PETROGLYPHS AND SYMBOLS OF THE ARCHAEOLOGICAL COMPLEX OF TAUSAMALY

The article is devoted to the publication of rock art monuments that are part of the archaeological complex of Tausamaly. The monument is located in the Kairakkol Mountains and the Aksu River valley, in the Aksu district of the Zhetysu region of the Republic of Kazakhstan. Geographically, the region is located in the Eastern Zhetysu.

Petroglyphs were discovered during exploration work in the vicinity of the Tausamaly burial ground in 2020 and 2022. Their repertoire includes drawings of animals, people, hunting scenes and hunting tags, tamgas, tamgo-like and ideogrammatic signs. The drawings date from the Bronze Age to ethnographic time. The article describes three main clusters that it can be designated as tribal sanctuaries. Their substantial core consists of specific dumbbell-like signs with different sizes and design. The first sanctuary is located in the immediate vicinity of the Tausamala burial ground, on the southwestern slopes of the Kairakkol Mountains. The second was found on the highest peak in the vicinity of the complex, above the dam on the Aksu River. The third is located at the bend of the river Aksu, on the rocky shore. Chronology of signs that are fixed in their composition it is difficult, however, judging by the available analogies, the presence of palimpsests with earlier petroglyphs can be attributed to the period from the early Iron Age to the Middle Ages. Additionally, this is evidenced by petroglyphs that can be associated with the traditions of images of the early Iron Age Zhetysu, Eastern Kazakhstan, Altai and the Minusinsk basin. Indirectly, the chronology of a large burial ground located nearby, dating back to the second half – the end of the I millennium BC, speaks about the dating of the signs.

ЖАРТАС ӨНЕРІНДЕГІ АРБА БЕЙНЕСІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ*

Қола дәуіріндегі петроглифтердің жартастар бетіне салынып, қоңыр қабыршақпен жабылып қалған суреттерінің өзіндік ерекшелігі бар. Бұл суреттер – жануарлар, күн бейнелі адамдар, соғыс арбалары, шайқас көріністері туралы тағы басқа тасқа салынған суреттер олардың дүниетанымын көрсетеді.

Еуразия кеңістігіндегі көлік құралдарының кеңістік пен уақыт эволюциясы петроглифтердің мерзімін нақтылауға мүмкіндік береді, сонымен қатар осы ұлан-ғайыр аумақтардағы этно-мәдени генезистің басқа да көптеген мәселелерін нақтылайды. III – II мыңжылдықтың екінші жартысына жататын Орталық Азияның бейнелі ескерткіштері және Қазақстан мен Өзбекстанның далалық және шөлейт аймақтарынан шыққан: Байқоңыр, Шұнақ, Саяқ, Қаратау (Сауысқандық, Бағаналы, Арпаузен, Қойбағар, т.б.), Таңбалы, Құлжабасы, Сармышсай, Нұратау, Бұқантау - анық көрсетеді. Гонур типті төрт доңғалақты арбалардың таралуы және соған сәйкес оларды пайдаланған халық, солтүстікке (немесе оңтүстікке), меридиандық бағытта ағып жатқан шағын өзендердің аңғарлары бойына кездеседі.

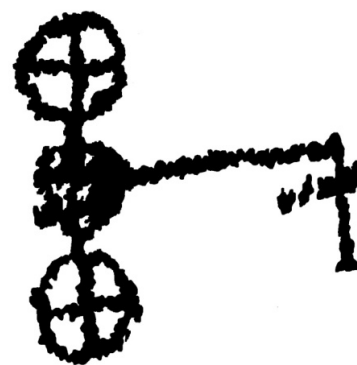
Минусинск ойпатында, солтүстікке қарай - Оңтүстік Сібірде ең көне арбалардың жақсы сақталған 10 синхронды бейнесі белгілі, оның 9-ы қорымдарда қайта пайдаланылған стелалар мен тақталардан және біреуі - Тепсей тауында петроглифтерден табылған.

Бір қызығы, Қытай мен Харалпада төрт доңғалақты арба жасау дәстүрі ежелгі кездегі бұқаға, түйеге, есекке және атқа арналған екі доңғалақты және төрт доңғалақты арбалардың әртүрлі түрлерін жаппай өндіруден айырмашылығы, мүлдем дерлік болмаған.

Жартастағы суреттер (петроглифтер) Қазақстанда Таңбалы, Ешкіөлмес, Қаратау мен Маймақ, Тарбағатай мен Бөкентауда көптеп табылған. Ежелгі дәуірде адамдардың наным сенімдеріне байланысты ақпараттарды бейнелейтін, тарихи құнды дерек болып табылатын тасқа қашап салынған сызба, кескін, бейнелер. Жартастағы бейнелеу өнерінің ең бір көне әрі неғұрлым жарқын үлгілері қазіргі түсінік бойынша жоғарғы палеолит дәуіріне жатады. Соңғы жылдарда тас ғасырының жартастағы сызбалары мен ойық суреттері Африканың солтүстігі мен Азия құрлығының түрлі аймақтарынан табылуда. Қазақстанның қола дәуіріндегі жартастар суреттерінің негізгі шоғырына Жетісу, Орталық Қазақстан, Каспий өңірі, Алтай аймағы жатады. Жартастағы суреттер рухани және материалдық мәдениет тарихы үшін жан-жақты дерек, ақпарат көздері болып есептеледі.

Таңбалы кешеніндегі арба бейнесі

Осындай жартастағы суреттердің бірі арба бейнесі. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің бірі саналатын көлік жүйесінің тарихы бірнеше мыңжылдықты қамтиды. Дәстүрлі көліктер мыңдаған жылдардың нәтижесінде, олардың барлық түрлері (арба, шана, сүйреткі, су көліктері), пішіндері,

*Ғылыми жұмыс ҚР МСМ ЖТН BR10164111 «Ұлы даланың мәдени мұрасы және қазақтардың мәдени коды: өркениет контекстінде» арнайы қаржыландыру бағдарламасы аясында орындалды.

өзіндік ерекшеліктері, типтік құрамы қалыптасқан болатын. Қазақ халқы дәстүрлі көлік түрлерін XX ғасырдың ортасына дейін сақтап келгендігі, көліктің шығу тарихын ежелгі кезеңнен басталғандығын айқындайды.

Ерте замандардан-ақ Қазақстан территориясын мекен еткен бұрынғы тайпалардың тұрмысы мен шаруашылығына етене енген көлік қатынас-құралдарының ролі зор болғаны ғылыми деректерден, оның ішінде археологиялық қазба жұмыстары мен петроглифтерден байқауға болады. Адамзат тарихында маңызды орын алатын дөңгелекті көліктердің ролі ерекше назар аудартады.

Арбаның қалыптасу кезеңі мен әрбір тарихи кезеңіндегі қолданыс аясын зерттеуде археологиялық материалдарға басты назар аударылады. Екі дөңгелекті арбаны атқа тіркеу б.з.д. I мыңжылдықта қалыптасқан делінген.

Кейбір деректерде екі дөңгелекті арбалардың шығуы Батыс Еуропадан Қытайға дейінгі аралық деп көрсеткен.

В.А. Новоженовтың «Чудо коммуникации и древнейший колесный транспорт Евразии» атты монографиясында арбаны алғаш қолдана бастаған.

Кезеңнің б.з.д. IV-III мыңжылдық және б.з.д. II мыңжылдық басы мен I-мыңжылдық соңы деп бөліп көрсеткен. Ал Қадырбаев М.К. пен Марьяшев А.Н. Қаратау жоталарындағы жартастағы арба бейнелері шамамен, б.з.д II мыңжылдықтың соңы мен I мыңжылдықтың басы деп болжам жасаған.

Кез келген халықтың материалдық мәдениетінің ең маңызды құрамдас бөліктерінің бірі көлік құралдары болып табылады. Жалпы екі дөңгелекті арбалар кешені Еуразияның далалы аймақтарында, әсіресе Қазақстанның солтүстігі мен батысында жылқыны қолға үйретумен қатар, салт міну оны арбаға тіркеу б.з.д. I мыңжылдықтарында қалыптасып үлгерген. Кейбір деректерде атты б.з.д. IV-III мыңжылдықта қолға үйреткен, салт мінуге және жүк тасуға пайдаланған деп көрсетеді.

Ғалымдар дәстүрлі көлік түрінің бірі сүйреткілер Қазақстан территориясында сақ кезеңінен белгілі болғанын дәлелдейді. Кейбір деректерде Қазақстанның таулы аймақтарында, мысалы Жетісу, Шығыс Қазақстан облысы уездерінде таудан ағаш түсіру үшін арнайы сүйреткілерді пайдаланған. Атка көлденең сырық екі ағаш тәртемен жегіліп, 4-5 қарағайды таудан етекке сүйретіп түскен. Мұндай әдісті Шығыс Қазақстан облысы Шілікті қорымының «патша» обасынан табылған ұзындығы 5-6 метрды құрайтын және діңгек жағында құлақша тесігі бар бейнелерден байқауымызға болады. Сол кезеңде «патша обасын» тұрғызу мақсатында сүйретпе ретінде пайдаланған бейнелерді 40 шақырым жердегі Сауыр-Тарбағатай тауларынан әкелген деген болжам бар.

Қорыта айтқанда осындай болжамдарға Жетісу өңіріндегі жартастарға салынған арба бейнелерін негізге алуға болады. Петроглифтер арасында көлікке қатысты сюжеттер, уақыт пен кеңістікте таралу аймағы жөнінде көптеген зерттеулер жазылған. Көлік құралдары жартас бетіндегі сурет өнерінің ішінде ерекше көзге түсетін заттық бейне болып табылады. Еуразияда, нақтырақ айтқанда, Орталық Азиядағы қола және ерте темір дәуіріне жататын жартас бетіндегі суреттер арасында екі дөңгелекті Соғыс арбалары, төрт дөңгелекті жүк тасымалдайтын шаруашылық-тұрмыстық арбалары, аңшылық және ғұрыптық- рәсімдік күймелер ерекше орын алады.

Әдебиеттер тізімі

- Әлімқұлов Е.Б., Железняков Б.А. «Таңбалы. Танбалы. Tanbaly» фотоальбомы. Алматы: «Эффект» ЖШС, 2013. 192 б.
Өмірғалиев М.О., Железняков Б.А., Херманн Л. Шарипов Р.К. Жетісудың жартас өнері. Алматы, 2019. 280 б.
Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Петроглифы в горах Кульжабасы. Алматы, 2004.
Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2005 жылғы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы: Ө.Х. Марғұлан атындағы археология институты, 2005.
Новоженов В.А. Наскальные летописи золотой степи: модель коммуникации населения в древности и средневековье. Том 1. Алматы: Международный Центр сближения культур, 2020. 780 с.
Садуақасұлы А., Байтанаев Б.А., Железняков Б.А. Ежелгі Жетісу. Жамбыл ауданының археология ескерткіштері. Алматы, 2016.
Самашев З. Петроглифы Казахстана. Алматы, 2006. 200 с.

D.B. Myrzabai

THE IMPORTANCE OF THE CHARIOT IMAGE IN ROCK ART

The article gives a scientific overview of the rocky territories with images of chariots. The research work was based on textbooks and scientific works on the history of the territory of Tamgaly, the study of rock carvings and petroglyphs in the regions where the rock carvings of the Semirechye are concentrated. It is also important that our cultural heritage is one of the defining past and future of the past and present.

АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ И ВАРИАНТЫ ИХ РЕШЕНИЙ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ СОХРАННОСТИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ЕНБЕКШИКАЗАХСКОГО РАЙОНА АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ*

Енбекшиказахский район Алматинской области по праву считается уникальнейшим регионом Жетысу, и всей республики в целом. Здесь, на расстоянии 150 км, представлены все ландшафтные зоны, встречающиеся на территории Казахстана, от песков до высокогорья. Наиболее привлекательными для туристической деятельности являются следующие факторы: умеренный климат, разнообразие фауны и флоры, большое количество памятников истории и культуры, т.е. эта земля с древних времен притягивала к себе и людей и животных и активно обживалась.

Культурно-историческая характеристика Есикского микрорегиона во многом обусловлена тем обстоятельством, что он является одним из интереснейших в археологическом отношении районом Алматинской области.

Многообразиям природных условий района соответствует и многообразие форм культурно-хозяйственных типов исторического развития: от каменного века до позднего средневековья. Так, надпойменные ландшафты представлены археологическими памятниками оседло-земледельческого типа хозяйств, холмисто-узлыстым ландшафтом, комплексно-хозяйственными типами, высокогорно-альпийским ландшафтом с кочевническими укладами хозяйств. В районе повсеместно представлены все виды историко-культурного наследия. Это: стоянки эпохи палеолита, поселения и некрополи эпохи бронзы; поселения, города-резиденции, храмы и места погребений раннего железного века; наскальные писаницы разных эпох; памятники раннего и развитого средневековья. Отмеченный район – это родина знаменитого Золотого человека. Однако, археологические исследования в указанном регионе проводились лишь на незначительном числе выявленных памятников, при этом многие из них еще предстоит выявить. Таким образом, налицо все условия организации и проведения научно-исследовательских, культурно-образовательных мероприятий в узколокальном, но насыщенном в природно-историческом отношении регионе (Нурмуханбетов, Тулегенов, 2012, с. 340).

В результате интенсивного изменения окружающей среды вследствие хозяйственной деятельности человека большое количество археологических памятников района разрушаются, попадая в зоны сооружения новых и реконструкции старых промышленных предприятий, жилищного строительства, мелиоративных, дорожных и иных работ. Несмотря на то, что вопросы охраны и использования памятников истории и культуры регулируются в нашей стране Конституцией РК от 1995 года раздел II, статья 37 (https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution), Законом «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия», вступившем в силу от 26 декабря 2019 года № 288-VI (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000288>), Законом «Об уголовной ответственности за нарушение правил охраны и использования памятников истории и культуры», вступившем в силу 20 августа 2007 г. (https://www.unodc.org/uploads/icsant/documents/Legislation/Kazakhstan/2_.pdf?) Уголовным кодексом Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК, статья 203 часть 1. Умышленное уничтожение или повреждение памятников истории, культуры, природных комплексов или объектов, взятых под охрану государства, а также предметов или документов, имеющих особую историческую, научную, художественную или культурную ценности Кодексом РК «Об административных правонарушениях» от 5 июля 2014 года № 235-V, статья 447. Нарушение правил охраны и использования памятников истории и культуры (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>). Как никогда остро стоит в настоящее время вопрос о спасении этих памятников, сохранения для нынешнего и будущего поколений бесценных свидетельств далекого прошлого нашей страны (Тулегенов, Джасыбаев, 2014, с. 73). Следует отметить, что количество археологических памятников не бесконечно и в течение времени они просто исчезнут. Если бы была, возможность мы бы создали и опубликовали «Красную книгу» исчезающих памятников.

*Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства культуры и спорта Республики Казахстан, проект №BR10164228/ПЦФ – «Изучение археологического комплекса Рахат: реконструкция истории от эпохи бронзы до позднего средневековья».

Учитывая огромную научную и культурную ценность памятников истории и культуры, а также то, что хозяйственное строительство может нанести памятникам существенный урон, законодательство предусматривает ряд специальных мер по обеспечению их сохранности при различных строительных работах. Подзаконные акты, инструкции, приказы, методические разработки посвящены различным конкретным вопросам дальнейшего совершенствования дела государственного учета, охраны, использования, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры.

Работы по обеспечению сохранности памятников достаточно четко разделяются на несколько видов по обеспечению и осуществлению этих мероприятий. Исходя, из исходных археологических данных рекомендуются предложения-варианты мероприятий по обеспечению сохранности памятников в Енбекшиказахском районе.

1. Полное научное исследование археологических памятников, сохранность которых не может быть обеспечена иными способами.

Его цель, применяя археологические методы изучения фиксации и наблюдений, составить и документировать, возможно, полное представление о характере памятников, об их индивидуальных особенностях и деталях. В конечном итоге – дать реконструкцию исторического процесса на данной территории на основании вещественных данных. Хотя в ходе исследований памятник как таковой не сохранится, все важнейшие данные о нем и вещественный материал становятся достоянием науки и культуры, а сам он сохраняет значение исторического источника.

Полному научному исследованию должны подвергаться, прежде всего, все без исключения памятники, расположенные в дачных массивах «Есик», «Есик 1», «Есик 2», «Коксай», «Алтын алма», «Береке» и т.д (Тулегенов, Амаргазиева, 2020, 111 б.). К сожалению, немалое (50) количество памятников концентрируются именно здесь (рис. 1).

Такое мероприятие должно проводиться на всех стадиях работ музея-заповедника «Есик» и планироваться так, чтобы оно предшествовало проведению строительных работ. Следует учитывать при этом то, что полевые археологические работы в силу своей специфики, являются сезонными работами и могут проводиться лишь в относительно сухое и теплое время года. График строительства должен составляться с учетом планов и результатов работ по полному научному изучению памятника, расположенного в месте предполагаемого строительства.

2. Учет и паспортизация памятников археологии неохваченных учетной документацией в Енбекшиказахском районе Алматинской области. Цель указанных мероприятий: в данных конкретных условиях сохранить от разрушения максимальное количество археологических памятников. Сюда включаются 60% от общего количества выявленных памятников. Это места расположения наиболее ценных и хорошо сохранившихся памятников. Они в свое время должны превращаться в археологические заповедники, и использоваться на практике в культурно-образовательных, музейных, туристских и рекреационных целях. Они должны быть поставлены на государственный учет и охраняться согласно предписания действующего законодательства.

3. Археологические памятники неразрывно связаны с земельными участками, в пределах которых они расположены, поэтому одним из объектов государственной историко-культурной экспертизы является земельный участок (Земельный кодекс ст.127). Экспертиза земельного участка проводится с целью доказательства отсутствия археологических памятников и обоснования допустимости проведения намечаемых строительных работ и хозяйственной деятельности, а также с целью планирования мероприятий по охране археологических объектов, попадающих в зону строительства. В ходе рассмотрения представленных на экспертизу материалов по отводу земель, анализа архивных и историографических источников, изучения геолого-геоморфологической ситуации выделяются участки, требующие проведения полевых археологических изысканий для подтверждения наличия или отсутствия объектов археологического наследия в зоне строительства. Заключение экспертизы об отсутствии объектов археологического наследия является основанием для согласования с государственным органом по охране объектов культурного наследия предоставления земельного участка и проведения проектных, землеустроительных, земляных работ и хозяйственной деятельности.

В случае выявления объекта археологического наследия на него составляется учетная документация. В составе проекта строительства разрабатывается раздел «Обеспечение сохранности объектов культурного (археологического) наследия», который определяет меры по обеспечению сохранности таких объектов и финансовые затраты на реализацию этих мер. Раздел включает схемы границ объектов археологического наследия, варианты проектных изменений, в нем прописываются режим содержания территории, занимаемой объектом культурного наследия, условия допустимого использования земельного участка.

Если на объекте археологического наследия, попадающем в зону строительства, планируется выполнить спасательные археологические работы, которые могут производиться в исключительных случаях, в составе проектной документации предусматриваются: обоснование невозможности предоставления иного земельного участка; обоснование необходимости проведения спасательных археологических работ с полным или частичным изъятием археологических находок в порядке; включение сметы затрат на выполнение спасательных археологических работ в сводную смету затрат на строительство.

После завершения спасательных археологических работ государственному органу по охране объектов культурного наследия предоставляется заключение (акт) об исследовании археологического объекта и отсутствии предмета охраны. Данное заключение служит основанием для согласования с государственным органом по охране объектов культурного наследия выполнения строительных работ и хозяйственной деятельности на испрашиваемых земельных участках. Согласно закону, финансирование работ по охране объектов культурного наследия осуществляется за счет средств физических или юридических лиц, являющихся заказчиками проводимых работ, причем указанные мероприятия должны быть отражены в проектно-сметной документации на строительство (Кодекс административно-правовых нарушений, ст. 145.).

Учитывая то, что объекты археологического наследия являются комплексными памятниками, сочетающими в себе черты природных и историко-культурных объектов, вопросы их охраны рассматриваются в природоохранном законодательстве, в первую очередь в Законе РК «Об охране окружающей среды».

В связи с тем, что археологические памятники расположены на поверхности и в почвенном слое современных земельных угодий, их охране уделяется внимание и в земельном законодательстве, где первостепенное место принадлежит *Земельному кодексу РК*. Земли, занимаемые памятниками археологии, получают статус земель историко-культурного назначения с особым режимом землепользования. Отдельные земли историко-культурного назначения могут быть полностью изъяты из хозяйственного использования.

Иными словами, в соответствии с действующим законодательством РК проекты строительства того или иного хозяйственного объекта должны включать в качестве неотъемлемой составной части проектно-сметной документации раздел, посвященный проведению в зоне строительства мероприятий по обеспечению сохранности археологических объектов.

4. Мероприятия по возвращению земель с расположенными на них памятниками историко-культурного наследия, ранее переданных в частную собственность (путем выдачи актов на право землепользования) и под освоение крестьянскими хозяйствами в государственную собственность. Отвод данных земель. В такой ситуации необходимо провести полное изучение объекта историко-культурного наследия. После чего рассматривается вопрос о консервационных работах или рекультивации, либо оставлении участка в частную собственность.

5. Черные копатели

«Сила народа в его памяти» – гласит казахская пословица и чем глубже она, тем выше уровень культуры, как всего народа, так и каждого его представителя в отдельности. Так, почитание предков является основным стержнем единства казахов, его отличительной чертой (генеалогическая традиция казахского Шежира насчитывает две с половиной тысячи лет). Но насколько длинна наша память? Только ли на знание «Жеты ата» (семь колен предков) дает нам право считать себя знатоками истории народа?

Если до недавнего времени разрушение или уничтожение памятников истории и культуры наказывалась государством в административном порядке, то сейчас, есть уголовная статья и прецедент ее применения (<https://ru.sputnik.kz/20210603/chernye-kopateli-kurgany-17235430.html>). В последнее время в связи с доступностью металлодетекторов «черные копатели» приобрела массовый характер. В интернете возникает целые форумы и аукционы исторических предметов. Только за последние пять лет мы стали свидетелями случайных находок гражданами, которые, по своей уникальности бесценны (Айтқұлова, Амаргазиева, 2021, 112 б., Чекин и др, 2018, с. 91). Так в Панфиловском районе был найден во время строительных работ бронзовый котел больших размеров, ножки которого были украшены в зверином стиле (барс пожирающий ногу верблюда). Вместе с ним был найден уникальный и единственный в Казахстане квадратный жертвенник-алтарь с шествующими по периметру львами. Законодательная база на данный момент не позволяет изымать находки у частных лиц. Однако, необходим подзаконный акт, регулирующий в такой ситуации отношения государства и гражданина. Эти находки, к сожалению, бесследно исчезли. Таких примеров за последнее время было несколько. Мы предлагаем в таких случаях уведомить владельца исторической коллекции, что он обязан

сохранять ее в надлежащем состоянии, сохранять принцип неделимости, не продавать за рубеж. В противном случае он также попадает под уголовную статью. Лица, виновные в нарушении законодательства подлежат уголовной ответственности.

Посетители музея часто спрашивают, у экскурсовода в какое время были ограблены сакские курганы? На что экскурсовод отвечает – к сожалению, курганы грабились во все времена и грабится до сих пор. Ярким примером можно считать находки современного рабочего инвентаря в одном из исследованных аварийных курганов могильника Тургенъ (рис.2).

Также на двух курганах в районе дачного массива «Тасгуль» и «Береке» на памятниках сакского периода были выявлены следы современного разграбления. На курганах зафиксированы подкопы грабителей (рис. 3).

Современная землеройная техника позволяет короткие сроки ограбить курган. Поэтому мониторинг могильников на регулярной основе также крайне необходим. Уполномоченный орган (КГУ "Алматинский областной центр по охране историко-культурного наследия" ГУ "Управление культуры, архивов и документации Алматинской области") ввиду огромности территории может просто не справляться с такой задачей. Тут необходимо как привлечения неравнодушных граждан (волонтеров) так и научных сотрудников близ лежащих музеев.

6. Выкуп артефактов.

Большую часть случайных находок мы могли бы сохранить в фондах музея, если бы в бюджете предусматривалась статья расходов на выкуп уникальных предметов археологии, а также действующая на постоянной основе оценочная комиссия из компетентных лиц.

Заключение. В Енбекшиказахском районе фиксируется обширная концентрация археологических памятников разных периодов, они же являются самым древним и самым многочисленным видом историко-культурного наследия Алматинской области. Скрытые обычно под землей и непонятные широкому кругу своих наследников, эти исторические источники уничтожаются как силами природы, так и в результате хозяйственной деятельности человека.

Предприятия, учреждений, организации и граждане, причинившие вред памятнику истории и культуры или зонам их охраны, обязаны восстановить их в прежнем виде, а при невозможности этого – возместить убытки. Лица виновные в нарушении законодательства об охране и использовании памятников истории и культуры подлежат уголовной, материальной, административной и иной ответственности в соответствии характеру содеянного.

За время существования музея-заповедника «Есік», было произведено уточнение, дополнение и составление учетной документации археологических памятников Есикского субрегиона (Мухтарова, и др. 2013, с. 76). Составлены паспорта и учетные карточки 157 объектов некрополя Иссык. Дополнены, уточнены, вновь выявлены и картографированы объекты Рахат-Ориктинской части Есик – Рахатского археологического комплекса. Выполнен генеральный инструментальный план Новоалексеевского (Байтерекского) могильника. Составлена учетная документация (паспорта и учетные карточки) на 10 объектов данного памятника. Выявлены, но не документированы новые курганные группы севернее с. Азат. В восточном направлении рекогносцировочными работами охвачена территория близ села Талдыбулак. Сняты координаты и глазомерные планы обнаруженных объектов, составлено описание. По результатам проведенных работ памятники были включены в предварительный список памятников местного значения Алматинской области.

Также было исследовано более 50 разновременных аварийных памятников на территориях Есикского микрорегиона. Они бы бесследно исчезли бы под ножом бульдозера. Как пример мы можем привести могильник Орнек. Этот очень своеобразный памятник как по конструктивным особенностям надмогильных сооружений так и по номенклатуре найденной там керамики был введен в научный оборот по результатам многолетних аварийно спасательных работ (Тулегенов, 2016, с. 930). Иначе говоря, они показали важность оперативного проведения многоступенчатой охранной археологической работы, наличие своеобразной скорой археологической службы на местах.

Таково, вкратце, основное содержание проводимых и планируемых работ. Они нацелены, прежде всего, на недвижимые памятники археологии. Так как музейное дело с движимым или вещественным археологическим материалом имеет удовлетворительный в целом опыт работ. Музей-заповедник «Есік» проводит комплекс мероприятий работ по защите, сохранение и использование историко-культурного наследия в законодательном порядке, выбор которых определяется характером памятников, условиями их расположения и особенностями работ по устранению в этом плане, и это включает следующие мер охраны:

- выявление, исследование и пропаганду исторического наследия;
- обеспечение защиты памятников от уничтожения и вандализма;

- содержание памятников в соответствии с нормами, обеспечивающими их сохранность и последующего научного исследования;
- использование памятников в процессе возрождения этнокультурной среды, а также в научных и воспитательных целях;
- ежегодно пополняется новыми уникальными находками фонды музея-заповедника.

Стараниями одних только музееведов, археологов и деятелей культуры, не остановится разрушение памятников истории. Каждый из нас в ответе за их состояние, не зависимо от национальности или рода занятий, возраста или общественного положения. В ответе перед будущими поколениями. Конечно, не каждый простой обыватель сможет отличить природный холм от древнего кургана или развалин храма и жертвенник для него – это простая груда камней, но, если, мы будем более бережно относиться ко всему тому, что перешло к нам от наших предков, что мы должны в надлежащем виде передать потомкам, тогда все проблемы сами собой решиться.

Список литературы

Айтқұлова Э.Ә., Амаргазиева Ә.Ж. «Есік» қорық-музей қорындағы қола дәуіріне тән ғұрыптық бұйымдар коллекциясы.// «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихимәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «ХІІІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы «Қазақ университеті», 2021. 110-114 бб.

Мухтарова Г.Р., Нурмуханбетов Б., Тулегенов Т.Ж. Взаимодействие стратегии власти и общества в сохранении и использовании культурного наследия Казахстана // Археология Казахстана: итоги и перспективы. Материалы международной научно-практической конференции. Алматы: РГП «Ғылым ордасы». 2013. С. 74–78.

Нурмуханбетов Б., Тулегенов Т. Ж. Археологические решения проблем и использования историко-культурного наследия народов Казахстана // Материалы IV международной научно-практической конференции «Проблемы исследования наследия и учения Ходжа Ахмеда Ясави». Туркестан: 2012. С.339-343.

Тулегенов Т. Ж., Амаргазиева А. Ж. Жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау жұмысы: Есік қорымының қазіргі таңдағы техникалық жай-күйі // эл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. №3 (98), – Алматы, 2020. 108-114 бб.

Тулегенов Т.Ж., Джасыбаев Е.А. Проблемы сохранения и использования археологических памятников (на примере некрополя Иссык) // Актуальная археология 2. Археология в современном мире: в контакте и конфликте. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 2014. С. 72-76.

Тулегенов Т.Ж. Охранно-спасательные работы на курганном могильнике Орнек (итоги полевого сезона 2015 г.). Журнал Мир Большого Алтая, 2016. № 4. Т. 2. С. 930-935.

Чекин А., Тулегенов Т., Иванов С., Бесетаев Б. «Третий клад» эпохи раннего железа изг. Иссык // X Оразбаевские чтения. Историко-культурное наследие Казахстана: проблемы изучения, интерпретации и сохранения: Материалы междунар. науч.-метод. конф. Алматы: Қазақ университеті, 2018. С. 90–98.

<https://ru.sputnik.kz/20210603/chernye-kopateli-kurgany-17235430.html> <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000288>

<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>

https://www.unodc.org/uploads/icsant/documents/Legislation/Kazakhstan/2_.pdf

T.Zh. Tulegenov, A.Zh. Amargazieva, S.S. Muzdybaev

ACTUAL TASKS AND OPTIONS FOR THEIR SOLUTIONS TO ENSURE THE SAFETY OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF THE ENBEKSHIKAZAKH DISTRICT OF THE ALMATY REGION

In the article, the authors consider the issues of protection, preservation and use of monuments of historical and cultural heritage from a scientific and cultural point of view, including «On the protection and use of objects of historical and cultural heritage» of the Republic of Kazakhstan, etc. despite the existence of laws under the influence of the illegal activities of treasure hunters (robbers) (in particular, the discovery of traces of new robberies) land plots for economic, industrial, construction purposes, etc. in the course of development for the intended purpose, violations of the law are committed in relation to objects of historical and cultural heritage (burials, burials, ritual complexes, etc.), which have not yet been discovered or scientifically studied in the territory of the region and they are not only destroyed but also on the verge of extinction. Therefore, the museum-reserve «Esik» presents actual tasks and ways to solve them to ensure the safety of archeological monuments of the Enbekshikazak district of the Almaty region. Thus, it is one of the urgent tasks of the main archaeological direction of the museum-reserve to accurately determine the current technical condition of the Esik burial ground, to preserve and restore monuments of historical and cultural heritage in the future. For this reason, it is necessary to annually carry out archaeological research and documentary records of identified (previously unknown) monuments.

ШІРІКРАБАТ ҚАЛАШЫҒЫНДАҒЫ №6ОБАДАН ТАБЫЛҒАН СҮЙЕК ТАРАҚ*

Ежелгі заманнан бері тарақтар шаш күтімі мен шаш үлгісін безендіретін құрал ретінде адамдар өмірінің ажырамас бөлігі болды. Олар піл азуынан, сүйектен, мүйізден, бамбуктан, ағаштан, металдан немесе әртүрлі материалдардың қосындысынан жасалған. Бастапқыда тарақ ретінде аршылған балық сүйектері пайдаланылған (Петерс, 1986, 64). Әр уақытта мекендеген халықтардың арасында тарақты қолдану ауқымының өзі де әртүрлі болды, бұл әлеуметтік-экономикалық тарихпен, атап айтқанда, өркениет деңгейінің жоғарылауымен байланысты еді (Сокольский, 1971, 138). Тарақтардың практикалық қолдану аясы айтарлықтай кең – гигиеналық мақсатта күнделікті пайдаланудан бастап, бұйымдарды иіру және тоқу кезінде, сондай-ақ, қыш ыдыстарды өрнектеу барысында да қолданылған.

Шаш күтіміне арналған заттар ретінде тарақтар мезолит дәуірінде, кейіннен, неолитте қолданыла бастады, ал, қола мен ерте темір дәуірінде ежелгі Шығыс елдерінде (Barnett, 1982) және Крит-Микен әлемінде кеңінен таралды (Die Kämme aller Zeiten..., 1906). Антикалық кезеңге жататын тарақтар Грекиядан (Daremberg, 1873, 363–365), Римнен (Thomas, 1960), Римдік Ұлыбританиядан (MacGregor, 1985. 73–98 р.), Солтүстік Қара теңіз аймағынан (Петерс, 1986, 64–70) Таяу және Орта Шығыс (Wicke, 2009, 185–200; Stucky 1985), көшпенділер әлемінен (Туаллагов, 2007) көптеп анықталды.

Соның ішінде, Шығыс Арал маңындағы Шірік рабат қалашығының №6 обадан (№2 нысан) да сүйек тарақ тіркелді. Бұл нысанға археологиялық қазба жұмыстарын «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында құрылған Шірік Рабат археологиялық экспедициясы 2004–2007 жж. жүргізді (Курманкулов, 2011, 191–192). №6 оба қалашықтың С-СШ, екінші және үшінші бекініс қамалдарының аралығында орналасқан және ол диаметрі 75–80 м, биіктігі 1,5–3 м болатын топырақ үйіндісінен тұрғызылған. Қазба барысында қорған ортасында диаметрі 15 м, тереңдігі 4,5 м болатын шұңқыр бар екендігі, оған оңтүстік бөліктен кіретін, ені 3 м дромостың жүргізілгендігі анықталды. Ал шұңқырдың ортасында, көлемі 3,73x4,5 м, пішіні төртбұрышты келген жерлеу камерасы орналасқан және оның жиектері қам кесектермен өрілген (Курманкулов и др., 2005, 250–251). Қорған ерте кезеңде тоналса да, қабір шұңқырынан темір бұйым қалдықтары, түрлі қыш ыдыстардың сынықтары, адамның, малдың ұсақ сүйектері және тақырыбымызға арқау болып отырған сүйек тарақ тіркелді.

Шірікрабат мәдениетінен анықталған сүйек тарақ орташа деңгейде сақталған, сүйек қабығы өңдеу барысында зақымдалуға ұшыраған болуы мүмкін. Ірі қара малдың тоқпан жілігінен (cornu humeri) жасалған. Оның ұзындығы 5,6 см, ені 4,1 см, қалыңдығы 2,5 см. Пішіні төртбұрышты. Тарақтың төменгі жағы 18 тістен тұрады және олардың өлшемдері әртүрлі. Ал сабы, геометриялық сипатта үш бөлікте қашалып жасалған. Шеткі екеуі симметриялы түрде өрнектелсе, ортаңғы бөлігінде, диаметрі 0,2 см болатын ойық салынған. Сонымен қатар, тарақтың сабы бірнеше шеңберден тұратын, ортасында нүктесі бар, алты циркульдық оюлармен безендірілген. Осындай оюлар тарақтың келесі бетінде де көрініс тапқан, бірақ олардың орналасу деңгейі біркелкі емес. Жалпы, сабы ұзын, пішінді тарақтар, шаш үлгісін әсемдеу мақсатында қолданылған болуы мүмкін (Давидан, 1962, 102).

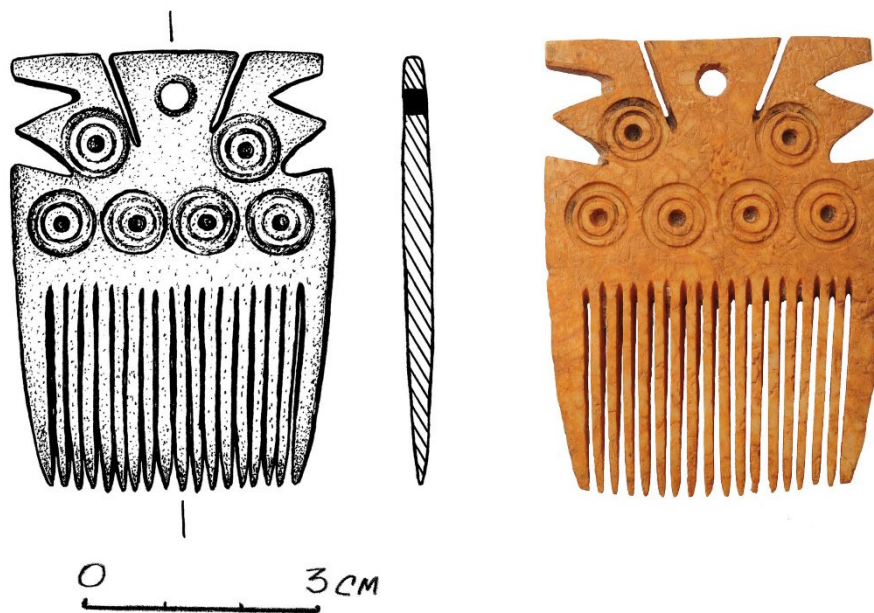
Негізінен, сүйек тарақтардың жасалу технологиясы бірнеше сатылар арқылы өтеді.

- 1) Сүйекті майсыздандыру;
- 2) Тістері мен негізгі бөлігіне арналған тікбұрышты пластинаны кесіп алып, тегістеу;
- 3) Негізгі бөлігін өңдеу;
- 4) Өрнек түсіру;
- 5) Тістеріне пішін беріп, өткірлеу. (Крупенкова, 2015, 515).

Шірікрабат мәдениетінен табылған сүйек тарақтың дәл аналогы анықталмаса да, антикалық Бактрия (Ауғанстанның солтүстігі, Өзбекстан, Тәжікстан) аймағына жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында сүйектен жасалған тарақтар тіркелді. Олар, шамамен, кейінгі ахеменид және ерте эллинизм дәуірімен, грек-бактрия, кушан кезеңдерімен мерзімделеді. Аталмыш аймақтан табылған тарақтар пішініне сәйкес, екі топқа бөлініп қарастырылған: біржақты (тарақтың тістері бір жағында ғана бар) және екіжақты (тарақтың тістері екі жағында да бар). Негізінен, тарақтарды дайындау барысында пілдің азуы мен қарапайым сүйектер пайдаланылған. Гишттепа қалашығынан

*Жұмыс Қазақстан Республикасы, ҒК Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржылай қолдауы бойынша жүзеге асырылған, ЖТН № АР09260367.

табылған екі сүйек тарақ б.д.д. IV ғ. кезеңделеді және шірікрабаттық тарақ сияқты біржақты жасалған, сондай-ақ, пішіндері де бір-біріне ұқсас болып келеді. Олардың жасалу техникасы бірдей, бірақ, екінші тарақ әсемдік бұйым ретінде емес, жіптерді тарау үшін тоқымашылықта қолданылған болуы мүмкін. Себебі, тарақтың жұмыс жасайтын бөлігі, яғни, тістері басқа тарақтарға қарағанда ұзыншалау келген және жоғарғы жағында тоқыма құрылғысына бекітуге арналған ойық бар (Арипджанов, 2018, 277–280). Ғалымдар арасында Бактрия жерінен, соның ішінде, Дальвирзентепе, Кампыртепе, Көне Термеза ескерткіштерінен табылған бұйымдарды талдай отырып, тарақтарды кәсіби сүйек оюшылар дайындаған деген қорытындылар кездеседі (Арипджанов, 2018, 288) Алайда, олардың Солтүстік Қара теңіз аймағындағыдай тарақ жасаумен айналысатын шеберханалары болғандығы туралы (Сокольский, 1971, 147) нақты деректер жоқ.

Сурет 1. Шірікрабат қалашығы, № 6 обадан анықталған сүйек тарақ (Утубаев Ж. бойынша).

Келесі сүйек тарақ Украина территориясындағы б.д.д. IV ғ. мерзімделетін Гайманова Могила қорғанынан табылды. Ол біржақты тарақтар тобына жатады және аталмыш бұйымдар Кубань маңынан, Солтүстік Қаратеңіз аймағынан, Еуразияның шығыс аудандарынан да анықталды (Фиалко, 1999, 255). Гаймановтық тарақ, тістерінің ірі болуымен, фриз (декоративті элемент) өрнектерімен безендірілуі жағынан скифтердің үшбөлікті тарақтарымен сәйкес келеді. Басқа скиф тайпаларынан анықталған тарақтардың басым көпшілігі, сүйектен немесе мүйізден жасалса, гаймановтық бұйым құрама болып саналады. Яғни, қашалған пластиналар декоративті қосымша ретінде монолитті негізге жабыстырылған болуы мүмкін (Грач, 1986, 78). Әр пластина, алдымен, жылтыратылған, кейіннен, бетіне қызыл түсті бояуларды пайдалану арқылы суреттер салынған және барлық беттері жиектелген (Полидович, 2019, 483–484).

Ресей аймағындағы ортағасырлық Староладож қалашығынан табылған сүйектен жасалған бұйымдардың арасында да тарақтар көптеп тіркелді. Олар пішіні, құрылысы және өрнектелуі жағынан әртүрлі болып келеді. Тақырыбымызға сәйкес келетін, біржақты тарақтар құрама немесе тұтас пластинадан жасалған түрде кездеседі, олардың ұзындығы 19-21 см, ені 2-2,5 см, қалыңдығы 4 мм. Негізгі декор элементі ретінде, Шығыс Арал маңынан анықталған тарақтағы сияқты, ортасында нүктесі бар, шеңбер тәрізді геометриялық өрнектер қолданылған. Тарақтың екі бетіндегі өрнектер бірдей емес және олар ассиметриялы салынған. Осы топқа жататын тарақтардың барлығы қалашықтың төменгі қабатынан табылды (Давидан, 1968, 55–56).

Корыта келгенде, шірікрабат мәдениетінен анықталған геометриялық өрнектермен безендірілген аталмыш тарақ, сүйектен жасалған бұйымдарды ғылыми айналымға енгізудегі алғашқы әрекеттердің бірі болып табылады. Келешекте шірікрабат мәдениетінің сүйек бұйымдарын терең, жан-жақты зерттеу үшін Шірік-рабат қалашағынан табылған бұл сүйек тарақ маңызды әрі құнды дерек болады деп сенеміз.

Әдебиеттер тізімі

- Арипджанов О.Ю. Костяные гребни из Бактрии: новый взгляд на иконографию изображений и технику изготовления // КСИА. 2018. Вып. 250. С. 276–292.
- Грач Н.Л. Гребень и ожерелье из кургана Куль-Оба (две реконструкции) // Античная торефика / ред. Н.Л. Грач Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1986. С. 75–90.
- Давидан О.И. Гребни Старой Ладogi // АСГЭ / под.ред. М.И. Артамонова. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. Вып. 4. С. 95–108.
- Давидан О.И. К вопросу о происхождении и датировке ранних гребенок Старой Ладogi // АСГЭ. Ленинград: Советский художник, 1968. Вып. 10. С. 95–108.
- Крупенкова М.Ю. Типологическая и культурная характеристика костяных гребней Томского Кремля // Вопросы истории, международных отношений и документоведения. Сборник материалов XI Международной молодежной научной конференции (Томск, 08–10 апреля 2015 г.). Томск: Издательский дом Томского государственного университета. 2015. С. 514–518.
- Курманкулов Ж., Жетибаев Ж., Байтілеу Д., Исаков А., Утубаев Ж. Археологические исследования памятника Чирик-Рабат и прилегающих районов // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие – 2005» / отв.ред. К.М. Байпаков. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2006. С. 249–251.
- Курманкулов Ж. Шірік рабат экспедициясының 2004–2010 жж. зерттеулері // Мыңжылдықтар куәлары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылда (1991–2011): ғылыми мақалалар жинағы. Свидетели тысячелетий: археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991–2011): сборник научных статей / жау. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2011. С. 188–195.
- ПетерсБ.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. М.: Наука, 1986. 191 с.
- Полидович Ю.Б. Гребень из Гаймановой Могилы и скифский миф о змеборчестве // Археология і давня історія України, 2019, вип. 2 (31). С. 483–492.
- Сокольский Н.И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья / отв.ред. В.Д. Блаватский. М.: Наука. 1971. 328 с.
- Туаллагов А.А. Гребни из древних и средневековых погребений кочевников Северного Кавказа и Северного Причерноморья // Известия Северо-Осетинского института гуманитарных и социальных исследований. Вып. 1 (40). 2007. С. 5–17.
- Фиалко Е.Е. Костяные гребни из скифских памятников // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию со дня рождения Б.Н. Гракова) / ред. П.П. Толочко. Запорожье: ЗапГУ, 1999. С. 254–259.
- Barnett R.D. Ancient Ivories in the Middle east. Jerusalem: The Hebrew university of Jerusalem, 1982. 99 p. (qDeM: Monographs of the Institute of Archaeology; vol. 14.)
- Daremberg Ch.C. Dictionnaire des Antiquites grecques et Romaines. D'après les Textes et les Monuments. T. 4. Pt. 1: N – q. Paris: Librairie Hachette, 1873. 826 p.
- Die Kämmе aller Zeiten von der Steinzeit bis zur Gegenwart / Hrsg. F. winter. Leipzig: H. A. L. Degener, 1906. 12 s. 84 taf.
- MacGregor A. Bone, Antler, Ivory, and Horn: The Technology of Skeletal Material the RomanPeriod. London: croom Helm; Totowa, N. J.: Barnes & Noble. 1985. 245 p.
- Stucky R.A. Achämenidische Hölzer und elfenbeine aus Ägypten und Vorderasien im Louvre // Antike Kunst. Jahrg. 28. H. 1. 1985. S. 7–12.
- Thomas S. Studien zu den germanischen Kämmen der romischen Kaiserzeit // Arbeits und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege. Bd. 8. Leipzig: universitätsbibliothek Johann christian Senckenberg. 1960. S. 54–215.
- Wicke D. Die Kleinfunde aus elfenbein und Knochen aus Assur (Grabungen 1903–1914): eingereicht als Habilitationsschrift am Fachbereich 07 der. Johannes Gutenberg-universität Mainz.Mainz. 2009. 320 p.

Zh. Utubayev, A. Akkaliyeva

BONE COMB FOUND FROM SETTLEMENT OF CHIRIK RABAT, MOUND №6

This article is devoted to the study of a bone comb discovered during archaeological work on the territory of the Chirikrabat culture. This material was discovered in 2004–2007 during the research work by the staff of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology under the leadership of the Chirik-Rabat archaeological expedition. In the article, the analyzed object finds its analogy among materials from neighboring countries.

Since ancient times, combs have been an integral part of people's lives as hair care items and hairstyle decorations. They were made of materials such as elephant tusk, bone, deer horn, bamboo, wood, etc. The scope of practical application of combs is quite wide – from everyday use for hygienic purposes to the use of these products as an auxiliary tool in spinning and weaving, as well as in pottery for ornamentation.

Н.Ж. Торежанова¹, А.В. Кулиш²

¹Центральный государственный музей РК
г. Алматы, Казахстан

²Государственный Эрмитаж
г. Санкт-Петербург, Россия
E-mail: nabi2nabi@mail.ru

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ БАКА ТОБЕ (III-IV ВВ.) В ДОЛИНЕ ТАЛАСА

Городище Бака тобе находится в 7,2 км к северу от трассы Тараз – Алматы и в 5,3 км к северо-востоку от поселка Жанатурмыс, Байзакского района, Жамбылской области. Археологический памятник представляет собой прямоугольный холм 105x105 метров, возвышающийся над относительно ровной местностью на 4-5 метров. По центру прямоугольного холма выступает бугор округлой, несколько неправильной формы высотой 4 метра и диаметром около 30 метров. Рядом с городищем находится русло ручья - сая, иногда пересыхающее летом в июльскую и августовскую жару. В остальное время года по саю медленно течет вода.

Вблизи Бака тобе находятся два городища, на которых ранее проводил раскопки М.С. Мершиев: Чольтобе и Кызылкайнар тобе, относившихся к первой половине 1-го тысячелетия н.э. Местонахождение материалов из раскопок этих памятников пока неизвестно, а сами городища в значительной степени разрушены: Кызылкайнар тобе сильно изрыт, сбоку вырыт большой котлован и на нем расположено кладбище; Чольтобе, насколько можно предположить по разведкам, полностью разрушен при строительстве водоканала.

Таким образом, Бака тобе сохранился лучше, чем памятники, на которых ранее проводились раскопки, хотя не является единственным хорошо сохранившимся памятником. В этом районе существуют близкие по хронологии непо потревоженные городища. Единственное повреждение Бака тобе установленный топоним на вершине центрального холма. При установке строители попали точно в погребение монгольского времени, которое находилось на самой вершине (рис.1). Остатки погребения были расчищены в 2017 году.

Рис.1. Бака-тобе. Вид на археологический памятник с севера

Достаточно подробное описание раскопок Бака тобе приводится в коллективной монографии «Археология и история Кангюйского государства» в разделе 4 «Укрепленные поселения» (Археология и история Кангюйского государства, с. 69-86).

В 2022 году было решено заложить раскопы на северо-западной (раскоп 5) и юго-западной (раскоп 6) сторонах внешней стены. Новые раскопы примыкали к небольшому раскопу 2016 года в западном углу памятника. Сырцовые стены стали выявляться только на третьем штыке (рис.2.).

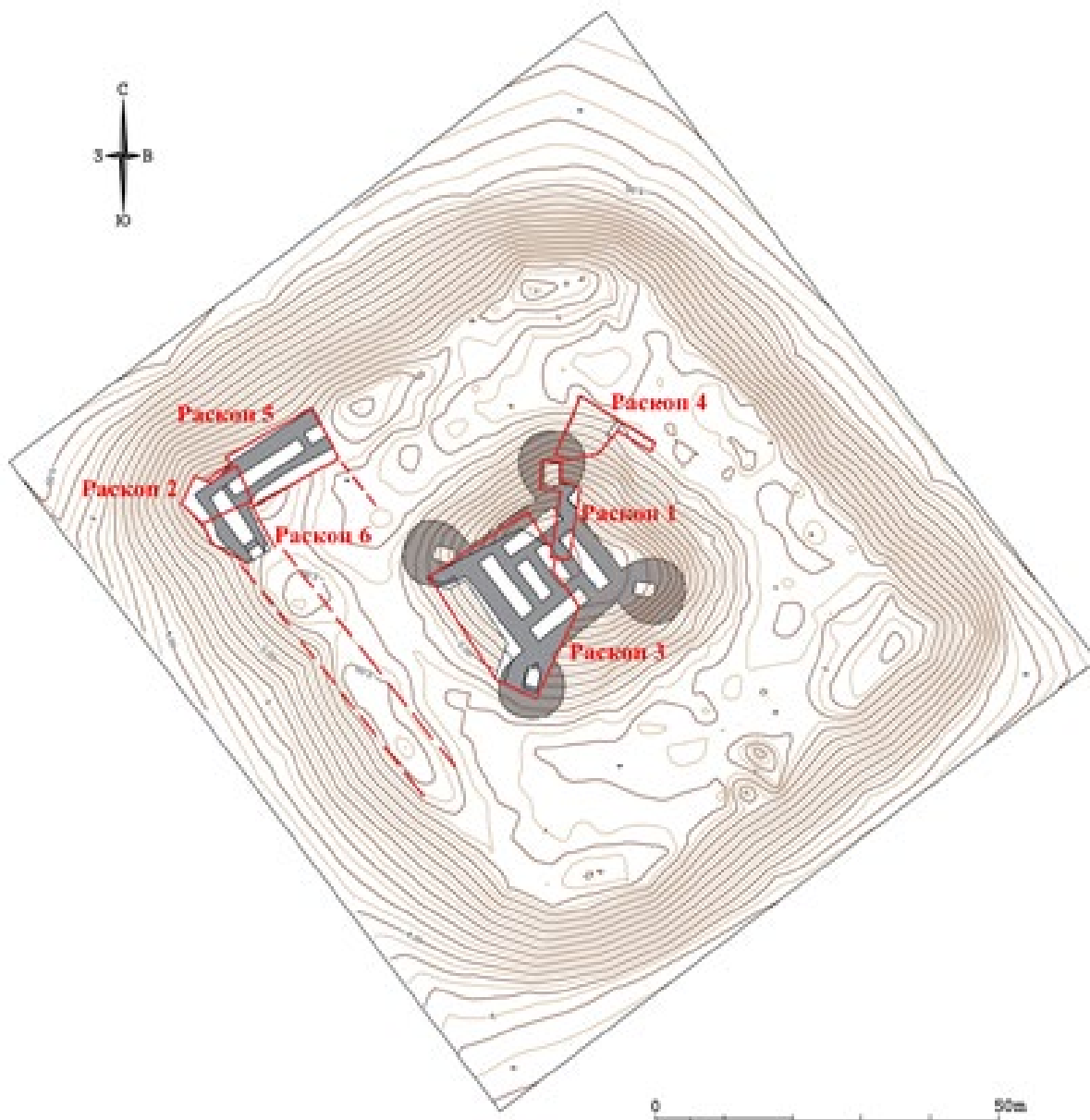

Рис.2. План раскопок. Раскоп 1 – 2015 год, Раскоп 2 – 2016 год, Раскоп 3 – 2017-2019 год, Раскоп 4 – 2019 год, Раскоп 5 – 2022 год, Раскоп 6 – 2022 год.

Внешняя стена крепости шириной 1.6-1.8 м сильно замыта и идет под уклоном наружу: кирпичи и пахса падали за пределы крепостной стены во время запустения и разрушения. Внешний фасад крепостной стены обвалился и стал читаться только на глубине 1.2 м от дневной поверхности. Лицевая сторона замка в древности была отремонтирована рядом вертикально поставленных сырцовых кирпичей формата 55x?x10см. Внутри крепости, вдоль внешней стены, находился длинный коридор, разделенный перегородками шириной 0.8 м, сложенными из сырцового кирпича. Интересным моментом является то, что перегородки в коридоре на первом этаже были глухие, без проходов между помещениями. Из отсеков коридора люди выходили во двор через отдельные проходы. Из-за очень плохой сохранности стены, разделяющей коридор и двор, трудно понять систему проходов: щека прохода наметилась только в частично раскопанном северо-восточном помещении в раскопе 5.

Помещения в 2022 г. были раскопаны не на полную глубину, только на 60 см. Как известно по раскопу 2016 года: до пола в обводном коридоре еще остается копать около метра.

Стратиграфия в бортах раскопа достаточно однообразная, она хорошо описана еще в отчете за 2016 год по маленькому раскопу. Под дневной поверхностью идет слой серозема и лесса с корнями толщиной до 20 см, под ним слой чистого лесса толщиной от 30 до 40 см. С уровня 40-50 см начинают читаться архитектурные конструкции, а стратиграфия меняется, в помещениях, в верхней части прослойка из золы, лесса (10-20см) – слой разрушения второго этажа. Эта прослойка содержит больше всего находок, упавших с пола второго этажа постройки. Под этим слоем завал из кирпичей толщиной до 80 см, следствие разрушения сырцового сводчатого перекрытия. Ниже толщиной до 80 см – лесс с обломками сырцового кирпича, следствие разрушения стен и перекрытия (рис. 3,4). Во дворе стратиграфия несколько иная – с уровня читаемости стен идут тонкие серые прослойки и прослойки из чистого лесса, ниже, с уровня метра от дневной поверхности начинаются зеленые прослойки с мелкими фрагментами керамики, которые появились в результате обживания двора.

Рис.3. Раскоп 5. Юго-западный борт, стратиграфический разрез

Рис.4. Раскоп 6. Внешняя стена и заполнение помещения

Раскоп 5 и раскоп 6 не закончены, раскоп 5 шириной 7 и длиной 13 метров выкопан не до конца, до материка остался приблизительно 1 метр. В раскопе 5, планировавшемся на длину 25 метров внешняя стена расчищена пока только на длину 7 метров. Благодаря раскопам уже выяснился ряд подробностей: помещение вдоль юго-западной стены имеет размеры 1.6 x 8.5 м, помещение вдоль северо-западной стены имеет размеры 1.6 x 12 м, еще одно помещение вдоль северо-западной стены попало в раскоп не полностью, на длину 2.5 м и заканчивается бортом – стратиграфическим разрезом (рис.5).

Из находок в 2022 году были только фрагменты керамики, крупных фрагментов только два. 1. Верхняя часть большого сосуда с орнаментом из прямых линий, склеенная из множества фрагментов. Была найдена в раскопе 6, в верхней части помещения ближе к бровке между раскопом 2016 года и новым раскопом. 2. Горшочек с орнаментом линиями и тычковкой на тулове, склеен из мелких фрагментов, отсутствуют дно и придонная часть. Был найден в раскопе 5, во дворе, в юго-восточном углу раскопа (рис.6).

Хронология памятника достаточно проста, он является одноэтапным, хотя имеются следы ремонта, в том числе внешней стены. В целом памятник относится к группе похожих крепостей II-IV веков. Особенности керамических сосудов вполне указывают на этот период. Странным является отсутствие оборонительных башен, характерных для подобных крепостей, возможно, они сохранились в нижних слоях.

Рис.5. Раскопы 2,5,6. Фотоплан

Рис.6. Керамические сосуды с орнаментом

Список литературы

Яценко С.А., Авизова А.К., Торгоев А.И., Саипов А., Кулиш А.В., Китов Е.П., Рогожинский А.Е., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А., Торежанова Н.Ж., Тур С.С., Иванов С.С. // Археология и история Кангюйского государства. Монография. Шымкент: «Элем», 2020. 216 с.

N.Zh. Torezhanova, A.V. Kulish NEW RESEARCH ON THE BAKA TOBE SETTLEMENT (III-IV CENTURIES) IN THE TALAS VALLEY

The beginning of systematic archaeological work on the monument of Baka Tobe, located on the eastern outskirts of the oasis of ancient Taraz. Excavations of the Baka-tobe fortress by a joint expedition of the State Hermitage Museum and the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan are of great importance for understanding this kind of architecture. They were started in 2015 and continue to the present. To date, the topography of the monument with the layout of the building has been determined. Also, the chronology of the monument (II-IV centuries AD) was known with the help of ceramic products found during excavations.

In 2022, it was decided to lay excavations on the north-western (excavation 5) and south-western (excavation 6) sides of the outer wall. The new excavations were adjacent to a small excavation in 2016 in the western corner of the monument. Thanks to the excavations, a number of details have already become clear: the room along the south-western wall has dimensions of 1.6 x 8.5 m, the room along the north-western wall has dimensions of 1.6 x 12 m, another room along the north-western wall fell into the excavation not completely, at a length of 2.5 m and ends with a side – stratigraphic section. The distinguished elements of the fortress ensemble of the building have analogies in the defense and fortress architecture of Southern Kazakhstan, Fergana, Sogd and other regions located south of the Talas River valley.

ЖЕЛЕЗОДЕЛАТЕЛЬНОЕ ПРОИЗВОДСТВО ЯКУТОВ В ЭПОХУ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Изучение древних технологий получения железа является одним из важных задач археологической науки. Для древнего населения железо играло большую роль не только в развитии технологии и ремесла, но и в экономике, военном и политическом сферах. Распространение технологии получения сыродутного железа послужило толчком к трансформации хозяйственного уклада и мировоззренческих основ многих древних культур. Тем не менее, проблема распространения металлургии железа на территории Якутии все еще остается малоисследованной темой.

Археологическое изучение металлургического производства, зачастую ограничивалось фиксацией следов плавки железа на поселенческих и иных комплексах. Так, близ г. Якутска, в окрестностях с. Марха у Соляного озера А. П. Окладниковым были отмечены ямы прямоугольной формы, на дне и по сторонам которых встречались фрагменты железного шлака и обломки глиняных воздуходушных трубок. Исследователь интерпретировал углубления как плавильные ямы и предположил, что в них происходила плавка железа якутами в дорусский период (Окладников, 1950, с. 110). Остатки металлургических горнов были обнаружены экспедицией под руководством Н.Д. Архипова на археологических комплексах Вилюя – поселениях позднего средневековья Элэнньи, Хоту–Туулаах II (Архипов, 1969). Свидетельства черной металлургии в виде шлаков и фрагментов глиняных трубок–сопел зафиксированы на памятниках кулун–атахской культуры XIV–XVI вв. (Гоголев, 1990). На позднесредневековом поселении Сэндиэлэ были также найдены фрагменты четырех сопел кузнечных мехов и остатки горна-плавильни (Алексеева, 2008, с. 12). Кроме того, следы плавки железа были обнаружены в ходе разведочных работ Вилюйского отряда археологической экспедиции ИГиИПМНС СО РАН на поселенческих памятниках якутской культуры XVII – нач. XX в. в Верхневилюйском, Нюрбинском районах РС (Я) (Бравина, Дьяконов, Кирьянов и др., 2016, с. 395).

В целом, на общем фоне работ по археологии Якутии вопросы развития металлургии железа являются малоразработанной темой, существует определенный историографический пробел, требующий углубленных исследований. В связи с этим были предприняты разведочные археологические работы с целью поиска объектов железоделательного производства.

В 2017 г. были проведены археологические исследования на территории Второго Жемконского наслега Хангаласского района РС (Я). Результатом стало выявление и первичное изучение ряда мастерских. В общей сложности было изучено 3 металлургических комплекса. Все найденные объекты визуально фиксируются на местности, представляют собой небольшие возвышенности высотой до 30–40 см и диаметром 1,4–2,4 м. Рядом с горнами располагаются шлаковые отвалы, свидетельствующие об активном железоделательном производстве. Вокруг на уровне дневной поверхности фиксируются отходы металлургического производства в виде кусков шлака, фрагментированных обломков сопел, обожженной глиняной обмазки.

Производственный комплекс Сынгасалаах – I. Комплекс выявлен в северной оконечности озера Сынгасалаах в смешанном лиственнично-березовом лесу и представлен тремя железоплавильными площадками, расположенными на 3-метровой террасе озера. Раскопными работами было исследовано 2 металлургические площадки, где кроме остатков печей для плавки железа были зафиксированы отходы железоделательного производства в виде шлаковых отвалов.

Горн №1 расположен на пологом склоне 3-метровой террасы озера. Несмотря на густую лесную растительность объект визуально выделяется на местности, часть сохранившихся стенок горна выступает над поверхностью и не успела полностью задерноваться. Внутренняя камера была заполнена землей с включениями древесного угля, мелких фрагментов стекловидного шлака, а также глиняной обмазки.

При зачистке дернового слоя проступили нечеткие контуры ямы, в которой была размещена глиняная рабочая камера горна. Находящийся в центре раскопа сыродутный горн представлял собой крупную горшковидную емкость из глины, сооруженную на подложке из плитняка. Земля вокруг горна имеет следы термического воздействия, прокалена до красно-оранжевого цвета. Форма плавильной печи яйцевидная, толщина стенок варьируется от 3 до 8 см. На внутренних стенках имеются следы застывшего шлака. Подложка представляет собой площадку размером 70x80 см, сложенную из плит

песчаника, размещенных в два слоя. Центр площадки выполнен из монолитного куска плитняка с выбитым сферическим, чашеобразным углублением под округлое днище горна. Очевидно, каменная подложка была сооружена для улучшения термоизоляционных свойств горна при плавильном процессе. Во избежание боковых теплопотерь на подложку полукругом были установлены плотно подогнанные друг к другу плиты песчаника. Свободное пространство между плитами и самим горном забутовано землей. Передняя часть, расположенная по направлению к озеру, и днище горна деформированы при технологических операциях, вероятно, связанных с выпуском шлака и выемкой крицы. В раскопе вокруг печи зафиксированы фрагменты глиняных сопел, куски шлака и обожженной глины. Высота сохранившейся части горна 52-55 см, размер устья горна 30-45 см.

Горн №2. Находится в 26 м к северо-западу от горна №1. Представляет собой небольшой земляной курган, верхняя часть горна полностью не задернована и хорошо заметна на дневной поверхности. Рабочая камера заполнена землей, опавшей листвой. Пространство вокруг горна подвергалось термическому воздействию: имеет красновато-бурый оттенок. Вокруг плавильной печи фиксируются мелкие фрагменты стекловидного шлака, куски древесного угля, обломки глиняных сопел. Сохранность плавильной камеры неудовлетворительная, глиняные стенки растрескались, пронизаны корнями деревьев, практически рассыпаются от малейшего прикосновения. Обнаруженный металлургический горн конструктивно представляет собой усеченный конус на подложке из плитняка. Вокруг горна также имеется теплоизоляционное полукольцо из плит песчаника, выложенных под углом 45°.

В передней части, обращенной к склону, имеется технологическое отверстие со следами натекшего шлака. Донная часть горна разрушена, плита-подложка имеет следы воздействия высоких температур. Высота сохранившейся части горна 45-47 см, размер устья 38x44 см.

Горн №3. Располагается в 5 м к северо-востоку от горна №2. Представляет собой возвышение размером 2,3x2,5 м и высотой 30-40 см. Часть стенок выступает над дневной поверхностью. Сам горн деформирован корневой системой произрастающих рядом деревьев. Рабочая камера заполнена землей, фрагментами глиняной обмазки, отдельными кусками шлака, диаметр устья 22-27 см. На объекте были произведены нивелировочные работы, фотофиксация, измерения. Раскопочные мероприятия не проводились.

Производственный комплекс Сынгасалаах – I. Комплекс выявлен в западной оконечности оз. Сынгасалаах на 3-метровой террасе в смешанном лиственнично-березовом лесу. Расположен в 220 м западнее производственной площадки Сынгасалаах I. На данном объекте обнаружено 2 металлургических горна, шлаковые отвалы и прочие отходы железоплавильного производства.

Горн №1. Внешне напоминает предыдущие горны. Тот же небольшой курган-холмик, в центре которого находится глиняный горн. Вокруг холмика расположены остатки шлаковых отвалов. Земля вокруг горна прокалена, имеет рыжевато-коричневый оттенок, местами можно зафиксировать контур ямы. Железоплавильный горн имеет усеченно-яйцевидную форму, выделяется среди других печей более толстыми стенками (11-15 см) и объемами рабочей камеры. В передней части горны расположено полукруглое фурмовое (?) отверстие, рядом с которым лежали 2 глиняных сопла. Донная часть плавильной печи разрушена. Глиняная часть горна покоится на каменной подложке с боковой обкладкой из плит песчаника. Высота сохранившейся части – 68 см. Диаметр устья – 52-58 см.

Горн №2. Находится в 25 м северо-западнее горна №1 в смешанном лиственнично-березовом лесу, остатки горна выделяются на местности, глиняные стенки рабочей камеры выступают над поверхностью. На объекте была проведена нивелировка, фотофиксация, измерения. Земляные работы не производились.

Производственный комплекс Тулур. Выявлен приблизительно в 3 км юго-западнее оз. Сынгасалаах, близ оз. Тулур на 2-метровой террасе термокарстового образования. На данной площадке обнаружены остатки одного железоплавильного горна. Металлургический горн визуально выделялся на местности и представляет собой небольшое возвышение с выступающими над поверхностью стенками камеры. Над холмиком проросли деревья, кустарничковая растительность. Рядом с горном находился шлаковый отвал.

Сохранность обнаруженного объекта неудовлетворительная, глиняные стенки деформированы, значительная часть горна полностью разрушена. Сохранились только некоторые части днища и стенок рабочей камеры. Сама камера была заполнена землей, древесным углем, фрагментами глиняной обмазки, мелкими кусочками стекловидного шлака. На сохранившихся стенках имеются следы натекшего шлака. Горн расположен на каменной подложке, имеется теплоизоляционное полукольцо из плит песчаника. Высота горна 42-64 см. В раскопе зафиксированы фрагменты обмазки, кусочки спекшейся глины и шлаки, а также железный инструмент типа кочерги, вероятно, применявшегося для

выгребания образовавшегося шлака и крицы. Орудие имеет несомкнутую втулку, рабочий конец г-образно загнут. Общая длина изделия 20,4 см, ширина у втулки 4,5 см, ширина у рабочего конца 2,8-2,9 см. Длина короткого загнутого конца 0,9 - 1 см.

Для определения времени существования плавильни были отобраны образцы древесного угля, по которым были получены радиоуглеродные даты: 350 ± 40 СОАН-9660 (Сынгасалаах-I) и 405 ± 45 СОАН-9661 (Тулур). Калиброванный возраст по первому результату с вероятностью 95,4% (2σ) лежит в промежутке 1455-1637 cal AD. Калиброванный интервал для второй даты для 2σ с вероятностью 95,4% расположен в пределах следующих значений: 1426-1529 cal AD (65,8%) и 1551-1634 cal AD (29,6%). (Перевод радиоуглеродных дат в даты календарные производился при помощи программы OxCal 4.3.) Таким образом, исследованные металлургические горны относятся к кулун-атахской раннеякутской культуре и датируются концом XVI – началом XVII вв.

В 2020 г. были продолжены исследования памятников железоделательного производства на территории 2-го Жемконского наслега Хангаласского района. Итогом разведочных работ стало выявление и первичное изучение 6 площадок, на которых зафиксированы металлургические шлаки, углежогные ямы и остатки плавильных печей.

На памятнике *Урочище Марь-I* был заложен раскоп, вскрывший остатки металлургической печи. Исследованное теплотехническое сооружение практически идентично плавильням, раскопанным на производственных площадках Сынгасалаах I-II и Тулур. Горн имеет кувшинообразную форму, присутствует земляная обваловка и подпечь из известняковых плит. Сохранившаяся рабочая камера имела высоту 52–56 см и диаметр устья 38–40 см. При сооружении горна было применено дополнительное укрепление насыпи обвязкой из тонкомерных жердин в один венец. В грудине печи было сделано специальное отверстие, предназначенное для выемки крицы. Отверстие оформлено в виде арки размерами 18×27 см. При плавильном процессе отверстие, вероятно всего, заделывалось специальной дверцей с выемкой для подведения воздуходува.

Кроме того, в раскопе в большом количестве были найдены фрагменты глиняных трубок-сопел, некоторые обломки имеют следы ошлакованности на кончике. Ценной находкой стало обнаружение нескольких фрагментов кричного железа. Случаи нахождения железа на металлургических объектах весьма редки, а то и вовсе отсутствуют, связывается это с тем, что выплавка была сопряжена определенными трудозатратами, каждый грамм крицы был ценен и просто так ими не разбрасывались.

На территории производственного объекта были также обнаружены следы от углежогных ям (як. *хабаан*), что свидетельствует о том, что заготовка и отжиг древесного угля производился непосредственно рядом с плавильнями.

Наряду с исследованиями железоделательных мастерских в Хангаласском районе РС (Я) были предприняты разведочные работы на притоках р. Виллой – Тюкян и Тонгуо – где также существовал самобытный центр металлургии. Результатом работ стало обследование производственного комплекса.

Остатки сыродутного горна были обнаружены во время обследования шлаковых скоплений в местности Куогастаах, на правом берегу р. Тонгуо, левого притока р. Виллой. Свидетельства активного металлургического производства в виде отвалов и отдельных конгломератов шлака концентрировались на правом краю небольшой ложбины, глубоко врезанной в берег р. Тонгуо. На площадке в большом количестве зафиксированы следы хозяйственных ям, западин. Остатки плавильной печи были вскрыты в раскопе, заложенном у северо-западных границ площадки. Горн частично разрушен, сохранилась придонная часть и чашеобразное основание. Ширина внутрикамерного пространства составляет 31–32 см. Высота сохранившейся части — 28–32 см. Рабочая камера плавильной печи выполнена полностью из глины. Толщина стенок составляет в среднем 3,5–4 см, в некоторых местах — у основания — достигает 5,5–6 см. Внутренняя поверхность стенок имеет шлаковые натёки, свидетельствующие о высоком температурном режиме. На западной стороне, в стенке горна имеется отверстие под углом примерно 45° и диаметром 9,5 см, служащее для подведения фурмы и обеспечения притока воздуха во время плавки.

Фундаментом для размещения рабочей камеры горна служила клеть-подпечь, срубная двухвенцовая конструкция из бревен, размерами 162×180 см. Высота сруба составляет 23 см, толщина бревен — 12–15 см. Внутреннее пространство клетки было плотно забутовано песчано-глинистым материалом. Земляное заполнение сруба имеет следы высокотемпературного воздействия в виде пятна-прокала красновато-коричневого цвета. Расположение и контур пятна показывают, что выемка крицы и шлаков происходила через отверстие в северной части стенки горна.

На незначительном удалении от северной стенки клетки были выявлены остатки хозяйственной ямы с отходами металлургического производства. Внутреннее заполнение состояло из мелкого

древесного угля, обломков глиняных воздуховодных трубок-сопел, металлургического шлака, также в большом количестве были зафиксированы кости зайца. Остеологическая коллекция составляет 77 фрагментов, представленных костями черепа, ребер, метаподий, лопатки. Хозяйственная яма имеет округлый контур, закругленное основание, размеры 92x132 см, глубина 68-72 см. Наиболее вероятно, что яма осталась от выемки грунта для обустройства земляной подушки горна, далее была постепенно заполнена отходами сыродутного процесса.

Воздуховодные трубки-сопла дошли до нас в сегментированном состоянии. Толщина стенок варьируется от 0,7 до 1,5 см. Длина хорд сегментов составляет 2,5–3,1 см, высота 0,4–0,5 см. сопла имели внутренний диаметр 3–5,3 см. В раскопе каких-либо орудий обнаружено не было, за исключением обломка однолезвийного черешкового ножа. Находка залегала на глубине 4 см от дневной поверхности, сохранилась лишь черешковая часть. Общая длина изделия составляет 12,3 см, из них на черенок приходится 5 см. Ширина ножа – 1,8 см, толщина лезвия – 0,1 см, толщина спинки – 0,3 см.

С целью определения времени существования плавильни был произведен отбор проб. По костям зайца, обнаруженным в заполнении хозяйственной ямы, был получен возраст 146 ± 70 (N SK A-02060). Её калиброванная календарная дата — 1660 cal AD (95,4%). Таким образом, производство железа на производственной площадке Куогастах имело место быть во второй половине XVII в.

Исследованный нами в местности Куогастах агрегат для восстановления железа относится к типу глинобитных сыродутных горнов. Сыродутный процесс, основанный на нагнетании холодного, «сырого» воздуха, многие столетия являлся основным способом получения черного металла.

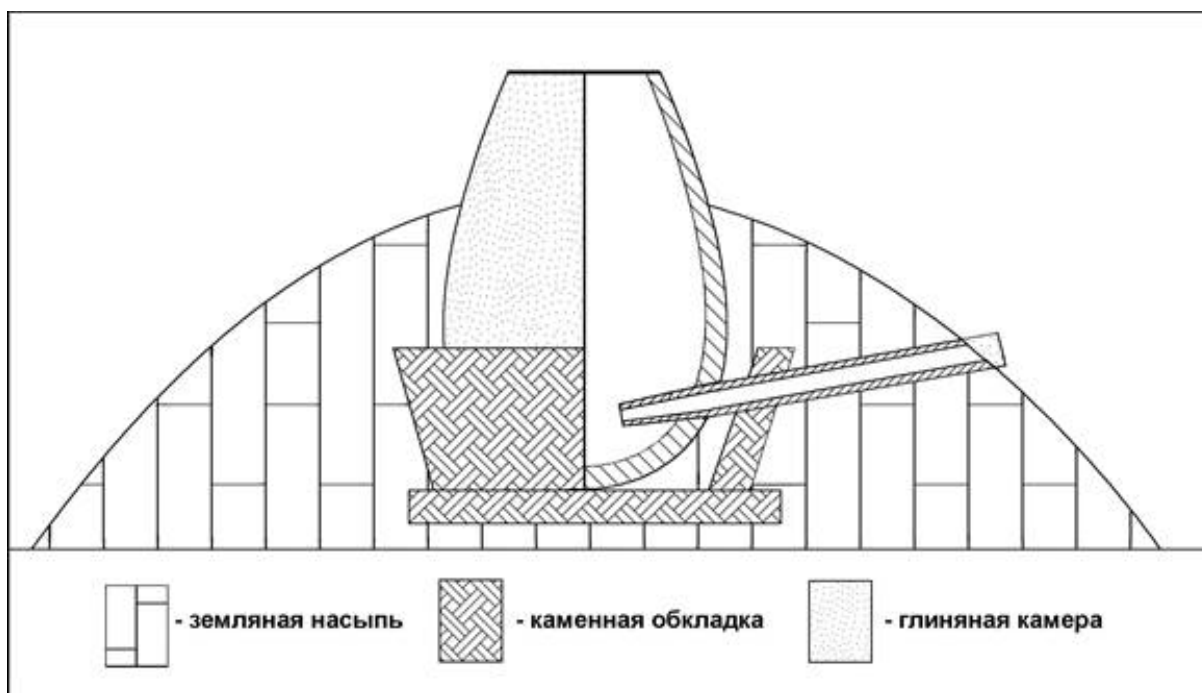

Рис. 1. Конструкция железоплавильной печи

Благодаря раскопочным работам на железоплавильных комплексах Сынгасалаах-I, II и Тулур удалось выявить различные конструктивные элементы и особенности строений металлургических горнов. Судя по всему, технология сооружения горнов была следующей. В центре кургана-холмика рыли яму необходимого размера. На дне ямы делали подложку и боковую обкладку из каменных плиток и ставили на нее нижнюю, закругленную часть (днище) горна, которое, очевидно, изготавливали заранее. Пространство между боковыми плитами и чашей горна плотно забутовывалось землей. Затем обмазывали стенки ямы толстым слоем глины, возводя таким образом тулово горна, соединенное с днищем, и, наконец, формировали устье, которое обычно возвышалось от дневной поверхности на 7-14 см. В результате получалась глиняная емкость (рабочая камера), в которой происходила плавка железа (Рис. 1).

Имеются сведения, что производство железа в плавильнях с земляной обваловкой имело место быть вплоть до конца XIX–нач. XX вв. В этом плане большой интерес представляет примечание редакции «Горного журнала» о том, что в Якутской области существуют архаичные способы выплавки

железа в так называемых «волчьих ямах» (Горный журнал, 1854, с. 338). Классическая «волчья яма» представляет собой плавильный агрегат в виде углубления в земле, стенки которого обмазывались огнеупорной глиной. Плавильный процесс в таких ямах происходил с применением естественной подачи воздуха, для чего их обустроивали в местах интенсивного движения воздушных масс: на берегах рек, на холмах, лесных просеках. Позднее с развитием технологий плавки стали применять и принудительную подачу воздуха посредством ручных мехов. Представляется наиболее вероятным, что под «волчьими ямами» редакция вышеупомянутого журнала могла подразумевать горны с земляной обваловкой, в которых, в силу их простоты обустройства и обслуживания, якуты продолжали выплавлять железо и в конце XIX в. В пользу этого факта свидетельствуют материалы политссыльного В.В. Ливадина, назначенного на поселение в III-й Баягантайский наслег Баягантайского улуса (Томпонский район РС (Я)). Будучи участником сибиряковской экспедиции ВСОИРГО 1894-1896 гг. изучал кустарные ремесла якутов, в том числе и железоплавильное дело. В его записях имеется достаточно подробные сведения о процессе сооружения сыродутной печи. Для наиболее полного понимания картины считаем необходимым привести оригинальное описание, составленное В.В. Ливадиным: «...Выбирают место для постановки по возможности сухое, если на это мало надежды, то внизу на 2 вершка от поверхности земли укладывают плоский камень, сверх него утрамбовывают глиной. Затем над этим местом устанавливают 4 доски, так что получается рамка, размерами соответствующая основанию. Снаружи этих стенок вколачивают колышки, не позволяющие расходиться доскам при набивании глины. Насыпавши в раму сыровой глины, утрамбовывают ее, за тем отнимают доски, и обыкновенным ножом этой части печи придают снаружи круглую форму, внутри же вырезают ямку сплошь до уровня поверхности земли с противофурменной стороны, со стороны же фурмы не доходит на 1 вершок. Таким образом, под ее будет иметь наклонную поверхность. Ямка в плане имеет форму эллипса. По направлению фурмы шире на 1 вершок, чем в другом перпендикулярной направлении. Место для фурмы вырезают на 4 вершка выше ближайшего конца пода, с противоположной стороны делают отверстие, через него вынимают крицы. Затем в образовавшееся таким образом глиняное кольцо по окружности втыкают наклонно к центру 1/2 вершковые колышки длиной сообразуясь с высотой печи, колышки втыкаются на 1/2 вершков расстояния друг от друга. Сверх, полученной таким образом, решетки налепливают сырую глину на толщину 2-х вершков, это будет стена верхней части печи. Она несколько наклонена в противофурменную сторону. После этого остается высушить печь, для чего разводят внутри печи огонь в слабой степени, и по мере высыхания увеличивают его. В сутки печь высыхает, при этом, если покажутся трещины замазывают глиной» (Рукописный фонд ИГиИПМНС СО РАН. Ф. 5. Оп. 1. Д. 351).

Как можем видеть, описанный В.В. Ливадиным горн и плавильни производственных площадок Сынгасалаах I-II, Тулур и Урочище Марь-I весьма близки. Отличительной их чертой является размещение рабочей камеры внутри искусственно возведенной земляной насыпи. Различия в конструкции имеются лишь в расположении воздухоудного отверстия, в наличии/отсутствии дополнительного армирования деревянными колышками, которые обусловлены индивидуальными особенностями. Представленные горны возведены в единой технологической традиции, существовавшей на протяжении достаточно продолжительного времени, вплоть до начала XX в. Впрочем, обвалованные землей горны характерны не только для якутских железоплавильщиков, прямые аналоги зафиксированы у населения Горной Шории. Схематичный рисунок кувшинообразной печи, размещенной внутри земляной насыпи, имеется в альбоме Конкордия Евреина, составителя атласа по традиционной металлургии шорцев (Водясов, 2012, с. 170). Также конструктивно близки плавильные агрегаты средневековых ангарских металлургов, применявших небольшие заглубленные горны с глинобитной камерой, обложенной каменными плитами. Остатки подобных сооружений были выявлены на ряде памятников таежной зоны Нижнего и Северного Приангарья, Среднего и Нижнего Енисея, датируемых XI–XV вв. (Сунчугашев, 1979; Гладилин, 1985; Леонтьев, Дроздов, 2005; Сенотрусова, Самородский, Мандрыка, 2016).

Для реконструкции сыродутного процесса в исследованных нами горнах особо ценны подробно описанные технологии плавки, применявшиеся якутами в XIX–XX вв. Большинство технологических операций, в силу универсальности сыродутного производства, вероятно, ничем не отличались. Различия в приемах плавки были обусловлены лишь обустройством плавильни, объемами рабочей камеры и, соответственно, массой получаемой крицы. В отличие от более поздних агрегатов в исследованных нами горнах плавильный процесс происходил без шлаковывпуска, по крайней мере, следов выпускного шлака зафиксировано не было. Выемка получившейся в итоге крицы происходила через отверстие в стенке рабочей камеры, проделанное со стороны воздухоудного канала, для чего насыпь частично разбиралась. Извлечение, скорее всего, происходило сразу после окончания плавки,

когда железо было еще горячим и по цвету отличалось от остальной текучей массы. В противном случае была бы неизбежна потеря ценного кричного материала, часть которого могла затвердеть в единый конгломерат вместе с шлаком и остаться внутри плавильной камеры. Сама печь после удаления продуктов плавки, подновления рабочей камеры, установки новых сопел могла использоваться повторно.

Картографическая привязка выявленных в Хангаласском районе объектов, содержащих свидетельства плавки железа, выявила, что исследованные плавильни располагаются достаточно компактно, в радиусе 6-7 км. Связано это с тем, что металлурги, по всей видимости, пользовались единой сырьевой базой, представленной рудопоявлениями по берегам р. Лютенга. В пользу этого предположения говорит также расположение объектов, размещенных в 4-5 км к востоку от реки. Железная руда в среднем течении р. Лютенга представлена бурыми марганцево-железнякавыми пластами в песчано-конгломератовых породах (Округин, Васильева, 2013, с. 51). По этнографическим свидетельствам, якутами разработке подвергались обнажения руды, лежащие сверху, которые они называли «сымса» (Стрелов, 1928, с. 53). Добыча руды происходила при первых осенних морозах, когда верхний рыхлый грунт пустых пород достаточно промерзал. Руду выламывали кайлами, оттаивая её кострами до тех пор, пока пустая порода не обваливалась. Добытая руда складывалась кучами, а весной её перевозили на места плавки (Там же).

Таким образом, исследованные нами объекты образуют определенный металлургический центр, сформировавшийся вокруг рудопоявлений среднего течения р. Лютенга.

При реконструкции облика металлургического горна, обнаруженного в местности Куогастаах большое значение имеют этнографические материалы, в которых содержатся достаточно подробные сведения. Так В.Л. Серошевский в своем монументальном труде «Якуты» оставил описание сыродутной печи, увиденной им в Западно-Кангаласском улусе. Горн представлял собой глинобитную кувшинообразную конструкцию высотой 1,1 м и шириной 0,9 м в самом широком месте и 0,3 м у устья. Горн был обустроен над небольшой ямкой глубиной 0,35 м. В грудине печи имелось специальное отверстие для выемки готовой крицы, которое при плавке заделывалось специальной глиняной дверцей (Серошевский, 1993, с. 365). Плавильную печь схожей конструкции наблюдал известный исследователь Р.К. Маак во время своей экспедиции. Увиденный им горн имел высоту 1,15 м, а внизу также имелось отверстие для вынимания крицы (Маак, 1887, с. 181). В целом, этнографические сведения существенно дополняют археологический материал. Описанные железоплавильные печи являются типологически близкими к горну, обнаруженному на производственной площадке Куогастаах. Их объединяет, прежде всего, наземная конструкция, небольшая высота и объем рабочей камеры, наличие специального отверстия для подведения воздушного дутья, а также то, что окончанию плавки печь частично или полностью разбиралась при выемке крицы. Стоит отметить, что сыродутный горн подобного типа на территории Якутии зафиксирован впервые. Отличительной особенностью куогастаахского горна является наличие срубной клетки-подпечья, которое было плотно забутовано глинистым материалом, а также то, что глинобитная рабочая камера дополнительно ничем не укреплялась, в отличие от хангаласских плавильных, при обустройстве которых применялась земляная обваловка.

Присутствие костей зайца в заполнении хозяйственной ямы может быть интерпретировано не только в качестве кухонных останков, но и как след вероятных ритуально-обрядовых действий. Кузнец-металлург в традиционной якутской культуре занимает особое положение, как носитель особого знания (Васильев, 2001). Навыки и способность кузнеца буквально из камня создавать вещи окружали его ореолом таинственности в глазах соплеменников. Некоторые кузнецы в своих сверхъестественных способностях превосходили великих шаманов (Бравина, 2005, с. 120). Ремесленная деятельность металлурга на всем протяжении его жизни сопровождалась исполнением магических действий, принесением кровавых жертв покровителю и первопредку кузнецов – Кудай Бахсы (Уткин, 1992, с. 64). В качестве жертвенного животного, как правило, выступал молодой бык, чье сердце и печень сжигали в горниле, а мясо съедали на месте, следя за тем, чтобы никто его не унес домой (Там же, с. 66). Вероятно, что в жертву могли приносить и других животных. Так при возведении камелька верхоянские якуты приносили в жертву духу огня внутренности теленка, иные в качестве подношения использовали сердце, легкие и голову зайца (Худяков, 1969, с. 202).

Несмотря на то, что следов железной руды не обнаружено в пределах вскрытой раскопом площади, мы можем предположить, что металлурги пользовались местными ресурсами. Берега р. Тонгуо богаты выходами железосодержащих пород. В архивных документах приводятся сведения: что «от устья Мархи до урочища Кэнтик берега Вилюя усыпаны ожелезненным галечником, служащего местному населению для различных кузнечных поделок» (Уткин, 1992, с. 16). Исследователи

отмечают, что сидеритовые галечники в большом количестве накапливаются в пляжном аллювии реки. Эти россыпи на правом берегу р. Тонгуо использовались в качестве железной руды. Химический анализ сидеритовых галечников показал, что в этих рудах имеется примесь редких и редкоземельных элементов Le-Sc группы, также они содержат в своем составе силикаты, карбонаты и глинистые минералы, выполняющие роль флюса при плавке (Москвитин, Москвитина, Александров, 2018, с. 102). Благодаря природным примесям в руде получаемое железо отличалось высоким качеством. Таким образом, расположение плавильни в правобережье р. Тонгуо не случайно, в какой-то мере отражает стратегию хозяйственного освоения пространства металлургами. Мы видим, что качество рудного сырья было определяющим фактором в вопросе выбора места обустройства плавильни.

Таким образом, расположение исследованных производственных площадок вблизи доступных и качественных источников железной руды, древесины позволяет выявить алгоритмы связанные с стратегией освоения пространства, проследить возможные сценарии адаптации и модернизации ремесленной культуры якутов

Список литературы

- Алексеева А.Н. Анализ палеоэтнографических фондов Мегино-Кангаласского краеведческого музея как исторических источников // Изв. Алт. гос. ун-та. 2008. Вып. 4-5. С. 11-14.
- Архипов Н.Д. Археологические памятники Нижнего Вилюя // Археологические открытия 1968 года. – М., 1969. – С. 206–207.
- Бравина Р.И. Дьяконов В.М., Кирьянов Н.С., Николаев Е.Н., Обутов И.П. Петров Д.М., Соловьева Е.Н., Сыроватский В.В. Разведки в Якутии // Археологические открытия 2014 года. – М.: Институт археологии РАН, 2016. – С. 392–395.
- Бравина Р.И. Концепция жизни и смерти в культуре этноса: на материале традиций Саха / Р.И. Бравина. — Новосибирск: Наука, 2005. — 307 с.
- Васильев В.Е. «Хан первым ударил молотом по наковальне...» О триаде «кузнец-шаман-воин» // ИЛИН. Исторический, культурологический журнал, 2001. № 2 (25). URL: <http://ilin-yakutsk.narod.ru/2001-2/47.htm> (дата обращения: 16.04.2023)
- Водясов Е. В. Средневековые сыродутные горны Шайтанского археологического микрорайона // Вестник Томского государственного университета. 2012. № 359. С. 79-82.
- Гладилин А.В. Металлургия Среднеангарья // Археологические исследования в районе новостроек Сибири. – Новосибирск, 1985. – С. 167–180.
- Гоголев А.И. Археологические памятники Якутии позднего средневековья (XIV–XVIII вв.): Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1990. – 192 с.
- Горный журнал. 1854. СПб.: Тип. И. Глазунова, 1854. Кн. 3, ч. 3. 450 с. 15.
- Леонтьев В.П., Дроздов Н.И. К вопросу о развитии металлургии железа у племен Северного Приангарья по материалам стоянки Пашина // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий (материалы годовой сессии Института археологии и этнографии СО РАН 2005 г.). Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2005. Т. XI., ч. 1. С. 390–393.
- Ливадин В.В. Якутские ремесла // Рукописный фонд ИГИИПМНС СО РАН. Ф. 5. Оп. 1. Д. 351.
- Маак Р.К. Вилюйский округ Якутской области. – Санкт-Петербург: Типография и хромолитография А.Траншеля, 1883-1887. Ч.3. – Изд. 1-е. – 1887. – 228 с.
- Москвитин С.Г., Москвитина Л.В., Александров А.Р. Бурые железняки и центры древней металлургии Якутии // Геология и минерально-сырьевые ресурсы Северо-Востока России: материалы VIII Всероссийской научно-практической конференции, 18-20 апреля 2018 г. в 2 т. – Якутск: Издательский дом СВФУ, 2018 – С. 100-105.
- Окладников А.П. Ленские древности: Отчет об археологических исследованиях в районе с. Покровского и г. Якутска в 1940–1946 гг. – М.–Л.: АН СССР, 1950.
- Округин, А. В., Васильева А.Е. Якутское кричное железо: минералого-химический состав и физико-химические условия выплавки металла из Mn-Fe лимонитовых руд // Наука и образование. - 2013. - № 1 (69). - С. 47-54.
- Сенотрусова П. О., Самородский П. Н., Мандрыка П. В. Материалы по черной металлургии на комплексе Проспихинская Шивера IV в Нижнем Приангарье // Вестник НГУ. – Т. 15. – № 5: Археология и этнография. – 2016. – С. 136–147.
- Серошевский В. Л. Якуты. Опыт этнографического исследования. – 2-е изд. – М., 1993. – 736 с.
- Стрелов Е.Д. К вопросу об эксплуатации залежей железных руд по р.р. Ботоме и Лютенге (по архивным данным) // Хозяйство Якутии. – № 1. – Якутия: Издание Госплана, 1928. – С. 48–63.
- Сунчугашев Я.И. Древняя металлургия Хакасии. Эпоха железа. // Новосибирск: 1979. – 192 с.
- Уткин К.Д. Черная металлургия якутов второй половины XIX–нач. XX вв. – Якутск: Якутское книжное изд-во, 1992. – 88 с.
- Худяков И.А. Краткое описание Верхоянского округа – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1969. - 437 с.

E.N. Nikolaev

THE IRON-MAKING INDUSTRY OF THE YAKUTS IN THE LATE MIDDLE AGES

The article describes examines the metallurgical activity of the Yakut people during the medieval period, focusing on the production of ferrous metals. The high level of metallurgy and metalworking contributed to the active promotion and development of vast northern spaces by Yakut tribes. The study of the Yakut iron-making craft is a promising area in science and has wide informative possibilities in the field of social reconstruction of society, obtaining new information on the level of development of technology and

production. The article gives the processes of ore mining and processing, as well as the uses of metal in various aspects of Yakut society. The author analyzes archaeological finds and historical sources to more fully present the technologies and methods of ferrous metal production used by the Yakuts during that time. Analyzing the location of the surveyed production sites near convenient and high-quality sources of iron ore and timber can help identify algorithms associated with spatial utilization strategy. It is also possible to trace potential scenarios for adaptation and modernization of the Yakut metal crafts culture.

КӨНЕ ТҮРІК БІТІК ЖАЗУЛЫ «ЫРЫҚ БІТІГ» ҚОЛЖАЗБА КІТАБЫНЫҢ ЫРЫМ- ЖОСЫНДЫҚ МӘНІ

Кіріспе. Көне түрік жазба ескерткіштерінің бір шоғыры Шығыс Түркістаннан табылған *Тұрпан коллекциясы*. Олар, Тұрпан, Дунхуан, Миран (қазіргі Шынжан-ұйғыр автономиялық ауданы, ҚХР) және басқа шекаралас өңірлерінде анықталған. Аталмыш ескерткіштерге көне түрік бітік, ескі ұйғыр жазуымен қоса ежелгі брахми, соғды, сирий, тибет, үнді, қытай, моңғол, манжұр, және басқа жазулы көптеген мәтіндер де жатады. Олар құрылыс қабырғаларында, түрлі қыш заттарында жазылған және сирек кездесетін қолжазба қағаз нұсқалары да молынан кездеседі.

Жалпы, Шығыс Түркістан аумағы мен ескерткіштері 1893 жылдардан зерттеле басталған болатын. Әсіресе, Ресей географиялық қоғамы мен зерттеушілері¹ (Российские экспедиции, 2008), Дойч (Германия) Турфан экспедициялары (Die Deutschen Turfan-Expeditionen)², Жапонияның Отани барлау экспедициясы³ зерттеулері ерекше қарқынды жүргізілді. Сонымен қатар, Пол Пелио⁴, М.А.Стейн⁵ және басқа зерттеушілер тарапынан көптеген қолжазба нұсқалары ұзақ жылдар бойы жинақталды.

Қазір аталмыш Шығыс Түркістан қолжазбалары мен жазба нұсқалары, артефактілері Ресейдің Санкт-Петербург Шығыс қолжазбалар институты қоры «Сериндика» лабораториясы⁶, Германияның Берлин Бранденбург Ғылым академиясы «Турфанфоршунг ғылыми зерттеу орталығы» (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Turfanforschung⁷), Ұлыбританияның Лондон «Британ кітапханасы» (British Library), Францияның Париж «Франция ұлттық кітапханасы» (Bibliothèque nationale de France), Жапонияның Киото Рюкоку университеті (Ryukoku University, Tokyo National Museum, Kyoto National Museum⁸), ҚХР-ның Пекин, Оңтүстік Кореяның Сеул сынды қалалардың кітапхана, архив қорларында сақтаулы⁹.

Материалдар мен зерттеу әдістер. Ғылыми әдістеме

«Ырық бітіг» қолжазба кітабы: Тұрпаннан табылған, қағазға хатталған көне түрік бітік жазулы ең көлемді қолжазба «Ырық бітіг». Аталмыш қолжазба кітапты 1907 жылы Шығыс Түркістан Дунхуан маңындағы «Мың Будда үңгірі» монастырлар кешенінен археолог Марк Аурел Стейн тауып алған еді (Aurel Stein, 1921).

«Ырық бітіг» қолжазба кітабы желімделіп түптелген 58 парақ, 116 беттен тұрады. Қалың сарғыш қағаз парағының биіктігі -13.1 см, ені -8.1см.

¹ Ресейлік саяхатшылар мен зерттеушілер: Н.М. Прежевальский (1872, Хөх нуур, 1876, Құлжа, 1879, Тибет), В.И. Роборовский (1893, Хами), П.К. Козлов (1883-1926, Моңғолия, Солтүстік, батыс Қытай, Тибет, Хара-Хот), Д.А. Клеменц (1898, Тұрпан), С.Ф. Ольденбург (1909-1910, Тұрпан), С.Е. Малов (1909-1911, 1913-1915 жылдары, Шығыс Түркістан) және басқалар.

² Дойч (Германия) Турфан экспедициялары : (1-нші (1902-1903), 3-нші (1906) экспедиция жетекшісі: дойч-неміс тибеттанушы, археолог профессор Альберт Грюнведель (Albert Grünwedel, 1856-1935); 2-ші (1906-1907), 4-нші (1913) экспедиция жетекшісі: дойч-неміс археолог Альберт фон Ле Кох (Albert von Le Coq, 1860-1930) және қатысқандар: Г.Хут (Dr. G. Huth), Т.Бартус (Th. Bartus), Х.Похрт (H. Pohrt). Олар Құлжа, Үрімжі, Тұрпан оазисі (Кочо, Безеклік, Сенгім, Тойоқ), Құмтура аумағы (Токсун, Қарашахр, Қызыл, Ақсу, Тұмсық, Маралбашы, Қашғар), Хами жол бағыттары бойынша зерттеу жүргізген еді. Бұл экспедициялардың нәтижелері керемет нәтижелі болды. Олар Берлинге мыңдаған кескіндеме қалдық бөлшектері мен басқа да өнер нысандарын, сондай-ақ 20-дан астам әртүрлі тілдерде хатталған 40 000-ға жуық қолжазба мәтін фрагменттерін жинастырып әкелді. Олар келгеннен кейін бірден пакеттерге байланған фрагменттерді шығарып, шыны пластиналардың арасына нығыздап қойып арнайы қара таспа желіммен желімдеген. Бұл әдіс аталмыш фрагменттерді ұзақ уақыт сақталуына және қауіпсіз өңдеуге, зерттеуге ерекше мүмкіндік берді. Қараңыз: <http://turfan.bbaw.de/projekt/#2>

³ Otani Koizumi - Отани Койзуй (1876-1948) Жапония саяхатшысы, Киотодағы Ниши Хонганжи монастыры өкілі. Орталық Азияны зерттеу экспедицияның ұйымдастырушысы әрі демеушісі Отани Койзуйдің жетекшілігінде 1902-1914 жылдары Орталық Азия, Тұрпан, Такламакан аумағында буддалық орындарды зерттеу және көне қолжазбаларды жинау мақсатында зерттеулер жүргізген.

⁴ Paul Pelliot - (1878-1945) Пол Пеллио – француз шығыстанушысы, қытайтанушы. 1905 жылы Франция экспедициясын басқарып Шығыс Түркістанға зерттеу жүргізген.

⁵ Sir Mark Aurel Stein, 1862-1943. Сэр Марк Аурел Штайн - Мажарстан Будапешт қаласында туған. Санскрит тілімен шұғылданған. 1900-1901, 1906-1908, 1913-1916 жылдары Шығыс Түркістан (қазіргі ШҰАР, ҚХР) өңірлеріне Такламакан, Дунхуань, Хотан, Хара-хота сынды аймақтарда экспедицияда болған. Хара-Хотода қазба жұмыстарын жүргізді.

⁶ Қараңыз: <http://www.orientalstudies.ru/rus/templates/serindica/index.html>

⁷ Қараңыз: <http://turfan.bbaw.de/dta/index.html>

⁸ Жапонша аталуы: Ryūkoku daigaku, Tōkyōkokuritsu hakubutsukan, kyōtokokuritsu hakubutsukan.

⁹ Халықаралық Дунхуан жобасы: Жібек жолы онлайн. The International Dunhuang Project: The Silk Road Online. Қараңыз. <http://idp.bl.uk/pages/collections.a4d>

Қолжазбадағы көне түрік бітік жазулы мәтіні 5-нші парақтан басталып 58-нші парақта бітеді және 54 парақта яғни 104 бет толық қара сиялы қыл қаламмен, соңғы беттерінде қызыл сиямен анық әрі тиянақты жазылған.

Қолжазба кітаптың бастапқы 5 парағы яғни 10 бетінде және соңғы 3 парағы 6 бетінде Будда дініне арналған сутралардың қытайша өлең бөліктері кейінгі замандарда жазылған.

Қазір «Ырық бітіг» қолжазба кітаптың түпнұсқасы Англия Лондондағы Британ кітапхананың¹⁰ қорында сақтаулы («Индиана офис» қоры: Indiana Office № 0/c-103 microfilm - OR-8212-/161/).

Талқылау : «Ырық бітіг» қолжазба кітабы мәтін зерттеулері: «Ырық бітіг» қолжазба кітабының көне түрік жазулы мәтінді 1912 жылы алғаш рет Вильгельм Томсен (Thomsen, 1912 : 181-227) зерттеп , мәтіннің ғылыми транскрипциясы мен ағылшынша аудармасы, сөздігін жасап жариялады.

В.Томсен мәтінді талдай келе және В. В. Радловтың «Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Die Vocale» сөздігіндегі (Радлов, 1893: 1370), В.Вербицкийдің «Словарь алтайского и алагдагского наречий тюрского языка» (Қазан, 1884 жылы) (Словарь алтайского, 2005: 460-461) сөздігіндегі қазақ, алтай, телеуіт тіліндегі **irimla-, irimda-** «tell fortunes- ырымдау, сәуегейлік айту», **irimci** «-a soothsayer-ырымшы, көріпкел», **iris** - « fortune, chance- сәттілік» сөздерімен тығыз байланысты **İrq bitig -a fortune-book** - «Ырық бітіг – бал ашу, сәттілік кітабы» және әр бір параграф жақсы, жаманды қарастырған **irq** -ырық» деп аталу керек, не түс жору, не де алдын ала болжауға қатысты сәуегейлік мәнді жазбалар деп есептейді. Және де мәтінде аталатын көптеген мәселелері түріктердің тұрмыс-салттарына өте етене жақын екендігін ерекше атайды. Кейбір параграфтары басқа тілден аударылған болуы мүмкін, кітап соншалықты қысқа да нұсқа жазылған ,типті прозалық тұрғыдан өңделген (мысалы «параллелизм» бар) деп айта аламыз, дейді В. Томсен. Сонымен қатар, кітап «барыс жылы» дегенге қарағанда 750 жыл немесе 12 жыл санауы бойынша келесі 810, 822 жылдары болуы ықтимал, кітапты буддалық немесе манихейлік деуге толық негіздер аз, бәлкім манихейлік ортаға қатысты кітабы болса керек деп тұжырымдайды.

1922 жылы В.Томсен осы зерттеуін екінші рет кейбір толықтырулармен жариялайды(Thomsen, 1919). В.Томсеннің осы зерттеулері кейінгі буын зерттеушілерге жол ашқан алғашқы зерттеу болды.

1938 жылы Хүсейн Намык Оркун В.Томсеннің ағылшынша аудармасы негізінде «Көне түрік жазулары» атты кітабында «Stein tarafından bulunan Göktürk harflı elyazmaları. İrk bitig Elyazma II. » (Стейн тарапынан табылған Көк түрік жазулы қолжазбалар. Ырк бітіг. Қолжазба II.) деген тақырыбымен алғаш рет түрікше аударып жариялады (Orkun, 1938: 57-100).

1951 жылы Сергей Ефимович Малов «Гадательная книжка» (Бал ашу кітабы) деген тақырыппен орысша аудармасын жасады әрі шаманизмге қатысты, («сочинение это- шаманского содержания; приметы и переводения») деп нақты болмысын сипаттайды (Малов, 1951: . 13, 80-92).

1957 жылы Леонел Жайлс «Ырық бітіг» қолжазбаны сәуегейлік мәтіні , колофон және қытайша мәтіндері деп бөліп қарастырып, «Будда Шакьямунидің өмірі туралы діни өлеңдерін» сипаттаған болатын (Giles, 1957:278).

1961 жылы Сэр Жерард Клаусон «Ырық бітіг» қолжазбаны мәтінге талдау жасай отырып, осы кітаптағы шешімін таппаған сөздер мен сөз тіркестеріне арналған мақаласын жариялады. Ол: «Ырық бітіг» болжауға арналған үш текше немесе қысқа тіктөртбұрышты жәдігер Өзбекстандағы Термез қаласының солтүстігінде орналасқан Хайрабад төбесінен (біздің эрамыздың III ғасырға тиесілі) (Clauson, 1961 :218-225) табылғанын хабарлайды.

1963 жылы Анне Марие фон Габайн «Zentralasiatische Türkische Literaturen» мақаласында колофон мәтінінен басқа абзацтарда манихейлік дінге қатысты ешқандай ескертулер мен оның іздері жоқ деп жазды (Gabain, 1954:166).

1971 жылы Антони Арлотто аталмыш кітап мәтініндегі кейбір семантикалық мәселелерді қарастырып, бал ашуы қытайлық емес тибеттік үлгісімен жасалған дейді (Arlotto, 1971: 685-636).

1973 жылы Жеймс Хамилтон қолжазбаның соңғы тарауындағы мәтінді талдай келе, қолжазбаны «Та-юнь-тан» монастырында (Tan-gün-tan manistan) -жас монах (kiçig dintar) , өзінің үлкен ағасын (bwgua : yuru - аға діни қайраткер) тындап, Саңун Ит Ачук (әскери генерал Ит Ашық - Isig : Sañun : It Asuq) үшін жазған деп, кітап түгелдей 920-930 жылдар аралығында яғни, 930 жылдың наурыздың 17-нші күні жазылған дейді. Қолжазба мәтінінде қарсылық (жаман-жақсы) бағалары бар белгілер мен сенімдер туралы ілімнің тибеттік дәстүрінің әсері әрі манихей ортада жазылған деп

¹⁰ British Library , Dunhuang Mogao (Ch.0033/Ch.10.VI.20) http://idp.bl.uk/database/oo_scroll_h.a4d?uid=612556778:bst=1:recnum=2941:index=1:img=1

есептеді. Қолжазбадағы көне түрік жазулы мәтіні қытайша жазбалардан он немесе бірнеше ондаған жылдар бұрын жазылған дейді (Hamilton, 1975:7-19).

Ия Васильевна Стеблева «Ырық бітіг» қолжазба мәтінінде манихей дініне тән «дуализм» *ala atliŷ jol Tāŷgi* - (бог черного пути), *qara jol Tāŷgi* -(бог черного пути), жақсы, жаман, жарық, қараңғы, құдай, шайтан секілді қолданыстар орын алған деп қарастырады (Стеблева, 1970:150-177). И.Я. Стеблева аталмыш қолжазбаға қатысты, Ұйғыр қағандығы дәуірінде манихей дініне ерекше қолдау көрсеткендіктен осы манихей дінінің «кіші дінтар», «бурвагуру» дәрежелілер тарапынан дін қауым өкілдері «тыңдаушыларға» арнап 65 бөлік (44 «жақсы», 20 «жаман») жазылған деп баяндайды. Болжам айту, бал ашу үшін ойын тастарын лақтырып, аталмыш кітаптың бөліктеріне сәйкестігін қарап айтқан. Сондықтан «Ырық бітіг» кітабы таза әдеби немесе діни шығарма емес, көркем бейлеудің тамаша лирикалық үлгісі, құдай, адам, жануар кейіпкерлері суреттелген «поэтикалық миниатюра» деп қарастырған (Стеблева, 1970: 213-226).

1972 жылы Луис Базин «Ырық бітіг» көне түрікше бөлігі 930 жылы немесе 942 жылдары жазылды, қытай бөлігінің жазылуы X ғасырдың 2-жартысында болуы керек деп болжайды (Bazin, Hamilton, 1972:25-42).

1977 жылы Марсель Эрдал аталмыш ескерткіш тілінің кейбір сөз, сөз тіркестері туралы (Erdal, 1978:87-119), 1984 жылы Терехюки Икеда мәтін және оның кейбір сөздері жайында талдау зерттеулерін жариялады (Ikeda, 1984:81-125).

1990 жылы Ғұбайдолла Айдаров «Ырық бітіг» кітабы мәтінін алғаш рет қазақша аудармасын С.Е.Маловтың орысша аудармасы негізінде жасады (Айдаров, 1990:146-169). 1996 жылы Алан Молнар кітаптың мәтініне қатысты мақала жариялады (Molnar, 1996:367-371).

1993 жылы Талат Текин «Irk Bitig: The Book of Omens» (Tekin, 1993:75-133) деген атпен кешенді зерттеуін ағылшынша жариялады, одан кейін аталмыш зерттеу монографиясын қазіргі түрік тіліне аударып 2013 (Tekin, 2013) және 2017 (Tekin, 2017) жылы жариялады. Т.Текиннің бұл зерттеу еңбегінің құндылығы жаңаша көзқараспен сөз, сөз тіркестердің семантикалық жөн-жосығын талдаған іргелі зерттеу.

2002 жылы Сергей Григорьевич Кляшторный «Ырық бітіг» кітабы мәтінінде кездесетін «*Teŷiride : eriklig : ter*» (*небесный бог, Эркилг, загробный мир, владыка Нижнего мира, мир мертвых*), «*eriklig : sabči : töretemiš : ter*» (*на поле боя Эркилг сделал (его своим) посланцем*), «*ülüg*» (*судьба атаулары сынды манихеизм мен жергілікті наным-сенімдері сіңісіп (Тәңір, Ұмай, Еріклік - үш әлем)*), «*ala : atliŷ : yol : Teŷiri*», «*qarī : yol : Teŷiri*» (*пантеон двух божеств*) *астасын, «aq : at*» (белый конь) деген манихей дінінің ықпалы бар мотив екендігін атап (Кляшторный, 2006:191-198), көне түріктердің наным-сенімдері мен ырымдарының ерекше энциклопедиясы («Книга притч») кітабын манихей діні кіші қызметкері тарапынан ұстазы «буруа гуру»-дан естіп тыңдап, әскери қолбасшы ағасы Ит-Ачұқ-қа арнап 930 жылы наурызда жазған деп тұжырымдайды. С.Г. Кляшторный «Ырық бітіг» мәтінін В.Томсен аудармасы негізінде «Әлем апаты, дүние түзелу, балалық шақ, тағдырмен кездесу, батырлық кезең, соғыс, киіз үй жасау, үйлену, ұрпақ тілеу, Эріклік, бек болу, бүркіт, тұйғын құстарды мадақатау, хан болу» сынды тақырыптармен жаңғыртып жасады (Кляшторный, 2003:350-357).

2004 жылы Виктор Михайлович Яковлев орыс тіліне қайтадан аударып, төрт қырында сан белгісі бар «параллелепипед» пішінді сүйекті тастау арқылы бал ашудың амалы жасалды, оған тибет және соғды үлгілері ықпал етті дейді (Яковлев, 2004). Аталмыш аударма жайында Л.Ю. Тугушева (Тугушева, 2007:309-311) арнайы рецензия жазып, зерттеудің әлі де кейбір шикіліктері мен мәселелерін талдаған еді.

2005 жылы «Ырық бітіг» мәтінінің орыс тіліндегі жаңа әдеби көркем поэтикалық аудармасын Анатолий Васильевич Преловский жасады (Преловский, 2005:80-92).

2006 жылы Фузули Байат «Ырық бітіг» шығармасында лексикалық қайталаулар маңызды орын алған, көне түрік поэзиясының бір ерекшелігі аллитерациялар жиі кездеседі. стильдік параллелизмдер шығармаға жоғары әдеби баламаны берді, ауызекі тілде жазылғандығы және ауызша мәдениет дәстүріне тән проза мен поэзия үйлесім тапқан ««Ырық бітіг» мәтініндегі «төрттік» Анадолияда «тап-мани», Әзірбайжанда «*bayatı* - баят (бәйіт)» күйде дамып, нәтижесінде жаңа жүйесі қалыптасуға ықпал етті деп тұжырымдайды (Bayat, 2006:40-58).

2008 жылы Түркиялық Жевал Кая «Ырық бітігте бал ашу» деген мақаласында шығарма көне түрік тілінде жазылған, мазмұнында манихейлік ықпал жоқ және төртқрыл сүйектен жасалған, әр бір қырына 1-4 сан жазылған, бал ашу туралы бір бақсының аузына жазылған мәтін деп қарастырады (Kaŷa, 2008:359-368).

2010 жылы Фолкер Рыбатцкий Орталық Азиядағы түріктерде болжам жасау, бал ашу ерекше орын алғандығын атап көрсетіп (Rybatzki,2010:79-102), **jaručī-** (Wahrsager aus dem Schulterblatt eines gebratenen Hammels) жауырыншы, **tölgöči-** (Wahrsager mit Hilfe eines kleinen Bogens) жебемен болжаушы, **qol-köröči-** (Wahrsager aus den Handlinien) қол көруші, алақан қараушы, **arbiči-** ('Wahrsager, die flüstemd sprechen) арбаушы, **jadači-** (Wahrsager, die das Wetter beeinflussen) жадашы (жанбыр жаудырушы), тывалықтарда кеңінен таралған 41 тас «**cuvaanak**» және **čarinnaar** (the shoulderblade-oracle) жауырыншылар болған деп, түрік, ұйғыр дәуірлері одан кейінгі моңғол дәуірінде де болжам жасау істері болғандығы тілге тиек етеді. Ф.Рыбатцкий аталмыш мақаласында Чарлес П. фон Бауденнің моңғолдардағы астрология мен көріпкелдіктер туралы мақаласындағы (Bawden,1958:317-337) «еріксіз көріпкелдік (unwillkürliche Divination)», «арнайы көріпкелдік (absichtliche Divination)» деген топтамасын тілге тиек етіп, ортағасырлық моңғол жазба нұсқаларында «сәтті және сәтсіз жыл, ай, күндер», «адамның меңдері», адамның түшкіруі, қол аяқтың қышынуы, жылқының қимылдарына орай ырымдау, құстардың қимылдары, дауыстары сынды болжау жасау, моңғол тілдеріндегі **daluyin tölge-** жауырын ашу, **šoo-yin tölge** - төрттұбырыш кубик тастау, **joyos-un tölge-** тиын монета тастау, **tölge** // **tölög** -төлгө бал, балгерлік, **tölgöči** -төлгөчин балгер, балшы, атаулары жазба деректері жайында тоқталады. Ф.Рыбатцкий «Ырық бітіг» қолжазбасы қандай бір аударма кітап емес, түрік авторының туындысы деген қорытынды жасайды. Ф.Рыбатцкий : «...Бұл соңғы мәлімдеме өте маңызды, өйткені тек қана көне түріктердің мәдениетіне ғана тән емес, сонымен қатар түріктердің оңтүстігі мен оңтүстік-батысындағы мәдениеттерге де тән болжау тәсілдері бар. Алайда, осы болжау амалы – қытай мәдениетіне тән емес көріпкелдік түрі» деп, түрік, тибет, санскрит текш тастардың сандарының салыстырмалы кестесін ұсынады.

2013 жылы «Ырық бітіг» қолжазбасын эзербайжан тіліне Эзербайжан ғалымдары Гөйбей Улуч, Айгун Хүсейнлі, Ділбәр Мехдиева, Өззжан Қыр, Ирана Ибрагимова, Жейран Сәрханбайева (Irk bitig, 2013) толық мәтінін аударды, сонымен қатар сол жылы Түркияда Ерхан Айдын, Рысбек Алимов, Фикрет Йылдырым (Aydin, Alimov, Yildirim, 2013) тағы да түрікше аударылған нұсқалары жарияланды

2015 жылы Фолкер Рыбатцкий и Ху Хонг (Hu Hong) «Ырық бітіг» мәтініндегі қытайша буддалық өлеңдерін толықтай талдай келе, аталмыш кітап 920-930 жылдары жазылған деген тұжырымға келген (Rybatzki, Hu, 2015:149-173).

2015 жылы Кубан Сечкин «Ырық бітіг» қолжазбасымазмұнындағы «жақсы мен жаман» түсінігінің қоғамдық -элеуметтік негіздеріне назар аударуға бағытталған туынды деп қарастырады (Seçkin,2015:143-145).

2016 Николай Пчелин, Симне-Христиане Рашманн «Мемлекеттік Эрмитаждағы Тұрпан қолжазбалары – қайта табылуы» атты қызықты ғылыми мақаласында «Ырық бітіг» қолжазбасының тибетше аудармасының шиыршық бірі бөлігін (ВФ-4724 нөмірлі) және оның Берлиндегі Турфанфоршунг коллекциясында бар екендігін хабарлайды (Pchelin, Raschmann,2016).

2016 жылы Абай Каиржанов «Irk bitig» шығармасы және қытайлықтардың «Өзгеріс кітабы» классикалық еңбектерінде сәуегейлік мазмұндары ұқсас маркер сөздер негізінде манихейлік, христиандық, буддалық, тәңіршілдік іздері араласқан деп қарастырады(Каиржанов,2016:540-547).

2017 жылы Фикрет Йылдырым түрікше жаңа аудармасын дайындап (Yildirim, 2017) жариялады.

2021 жылы Айгерим Жумабаева «Лингвокультурологическая кодификация и интерпретация памятника «Ырық Битиг» (Гадательная Книга)» тақырыбында арнайы диссертация қорғады, «Ырық бітіг» қолжазбасы мәтіндегі сөздерге түсіндірме жасаған. Сонымен қатар, «Ырық бітіг» пен қытайлық «Өзгеріс кітабы» екеуіне мазмұндық салыстырма жасаған, «Ырық бітіг» көне түрік тілінің лексикалық бірліктерін қазіргі түрік тілімен салыстырмалы талдау жүргізіп, мәтіннің орысша жаңаша ғылыми аудармасын (Жумабаева,2021) жасады.

Нәтижелер. «Ырық бітіг» қолжазба кітабының ырым-жосындық мән-мағынасы : Жалпы адамзат тарихында болашақты болжау, келешек болар істі алдын ала білу, адам мен табиғаттың тылсым сырларын сезініп біліп айту, жорамалдау, тұспалдау, келер жақсылықты, жамандықты білу, төніп келе жатқан апатты қауіп-қатерден сақтану ежелден қалыптасқан заңды болмыс. Сөйтіп, адам баласының болжам жасау, жорамалдау іс-әрекеттері «адам - қоршаған орта» (қоғам, өсімдік әлемі, аң-жануарлар әлемі, аспан әлемі (күн, ай, жұлдыздар), жансыз табиғат құбылыстары (жел, боран, құйын, дауыл, сел, жұт) секілді) қарым-қатынастарындағы алуан түрлі табиғи заңдылықтарды танып білу үрдістерінде қордаланған тәжірибелерімен қоса, олардың қайталанатын әрі қайталанбайтын ерекше құбылыстарына ерекше назар аударудан туындады.

Сөйтіп, көріпкелдік, сәуегейлік, болжау іс-әрекеттері қалыптасты. Олармен тұрақты шұғылданатын көріпкел, сәуегейлер әр бір ұлт, ұлыстардың ерекшеліктерін сай пайда болды. Ал,

аталмыш тылсым-сырлы болмысты әлемдік яхуди, христиан, ислам сынды кейбір діндерде тыйым салынған іс-әрекеттер қатарына жатқызды.

Евразиялық Ұлы дала көшпелілерінде ежелден **qam** > кам (Абылқасымов, 1993:90-91), **baqsı** > бақсы, моңғолша **böge** > бөө, **niduyan** > удган, **samyān** > самған, кемпір; тұңғысша **saman** > шаман (бақсы) болашақты болжай айтатын ерекше қабілетті тұлғалар болды.

Көне түріктердің наным-сенімдері, құмалақ ашу, бал ашу туралы қытай деректерінде «...*Ол елу тал ақбасты мыңжапырақ жусанмен бал ашқанды жақсы біледі және оның айтқаны әрқашан дұрыс келетін*», «*жын-шайтаннан именеді, бақсыға сенеді*», «*бал аштырады*» деп кездеседі (Қазақстан тарихы, 2006: 27, 67, 152). Демек сонау түрік дәуірінде V-VIII ғасырларда, ел жұрттың басына келер тағдырын, адамның болашақ жолын, табиғаттың кездейсоқ қауіп-қатерлерін алдын ала болжай білу, олардан сақтану, қорғану іс-әрекеттері қалыптасқанын байқауға болады.

Махмұд Қашғаридің «Түрк тілдерінің лұғаты» (1072-1074 жылы) энциклопедиялық сөздігінде «**īrq**>ырқ - бал, сәуегейлік, адам ішіндегі құпия сырлы бірдемелерді шығару, **īrqla-** > «ырықтау», ырымдау, болжау, бал ашу, **īrqlar** >бал ашар, көріпкелдік ашар», **qam īrqladī** > кам бал ашты, кам көріпкелдік жасады, **qamlar qamuṣ arwaštī** > камдар барлығы арбасты (сәуегейлер бірсыпыра сөздер сөйлеп, арбау оқыды), **arwašur** > арбасу, **arwašmaq** > арбасмақ (жын соғып аурудан айықтыру үшін бұл етістіктерді қолданады)» деп кездеседі (*Qaşğarlı Mahmud, 2014: 20, 110, 531*).

Ал, «Кодекс Куманикус» сөздігінде (XIV ғасыр) **baqši** > бақсы (знахарь), **qam** кам(шаман, колдун, знахарь), **qam qatun kišidir** - кам қатын кісі, **qamliq etermen** қамлық етермін (бақсылық етермін) деп кездеседі (Гаркавец, 2015: 1029, 1183, 1184).

Көне және ортағасырларда кам, бақсылар болашақты болжау істерімен шұғылданғаны анық (Васютин, Дашковский, 2009:307; Тишин, Серегин, 2017:76-96).

«Ырық бітіг» қолжазба кітабын зерттеушілердің басым көпшілігі аталмыш туындыны манихей, буддалық діни болжауларға қатысты амалдарының шығармасы деп қарастырған. Алайда, мәтіндегі «1-1-1», «2-2-2», «3-3-3» «4-4-4» және басқа 65 рет кездесетін «дөңгелек» пішінді сандардың үш-үштен тізбектеліп келетін комбинациясының мән-жайын толық сипаттай алмай келеді.

Кейбір зерттеушілер, Хотан, Термез, Тұрпаннан табылған сопақша келген кубиктерді 1 немесе 3 рет лақтырып пайдаланды десе, кейбір зерттеушілер, төртқырында 1-4 деген «сан» жазылған «**субуқ**»-шұбықтарды (Irk bitig, 2013:16-18) 3 рет лақтырып, түскен сандары арқылы жболжауға мәтінге қарап оқыды деп болжайды.

Қорытынды: «Ырық бітіг» қолжазба кітабы және 41 құмалақ ашу ырым-жосыны: Біздің пікірімізше, «Ырық бітіг» қолжазба кітабының «1-1-1», «1-1-2», «1-1-3», «1-1-4», «2-2-2», «3-3-3», «4-4-4» сынды 65 комбинациясы - 41 құмалақтың үш-үштен келетін 9 ұяшық комбинациясымен дәлме-дәл келетін айқын көріністері демекпіз. Сол негізінде IX-X ғасырларда хатталып жазылған қолжазба нұсқалардың бірі деп есептейміз.

Ендеше, сол 41 құмалақ, құмалақ салу, құмалақшы қазір түрік этностарынан қазақ, қырғыз, хакас, тыва, алтай, сонымен қоса моңғол халықтарында дәстүрлі болжам айту ырым-жосындары ретінде сақталынған. Қазақ бақсылардың 41 құмалақ ашу сарыны: «**Қырық бір шөптен құралған, Алыс-жақынды болжаған**, Жан жолдасым құмалақ, Болжа бәрін туралап. Қуып таста аластап, Сайтан келсе шырмалап. Өзің жебеп демей гөр, Жайыңа қалма домалап!..» (Толыбаев, 2000:104).

Қазақтардағы болашақты болжайтындығы жайында П.С. Паллас «**балшы**, жауырыншы, бақсы, камшы, жадагер» (Паллас, 1773:575-578), И.А. Кастанье «жылқы тұяғы», «**41 құмалақ**», «эйел бақсы -елті» (Кастанье, 1913:35-90) жайында қызықты деректер келтіреді. Жалпы бақсылық туралы, «жауырын (моңғолша: дал)»-мен болдау айту жайында Г.Н. Потанин (Потанин, 1881:81-91), Д. Банзаров (Банзаров, 1891), Ш.Ш. Уәлиханов (Валиханов, 1961), А.А. Диваев (Диваев, 1899: 308-346), Х.Пэрлээ (Далай, 1959) бірсыпыра деректер мен талдаулар жасаған.

Олардың ішінде 41 құмалақпен болжау айту жайында В.В. Радлов кеңінен сипаттаған еді. Ол, қазақтарда «**құмалақ ашады, бал ашады**» деген қойдың құмалағымен 9 орынға орналастыру арқылы жасалатындығын, оны бақсы, қожа, қарапайым қазақтар да жиі қолданатындығын айтады (Радлов, 1989:304-305). Ал, келесі болжау әдісі қойдың жауырынын отқа қақтау арқылы онда пайда болған сызықтары арқылы жасалады дейді.

Қазіргі кезде құмалақ салу, бал ашу дәстүрлері тыва («**хуваанак**»), алтай, хакас «**тас төлке**» (Котожеков, 2022) («**төлке** – гадание, ворожба, **тас төлке** гадание на камушках») (Бутанаев, 1999:153), қырғыз «**төлгөө**» халықтарында да сақталынған. («**төлгөөчү** – төлгө тартуучу адам. Төлгөнү қойдун далысы, таш, таспи (теспе)ғ күзгү, китеп ж.б. жардамы менен тартышат» - Кыргыз этнографиясы, 2005:283») Сөздің төркіні **tölge** -// **tölög**-> төлге, төлөг, төлгөө және асық, тас, құмалақ арқылы болжау, бал ашу, балгерлік жасалады. Қазақтарда «құмалақ салу», «бал ашу» деп қолданады.

Моңғол тілдерінде «**tölge**» төлгө, дүлге, төлг, **merge**» мэргэ тұлғасында аталып, түрлі амалдармен болжау жасау да бар.

Сондай-ақ, моңғолдарда әсіресе Моңғолияның батыс аумағында **qobaly-a**» ховолго татах (21, 41 чулууны мэргэ -21, 41 таспен бал ашу), **qobalyačïn**» ховолгочин (ховолго татах хүн - бал ашушы) дәстүрі де сақталынған.

Халха моңғолдарда 5, 9 тиынмен бал ашу ырымында, тиындарды алақанына дөңгелете қойып күн, ай, тау, қарға, қасқыр, арыстан секілді аспан денелері, аң-жануарлармен атап («зоосны хөл»), тізбектеп орналастырады да, жануарларды ақ, қара деп ажыратып болжайды. Егере ақ қасқыр түссе қатты ырымдайды, жақсылықты нышаны деп ерекше қастерлейді. Мұның өзі бөрі тотеміне қатысты деп қарастырады (Халхын угсаатны зүй, 1987:400).

Моңғолдарда тағы бір болжаудың бір түрі «**дөрвөн йіуай**» шагайгаар мэргэлэх» - 4 асық тастау, асықпен болжау, асық лақтыру ырымы. Онда жылқы, сиыр, қой, ешкі деген атаумен 4 асықтың комбинациясы (4 жылқы, 4 түйе, 4 қой, 4 ешкі және 3 жылқы 1 түйе және басқалар) бойынша ырымдап болжам жасайды.

Демек, көшпелілерде 4 асық лақтыру, 41 құмалақ салу дәстүрі қазірге дейін сақталынғаны анық. Осы екеуінің 41 құмалақ салу дәстүріндегі үш үштен ұяшықтарда орналасу сандарының комбинациясы «Ырық бітіг» сандары комбинациясының сандарымен ұқсас келеді деуге әбден болады.

Құмалақ салу үшін үш үштен 9 ұяшық болады. Құмалақшы 41 құмалақты үшке бөліп, әр бір бөлікті төрт төрттен алғанда, қалған құмалақты аталмыш ұяшықтарға 1-9 ретімен орналастырып салады (Кесте 1).

Кесте 1. 41 құмалақ салудағы 9 ұяшығы мен қазақша атаулары					
Жау (дұшпан) жақ		Жол		Өз жақ	
3	Маңдай (қабак)	2	Маңдай (қабак)	Маңдай (қабак)	1
6	Бүйір (қоржын)	5	Жүрек	Бүйір (қоржын)	4
9	Босаға (бөктеншек, бөктеріншек)	8	Құйысқан	Босаға (бөктеншек, бөктеріншек)	7

Сөйтіп, 41 құмалақтың аталмыш 9 ұяшықтағы құмалақ сандары 1-ден бастап 4-ке дейін мынадай комбинациялық шектеулерде болады (Кесте 2).

Кесте 2. 41 құмалақ салудағы құмалақ сандары 1-ден бастап 4-ке дейін мынадай комбинациялық шектеулер																															
<table border="1"> <tr><td>1</td><td>1</td><td>1</td></tr> <tr><td>1</td><td>1</td><td>1</td></tr> <tr><td>1</td><td>1</td><td>1</td></tr> </table>			1	1	1	1	1	1	1	1	1	\rightarrow				<table border="1"> <tr><td>4</td><td>4</td><td>4</td></tr> <tr><td>4</td><td>4</td><td>4</td></tr> <tr><td>4</td><td>4</td><td>4</td></tr> </table>			4	4	4	4	4	4	4	4	4				
1	1	1																													
1	1	1																													
1	1	1																													
4	4	4																													
4	4	4																													
4	4	4																													

Осы аралықты 41 құмалақтың 9 ұяшықта болатын сандардың комбинациясы

$C = k^{(n \times n)} = 4^{(3 \times 3)} = 4^9 = 262144$ немесе $A^k_n = N^k = 4^9 = 262144$ формулалары бойыншатүзеледі¹¹. (C - комбинация саны, k - бір элементке келетін ықтималды мәндер саны, n x n - матрицаның дәрежесі). Осыдан, 41 құмалақтың барлық комбинация саны **262 144** екен. Бұл өте көп әрі ықтималдығы мол комбинация.

«Ырық бітіг» қолжазба мәтін бойынша 1-4-ке дейінгі сандардың комбинациясы 65 дана және олардың 9 комбинациясы қайталанған. Осы 65 дана комбинациясы 41 құмалақтың 9 ұяшығының қайсы үштік ұяшықтардың санын қолданды деген заңды сұрақ бар. Біздің пікірімізше ең жоғарғы тұсындағы «**жау жақ- жол -өз жақ**» осы үштіктің санын ғана пайдаланды. Өйткені аталмыш үштік ең маңызды әрі құмалақтың негізгі түйіні («**құмалақ басы**») (Өмірзақов, 1989), (Қазақтың этнографиялық категориялар, 2017: 203-210) болатындықтан. Жалпы, құмалақшылар үшін аталмыш жоғарғы үштік ең бастысы, құмалақтың кілті дерлік. Сол себептен, «Ырық бітіг» қолжазбада осы негізгі кілтті бағдар етіп хаттаған.

«Ырық бітіг» мәтін бойынша сандары қайталанған комбинациялары (Кесте 3):

«**1-4-3**» - 49 (edgü), 61(yab[l]aq), 64 (edgü).

¹¹ Осы орайда 41 құмалақтың комбинаторика есебі, қайталанбалы орналыстыру формуласы жайында кеңінен кеңес берген инженер-IT технолог Ыбрайұлы Сұлтанға, математик Ғазезұлы Мейрамға ерекше алғысымды айтып, Тәңір жарылқасын дейміз.

- «3-1-3» - 24 (*yabiz*), 25 (*yablaq*)
 «3-2-4» - 30 (*edgü*), 59 (*edgü*),
 «3-4-4» - 11 (*añy edgü*), 59 (*bilinler*).

Кесте 3. «Ырық бітіг» мәтіндегі 65 комбинациясындағы ырымдық мағыналы «игі жақсы», «жап жақсы», «жаман», «жап жаман», «жауыз», «біліңдер» сөздердің сандық көрсеткіші			
№	Ырымдық мағыналы сөздер	саны	Жалпы саны
	<i>Edgü</i> («игі, жақсы»)	35	39
	<i>Añy edgü</i> («жап жақсы»)	4	
	<i>Yablaq</i> («жаман»)	13	19
	<i>Añy yablaq</i> («жап жаман»)	2	
	<i>Yabiz</i> («жауыз»)	4	
	<i>Bilin</i> («білің»)	1	7
	<i>Bilinler</i> («біліңдер»)	6	

«Ырық бітіг» мәтінде жазылмаған комбинациялары: «1-1-3»; «3-2-3»; «3-3-4»; «4-2-1». (Кесте 4, Кесте 5)

Бұл айтылғандардан «Ырық бітіг» қолжазба кітабын жазған «кіші діндар» қандай бір алғашқы қолжазба нұсқадан көшіріп жазғанда қателіктер жіберді деп санаймыз. Сондықтан, қайталанған комбинацияларда «жақсы», «жаман», «жауыз» мағыналары қатар келуі, дұрыс емес болжамдар болған. Сондай-ақ, мәтінде жазылмай кеткен комбинациялар да, қате сөздер де (*yabllaq, lo/ol*) барын ескерсек, көшіруші «кіші діндар» бірсыпыра қате жазып көшіргендігі анық.

«Ырық бітіг» қолжазба кітабының этносимволикалық мән-мағынасы :

«Ырық бітіг» қолжазба кітабында ежелгі және көне дәуірлердің мифтері, аңыздары, кейбір фольклорлық сарындары, ертегілік кейіпкерлері молынан кездеседі.

Демек, туынды құмалақ салудағы көптеген болжам айтудың түйінделген бір нұсқасы, көптеген болжам ережелерінің бір тиянақталған нұсқасы дерлік. Болжам айтуды фольклорлық жанрмен тура жеткізген жазба нұсқасы. Құмалақшылар құмалақ салғанда жиі кездесетін «жақсы», «жаман» сандық комбинацияларды түйіндеп жинақтай, олардың түсіндірмелеріне ортақ фольклорлық жанрмен байыта бекітіп жазған, күнделікті құмалақ салу үшін жол көрсететін жазба нұсқаулардың бірі деп ойлаймыз.

«Ырық бітіг» қолжазба мәтінінде «Тенси (Тәңір ұлы)», «алтын орда (тақ)», «ала атты жол (тағдыр) Тәңірі», «екі айлық кісіұлы», «алтын қанатты қыран қара құс», «ақ күміс өнді түйғын құс», «бек ер», «жылқы үйірі», «ақ бие», «алтын тұяқты айғыр», «алтын басты жылан», «алтын құрсақ», «барс», «сары атты сапшы», «сұр атты сөзші», «елті», «Тәңірілік құртқа», «құзғын», «құс», «киік», «торы ат», «өзлек ат», «керекү (киіз үй)», «түндік», «шаңырақ», «ақ ат», «бура», «сасық көкек», «айна», «көл», «кекүк (боз торғай)», «соқыр құлын», «екі өгіз», «бір тәрбе (арба)», «қой», «бөрі (қасқыр)», «хан», «орда», «ойын құмар», «ұтыс», «кедей ер», «бір, жүз, мың тобылғы», «барыс», «киік», «хан», «әскер», «батыр ер», «аққу», «көп атты», «аз атты», «құт», «қорқыныш», «қамыс», «қатұн», «ат», «кісен», «аңшы бала», «ақ боз сиыр», «бұзау», «ұзын тонды әйел», «ыдыс аяқ», «түйғын құс», «қыран қара құс», «түйғын», «қоян», «киік», «түйе», «барыс», «киік», «тауешкі», «қызыл жартас», «жасыл жартас», «жаулау», «қыстау», «ер қайғысы», «бұлт», «күн», «боз бұлт», «қара бұлт», «ғашық», «көнек», «ұл», «анасы-әкесі», «тоғыз айыр мүйізді марал», «тырна», «тұзақ», «йарұғн киік», «көк боймыл түйғын», «қия жартас», «барыс жылы», «екінші ай» сынды көшпелілердің етене жақын болмыс-бітіміне лайықты сөздер мен атаулар қолданыла баяндалған.

«Ырық бітіг» қолжазба мәтінінде аталмыш сөз, сөз тіркестері қазақтардың бақсылық сарындағы:

«Алсұр, алсұр, күйт, күйт,
 Түйғын, түйғын, күйт, күйт,
 Сұңқар, түйғын, күйт, күйт»,
 Лашын, лашын, күйт, күйт...» (арбау сөздері),
 «...Су аяғы ер Қорқыт
 Балаларды сен қорқыт...»
 ...Айналайын Қарақұс,
 Жан-жағына қарап ұш...
 Қарағай қобыз қолға алдым
 Абжыландай толғандым...
 ...Алты құлаш ала атым,

Ойбай менің боз атым...
 Жол, жол, жол жатыр
 Жол жағдай қол жатыр
 Сол қолдардың ішінде
 Саразбан деген ер жатыр....
Жалғыз шыққан тобылғы
 Жай шық болған қобызым
 Желмаяның терісі

Шарайна болған қобызым... »(Абылқасымов,2004) еген сарындары үндестік пен сабақтастығын сақтағандығын байқауға болады (Тойшанұлы, 2004).

«Ырық бітіг» қолжазба мәтінінде : «*amti : amraq : oylanim : anca : bilinler : bu : İrq : bitig : edgü : ol : ancır : alqu : kentü : ülügi : eriklig : ol* - Енді қарғам, оғланым (ұлым), сонша біліңдер! Бұ «**Ырық бітіг**» – игі ол! Таңдап алар өз үлесі еріктілік ол!» деп аталмыш шығарманың не деп аталуын анық жазған.

Кесте 4. «Ырық бітіг» мәтіндегі 65 комбинацияның орналасуы мен мағыналары

№	Ком-бинация саны	Ырымдық мағынасы	№	Ком-бинация саны	Ырымдық мағынасы	№	Ком-бинация саны	Ырымдық мағынасы
1	2-2-2	edgü	23	2-4-4	edgü	45	2-3-1	yabiz
2	4-4-4	edgü	24	3-1-3	yabiz	46	3-3-1	yab jaq
3	3-3-3	edgü	25	3-1-3	yablaq	47	4-1-1	edgü
4	1-1-1	bilinler	26	1-2-4	edgü	48	4-4-3	bilinler
5	2-4-2	añy edgü	27	2-2-4	edgü	49	1-4-3	edgü
6	2-2-1	yablaq	28	1-1-2	edgü	50	3-4-1	yab jaq
7	2-1-2	edgü	29	2-3-4	edgü	51	3-4-4	bilinler
8	3-2-1	yablaq	30	3-2-4	edgü	52	2-1-3	edgü
9	1-2-3	yablaq	31	4-4-1	edgü	53	2-3-2	edgü
10	3-4-2	bilinler	32	3-1-1	edgü	54	1-3-1	edgü
11	3-4-4	añy edgü	33	4-2-4	yablaq	55	2-1-4	añy edgü
12	3-4-3	yabiz	34	4-4-2	edgü	56	1-3-2	edgü
13	2-4-3	bilinler	35	4-3-4	edgü	57	1-2-2	edgü
14	4-3-2	bilinler	36	1-1-4	añy yablaq	58	2-2-3	edgü
15	1-4-1	edgü	37	4-3-1	yablaq	59	3-2-4	edgü
16	4-1-2	yablaq	38	4-1-3	edgü	60	1-3-4	edgü
17	3-3-2	edgü	39	4-2-2	yablaq	61	1-4-3	yab jaq
18	1-4-2	añy edgü	40	1-4-4	edgü	62	3-1-2	edgü
19	3-1-4	edgü	41	4-2-3	edgü	63	1-2-1	edgü
20	3-2-2	edgü	42	4-1-4	edgü	64	1-4-3	edgü
21	1-3-3	bilin	43	4-3-3	yablaq	65	2-3-3	yab jaq
22	2-1-1	añy yablaq	44	2-4-1	yabiz	66		edgü

Кесте 5. «Ырық бітіг» мәтіндегі сандардың реттік жалпы 64 комбинациясы, қайталанған 9 комбинациясы мен мағыналары

№	Реттік ком-бинация саны	«Ырық бітіг» мәтін реті	Ырымдық мағынасы	№	Реттік ком-бинация саны	«Ырық бітіг» мәтін реті	Ырымдық мағынасы
1	1-1-1	4	bilinler	33	3-1-1	32	edgü
2	1-1-2	28	edgü	34	3-1-2	62	edgü
3	1-1-3	-	-	35	3-1-3	24	yabiz
						25	yablaq
4	1-1-4	36	añy yablaq	36	3-1-4	19	edgü
5	1-2-1	63	edgü	37	3-2-1	8	yablaq
6	1-2-2	57	edgü	38	3-2-2	20	edgü
7	1-2-3	9	yablaq	39	3-2-3	-	-
8	1-2-4	26	edgü	40	3-2-4	30	Edgü
						59	edgü
9	1-3-1	54	edgü	41	3-3-1	46	yab jaq
10	1-3-2	56	edgü	42	3-3-2	17	edgü
11	1-3-3	21	bilin	43	3-3-3	3	edgü
12	1-3-4	60	edgü	44	3-3-4	-	-
13	1-4-1	15	edgü	45	3-4-1	50	yab jaq
14	1-4-2	18	añy edgü	46	3-4-2	10	bilinler

15	1-4-3	49 61 64	<i>edgü</i> yab/l/laq <i>edgü</i>	47	3-4-3	12	yabız
16	1-4-4	40	<i>edgü</i>	48	3-4-4	11 51	<i>añıy edgü</i> <i>bilinler</i>
17	2-1-1	22	añıy yablaq	49	4-1-1	47	<i>edgü</i>
18	2-1-2	7	<i>edgü</i>	50	4-1-2	16	yablaq
19	2-1-3	52	<i>edgü</i>	51	4-1-3	38	<i>edgü</i>
20	2-1-4	55	<i>añıy edgü</i>	52	4-1-4	42	<i>edgü</i>
21	2-2-1	6	yablaq	53	4-2-1	-	-
22	2-2-2	1	<i>edgü</i>	54	4-2-2	39	yablaq
23	2-2-3	58	<i>edgü</i>	55	4-2-3	41	<i>edgü</i>
24	2-2-4	27	<i>edgü</i>	56	4-2-4	33	yablaq
25	2-3-1	45	yabız	57	4-3-1	37	yablaq
26	2-3-2	53	<i>edgü</i>	58	4-3-2	14	<i>bilinler</i>
27	2-3-3	65	yab/l/laq	59	4-3-3	43	yablaq
28	2-3-4	29	<i>edgü</i>	60	4-3-4	35	<i>edgü</i>
29	2-4-1	44	yabız	61	4-4-1	31	<i>edgü</i>
30	2-4-2	5	<i>añıy edgü</i>	62	4-4-2	34	<i>edgü</i>
31	2-4-3	13	<i>bilinler</i>	63	4-4-3	48	<i>bilinler</i>
32	2-4-4	23	<i>edgü</i>	64	4-4-4	2	<i>edgü</i>

<i>Мәтіннің сөзбе-сөз екі нүктелі айырым белгілері бойынша</i>	
(2-2-2)	<i>Тен-Си:мін (Тәңірі ұлы)!; Ерте: кеш: алтын: тақтың: үсті-(нде); отырып : қуанар:мын: Сонша біліңдер: игі :ол!</i>
(4-4-4)	<i>Ала:атты:жол:Тәңірі:мін! Ерте:кеш:есіреп (жүрер): мін: Қарсы:екі : айлық: кісі :ұлын: соғысты (кезiктi): Кісі : қорықты: Қорықпа: деді: Құт: бергей:мін: деді: Сонша: білің: Игі: ол!</i>
(3-3-3)	<i>Алтын:қанатты:қыран:қара:құс: пын: Тәнім:түсі:дағы: түге:-спейді:Теңiзде:жатып:тапқанымды (таңдағанымды):тұттар:мын: Сүйгенiмдi: жер:мін: Соншалық: күштік:мін: Сонша біліңдер: Игі: ол!</i>
(1-1-1)	<i>Ақшыл: боз : тұйғын: құс:пын: Чынтан : ағаш: үсті(не): отырып :қуанар:мын: Сонша: біліңдер!</i>
(2-4-2)	<i>Бек: ер: жылқы қарай: барған: Ақ: биесі: құлындаған: Алтын: тұяқты: айғыр: жарағай: Түйе қарай: барған:Ақшыл: інгені: боталаған: Алтын: бұйдалық (мұрындықты) :буралық: жарағай: Үйі қарай: келген: Үйінші : ханшайы: ұрықтанды (ұл тапты): Бектік: жарағай: дер: Мықты: бек: ер: екен. Анық : игі :ол! (жап жақсы ол)</i>
(2-2-1)	<i>Аюлы: доңызды: арту (өткел): үсті: соғысқан(кезiккен) : екен: Аюдың : қарыны: жарылған: Доңыздың: азуы : сынған : дер: Сонша: білің: Жаман : ол!</i>
(2-1-2)	<i>Ер: тездетiп (асығыс) : келер: игі: сөз: сап: елті (ала келер): дер.:Сонша: біліңдер: игі: ол!</i>
(3-2-1)	<i>Алтын: бастық: жылан:мын: Алтын: құрсағымды: Қылышпен: кесiп: өзiм: жұлын: -ндым: Басым: жұлын: үйде тұғын: дер: Сонша: біліңдер: жаман: ол!</i>
(1-2-3)	<i>Ұлық: үй: өртенген: Қат (түбіне): дейiн: қалмадық: Бүкірiне (түбіне): дейiн: қоймадық (күйдiк): дер: Сонша: біліңдер: Жаман ол!</i>
(3-4-2)	<i>Есінеген: барыс:пын: Қамыс :ара(сында): басым: Соншалық: алып:пын: Ерденді:мін: Сонша біліңдер:!</i>
(3-4-4)	<i>Сары: атты: сапшы (сөзшiсi): Бос: атты: йалабач (елшiсi): Игі :сөз: сап: елті (ертiн): келер: дер: Сонша біліңдер! Анық: игі :ол!</i>
(3-4-3)	<i>Ер : ауға: барған: Тауда: қамылған: Тәңіріде(н): еріктік :дер: Сонша : біліңдер: Жауыз : ол!</i>
(2-4-3)	<i>Тәңірілік:құртқа: жұртта:қалған: Жағу (майлы): қамыс: тауып: майлана (жайлана): тірілген: Өлімнен: озды: дер: Сонша: біліңдер!</i>
(4-3-2)	<i>Құзғынды:ағашқа:байлады: Қатты:бау:игілікті: бау: дер:</i>

	<i>Сониша:біліңдер!</i>
(1-4-1)	<i>Үсті:тұман:тұрды: Асты: тозақ:тұрды: Құсоғлы (балапаны): ұшаазды: Киік : оғлы (төлі): жүгіріп: азды: Кісі: оғлы (ұлы): жорыта: азды (жаңылды):Және: Тәңірі: құтында: үшінші: жылда: көп(барлығы): есен :түгел:Көрісті: Көп: үйірет(қуанар): сүйінер:дер: Сониша: біліңдер: Игі : ол!</i>
(4-1-2)	<i>Тұралау:ат:семіріпті: Жерін: өбіп (сүйін):жүгіре:барды: Қарсы (басқа): жерде: ұры : соғысып (кезгіп): тұтар (ұстап): мінді: Жалына: құйысқанына (жонына): дейін: жараланып: Қашиылай: салғанда: тұрар: дер: Сониша: білің: Жаман: ол!</i>
(3-3-2)	<i>Мініс:ат: өңір (шығыс шөл):жерде:арып: оңсыз: тұра: қалды: Тәңірі: күшінен: тау: үсті: жол: су: көріп: Орман: үсті: жасыл: от (шөп): көріп : Жорыта: барып: су :ішіп: жасыл : жеп: Өлімнен: озды: дер: Сониша :біліңдер:! Игі : ол!</i>
(1-4-2)	<i>Кереге (күіз үй): іші: не :тек: ол: Түндігі :не: тек: ол: Көздеуі (саңдауы): не: тек: Көріктік: ол: Ііні: не: тек: Игі : ол: Бауы: не: тек : бар: ол: дер: Сониша: біліңдер: Анық: игі :ол!</i>
(3-1-4)	<i>Ақ: ат: қарсысын: үш: болуын (болмысын): таластырып (таңдан): табынуға : өтінуге (жалбарынуға): итерген: дер: Қорықпа, игілікті: өтін!: Айныма: игілікті: жалбар!: дер: Сониша: біліңдер: Игі ол!</i>
(3-2-2)	<i>Тетір (?):бура:мын: Ақ боз: көбігмді : шашар:мын: Үсті: Тәңіріге: тиер: асты: Жерге: кірер: дер: Үйқыдағыны: оятар: жатқандағыны: тұрғыза: жорытар: :мын. Сонишалық: күштік:мін.: Сониша: біліңдер: игі: ол!</i>
(1-3-3)	<i>Қары үпгүк (сасық көкек): жыл: жарымаз (қолға үйренбес): деді: Өтінбей: көрмей: үркіттің: дер: Сониша: білің!</i>
(2-1-1)	<i>Ұзын: тонды (әйел): айнасын: көлге: ышқырлаған (түсірген): Ерте: жыланар: кеш: күңіренер: дер: Сониша: біліңдер: Мұңды: ол: Анық: жаман: ол!</i>
(2-4-4)	<i>Оғлан: бозторғай (көкек?): саңғырығын (қауырсынын): тапты: Чөк: еткенің: құтты: болсын :дер: Сониша: біліңдер: игі: ол!</i>
(3-1-3)	<i>Соқыр (түксіз) :құлын: еркек: жылқы: емшек: тілер: Күн :орта: жүдер: түн : орта: қайда: неде : тапқай(болғай): ол :дер: Сониша: біліңдер: Жауыз: ол!</i>
(3-1-3)	<i>Екі :әгізді: бір: шабындыққа (дәртеге) : жегіпті: Қамала-қозғала: алмай: тұрар: дер: Сониша: білің: Жаман: ол!</i>
(1-2-4)	<i>Таң: таңарды (ағарды): одан: жер: жарықтанды: одан: күн: туды:Барлық: үсті :жарық: болды: дер: Сониша : білің: Игі: ол!</i>
(1-2-4)	<i>Бай: ер: қойы: үркіп: барған: бөріге: соғысқан(кезгіпті): Бөрі: аузы: емірілген: Есен: түгел: болған:дер: Сониша: біліңдер: Игі: ол!</i>
(1-1-2)	<i>Хан: отырып: ордұ : жасаған: елі : тұрған: Төрт: бұрыштағы: игісі : ұйыса: тіріліп (жиналып): Қуанар: бәдіздер (сәндер): дер: Сониша: біліңдер: Игі :ол!</i>
(2-3-4)	<i>Ойын(құмар): ер: ұлын: кісісін: тұтқын (бәске): ұрып (салып): Ұтыс: ойнағалы: барған: ұлын: кісісін: ұтылмадық: Және (қайта): тоғыз он (тоқсан): қой: ұтқан: Ұлы : зайыбы (әйелі): көп: қуанар: дер: Сониша: біліңдер: Игі: ол!</i>
(3-2-4)	<i>Шығай (кедей): ер: ұлы: қазынаға (олжаға): барған: жолы: жараған: Қуана: сүйіне: келер: дер: Сониша: біліңдер: Игі: ол!</i>
(4-4-1)	<i>Барыс: киік: еңкі:меңкі: (төліне) барған: Еңкі:меңкі: (төлін):тапқан: Тауып: ұясына қарай: қуана: сүйіне: келер: дер: Сониша :білің: Игі: ол!</i>
(4-1-1)	<i>Бір: тобылғы: жүз: болды: Жүз: тобылғы :мың : болды: Мың: тобылғы: түмен (он мың): болды :дер: Сониша : біліңдер: асығы (пайдасы): бар: игі :ол!</i>

(4-2-4)	Киізді: суға: сұққан (салған): Тағы: ұр: қаттырақ: байла: дер: Сониша : біліңдер: Жаман: ол!
(4-4-2)	Хан: сүңгілі-соғысқа: барған: Жауын: шанышқан: Көшіре: қондыра: келер:Өзі: сүңгілі-әскері : қуана: сүйіне: ордұ қарай: келер: дер:Сониша: біліңдер: игі: ол!
(4-4-2)	Ер: сүңгілі-соғысқа: барған: Жолда: аты : болған екен: Ер: аққу : құсқа: соғысқан (кезіккен). Қу :құс : қанатына: ұрып (отырып): қалықтай: барып: Өгейіне(анасына): ағасына(әкесіне): тиген(жеткен): Анасы: әкесі: қуанар: сүйінер: дер: Сониша : біліңдер: игі: ол!
(1-1-4)	Күллі: атты: қуаныштық: жоқ: Қобы (бос): атты: қорқынышың: жоқ: Үшарлық: құтың: жоқ: дер: Сониша: біліңдер: Анық: жаман : ол!
(4-3-1)	Бір: кәрі: өгіздің: белін: пышақтай (кесе): құмырсқа: жеген: Қозғала : алмай: тұрар: дер: Сониша : біліңдер: жаман :ол!
(4-1-3)	Қамыс: ара: қалған: Тәңірі : ұнамдық: Жасырын (сенімді): қатұн :болсын: дер: Сониша: біліңдер: Игі: ол!
(4-2-2)	Атты:терістей: кісендеген: Қозғала:алмай:тұрар:дер: Сониша:біліңдер: жаман:ол!
(1-4-4)	Аңшы: ұрық (ұрпақ): ерте аса: жасын (оғын): жалаң: жартасты: жара: ұрып: Жалғыз: жорытар :дер: Сонишалық: алып: екен: Сониша: біліңдер: игі :ол!
(4-2-3)	Ақ: боз: сиыр(қашар): бұзаулаушы:болған: Өлгей:мін: деген: Ақ: боз: еркек: бұзау: келтірген (туыпты): Ұйыққа (игілікке): жарағай: Өлімнен :озды: дер: Сониша :білің: Игі: ол!
(4-1-4)	Ұзын: тонды (әйел): ыдысын: аяғын: қойып (қалдырып): барған: Және (қайтадан): игілікті: сағынған (ойлаған): Ыдысымды: аяғымды: Өңі қуара: қаниша: барар:мын: дер: және (қайта): келген: Ыдысын: аяғын: есен: түгел: тапқан: Қуанар: сүйінер: дер: Сониша: біліңдер: игі : ол!
(4-3-3)	Тұйғын: өзен: құсы: құстай (аулай) : барған: Қарсы (басқа): аңшы (жыртқыш): қара : құс: қобырап (қалықтай): барған: дер: Сониша :біліңдер: Жаман: ол!
(2-4-1)	Тұйғын: құс: Тәңіріден : қоя: тауысқан (қоян): теуіп: ағытқан: Тұйғын: құс: тырнағы: сынған (қайырылған): және (қайта): тітіренген (түскен) Тұйғын: құстың: тырнағы: үгісіп (ұйпаланып) : қала: берген: Қоян: терісі: ұйпаланып: жүзгіре: барған: Сонишалық: дер: Сониша :біліңдер: Жауыз: ол!
(2-3-1)	Киік: ұлымын (төлімін): Отсыз: сусыз: қалды: Ұйыла (жасай): нешік: жорытайын: дер: Сониша: біліңдер: Жауыз: ол!
(3-3-1)	Түйе: тетікке (асығыс):түскен:Басына (батқаниша):жеген: Өзін: түлкі: жеген: дер: Сониша :біліңдер: жаман: ол!
(4-1-1)	Ер: еңбектеп (құлишылық жасай): барған: Тәңіріге: соғысқан(кезіккен):Құт: қолқалапты (сұрапты): Құт: берген: Ауылыңда: жылқың: болсын:Өзің (өмірің): ұзын :болсын:деген: Сониша: біліңдер:Игі: ол!
(4-3-3)	Кәрі: жол: Тәңірі:мін: Сынығыңды: сытырар:мын: Үзгіңді: ұластырар(жалғар):мын: Елді: еткен:мін: Игілікті: болсын: дер: Сониша: біліңдер:
(1-4-3)	Барыс: киік: еңкейе:меңкейе (аулауға): барған: Орта: жерде: ешкіге: соғысқан (кезіккен): Боз: ешкі: жалаң: жарға: өніп(өрмелей): барған: Өлімнен: озды: Өлімнен: озып: қуана: сүйіне:жорытар: дер: Сониша: білің: игі: ол!
(3-4-1)	Құла: ат: құйрығын: төгіп: тіктейт: Жазық: қоды: жадырат: Тоғыз: қат: үшеуін: Топталғаниша: терлесін: дер: Сониша: біліңдер: жаман :ол!
(3-3-4)	Жыртқыш:қара:құс:пын: Жасыл: қия: жайлауым: Қызыл :қия: қыстауым: Ол: тауда: тұрып : қуанар:мын: Сониша :біліңдер!
(2-1-3)	Ер: босаңдық: Тәңірі: бұлтты: болды:

	<i>Ара(сында) : кун : туған: Босаңсы (қайғы): ара(сына): қуаныш келген: дер: Сониа: біліңдер: игі : ол!</i>
(2-3-2)	<i>Боз: бұлт: жорытты (жылжыды): Бүтін(халық): үсті(не): жауды:Қара :бұлт: жорытты(жылжыды): Барлығы: үсті(не): жауды:Тары: пісті: Жас: от :өнді: Жылқыға: кісіге: игі :болды: дер: Сониа: біліңдер: игі :ол!</i>
(1-3-1)	<i>Құл: сабы(сөзі): бек қарай: өтінер: Құзғын: сабы(сөзі) : Тәңірі қарай: жалбарынар: Үсті(де): Тәңірі: естіді: Асты(да): кісі :білді :дер: Сониа: біліңдер: игі :ол!</i>
(2-1-4)	<i>Алып:ер:ұлы: сүңгілі-әскерге:барған: Сүңгілі-әскер: жерінде: еріктілік: сапшы (сөзші): тудырған (жаратқан): дер:Үй қарай: келсе: өзі (төре): атанған: Қуаныштық (сүйіспеншілік): Аты: жетектік (мықтылық): келер: дер: Сониа :біліңдер: Анық: игі:</i>
(2-3-2)	<i>Үйрге:құтты:айғыр:мын: Жаңғақ: ағаш: жайлауым: құсты :ағаш: қыстауым: Сонда :тұрып: қуанар:мын: дер: Сониа:біліңдер: игі:ол!</i>
(1-2-2)	<i>Қанық (көңілі):өлген: Көнегі:тоңған: қанық (көңілі):нелік(мен):өлгей ? Ол: бектік: ол: көнегі: нелік(мен):тоңғай: Ол: күнеске (күн көзіне): отырар: ол: Сониа: біліңдер: Бұ: БІРҰҚ: басында: аз : еңбек (қайғы): бар: Екеуі: және (қайта): игі: болар:</i>
(2-2-3)	<i>Ұлы: өгейіне (анасына):ағасына (әкесіне):өкпелеп:безіп:барған: Және (қайта): сағынған: келген: Өгейім(анам): өтініш:алайын: Ағам(әкем) : сөз-сабын: тыңдайын: деп: келген: дер: Сониа :біліңдер: игі :ол!</i>
(3-2-3)	<i>Жылға: тигенді:жүдетпейін: Айға: тигенді : арытпайын: Игілікті: болсын :дер: Сониа: біліңдер: Игі :ол.</i>
(1-3-4)	<i>Тоғыз: айыр: сығын: киік:пін: Бәдіз (сұлу сәндіміз):біз: Үсті(не): үңіліп(мініп): қуанар:мын: Үсті(де): Тәңірі: естіді: асты(да): кісі: білді: Сониалық: күштік:мін : дер: Сониа :біліңдер: игі : ол!</i>
(3-1-2)	<i>Тырна: құс: түстенуге: қонған: Тоймайтын: тұзаққа: ілінген: Ұша: алмай :отырар: дер: Сониа: біліңдер: Жаман: ол!</i>
(3-1-2)	<i>Жарғұн :киік:пін: Жайлау :тауыма: ығына: жайылар: тұрар:мын: Қуанарлық:пын: дер: Сониа: біліңдер: игі : ол!</i>
(1-2-1)	<i>Хандық:сүңгілі-әскері:ауға: үңілген(шыққан): Сағыр(қоршау): ішіне: елік :киік :кірген: елікті :тұтқан (ұстаған):Қара: барлық. Сүңгілі-әскері: қуанар: дер: Сониа :біліңдер: игі :ол!</i>
(1-4-3)	<i>Көк:боймыл: тұйғын:құс:пын: көріктік:қияға:қонып: көздер:мін: Жаңғақты: тал тұғыр: үсті(не): түсіп: жайлар:мын: дер: Сониа :біліңдер: анық: игі: ол!</i>
(2-3-3)	<i>Семіз: ат: аузы:қатты:болды:Иесі: алмады :дер: Сониа:біліңдер: жаман:ол!</i>
	<i>Енді: қарғам:огланым:сониа:біліңдер: бұ: БІРҰҚ:бітіз: игі: ол: сондай: ениілеп: алар: кенді (өз): үлесі: еріктілік:ол!</i>
	<i>Барыс:жылы:екінші:ай: бес: жиырмаға(онбесіне): Тайгунтан : маныстандағы: Кіші: діндар: буриа: гуру: естушіміз: Ісіз Саңұн : Іте Ачұқ :үшін: бітідім (жаздым).</i>

Әдебиеттер тізімі

- Arlotto A. Old Turkic Oracle Books // Monumenta Serica. Vol. 29, 1970-1971, s. 685-636.
Aurel Stein «Explorations in Central Asia, 1906-8 » in Geographical Journal for July and September, 1909 ("Reprint); Stein M.A. Serindia. Vol.I-III. -London, Oxford, 1921.
Erhan Aydın, Risbek Alimov, Fikret Yıldırım Irk bitig (metin transkripsiyonu, çevirisi ve faksimilesi) // Yenisey-Kırgızstan yazıtları ve Irk bitig. –Ankara: BilgeSu, 2013. (511) 363-406.
Bawden C. R. Astrologie und Divination bei den Mongolen - die schriftlichen Quellen // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Vol. 108 (n.F. 33), No. 2 (1958), pp. 317-337.

- Bayat Fuzuli İrk bitig metninin poetik yapısı // Türkiyat arařtırmaları. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat arařtırmaları enstitüsü. Sayı 4, Bahar 2006. 40-58.
- Bazin L. & J. R. Hamilton Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-houang, British Museum Or. 8212 (78) // Turcica. 1972. -et (79). -pp. 25-42.
- Clauson, Gerard Notes on the İrk Bitig // Ural-Altaysche Jahrbücher. XXXIII, 3-4, 1961, -218-225.
- Erdal Marcel Further notes on the İrq bitig // Turkic languages 1. 63-100; Erdal M. İrq bitig üzerine yeni notlar // Türk Dili Arařtırmalar Yıllığı. 1977. -Ankara, 1978.-87-119.
- Giles L. Descriptive Catalogue of the Chinese Manuscripts from Tunhuang in the British Museum // Trustees of the British Museum. – London, 1957. (334) 278.
- Gabain A. Buddhistische Turkenmission // Asiatica. Festschrift Fr. Weller. Lpz, 1954. – P. 166.
- Hamilton J.R. Le colophon de L'İrq bitig // Turcica: Revue D' Etudes Turques. 1975. T.7. pp. 7-19.
- Ikeda T. The İrik Bitig an Ancient Turkic Book of Divination // The Bulletin of International Institute for Linguistic Sciences, Kyoto Sangyo University. – 1984, IV. № 1. -81-125.
- İrk bitig . Qədim Uyğur Dilində Yazılmış Fal Kitabı . Göybəy Uluç, Aygün Hüseyinli, Dilbər Mehdiyeva , Özcan Qır, İrana İbrahimova, Ceyran Sərxanbəyova. - Bakı, 2013. 120.
- Kaşğarlı Mahmud Divanü lugati't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizinç Hazırlayanlar: Ahmet B.Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu. TDK yayımları:1220, -Ankara, 2014. (995) . 20, 110, 531.
- Kaya Ceval İrk Bitig te falcılık // Kültür tarihimizde gizli diller ve şifreler. EdçEmine Gürsoy Naskali-Erdal Şahin. -İstanbul, 2008.-3599-368.
- Molnar Alan Traces of Shamanism in the İrk bitig book «Book of divination» . Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992.(26 Eylül 1992-1 Ekim 1992) (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Dili Kurumu Yayınları:632)/-Ankara, 1996. 367-371.
- Orkun H. N. Eski Türk yazıtları. I- stanbul, 1938. T. II. 57-100 s.
- Nikolai Pehelin, Simone-Christiane Raschmann Turfan Manuscripts in the State Hermitage - a Rediscovery // Written Monuments of the Orient 2(2):3-34. (25) December. 2016. [https:// www.researchgate.net/publication/342743999_Turfan_Manuscripts_in_the_State_Hermitage_-_a_Rediscovery](https://www.researchgate.net/publication/342743999_Turfan_Manuscripts_in_the_State_Hermitage_-_a_Rediscovery). (idp.bbaw.de/database/. TibHT 31 – TibHT 35).
- Rybatzki Volker and Hu Hong The İrq Bitig, the Book of Divination New Discoveries Concerning its Structure and Content // Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker. Band 21. –Klaus Schwarz Verlag-Berlin, 2015. -149-173.
- Rybatzki Volker The Old Turkic İrq Bitig and Divination in Central Asia // Trans-Turkic Studies/ Festschrift in Honour of Marcel Erdal. Istanbul, 2010. 79-102.
- Seçkin Kuban İrk bitig: toplumsal iyi ve toplumsal kötünün insandaki ideolojik bir fal kitabı // Uluslararası Türkçe Edebiyat Eğitim Dergisi Sayı: 4/4 2015 s. 1433-1450.
- Tekin T. İrk Bitig (the book of omens) /Talat Tekin.- Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 1993. (Turcologica. Band 18.), 70 s. + Facsimiles, 75-133.
- Tekin, 2013 - Tekin Talat İrk Bitig. Eski uygurca Fal kitabı. Yayına Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir. -Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları. 2013.-132.
- Tekin Talat İrk Bitig. Eski uygurca Fal kitabı.Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir. - Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları. 2017.-129.
- Thomsen V. Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish «Runic» Script from Miran and Tun-huang. Published and Translated by Vilhelm Thomsen // Journal of the Royal Asiatic Society. – 1912. - 181-227.
- Thomsen V. Samlede afhandlinger. W.potr. - Köbenh.1919-31. 4 vols. Hcalf. VII,449,VIII,500,VIII,516,XV,530 pp.
- İrk bitig ve Orhon yazılı metinlerin dili. Hazırlayan Fikret Yıldırım. -Ankara: Türk Dil kurumu, 2017. (400).
- Абылкасымов Б. Телкоңыр (Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры). – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. (160) 90-91.
- Абылкасымов Б. Наным-сенімдер ғұрпының фольклоры: Хрестоматия. – Алматы, 2004.- 224 б.
- Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. -Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1990.(219).-146-169.
- Банзаров Д. Черная вера или шаманство у монголов и другие статьи Дорджи Банзарова. -Санктпетербург, 1891. -128 с.
- Бутанаев В.Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. –Абакан: УПП «Хакасия», 1999. (240)153.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том-1. - Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1961. -777 с.
- Васютин С.А., Дашковский П.К. Социально-политическая организация кочевников Центральной Азии поздней древности и раннего средневековья (отечественная историко-графия и современные исследования). Барнаул: Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2009. (400) 307.
- Гаркавец А.Н. Codex Cumanicus. IV Латинский, персидский, куманский и немецкий словари. - Алматы: Баур, 2015. -596 стр. (1118-1119) 1029, 1183, 1184.

- Далай Ч. Монголын бөө мөргөлийн товч түүх. // *Studia Ethnographica*. Tomus I., Fasciculus 5.– Улаанбаатар: Шинжлэх ухаан, дээд боловсролын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний хэвлэлийн газар. 1959.- 49.
- Диваев А. Из области киргизских верований. Баксы, как лекарь и колдун (Этнографический очерк). // *Известия общества Археология, история и этнографии при Императорском Казанском университете*. Том XV. Вып.3. -Казань, 1899. 308-346.
- Жумабаева А. Лингвокультурологическая кодификация и интерпретация памятника «Ырык Битиг» (Гадательная Книга).6D020900 – Востоковедение. Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). -Алматы, 2021. -184.
- Каиржанов А.К. Древнетюркская книга «İrq bitig» и китайская классическая «Книга Перемен» // *Современные проблемы тюркологии: язык – литература – культура: материалы Международной научно-практической конференции*. – М.: РУДН, 2016. – С.540-547.
- Кастанье И.А. Из области киргизских верований. Нечистые и злые духи. Олицетворение стихии. Из области киргизских верований. О чарующих силах, заключающихся в человеке. Лечебный сеанс у киргиз Казалинского и Перовского уездов. Разные киргизские знахари. // *Туркестанский сборник*. Том 555. Ташкент. 1913. (178) 35-90.
- Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. - Санкт-петербург, Филологический факультет СПбГУ, 2003. -350-357.
- Кляшторный С. Г. Манихейский мотив в древнетюркской «Книге предзнаменований» // *Тюркологический сборник 2005. Тюркские народы России и Великой степи*. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006.-195-198.
- Котожеков А. Книга гаданий. - Абакан, 2002. -22 с.
- Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. / Түз. О. К. Каратаев, С.Н. Эралиев. -Бишкек: Бийиктик, 2005. (600) 283.
- Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том Әулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. - Алматы: Дайк-Пресс, 2006. (480) 27, 67, 152.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: «Алем Даму Интеграция», 2017.-832 бет. «иллюстрацияланған»). 203-210.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. - Москва, Ленинград: Издательство АН СССР, 1951. -451. (Гадательная книжка, -С. 13, 80-92).
- Өмірзақов Т. Қырық бір құмалақ. -Алматы: Астана, 1989.- 56.
- Паллас П. С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. Часть первая. -Санктпетербург, 1773. (786). 575-578.
- Потанин Г.Н. Очерки Северо-западной Монголии. Выпуск 2. Материалы этнографические. – СПб., 1881. – (181) 81-91.
- Каменные письмена. Древнетюркская поэзия VI-XII веков / Сост., пер., лит. обр. А. В. Преловского. — М.: Новый ключ, 2005. -80-92.
- Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий.Том первый. Часть 2. Гласные. Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte von Dr. W.Radloff. Erster Band. Die Vocale -Санктпетербург, 1893. 969-1914 с. Алфавитный указатель 1-66. (1370)
- Радлов В.В. Из Сибири: Страницы дневника. Пер.с нем. К.Д. Цивиной и Б.Е. Чистовой. Примеч. и послесл. С.И. Вайнштейна. – М.: Главная редакция восточной литератур. 1989. (749 с. : ил. , карты) 304-305.
- Российские экспедиции в Центральную Азию в конце XIX-начале XX века /Сборник статей. Под ред. И.Ф. Поповой.-Спб.: Издательство «Славия», 2008. -244 с.,илл.
- Словарь алтайского и алагдагского наречий тюркского языка. Издание 2-е. -Горно-Алтайск. Ак-Чечек, 2005. -504. (460-461).
- Стеблева И.В. Древнетюркская «Книга гаданий» как произведений поэзии // *История, культуры и языки народов Востока*. -М: ГРВЛ, 1970. (244) 150-177.
- Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы // *Тюркологический сборник 1971*. - М.: Наука, 1972. -213-226.
- Тишин В.В., Серегин Н.Н. К вопросу о существовании служителей культа у древних тюрков Центральной Азии // *Этнографическое обозрение*. Российская академия наук: ФГУП “Издательство Наука”, 2017. № 3. С. 76-96.
- Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы.-Алматы: «Баспалар үйі», 2009.-192б.
- Толыбаев Қ. Бабадан қалған бар байлық. Этнографиялық-танымдық әңгімелер. - А., «Қазақстан», 2000. - 256. (104).
- Тугушева Л.Ю. Рецензии. Древнетюркская гадательная книга. Перевод, предисловие, примечания и словарь В.М. Яковлева. Бюллетень Общества востоковедов РАН. Приложение 4. -М.:ИВ РАН, 2004. -282с.+52 табл. // *Письменные памятники Востока*. 1 (6) Весна-Лето. -Санкт-Петербург, 2007. 309-311.
- Халхын угсаатны зүй. XIX-XX зууны зааг. 1 боть. Редактор С.Бадамхатан. -Улаанбаатар, 1987. (432) 400.
- Древнетюркская гадательная книга. Перевод, предисловие, примечания и словарь В.М. Яковлева. Бюллетень Общества востоковедов РАН. Приложение 4. -М.:ИВ РАН, 2004. -282с.+52 табл.

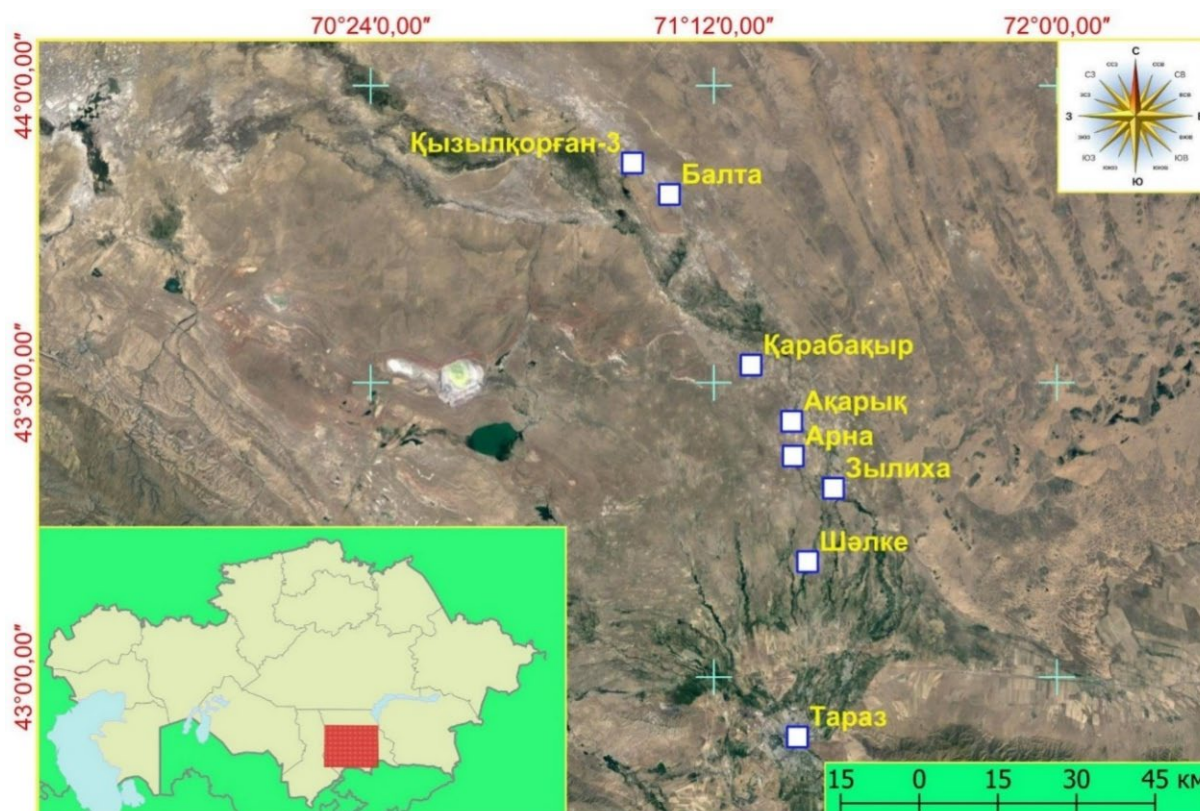
N. Bazylkhan
ETHNO-SEMANTIC SIGNIFICANCE OF THE ANCIENT TURKIC LETTER
"IRK BITIG" HANDWRITTEN BOOK

In the handwritten book "Irk bitig" there are 65 combinations of "1-1-1", "1-1-2", "1-1-3", "1-1-4", "2-2-2", "3-3-3", "4-4-4", which exactly match the 9 "three out of three cells" combinations in 41 kumalaks. This is one of the manuscripts written in the 9th-10th centuries. As well as "41 kumalak" (41 bones), "kumalak salu" (fortune-telling by bones), "kumalakshi" (fortuneteller by bones) are currently preserved as traditional rites of divination among the Kazakhs, Kyrgyz, Khakasses, Tuvans, Altaians from the Turkic ethnic groups as well as the Mongols.

ТАЛАС ӨңІРІНЕН ЖАҢАДАН АНЫҚТАЛҒАН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТӨРТКҮЛДЕР (2021-2022 ЖЖ. ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР БОЙЫНША)*

Кіріспе. Қазақстан территориясында ортағасырлық ескерткіштер көп шоғырланған аймақ – оңтүстік өңір болып табылса, соның ішінде ескерткіштің ерекше түрі болып есептелетін төрткүлдер жиі орналасқан, әрі саны жағынан да басқа өңірлерге қарағанда көп алқап – Талас. Мұны ХХ ғ. басынан бері жүргізілген зерттеу жұмыстары көрсетіп отыр. Жоспары бойынша төртбұрышты немесе шаршылы келген, қабырғалары жал болып жатқан, қабырғалары немесе бұрыштары әлемнің төрт тарабына, кейде сәл ауытқып орналасқан төрткүлдер Қазақстан Республикасы Жамбыл облысына қарасты Талас өңірінде көп кездесетіндігі облыстың Тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы бойынша ғана ғылыми ортада белгілі. Осы күнге дейін жүргізілген зерттеулер барысында, яғни 1960 жылдардан бері бірнеше (төрт) рет толықтырылып басылып шыққан бұл жинақтарда, олардың тек жеке-жеке қысқаша сипаттамалары, кейбіреулерінің жоспарлары мен фотосуреттері, санаулысының әуеден түсірілген фотосуреттері берілген. Кейбір төрткүлдер алғашқы шыққан жинақтарда берілген болса, кейінгі жинақтарда берілмеген немесе басқа атаумен берілген.

Жинақтарда барлық тарих және мәдениет ескерткіштері қамтылғандықтан, төрткүлдер басқа да ортағасырлық қоныстық ескерткіштерден ерекшеленбеген. Көптеген төрткүлдер бекініс, қоныс, елді мекен, мекенжұрт және т.б. атаулармен берілген. Әйтсе де, ескерткіштің осы түрін өңірдегі жергілікті халықтар «төрткүл» деп атайды. Жүргізілген далалық барлау жұмыстары бойынша жыл сайын орта ғасырлардың төрткүл типтес ескерткіштері көптеп табылып, сандары артып келеді.

1-сурет. Талас өңірінен анықталған төрткүлдер

2021-2022 жж. ҚР БҒМ ҒК Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Талас археологиялық отряды (жет.: Ақымбек Е.Ш.) Талас өңіріндегі (Жамбыл облысы) ғылымға белгілі

* Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің № АР09260358 «Талас өңірінің ортағасырлық төрткүлдері және мәдени ландшафты» жобасы аясында орындалды.

ортағасырлық төрткүлдердің бүгінгі жай-күйі бойынша сипаттамасын қайта қарау және жекелеген төрткүлдерге далалық зерттеу жұмыстарын жүргізу, белгісіз болып келген төрткүлдерді, жалпы ортағасырлық қонысты ескерткіштерді анықтау, табу бойынша барлау/іздігіру жұмыстарын жүргізді. Барлау/іздігіру жұмыстарында Таластың төменгі ағысы жағынан бірнеше төрткүл типтес ескерткіштер анықталды. Олар: Шәлке, Зылиха, Арна, Ақарық, Қарабақыр, Балта, Қызылқорған-3 төрткүлдері (сурет 1).

Зерттелу тарихы.

Талас өңіріндегі төрткүлдер туралы жалпы және жекелеген сипаттамалар ең алғаш П. Лерх (Лерх, 1870, 38), Д. Иванов (Иванов, 1885, 1-16), Е.Ф. Каль (Отчет императорской..., 1892. 77-122), В.В. Бартольд (Бартольд, 1966, 31), В.А. Каллаур (Каллаур, 2011, 78), В.П. Лаврентьев (Лаврентьев, 2011, 223) және Ә.А. Диваевтың (Диваев, 2011, 355) және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде кездеседі. Авторлар ескерткіштерді жалпы сипаттаумен қатар, ішінара бірнеше төрткүлдерді жеке алып қарастырған. Алайда, қазба жұмыстары жүргізілмегендіктен, төрткүлдердің қызметі, мерзімделуі туралы мәселелер басы ашық күйінде қалады.

Төрткүлдердің археологиялық зерттелуі, материалдарына негізделген мерзімдеулер және мәдени қабаттары туралы ақпараттар А.Н. Бернштам (Бернштам, 1941, 40), Г.И. Пацевич (Пацевич, 1940, 2), Л.И. Ремпель (Ремпель, 1956, 71-72), П.Н. Кожемяко (Археологические памятники..., 1963, 145), К.М. Байпақов (Байпақов, 1978, 80-97), М.Елеуов (Елеуов, 1991) және т.б. ғалымдардың зерттеулерінде көрініс табады. Аталған зерттеушілер жекелеген төрткүлдерге қазба жұмыстарын жүргізіп, ескерткіштердің нақты мерзімделуі, атқарған қызметі туралы қорытындылар жасайды. Соңғы жылдары Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдер Е.Ш. Ақымбектің зерттеулерінде жеке зерттеу нысанына айналып отыр (Ақымбек, Шагирбаев, 2022). Автордың жетекшелігіндегі Талас отряды өңірдегі ортағасырлық төрткүлдерге барлау және бірнеше әдістерге негізделген (траншея, шурф, үлкен қазба) қазба жұмыстарын жүргізіп, анықталған материалдарға пәнаралық талдаулар жүргізіп келеді.

Дегенмен, мақаланың құрылымына сәйкес, төрткүлдердің зерттелуін барлау жұмыстары бойынша жеке бөліп қарастыру маңызды. Зерттеу жұмысында барлау жұмыстары бойынша анықталған төрткүлдер сөз болып отырғандықтан, Талас өңіріндегі төрткүлдердің 1960 ж. жарияланған «Археологическая карта Казахстана» атты ескерткіштер Жинағына, 1982 ж. жариялаған Жамбыл облысының тарихи-мәдени ескерткіштер Жинағына, 2002 ж. жасалған Жамбыл облысының тарихи және мәдени ескерткіштер Жинағына және 2010-2014 жж. Жамбыл облысының территориясына жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары бойынша жарияланған тарихи-мәдени ескерткіштер Жинақтарына енген төрткүлдерге өзара салыстырмалы талдау жасау негізінде қарастыру қажеттігі туындап отыр.

2-сурет. «Қазақстанның археологиялық картасы» жинағындағы бекіністі қоныстардың мерзімделуі (ҚАК., 1960, 238-280)

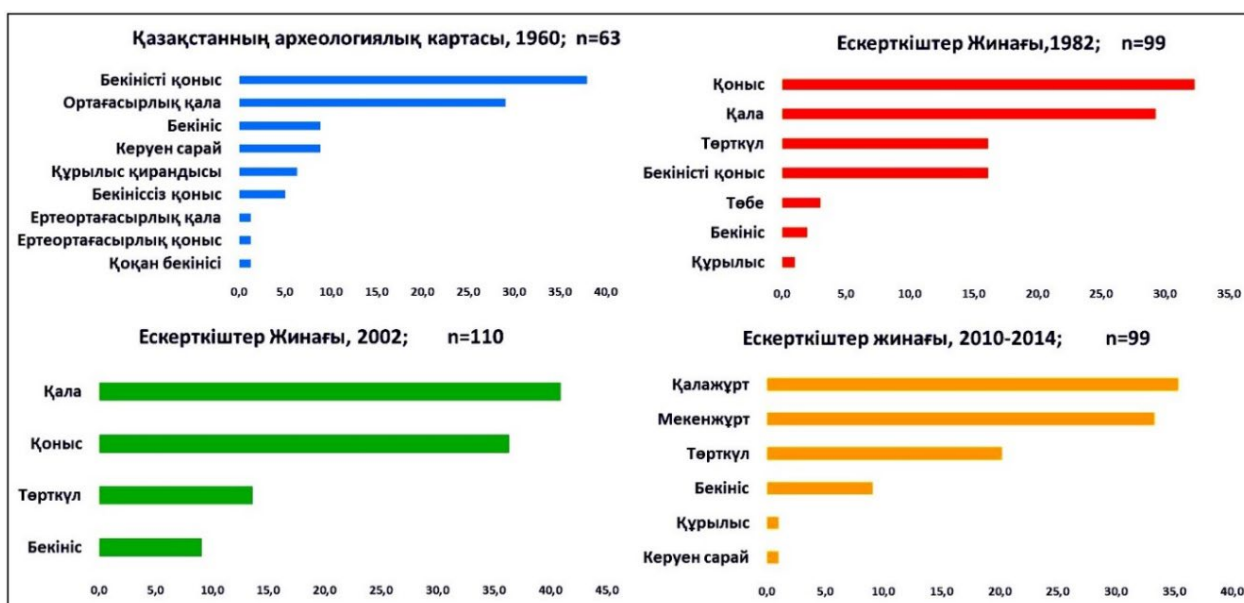
«Археологическая карта Казахстана» Жинағына Талас өңірінде орналасқан 60-ғай ортағасырлық ескерткіш көрсетілсе (АҚП., 1960, 238-280), олар типологиялық тұрғыдан 9 түрге топталып,

сипаттамасы жасалған. Ескерткіштің ішінде басым бөлігі «бекіністі қоныстарға» тиесілі болса, оның ішінде VII–XII және IX–XIV ғасырлармен мерзімделген ескерткіштер басымдық танытады (сурет 2). Алайда аталған картада ескерткіштердің түрі көп болғанымен, төрткүлдер жеке ескерткіш ретінде қарастырылмай, «керуен сарай», «бекініс» және «бекіністі қоныс» атауымен жазылған.

1982 ж. С. Алипчиев және К. Байбосыновтың Жамбыл облысының территориясына жүргізген археологиялық барлау жұмыстарының нәтижесін жариялаған «Жамбыл облысының тарихи-мәдени ескерткіштер Жинағына» Талас өңіріне қатысты 99 ортағасырлық қалалар, төрткүлдер және қоныстардың орналасқан жері, мерзімделуі және сол кездегі сақталу жағдайы енген (Алипчиев, Байбосынов, 1982, 15-205). Оның ішінде қоныстар басқа ескерткіштердің ішінде 33% құраса, аздаған айырмашылықпен екінші орында қала саны орналасады. 1960 ж. барлау жұмыстарымен салыстырғанда, 1982 ж. зерттеулер негізінде тізімге алынған (бұрын белгілі және жаңадан ашылған ескерткіштердің барлығы негізге алынып отыр – авт.) ескерткіштердің ішінде төрткүлдер жеке қарастырылады. Дегенмен, жинақта жоспары төртбұрышты ескерткіштердің бірқатары «бекіністі қоныс» атауымен берілген.

2002 ж. жарияланған Жамбыл облысының тарихи және мәдени ескерткіштер Жинағына Талас өңірі бойынша 110 ескерткіш тізімге алынып, олар типологиялық тұрғыдан төрт түрге топтастырылып, сипаттамалары жасалған (Свод., 2002, 99-280). Мұнда төрткүлдер жеке ескерткіш түрінде қарастырылғанымен, жалпы ескерткіштердің 10% ғана құрайды. Жинақта пішіні төртбұрышты ескерткіштер кейде «бекініс» немесе «қалажұрт» деген атаулармен көрсетілген.

2010-2014 жж. Жамбыл облысының территориясына жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары бойынша жарияланған тарихи-мәдени ескерткіштер Жинақтарында 99 ортағасырлық ескерткіш қамтылып, өз ішінде алты түрге топталады (Байзақ ауданы., 2010; Жамбыл ауданы., 2010; Талас ауданы., 2010; Жуалы ауданы., 2013; Сарысу ауданы., 2014). Аталған жинақтарда төрткүлдер жеке ескерткіш түрі ретінде сипатталып, саны жағынан жалпы ескерткіштердің 20% құрайды. Дегенмен, мұнда да бірқатар пішіні төртбұрышты ескерткіштер «қалажұрт» және «бекініс» атауларымен берілген (сурет 3). Әйтсе де, кейінгі жылдары жүргізілген здалалық зерттеу жұмыстарында өңірде орналасқан қоныстық ескерткіштердің саны жыл санап артып келеді.

3-сурет. Талас өңірінен анықталған ескерткіштердің түрі және сандық көрсеткіштері, % (n – ескерткіш саны)

Төрткүлдердің сипаттамасы

Барлау немесе іздестіру жұмыстарында төрткүлдер Талас өзенінің жағалауынан және оған құятын Шөлке, Қарабақыр өзендерінің жағалауынан, сонымен қатар ескі арналарының бірінің бойынан анықталды.

Шөлке төрткүлі Байзақ ауданы Кеңес аулынан 4 км оңтүстік-шығыста, Кеңес ауылына барар жолдың оң жағында 1,2 км жерде, Шөлке өзенінің сол жағасында, Нарымбай төрткүлінен 0,7 км қашықтықта орналасқан. Үстіне кейінгі уақыттардың (XIX-XX ғғ.) жерлеу орындары (молалар) түсіп кеткен. Бүгінде үстіне қалың өсімдік (қамыс) өскен.

Бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталған, жоспары бойынша шаршылы төрткүлдің көлемі 65×65 м, жал болып жатқан қабырғаларының ені 15 м-ге дейін, тек солтүстік-батыс қабырғасының ені 25 м барады, қабырғаларының биіктігі 1,6-2 м (сурет 4,1). Бұрыштары мен қабырғаларының ортасынан мұнара ізі әлсіз байқалады. Ескерткіштің ортасы ой болып жатыр. Үсті біршама тегіс, әрі жалпақ келген солтүстік-батыс қабырғасының ортасында жатқан үлкен шұңқырдың диаметрі 10 м, тереңдігі 1 м. Оңтүстік-шығыс қабырғасы үстінің екі жерінде шағын шұңқырлар бар. Солтүстік бұрышы басқа жағына қарағанда биік. Қақпа оңтүстік-батыс қабырғасы ортасында болғанға ұқсайды, себебі осы жағындағы қабырға басқа жағына қарағанда жайылып жатыр, сыртын қоршаған ор да осы жағында болмашы байқалады. Ескерткішті айнала қоршаған ордың ені 8-10 м, тереңдігі 0,4-0,8 м.

Барлау жұмыстары барысында үстінен қыш ыдыстардың сынықтары жинастырылып алынды. Жалпы саны 7 дана қыш ыдыс сынықтары анықталды. Олардың барлығы сырсыз қыш ыдыстар. Олардың 2 данасы асүйде, қалған 5 данасы асханада пайдаланылған. Асүйлік ыдыстар қазанның бүйір қабырғасының сынықтарынан тұрады. Қабырғаларының қалыңдығы 0,6-0,8 см. Қазандар қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Күйдірілу температурасы бірқалыпты. Асханалық ыдыс сынықтарын құмыраның бүйір қабырғасының фрагменттері құрайды. Қабырғаларының қалыңдығы 0,8-1 см аралығында ауытқиды. Ыдыстардың үшеуі қолмен жапсыру арқылы, екеуі шарықта жасалған. Бірінің сыртына қызғылт түсті ангоб сұйықтығы жағылған. Ыдыстар отта сапалы күйдірілген. Түстері қызғылт қоңыр.

Зылиха төрткүлі Байзақ ауданы Тегістік ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 3 км, Жаргүл төрткүлдерінен 1,2 км солтүстік-солтүстік-шығыста, Талас өзенінің оң жағалық биік жарқабақты тепсеңінің үстінде, Зылиха деп аталатын жерде орналасқан. Кеңестік кезеңде солтүстік-батыс жағынан үлкен арық, оңтүстігінен басқа жағын айналып өтетін арық қазылған. Арықтарды жүргізу барысында айналасы біршама бүлінген.

Төрткүлдің бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталған, жоспары бойынша шаршылы келген. Көлемі: 60×60 м, жал болып жатқан қабырғаларының ені 14-18 м, биіктіктері 1,2-2 м (сурет 4,2). Қабырғаларының ортасы мен бұрыштарынан байқалатын мұнара іздері қабырға сызығынан сыртқа және ішке қарай жайылып шыққан. Ескерткішті айнала ор қоршап жатыр, оның ені 6-8 м, тереңдігі 0,2-0,8 м. Оңтүстік-батыс қабырғасы сыртындағы ор біршама жазықтау келген. Қабырғалары бойынан қақпа орны байқалмайды.

Барлау кезінде үстінен және айналасынан 14 дана қыш ыдыстардың сынықтары жинап алынды. Оларды қолданылу аясына қарай асүйлік (4), асханалық (1) және шаруашылық-тұрмыстық (5) деп үшке бөлуге болады. Асүйлік ыдыстар қазан ернеуі мен бүйір қабырғаларының сынықтарынан тұрады. Ернеуі жасалу әдісі бойынша сыртқа қарай саңырауқұлақтанып шыққан. Қалыңдығы 1,1 см. Ыдыс шарықта жасалып пішінделген. Қазанның бүйір қабырғасының қалыңдығы 0,7-1 см аралығында ауытқиды. Жоғарыда аталған қазаннан басқаларының барлығы қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Отта сапалы күйдірілген. Түсі қызғылт қоңыр. Асханалық ыдыстар құмыраның бүйір қабырғасының сынықтарынан тұрады. Бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0,7-1,4 см аралығында ауытқиды. Барлығы қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Ыдыстар отта сапалы күйдірілген. Түсі қызғылт қоңыр. Шаруашылық ыдыстарды хұм мен хұмшалардың бүйір қабырғасының сынықтары құрайды. Олардың нақты осы екеуінің қайсысына жататынын ажырату қиын. Бүйір қабырғаларының қалыңдығы 1-1,8 см аралығында. Ыдыстар қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалып, пішінделген. Отта сапалы күйдірілген. Түсі қызғылт қоңыр.

Арна төрткүлі Байзақ ауданы Сарыбарақ ауылынан 7 км батыста, Қарабақыр өзенінің сол жағасында, Қарабөгет су қоймасынан 2 км солтүстік-батыста орналасқан. Ортағасырлық Оққұм қаласынан 8 км оңтүстікте жатыр. Бүгінде құрғап қалған Қарабақыр өзенінің арнасына қалың бұта өскен.

Арна төрткүлі ортағасырлық қаланың солтүстік шетіне таман орналасқан. Қала шамамен 100 га аумақты алып жатыр. Қала бірнеше үлкенді-кішілі төбелерден тұрады, көлемі үлкен жекелеген төбелерді батыс бөлігінен кездестіруге болады. Қала аумағынан арықтар өткен.

Өзеннің жағасында орналасқан, бұрыштары әлемнің төрт тарабына қараған төрткүлдің жоспары бойынша шаршылы келген. Көлемі 96×96 м, биіктігі 1,5-2,5 м, сыртын қоршап жатқан қабырғалары әлсіз білінетін жал болып жатыр (сурет 4,3). Дегенмен, бұрыштары мен қабырғаларының ортасынан мұнара іздері байқалады. Мұнаралары қабырға сызығынан сыртқа қарай шығып тұр, әрі қабырғаларынан 0,2-0,4 м биік. Солтүстік-шығыс қабырғасындағы сайға қарағанда, қақпа осы жағында орналасқанға ұқсайды. Осы жағынан өзенге қарай сай кеткен. Ескерткіштің ортасында төбешік орналасқан, оның диаметрі 22 м, биіктігі 1,2 м. Төрткүлді айнала әлсіз білінетін, терең емес ор қоршаған.

Барлау жұмыстары барысында ескерткіштің үстінен және айналасынан керамика сынықтары жинап алынды. Жалпы саны 24 дана қыш фрагменті. Олар асүйлік (4,2%), асханалық (58,3%) ыдыс сынықтары мен құрылыс материалдары (37,5%). Олардың ішінде сырлы ыдыстар 40%, сырсыз ыдыстар 60%-ды құрайды. Шаруашылықта пайдаланылған ыдыстар табылмады. Асүйлік ыдыстардың ішінде тек бір дана қазанның ернеуі бар. Ернеу сынығының кішкентай болуына байланысты диаметрін анықтау мүмкін болмады. Жасалу әдісі бойынша ернеуі сыртқа қарай қайтарылып жасалған. Ернеуінің қалыңдығы 1,5 см. Ыдыс шарықта жасалып, пішінделген. Отта сапалы күйдірілген. Түсі қызғылт қоңыр. Асханалық ыдыстарды құмыраның бүйір қабырғасының сынықтары мен тұтқа қалдығы құрайды. Бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0,6-1,2 см аралығында ауытқиды. Ыдыстардың барлығы қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Бірінің бүйір қабырғасына арнайы затпен айналдыра сызық жүргізілген. Құмыра тұтқасының қалыңдығы 2,5 см. Ыдыстар отта сапалы күйдірілген. Түстері қызғылт қоңыр.

Сырлы ыдыстар. Асханада пайдаланылған сырлы ыдыстарды негізінен табақтың бүйір қабырғасының сынықтары құрайды. Ыдыстар шарықта жасалып пішінделген. Бірінің бетінде белгісіз өрнектің қалдығы сақталған. Сырының түстері сұр, жасыл және көк болып келген. Отта сапалы күйдірілген. Түсі қызғылт қоңыр (сурет 6,1).

Құрылыс материалдары. Құрылыста пайдаланылған қыш материалдарды сырлы қаптамалар құрайды. Олар негізінен қоғамдық ғимараттарды безендіруде қолданылған. Қаптамалар қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Басым көпшілігінің ішкі жағында пішіндеп қалыпқа келтіру кезінде пайдаланылған мата іздері сақталған (сурет 6,1). Мата іздеріне қарап, тігістері әртүрлі пішінде екендігі байқалады. Оның тігісі арылы вертикаль және горизонталь осьпен тоқылғаны білінеді. Қаптамалардың түстері ашық көк, жасыл және қанық жасыл. Отта сапалы күйдірілген. Түсі қызғылт қоңыр.

4-сурет. 1-Шәлке, 2-Зылиха, 3-Арна. Әуеден түсірілген суреттері

Ақарық төрткүлі Байзақ ауданы Шахан ауылынан солтүстік-батыста 6 км жерде, Тегістік–Талапты автожолының сол жағында, Талас өзенінің сол жағалық биік тепсеңінің үстінде орналасқан. Кеңестік уақытта Қарабақыр өзеніне салынған Қарабөгет су қоймасынан тартылған, Ақарық деп аталатын арықтың жағасында жатыр. Ортағасырлық Оххум қаласынан 1,8 км оңтүстік-шығысында орналасқан.

Төрткүлдің қабырғалары әлемнің төрт тарабына қараған. Жоспары бойынша шаршылы келген, айнала қабырғалары жайылған жал күйінде жатыр. Көлемі 54×54 м, қабырғаларының ені 15-20 м, биіктігі 1 м (сурет 5,1). Ой болып жатқан ортасы қабырғаларына қарағанда 0,5 м төмен. Шығыс жағынан газ құбыры өткендіктен, қабырғасы біршама бұзылған.

Төрткүлдің үстінен және айналасынан керамиканың сынықтары кездеседі. Барлау жұмыстары нәтижесінде барлығы 16 дана керамикалық материалдар және 3 дана металл (қожтемір) сынықтары табылды (сурет 6,2). Керамикалық материалдарды қолданылу аясына қарай асүйлік, асханалық және шаруашылық-тұрмыстық деп үшке жіктеуге болады. Асүйлік ыдыстардың ішінде қазанның бүйір қабырғалары мен тұтқасының сынықтары бар. Бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0,6-1,2 см аралығында ауытқиды. Тұтқаларының тек қазанның бүйір қабырғасына жапсырылған бөлігі ғана сақталған. Осыған қарап тұтқалардың қазан бүйіріне саңылау тастап орналасқандығын айтуға болады. Қазандардың барлығы қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Күйдірілу температурасы бірқалыпты. Түстері қызғылт қоңыр. Асханалық ыдыстарды құмыраның бүйір қабырғасы, тұтқа және түп сынықтары құрайды. Бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0,6-1,4 см аралығында ауытқиды. Басым көпшілігі қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Кейбірінің сыртында өрнектері бар. Құмыра тұтқасының жалпақтығы 4 см, қалыңдығы 1,8 см. Құмыра түптерінің диаметрі 12 см, түбінен бүйіріне қарай көтерілетін тұсындағы қабырғасының қалыңдығы 1,3-2,3 см аралығында ауытқиды. Ыдыстар шарықта жасалған. Күйдірілу температурасы бірқалыпты. Түстері қызғылт қоңыр. Шаруашылық-

тұрмыстық ыдыстардың ішінде 1 дана хұмның бүйір қабырғасының сынығы бар. Қабырғасының қалыңдығы 1,7 см. Ыдыс қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Күйдірілу температурасы бірқалыпты, түсі қызғылт қоңыр.

Қарабақыр төрткүлі Талас ауданы Талапты 7 км оңтүстік-шығыста, Талас өзеніне құяр тұсына жақын, арнасы құрғап қалған Қарабақыр өзенінің оң жағалауында, ортағасырлық Талапты қаласынан 2,5 км оңтүстік-шығыста орналасқан.

Жоспары бойынша шаршылы келген ескерткіштің қабырғалары сәл ауытқып әлемнің төрт тарабына бағытталған. Солтүстік-шығыс бұрышын Тегістік-Талапты автожолы басып өткендіктен, кезінде жолды салу барысында қатты бұзылған. Бұрыштары мен қабырғаларының ортасында мұнара іздері әлсін байқалатын төрткүлдің көлемі 100×100 м, қабырғаларының биіктігі 1 м-ге дейін барады, үсті тегіс келген (сурет 5,2). Шығыс қабырғасы ортасындағы мұнара орны болуы мүмкін төбешік биік келген. Оның диаметрі 26 м, биіктігі 1,5 м, ортасындағы шұңқырдың диаметрі 2 м, тереңдігі 0,4 м. Солтүстік және батыс қабырғасының сыртын ор қоршап жатыр, ені 8-12 м, тереңдігі 0,8-2 м аралығында, солтүстік жағындағы ор жыра секілді тереңдеп кеткен, өз уақытында жауын-шашыннан пайда болған табиғи жыраны пайдаланған ұқсайды, себебі жыраның жалғасы автожолдың келесі бетіне шыққан. Шығыс жағындағы ор көмескі байқалады. Оңтүстік-батыс бұрышы сыртынан газ құбыры өткендіктен, осы жағы да техниканың көмегімен біршама сүрілген.

Зерттеу барысында төрткүлдің үстінен және айналасынан қыш ыдыстардың сынықтары анықталды. Барлығы 17 дана қыш ыдыс фрагменттері мен 1 дана диірмен тас қалдығы табылды (сурет 6,3). Керамикалық материалдардың 35% сырлы, 65% сырсыз ыдыстар. Қолданылу қызметіне қарай асүйлік (25%), асханалық (58%) және шаруашылық-тұрмыстық (17%) деп үшке бөлуге болады. Асүйлік ыдыстарды қазанның ернеуі, бүйір қабырғасы мен тұтқаларының сынықтары құрайды. Қазан ернеуінің қалыңдығы 0,7 см. Жасалу әдісі бойынша ернеуі сыртқа қарай қайтарылмаған. Қабырғаларының қалыңдығы 0,6-1 см аралығында ауытқиды. Тұтқасының қалыңдығы 2,5 см. Тұтқасы қазан бүйіріне саңылау тастап жапсырылған. Қазандардың басым көпшілігі шарықта жасалып пішінделген. Отта сапалы күйдірілген. Түсі қызғылт қоңыр.

Асханада қолданылған ыдыстарды көзе ернеуі, көзе мен құмыралардың бүйір сынықтары және сырлы ыдыстар құрайды. Көзе ернеуінің қалыңдығы 1,1 см, қабырғасының қалыңдығы 0,8 см. Ыдыстардың бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0,7-1 см аралығында ауытқиды. Көзе мен құмыралар қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Сырлы ыдыс сынықтары табақ пен кеселерге тиесілі. Кесе ернеуінің қалыңдығы 0,5 см. Ыдыстардың бүйір қабырғасының қалыңдығы 0,5-0,6 см аралығында ауытқиды. Сырының түсі сұр, қоңыр және қара болып келген. Отта сапалы күйдірілген.

Шаруашылық-тұрмыстық ыдыстарды хұмның ернеуі және бүйір қабырғасының сынықтары құрайды. Хұм ернеулерінің диаметрі 33-45 см, ернеуінің қалыңдығы 3,2-3,7 см, бүйір қабырғаларының қалыңдығы 1,2-1,4 см аралығында ауытқиды. Хұм ернеуі жасалу әдісі бойынша сыртқа қарай қайтарылып жасалған. Ернеуінің жиегі толқындалып, айналдыра саусақ ұшымен бастырылып безендірілген. Екінші бір хұмның бүйір қабырғасының қалыңдығы 1,4 см. Ыдыстардың барлығы қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалып, пішінделген. Отта сапалы күйдірілген. Түсі қызғылт қоңыр.

Балта төрткүлі Талас ауданы Сейілбек (Бестам) ауылынан 9 км оңтүстік-шығыс-шығыста, Талас өзенінің ескі арналарының бірінің оң жағалауында, Балта деп аталатын жерде орналасқан. Ортағасырлық Қызылқорған және Шаруашылық қалаларының аралығында жатыр. Кеңестік уақытта оңтүстік-батыс жағынан 0,35 км жерден арық қазылған.

Бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталып жатқан төрткүлді жал болып жатқан қабырғалары қоршап жатыр. Көлемі 44×42 м, солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай ұзындау, қатты жайылып кеткен қабырғаларының ені 10-14 м, биіктіктері 0,6-1 м (сурет 5,3). Басқа бөліктеріне қарағанда сәл биік келген бұрыштарынан мұнара іздері байқалады. Ортасы ой болып жатыр, сыртына қарағанда 0,5 м-ге дейін төмен. Төрткүлді айнала қоршаған білінер-білінбес сайдың ені 8-10 м, тереңдігі 0,1-0,2 м.

Ескерткіштің айналасынан және үстінен санаулы ғана қыш ыдыстардың сынықтары кездеседі. 13 дана қыш бұйым фрагменттері мен 1 дана металл сынығы табылды. Қыш бұйымдар қолданылу аясы бойынша асүйлік (10), асханалық (2) және тұрмыстық (1) деп үшке жіктеуге болады. Асүйлік ыдыстарды қазанның бүйір қабырғасының сынықтары құрайды. Қабырғасының қалыңдығы 0,6-1 см аралығында ауытқиды. Қазандар қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Күйдірілу температурасы бірқалыпты. Түсі қызғылт қоңыр. Асханалық ыдыстарды тостаған секілді ыдыстың ернеуі мен құмыра түбі құрайды. Ыдыс ернеуінің қалыңдығы 0,7 см. Шарықта жасалған ыдыс отта сапалы күйдірілген. Құмыра түбінің диаметрі 10 см. Түбінің қалыңдығы 0,8 см, бүйір қабырғасының қалыңдығы 1-1,5 см. Ыдыс қолмен жапсыру әдісі бойынша ленталанып (бөліктер бойынша) жасалған. Отта сапалы

күйдірілмеген. Түсі қызғылт қоңыр. Тұрмыстық бұйымға өңделген қыш бұйым жатады. Бұл ұршықтың басына ұқсайды, екі беті тегістелген және формасы дөңгелек болып келген. Бірақ, ортасы тесілмеген. Оның қалыңдығы 0,7 см, диаметрі 4,1-4,7 см аралығында ауытқиды. Отта сапалы күйдірілмеген.

Қызылқорған-3 төрткүлі Талас ауданы Сейілбек (Бестам) ауылынан 3,5 км солтүстік-шығыста, Қарақожа мешітінен 2,5 солтүстік-солтүстік-шығыста, екі төрткүлден тұратын Қызылқорған ескерткішінің қасында орналасқан. Қызылқорған-1-2 ескерткішінен батыста, араларын кеңестік уақытта қазылған арық бөліп жатыр. Қызылқорған-1-2 ескерткіштері биіктеу келген қызыл түсті топырақты тепсеңнің үстінде, ал Қызылқорған-3 ескерткіші құмдақтау ойыс жерде орналасқан. Оңтүстік-шығыс қабырға жағына ескі молалардың орны бар.

Қызылқорған ескерткішін 1980 ж. Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінің экспедициясы (К. Байбосынов) ашып зерттеген. Екі төрткүлден тұратын ескерткішті XVIII–XIX ғғ. жатқызады (Алипчиев, Байбосынов, 1982, с. 180-181). 1983 жылы ҚазҰУ-дың Университет археологиялық экспедициясының барлау тобы (жет.: Елеуов М.) схемалық жоспарын түсіріп, материалдарын жинастырады. Ескерткіштерді X–XII ғғ. мерзімдейді (Шалекенов, 1984, 48). 2000 ж. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы экспедициясы (К.М. Байпақов, Д.А. Лобас) ескерткішті зерттейді (Свод памятников..., 2002, 274-275). 2009 ж. «Археологиялық сараптама» ЖШС Ескерткіштер жинағының экспедициясы (Е. Ақымбек, Ш.Құдабаев) құрал арқылы жоспарын, әуеден фотосуретін түсіреді (Ақымбек, 2010, 180-181).

Бүгінгі күнге дейін төрт экспедиция ескерткішке әртүрлі зерттеу жұмыстарын жүргізгенімен, оның батысында жатқан төрткүлді байқамаған. Себебі, Қызылқорған-3 төрткүлі сай жерде орналасқан. Шығыс жағына мола түсіп, үстіне қалың өсімдік өскен. Осының салдарынан ескерткішті байқау мүмкін емес.

Төрткүлдің бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталған. Жоспары бойынша шаршылы келген төрткүлдің қабырғалары айнала қоршап жал болып жатыр. Көлемі 102×102 м, қабырғаларының ені 20 м, биіктіктері 1,5-2 м (сурет 5, 4). Бұрыштары мен қабырғалары бойының екі жерінен мұнара іздері байқалады, мұнараларының жалпы саны – 12. Олар қабырға сызығынан болмашы ғана сыртқы шығып тұр. Ішкі бөлігі айналасына қарағанда 1 м биік жатыр. Ескерткіштің сыртын айнала жазық келген сай қоршаған.

Ескерткіштің үстінен және айналасынан керамика сынықтары кездеседі. Төрткүлден барлығы 3 дана қыш ыдыс фрагменті мен 1 дана темір құманның қалдығы табылды (сурет 6, 4). Қыш ыдыстардың екеуі асханада, бірі шаруашылықта пайдаланылған. Асханада пайдаланылған ыдыстарды сырлы табақ ернеуі мен сырлы ыдыстың бүйір қабырғасының сынығы құрайды. Ыдыстардың бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0,5 см. Сырының түстері сұр, қоңыр және жасыл болып келген. Бірінің сыртына өрнектер жүргізілген. Шаруашылықта пайдаланылған ыдысты құмның түп сынығы құрайды. Түбінің диаметрі 19 см, түбінің қалыңдығы 1,4 см, бүйір қабырғасының қалыңдығы 1,3 см. Ыдыс қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Отта сапалы күйдірілген. Түсі қызғылт қоңыр.

5-сурет. 1-Ақарық, 2-Қарабақыр, 3- Балта, 4-Қызылқорған-3.
Әуеден түсірілген суреттері

6-сурет. Табылған қыш және темір бұйымдар: 1-Арна, 2-Ақарық, 3-Қарабақыр,
4-Қызылқорған-3

Қорытынды. 2021-2022 жж. анықталған төрткүлдердің көбі (Шәлке, Арна, Ақарық, Зылиха, Қарабақыр) үлкен қалаларға немесе төрткүлдерге жақын, я маңайына, біреуі (Балта) жалғыз, біреуі (Қызылқорған-3) төрткүлдердің қасында орналасқан. Жаңадан анықталған төрткүлдердің барлығы сол маңдағы жер-су аттарымен аталды. Шәлке төрткүлі Шәлке өзенінің жағасында, Арна және Қарабақыр төрткүлдері Қарабақыр өзенінің жағасында, Зылиха мен Ақарық төрткүлдері Талас өзенінің жағасында, ал Балта мен Қызылқорған-3 төрткүлдері Талас өзенінің ескі арналарының жағасында орналасқан. Төрткүлдердің орналасуында қандай да бір заңдылықтың бар-жоғын білу қиын, бірақ, орналасуларында ерекшеліктер бар. Шәлке төрткүлі ішкі бөлігінде мәдени қабаты аңғарылмайтын, керісінше қорғаныс қабырғасы қалың, әрі биік, мұнара іздері анық байқалатын Нарымбай төрткүліне

карама-қарсы, өзеннің келесі бетінде, осындай ерекшелікте Зылиха төрткүлі Жаргүл төрткүлдеріне қарсы, Талас өзенінің келесі бетіне жайғасқан. Арна төрткүлі үлкен қаланың шетінде, Ақарық төрткүлі Оххум қаласы маңына, Қарабақыр төрткүлі Талапты қаласына жақын, Балта төрткүлі Қызылқорған мен Шаруашылық ескерткіштерінің аралығындағы ескі арнаның жағасында, ал, Қызылқорған-3 төрткүлі Қызылқорған-1-2 төрткүлдердің қатарында орналасқан. Жалпы, Талас өңірінде, яғни Талас пен оған келіп құятын өзендердің алқабында орналасқан төрткүлдердің орналасуын қарайтын болсақ, белгілі бір тәртіпте орналасқанға ұқсайды. Олар белгілі бір қашықтықта және үлкен қалалар мен шоғырланған төрткүлдердің маңайына орналасқандығын көруге болады. Дегенмен, төрткүлдердің көбі тау алды жазықтықтардан ағып шығатын өзендердің бойында орналасқан.

Барлау жұмыстарында төрткүлдерден табылған керамикалар алуан түрлі: асүйлік, асханалық және шаруашылық-тұрмыстық, тіпті құрылыстық қыш бұйымдар бар. Кейбір төрткүлдердің керамикалары бір-біріне ұқсас келсе, кейбірі тіпті ұқсамайды. Олар ескерткіштің өмір сүрген уақыттарына байланысты болуы мүмкін. Арна төрткүлінің үстінен анықталған керамикаларға айналасынан табылған керамикалар ұқсамайды. Осы ескерткіштің батыс жағындағы биік төбеден табылған керамикалардың ішінен сырлы қаптама тақталардың сынықтары кездеседі. Мұндай қаптама тақталарды көбінде сәулеттік ескерткіштерді безендіруге пайдаланады. Бұл қаптама тақталарға қарағанда, осы маңдағы ескерткіш төрткүлден кейін өмір сүрген сияқты.

Өңірдегі төрткүлдердің өмір сүрген уақыттарына келетін болсақ, олардың басым бөлігі қарахандықтар уақытына сай келеді. Жүргізілген зерттеу жұмыстары олардың көбі X–XII ғғ. пайда болғандығын көрсетіп отыр. Қызылқорған-3 төрткүлінің қасындағы Қызылқорған-1 төрткүлінен алынған үлгіге жүргізілген талдау жұмыстары, оның XIII ғ. жататындығын көрсетті. Олай болса, жоспары бойынша шаршылы келген ескерткіштер қарахандықтар уақытынан кейін де өмір сүргендігін көруге болады.

Қорытындылай келе, бір-бірімен белгілі бір қашықтықта орналасқан төрткүлдердің өзара байланыстарының бар-жоғын келешекте кешенді зерттеу жүргізу барысында және нақты өмір сүрген уақыттарын пәнаралық зерттеулер жүргізу арқылы анықтауға болады.

Әдебиеттер тізімі

- Ақымбек Е. Қызылқорған қалажұрты // Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Талас ауданы. Алматы, 2010. 224 б.
- Ақымбек Е.Ш., Шагирабаев М.С. Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдердің зерттелу тарихы // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы № 1 (29.) 2022 <https://edu.e-history.kz>
- Алипчиев С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры джамбулской области. – Джамбул, 1982. – 208 с.
- Археологическая карта Казахстана // Коллективная монография. — Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1960. – 498 с.
- Археологические памятники Таласской долины (Отв. ред. П.Н. Кожемяко) // Фрунзе: 1963. – 264 с.
- Байпаков К.М. Городища типа «торкуль». // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата. Наука, 1978. С. 80-97.
- Бартольд В. В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893-1894 гг. Москва: Наука, 1966. Т. IV. – 497 с.
- Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. Историко-археологический очерк. Алма-Ата: КазОГИЗ, 1941. 87 с.
- Диваев А.А. Киргизская легенда о постройке Акыр-Таша // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М.М. Туркестан: Туран, 2011. С. 355-356.
- Елеуов М. Средневековая культура городов и поселений Чуйской долины: I – начало XIII вв. (Вопросы типологии и фортификации). Дисс... канд... ист. наук. – Алма-Ата, 1991. – 234 с.
- Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Байзақ ауданы. – Алматы, 2010. 204 б.
- Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Жамбыл ауданы. – Алматы, 2010. 212 б.
- Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Жуалы ауданы. – Алматы, 2013. 209 б.
- Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Сарысу ауданы. – Алматы, 2014. 184 б.
- Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Талас ауданы. Алматы, 2010. 223 б.
- Иванов Д.Л. По поводу некоторых Туркестанских древностей. - Известия Имп. Русского Географического общества, 1885, Вып. 1-6. Т.21, с. 1–16.
- Каллаур В.А. Древние местности Аулиеатинского уезда на старом караванном пути из Тараза (Таласа) в восточной Туркестан // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М.М. Туркестан: Туран, 2011. С. 78-85.
- Лаврентьев В.П. Краткий перечень бугров (курганов) находящихся в черте г. Аулие-ата // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М.М. Туркестан: Туран, 2011. С. 223-227.
- Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край. – Санкт Петербург, 1870. – 51 с.
- Отчет императорской археологической комиссии за 1890 г. – Санкт Петербург, 1892. С. 77-122.
- Пацевич Г.И. Акыр-таш (Ахур-таш, Таш-акыр). Археологические работы. 1940 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Ф. 2, оп. 2, д. 38, 9 л.

Ремпель Л.И. Археологические памятники в дальних низовьях Таласа // Труды ИИАЭ. Т. 1. – 1956. – С. 60-72.
Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. – Алматы, РГКП «НИПИ ПМК», 2002. – Т.2. – 350 с., карты, ил.

Шалекенов У.Х. Отчет «Археолого-этнографическое изучение Чуйской долины» (1983 г.) // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. Описание 2, д, 1957, 117 с.

E.Sh. Akymbek, M.S. Shagyrbayev, N.B. Nurgali, R.K. Abir
NEW DATA ON MEDIEVAL TORTKULS OF THE TALAS VALLEY
(RESULTS OF 2021-2022 FIELD STUDIES)

The article considers data on a number of medieval sites (tortkuls) discovered by archaeologists of the Talas detachment (head: Akymbek E.Sh.) of the South Kazakhstan Complex Archaeological Expedition in the Talas Valley in 2021-2022. Sites were discovered mainly on the banks of the Talas River, its old beds and channels of Shalke, Karabakyr. Plans for tortkuls such as Shalke, Zylikha, Arna, Akaryk, Karabakyr, Balta, Kyzylkorgan-3 were documented, they are rectangular or square, surrounded by ramparts. Its walls are oriented on the parts of the world. At the corners and walls, traces of towers are visible. Some tortkuls have low walls, some have preserved high ones. The cultural layers of the sites are different: in some they are very significant, in others it is completely absent. The locations differ from each other: tortkuls of Shalke and Zylikha are on the banks of the river opposite large tortkuls (Narymbay, Zhargul), tortkul Arna on the territory of a large hillfort, tortkuls of Akaryk and Karabakyr next to big medieval hillforts (Ohkhum, Talapty), tortkul of Balta on the shore of the dry bed of Talas River (between the sites of Taitobe and Kyzylkorgan), the tortkul of Kyzylkorgan-3 are located in the rows of the tortkuls of Kyzylkorgan-1-2. Analysis of samples and comparative analysis of ceramics collected from surface of sites and in surrounds showed that most of the tortkuls existed in Karakhanid times.

АРХЕОЛОГ И. И. КОПЫЛОВТЫҢ ТАЛХИЗ ҚАЛАШЫҒЫНА ЖҮРГІЗГЕН ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Қазіргі Талғар қаласының оңтүстігіндегі Талғар өзеннің оң жағалауында орналасқан Талхиз қалашығы Қазақстанның ерте ортағасырлық қаласының мәселелерін және жалпы орта ғасырлардағы урбанизация процесін зерттеуге арналған маңызды ескерткіштердің бірі болып табылады.

Талғар қалашығына алғашқылардың бірі болып назар аударған В.Д. Городецкий 1921 және 1924 жылдары қаланы зерттеді. Зерттеулердің нәтижесінде оның қолжазбасынан қалашық туралы сондай-ақ елді мекеннен табылған заттар туралы қысқаша жазбалар болды, аталмыш деректер 1928 жылы «Талғар қалашығы» деген ғылыми мақаланың жазылуына түркі болды.

В.Д. Городецкий Талғар қалашығының маңындағы қала құрылысына дейін салынған ескерткіштердің бар екендігі туралы жоғарыда көрсетілген мақаласында айта келе, олардың арасында тас мүсінді қабірлер де бар екендігін айтады. Бұл дегеніміз Талхиз қалашығы бос жерде емес, сол уақытқа дейін де өмір сүрген аумақта пайда болғанын көрсетеді (Городецкий, 1928, с. 49-55).

1939 жылы қалашықтағы алғашқы қазба жұмыстарын А.Н. Бернштам басқарған археологиялық экспедиция жүргізді, зерттеуші мәдени қабаттың сипатын ашу мақсатында бекіністі үш бөлікке бөлетін стратиграфиялық шурф салды. Одан кейінгі жылдары қалашық аумағына И.И.Копылов бастаған археологиялық қазба жұмыстары ұзақ жылдар бойы жүргізілді. Сондай-ақ ескерткішке К.М. Байпаков, Т.В. Савелева сынды археологтардың басқаруымен археологиялық экспедициялар жүргізілген (Байпаков және т.б. 2002, с. 28-29).

Археолог И.И. Копыловтың жеке іс-құжаттарына назар аударсақ, 1955 жылдан бастап 1990 жылдарға дейін қалашықты И. И. Копыловтың басшылығымен Талғар археологиялық экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізген.

Археологиялық қазба жұмыстары барысында қалашықтың әртүрлі жерлерінен тұрғын үй, өндірістік және аула құрылыстары бар оннан астам үй құрылыстары ашылған. И.И. Копыловтың қазба жұмысы барысында оңтүстік қала жағының батыс бұрышындағы үй құрылыстарының біріне толығымен қазба жұмысы жүргізілген. Аталмыш жерден үш қонақ бөлме, үш қойма және қоршалған шаруашылық ауласы анықталған.

И.И. Копыловтың мәлімдеуінше Талғар қалашығындағы қазба барысында сирек кездесетін ерекше өнер туындыларын тапқандығын айтады. Зергерлер үйлерінің бекініс бөлігінің ортасында піл сүйегінен ойылған ерекше композициялы буддистік мүсін табылған. Елді мекеннің әртүрлі бөліктерінде піл сүйегінен жасалған алты шахмат фигурасы табылды. Торевт үйінде, қала орталығында торевтиканың керемет туындылары анықталған. Осындай керемет олжалардың барлығы ескерткішке ерекше назар аударуға лайық екендігін, сақтау мен зерттеудің шұғыл шараларын жүргізуді талап ететіндігін көрсетеді деп жазған И.И. Копылов мақаласында.

И.И. Копылов жетекшілігімен 1981 жылы Абай атындағы ҚазПИ Талғар археологиялық экспедициясы Қазақстан тарихы мен мәдениеті ескерткіштерін қорғау қоғамының орталық кеңесі қаржыландырған «ежелгі Талғардың тарихи топографиясы мен қала құрылысы» тақырыбын зерттеу мақсатында қазба жұмыстарын жүргізіп, қалашықтағы белгісіз бірқатар жаңа орындарды анықтады.

Ежелгі Талғардың қала құрылысы мәселесін зерделеу барысында қаланың бекіністі бөлігінің ортасында тас төселген көше ашылды. Жетісудың ортағасырлық қалаларының мәдениеті үшін сирек кездесетін бұл ескерткішті зерттеуге археолог И.И. Копыловтың жетекшілігімен Талғар экспедициясы далалық маусымы жұмысын жүргізген. Ал Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық қалаларының көше желісі мәселелері бойынша арнайы еңбектердің жоқтығы, зерттеуді қиындатқандығы туралы И.И. Копылов өз жазбаларында айтады.

Бірақ Орта Азияның кейбір қалаларының көшелері туралы қысқа мәліметтер араб тілінде жазылған ортағасырлық авторлардың жазбаларында кездеседі.

Аталмыш сала бойынша В.В. Бартольдтың «Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан» еңбегі үлкен қызығушылық тудырады онда ортағасырлық авторлардың шығармаларынан алынған үзінділер келтіреді, Орталық Азия қалаларын сипаттау кезінде көшелердің сызбаларын және олардағы инфрақұрылымдар көрсетілген (Бартольд, 1963, с. 140-142)

Қазақстан мен Орта Азияның ежелгі және ерте ортағасырлық қалаларының көше желісі арнайы археологиялық қазбаларда кездеспегендіктен, археологиялық әдебиеттерде аталмыш мәселеге арналған арнайы жұмыстар жоқ. Бірақ көшелер мен аллеялардың жекелеген сегменттері қазылған аумақтар жалпы территорияға кіргендіктен, сол кезде жазылған қазба жұмыстарының есептерде ішінара жалпы сипаттама берілген. Ежелгі қалалардағы көше желісі мәселелерін зерделеу Қазақстанның ортағасырлық қалаларының мәселелерін зерттеу барысында өзекті екендігі белгілі. Өйткені бұл мәселе қалалардағы инфрақұрылымдардың даму деңгейі мен орналасу мәселелерін анықтауға негіз болады.

Ортағасырлық Талғар қалашығының көше желісін зерттеу жұмыстары 1981 жылы мамыр айында И.И. Копылов жетекшілігімен далалық археологиялық қазба жұмысы кезінде ұзындығы 154 м-ден асатын қала ішіндегі көпір көшесінің бір бөлігіне арнайы қазба жұмысы жүргізілген. Қазба барысында көшеге іргелес дуал қабырғасынан 25-30 см тереңдіктегі мәдени қабаттың алғашқы шым қабатын алып тастағаннан кейінгі тазартылған қалыңдығы 5-10 см құм мен қиыршық тастан тұратын тас төселген көшенің алғашқы жоғарғы қабаты пайда болды, оның астынан қалыңдығы 15-20 см нығыздап төселген тастың екінші дейгейі анықталды деп жазады И.И.Копылов өзінің мақаласында. Ары қарай жүргізілген қазба жұмысы барысында үшінші қабат анықталды, онда құм мен ұсақ қиыршық тастармен араласқан шаруашылық қалдықтары күл, көмір, қыш, жануарлар сүйектері, металл және түрлі киім материалдары бар қоқыстар табылған. Жоғарыда айтылған үш қабаттың түбінен 20-30 см болатын негізінен жалпақ тастар төселген жабындыдан тұратын қабат анықталған. Осылайша төрт деңгейден тұратын көпір көшенің жалпы қалыңдығы 50-70 см-ге дейін, оның қазба аймағындағы ені 2,5-3 м, ұзындығы 42 м болатын оңтүстік шығыстан оңтүстікке қарай аздап бұрылған аймақта ежелгі Талғар қаласының алғашқы көпірлі көшесі анықталған екен.

Көпірлі көшелер қоқыс қоспалары қосылған саз балшықтармен тұрғызылған. Қалашық ортасынан ағатын «поповский» деп аталатын арыққа жақын тұрғызылған көпір көшелерінің жоғарғы үшінші қабаты бұзылған, төменгі іргетас қабаты жартылай ғана сақталған екен.

Осы күнге жеткен деректер бойынша Талхиз қалашығының оңтүстік шығыстан солтүстік батысқа қарай бағытталған №1 қазба жұмыстарын жалғастыру кезінде мәдени қабаттың жоғарғы қатты қопсытылған қабатын алып тастағаннан кейін көпір көшелерінің белгілері құммен қиыршық тас түрінде анықталынып, қазба барысында белгілі болғандай тығыз төселген тас қабаты табылған.

Көпір көшесін жаппай тастардан тазарту арқылы көпірді жасаудың техникалық әдістерін анықтауға үлкен мүмкіндік туғызды дейді зерттеуші И.И. Копылов өз еңбегінде. Белгілі болғандай қазбаның батыс бөлігінде көпірдің оңтүстік шеті түзу бағытта салынған құммен сазды сұйық ерітіндісімен құйылған жаппай жалпақ тастар төселген. Ары қарай зерттеу арқылы көпірлі көшені салудың техникалық әдістерін зерттеу барысында белгілі болғандай оны тұрғызудың негізгі материалдары тас, қиыршық тас, құм, саз балшық және тұрмыстық қалдықтар болғандығы анықталды.

Демек, И.И. Копыловтың мәлімдеуі бойынша 1981 жылғы бірінші далалық маусымның қазба жұмыстары кезінде Талхиз қалашығының көше желісін зерттеу барысында көпір көшесінің батыс бөлігі ашылған, бұл аумақ қалашықтағы көше орналасуының магистральды сипатқа ие екендігін анықтаған. Яғни батыс бекініс қақпасынан солтүстік шығыстан оңтүстік батысқа дейін созылған және тұрғын үйдің массивтерін тең екіге бөліп жатыр, солтүстікпен оңтүстікке дейінгі дуалдардың аралығы 139-153 м-ге дейін болған. Осы магистральдық көшеден меридиандық бағытта қаланың тұрғын үй массивтерін құрайтын көшелер, аллеялар мен тұйықтар өтеді деп көрсеткен,

Дегенмен, қазба барысында қыш бұйымдар мен күнделікті тұрмысқа қажет заттардың сынықтары мен қалдықтарымен көмілгені анықталған. Көпір көшесін қазу барысында негізінен екінші қабатта қала тұрғындарының экономикалық және мәдени-саяси өмірінің әртүрлі салаларын бейнелейтін көптеген бұйымдар және түрлі киім материалы табылған. Табылған заттардың басым бөлігін асхана мен ас үй ыдыстарының сынықтары қыштан жасалған бұйымдардың фрагменттері, сфералық пошынды қазандар, садақ ұштары, ыдыстың тұтқалары, тостағандар, құмыралар, үлкен хумдар мен хумшалардың ернеуі, түбі, бүйірі сынды бөлшектері, шырағдан және т. б. көптеген ыдыстардың бөліктері табылған олардың басым көпшілігі станокта өндірілген және күйдірілген. Түрлі түсті бояулармен сырланған қыш бұйымдарға Қараханид дәуіріне тән (XI-XIII ғасырдың басы) геометриялық және түрлі толқынды өрнектер безендірілген. Тостаған, кесе, шырағ сынықтарында кездесетін жылтыратылған қыш XI – XIII ғғ. басында кеңінен таралған қара қоңыр, жасыл, ақ, сары бояулармен боялған ою-өрнектермен безендірілген. Демек, керамикалық токсиндердің, әртүрлі пішінді шұңқырлардың және сәндік сүйек мөрлерінің, сондай-ақ өндіріс қалдықтарының табылуы қалада қолөнердің кең таралғанын көрсетеді.

Сондай-ақ қорғасын, мыс, қола кесектері, мыс, қола балқыту, құю және түрлі металл қалдықтары, мыс, қола, күмістен жасалған пішінді бұйымдар да үлкен мәнге ие. Темірден жасалған түрлі бұйымдар да табылған. Яғни торевт монеталары, мөртабан формалары, кейбір механизмдердің бөліктері, ат әбзелдерінің керек жабдықтары, белдік ілгектері, тері бұйымдарын тігуге арналған инелер сынды тұрмыстық заттардың қалдықтары көптеп табылған. Мұның бәрі қалада түрлі-түсті немесе қара металлургия, зергерлік қолөнер, темір ұстасы болғандығын, сондай-ақ қала тұрғындары мәдени-саяси өмірінің түрлі салаларына жұмыс жасағандығын көрсетеді. Сондай-ақ қол диірмендердің бөліктері, диірмен жабдықтары, қоңыраулар, ерітінділер және т.б. түріндегі тастан жасалған бұйымдар қалада тас кесу өндірісінің бар екендігін айғақтайды. Шикізат әйнегінің бөліктері және одан жасалған бұйымдардың әртүрлі фрагменттері мұнда әйнек өндірісінің бар екендігін көрсетеді дейді И.И. Копылов өз еңбегінде (Копылов, 1978, с. 30-35).

Аталмыш қазба барысында табылған жеті монеталы мыс дискілер XI ғасырдың аяғымен XIII ғасырдың бірінші жартысына дейін қала өміріндегі мәдени қабаттарынан зерттелетін қабаттарының мерзімдерін нақтылауға септігін тигізген. Импортқа жататын фарфор ыдыстарының сынықтары, көгілдір моншақ, піл сүйегінен жасалған қолөнер туындылары қала тұрғындарының басқа мемлекеттермен сыртқы экономикалық және мәдени-саяси байланыстардың болғандығын көрсетеді.

1981 жылы археолог И.И. Копылов басқарған археологиялық қазба барысында ашылған ежелгі Талғар көпір көшесінің тарихи-мәдени маңыздылығы туралы нақты қорытынды жасау мәселесі аса күрделі екендігін зерттеуші айта келе, ерте ортағасырлық Қазақстан қалаларының қала құрылысы тарихындағы және мәдени өміріндегі мұндай фактілер жиі кездесетін құбылыс емес екендігін алға тартады. Демек, аталмыш мәселені түпкілікті зерттеу және шешу жалпы мәселенің көптеген аспектілерін қала құрылымын анықтауға мүмкіндік береді, ал екінші жағынан, бұл қаланың әлеуметтік-экономикалық құрылымдық мәселесін шешуге, осы ескерткіштегі урбанизацияның даму дәрежесін анықтауға және Іле аумағындағы қалалары арасындағы ерекше мәнге ие ескерткіш екендігін айғақтайды.

Қазақстан аумағында VIII-XIII ғғ. мерзімделетін ортағасырлық қалалар Ұлы Жібек жолы арқылы көрші елдермен байланыс орнатып, қалалық мәдениеттің дамуына ықпал етті. X-XI ғғ. қалалық мәдениет шарықтау шегіне жетті. Аталмыш уақытта Жетісу және Оңтүстік Қазақстанның ортағасырлық қалаларында өздерінде қыш бұйымдарын жасайтын цехтар мен пеш орындары пайда болды. Талғар қалашығынан археологиялық қазба жұмысы барысында табылған керамикалық заттар мен импорттық бұйымдар халықаралық байланыстың негізгі көрінісі болып табылады. Талғар елді мекенінен табылған қыш бұйымдардың технологиялық өңделуінде өзіндік ерекшеліктері бар. Мұндағы қыш бұйымдардың құрамында өзен құмы көбірек пайдаланғанын зерттеу барысында жасалған сараптамада белгілі болды. Бұл дегеніміз Талғар өзеннің жақындығын меңзесе, екінші жағынан жергілікті шикізатты тиімді пайдаланғанын көрсетеді. Сондай-ақ құрылыс материалдары ретінде Талғар өзенінің бойындағы ірі тастар, саз балшықтар, шикі кірпіштер қолданылған. Зерттеу барысында белгілі болғандай құрылыстың іргетасы жерге 20 см-ге дейін терендетіле орнатылған екен (Копылов, 1978, с.20-25).

Қалашықта тіршілік еткен адамдардың басым көпшілігін қолөнершілер құраған, олар көбінесе өздерінің шеберханасын ашып, жасаған бұйымдарын сатумен айналысқан. Шеберхана орындарына жүргізілген қазба барысында белгілі болғандай елді мекеннің қолөнершілері жергілікті халықты күнделікті өмірде тұтынуға қажет шаруашылық және тұрмыстық бұйымдармен қамтамасыз етіп отырған.

Талғар қалашығынан табылған қыш бұйымдар, қара және түсті металдар, шыны бұйымдар елді мекенде қолөнер, көзешілік, мыс балқыту, зергерлік түрлерінің даму деңгейін анықтауға елді мекенге жүргізілген кешенді археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінен жақсы мәлімет берілген. Қалашыққа жүргізілген түрлі кезеңдегі қазба жұмысы барысында америкалық, германиялық, жапондық ғалымдар келіп зерттеу жұмыстарын жүргізген. Археологиялық қазба барысында археологтармен қатар эколог, геоморфолог, топырақтанушы, палеоботаник, палеозоолог сынды түрлі саланың мамандары да қатысқан. Демек, зерттеушілердің мұндай құрамда болуы қалашыққа кешенді түрде зерттеу жұмыстарын жүргізуге жақсы әсер етеді. Сол кезде жасалған кейбір сараптама әлі күнге дейін деректер қатарынан табылуда.

Археолог И.И. Копыловтың мәлімдеуі бойынша, ұзақ жылдар бойы жүргізілген қазба барысында Талғар қалашығынан табылған заттардың басым көпшілігін қыш ыдыстар құраған. Сондай-ақ қазба барысында табылған қыш бұйымдардың арасында қою жасыл және сары қоңыр түсті сырлы ыдыс сынықтары жиі кездеседі. Қыш бұйымдардың осындай түрлері XI-XIII ғасырдың басындағы көптеп жасалған. Сонымен қатар ортағасырлық Талғар қалашығына жүргізілген археологиялық қазба

жұмыстарының нәтижесінде қаланың қорғаныс қабырғасы мен қақпасы, тұрғын-үйлер мен жекеленген үйлер, шеберханалардың сондай-ақ жергілікті тұрғындар жүрген көшелер мен жаяу жүргіншілердің жолдарының орналасуын көруге болады. Қазба барысында табылған материалдардан Ұлы Жібек жолының бойындағы ірі қалалардың бірі Талхиз қалашығында сауда-саттық, халықаралық қарым-қатынас, мәдени байланыс, қолөнер, рухани және материалдық мәдениеттің қалыптасу мен даму кезеңдері туралы көп мәлімет алуға мүмкіндік туды делінген археолог И.И. Копылов зерттеулерінде (Жұмай, 2021, 242-246 бб). Демек, И.И. Копыловтың Талхиз қалашығына ұзақ уақыт жүргізген қазба жұмыстарының барысында көптеген мәліметтер алуға болады.

Қорыта айтсақ, археолог И.И. Копыловтың ортағасырлық Талхиз қалашығына жүргізген археологиялық қазба барысында анықталған және табылған заттай деректерді қорық-музейге жинастыру арқылы үлкен көрме немесе экспозициялық зал жасақталса, ғылыми ізденістер мен зерттеулердің нәтижелерін көрсетуге таптырмайтын құнды мәліметтер болып табылады деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі

Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения Северо-восточного Жетысу. Алматы, 2002. С. 28-29.

Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1, М., 1963. С. 140-142.

Городецкий В.Д. Талгарское городище // Известия Среднеазиатского музея, Ташкент, 1928, Вып. 3. С. 49-55.

Копылов И.И. Культура древнего Талгара. Алма-Ата, 1978. // Рукопись. Личный фонд И.И. Копылова Фонды ГИКЗМ «Есік». Фонд музея ф. 3, о. 2, п. 64, л. 5. 49 с.

Жұмай Г. Археолог И.И. Копыловтың қазба жұмыстары (ортағасырлық Талғар қалашығы бойынша) // «Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары» атты «II Есік оқулары» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференция материалдары. Есік, 2021. 242-246 бб.

G. Zhumay

RESEARCH BY ARCHAEOLOGIST I. I. KOPYLOV ON THE TALKHIZ SETTLEMENT

The article describes the archaeological excavations conducted by archaeologist I. I. Kopylov in the medieval settlement of Talkhiz. I. I. Kopylov conducted archaeological excavations in various territories of the settlement from 1955 to 1991. During the excavations, furnace sites, bridge streets, residential and utility rooms, workshops of jewelers were revealed. Various valuable items were also found. Among them there are also imported products. This suggests that the medieval city of Talgar is a locality where international trade developed intensively, where jewelers and craftsmen met.

Valuables discovered during I. I. Kopylov's research of the medieval town of Talkhiz are currently on display in the expositions of many museums. In the course of working on the personal documents of the archaeologist, we will continue to demonstrate moments unknown to the scientific community.

КУЛЬТУРНЫЙ ЛАНДШАФТ ГОРЫ КАРАШАГЫЛ В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ ЧУ-ИЛИЙСКИХ ГОР*

Введение. Юго-восточная часть Чу-Илийских гор (район села Еспе) расположена южнее ущелия Тамгалы и севернее реки Копа, занимая треугольную площадь 23x8 км. Рельеф его составляют три основных горных хребта, сходящихся с северо-запада и запада к пос. Еспе: с северо-запада - горы Карашагыл (высшая вершина 1050 м над уровнем моря) и Алмалы; с запада горы Каракудук. Его гидрология состоит из двух основных водотоков: с СЗ на Ю ручей Кызылкайнар (самый крупный), с С на ЮВ ручей Алмалы (рис.1, 2).

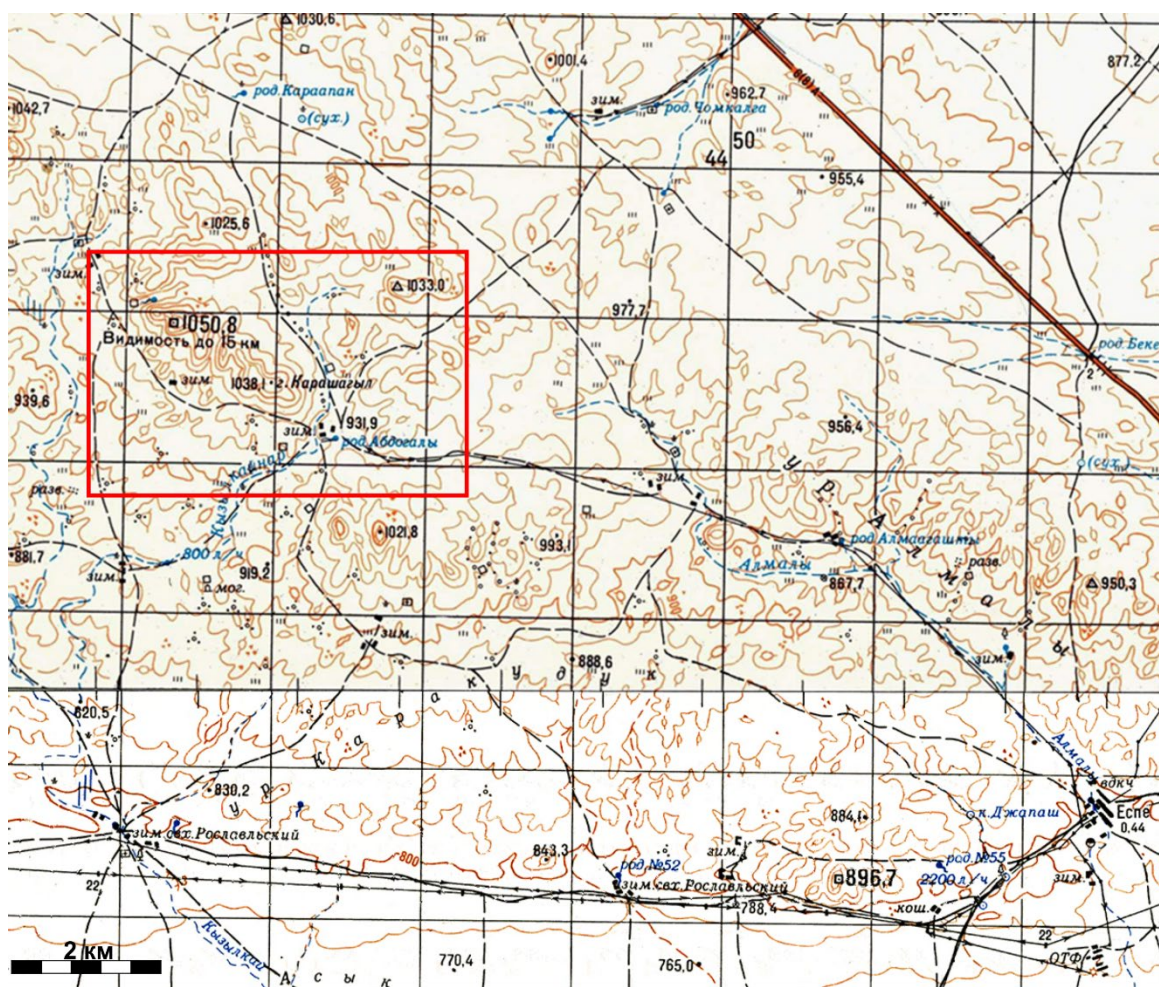

Рис. 1- Район с. Еспе: топографические карты масштаба 1:100.000 (К-43-08 и К-43-20).
Красная рамка: район гор Карашагыл.

Район был впервые исследован и частично описан в 2018 г. археологом А. Рогожинским и Тишиным (2018 г.), которые сообщили нам об археологическом значении этого района. Летом 2020 и 2022 годов Лабораторией Геоархеологии (ЛГА) в этом районе были выполнены два полевых исследования. В этих экспедициях были задокументированы 4 комплекса петроглифов (Карашагыл, Алмалы Северный, Алмалы Юг, Каракудук) и, между ними, отдельные наскальные рисунки, десятков поселений, датированных от бронзового века до Нового времени, 4 могильника бронзового века, 6

*Финансирование данного исследования осуществлено за счет национального гранта КН МНВО РК по проекту BR18574057: «Междисциплинарное исследование культурного наследия юго-восточных и восточных регионов Казахстана (Чу-Илийский ареал, Тарбагатай и Алакольская котловина, 2023-2024 гг.)».

курганных комплексов железного века, несколько тюркских и средневековых каменных сооружений и стоянка каменного века с литологическим материалом, типичным для среднего и позднего палеолита.

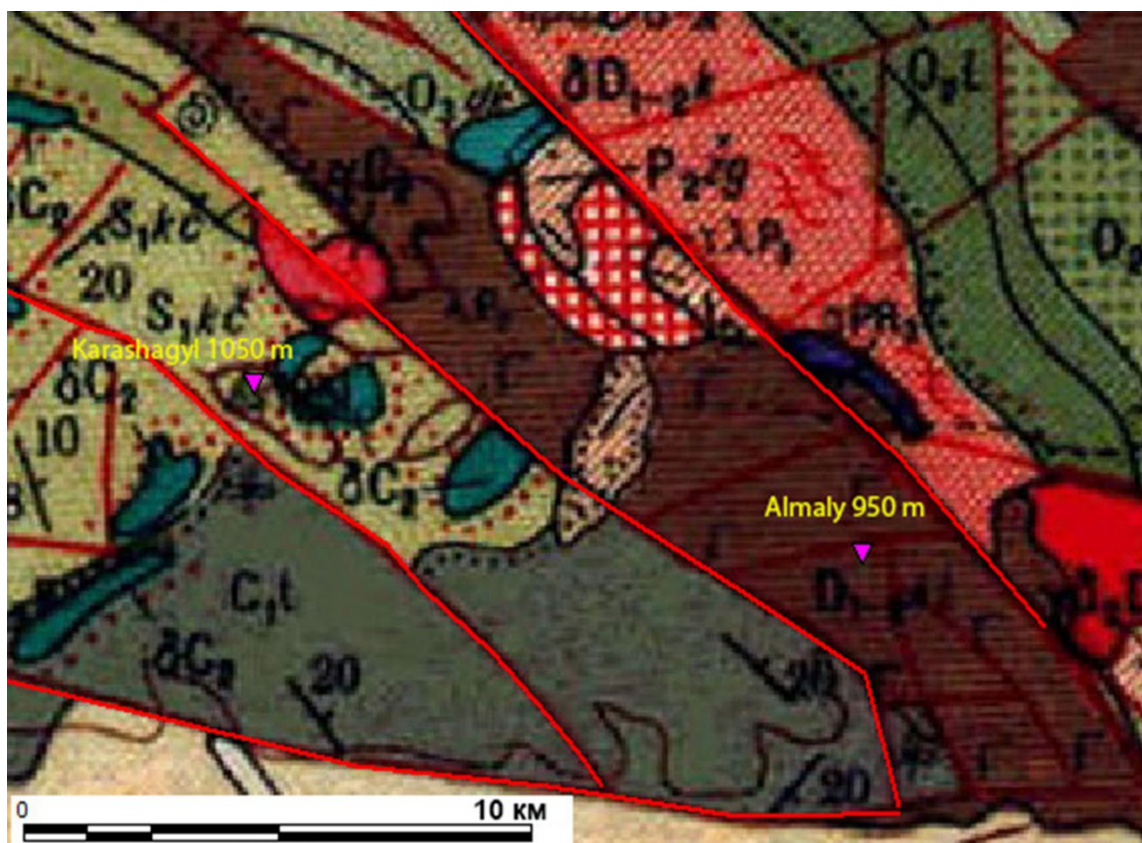

Рис. 2- Район с. Еспе: деталь геологической карты 1:500.000 (К-43-Б). Участок чистых алевролитов окружает пик Карашагыл 1050 м в пределах 1,5 км.

Хотя подробные отчеты по этой документации еще находятся в стадии разработки, здесь мы приводим лишь краткий отчет, посвященный культурному ландшафту, окружающему гор Карашагыл в радиусе 5 км от ее вершины. Стоит учесть, что только недавно исследованные горы Карашагыл выявили богатый археологический ландшафт, состоящий из памятников, охватывающих период от среднего палеолита до этнографического периода (рис. 3). Эта территория обеспечена обильным постоянным источником (названным на топокарте Абдогалы), питающим ручей Кызылкайнар, и включает в себя: палеолитическую стоянку, курганный комплекс из 7 рядов курганов и нескольких других курганов, 6 поселений (2 эпохи бронзы, 1 эпохи железного века, 3 Новое время), загоны и комплекс петроглифов, состоящий из 5 центральных и 2 периферийных групп.

1. Окружающая среда. Геолого-литологическая обстановка горы Карашагыл (две вершины, СЗ и ЮВ, на высоте 1050 и 1038 м н.у.м. соответственно) сложена мелко-среднезернистыми красными песчаниками с прослоями глинистых алевролитов, аргиллитов и алевропесчаников, относящихся к койчинской свите ($S_1 k\check{c}$) нижнего силура (План разведки, 2020, с. 34). В алевролитах, благодаря своим минералогическим свойствам, сосредоточены наиболее значительные палеолитические месторождения и наскальные изображения (рис. 2).

Рельеф его вытянут по оси СЗ-ЮВ на 2,8 км в длину и 1 км в ширину, на северо-западе от главного родника Абдогалы, притока ручья Кызылкайнар, активного круглогодично со средним дебитом 800 л/ч.

Растительный покров очень засушливый и состоит почти исключительно из полыни с некоторыми ивами, травой и тростником вблизи источника и активного ручья.

Фауна диких млекопитающих, которая в последнее время резко сократилась, традиционно состояла из зайца, дикого барана (архара), джейранской антилопы, косули, лисы и волка.

На юго-востоке горы Карашагыл есть действующая ферма, которая в значительной степени заброшена летом, когда скотоводы, как правило, племя Дулат из рода Ботпай, и большая часть своего скота переключают в Бесмойнак и Жетыжол в Заилийском Алатау в 70 км к югу.

2. Культурный ландшафт. Культурный ландшафт, окружающий гору Карашагыл, состоит из памятников, охватывающих весь средний и позднечетвертичный период. В него входят следующие памятники, перечисленные в хронологическом порядке (2.1-6).

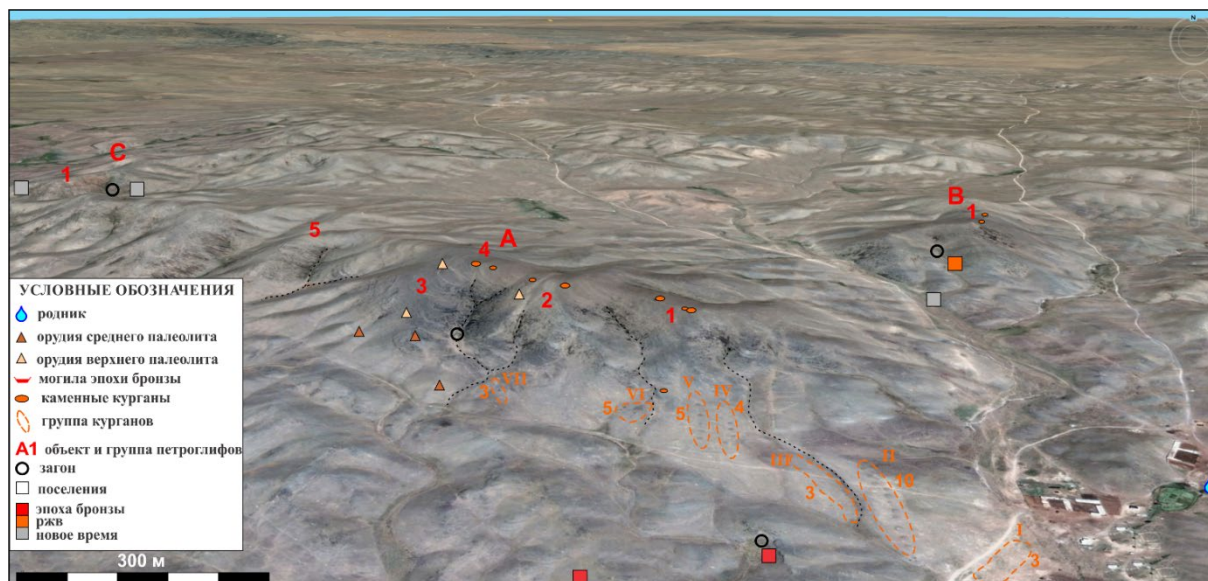

Рис. 3- Спутниковая карта горы Карашагыл и памятников ее культурного ландшафта (на фоне Google Earth)

2.1. Палеолитический памятник. Каменные отщепы и мустьерские скребки были обнаружены сотрудниками Лаборатории Геоархеологии в 2020 г. на южных склонах горы Карашагыл (рис. 1, 2) в районе серии рядов курганов (см. ниже 2.4) с более плотной концентрацией вокруг и выше самой северо-западной линии (рис. 3, VII). Из-за обилия прекрасного алевролитового материала местонахождение было предварительно интерпретировано как мастерская среднего палеолита. Коллекция репрезентативных поверхностных находок была собрана и передана на оценку археологу Д. В. Ожерельеву, присоединившемуся к экспедиции ЛГА в 2022 г. В ходе этих последних полевых работ Д. Ожерельев обследовал большую часть территории с обильными алевролитовыми отложениями, окружающими гору Карашагыл. Он собрал богатую коллекцию каменных орудий и отщепов на юго-западных склонах юго-западного пика Карашагыл (рис. 2). Предварительно каменный комплекс можно отнести к двум периодам: дефлированным крупным каменным орудиям и производственным отходам, относящимся к среднему палеолиту, и, в меньшей степени, более мелким, менее дефлированным каменным изделиям, характерным для верхнего палеолита. Инвентаризация показывает сходства с аналогичными алевролитовыми и кварцитовыми местонахождениями Северного Прибалхашья (Саяк и Семизбугу) и Чу-Илийских гор (Хантау, гора Жамбыл). Коллекция, которая все еще находится на стадии анализа, и в настоящее время частично опубликован (Ожерельев и др., 2023) и станет объектом более подробной публикации следующие месяцы.

2.2. Поселения бронзового века. Два поселения с поверхностными черепками эпохи от бронзового века до средневековья обнаружены в двух параллельных оврагах, в 100-200 м к северу от первых 500 м родника Абдогалы (рис. 3).

Восточное поселение включает каменные развалины зимовья и загон этнографического периода. Здесь артефакты бронзового века скудны, а большинство черепков относятся к железному веку и средневековью. В западном поселении без позднего заселения обнаружено большинство черепков поздней и финальной бронзы, некоторые с текстильным отпечатком (рис. 4). В районе крайней юго-восточной линии кургана, в 100 м к западу от современной фермы, какое-то крупное каменное полузаглубленное сооружение могло скрывать захоронение бронзового века, но самое крупное кладбище бронзового века находится в 3,2 км ниже по течению от родника на левой террасе р. Кызылкайнара и включает в себя около 15 гробниц, 3 из них с оградками.

Рис. 4. Коллекция черепков западного поселения бронзового века

2.3. Поселения железного века

Поселения раннего железного века, которые должны быть включены в двух предыдущих поселениях, также включает дополнительный объект, обнаруженный в овраге вверх по течению от Абдогалы под объект петроглифом Б (рис. 3). Вероятно, он состоит всего из одного дома и загона, где найдены типичные черепки железного века.

2.4. Курганный комплекс

В южной оконечности трех параллельных неглубоких ущелий, спускающихся с горы Карашагыл к западу от источника Абдогалы, в пролювии находятся 7 линий сакских курганов (I-VII) на нижней террасе (рис. 3). Первая восточная линия состоит из 3 каменно-земляных курганов диаметром в среднем 10 м и высотой 1,5 м; вторая линия, ближайшая к западу, является самой длинной и основной линией с 10 каменно-земляными курганами диаметром от 9 до 12 м и высотой от 1 до 2 метров. Следующие пять западных линий состоят соответственно из 3, 4, 5, 5 и 3 курганов, все со средним диаметром от 6 до 9 м и высотой около одного метра. Первые курганы 6-го и 7-го рядов являются каменными курганами.

На вершине хребта горы Карашагыл расположены 7 курганов, а на хребте, расположенном в 1 км СВ от последнего (вокруг объекта петроглифов Б), 2 кургана (рис. 3).

Немногочисленные изолированные курганы встречаются западнее в южном пролювии Карашагылских гор и по верхнему течению ключа Абдогалы.

2.5. Поселения современного периода

На крайнем западном и самом восточном подножиях северных склонов горы Карашагыл обнаружены три зимовки с каменным фундаментом. Самое крупное поселение находится внутри самого западного, состоящего из руин примерно 15 каменных жилищ (рис. 3).

2.6. Петроглифический комплекс горы Карашагыл

Петроглифический комплекс горы Карашагыл состоит из 3 объектов (А, В, С), всего 7 групп, 550 гравированных поверхностей с 2000 изображений (рис. 3). Объекты А и В выгравированы на поверхности алевролитов отличного качества, участок С на поверхностях песчаника плохого качества за периферией алевролитовой зоны.

Участок А является наиболее важным и состоит из 5 групп (G1-5), расположенных на вершине и южных склонах горы Карашагыл и пронумерованных с востока на запад. Количество гравированных поверхностей и изображений для каждой из 5 групп следующее: G1=56/205; G2=76/252; G3=120/393; G4=122/441; G5 29/147.

Объект В расположена на горе в 1 км СВ от Каршагыла, состоит из 1 группы, 115 поверхностей и 413 изображений высокой производительности.

Объект С – крайняя северо-западная долина Карашагылских гор, состоящая из 1 группы с 24 поверхностями и 115 рисунками неудовлетворительного исполнения.

Группы 3 и 4 объекта А расположены на вершине хребта на валунах, окружающих пик с лучшим алевролитовым породным материалом, и представляют по количеству и качеству наиболее богатые рисунки. Вместе они составляют почти половину всего репертуара карашагылского комплекса, около 244 гравированных поверхностей, в основном горизонтальных с хорошей блестящей патиной (солнечный загар), и около 837 изображений. Таким образом, их анализ является репрезентативным для других групп комплекса.

В их хронологии (на основе техники, патины, стиля, сюжетов) преобладают изображения сакского периода (45%) с изящными изображениями архаров в «сибирском стиле», за которыми следуют период поздней бронзы (33%), усунь (11%) и гравюры от средневековья до современности (11%). Что касается сюжетов, то наиболее многочисленными изображениями являются изображения архаров, большинство из которых относится к сакскому периоду, и очень динамичные сцены охоты с лучниками, относящиеся к периоду поздней бронзы. Изображения лошадей, верблюдов и быков очень ограничены по сравнению с другими комплексами Чу-Илийских гор. Но, с другой стороны, насчитываются 5 значимых изображений колесниц с осью, строго ориентированной на юг (функционирующих как компас) и богатый инвентарь рисунков собак и волков, среди которых несколько оригинальных рисунков кинокефалов (рис. 5.) и ликантропов, характерных для южных Чу-Илийских гор, и немногочисленные изображения борзых и овчарок.

Статистический и иконографический анализ петроглифического комплекса Карашагыла в настоящее время разрабатывается вместе с другими памятниками южной части Чу-Илийских гор и станет предметом предстоящей публикации в рамках текущего проекта, посвященного региону (см. благодарности).

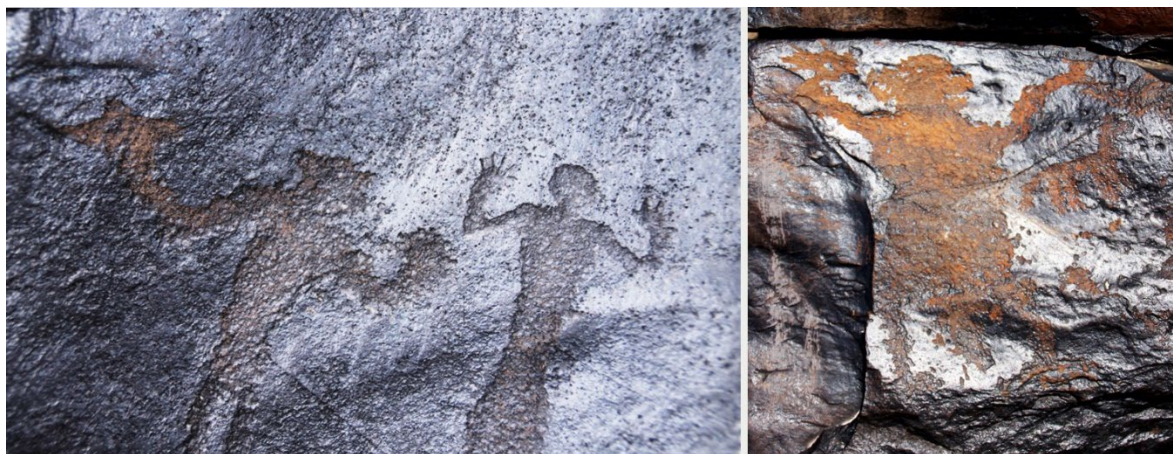

Рис.5- Изображения псоглавцов из группы 4 (слева) и группы 2 (справа) Карашагылского петроглифического комплекса

Список литературы

Ожерельев Д.В., Мамиров Т.Б., Сала Р., Деом Ж.-М., Ферапонтов А.И., Михайлов А.В. Исследования российско-казахстанской палеолитической экспедиции в Юго-Восточном Казахстане в 2022 году // Археологические открытия. 2023. (в печати)

План разведки твердых полезных ископаемых в пределах листа К-43-5 (ТОО “Baiken minerals”). Нур-Султан, 2020. С. 34.

Рогожинский А.Е., Тишин В.В. Комплекс рунических надписей и тамга-петроглифов долины Алмалы в Семиречье // Учёные записки музея-заповедника «Томская Писаница» Вып. 8. Кемерово, 2018. С. 77-91.

R. Sala and J.-M. Deom CULTURAL LANDSCAPE OF MOUNT KARASHAGYL IN THE SOUTHEASTERN CHU-ILI MOUNTAINS

The southeastern part of the Chu-Ili mountains located around the village Espe covers a triangular area of 23x8 km made of three main mountain ridges (mounts Almaly and Karashagyl at the N and NW and the Karakuduk mountains at the W). Its hydrology consists of two main networks: from NW to S the Kyzylkainar stream, from N to SE the Almaly stream. The Laboratory of Geoarchaeology (LGA) implemented two surveys in this area during the summers of 2020 and 2022. In this article, we present here just a short report focusing on the cultural landscape surrounding the mount Karashagyl in a range of 5 km from its summit. This area is provided with an abundant permanent spring (Abdogaly) feeding the Kyzylkainar stream and includes: a paleolithic site, a kurgan

complex made of 7 kurgan lines and several other barrows, 6 settlements (2 Bronze Age, 1 Iron Age, 3 Modern times), corals and a petroglyph complex made of 5 central and 2 peripheric groups. Due to the presence of siltstone (Aleurolite) surrounding the Karashagyl 1050 m peak within a range of 1.5 km, the area hosts very significant paleolithic deposits and rock engravings.

Д.В. Кепин¹, Е.Н. Титова²

¹Государственное научное учреждение
«Книжная палата Украины имени Ивана Федорова»,

²член УНК ICOMOS

г. Киев, Украина

E-mail: dKepin@gmail.com

СООТНОШЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО И ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНОГО ПАМЯТНИКОВЕДЕНИЯ

Зарождение памятниковедения как науки в Европе относится к эпохе Просвещения и связано с деятельностью основоположника наук археологии и искусствоведения И. И. Винкельмана (JohannJoachimWinckelmann) (1717 – 1768). В фундаментальной монографии «GeschichtederKunstdesAltertums» («История искусства древности») (Дрезден, 1764) ученый рассмотрел категорию «памятник» как социокультурный феномен в значении монумента и произведения живописи. Одним из первых исследователей, начавших разработку терминологии этой дисциплины в контексте сохранения археологического наследия, был чешский археолог, один из основателей археологического отдела Национального музея в Праге профессор Ян Эразим Воцел (JanErazimWocel) (1803 – 1871). В структуре гуманитарного знания он фактически выделил археологическое памятниковедение со своим объектом, предметом, методами и задачами исследования, указал на различия в структуре естественнонаучных и археологических музейных собраний (Wocel, 1843; Wocel, 1845).

В Украине обосновывается памятниковедение как наука в 1980–1990-е гг. Однако, исследователи рассматривают эту науку в контексте изучения и сохранения историко-культурного наследия (Пам’яткознавство..., 2014; Гриффен, Титова, 2019; Вступ до музеєзнавства..., 2019; Griffen, Titova, 2020; Griffen, Tytova, 2022). Ученые также в структуре памятниковедения выделяют и архитектурное памятниковедение со своим объектом и предметом исследования (Прибега, 2016).

Цель статьи – рассмотреть специфику памятниковедения в направлении сохранения объектов археологического и природного наследия.

По мнению чешского музеолога Й. Бенеша и немецкого – К. Шрайнера, изучением объектов культурного природного наследия с целью их сохранения *in situ* должна заниматься специальная научная дисциплина – памятниковедение, в то же время как движимые памятники являются предметом изучения музеологии, книговедения и архивоведения (Korčák, 1990; Scheriner, 1985).

Под археологическим памятниковедением понимаем науку междисциплинарного характера, занимающуюся изучением истории формирования и развития аксиологического подхода к сохранению и использованию археологических памятников в условиях природного ландшафта (рис. 1). В структуре археологического памятниковедения выделяем и археологическую скансенологию – науку на стыке археологии, памятниковедения и музеологии, носящую прикладной характер, в сферу которой входит весь комплекс мероприятий, связанных с проведением музеефикации памятников как технологического процесса, созданием экспозиций с демонстрацией раскрытых в ходе археологических, археолого-палеонтологических, архитектурно-археологических раскопок комплексов и/или отдельных объектов. Одной из важнейших задач археологической скансенологии является разработка концепций создания «археопарков» различных типов (Кепин, Титова, 2015).

Со второй половины XX в. естественнонаучном памятниковедении развиваются научные концепции организации природоохранных территорий, предусматривающие создание разных заповедников. Геологи и палеонтологи-музеологи (А. Маран Стеванович) считают, что именно организация природных заповедников, таких как «геопарки», с сохранением фоссилей *in situ* есть задачей этой науки. Образцы природы *ex situ*, должны сохраняться как коллекции в традиционных музеях. Это является задачей естественнонаучной музеологии. Исследовательница предложила для естественнонаучного памятниковедения использовать такие понятия как «георазнообразие» (англ. *geodiversity*) и «биоразнообразие» (англ. *biodiversity*). Исследовательница выделила палеонтологическое памятниковедение (MaranStevanović, 2014; MaranStevanović, 2019). Под памятником природы ученые понимают природный объект, имеющий выдающееся научное, культурное, историческое или эстетическое значение, который, имеет статус заповедника или заповедного режима. Делятся они на типы: комплексные, ботанические, зоологические, гидрологические, геологические. Каждый из типов делится дальше на подтипы (Ющенко, 1977). Одной из задач разных по форме природных заповедников, таких как «ландшафтный заказник»,

«национальный парк» и т.д., есть сохранение редкостных видов животных и растений и заповедание природно-территориальных комплексов (Смельянов, 1998).

В науковедении продолжаются дискуссии относительно классификации наук. Большинство исследователей делят науки на три группы: естественные, технические и общественные. Происходит процесс интеграции, что приводит к образованию новых наук. В частности, это касается таких наук как историческое ландшафтоведение и палеоэкология (Філософський словник, 1986).

Изложенное позволяет ставить вопрос о целесообразности выделения естественнонаучного памятниковедения – науки междисциплинарного характера, занимающейся историей исследования, сохранением и экспонированием гео- и биоразнообразия в условиях естественного ландшафта (рис. 2). Объект этой науки – недвижимые объекты природного наследия и редкостные популяции растительного и животного мира. Предмет – заповедание природного наследия. Это предусматривает организацию музеев-заповедников с разным административно-правовым статусом.

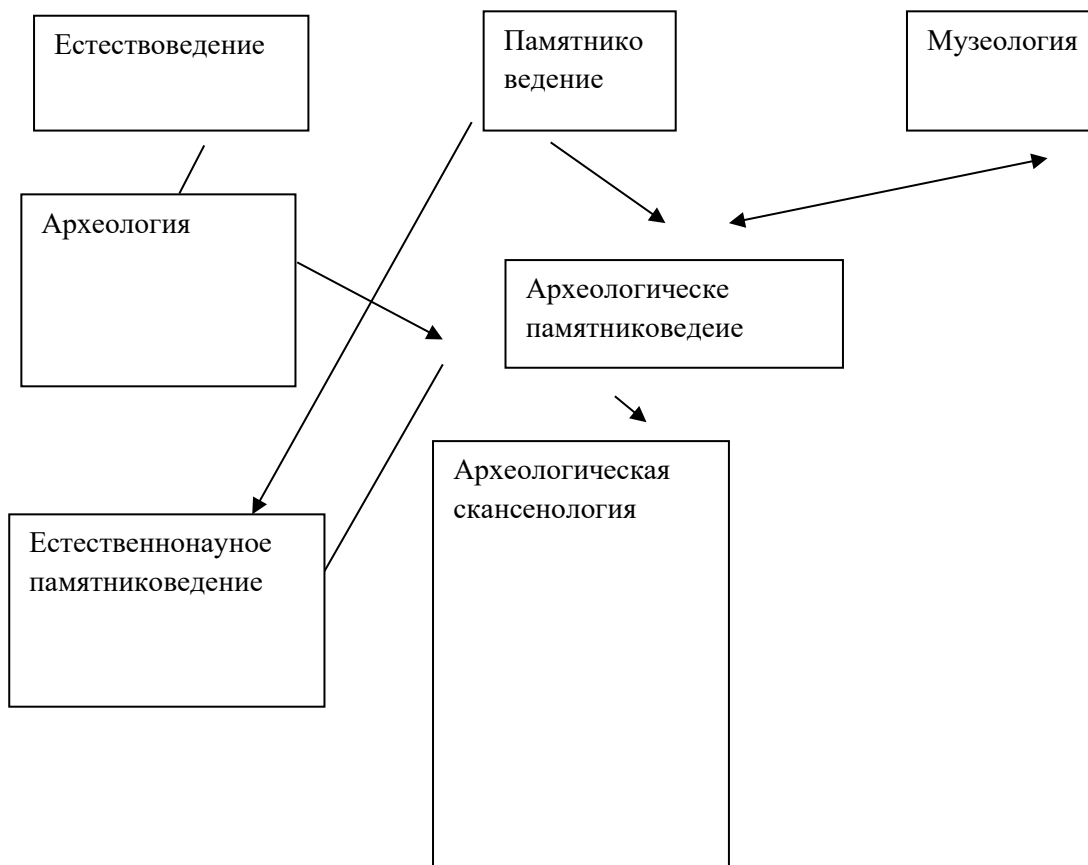

Рис. 1. Схема. Структура археологического памятниковедения

Рис. 2. Схема. Структура естественнонаучного памятниковедения

Список литературы

- Бачинский Г.А. Социоэкология: теоретические и прикладные аспекты. Киев: Наук. думка, 1991. 152 с.
- Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства: навч. посіб. / За наук. ред. О.М. Гончарової, С.Ж. Пустовалова. Київ: Вид-во Ліра, 2019. 490 с.
- Гріффен Л.О., Титова О.М. Місце пам'яткознавства в соціогуманітарному просторі України // Культурна спадщина як складова державної освітньо-виховної політики в Україні: кол. моногр. / Гоменюк В. М., Горькова А.О., Гріффен Л.О. [та ін.]: під заг. ред. Сенченко Н.М., Титової О. М.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2019. С. 3–27.
- Ємельянов І.Г. Збереження біологічного різноманіття як складова сталого розвитку України // Проблеми сталого розвитку України. Київ: Вид-во «Лібра», 1998. С. 232–238.
- Кепін Д.В., Титова О.М. Охорона палеоприродної та археологічної спадщини: монографія. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. 152 с.
- Пам'яткознавство: посібник для початківців / укл.: Л. О. Гріффен, О. М. Титова. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. 212 с.
- Прибега Л. Архітектурна спадщина України: пам'яткоохоронний аспект: монографія. Київ: Інститут культурології НАМ України, 2016. 256 с.
- Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування: Монографія. Київ: РВЦ «Київський університет», 1998. 146 с.
- Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.
- Ющенко О.К. Пам'ятки природи // Українська радянська енциклопедія: У 12 т. Київ: Наук. думка, 1977–1984. – Т.8. ОЛЕФІН-ПОПІЛН. С. 147–148.
- Griffen L.A., Titova E.N. Scientific status of monument studies // Intellektuelles capital – die grundlage für innovative entwicklung: philology, rechtswissenschaft, geschichte, kunstgeschichte. Monografische Reihe “Europäische Wissenschaft”. Karlsruhe: Scientific World-NetAkhatAV, 2020. P. 112–130, 145–146.
- Griffen L. A., Tytova O. M. On the Question of the structure of monument science // Norwegian Journal of development of the International Science. Oslo, 2022. N 79. Vol. 1. P. 3–7.
- Korčák P. Diskuse o teorii a metodologii památkové péče // Památky a příroda. Praha, 1990. Číslo 2. S. 65–74.
- Scheriner K. Fundamentals of museology. On the theory and methodology of collecting, preserving, decoding and utilizing musealia: Booklet six. Waren, 1985. 95 p.
- Maran Stevanović A. Conservation of paleontological heritage in Serbia: from philosophy to practice // Bulletin of the Natural History museum. Belgrad, 2014. N 7. P. 7–28.

Maran Stevanović A. Geoconservation in Serbia: background, current state, and perspective // *Revue Romaine Géologie*. București, 2019. Tome 63. P. 75–84.

Wocel J. E. O starožitnostech Českých a o potřebě chrániti je před zkázán // *Časopis českého museum*. Praha, 1845. Ročník. 19. Svazek. 4. S. 649–682.

Wocel J. E. O zachování starobilosti českoslowanských // *Časopis českého museum*. Praha, 1843. Ročník. 17. Svazek. 2.S. 286–291.

D.V. Kepin, O.M. Tytova
THE CORRELATION OF THE ARCHAEOLOGICAL
AND NATURAL SCIENCE MONUMENTOLOGY

The article deals with the relationship between the Archaeological Monumentology and the Natural Science Monumentology. In the structure of the Monumentology, the Archaeological Monumentology is highlighted. In turn, in the structure of the Archaeological Monumentology, Archaeological Skansenology is singled out – a science at the intersection of Archaeology, Monumentology and Museology, which is of an applied nature. The tasks of Archaeological Skansenology are: carrying out museumification of monuments as a technological process, creating expositions with a demonstration of complexes and / or individual objects revealed during archaeological, archaeological and paleontological, architectural and archaeological excavations; development of concepts for the creation of "archaeopaces" of various types. Natural Science Monumentology are understood as a science of an interdisciplinary nature, which deals with the history of research and the preservation and exhibition of geo- and biodiversity in the conditions of a natural landscape. The object of this science is immovable objects of natural heritage and rare populations of flora and fauna. The subject is the conservation of natural heritage. This provides for the organization of museum-reserves with different administrative and legal status.

М.З. Мусаханова¹, Ж.М. Мусаханова²

¹*Казахская национальная академия искусств им. Темирбека Жургенова*

²*Казахстанский институт менеджмента, экономики и прогнозирования*

г. Алматы, Казахстан

E-mail: mussahanova@mail.ru

ДИСЦИПЛИНА «ОСНОВЫ АРХЕОЛОГИИ» ДЛЯ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ» (ИЗ ОПЫТА ПРЕПОДАВАНИЯ)

В Казахской государственной художественной академии (ныне Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова) в 1995 году под руководством проректора по науке, кандидата искусствоведения, профессора Курмана Калиевича Муратаева открылась кафедра «История и теория изобразительного искусства». У истоков создания кафедры и новой специальности «Искусствоведение» стояли также кандидат философских наук, доцент Асия Саидовна Галимжанова, кандидат педагогических наук, доцент, член Союза художников и Союза журналистов РК Кудайберген Болатбаев.

Кафедра «История и теория изобразительного искусства» – это не только учебный, но и научный центр. Профессорско-преподавательский состав кафедры постоянно ведет научно-методическую работу по изучению и внедрению в образовательный процесс новейших открытий в области искусств (История, 2023).

Дисциплина «Основы археологии» является базовым предметом учебной программы специальности «Искусствоведение», состоит из лекционного материала (20 часов), семинарских занятий (20 часов), предусматривающих самостоятельную работу студентов. Программа курса рассчитана на 4 кредита – 120 учебных часов. Предмет изучается в 3-м семестре. В процессе изучения дисциплины студенты знакомятся с совокупностью всех материальных ценностей, созданных определённой культурой, бытом народов. Непосредственным и необходимым продолжением лекционного курса «Основы археологии» является учебная археологическая практика, входящая в базовую часть профессионального цикла образовательной программы КазНАИ им Темирбека Жургенова по направлению подготовки В024 Искусствоведение, 6В02195 - Искусствоведение (бакалавр).

Цель курса: сформировать у студентов систему знаний о возникновении, становлении и развитии человеческого общества и его материальной и духовной культуры на протяжении бесписьменного периода, а также древней и средневековой истории человечества по материальным следам человеческой деятельности, вещественным археологическим источникам – артефактам.

Задачи курса:

- познавательная – изучение процессов антропогенеза и культурогенеза;

- практическая – ознакомить студентов с основами археологической науки и основным кругом археологических материалов по древней и средневековой истории;

- методологическая – привить навыки анализа социокультурной и художественной среды.

Пререквизиты курса: «Культурология», «Источниковедение»

Постреквизиты курса: «Казахское искусство с древнейших времен до XIX века», «Музееведение», «Экспертиза произведений искусства»

Компетенции обучающегося:

- умеет ориентироваться в разделах археологии;

- понимает значение археологии в системе исторических дисциплин, ее задачи и методы;

- обладает культурой мышления, способностью к обобщению, анализу, восприятию информации, постановке цели и выбору путей ее достижения;

- правильно применяет специфическую терминологию;

- использует методы изучения памятников материальной культуры и их консервации в творческих проектах;

- владеет навыками историографического и библиографического анализа.

Результаты обучения по дисциплине:

- способен осуществлять историко-культурные задачи по изучению, пропаганде археологического наследия в профессиональной деятельности искусствоведа;

- понимает закономерности развития и места археологии в контексте развития истории и культуры;
- знает основные этапы развития археологии;
- владеет терминологией, позволяющей характеризовать развитие археологической науки;
- умеет визуально определить время бытования и назначения тех или иных артефактов;
- применяет полученные знания на практике (Мусаханова, 2022, с. 7-8).

Тематический план курса «Основы археологии»
(4 кредита, 120 часов)

Неделя	Тема	Формы организации занятий и количество часов			
		Лекция	Семинар	СРОП	СРО
1	Введение. Предмет, цели и задачи изучения курса	2	1	1	4
2	Процессы антропогенеза и культурогенеза	1	2	1	4
3	Периодизация археологии	1	1	2	4
4	Основные приемы полевых археологических исследований	2	1	1	4
5	Система полевой археологической фиксации	1	2	1	4
6	Содержание современных археологических методов и разработок	1	1	2	4
7	Кремень как археологический материал	2	1	1	4
8	Кость как археологический материал	1	2	1	4
9	Керамика как массовый археологический материал	1	1	2	4
10	Кожа как археологический материал	2	1	1	4
11	Металл и изделия из него в археологии	1	2	1	4
12	Нумизматика, её предмет и методы изучения	1	1	2	4
13	Жилища в археологии	2	1	1	4
14	Одежда человека в прошлом	1	2	1	4
15	Охрана археологического наследия	1	1	2	4
	ВСЕГО	20	20	20	60

В ходе освоения курса «Основы археологии» студенты изучают рекомендуемую литературу и электронные ресурсы, активно участвуют в лекционных занятиях с применением интерактивных форм в образовании: мозговой штурм, деловые и ролевые игры, case-study и т.д. Кроме того, в рамках технологии инновационного образования в контексте опережающего профессионального обучения осуществляют подготовку и защиту выполненных заданий, согласно утвержденного плана и графика семинарских занятий, СРОП и СРО. На 7 и 15 неделях рубежного контроля разрабатывают творческие проекты и представляют в виде презентации на заданные темы согласно требованиям и методическим рекомендациям.

В заключительной 15 теме курса студенты знакомятся с важными вопросами охраны археологического наследия:

1 вопрос. Работа на археологическом памятнике.

Охрана археологического наследия – комплекс мероприятий государства, его органов, предприятий, заведений, учреждений и организаций, осуществляемых в соответствии с законодательством и направленных на учет (выявление, научное изучение, классификацию, картографирование, государственную регистрацию), защиту, сохранение, надлежащее содержание, соответствующее использование, консервацию, реставрацию, реабилитацию и музеефикацию объектов археологического наследия, а также распространение знаний об археологическом наследии.

Предраскопочные обследования. Современная методика требует проведения до раскопок тщательных предварительных исследований. Необходимо учесть, что самое лучшее время для предварительного обследования - ранняя весна или осень, когда нет обильной растительности.

Место нахождения любого памятника должно быть внимательно осмотрено с целью установления его границ. Необходимо составить детальный план, содержащий совокупность сведений о поверхности памятника: рельефе, углублениях и возвышенностях, ямах, пограничных рвах и валах, а также участках выходов культурного слоя. Одновременно проводится нивелировка площади, чтобы составить до раскопок более полное представление о памятнике и получить профиль поверхности памятника.

Детальный план выполняется с помощью инструментальной съемки специалистом-топографом. Наиболее приемлема и доступна в условиях разведки съемка памятника с помощью теодолита. Если исследователь ограничен во времени и при этом не имеет соответствующего инструментария, то в этом случае делается приблизительный план территории поселения с применением компаса, с помощью рулетки или мерной веревки осуществляются измерения, проводится так называемая глазомерная съемка. Такой ситуационный план при всей его неточности может служить необходимым дополнением к описанию в дневнике.

Существует несколько способов выполнения более точных планов расположения археологических памятников. Обычно эта работа проводится с помощью дальномера (Мусаханова, 2022, с. 87).

2 вопрос. Реставрация и консервация.

Археологическим предметом в отечественной науке принято называть некий предмет материальной культуры, бывший в употреблении во времена древних обществ и в связи с этим являющийся материальным носителем информации о них. Также в качестве равноправных приняты такие обозначения, как «археологический источник», «археологических материал» и заимствованный из западноевропейской научной традиции термин «артефакт», то есть «то, что сделано руками человека». Поскольку возраст археологических предметов может составлять сотни, тысячи и даже сотни тысяч лет, а их условия сохранности не всегда можно назвать удовлетворительными, насущной необходимостью становится их консервация и реставрация. Консервацией принято называть комплекс действий, направленных на сохранение, а реставрацией — на восстановление предмета.

В настоящее время в крупных музеях и научно-исследовательских институтах существуют оснащенные современным оборудованием лаборатории консервации и реставрации. Однако следует отметить, что во многих случаях успех дальнейших консервационных и реставрационных работ зависит от условий первичного сохранения археологических предметов в условиях полевой экспедиции. Несмотря на это, во многих экспедициях специалисты-реставраторы на раскопе отсутствуют, и находки, подлежащие консервации, в лучшем случае в конце рабочего дня доставляются в полевую лабораторию камеральной обработки. Впрочем, нередки случаи и полного отсутствия реставраторов в составе экспедиции, в связи с чем полевая консервация производится некачественно или не производится вовсе. Это значительно затрудняет, а порой и делает невозможной дальнейшую реставрацию и консервацию даже в условиях высокотехнологически оснащенных лабораторий. В связи с этим полевую консервацию можно назвать важнейшим этапом в сохранении археологических предметов, а основным её принципом следует считать оперативность, поскольку некоторые предметы могут навсегда потерять свои уникальные характеристики уже через несколько секунд после обнаружения, вступив в реакцию с воздухом или под воздействием солнечных лучей (Мусаханова, 2022, с. 88).

По завершению курса «Основы археологии» студенты проходят учебную археологическую практику на основе разработанной автором программы. Цель учебной археологической практики состоит в формировании и развитии у студентов профессионально значимых информационно-аналитических компетенций по использованию археологических источников в искусствоведческих исследованиях.

Задачами учебной археологической практики являются:

- ознакомление студентов-практикантов с основными документами, на основании которых производятся археологические исследования (Открытый лист, Положение о производстве археологических раскопок и разведок и об открытых листах – утверждено Ученым советом Института археологии им. А. Маргулана);

- изучение основных археологических понятий: археологический памятник, археологическая культура, культурный слой (ярус, пласт, горизонт), археологический комплекс, артефакт и др.;

- изучение методики полевых исследований различных типов археологических памятников: стоянок, местонахождений, погребений, поселений, культовых объектов, архитектурных сооружений и др.;

- ознакомление с археологической классификацией и интерпретацией материалов;

- овладение навыками графической фиксации археологических объектов, раскопов, артефактов, топографической съемки местности;

- формирование навыков работы с вещественными источниками;

- обучение студентов практическим навыкам археологической деятельности;

- ознакомление студентов с познавательными возможностями археологических источников;

- обучение студентов возможностям использования археологических данных в искусствоведческих исследованиях

В результате прохождения учебной практики студент владеет основными приемами полевых археологических исследований, системой полевой археологической фиксации, содержанием современных археологических методов и разработок. Кроме того, умеет:

- пользоваться археологическими данными в искусствоведческих исследованиях,
- оценивать возможность применения археологических источников в искусствоведческих исследованиях;
- давать профессиональную оценку искусствоведческим выводам, базирующимся на использовании археологических источников (Мусаханова, 2018, с. 419).

Изучение произведений искусства в широком контексте, с учетом связанных с ними событий и исторических ландшафтов, позволяет участникам практики реконструировать цельный образ первобытной и средневековой культуры, понять динамику ее развития и характер связей с культурами других народов.

Таким образом, в результате обучения курса «Основы археологии» студенты получают представление о науке археологии, ее объекте, предмете и методах исследования, знакомятся с основными закономерностями исторического и социального развития древних обществ, их культурного наследия. Благодаря археологии студенты познают происхождение искусства: концепцию происхождения искусства, виды палеолитического искусства, основные памятники палеолитического искусства, основные сюжеты палеолитического искусства как отражение духовного мира древних людей.

Искусствоведы понимают значение археологии как фундаментальной науки в изучении общества, овладевают основными теоретическими и методическими основами дисциплины, получают знания об основных этапах развития человеческого общества. Кроме того, умеют определять объект, предмет археологии, их датировку, используют методы археологического исследования при изучении артефактов, глубоко изучают структуру археологии и ее место в системе наук.

Учебный план подготовки искусствоведов предполагает соединение в образовательном процессе нескольких составляющих. Во-первых, собственно искусствоведческая подготовка как продолжение традиций классического высшего образования. Во-вторых, так называемое, прикладное искусствоведение, блок учебных дисциплин, посвященных практике художественного рынка. Этот компонент искусствоведческого образования имеет целью формирование у студентов системных знаний в сфере отечественного и международного художественного рынка и предпринимательства. Они изучают закономерности функционирования художественного рынка и его структуру, место и роль художественного бизнеса в системе экономических отношений, роль современных информационных технологий в его функционировании, процессы ценообразования на художественном рынке, специфику предпринимательской деятельности в различных сферах художественной культуры.

Современный искусствовед должен свободно ориентироваться в актуальной эстетической и художественной проблематике и практике художественной жизни. В новых условиях он не только исследователь истории и теории искусства, но и активно работающий менеджер, маркетолог, эксперт, куратор, организатор художественного процесса.

Выпускники Казахской национальной академии искусств имени Темирбека Жургенова специальности «Искусствоведение» в настоящее время работают в различных сферах практической деятельности в стране: управленческая деятельность; перевод и редакция профессиональной и художественной литературы, фильмов и учебно-методических программ; экспертная деятельность: экспертиза антиквариата и произведений искусства на таможне, закупочных комиссиях, страховых агентствах, салонах, магазинах, частных коллекциях; научно-исследовательская деятельность в музеях, университетах, исследовательских институтах; экскурсионная деятельность в туристических агентствах, галереях, музеях; художественная критика и редакционно-издательская деятельность; рекламно-выставочная деятельность в художественной среде: создание каталогов, буклетов, сценариев и другой продукции с привлечением компьютерных технологий; преподавание истории и теории искусства в вузах, колледжах.

К объектам профессиональной деятельности искусствоведа относятся произведения искусства, памятники культуры, процессы художественной жизни, социальная среда как объект воздействия на нее средства искусства. Искусствовед подготовлен к следующим видам профессиональной деятельности: научно-исследовательская работа в сфере теории и истории изобразительных искусств; работа в области художественного образования; художественная критика; научно-исследовательская

работа в области реставрации и консервации художественных произведений; музейная и выставочная деятельность; работа в творческих союзах и объединениях.

Студенты кафедры «История и теория изобразительного искусства» имеют возможность продолжения обучения в магистратуре по специальности 6М041600 – Искусствоведение (специализации: искусствоведение) и докторантуре по специальности 6D041600 – Искусствоведение (специализации: история и теория изобразительного искусства) и защиты диссертаций в Совете академии. Таким образом, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова выполняет свою главную миссию - подготовка кадров, осуществляющих государственную политику Республики Казахстан в области культуры и искусства, а также становление академии творческим центром, формирующего на мировом уровне казахстанскую научно-творческую элиту. (Мусаханова, 2019, с. 432-434).

В ближайшем будущем КазНАИ имени Темирбека Жургенова станет ведущим высшим учебным заведением Казахстана, осуществляющим подготовку и переподготовку востребованных в стране и Центрально-Азиатском регионе деятелей искусства, вносящих большой и реальный вклад в духовное развитие народа и продвижение искусства Казахстана на международную арену (Миссия, 2023).

Список литературы

История кафедры «История и теория изобразительного искусства» КазНАИ имени Темирбека Жургенова. [Эл. ресурс]. [URL]:<https://kaznai.kz/ru/%d0%b1%d0%b5%d0%b9%d0%bd%d0%b5%d0%bb%d0%b5%d1%83-%d3%a9%d0%bd%d0%b5%d1%80%d1%96%d0%bd%d1%96%d2%a3-%d1%82%d0%b0%d1%80%d0%b8%d1%85%d1%8b-%d0%bc%d0%b5%d0%bd-%d1%82%d0%b5%d0%be%d1%80%d0%b8%d1%8f/> (дата обращения 11.03.2023.).

Миссия КазНАИ имени Темирбека Жургенова. [Эл. ресурс]. [URL]:<https://kaznai.kz/ru/%d0%bc%d0%b8%d1%81%d1%81%d0%b8%d1%8f-%d0%b8-%d1%86%d0%b5%d0%bb%d1%8c/> (дата обращения 12.03.2023.)

Мусаханова М.З. Роль археологической практики в образовательном процессе (из опыта преподавания) // Сборник материалов Международной научно-методической конференции «X Оразбаевские чтения» на тему: «Историко-культурное наследие Казахстана: проблемы изучения, интерпретации и сохранения» / Отв. редактор Омаров Г.К. (11-12 мая 2018 г.). Алматы: Қазақ университеті, 2018. С. 416-422.

Мусаханова М.З. Роль археологии в подготовке искусствоведов // Сборник материалов Международной научно-методической конференции «XI Оразбаевские чтения» на тему: «Семь граней Великой степи и актуальные вопросы археологии Евразии» / Отв. Редактор Толеубаев А.Т. (26-27 апреля 2019 г.). Алматы: Қазақ университеті, 2019. С.429-435.

Мусаханова М.З. Учебно-методический комплекс дисциплины «Основы археологии». Алматы: КазНАИ им. Т.К. Жургенова, 2022. 115 с.

M.Z. Mussakhanova, Zh.M. Mussakhanova

DISCIPLINE "FUNDAMENTALS OF ARCHEOLOGY" FOR THE SPECIALTY "ART HISTORY"(FROM THE TEACHING EXPERIENCE)

The article has been presenting the author's program of the discipline "Fundamentals of Archaeology" for students of "Art History and Theory of Fine Arts" specialty. It has been reflecting the important role of the discipline in the educational process of art critics of the Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts. The concept, structure and content of the educational discipline have been justified. The goals, objectives of the course and learning outcomes have been presented. The importance of archaeology as a fundamental science in the study of society has been shown. Attention has been paid to the conditions of excavation, conditions of storage in museum collections, protection of archaeological heritage, restoration and conservation.

АСҮЙЛІК КЕРАМИКА: ТҮРЛЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (VI-XIII ғғ.)*

Кіріспе. Керамикалық бұйымдардың қолданылу аясы бойынша ғалымдар тарапынан әр түрлі топқа жіктеліп, қарастырылып келеді. Қызметтік-технологиялық белгілерін анықтау арқылы қыш бұйымдарды: асүйлік (тағам дайындауға қытысты бұйымдар), асханалық (ас ішуге арналған ыдыстар) және шаруашылық-тұрмыстық деп үш топқа бөлуге болады. Қыш материалдарды қызметтік тұрғыдан топтау әдісі – ыдыстардың түрлерін және олардың ерекшеліктерін анықтау үшін тиімді болғандықтан қолданылады. Ежелгі тұрғындар ас дайындау үдерісі кезінде әр түрлі қыш ыдыстарды пайдаланған. Асүйлік ыдыстардың бірнеше түрінің болу себебі, тағамның қою және сұйық түрлерін пісіруімен байланысты болуы да мүмкін. Сондай-ақ, асүйлік қыш бұйымдарға ас дайындалатын ыдыстардан бөлек, жалпы асүйде пайдаланылған бұйымдарды да (үйкек, қазан тұғыры) жатқызамыз. Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған асүйлік керамика тобына ғалымдар бірнеше бұйым түрлерін кіргізеді. К.М. Байпақов ортағасырлық Құлан қаласынан табылған асүйлік қыш бұйымдарға: қазан, қазан тұғыры, көзе, қақпақтарды жатқызған (Байпақов 1972: 80). К.М. Байпақов пен Л. Ерзакович Отырардан табылған асүйлік қыш бұйымдарға: қазан, көзе, қақпақ, таба, қазан тұғырын кіргізген (Байпақов, Ерзакович 1990: 7). Г.Т. Амиргалина ортағасырлық Жанкент қаласынан табылған асүйлік ыдыстар ретінде: көзе, құты тәрізді ыдыстар, қуырғыш-табаларды атаған (Аржанцева, Тажекеев 2014: 188). М. Қасенов Талас өңірінен анықталған асүйлік қыш бұйымдарға: қазан, шөңке, таба және т.б. ыдыстарды атап көрсеткен (Қасенов 2015: 60). Дегенмен, зерттеуші бұл ыдыстардың ішіндегі «шөңке» атты ыдыстың сипаттамасы мен суретін бермегендіктен, қандай ыдыс екені белгісіз болып отыр. К.М. Байпақов пен Е.Ш. Ақымбек 2013 жылы ортағасырлық Аспара қаласынан: қазан, қақпақ, көзе, көзелек сынықтары, жануар (қой) мүсінді тұғыр және тандырдың ернеу бөлшегі секілді асүйлік бұйымдардың анықталғанын жазады (Байпақов, Ақымбек 2013: 393). Е.Ш. Ақымбек ортағасырлық асүйлік қыш бұйымдарға: көзе, көзелек, қазан, таба, қақпақ, саптыаяқ, үйкекті жатқызған (Ақымбек 2016: 224). О.В. Кузнецова мен Т.В. Савельева «Ортағасырлық Талғардың қыш қолөнері» монографиясында асүйлік ыдыстар ретінде: қазан, көзе, қақпақ, сүтсауыт және тағы басқаларын көрсеткен (Кузнецова, Савельева 2019: 63).

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Қазақстанның ортағасырлық қыш ыдыстары туралы мәліметтер А.Н. Бернштам, Г.И. Пацевич, Е.И. Агеева, В.И. Ремпель, Ә.Х. Марғұлан, П.Н. Кожемяко, У.Х. Шәлекенов, Е.А. Смағұлов, М. Қасенов, М. Елеуов, А. Досымбаева, Т.В. Савельева, Д. Талеев және т.б. ғалымдардың еңбектерінде берілген. Дегенмен, нақты керамикаға қатысты еңбектер ретінде Т.Н. Сенигова (Сенигова 1974), К.М. Байпақов (Байпақов 1972; 1983; 1990), М. Қожа (Қожа 1996), Т. Савельева (Савельева 2015; 2019), А.Ә. Нұржанов (Нұржанов 2006; 2012), О. Кузнецова (Кузнецова 2007; 2008; 2019), Е.Ш. Ақымбек (Ақымбек 2013; 2015; 2017), Н. Маханбаева (Маханбаева 2007), Г.Т. Амиргалина (Амиргалина 2021) және т.б. ғалымдардың жұмыстарын атап өтуге болады. Аталған ғалымдардың бірқатары қыш ыдыстарды қолданылу қызметіне қарай: асүйлік, асханалық және шаруашылық-тұрмыстық деп жіктеп қарастырған. Соның ішінде, асүйлік керамикасына жататын бұйымдарды топтап, сипаттап, хронологиясы мен технологиясына қатысты мағлұматтар берген. Бірақ, аталған еңбектерде археологиялық зерттеу жүргізілген өңірдің немесе ескерткіштің асүйлік бұйымдары туралы айтылғанымен, Қазақстан көлеміндегі ортағасырлық асүйлік бұйымдар туралы ғылыми жұмыстар жоқтың қасы.

Материал және зерттеу әдістері. Тақырыпты зерттеу барысында қыш ыдыстарға қатысты ғылыми айналымда жарияланған еңбектер негізгі материал ретінде алынды. Қыш ыдыстардың морфологиялық ерекшеліктерін сипаттау арқылы тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды.

Осы кезеңге дейінгі қазба жұмыстары барысында асүйлік қыш бұйымдардың бірнеше түрі табылғанын жоғарыда атап өттік. Оларға: қазан, көзе, көзелек, таба, сүтсауыт ыдыстары және қақпақ, сонымен қатар ыдыстарға қосымша пайдаланылатын қазан тұғыры, үйкек бұйымдары жатады.

*Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің № AP09260358 «Талас өңірінің ортағасырлық төрткүлдері және мәдени ландшафты» жобасы аясында орындалды.

Қазандар. Асүйлік ыдыстардың морфологиялық белгілері, жасалу технологиясы мен көзелік сазының құрамы аймақтық ерекшеліктерге байланысты түрленеді. Мысалы, асүйлік қыш бұйымдардың ішінде – қазандардың Қазақстанда таралуы біркелкі емес. Қыш қазандар ортағасырлық асүйлік бұйымдардың ішінде ең көп таралған ыдыс түрі. Сұйық және қою тағам болсын, негізінен қазандарда пісірілетін болғандықтан, ежелгі көзешілер оны жасау барысында отқа төзімді болуы үшін құрамына, қозғалтуға ыңғайлы болу мақсатында формасы мен пішінделуіне (тұтқаларына) ерекше назар аударған.

М. Елеуовтың Шу-Талас өңірлерінде кең таралған қазандардың пішіні: бүйірі кең, түбі домалақ, мойыны жоқ, ауызы кең (Елеуов 1999: 201) деп сипаттайды. Сондай-ақ, Оңтүстік Қазақстандағы қалалар мен қоныстардан табылған қазандарының пішіні Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтің сипаттамасы бойынша қазандар: пішіні шар тәрізді, екі тұтқалары сопақша болып келген (Нуржанов, Ақымбек 2012: 102-103). О.В. Кузнецова мен Т.В. Савельева Талғар қаласының қазандарын: сфералы, бүйірлері біршама жалпақ болып келген деп көрсетеді (Кузнецова, Савельева 2019: 73); (сурет 1. 1). Қазандардың басым көпшілігі жартылай ай тәрізді екі тұтқалы күйінде кездескенімен, тұтқасы жоқ қазандар да табылады. Тіпті, Сырдың төменгі ағысындағы Жанкент қаласынан бір ғана қазан кездескен. Бұл аймақта асты негізінен – көзелерде дайындаған. Себебі, Жанкент қаласынан табылған керамикалық бұйымдардың 14-15% үлесін асүйлік көзелер құраған (Амиргалина, Махамбетова, Билалов 2021: 122). О.В. Кузнецова мен З. Самашевтің Сарайшық қаласының қыш ыдыстарына қатысты еңбегінде, бүтін бір дана қазанның суретін берген (Самашев, Кузнецова, Плахов 2008: 79). Сонымен қатар, оның қасында қазанның ернеуі мен бүйірі және тұтқасы сақталған қазан суреті көрсетілген. Сарайшық қазандары аласа, аз ғана тік мойынды, кең ауызды, түбі тегіс және сыртындағы өрнектерімен ерекшеленеді. Зерттеушілердің пікірі бойынша бұл стил Еділ бұлғарларының қыш жасау өнерімен байланысты. Сондай-ақ, мұндай қазандардың XII-XIII ғасырларда Хорезмде қалыптасқандығын айтады (Самашев, Кузнецова 2008: 34). Сарайшық пен Жанкенттегі қазандардың морфологиясы Шу-Талас, Жетісу, Оңтүстік Қазақстанның қазандарынан біршама ерекшеленеді.

Қазандар жасалу технологиясы бойынша, қолмен жапсыру әдісі арқылы және шарықта жасалған. Дегенмен, салыстырмалы түрде асханалық қыш ыдыстардан қарғанда асүйлік ыдыстардың көпшілігі қолмен жапсырылған.

Ернеулері. Қазба кезінде қазан фрагменттерінің ішінде ернеу бөлшектері жиі кездеседі. Ернеулер жасалу әдісі бойынша әртүрлі болып келеді. Басым көпшілігі, сыртқа қарай саңырауқұлақ тәрізді иіліп жасалып, қимасында көбінесе үшбұрыштанып аяқталады. Ернеу фрагменттері ыдыстың жоғарғы бөлігі болғандықтан, оған қарап ыдыстың формасын анықтауға болады. Ыдыстың ернеуі, оның мерзімі туралы ақпарат беретін негізгі бөлшек.

Қордай төрткүлінен табылған шар және эллипс пішінде келген қазан ернеулерінің диаметрі 21-27 см аралығында ауытқыған. Құрылымында ыдыс ернеулері қимасы бойынша әртүрлі орындалған (Ақымбек 2017: 43). 2015 жылы ОҚКАЭ-нің Шу отряды (Е.Ш. Ақымбек) Шортөбе қаласына жүргізілген барлау жұмыстары кезінде қыш ыдыс сынықтарын жинап алады. Табылған ыдыс сынықтарының ішінде қазандар мен көзелердің ернеулері арқылы, олардың сфера және эллипс пішінде екендігі анықталған. Ернеулерінің диаметрі 12-24 см, қабырғаларының қалыңдығы 0,4-1,2 см ауытқыған (Ақымбек 2017: 55).

Тұтқалары. Қазантұтқалары жасалу ерекшеліктері бойынша әртүрлі болып пішінделеді. О.В. Кузнецова мен А. Нұржановтың еңбегінде, ортағасырлық Меркі қаласынан табылған қазан тұтқаларын сипаттап, суреттерін берген (Кузнецова, Нуржанов 2017: 168]. Ортағасырлық Меркі қаласынан табылған қазан тұтқалары жартылай ай тәріздес пішінде келген. Тұтқаларының жасалу ерекшеліктеріне байланысты екі топқа жіктеуге болады: 1) қабырғаға аз ғана саңылау тастап, ұшы саусақ ұшымен бастырылып, жапсырылып жасалған; 2) қабырғаға саңылау тастамай жапсырылып жасалған және тұтқаның жиегі толқын тәріздес келген. Т.И. Сенигованың еңбегінде, сызықтық-геометриялық өрнектелген ыдыстарға қазандарды жатқызып, суреттерін береді (Сенигова 1974: 121). Суреттегі қазан тұтқаларының әртүрлі әдіспен жасалғандығын байқаймыз. Тұтқаларының пішінделу ерекшеліктері бойынша бес топқа жіктеп қарастыруға болады: 1) Тұтқасы үшбұрышты пішінде жасалып, қазан бүйіріне жапсырылып бекітілген; 2) Тұтқасының пішіні доға тәріздес, тұтқа үстінің екі шеті мен ортасы сыртқа қарай шығыңқы етіп жасалып, қазан бүйіріне жапсырылып бекітілген; 3) Тұтқасының пішіні доға тәріздес, тұтқа үстінің ортасы сыртқа қарай аз ғана шығыңқы етіп жасалған, қазан бүйіріне жапсырылып бекітілген; 4) Тұтқаның пішіні доға тәріздес, есілген немесе ширатылған жіп секілді жасалып, қазан бүйіріне жапсырылып бекітілген; 5) Тұтқасы пішіні доға тәріздес жасалып, қазан бүйіріне жапсырылып бекітілген. Бірінші топтағы үшбұрыш тұтқалы қазандар Талапты төрткүлінен (Ақымбек, Шағирбаев, Нұрғали 2022: 162, 4-сур.), Арна төрткүлінен (Ақымбек,

Шагирбаев, Нұрғали 2022: 27), Ақарық төрткүлінің X-XII ғғ. жататын қабатынан (Ақымбек, Шагирбаев, Нұрғали 2023), Төменгі Барсхан қаласының IX-X ғғ. қабатынан (Нуржанов, Ақымбек 2012: 99, рис. 3) және Туякту-Арча ескерткішінен (Бубнова 1963: 240, рис. 12), Ақтөбе қаласының (Таластық) X-XII ғғ. қабатынан (Кожемяко 1963: 155, табл. 3), Тараз қаласынан (Қасенов 2015: 153, 48-сур.), Қостөбе қаласының XII-XIII ғғ. қабатынан (Қасенов 2015: 137, 27-сур.) табылған.

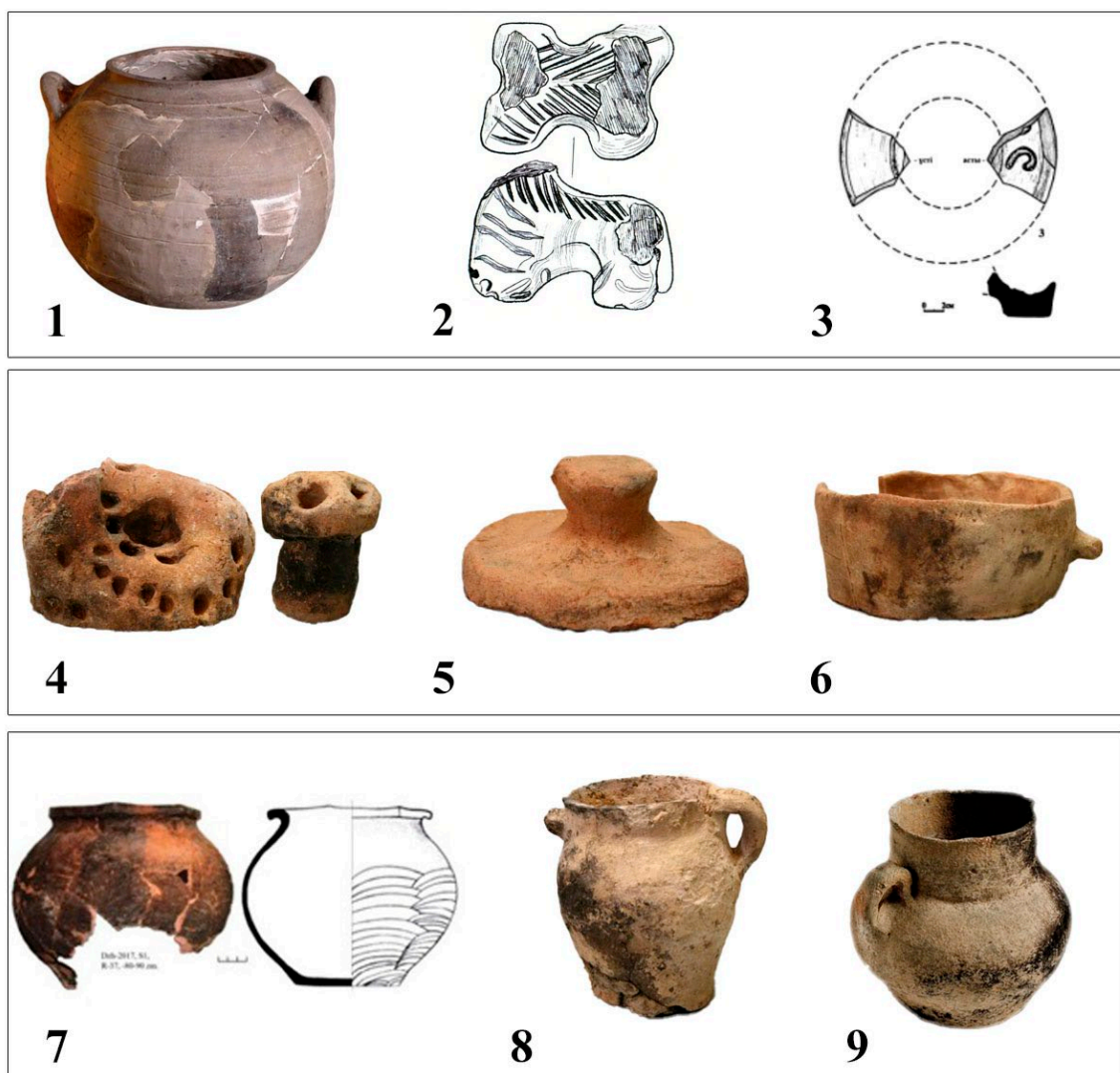
Шу өңіріндегі ортағасырлық Аспара қаласынан табылған қазан тұтқаларының пішіні доға тәріздес, жартылай ай тәріздес қазан бүйіріне жапсырылып бекітілген (Байпақов, Ақымбек 2013: 394). Доға тәріздес тұтқа ширатылып жасалса, келесі бір ай тәріздес тұтқаның үсті қиғаш кертпе сызықтармен өрнектелген. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының VI-VIII ғғ. жататын қазан тұтқаларын Е.Ш. Ақымбек жарты ай, таға немесе доға тәрізді бітеу келген, иірілген (есілген) жіпке ұқсас, үш тісті (Ақымбек 2015: 101) деп сипаттайды. VIII-X ғғ. кезеңіндегі қазандардың тұтқалары бойынша бір-бірінен ерекшеленген. Тұтқаларының қазан бүйіріне бастырылып бекітілген. Оларды бітеу жапсырылған тұтқалар жіңішке және жуан жарты ай, доға, есілген жіп секілді доға, мысық шүйде құлақ тәрізді, сәл ғана иіліп жасалған жуан тұтқа, көпшілігінің екі ұшында да бастырылып бекітілген саусақ іздері бар деп сипаттаған. Мысықтың құлағына ұқсас тұтқа да саусақ ұшымен бастырылған. X-XIII ғ. басындағы қазан тұтқаларынан да алуан түрлі ерекшелік байқалған. Бітеу доға тәрізді келген тұтқалар қазан бүйіріне жапсырылып, ұштары саусақпен бастырылып бекітілген, келесі бір тұтқа есілген жіп секілді жартылай ай тәрізді келген, қазан бүйіріне жапсырылып бекітілген, доға тәрізді келесі бір тұтқаның екі ұшы, бойы саусақпен бастырылып бекітілгенін жазады (Ақымбек 2015: 102).

М. Маханбаева мен Д. Воякиннің ортағасырлық Қойлық қаласының керамика кешеніне қатысты мақаласында, қазан тұтқаларын қысқаша сипаттап, суреттерін береді (Маханбаева, Воякин 2007: 112). Табылған ыдыс тұтқалары Шу өңіріндегі қалалардан табылған тұтқалармен өте ұқсас келген. Қойлық қаласының қазан тұтқаларын жасалу ерекшеліктері мен пішіні бойынша төрт топқа жіктеуге болады: 1) пішіні жартылай ай тәріздес, қазан қабырғасына саңылау тастап, жапсырылып орналастырылған; 2) пішіні жартылай ай тәріздес, есілген жіп секілді келген, қазан қабырғасына аз ғана саңылау тастап, жапсырылып орналастырылған; 3) пішіні жартылай ай тәріздес, қатты ширатылған жіп секілді, қазан қабырғасына аз ғана саңылау тастап, жапсырылып орналастырылған; 4) пішіні жартылай ай тәріздес, тұтқа жиегі толқындалтылып, қазан қабырғасына саңылау тастамай, жапсырылып орналастырылған.

Көзелер. Көзелер – асүйде тағам дайындау үшін және асханалық мақсатта да қолданылған ыдыс түрі. Қазба барысында, қазандардан кейінгі көп табылатын ыдыстардың бірі. Олардың пішіні негізінен шар, жұмыртқа және сопақша тәріздес болып келеді.

2013 жылы ортағасырлық Ақтөбе қаласынан екі көзе ернеуінің сынығы табылған (Ақымбек 2013: 64). Сазының құрамына құм қосылып, бірі шарықта, бірі қолмен жапсыру әдісі арқалы жасалған. Ернеуінің диаметрі – 16 см, қабырғасының қалыңдығы – 1 см. Иығында, мойнында бір қатар, ал, ернеуінің астында төрт қатар қатты затпен айнала сызықтары бар. Иығы мен мойнына ілмек тәрізді тұтқалары жапсырылып бекітілген. Үсті тегіс келген екінші ернеу диаметрі – 22 см, қабырғасының қалыңдығы – 1,3 см-ді құраған. Зерттеуші, ыдыстарды асүйлік мақсатта пайдаланылған ыдыстарға жатқызған. 2013 жылы К.М. Байпақов пен Е.Ш. Ақымбектің Аспара қаласына жүргізген қазба жұмыстары кезінде асүйлік көзенің үш ғана данасы табылған (Байпақов, Ақымбек 2013: 395). Олар түптері мен ернеу бөліктері болған. Көзелік сазының құрамына құм және майда қиыршық тас араластырылып, қолмен орындалған. Ернеуінің диаметрі – 26 см, қабырғасының қалыңдығы – 0,9 см екендігі анықталған. Екі түп құмыраның түбіне ұқсағанымен, сыртында күйе іздері бар екендігін, яғни оттың үстінде тұрғандығын жазады. Ыдыс сапалы күйдірілмеген. Түптерінің диаметрі – 11-16 см, қабырғаларының қалыңдығы – 0,9-1,2 см-ді құраған (Байпақов, Ақымбек 2013: 395).

Ортағасырлық Жанкент қаласынан табылған асүйлік көзелердің көлемі бойынша бірнеше түрі кездескен. Олар негізінен шар тәрізді және қос қонустық болып келген. Қаладан табылған барлық ыдыстардың түбі тегіс екендігі анықталған. Зерттеушінің өлшемдері бойынша орташа көзе ернеулерінің диаметрі (D1) 12-17 см, ал ірі ыдыстарда 19-20 см болған (Амиргалина, Махамбетова, Билалов 2021: 122-124); (сурет 1. 7).

Сур 1. Ортағасырлық асүйлік қыш бұйымдардың түрлері: 1-Қазан (Талғар); 2-Қазан тұғыры, XIV-XV ғғ. (Аспара); 3-Үйкек, VII-VIII ғғ. (Төменгі Барысхан); 4-Қазан тұғыры мен ошаққа қатысты бұйым, VIII-X ғғ. (Ақтөбе); 5-Көзе қақпағы, VIII-X ғғ. (Ақтөбе); 6-Таба, VIII-X ғғ. (Ақтөбе); 7-Көзе (Жанкент); 8-Көзелек, VIII-X ғғ. (Ақтөбе); 9-Сүтсауыт (Талғар).

Көзелектер. Көзелектер – асүйде сұйықтықты қайнату немесе пісіру үшін қолданылған тәрізді. Пішіні жағынан көзеден кішкентай, тұтқалары бар, саптыяққа және құтыға ұқсас ыдыс. Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан анықталған VI-VIII ғғ. жататын көзелектердің тағамды дайындау мен сақтау үшін пайдаланылатын асүйлік ыдыстардың кең тараған түрі болған. Олардың сазының құрамына майда қиыршық тас, құм және ұсақталған қыш қосылған. Қатты күйдірілген, қызғылт сұр және қызғылт-сары реңкке ие. Көзелектердің басым көпшілігінің сыртын күйе жапқан. Түп жағы конус тәрізді, негізгі бөлігін бүйір бөлігі құрайды, ауыздары кең ернеуі сыртқа қарай қатты иілген, кескінінде үшбұрыш секілді құтылар осы кезеңде кең тараған (Ақымбек 2015: 103).

Ақтөбе қаласының VIII-X ғғ. жататын көзелектерін асүйлік және асханалық мақсатта да пайдаланылған. Дегенмен, олардың басым көпшілігі асүйде қолданылғандығы анықталған. Жасалу әдісі бойынша сазының құрамына майда тас пен құм қосылып шарықта және қолмен жапсыру арқылы жасалынған. Кіші келген көзелектің биіктігі – 10,6 см, ернеуінің диаметрі – 8 см, түбінің диаметрі – 9 см. Ілмек тәрізді жуан тұтқасы төменгі жақ бүйіріне, жоғарғы жақ аузына биік шығып ернеуіне бекітілген деп көрсетеді. Күйдірілуі бірқалыпты ыдыстың түсі ашық қызыл қоңыр келген. Екінші бір көзелектің биіктігі – 17 см, ернеуі мен түбінің диаметрі – 10 см-ді құраған (Ақымбек 2015: 103); (сурет 1. 8). Көзелектің пішініне қарап қою тағамды дайындауға арналмағанын көреміз. Сол себепті, сұйықтық (сүт) қайнатуға арналған деп тұжырымдаймыз.

Табалар. Табалар – асүйде негізінен тағамды қуыруға арналған ыдыс түрі. Қазандар секілді кең таралмаған. Табалар Төменгі Барысхан қаласынан, ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған. Мұндай ыдыстар Төменгі Барысхан қаласының бірінші және екінші құрылыс горизонтынан анықталған. Бірінші құрылыс горизонтынан табылған табаның құрамына құм қосылып, сапалы жасалғаны анықталған. Қабырғасы тік, ернеуінің диаметрі – 29 см, биіктігі – 5,6 см, сыртында екі қатар қатты затпен бастырылған сызығы бар. Сонымен қатар, сырты мен ернеуі отқа күйген. Екінші құрылыс горизонтынан табылған таба аласа келген, түбі жұқа, қабырғасы қалың деп сипатталып, ернеу жиегінің диаметрі – 24 см, биіктігі – 5 см екендігі анықталған (Ақымбек 2009: 96).

Е.Ш. Ақымбек ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған табаларды мерзіміне қарай жіктеп қарастырады. VI-VIII ғғ. жататын табалардың негізінен тағам пісіруде қолданылғандығын айтып өтеді. Ішінара ыдыстың ішінде кездесетін күйеге қарап, зерттеуші отты салу үшін де пайдалануы мүмкін деп тұжырымдайды. Сонымен қатар, кейбір күйе іздері жоқ табаларды шаруашылықта қолданылуы мүмкін екендігін де алға тартады (Ақымбек 2015: 106). Сазының құрамына қиыршық тас пен құм қосылған, түсі қызғылт сұр және табаның диаметрі үлкен, бойы аласа келген. Кейбірі тұтқасымен бірге кездескен. Табалардың табандары жұқа, қабырғасы қалың келеді деп сипаттап, мұндай табалардың Оңтүстік Қазақстан қоныстарында кең таралғандығын айтады. VIII-X ғғ. жататын табалардың қабырғалары биік, дөнес шыққан деп сипаттап суреттерін береді. Сазының құрамына қиыршық тас пен құм араластырып жасалғанын, түсі – қызғылт-сары екендігін айтады (Ақымбек 2015: 106); (сурет 1. б). Диаметрі – 12-20 см, биіктігі – 6,4-8 см. Зерттеушінің пікірінше, табалар ішіндегі тағамды немесе сұйықтықты жылытуға арналған. X-XIII ғ. басындағы кезеңде табалардың ерекше түрі таралғандығын айтады. Ыдыстардың пішіні негізінен цилиндрлі, көлемі үлкен, табаны жалпақ болған. Ернеуі мен табанының диаметрі бірдей болып та кездескен. Сазының құрамына майда тас пен құм араластырылып, шарықта жасалған, сыртында күйе іздері бар. Қабырғасы тік келген табаның диаметрі – 30 см, биіктігі – 6 см, қабырғасының қалыңдығы – 1,4 см. Сырты мен ернеуінде күйе іздері қалған. Сыртында күйе іздері сақталған табалардың асүйде қолданылғандығы анық. Дегенмен, табаның ішінде де күйенің табылуы және сыртында от іздерінің мүлдем кездеспеуі, өзге мақсатта пайдаланылуы мүмкін деген тұжырымға жетелейді. Ақтөбе қаласынан табылған ішінде күйе іздері бар табаларды отты салу үшін пайдаланған деген тұжырымды жоғарыда атап өттік. Мүмкін, бұл күйе іздері ежелгі тұрғындардың ырым-жоралғылары, яғни ғұрыптық мақсатта белгілі бір затты тұрақты түрде тұтатып тұруымен байланысты?

Сонымен қатар, X-XIII ғ. басындағы табалардың жасалу әдісі бойынша ерекшеленеді. Бұған дейінгі табалар – қолмен жапсыру арқылы жасалса, X-XIII ғасырдағы табалар шарықта жасалып, пішінделген (Ақымбек 2015: 106).

Қақпақтар. Қақпақтар – асүйде ыдыстардың бетін жабу үшін қолданылатын бұйым түрі. Олардың формасы ыдыс ернеуіне байланысты икемделіп жасалады. Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған қақпақтарды мерзіміне қарай: VI-VIII ғғ., VIII-X ғғ., X-XIII ғғ. бөлініп қарастырылған. VI-VIII ғғ. жататын асүйлік қақпақтарда күйе іздері жиі ұшырасқан. Көлемі тегіс не сәл ғана дөңестеу болып келген деп сипаттайды. Олардың барлығы сазға қоспа қосу арқылы қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалғанын анықталған. VIII-X ғғ. жататын қақпақтарды қолданылу аясы және көлеміне қарай: құты, құм, қазан және тандыр ошақтарға арналған деп жіктеп қарастырады (Ақымбек 2015: 106); (сурет 1. 5). Қақпақтардың басым көпшілігінің тегіс екендігі анықталған. X-XIII ғғ. ғасырларға жататын қақпақтардың қазан, құты, құм, тандыр ошақтармен қатар, көзелектерге арналған. Қазандарға арналған қақпақтардың басым көпшілігі шарықта жасалып, барлығы дерлік тегіс, тек біреуі ғана шұңғыл болып келген. Қақпақтардың диаметрі – 15-24 см, қалыңдығы – 0,8-1,6 см аралығында екендігі анықталған. Тегіс және шұңғыл келген және диаметрі – 18 см болатын қақпақтар Төменгі Барсхан қаласынан да табылған (Ақымбек 2009: 94).

Қазан тұғырлары. Қазан тұғыры – ошақтағы қазанның астына орнықты тұру үшін немесе сүйеп қоюға арналған бұйым. Тұғырлар қазба барысында сирек табылады. Асүйлік тұғырлардың бірі 2013 жылы Аспара қаласына жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде анықталған (Байпақов, Ақымбек 2013: 395); (сурет 1. 2). Жануар мүсінді тұғырдың құрамына құм мен майда тас араластырылып жасалған. Отта сапалы күйдірілмеген. Зерттеуші тұғырдың басы мен құйрық тұсы жоқ және аяқтарының ұшы мүжілген деп сипаттайды. Сыртында қатты затпен бастырылып сызылған жолақтар байқалған. Автор жануар мүсінді тұғырды қойға ұқсатып, үстінде сызылған жолақтары бар, бірақ үш мүйізді ешкі мүсіні Қостөбе қаласының VIII-IX ғғ. жататын қабатынан анықталғанын жазады (Байпақов, Ақымбек 2013: 395).

Асүйлік қазан тұғырлары ортағасырлық Ақтөбе қаласынан да анықталған. Е.Ш. Ақымбек қаладан табылған қазан тұғырларын үш кезеңге жіктеп қарастырған. VI-VIII ғғ. жататын қазан

тұғырлары ошақта тағам дайындау кезінде ыдысты сүйеп қоюға үшін жасалған (Ақымбек 2015: 106). Пішіні жұмбазды, салмақты, жалпақ табанды және бұрыш жасап қайтарылған, пішіні бойынша «Г»-«L» әріптеріне ұқсас келеді. Сазының құрамына қиыршық тас, құм қосылған. Қаладан қазан тұғырының тұтқасы табылған. Зерттеуші тұтқаның жасалуы мен пішінделуіне қарап, үкі секілді құстың басына ұқсатқан. Көздері саусақ ұшымен, ал мұрны мен ауыз тұстары жіңішке затпен бастырылғаны анықталған. Тұғыр тұтқасының жоғарғы бөлігінен төмен қарай сызықтармен тарамдалған. Көлемі 8x5,6 см, 4,5 см-ді құраған. Осыған ұқсас мүсіннің 1977-1979 жж. Ақтөбе қаласының қорғаныс қабырғасына жүргізілген қазбаның VIII ғ. аяғындағы құрылыстан табылған (Ақымбек 2015: 107). VIII-X ғғ. жататын қазан тұғыры үлкен, дөрекі, ауыр етіліп жасалған. Сазының құрамына құм және майда тас қосып, қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалғандығы анықталған. Тұғырдың көлемі үлкен, салмақты, пішіні жұмбазды болып келген. Тұтқасы қолмен қысылып, сыртқы бөлігі саусақпен бастырылып әрленген. X-XIII ғ. басындағы кезеңге жататын тұғырлар Ақтөбе қаласындағы қазба жұмыстарынан табылмағандығын жазады. Зерттеуші, бұл кезеңде қазан тұғырларының орнына басқа да заттар, соның ішінде үйкек қолданылуы мүмкін деп тұжырымдайды. Дегенмен, қазба жұмыстары барысында үйкектердің табылмағанын жазады (Ақымбек 2015: 107).

Жоғарыда аталған асүйлік қыш бұйымдардан бөлек, бұл топқа Е.Ш. Ақымбек ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған тандырлар мен ошаққа қатысты ерекше бір бұйымды жатқызған (Ақымбек 2015: 107); (сурет 1. 4). Ошаққа қатысты қолданылған бұл ерекше бұйымды VIII-X ғғ. мерзімдеп, әзірге табылғаны бір ғана дана екендігін айтады. Пішіні саңырауқұлаққа ұқсас келген бұйымның d1 – 5,1 см, жоғарғы қалпағының D – 7,5 см, H – 9,3 см екендігін анықтаған. Бұйымның үстіңгі бөлігінің бір-біріне симметриялы төрт жеріне саусақ ұшы бастырылғанын айтады. Бұйым басынан бастап, түбіне дейін отқа күйгенімен, тегіс келген табанында от іздері жоқ екендігін жазады. Зерттеуші ошақ-тандырды неліктен асүйлік топқа жатқызуын – тандырдың асүйде орналасуымен байланыстарды және тандырдың тек асүйде тағам дайындау үшін ғана емес, үйді жылыту мақсатында да қолданғандығын айтып өтеді (Ақымбек 2015: 107).

Асүйлік ыдыстардың ішінде үйкектер мен сүтсауыттардың бар екенін жоғарыда атап өттік. Бұл бұйымдар асүйде қолданылатын керамикалық бұйымдардың ішінде өте сирек кездесетін түрі. Осы кезеңге дейін жарияланған ғылыми еңбектердің ішінде үйкек пен сүтсауыттар екі ескерткіштен табылған болатын.

Үйкектер. Үйкек – ошақтан (оттан) түсірілген қазанды орнықты тұруы үшін астына дөңгелетіп жасалатын тұғыр. Сонымен қатар, ыстық қазанды оттан алған кезде, осы тұғырға суытып қою үшін қолданылған болуы мүмкін. Үйкектер қазба барысында жиі кездеспейді. Осындай бұйым ортағасырлық Төменгі Барысхан қаласынан анықталған. Оның диаметрі – 22 см, қазан қойылатын ортасындағы жиегі күйген диаметрі – 11 см, ойықтың тереңдігі – 1 см. Зерттеуші, астында саусақ ұшымен бастырылған «үтір» секілді өрнегін байқаған (Ақымбек 2009: 96); (сурет 1. 3).

Сүтсауыттар. О.В. Кузнецова мен Т.В. Савельеваның Талғар қаласының қыш ыдыстарына арналған монографиясында, өзге аймақтарда сирек кездесетін «кіреңкелер – сүт сауыттар» деген атаумен ыдыстардың қысқаша сипаттамасы берілген. Олардың пішіндері орта көлемде, ауызы кең, ілмек тәрізді тұтқасы бар орташа көлемдегі көзелерге ұқсас. Барлық сүт сауыттардың астында күйе іздері бар. Зерттеушілердің пікірі бойынша сүтті осы ыдыста пісірген (Кузнецова, Савельева 2019: 63); (сурет 1. 9). Алайда, олардың өлшемдері көрсетілмеген. Ыдыс пішіні жағынан көзелек пен саптыаяқтарға ұқсайды.

Қорытынды. Ортағасырлық асүйлік қыш ыдыстардың түрлеріне талдау жасай келе, олардың қазан, көзе, көзелек, қақпақ, қазан тұғыры, үйкек, сүтсауыт және басқа да бұйым түрлеріне топталатыны белгілі болды. Сонымен қатар, бұл топқа Ақтөбе қаласынан табылған тандырлар мен ошаққа қатысты бұйымдар да кіреді. Қазандардың жалпы формасы өзара ұқсас келгенімен, тұтқалары мен ернеулерінің пішінделуі және өрнектелуі бойынша ерекшеленеді. Қазандар Шу-Талас, Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда кең таралған. Бірақ, олар Сырдың төменгі ағысындағы қалаларда көп кездеспейді. Алайда, бұл аймақта тағамды негізінен көзелерде жасаған болуы мүмкін. Сарайшық қаласындағы қазандар да оңтүстіктегі ыдыстармен ұқсас емес. Себебі, хронологиялық тұрғыдан сәйкес келмейді. Сонымен қатар, бұл айырмашылықтар тарихи-географиялық детерминизммен тікелей байланысты. Сондай-ақ, тағамды тек қазанда емес, табаларда дайындағанын және сүтті сүтсауыт секілді ыдыста пісіргендігі анықталып отыр. Қазандардың тұтқалары бойынша, Талас өңірінде үсті бұрыштанып келген тұтқалардың ерекшеленетіні анықталды. Дегенмен, асүйлік ыдыс түрлерінің ажыратылуы бойынша мәселелер туындап отыр. Ыдыс түрлерінің үлкен-кішілігіне байланысты ғалымдар қазан-қазанша, көзе-көзелек, асханалық ыдыстарда құмыра-құмырша, шаруашылық ыдыстарда хұм-хұмша деп атау қалыптасқан. Мысалы, асүйлік қазан немесе қазанша, олардың

диаметрі қанша см болу керек, яғни бұл ыдыстардың фрагменттеріне қарап нақты қандай өлшемдермен ажыратуға болады, бұл мәселеге келгенде мамандар арасында бірізділік жоқ. Егер олардың жеке өлшемдері болмаса, ыдыстарды үлкен-кішілігіне қарап бөлмей атай берген дұрыс па? Осындай мәселелерге байланысты алдағы уақытта ыдыстарды сипаттауда ортақ стандарт өлшемдер қалыптастыру қажет деп есептейміз.

Әдебиеттер тізімі

- Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық қалалармен қоныстардың керамикаларын топтау мәселесі // Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған «Қазіргі жоғарғы білім беру жүйесіндегі археология, этнология және музейтану» атты «VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы: «Қазақ университеті», 2016. – 223-226 бб.
- Ақымбек Е.Ш. Шу өңірінің ежелгі және ортағасырлық керамикасы (Қордай ауданының материалдары бойынша). – Алматы, 2017. – 112 б.
- Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының керамикасы (VI ғ.–XIII ғ. басы) // Философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссер.– Алматы, 2015. 208 б.
- Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық төменгі Барсхан (Төрткүл) қаласының қыш ыдыстары // Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясы Хабарлары // Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы – № 1 (268). – Алматы, 2009. – 93-99 бб.
- Ақымбек Е.Ш. 2013 жылы Ақтөбе қалашығында жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері // ҚР ҰҒА Хабарлары, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. – Алматы, 2014. – №5 (297). – Б. 144-154.
- Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Ортағасырлық Арна төрткүлі // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIV Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 28–29 қазан 2022 ж.) / Жауапты ред. Р.С. Жұматаев. Алматы: Қазақ университеті, 2022. 22-43-бб.
- Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Ортағасырлық Ақарық төрткүлі (2022 ж. Жүргізілген зерттеулер бойынша) // Қазақстан археологиясы 2. 2023 / баспада
- Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Ортағасырлық Талапты төрткүлінің керамикасы // Еуразиялық далалық өркениет: адам және тарихи-мәдени орта. Еуразия даласы археологиясы V халықаралық конгресінің материалдары (Түркістан қ., 11–14 қазан 2022 ж.) / Бас. ред. А.Оңғар. 5 томдық. Алматы – Түркістан: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2022. 3 том. 157-168-бб.
- Байпаков К.М. Керамика средневекового Кулана // Поиски и раскопки в Казахстане. Алма-Ата: «Наука», 1972. С. 77-98.
- Байпаков К.М., Ерзакович Л. Ортағасырдағы Отырар керамикасы, Алматы: Өнер, 1990 – ил., 212 б.
- Байпаков К.М., Ақымбек Е.Ш. 2013 жылы Аспара қаласында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі // К. Ақышевтің туғанына 90 жыл толуына арналған «Қазақстан территориясындағы ежелгі және ортағасырлық мемлекеттер» атты халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. – Алматы, 2014. – 394-406 бб.
- Байпаков К.М., Гончарное ремесло в позднесредневековом Отраре // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата: «Наука», 1983. – С. 17-38.
- Бубнова М.А. Добыча серебро-свинцовых руд в Шельджи в IX–XII вв. // Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе: Илим, 1963. С. 225-262.
- Г.Т. Амиргалина, Л.А. Махамбетова, С.У. Билалов. Ортағасырлық Жанкент қаласынан табылған асүйлік ыдыстардың жіктелуі // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих Сериясы, №3. Алматы, 202. – 120-129 бб.
- Елеуов М. Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI-XIII ғ. басы) // Тарих ғылым. докт., диссер. – Алматы, 1999. – 360 б.
- Касенов М.С. Талас өңірінің отырықшылық мәдениеті (VI-XIII ғғ.). – Атырау: Х. Досмұхамедов атындағы АМУ баспасы, 2015. – 180 бет.
- Кожемяко П.Н. Оседлые поселения Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе: Илим, 1963. С. 145-225.
- Комплексные исследования городища Жанкент (работы 2011-2014 г.г.) / сост. : И.А. Аржанцева, А.А. Тажекеев. – Алматы, Издательство «Арыс», 2014. – 320 с.
- Кузнецова О.В., Савельева Т.В. Гончарное ремесло в средневековом Талгаре. Альбом. Алматы, 2019. – 220 с.
- Кузнецова О.В., Нуржанов А. Археологические раскопки городище Меркев полевом сезоне 2007 года // Известия НАН РК – Серия общественных наук – № 1. – 2008 г. – С. 165-171.
- Қожаев М. Отырардағы керамика өндірісі. – Түркістан, «Мұра», 1996. – 159 б.
- Маханбаева Н., Воякина Н. Керамический комплекс средневекового Каялыка // Известия НАН РК – Серия общественных наук – № 1. – 2007 г. – С. 107-125.
- Нуржанов А.А. «Керамика средневекового городища Тортколь в Таласском долине» // Известия НАН РК – Серия общественных наук – № 1 (252). – 2006 г. – с. 77-85
- Нуржанов А.А., Ақымбек Е.Ш. Средневековые городище Нижний Барсхан в Таласской долине // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2012. № 3. С. 94–107.
- Савельева Т.В. Шу өңіріндегі ортағасырлық қалалар мен қоныстардың керамикасы (VI-XIII ғ. басы) // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мұрағаты. – Алматы, 2015. – 83 бет.
- Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. – Алматы, 2008. – 264 б.
- Сенигова Т.И. «Орнаментальные узоры на керамических сосудах VI-IX веков» // В глубь веков. – Алма-Ата, 1974. – с. 119-143.

N.B. Nurgali
KITCHEN CERAMICS: TYPES AND FEATURES (VI-XIII CENTURIES)

The article describes the characteristics of various types of kitchen ceramics, common in the period from the VI to the beginning of the XIII century, and an analysis was carried out in order to identify the features between these types. In the works of domestic archaeologists there is information about kitchen ceramic products, but mainly within a specific region or monument, which they investigated. Accordingly, we have few works where the ceramic complex of the entire medieval Kazakhstan is generalized. In this regard, the task was set to determine the types of products of this group. According to the results of the analysis of the works of a number of researchers, the following types of kitchen ceramic products are distinguished: cauldrons, pans, milk storage dishes, lids, as well as various stands for dishes. As a result of comparative analysis of morphological features of kitchen ceramics, it was found that the distribution of medieval types of cookware in Kazakhstan is heterogeneous. In particular, cauldrons from the city of Saraishyk are somewhat different from cauldrons common in the Southern region. In addition, cauldrons are the most common type of tableware among the kitchen products on the monuments of Zhetysay, Shu-Talas and the Middle Reaches of the Syr Darya, and in medieval cities of the Lower reaches of the Syr Darya they are extremely rare. Further study of the types of kitchen ceramics clarify their intra- and interregional features.

С.Қ. Сәкенов, А.И. Кукушкин, С.Б. Бурбаева,
Е.Ж. Рахманқұлов, Б.А. Сиражева
«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
Астана қ., Қазақстан
E-mail: sergazi_82@mail.ru

БЫТЫҒАЙ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЕСКЕРТКІШ ТӨңІРЕГІНДЕ 2022 ЖЫЛЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ БАРЛАУЛАР*

Kіріспе. Далалық аймақтардың ортағасырлық ескерткіштерін іздестіру мен зерттеу ортағасырлық археологияның маңызды бағыттарының бірі. Жинақталған материалдар ортағасырлық зерттеулердің осы саласы бойынша кейбір қорытындылар жасауға және жаңа бағыттарды белгілеуге, соның ішінде Солтүстік Сарыарқаның қала мәдениетін дамыту тұжырымдамасын әзірлеуге мүмкіндік береді. Зерттеліп отырған аумақтың ежелгі тұрғындарының материалдық және рухани мәдениетін жаңғыртуда Теңіз-Қорғалжын өңіріндегі отырықшылық сипаттағы ескерткіштерін жан-жақты қарастырудың болашағы зор (Сәкенов, Кукушкин, Бурбаева, 2021, 269-270).

Осындай ескерткіштерді анықтау мақсатында археологиялық барлау-ізвестіру жұмыстарын жүргізбес бұрын алдымен, өңірдің тарихы туралы мұрағаттық мәліметтерді іздеу, талдау және жүйелеу жұмыстары атқарылды (Төлегенұлы, Кукушкин, Құлжанова, 2021, 94-98). Нәтижесінде XVII-XIX ғғ. зерттеуші-саяхатшылардың жазбалары, сызбалары мен карталары табылып, оларға жан-жақты талдаулар жасалды (Төлегенұлы, Кукушкин, Букешева, 2022, 140-143). Ізінше аэротүсірілімдер жасалып, сол бойынша із кесілді (Отчет о научно исследовательской..., 2022, 5-86).

«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы бұл зерттеулерін Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру аясында жүзеге асыруда (Букешева, Бурбаева, 2022, 108-112). Бытырғы жылы Теңіз-Қорғалжын ойпаты аумағында барлау жұмыстары жүргізіліп, археологиялық нысандардың координаттары мен типтері анықталды, археологиялық барлау жұмыстарының картасы жасалды. Бытығай кесенесінің төңірегінде, 10 шақырым радиуста жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде келесі археологиялық ескерткіштер тіркелді: Абай I, II, III керуен сарайлары, Бытығай II керуен сарайы, Қаражар-тентек I керуен сарайы, Қаражар-тентек нысаны, ортағасырлық арық, оннан астам кірпіш күйдіру пештері, Қаражар-тентек II қыстауы (сурет 1).

1-сурет – Археологиялық барлау барысында анықталған археологиялық нысандардың орналасу жүйесі.
Қаражар-тентек елді мекені

*Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің бағдарламалық-мақсатты қаржыландыруы бойынша жүзеге асырылып жатқан ИРН № BR10164212 «Ортағасырлық Теңіз-Қорғалжын ойпатының тұрғын үй архитектурасының дәстүрлі түрлері: эволюцияның бастаулары мен ерекшеліктері» атты жобасы аясында жазылды.

Зерттеулер. Аталған ескерткіштің әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, қысқаша сипаттама беріп өтсек:

1. *Абай I керуен сарайы.* Өзі аттас ауылдың оңтүстік-шығыс жағында, Нұра өзенінің оң жағалауында орналасқан (сурет 2). Нысан тік бұрышты ғимарат, ұзын жақтары оңтүстік-шығыс-солтүстік-батысқа бағытталған, көлемі 60×20 м. Қабырғаларының сұлбасы жал тәріздес, ені 1 м, биіктігі 0,15 м құрайды. Нысан ені 0,6 м, тереңдігі 0,3 м шағын ормен қоршалған.

Ғимараттың ішкі кеңістігі бірнеше бөліктерге бөлінген. Ғимараттың оңтүстік жағында жал мен ордың үзілетін жері байқалады, бұл бөлігі кіреберісі деп болжадық.

2. *Абай II керуен сарайы.* Абай ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 200 м жерде орналасқан. Ескерткіш Нұра өзенінің оң жағалауында. Ғимарат қирандылардың қалдықтары II-тәріздес болып келген. Ғимараттың бүйір бөліктерінің өлшемдері 50×20 м, тікбұрыш пішіндес орталық бөлігінің өлшемдері 80×20 м. II-тәрізді ғимараттың алдыңғы жағында аула алаңы анық көрінеді. Орталық және бүйірлік ғимараттардың кіреберісі осы аулаға қарап тұр. Барлық ғимараттардың ішінде ішкі кеңістікті шағын бөлмелерге бөлетін бөлме аралық қабырғалары бар. Зерттеу барысында құрылым қабырғаларының ісінген жал түрінде сақталғаны анықталды. Ауласының аумағынан қазақ қыстауының қирандылары тіркеліп, осы санаттағы ескерткіштерге тән материалдар жинақталып алынды.

3. *Абай III керуен сарайы.* Нұра өзенінің оң жағалауында орналасқан. Ескерткіштің мәдени қабатын өзен суы шайып тұр, су шайған жырығынан күйдірілген кірпіш қалдықтары анық байқалады. Нысан жобасында Г-тәріздес, өлшемі 80×20 м, көзбен барлағанда төрт бөліктен тұратындығы көрініп тұр. Қабырғалары жал түрінде сақталған, бірақ кейбір жерлерде, әсіресе бұрыштарында табиғи тастан қаланған іргетас пен күйдірілген кірпіштен жасалған қалау табылған. Өлшемі 40×20 м болатын екінші ғимарат өзен жағасына перпендикуляр орналасқан. Бөлме аралық аралық қабырғалар жер бетінде айқын көрінеді, ал орталық бөлмеде пештің қирандылары сақталған.

4. *Бытығай II керуен сарайы.* Құрылыстарының қирандылары Абай ауылынан батысқа қарай 5 шақырым жерде, Нұра өзенінің оң жағалауында, көлемі 2 га құрайтын алаңда табылды. Анықталған нысандар пішіні мен өлшемі жағынан әркелкі болып келеді. Егжей-тегжейлі зерттеуді және толығымен аршуды қажет етеді. Қираған үйінділер арасынан күйдірілмеген (саман) және күйдірілген кірпіштен қаланған қабырғалардың қалдықтары анық байқалады. Жер бетін мұқият қараған кезде Ұлыс Жошы дәуірінен қалған жерлеу құрылыстарының қалдықтарын көруге болады. Жүргізілген топографиялық талдауға сәйкес, бұл археологиялық ескерткіш орта ғасырларда қызмет еткен және ортағасырлық Бытығай қалашығының қалалық округінің құрамына кірген үлкен керуен сарай болып табылады.

5. *Қаражар-тентек керуен сарайы* (Қарағожин Әділхан Балташұлы қожалығының аумағында). Бытығай кесенесінен шығысқа қарай 2 км жерде, Нұра өзені екі арнаға бөлініп, ортасы беті тегіс болып келген аралды құрайтын жерінде орналасқан (сурет 3). Бұл аралды жаяу аралап, археологиялық барлау жасау кезінде керуен сарайдың қирандылары табылды. Мәдени қабатын өзен шайып жатқан жарлауыт тұсында күйдірілген кірпіштен қаланған қабырғалардың қирандысы анық көрінеді. Осы жерден жиналған кірпіштерге жасалған формальды-типологиялық талдаулардың нәтижесі олардың Бытығай кесенесі кірпіштерімен бірдей екендігін көрсетіп отыр. Платформаның өлшемі 50×60 м, су деңгейінен биіктігі 1,5 м. Нысанның екі жағын айнала Нұра өзені ағып жатыр. Жер бетінен ғимарат іздері байқалады, олардың арасынан күйдірілген кірпіштен салынған пештерді де көруге болады.

2-сурет – Абай I керуен сарайы

3-сурет – Қаражар-тенгек керуен сарайы

6. *Қаражар-тенгек I тік бұрышты ғимараты.* Қаражар-тенгек керуен сарайынан шығысқа қарай 150 м жерде, өзеннің биіктеу келген жайылма террасасында орналасқан. Ғимарат – жоспары бойынша төртбұрышты. Өлшемдері 60×20 м, биіктігі 0,15 м жал түрінде сақталған. Құрылыс біркелкі бөліктерге бөлінген. Ғимараттың әрбір бөлмесі шаршы пішіндес, ішкі қабырғалары жал тәрізденген күйі сақталған.

7. *Ортағасырларда су жүргізген арық.* Оның ұзындығы 350 м, тереңдігі 0,65 м, ені 0,60 м құрайды. Арық Нұра өзені ортасында әжептәуір үлкен жайылма терраса қалдырып айналыс жасайтын алаңды бойлай жүргізілген. Қаражар-тенгек керуен сарайы аумағынан бастау алған арнасы өзен жағасындағы кірпіш пештерге дейін жетеді (сурет 4).

4-сурет – Ортағасырлық арық

5-сурет – Нұра өзенінің бойындағы кірпіш күйдіретін пештер

8. *Кірпіш күйдіруге арналған пештер.* Нұра өзенінің жоғары оң жағалауында ондаған кірпіш пештері тізбектеліп орналасқан. Олардың барлығы Қарағожин Әділхан Балташұлы шаруа қожалығының аумағында жатыр (сурет 5). Барлығының өлшемдері бір қалыпты: ұзындығы – 2 м, ені – 1,5 м. Олар саз үйінді түрінде сақталған, бет жағында жартылай күйдірілген және шикі кірпіштердің қалаулары көрініп жатыр. Кейбір пештерде күйдіруге әзірлеп қойған кірпіштер сол күйінше сақталған. Әрбір кірпіш пешінің екі жағынан терең шұңқырларды байқауға болады. Шұңқырлардың өлшемдері орта есеппен диаметрі 6 м, тереңдігі 1,5 м-ге дейін жетеді. Бұл шұңқырлардың қызметі шикізат дайындау болған, яғни шеберлер осы шұңқырларда шикізатты басқа қоспалармен су қоса отырып араластырып отырған. Су арықтан тікелей келіп тұрған, дөңес жағалауға шығыр дөңгелегі арқылы көтерген.

9. *Қаражар-тентек II қыстауы.* Нұра өзенінің екінші жайылма террасасында, оң жағалауында орналасқан. Нысан шаруа Қарағожин Әділхан Балташұлының үйінен оңтүстік-шығысқа қарай 900 м жерде орналасқан. Қыстау жағасы суға тегіс еңіс болып түсетін қолайлы жерде орналасқан. Жер бетінде ғимараттардың немесе үйлердің қирандылары байқалмайды. Айта кетерлігі, күйдірілмеген кірпіштен салынған бір тұрғын үйдің қирандылары ғана көрінеді. Қыстайтын аумақта қора іздері анық

көрінеді, ал қасында кептірілген көң жиналып тұр. Осы санаттағы ескерткіштерге тән материалдар жинақталып алынды.

Қорытынды. Былтырғы қазба маусымында жүргізілген іздестіру және барлау жұмыстары кезінде бұрын зерттелмеген орта ғасырлық нысандар табылып, олардың ортағасырлық қала аумағының құрылымдық элементтері болып табылатындығы анықталды. Ортағасырлық қоғамның сәулеттік стилін және даму деңгейін көрсететін фактілік материал алынды. Нысандарды пәнаралық зерттеулер соңғы технологияларды, сондай-ақ артефактілерді зерттеудің жаратылыстану-зертханалық әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылды, бұл ғалымдарға орта ғасырлардағы әртүрлі кірпіш түрлерін өндірудің технологиялық үдерісі туралы қолда бар ақпаратты толықтыруға мүмкіндік береді.

Жоба бойынша жұмыстар жалғасуда. Зерттеу барысында табылған барлық материалдар мұқият құжатталды: сипаттау, суретке түсіру, сызбалардың графикалық редакторында өңдеу және т.б. Биылғы жылы осы жұмыстарды жалғастыру жоспарланып отыр. Әрі қарай жүргізілетін зерттеулер жаңа мәліметтер беріп, Қазақстанның ортағасырлық тарихының ақтаңдақ тұстарын толықтырады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер тізімі

Бурбаева С.Б., Букешева Г.К. Археологический опыт исследования средневекового городища Бытыгай // Сборник I Международной научно-практической конференции «Развитие образования и науки в Новом Казахстане». – Нұр-Сұлтан, 2022. – С.108-112

Сакенов С.К. Археологическая разведка в окрестностях средневекового городища Бытыгай // Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Традиционные типы жилой архитектуры Тенгиз-Коргалжинской впадины средневекового времени: истоки и особенности эволюции». – Астана, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок». – 2022. – 86 с.

Сакенов С.К., Кукушкин А.И., Бурбаева С.Б., Букешева Г.К., Рахманкулов Е.Ж. Исследование средневекового производственного цеха на городище Бытыгай // Теория и практика археологических исследований. 2021. Т. 33, №4. – С. 267-283. [https://doi.org/10.14258/tpai\(2021\)33\(4\).-15](https://doi.org/10.14258/tpai(2021)33(4).-15).

Төлегенұлы К., Кукушкин, А.И., Құлжанова, Б.Т. Теңіз-Қорғалжын өңіріндегі тарихи ескерткіштердің зерттелуі: жаңа мәліметтер. *Қазақстан археологиясы*, 14(4 (14) 2021. – 92–104 бб. <https://doi.org/10.52967/akz2021.4.14.92.104>

Төлегенұлы К., Кукушкин А.И., Букешева Г. Теңіз-Қорғалжын өңірінің жер-су атаулары: ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы архив деректері негізінде // Мәдени мұра журналы, №2 (97). – Нұр-Сұлтан, 2022. 139-154 бб.

**S.K. Sakenov, A.I. Kukushkin, S.B. Burbaeva,
E.J. Rakhmankulov, B.A. Sirajeva
EXPLORATION WORK IN THE AREA OF THE
MIEVEAL MONUMENT BYTYGAI IN 2022**

In 2022, in the vicinity of the medieval monument of Bytygai, previously unknown archaeological sites were discovered associated with a certain cycle of production, trade, life support and funeral rites. Among them are the caravanserai Abai I, the caravanserai Abai II, the caravanserai Abai III, the caravanserai Bytygay II, the caravanserai Karazhar-tentek, Karazhar-tentek I, a canal of medieval times, a chain of dozens of brick kilns, wintering Karazhar-tentek II.

These data confirm the earlier scientific hypothesis that in the Tengiz-Korgalzhyn region in the Middle Ages an urban culture with powerful production centers was developed. The creation of conditions and the complexity of the technological process of making tiles testify to the professional skills of the medieval masters of Saryarka. The erection of structures using expensive building material is an indicator of the high social status of individual historical figures of the society of that time.

Д.Т. Шашенов¹, А.З. Бейсенов²

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан

²Бегазы-Тасмола тарих және археология ғылыми-зерттеу орталығы
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: azbeisenov@mail.ru

ӘЛІМХАН ЕРМЕКОВ ӘУЛЕТІНІҢ БӨРІҚТАС ҚЫСТАУЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Мақалада Орталық Қазақстандағы Бөріқтас қыстауындағы бір үйді археологиялық тұрғыдан зерттеудің нәтижелері ұсынылады. Қазба жұмыстары 2019 жылы атқарылды, авторлардан басқа бұған Д.Б. Дүйсенбай қатысты. Ұсынылып отырған еңбектегі суреттерді өңдеп, дайындаған Н.Ш. Жұманазаров. Басылымның шартты көлемін ескере отырып, археология ғана емес, тарихи-өлкетанушылық бағыттарға да қатысы бар материалдың қысқаша нұсқасы беріліп отыр. Сөз болып отырған ескерткіш, оның төңірегі Алаш ардақтысы Әлімхан Ермековке тікелей қатысы бар. Оның және жалпы Ермековтер әулетінің кешегі-бүгінгі ұрпақтары баршылық. Олар жайлы арнаулы еңбектерде жазылып, айтылып келеді (Мәкенбаев, 2011; Өскембаев, 2013; Кыдыралина, 2015;). Олар хақында жаңадан сөз қозғау бұл хабарламаның міндеттеріне кірмейді. Зерттеулер, оның ішінде қазбадан түскен материалдың өзі толық сараптамалардан өткен жоқ. Қазба барысында табылған жануар сүйектеріне байланысты археозоологиялық талдаулардың қорытындысы осы жуырда дайын болады деп күтілуде. Демек, Бөріқтас тақырыбы авторлар тарапынан өз жалғасын табады.

Қазақ қыстауларын археологиялық тұрғыдан зерттеу - кенжелеп қалған бағыттардың бірі. Оның нақты себебі кезінде қыстауларды зерттеу қажеттілігінің туындамауы, мемлекет тарапынан да арнайы тапсырмалардың болмауы және қыстаулардың ескерткіш есебінде, тарихи-мәдени мұра нысаны ретінде мемлекеттік мәртебесінің жоқтығы.

Саяси идеологиялық шектеулерге байланысты, Кеңес үкіметі тұсында бұл ескерткіштер тобын барлық аймақтар бойынша кешенді түрде зерттеудің тарихи маңыздылығы үстем болмады. Тек Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы (ОҚАЭ) құрамында археолог К. Ақышевтың шешімімен палеоэтнографиялық отряд жасақталып, С. Жолдасбаев Оңтүстік Қазақстан, Жетісу мен Орталық Қазақстанның кейбір аудандарындағы Қазақ хандығы кезеңіне жататын ескерткіштерін зерттеді (Жолдасбаев, 1972; 1974; 1976; 2017). Таза археологиялық ізденістер барысында қалыптасқан бұл зерттеулердің сол кезде де зор маңызы болды, одан кейін де бұл материалдардың өзектілігі төмендеген жоқ.

Тәуелсіздік жылдарында ескі қора-қыстаулар ғылыми ортада мамандар тарапынан өзекті тақырып болып көтерілмеді. Осы мәселе төңірегінде ғылыми тұрғыда зерттеудің нақты методикалары қалыптаспады және барлық аймақтар бойынша ғылыми-деректік база жинақталған жоқ. Тек соңғы онжылдықта ғана қыстаулар кейбір мамандар тарапынан там-тұмдап зерттеле бастады (Ажигали, 2011; Рахимов, 2012; Турганбаева, 2012; Усманова, 2012; Бейсенов, 2019; 2020; Бейсенов, Ахияров, Джуманазаров, 2020; Бейсенов, Шашенов, Дүйсенбай, 2020; Дүйсенбай, Шашенов, Жұманазаров, 2020; Базарбаева, Джумабекова, Шашенов, 2020; Бейсенов, Шашенов, 2022; Ганиева, Сакенов, Рахманкулов, 2022; Тлеугабулов 2022). Бұл ізденістер қазір тұрақты тарихи-археологиялық, этноархеологиялық салаларға айналуы керек. Қайткен күнде мұнда археологияның орны ерекше екені күмән туғызбайды.

Қазақ қыстауларын археологиялық тұрғыдан зерттеу осы уақытқа дейін белгісіз болып келген көптеген тарихи тың мәліметтер береді. Бұл Қазақстанның түрлі аймақтарының топографиялық мәліметтерін салыстырмалы түрде сараптауға мүмкіндік болады. XIX ғ. мен XX ғ. басындағы қазақ халқының стационарлы үй салу дәстүрін және планиграфиясын анықтауға көмектеседі. Археологиялық қазба барысында қыстаудың планировкасы толықтай ашылады. Тұрғын-жайдың қабырғасы, едені, төбесін жапқандағы тіреу-діңгек, есік, табалдырық орындары және жылыту жүйесін (пеш) орналастыру тәртібі, жалпы архитектуралық ерекшеліктері анықталады. Кешенді материалдан қыстау тұрғындарының қай кезеңде өмір сүргенін, нені тұтынғанын, бір сөзбен айтқанда сол кезеңнің шаруашылық-мәдени, әлеуметтік-экономикалық бейнесін көруге болады. Аталмыш кезең ескерткіштерін зерттеу Қазақстанның ортағасырлар және соңғы ортағасырлар дәуірін зерттеуде зор үлес болып қосылатынын да ескергеніміз жөн.

Соңғы жылдарда Қарағанды облысының мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасы оң бастама көтеріп, қаржылай қолдауы арқылы аймақта қазақ қыстауларына археологиялық қазба және реставрация жұмыстары жүргізіле бастады.

Солардың қатарында Бөкейханов әулетіне қарасты Жекежал, С.Сейфуллин туған Қарашілік қыстауларына жүргізілген реставрациялық жұмыстар бар. Ал археологиялық қазба жүргізілген екі нысанды айта аламыз. Бұл тұңғыш заң магистрі, Алашорда үкіметінің мүшесі Жақып Ақбаев әулетіне қатысты Көлдібұлақ қыстауы (Бейсенов, Шашенов, 2022) және Ермековтер әулетінің Бөріктас қыстауын айтуға болады. Бұл екеуінде археологиялық қазба жүргізіліп, ол реставрациялық жұмыстарға жалғасты. Екі нысандағы жұмыстар да авторлардың тарапынан атқарылды.

Бөріктас өлкесі – Алашорда үкіметінің мүшесі, мемлекет қайраткері, қазақтан шыққан тұңғыш математик Әлімхан Әбеуұлы Ермековтің (1891-1970 жж.) туған жері (Өскембаев, 2013; Кыдырралина, 2015). Тарихи-мәдени ескерткіш болып табылатын Бөріктас қыстауы Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданы, Қызыларай ауылдық округінің территориясында орналасқан.

Бұл өңір – эокожүйедегі өзінің шұрайлылығымен, жайлылығымен ерекшеленетін табиғи, тарихи-мәдени ландшафт. Бұл жерде Бөріктас қыстауынан басқа, Ермековтер әулеті мекен еткен Әмірхан, Қарағаш, Жазыбек сынды бірнеше қыстау орындары бар. Сонымен қатар ата қорымдарының да осы маңда болуы, бұл жердің Ермековтер әулетіне көп жылдар бойы тұрақты түрде қоныс болғандығын айғақтайды.

Бөріктас өлкесіндегі барлау жұмыстары А.З.Бейсенов басшылығымен ертеректе басталған болатын. 2006 жылы аудандық мәдениет және тілдер дамыту бөлімі жетекшісі Б.Ақбаеваның өтініші бойынша Бөріктастағы қорым ішіндегі Әбеу қажының құлпытасы алғаш рет оқылды. 2008 жылы Бөріктас қыстауының алғашқы сызбасы жасалды (археолог Қ.Жамбулатов қатысуымен). Қарағаш, Әмірхан сынды нысандарды, сондай-ақ Былқылдақ менгирлерін А.З.Бейсенов 2010-2011 жылдары қарап өткен болатын.

Археологиялық барлаулар. Бөріктас кешеніне қарасты нысандар. 2019 жылғы зерттеулер барысында бұрынғы қаралған орындардың мәліметтері нақтыланып, координаттары алынды, сипаттамалар жасалды. Осы археологиялық барлаулар, топо-ландшафттық байқаулар, т.б. анықтаулар нәтижесінде Бөріктас өлкесінде қора-қыстаулар тақырыбына қатысты бес маңызды орын белгіленіп, олар «Бөріктас кешеніне» біріктірілді. Бұлар Бөріктас қыстауы, Жазыбек қыстауы, Әмірхан қыстауы, Қарағаш қыстауы, Бөріктас қорымы.

Бөріктас қыстауы екі нысаннан тұрады. Қазба жүргізілген №1 негізгі құрылыс, немесе №1 үй үш жағынан биік тау қоршап жатқан (солтүстік, шығыс, оңтүстік жақтары) сайдың аузында, тегіс жерге салынған. Батыс жағында аласалау төбелер жатыр. Қыстауға батыс желдерінен ықтасын болып тұрған осы төбелерден кейін кең жазық басталады. Осы жазықтың бергі таманында, №1 үйден батысқа қарай жақын жерде Ермековтер әулетінің ата қорымы орналасқан. №2 құрылыс №1 құрылыстан СБ қарай 0,1 км қашықтықта, төбе үстіне салынған. Қыстаудың батысында Ызылдауық бұлағы күнбатысқа қарай ағып жатыр. Жергілікті халық үш бұлақты айтады: Бас Ызылдауық, Орта Ызылдауық, Аяқ Ызылдауық. Зерттелген ескерткіш Орта Ызылдауық бұлағына жақын. Шағын болғанымен, жақсы ағыны бар, суы тастай әдемі су.

Жазыбек қыстауы. Аталып өткен Бөріктастан оңтүстікке қарай 1,1 км жерде қазіргі уақытта малшылар отырған Жазыбек қыстауы бар. Барлау барысында Кеңес үкіметі тұсында салынған үй мен қорадан бөлек, одан шығысқа қарай 140 м жерде, таудың батыс беткейінде формалары ұзынша келген төртбұрышты екі ескі қыстау үйлерінің орны байқалды. Біріншісі СШ-ОБ бағытта созыла салынған. Екіншісі осыдан 90 м жерде ШСШ-БОБ бағытта орналасқан. Үйлердің қабырғаларын іргетасына дейін бұзып әкеткендіктен, жер бетінде құрылыстардың тек сұлбасы ғана көрінеді. Ескі Жазыбек осы.

Архив материалдары бойынша, бұл қыстаудың аты берілген Жазыбек Жиенбаев (Жиынбаев) 1913 жылы Темірші болысы, №1 ауылдың биі Исмаил Ермековтің орынбасары болған (Попов, Шотбакова, Смагулова, 2019, 29 б.). Әлімхан Әбеуұлының атасы Ермек Жиенбайұлы мен Жазыбек Жиенбайұлы ағайынды адамдар.

Әмірхан қыстауы. Бөріктастан солтүстік бағытта 3,4 км қашықтықта Әлімханның туған ағасы Әмірхан Ермековтың қыстауы болған. Мұндағы ескі орындарды планиграфиялық орналасуына қарай үшке бөлуге болады.

№1 қыстау қазіргі Әмірханнан (Кеңес үкіметі кезінде салынған үй) оңтүстік-шығыс бағытта 100 м жерде. Бұнда жермен-жексен болып кеткен онға тарта құрылыс бар. Әбден бұзылғандықтан, нақты санын анықтау мүмкін емес.

Бұл қыстау орнынан оңтүстік бағытта 450 м жерде, жалпақ төбе үстінде №2 нысан орналасқан. Алдыңғы орынмен екеуінің арасын аса терең емес сай бөліп тұр. Сай табанынан тартылып қалған бұлақтың арнасы аңғарылады. №2 нысан жеті-сегіз құрылыстан тұрады. Мұның біреуінен ресейлік кәсіпкерлер Кузнецовтарға қараған «Дулево» фарфор зауыты кесесінің сынығы табылуы бұл орындардың ХІХ ғ. соңына таман үлкейіп, көтерілгенінен хабар береді. №3 нысан №2 қыстаудан

оңтүстік бағытта 250 м қашықтықта, тегіс төбешіктің үстіне салынған. Екеуінің арасын сай бөліп жатыр. Бұл жердегі жалғыз құрылыс үш үлкен бөлмеге ажыратылады.

Қарағаш қыстауы. Бөріктас кешенінің төртінші ескерткіші Қарағаш қыстауы Бөріктастан ШСШ бағытта 2 км жерде, сай ішінде орналасқан. Қыстау биік таудың оңтүстік-батыс беткейіне, қуысқа салынған үш үйден және олардан бөлектеу, төменірек орналасқан бір ұзын қорадан тұрады. Үйлердің тау іргесіне тақап салынуы, тұрғын-жайдың қабырғалары тіп-тік болып тұрғызылмай, қисықтау болуы, тас қалау техникасының қарапайымдылығы, осының бәрі бұл орындардың жоғарыда аталған қыстаулардың барлығынан ертерек салынғандығын аңғартады. Кіреберіс сай табанынан солтүстік-батысқа қарай бұлақ ағып жатыр. Бұлақ суын бойлай қалың шілік өскен.

Сур. 1. Бөріктас қорымы. 1 – Үстінен қарағандағы көрінісі. 2 – Әбеу қажы Ермекұлының құлпытасы

Бөріктас қорымы. Бөріктас қыстауының күнбатысында орналасқан (сур. 1). Қорымда тастан, саман кірпіштен тұрғызылған оннан астам төртқұлақ бейіт пен тағы басқа сопақша үйінді түріндегі жерлеу орындары бар. Осы ата қорымда Әлімханның әкесі Әбеу қажы жатыр. Оның мазары мен Бөріктас қыстауындағы қазба салынған №1 үй екеуінің арасы 0,45 км. Төртқұлақ бейіттің құлпытасындағы (сур. 1: 2) қадым жазуынан "1911 жылы 19 мартта жұма күні қазақ әулеті қара нәсілі Оразғұл руы мархұм Әбәу Ермек қажы ұлы 54 жасында ахирет сафары..." деген ақпарат бар, оны ертеректе А. З.Бейсенов оқыған болатын (Бейсенов, 2019). «Қара» деген бұл әулеттің руы екенін ескертеміз, қазақи жүйеде арғын ішіндегі қарашордан бөлінеді, Оразғұл - одан берірек келіп тарайтын ата. Арқа жеріндегі қадым жазуының үңіліп оқитын өз тәртібі бар. Арнайы жиналмай, қаралмай отырған «көктасқа» байланысты аспектілердің кейбір тұсы ептеп аталып өткен болатын (Бейсенов, 2022). Әбеу қажыдан басқа, Әлімханның анасы Ақбілек, ағасы Әмірхан да осы қорымда жатыр (Мәкенбаев, 2011, 61 б.). Аталған Жазыбек, үлкен әулеттің т. б. өкілдері де осында болуы керек.

Археологиялық зерттеулер. *Бөріктас қыстауындағы №1 үйдің сыртқы ерекшеліктері, құрылыстың ішкі планиграфиясы.* Бөріктас қыстауындағы археологиялық зерттеулер мұндағы №1 үйге (сур. 2: А, В) жасалды. Қазба 27 x 27 м аумаққа салынды. №1 үйдің формасы шаршы пішіндес, негізгі нақты өлшемі 23,5 x 20 м. Бұзылып, қиратылғаннан кейін топырақ басып қалған құрылыстың қазбаға дейін де кейбір планиграфиялық нышандары байқалды. Тұрғын-жайдың іргетасының барлығы дерлік жергілікті жердің табиғи қызыл, сұр гранит тасынан қаланып көтерілген.

Сур. 2. №1 үйдің қазба барысындағы анықталған ерекшеліктері

Бұл табиғи материалды құрылыста қолдану Орталық Қазақстанның таулы өңірлерінің барлығына тән жағдай және оның қола дәуірінен бері құрылыста қолданылып келе жатқан дәстүр екені белгілі. Жалпақ тастарды екі қатар етіп жігін бастырып қалап, ашық қалған ортасына ұсақ тас, топырақ салып нығыздап отырған. Іргетастың тастары жылжып кетпей орнықты жатуы үшін балшықпен де нығыздаған. Тас қалаудың мұндай тәсілін Орталық Қазақстанның ауылдық жерлерінде әлі күнге дейін қолданады.

№1 үйдің үш жағында, атап айтқанда оның СШ, ОШ және ОБ қабырғаларын сыртын айнала қазіргі жалпақтығы 0,3-0,4 м, тереңдігі 6-7 см болатын ор ізі байқалады. Жіңішке ор аталған қабырғалардан 6-8 м қашықтықта қазылған. Ал үйдің бір жағында, яғни шағын сайдан сыртқа шығатын СБ жақта ор жоқ. Үйді төбелер қоршаған үш жақтан айналған ор еріген қар мен күзгі--көктемгі нөсерлердің суын сайдың ауызына, еңіске қарай ағып кетуіне ықпал еткен. Үйдің шығыс бұрышын ала қазылған біршама үлкен шұңқыр орны қазбаға дейін де жақсы байқалды.

Беріктас қыстауындағы №1 үй жекелеп тоқтауды қажет ететін барлығы 13 бөліктен тұрады. Бұның ішінде тоғыз шағын бөлме мен бір ұзын дәліз бар, қалған үшеуі шаруашылық бағыттағы құрылыстар. Үйге кіретін негізгі есік ОБ жақтан шығарылған да, ол арқылы сырттан ұзын дәлізге кірген. Үйдің осы кіреберіс, яғни оңтүстік-батыс қабырғасынан 15 м жерде күлтөбе бар. Күлтөбе 13x9 м аумақты алып жатыр. Биіктігі 0,4-0,5 м. Күлтөбе қазылған жоқ.

Зерттелген үй алдында-ақ байқалған және қазба барысында нақтыланған, бір-біріне параллель жатқан үш шартты секторға бөлінеді. 1-ші сектор ОБ ұзын қабырға бойымен салынған төрт бөлмені (1-4) қамтиды (сур. 2: В), бұл тұрғын бөлмелер аумағы. 2-ші немесе тұрмыстық сектор ұзын дәліз бен оны

бойлаған бес бөлмені (5-10) алып жатыр. 3-ші, яғни, шаруашылық секторы нысанның бұдан СШ қарай жатқан аумағын қамтиды (11-13).

Қазба деректері. Ескерткіштің стратиграфиясына байқаулар жасау мақсатында екі (I, II) ұзын бровка қалдырылды (сур. 2: B). Бровка I солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа созылып, аталған 1-ші сектордағы төрт бөлме қирандысын қиып өтеді. Бровка II оған тікбұрыш жасай отырып, оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа бағытталды да, үш сектордағы құрылыстарды бір сызықпен қиды.

Нысанның стратиграфиясы түгелімен құрылыстың қиратылып, бұзылуы барысында жерге құлап, уақыт өте келе тығыздалып жатып қалған аралас қабаттан тұрады. Ежелгі замандардан жеткен археологиялық нысандарға тән, ұзақ уақыттар ішінде қалыптасқан, әрі нағыз стратиграфиялық қабаттарды бұдан күте алмаймыз. Негізінен, Бөріктас қыстауынан байқалған, басқа да осы сынды нысандардан күтуге болатын стратиграфия, шынтуайттап келгенде, кезінде өмір сүріп тұрған құрылыстың материалдарынан және оның бұзылуы барысынан түрлі хабар бере алады.

Құрылыстың қалың қабырғалы, биік төбелі, мықтап салынған жері бұл 1-ші сектор, яғни адам тұрған бөлмелер. Мұны стратиграфиялық кесінді жақсы көрсетті. Бровкалар профильдері бойынша, еденнен, яғни жертабаннан алғанда, олардың тұрғын бөлмелердің іргелері жанындағы ең биік тұстары 0,65-0,8 м-ге барады, ал бөлме орталарында – 0,4-0,55 м. Шаруашылық мақсаттағы 3-ші секторда, яғни қоралар маңайында бровкалар биіктігі әлдеқайда төмен, негізінен 0,25-0,4 м шамасында. 2-ші сектордың да қабаты 1-ші сектордан жұқа. Әсіресе, 3-ші сектордан байқалған бұл сипат 11, 12 бөлмелердің төбесі ашық, ал 6-10 бөлмелердің қабырғалары жұқа, төбелерінің де қалыңдатылмай, сырғауыл, бұтамен, аз ғана мөлшердегі топырақпен жабылған болуы мүмкін екендігін көрсетеді.

Атап айтқанда, профильдер бойынша үй кешенінің ең биік, қабырғасы да, төбесі де қалың салынған жері бұл 1-ші сектор.

Стратиграфиялық қабаттарға келсек, дұрыс түзіліп үлгермеген өте жұқа шым қабатының қалыңдығы 2-3 см ғана. Оның өзі нысанды түгелдей жауып жатқан жоқ, негізінен бөлмелердің ішкі жағында қалыптаса бастаған.

Бровка I профилінің бір бөлігінен көріп тұрғанымыздай (сур. 2: C), үстіңгі үш қабат түгелімен үй құлатылып, бұзылған кезде орныққан қабаттар. 1-ші қабат қирап, алуға жарамаған кірпіштер мен төбені жапқан топырақтың сумен, желмен жайылған кездегі көрінісі деп пайымдалды. Тығыздығы орташа, борпылдақтау, түсі сарғыш, кей тұста қоңырқайлау. Ал, анағұрлым тығыз сақталған, арасында ірі түйіршіктер бар 2-ші қабаттың дені, ең алдымен іргеге жақын жерлері, аралас түскен кірпіш қалдықтарынан құралған, алдындағыдан ақшылдау түс тән. 3-қабат шірігі мол, ағаш қалдығы бар қоңырқай түсті. Бұл төбеге салған тал-шілік қалдығы. Ең астыңғы 4-қабат жер бетіне нығыздап салынып, тапталған аралас бөлікті көрсетеді. Бұл қиранды қалдығы емес, астыңғы еден. Осы қабаттың үсті биіктетіліп, кірпіш еден-суфа жасалған.

1-ші сектордағы тұрғын бөлме қабырғаларының сақталған биіктігі жертабаннан, яғни астыңғы еденнен 0,65 м-ге барады, жалпақтығы 0,9-1 м. 2-ші сектордағы тұрмыстық бөлмелер қабырғаларының биіктігі 0,3 м, жалпақтығы 0,7-0,8 м.

Үй кешенінің солтүстік-шығыс, яғни қора жақтағыдан басқа үш қабырғасының сыртқы іргесінде қатты тығыздалған топырақ болды. Бұл – қыстауды бұзу барысында төбеден тасталған, алуға жарамай қираған қабырға кірпіштерінен қалған қабат. Осы іргедегі қабатты анықтау және құрылыстың қай тереңдіктен бастап қаланғанын анықтау мақсатында ОБ ұзын қабырғаның сыртында екі бұрышқа таман, яғни екі жерде шағын қазба-зонд салынды (сур. 2: D). Қазба барысында мыналар анықталды: 1) тығыз, ұсақ қиыршық араласқан балшықты топырақтан түзілген қабаттың ірге жағындағы биіктігі 0,4-0,45 м, сыртқа қарай аласарып барып бітеді, ең үлкен жалпақтығы 0,7-8 м, кей тұстарда 1 м шамасында, 2) үйдің іргетасы жертабаннан көтерілген, асты қазылмаған.

Жылы үй функциясын атқарып тұрған төрт бөлменің барлығының сыртқа шығатын есіктерінің ені бірдей, 1,3 м. Қазба барысында бөлмелердің ішкі өлшемдері, т. б. ерекшеліктері анықталды.

№1 бөлме. Сырттан дәлізге кірген бетте оң жақта орналасқан. Ұзындығы 4,5 м, ені 4 м. Бөлмеге дәлізден жалпақ тастардан құралған екі сатылы табалдырық арқылы өтеді. Жұқа шым мен сарғыш, сұр түстес құланды қабатынан кейін бөлме ішін түгелдей алып жатқан екі қабатты платформа (еден-суфа) шықты. Биіктігі жертабаннан 0,45 м. Еден-суфаны шикі кірпіштерді қатар-қатар қойып жасаған (сур. 2: E). Беті 2-3 см балшықпен тегіс етіп сыланған. Мұны Арқаның аязында төменнен суық өтпес үшін істеген. Ішкі кеңістікті түгел жапқан немесе жартылай салынған мұндай еден тек жатын бөлмелерге ғана тән. Шығу тегі кейінгі ортағасырлық қалалар мәдениетіне барады деп пайымдалған осындай еден-суфа Көлдібұлақ қыстауына жүргізілген археологиялық зерттеу барысында да кездескен болатын (Бейсенов, Шашенов, 2022). Саман кірпіштердің өлшемі 36x18x12 см. Кірпіштердің түсіне қарап, оның жергілікті жердің топырағынан жасалғанын аңғаруға болады. Бөлменің ОШ қабырғасынан ені 1 м болатын, № 2

бөлмеге өтетін есік шығарылған. Есік жанындағы бұрышта ағаш діңгек қалдығы (сур. 3: 1) шықты. Діңгектің сақталған өлшемі 22x13 см, бастапқы ұзындығы белгісіз, кірпіш еденнен көтерілетін жері арамен кесіп алынған. Қазіргі сақталған ұзындығы 67 см. Оның 22 см бөлігі жерге қазылып орнатылған. Қалған үстіңгі жағы кірпіш-еден қабатында, тек ұшы ғана шығып тұр.

Сур. 3. 1 -№1 бөлме, діңгек қалдығы. 2 – дәліз, темір ара

Діңгектің жанынан екі былғары фрагменті табылды. Тігістерінің өте жиі, екі қатар болуына қарағанда етіктің жұрнағы деп пайымдауға болады. Диаметрі 6 см, қалыңдығы 2,5 см ағаш ұршықтың басы осы жерде табылды. Дәл ортасында ұршықтың сабы бекітілетін тесік бар. Оның диаметрі 0,9 см. Ұршық өзінің бастапқы қалпын сақтамаған. Ұзақ жылдар топырақтың астында жатқандықтан шіруге айналған.

№2 бөлме. 1 бөлменің ОШ жағында жапсарлас жатыр. Ұзындығы 4,5 м, ені 4 м. Бөлмеге дәлізден де, №1 бөлме арқылы да кіруге болады. Сыртта, дәлізден кіре берісте бір жалпақ тас жатты. Бұл табалдырық қалдығы болуы мүмкін. Бөлмені қазу барысында күлдің жұқа қабатынан тұратын дақтар кездесті. №1 бөлмеге өтетін есіктің табалдырығында жұқа, жалпақ бір тас жатты (сур. 3: 1). Бұл бөлменің алдыңғы бөлмеге қараған СБ жақ қабырғасы бойында жалпақтығы 1,5 м болатын тас платформа сақталған. Тас қабаттың бөлменің төр жағына қараған тұсында, яғни ОБ ұзын іргеде аздаған саман кірпіш те сақталған. Негізінен 2 қабат жалпақтау келген тастардан қойылған бұл төсеніш үстіне, төр жақты бойлай суфа-еден жасалған тәрізді. Тас қабаттың оның үстіндегі аздаған саман кірпішті қосқандағы биіктігі 0,3-0,35 м. Еден қатты бұзылған, аталмыш төсеніштің көп бөлігі сақталмаған. Алдыңғы бөлмеге шығатын есікке тақап, бөлмеаралық қабырғаға жапсарластырып салынған, аумағы 1x1 м пеш аршылды. Бірақ түгелдей бұзылып алынғандықтан, құдық санын, аузы мен көмейін анықтау мүмкін болмады. Бұл бөлмеден ұзындығы 5,6 см, жалпақтығы 3,1 см, қалыңдығы 2,1 см сынған тас қайрақ, ұзындығы 5,3 см темір кілт (сур. 4: 3) шықты.

№3 бөлме (сур. 2: F). Жылы үй қызметін атқарған төрт бөлменің ішіндегі ең ұзыны. Бөлме ұзындығы 6 м, ені 4 м. Дәліз арқылы кіреді. Бөлмеге кірген адам табалдырықтан оңай аттап өтуі үшін қабырғаның осы есік шыққан 1,3 м аралығының үстіңгі тастарын алып тастап, екі қабатын ғана қалдырған. Табалдырықтың ішкі жағында 50-40 см жалпақ плита тас жатты. Дәлізден кіретін есіктен қарайтын болсақ, кіреберісте 2,5x1 м жер ашық қалдырылған. Одан кейін, төрге қарай және оң жақта 2 қатар етіп көтерген тас жабын төселген. Ал ашық жердің сол жағында пеш болған. Төрте, яғни тағы да ОБ қабырға бойымен саман кірпіштен жасалған жалпақтығы 2 м, ұзындығы 4 м суфа-еден бар. Тек бұл суфа №1 бөлмедегідей емес, бір қабат кірпіштен қойылған да, оның астында жаңа аталып өткен тас төсеніш бар. Түгел бұзылған пеш осының алдындағыдан сәл үлкен, аумағы 1,2-1,5 x 1 м болуы мүмкін. Пештің алды мен екі жағын тас төсеніш алып жатқан да, төртінші жағы келесі бөлмемен екі арадағы қабырғаға қаратылған. Пеш №3 бөлме мен №4 бөлмені жылытып тұрған. Сонда әр екі бөлмені бір жал пеш жылытқан.

Бұл бөлменің ішкі кеңістігі құрылымдық тұрғыдан №3 бөлмеге қарағанда анағұрлым жақсы сақталған болып шықты. Соның негізінде, бөлме ауданын үш негізгі бөлікке ажыратып, шартты реконструкциясын атай кетуге болады.

Сектор 1. Кіре берістегі ашық алаңқай.

Сектор 2. Таспен жабылған бөлік. Пеш сол жақта, осы қабаттың үстінде қаланған.

Сектор 3. Суфа-еден. Төр жақты тұтасымен алып жатқан бөлік.

Тас қабат та, саман кірпіштен жасалған суфа да үстінен жұқа балшықпен сыланған деп пайымдауға үлкен негіз бар. Оның кей тұстары жақсы байқалды.

№4 бөлме. Ұзындығы 5,2 м, ені 4 м. Дәлізден кіретін есік бөлменің тура ортасында емес, алдыңғы бөлме қабырғасынан алғанда 1,3 м жерден басталады. Табалдырықтың дәліз жақ сыртында басқыш ретінде пайдаланған екі тас жатты. Ал табалдырықтың үстіне көлденең тасталған ағаш кесіндісі қолданған. Бөлменің еденін беті сыланған, 2-3 қабаттан тұратын тас төсенішпен түгелдей жапқан. Демек, мұнда суфа-еден таза тастан жасалаған.

Аталған бөлме араларындағы қабырғалар жалпақтығы 0,5-0,6 м.

№5 бөлме. Дәліздің ұзындығы 22,7 м, ені 2,9 м. Сырттан кіретін есіктің ені 1,3 м. Дәліздің еденіне ештеңе төселмеген. Төбенің тіреу-бағандарына жататын бір дінгек орны №1 бөлмеге кірер жерден табылды. Негізінен, төбені жапқан бөренелерді қатар-қатар қылып, екі жақтағы бөлме қабырғаларына қойған болуы керек. Сыртқы есіктен кіргенде 10 м жерде, №3 бөлме қатарында, қабырға іргесінен екі қолдық темір ара табылды. Ұзындығы 1 м шамалас ара дәліз еденінен 5-8 см биік, топырақтың үстінде жатты. Екі шеттегі қолдығы ағаш сап кигізетін ұстауыш түрінде емес, тұтас темірден соғылған да, ара полотносына бекітілген. Құрал ерте кездікі.

Археологиялық қазба барысында мал сүйектерінен басқа заттардың барлығы аталған төрт бөлме мен дәлізден табылды. Табылған заттардың барлығына жуығы фарфор, шыны ыдыстардың сынықтары мен темір бұйымдар (сур. 4). Фарфор ыдыс сынықтарының жалпы саны 152, мұның 11 данасы ыдыстың түбі, бір қақпақ. 11 түптің 10-ның астында «Кузнецов» деп кәсіпкерге және кәсіпорынға сілтейтін жазулар бар. Соның ішінде екі түпте, кирил әріпімен берілген жазу астында қосымша араб әрпімен де «Кузнецов» деп қайталанған. Бір ыдыстың түбінде "Грузинская ф-ка" және Кеңес үкіметінің гербі, үлкен әріптермен РСФСР деген жазу бар. Жазулардың барлығы қызыл және көк түспен берілген. Қақпақтың диаметрі 7,8 см, үстінде қызғылт және көкшіл түсті өрнектері бар. Бұлардан бөлек төрт түрлі-түсті шыны ыдыстың сынықтары табылды. Қызғылт, көкшіл, күлгін түсті ыдыстар.

«Кузнецовтар фабрикалары» - XIX ғ. мен XX ғ. басындағы Ресей империясының ең ірі фарфор-фаянс өндіріс орындары. Кәсіпорындар 1917 жылға дейін өз өнімін шығарып тұрғанда да, көбі осыдан кейін жабылып, жұмысы тоқтаған. Иелері қатты қысымға, айдау, сүргінге ұшыраған. Грузино деревнясы маңындағы зауыт сынды бірер орынды үкімет алып, олардың қайтадан жұмыс істегені белгілі. Қыстаудың мерзімін анықтауда бұл табылымдар маңызды болып табылады. Патша заманындағы фарфор-фаянс ыдыстарын нақтылау, содан барып, ол деректерді қазақ қыстауларын зерттеуде пайдалану арнайы тоқталуды, сараптауды қажет етеді. Тек Кузнецовтар зауыттары ыдысы сыртындағы таңбаларды (клеймо) қарастырып шығудың өзі жеке бап. Ал ол таңбалар әр кезеңде өзгеріп отырғанын, сондықтан хронологияны басқа нәрсе емес, тура осы таңбалар нақтылайтынын ескерсек, бұл айрықша маңызды аспекті болады. Қысқаша ғана келесі фактілерді атай өтеміз. Қолдағы ыдыс фрагменттері И.Е.Кузнецовтың Бронницы және Волхов зауыттарынан шыққан. Таңбаларына қарағанда, бұл ыдыстар 1880-1890-шы жылдары шығарылған. Новгород губерниясындағы Грузино кенті маңындағы тағы осы кәсіпкерге қараған фабрика кеңес үкіметіне алынып, «Грузинская» аталған (Грузин ССР-мен шатыстырмау керек) да, табылып отырған ыдыстың бірі «РСФСР» деген жазумен, гербпен берілген. Бұл зерттелген қыстаудың кеңес үкіметіне дейін жетіп, жаппай тәркілеу заманында бұзылғанына нақты айғақ.

Сур. 4. Табылымдар. Темір бұйымдар (1-3), фарфор (4-6) мен шыны ыдыс (7-10) бөлшектері

Табылымдардың екінші бір үлкен тобы темір бұйымдар мен фрагменттер. Жалпы саны 24. Мұнда бес шеге, үш таға, бір құрсау, үш ыдыс, бір ілгек, бір ыдыс түбі анықталады, қалғандары белгісіз бұйымдар.

2-ші сектордан 6-7 бөлмелер қазылды. Ал 8-11 бөлмелерге қазба салынған жоқ. Бұл телімнің қалдырылуы ескерткіштің бір бөлігінің бастапқы қалпын сақтау үшін де маңызды. Сонымен қатар, ол болашақта да зерттелуі мүмкін. Үш бөлменің де орталары ойыс. Тереңдігі 12-15 см. Ойыстарға жұқа шөп өсіп, шым қабаты қалыптаса бастаған.

№6 бөлменің ұзындығы 5,8 м, ені 4 м. Бұл бөлмеден екі есік шығарылған. Біреуі дәлізден кіретін есік, екіншісі артқы №11 бөлмеге өтетін есік. Екеуінің де ені 1 м.

№7 бөлменің өлшемі 2x4 м. Есігінің ені 1 м бұл бөлмеге де дәліз арқылы кіреді. Бұл осы үйдегі ең кішкентай бөлме.

3-ші, яғни шаруашылық секторына жататын №11 бөлме ұзындығы 6,5 м, ені 5,5 м болатын үлкендеу құрылыс. Бұл бөлмеде үш есік бар. Біріншісі орталық сектордағы №6 бөлменің арасында, екіншісі солтүстік-батыс жақта, ол №12 бөлме деп аталған, іс жүзінде сыртқы қора қызметін атқарған ірі құрылысқа шығады, ал соңғысы ОШ жақта, яғни үй кешенінің сыртына шығады. Үшеуінің де ені 1 м.

№12 құрылыс қабырғасы тастан аласа ғана жасалған үлкен қоршау тәрізді. Оның жалпы ұзындығы 17 м болса, үлкендеу бөлігінің ені 9,5 м. Есік жасалмаған, төбесі де ашық болған. Мініс аттарын байлайтын, т. б. шаруаға керекті жақсы ықтасынға келеді. Сонымен қатар, бұл құрылыс төбеден ағатын суды да 2-ші сектор жаққа жібермей бөгеп тұрған болуы мүмкін. Құрылыстың шығыс бұрышында аумағы 5,5x4 м, тереңдігі 0,6 м ұра (13) қазылған. Шұңқырдың қабырғалары тік емес, көлбеу қазылғандықтан, тереңдей келе қусырылып, аумағы 3x2 м дейін азаяды. Бұнда қар, мұз ерітіп су жинауы мүмкін, басқадай нәрсе де сақталуы ықтимал.

Үлкен көлемде шыққан төрт түлік малдың сүйектері осы 3-ші сектордан табылды.

Зерттелген құрылыстың мерзімі жайлы. Қазба деректерін қорыта келгенде, құрылымдық ерекшеліктерін, салу техникасын, табылымдарды ескере отырып Бөріктас қыстауындағы зерттелген №1

үйді XIX ғ. аяғында - XX ғ. басында салынған деп мерзімдеуге болады. Сонымен қатар, бұл қыстау этноархеологиялық сипатқа ие жалпы Бөріктас кешеніндегі ең жас нысан дей аламыз. Айрықша деп айтуға болатын ішкі планиграфиясы, қолданған құрылыстық тәсілдері, әсіресе 1-ші сектордағы қалың, тіп-тік қабырғалары, олардың қатарласа байланған саманмен мұқият өрілуі, астындағы мығым жасалған іргетасы, жеке-жеке тоқталып қарастыруды қажет ететін осындай және басқа ерекшеліктерінің барлығы бұл үйді бұдан ертерек кезге апаруға дәл қазір мүмкіндік бере қоймайды.

Бөріктас кешеніне кіретін Қарағаш, Әмірхан, Жазыбек қыстаулары зерттеліп отырған нысаннан ертедеу уақыттыкі. Олар әлі қазылған жоқ, бірақ, сыртқы ерекшеліктерінен-ақ осы пікірді айта аламыз. Бөлектеу, таудың сайында орналасқан Қарағаш кешенге кіретін қыстаулардың ең ертесі деп санаймыз.

Бөріктас қыстауындағы зерттелген №1 үй кеңес заманына жетіп, 30-шы жылдарға қарай бос қалған. Көп уақыт өтпей үй қиратылған, төбе ағашын, кірпішінің керегін, жарайтынын арнайы түрде бұзып, алып кеткен. Діңгектердің арамен кесілуі, ол құралдың дәліз еденінде, 5-8 см топырақ үстінде қалуы осы себепті. Әлімхан Ермековтың туған ағасы Ақан Ермеков ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсыновпен ертеден сыйлас, жақын байланысты болған да, саяси айыптаумен ұсталып, айдауға кеткен, одан қайтып оралмаған. 1930 жылы Әлімханның өзі алғаш рет тұтқындалған. Жалпы, сол тұстарда бұл әулет қатты қыспаққа түскені, одан кейін де Әлімханның ұзақ уақыт қуғындалғаны жақсы белгілі.

Зерттелген үйді бұның алдында ескіріп тұрған Қарағашта отырған, немесе соңыра Әмірхан жігіт ағасы болған кезде ғана оның атымен аталған қыстақта отырған (бұнда үш орын бар екені айтылды) Әбеу қажының өзі салдырған болуы мүмкін. Немесе анағұрлым кейінірек, жеке шығып, Ақан салуы да мүмкін. Тап басып айтуға дерек жоқ.

Қазылған үйдің бірнеше бөлмесі, сырттағы күлтөбесі қазылған жоқ, жанындағы №2 үйден де, аз болса да, дерек алынбады. Өте маңызды, көлемді тақырыпты алғашқы деректер бойынша сөйлетудің өз шегі, орны болатыны белгілі. Бөріктас қыстауын толығырақ зерттеудің ғана емес, аталған Қарағаш, Әмірхан, Жазыбек қыстауларынан материал алудың жалпы ғылыми құндылығын, яғни басқа жағын айтпағанда, тағы екі бап бойынша маңызы болар еді. Біріншіден, ол материал аталып отырған төрт қыстаудың өзара хронологиялық арақатынасын нақтылар еді. Екіншіден, зерттеліп отырған үйдің өз хронологиясын тағы нақтылай түсер еді. Қыстау тұрғысынан айтсақ, Бөріктас кешені біраз уақыт зерттеуді талап ететін, ғылыми құндылығы өте жоғары ескерткішке жатады.

Былқылдақ – қалың елдің хан жайлауы. Қыстау жайын сөз еткенде жайлау ұғымын шетке ысырып тастауға болмайды. Мұның бәрі сол кездегі қоғамның ажырамас бір бөлшегі. Сондықтан, қыстауды зерттегенде синхронды түрде жайлауды, мүмкіндігінше, күзеу мен көктеуді де қоса сөйлетудің нәтижесі молырақ бола түсетіні хақ.

Зерттелген Бөріктас қыстауының жайлауы жергілікті халықтың жадында, Былқылдақ деп аталады. Ол жайлы ең маңызды кейбір аспектіні қозғап өтсек, бұл – қыстаудан тік тартқандағы тұсы 12-15 км шамасында болатын өзен. Былқылдақ туралы нақты дерек қалдырған осы өңірдің тумасы, Ақан Ермековтың күйеу баласы Қ. Мәкенбаев. Былқылдақтың хан жайлау ретінде дүйім елге таныс болуы ертеректе, Ермек Жиенбайұлы заманында орын алған. Атақты күйші Тәттімбет Қазанғапұлы өзінің ол да атақты «Былқылдақ», «Сылқылдақ» күйлерін осында, үлкен салтанатты мәжілістерде, жиындарда отырып шығарған. Былқылдақ тік арналы, тез ағатын су емес, төбе-төбе арасына жайылып ескен, тармақты, бапты өзен. Наркеткен сынды кең жерлері, үлкен иірімдері де болған. Ермек әулетімен іргелес Жандерке Құдабайұлы, оның баласы Ақбай Жандеркеұлы, т.б. да әулеттер Былқылдаққы келіп отырған.

Осындай ел бір-бірімен біте қайнасып, араласып жатқан жаймашуақ кезең 1917 ж. Қазан төңкерісіне дейін ғана емес, 1920-шы жылдары, яғни «жаңа экономикалық саясат», НЭП тұсында болған. НЭП-тің большевиктер партиясының тарихи съезіне келіп тірелгені, оның аржағындағы тәркілеу, сұрапыл аштық, т.б. оқырманға жақсы таныс.

Ә. Ермеков 1926 ж. Ташкентте тұңғыш ашылған Қазақ педагогикалық институтына (Казпедвуз) арнайы шақырылып, математикадан сабақ бергені белгілі.

Осы институттың директоры, қоғам және мемлекет қайраткері Темірбек Жүргенов Әлімханның ағасы Әмірханның қызы Дәмешпен 1927 жылдың жазында Былқылдақ жайлауында үйлену тойларын өткізген. Оған жан-жақтан келген бір топ зиялы қауым қатысқан. Ал оның алдында, 1925 жылы мемлекет және қоғам қайраткері Нығмет Нұрмақов Жақып Ақбаевтың ағасы Ыбырайдың қызы Зүпінге үйленіп, отау көтерген де, екеуі үлкендердің батасын алуға тағы осы Былқылдақ жайлауына келген (Мәкенбаев, 2011).

Әлімханнан кейін Том технология институтына оқуға түскен, болашақ көрнекті ғалым Қаныш Сәтбаев та 1923-1925 жылдың жаз айларында осы жайлауға келген.

Былқылдақ жайлауы тек мал бағатын жер емес, халықтың араласып, білісіп, түрлі тарихи оқиғалар орын алып жататын, өнер мен әдебиетке мән берген қалың ортасы болған.

Сур. 5. Антонина Воронина-Уткинаның Былқылдақта болған кезінде салған туындылары. Сәукеле киген келінішек, фото, (1) осы сәукеленің жеке суреті, қылқалам (2), сандық тысы, сырмақ пен тұскиіз, қылқалам (3-5) (Прищепова, 2006; 2011)

1913 жылы Г.Н.Потанин жанына апалы-сіңлілі Антонина Воронина-Уткина мен Екатерина Воронинаны ертіп, Семей облысы, Қарқаралы уезіне барып, жергілікті халықтың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы жайлы материал жинаған. Антонина сурет салса, кішісі Екатеринаны қызықтырған шалғай жердің өсімдіктер дүниесі еді. Қастарында аудармашы, әрі жол көрсетуші болып Том технология институтының студенті жас Әлімхан еріп жүреді. Былқылдақта қонақтарға екі үй тігеді, бірі Потанинге арналса, екіншісінде Антонина мен Екатерина орналасады. Потанин осы сапарында Былқылдақ жайлауында Аяпберген Балабатыров, Хасен Бижановтармен кездесіп 27 ертегі жазып алады. Ертегілерді орысшаға аударып, қағазға түсіруге көмектескен де Ә. Ермеков болатын. Антонина Былқылдақта қазақ тұрмысы жайлы фотолар түсіріп, көптеген суреттер салған (сур. 5). Ол туындылар Антропология мен этнография музейінің (Кунсткамера) қорында сақталып келеді. Ғалымның киіз үйіне атақты әншілер Майра Уәлиқызы, Ғаббас Айтбаев, Әлихан Бөкейхановтың інісі Смахан төре сияқты сол маңның зиялылары, өнерпаздары келіп, дәмдес болады. Қонақтар қазақтан шыққан тұңғыш заң магистрі Жақып Ақбаевтың Милыбұлақтағы ауылына да барып қонақ болған. Былқылдақта қонақтар құрметіне әнші-күйшілер қатысқан кеш ұйымдастырылып, Семей гимназиясында оқитын қазақ жастары орыс ақындарының өлеңдерін оқыған (Потанин, 1914; Попов, 2006; Прищепова, 2006; 2011).

Әдебиеттер тізімі

Ажигали С.Е. «Казхаское памятниковедение» как важнейшее научно-практическое направление в сфере культуры // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Материалы II Международной конференции, посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан (г. Актобе, 14-18 сентября 2011 г.). – Алматы-Актобе: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2011. С. 337-339.

Базарбаева Г., Джумабекова Г., Шашенов Д. Сохранится ли название Машен за зимовкой семьи Ахмета Байтурсынова? // Вестник Казахского Национального университета им. Аль-Фараби. Серия историческая. – 2020. – №3. – С. 141-142.

Бейсенов А.З. К.А.Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени // Маргулановские чтения – 2019. Материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А.Акишева. Нур-Султан, 19-20 апреля 2019 г. – Нур-Султан: НИИ археологии им. К.А.Акишева, 2019. – С. 13-30.

Бейсенов А.З. Вопросы изучения и сохранения казахских зимовок // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. – Барнаул: АлтГУ, 2021. – Вып. XXVII. – С. 7-16.

Бейсенов А.З. Әлихан Бөкейханов ата қорымы Талдыбейіттегі құлпытастар // Қазақстандағы археологиялық зерттеулер. 2021. Астана: ҚР Ұлттық музейі, 2022. Б. 215-221.

Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш. Карашоқы, старая зимовка в долине Аксары в Центральном Казахстане // Полевые исследования в Верхнем Приобье, Прииртышье и на Алтае (археология, этнография, устная история и музееведение). 2019 г. Вып. 15 / под ред. М. А. Демина, Т. К. Щегловой, Н. С. Грибановой. – Барнаул : АлтГПУ, 2020. –С. 6-25.

Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т. Қазақ қыстаулары бойынша Орталық Қазақстанда 2021 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулер // «Қазақстандағы археологиялық зерттеулер – 2021» ғылыми мақалалар жинағы. – Астана: Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, 2022. – Б. 235-240.

Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., Дүйсенбай Д.Б. Кызылшилик, зимовка семьи Хасена Акаева // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. – Барнаул: АлтГУ, 2020. – Вып. 25. – С. 240-251.

Ганиева А.С., Сакенов С.К., Рахманкулов Е.Ж.. Бозоқ II қазақ қыстауындағы археологиялық зерттеулер // «Қазақстандағы археологиялық зерттеулер – 2021» ғылыми мақалалар жинағы. – Астана: Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, 2022. – Б. 19-24.

Дүйсенбай Д.Б., Шашенов Д.Т., Жұманазаров Н.Ш. 2018 жылы Торғай өңіріне жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары // Маргулановские чтения-2020. Материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований». (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.). – Том 2. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. – Б. 498-509 .

Жолдасбаев С. 1969-1970 жылдардағы археологиялық барлау кезінде табылған қазақтың қоныс жайлары туралы хабар // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 187-193.

Жолдасбаев С. Қазақ елінің XV-XVIII ғасырлардағы тұрақты мекен-жайлары. Оседлые поселения казахов в XV-XVIII вв. Settlements of the Kazakh of XV-XVIII centuries. – Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты, 2017. Қазақша, ағылшынша, орысша. – 304 б.

Жолдасбаев С. Раскопки укрепленного поселения Жалғыз-там (XV-XVIII вв.) // В глубь веков. – Алма-Ата: Наука, 1974. – С. 173-187.

Жолдасбаев С. Типы оседлых поселений казахов по данным археологических исследований Южного и Центрального Казахстана (XV-XIX вв.) // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алма-Ата: Наука, 1976. – С. 46-59.

Кыдыралина Ж.У. Алимхан Еркеков: судьба и время. – Алматы: «Литера-М». 2015. – 440 с.

Мәкенбаев Қ. Жадымда бәрі жазулы: Мақалалар, ойтолғаулар, естеліктер, сұхбаттар. – Астана: ТОО «Даме», 2011. – 215 б.

Өскембаев Қ.С. Әлімхан Еркеков: Тұлға тағылымы. – Қарағанды, «Арқо», 2013. – 340 б.

Попов Ю.Г. Экспедиция Г.Н. Потанина в Каркаралинский уезд летом 1913 года. - СМАЭ. 2006. ЛП. – С. 160-166.

Попов Ю.Г., Шотбакова Л.К., Смагулова Г.М. Творцы и свидетели истории Каркаралинска. Караганда: «СНАТ-Полиграфия», 2019. – 338 с.

Потанин Г.Н. На притоке реки Токрау // Сибирская жизнь. – 1914. - № 82, 83, 86.

Прищепова В.А. Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии конца XIX — начала XX века (из собраний МАЭ РАН). СМАЭ. 2006. ЛП. – С. 174- 225.

Прищепова В. А. Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй половины XIX — начала XX века в собраниях Кунсткамеры. СПб.: Наука, 2011. — 452 с., ил.

Рахимов Е.К. Казахские зимовки-кыстау XIX века (по письменным источникам) // Материалы 1 и 2 Симпозиумов по казахскому памятниковедению. – Алматы-Атырау: «Ағатай», 2012. – С. 141-149.

Тлеугабулов Д.Т. Раскопки этнографического поселения Козықош в Акмолинской области. «Қазақстандағы археологиялық зерттеулер – 2021» ғылыми мақалалар жинағы. – Астана: Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, 2022. – С. 25-29.

Турганбаева Л.Р. К проблеме изучения культово-жилищных комплексов Западного Казахстана. // Материалы 1 и 2 Симпозиумов по казахскому памятниковедению. – Алматы-Атырау: «Ағатай», 2012. – С. 156.

Усманова Э.Р. Этноархеологическая реконструкция феномена кыстау // III Международная научная конференция «Кадырбаевские чтения-2012» Актобе: Актобинский областной центр истории, этнографии и археологии, 2012. – С. 492-499.

D.T. Shashenov , A.Z. Beisenov

ARCHEOLOGICAL RESEARCH OF THE NATIVE WINTERING OF ALIMKHAN ERMEKOV BORYKTAS

There is an ethnographic complex in the Boriktas valley, which includes 4 old winters and 1 cemetery. This valley is the native place of the outstanding scientist and statesman Alimkhan Ermekov. The monument is located in the Karaganda region, Aktogay district. Now the first results of archaeological excavations and historical and ethnographic studies have been obtained. At one wintering site, an excavation was made with sides of 27x27 m. 3 sectors were discovered, where housing and household premises are located. The investigated wintering dates back to the period of the late 19th and early 20th centuries.

ТАМГА «ШАГАЮЩЕЕ СОЛНЦЕ» ХАС/КАС АЛТАЙЦЕВ: В КОНТЕКСТЕ ИНТЕРПЕТАЦИИ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ГОРНОГО АЛТАЯ

Владельцами тамг «шагающее солнце» *хас/кас* и крест *саракай* можно считать алтайские роды алмат и кёбёк. Эти роды являются родовыми подразделениями племени тёлёс алтайцев. Алматы разделяются на черных *кара* и желтых *сары* (Екеев, 2011, с.166). Помимо алматов с тёлёсами связывают свое родство кёбёки, которые состоят из таких делений как белый *ак*, черный *кара*, желтый *сары*, лысый *тас*, монгол *монгол*. Необходимо отметить, что в настоящее время тёлёсы представляет крупнейшее племя в группе ичкилик кыргызов, в составе которых также мундусы, найманы. В Туве, как известно, проживают тулуши (от фонетического варианта тёлис/тёлёс).

Каждый из подразделений племени тёлёс имеют свою тамгу. Однако, можно отметить как типовые крест/полукрест *саракай* (алмат, кёбёк), свастика, «водоплавающая птица, гусь» *хас/кас* (алмат, кёбёк), ромбик с отростком, условное совмещение ромбика со свастикой, «бубновая масть» *мыйман* (тёлёс, но основными тамгами которого являются корыто *тоскуур* и луна *ай*). Согласно мифической генеалогии самое тесное родство связывает алматов только с тёлёсами и кёбёками. В устной традиции считается, что предок Алмат был сыном Тёлёса. При этом, хранители фольклора сообщают, что собственно тёлёсы (*кара-тёлёсы, оргончы-тёлёсы, тьети-тас-тёлёсы*) возникли вместе с зарождением земли и неба (Екеев, 2011, с.163), так сказать «рожденные Землей и Небом». Чуйские кёбёки утверждают, что их предки произошли от лебедей *ак куу* и магической белой пены (Екеев, 2011, с.169). Несмотря на наличие некоторых отличительных версий (Несказочная, 2011, с.251; Алтай кеп-куучындар, 1994, с.89-93), типовым представляется мотив рождения предка алматов от брака мифического существа алмыски либо с Тёлёсом, либо с Кёбёком. В финальную часть мифа нередко включается мотив проклятия алмыски своего мужа /сожителя, при этом, фигурирует, как правило, предки Тёлёс и Алмат, а не Кёбёк (Алтай кеп-куучындар, 1994, с.93, 176). Согласно другой версии тёлёсы, алматы, дёрбёты произошли от алмысов, и, они считаются братьями алмысов (Несказочная, 2011, с.483). Когда люди истребляли алмысов, те «заставили» женщину-алмыску выйти замуж за человека, чтобы не прервался их род. Женщина-алмыска родила ребенка, осталась жить среди людей. От ребенка алмыски и человека произошли алматы (Сартакова, 1995, с.234). У алтайцев существует сказание о правителе по имени Алмыс-каан, бытовавшее у представителей племени тёлёс, записанное от сказителя А.Г.Калкина (Ямаева, 2021). Представления алтайцев о мифических алмысах очень разнообразны. Наиболее характерные из признаков, это – светлая внешность алмыски, рыжие волосы, прозрачность кожи, сквозь которой видны внутренние органы. Отмечается необычайное могущество этих существ, способность как приносить несчастье, так и дать благословение. Следует отметить, что персонаж *алмыс* (мужчина/ женщина) распространен в фольклоре всех тюркских народов, а также таджиков (Албасты), но мало встречается в мифологии бурят и монголов. В монгольской мифологии алмас – это темный дух, переродившаяся душа умершего неправильной смертью. По представлениям монголов алмас выглядит как получеловек, покрытый шерстью и имеющий один глаз (Алмас; Монгольские мифы).

С учетом изложенной выше мифической генеалогии историю родов алмат и кёбёк – обладателей тамг «шагающее солнце» (свастика, полусвастика, крест), - невозможно рассматривать вне рамки истории тёлёсов. Исторические хроники сохранили названия тёлёс и алмат в искаженном виде тули/тулис/тулас и албат. Название «тулас» фигурирует в числе домонгольских племен, в конфедерации баргут, кори, тумат, на что обращали внимание киргизские исследователи (Абдуманов, 2017, с.28). Как известно, Алан-Гоа (Алан-Гоа) по матери происходила из племени баргут. Стойбища баргутов, тулас и кори находились по северную сторону реки Селенга, в местности Баргуджин-Токум. По одной из версий к племени баргут возводят свое происхождение буряты, хотя этноним буриад (бурят) фиксируется в более поздние времена (Буряты). Племя байырку /байегу/багу, позже известное как байыркут/байкут/баргут в VI-IX вв. входило в состав тогуз-огузов, а после разгрома уйгуров кыргызами байырку стали их кыштымами. У.Т. Ховалыг уточняет, что «последнее столетие, когда предков тогуз-огузов и огузов связывала их общая история – это период существования племенного союза гаогюй/теле (*теле* по названию китайской истории, *огуз* по-древнетюркским источникам) – III-VI вв.» (Ховалыг, 2009). Предками уйгуров (огузов, по У.Т. Ховалыг) по источнику

«Вэйшу» были динлины. Баргутов и туласов Рашид-ад-Дин в своем труде отмечает тюркскими племенами (Рашид-ад-Дин, книга 1, раздел второй). В третьем разделе своей книги Рашид-ад-Дин назвал род албат (фонетическая версия альмад/алмат) из племени кераитов (Рашид-ад-Дин, книга 1, раздел третий). В настоящее время племя керейтов рассматривается как ассоциированное в племенную структуру татар *цзубу* (Ушницкий, 2009, с.54; Нимаев, 2000; Кузнецов). Первоначальным местом обитания алматов, вероятно, можно считать территорию Кераитского ханства, состоящую из земель бассейна реки Туул/Толы, берущей начало в верховьях Хангая. В контексте «побратимств», союзов древних племен необходимо затронуть вопрос о происхождении племени дурбэн, основанный четырьмя сыновьями Дува-Сокор Одноглазого, брата Довун-Мергена, мужа Алан-Гоа. В дальнейшем потомки дурбэнов перекочевали на Алтай и вошли в состав ойратов. Это событие коррелируется с материалом устного фольклора, согласно которому тёлёсы каким-то образом связаны с дурбэнами. Приблизительно дату инфильтрации отдельных племен, живущих на Хангае, в том числе алматов, в состав в группу племен тёлёс, очевидно, можно датировать XIII в.

Не касаясь спорных аспектов принадлежности древнейших предков к монголам или тюркам, отметим ряд моментов, относительно гаплогрупп бурят, алтайцев и тувинцев. В настоящее время самой большой долей гаплогруппы R1a1a, так называемой западноевразийской (или палеоевропеоидной) обладают кыргызы, в частности ичкилики (Сабитов) и алтайцы (Балаганская, Лавряшина, Кузнецова и др.). Среди бурят гаплогруппа R1a1a распространена у северо-западных групп, т.е. у тех групп, предки которых жили в соседстве с землей древних кыргызов, предками которых, в свою очередь, признаются «голубоглазые, рыжеволосые» динлины. Исследования показали, что гаплогруппа R1a1a наиболее распространена у тувинских тулуш (Дамба; Дамба, Балановская, Жабугин). Хотя, известно, что гаплогруппа предков борджигинов, сыновей Бодончара – С2. Генетические исследования свидетельствуют о том, что западноевразийская гаплогруппа имеет распространение вплоть до Байкала, причем на тех местах, где жили такие племена как баргуты, хори, туласы, а до них – голубоглазые динлины.

Рассмотрим тамговые знаки алматов и кёбёков «шагающее солнце», полукресты (свастика с поперечной линией) и кресты, ромбики с отростками в контексте культурного наследия, сохраненного на петроглифах. Согласно материалам А.П. Окладникова интересующие нас знаки довольно часто встречаются в Северной Монголии, на центральном и северном отрогах Хангая и Забайкалье. Большая концентрация знаков в виде косоугольного и «андреевского» крестов обнаружена в районе Хубсугул-Нура. Некоторые из них нарисованы размашисто и напоминают по форме птицу (Окладников, 1981, с.87, табл.4, рис. 2; табл. 4, рис. 3). Четкое изображение «шагающего» солнца (Окладников, 1981, с.12) фиксируется на памятнике Зун-Хангай, Улан-Хад (Окладников, 1981, табл.25, рис. 1). Здесь же, под этим знаком, имеется изображение тамгообразного знака или антропоморфной фигуры. По описанию А.П. Окладникова «туловище её показано полоской, руки согнуты в локтях и подняты вверх, голова в виде кольца» (Окладников, 1981, с.12). Очевидно, что в более позднем варианте эта тамга (или антропоморфная фигура) может быть переосмыслена как тамга «ромбик с отростками». На знаменитой писанице Бичикт знак «шагающего» солнца показан в некоей функциональной связи с фигурой козла, а на другом рисунке представлен в форме «полусвастики» или «птицы» *кас* (Окладников, 1981, табл. 42, рис.10, 13). На памятнике Цагаан-Салаа полусвастика ассоциирована с другими знаками (Кубарев, Цэвэндорж, Якобсон, 2005, с.606, рис.22). Многочисленные окружности, косые кресты, условные изображения водоплавающих птиц (лебедей, гусей) встречаются не только на северных склонах Хангая, но и в Забайкалье. Очень четкие изображения креста и «шагающего солнца» (свастики) зафиксированы на петроглифах Селендум (Окладников, 1969, табл.62), Усть-Тамир (Окладников, 1969, табл. 88). На территории Горного Алтая знаки в виде крестов *саракай* (косоугольного, «андреевского», полукрест), в виде птицы *кас* встречаются на памятниках Сары-Сатак, Ороктой, Теректа (Окладников, Окладникова, 1982; Окладникова, 1984).

Предлагаемые к обсуждению знаки представлены на предметах поминального комплекса, на предметах повседневного обихода, являясь знаками собственности или символами господствующего клана. Их изображения отмечены на изваяниях и скалах, входящие в круг поминовения предков скифского времени на Юстыде, Барбургазы, в Западной Монголии (Вайнберг, Новгородова, 1976; Кубарев, 1979). Аналогичные знаки зафиксированы на астрагалах таштыкского времени. Э.Б. Вадецкая приводит сравнительную таблицу с пиктограммами угров (XVI-XX вв.), на которой указаны знаки в виде свастики и ромбика с отростками (Вадецкая, 1999, с. 199). Среди тамговых знаков, зафиксированных на археологическом инвентаре (пряжке ремня) древнетюркского времени можно отметить ромбик с отростками (Кубарев, 2003, с.265, рис.11). Ромбик с отростком отмечен на стеле Мойун-Чура (Самашев, Базылхан, Самашев, 2010, рис.47, 48). В тюркское время в Горном Алтае

наиболее распространенными на наскальных композициях являются тамги-петроглифы престол *шуре* (корыто *тоскуур*) и новая луна *ай*. Тамговый знак свастика *кас/хас* на наскальных композициях эпохи средневековья почти не встречается (или такая композиция в Горном Алтае ещё не обнаружена). В Туве и в Хакасии в древнетюркское время тамговый знак крест, сопровождающий письменный текст, встречается только в соединении со знаками полукруг, дуга, кочерга (Кормушин, 2008, с. 310-312). Тамга *хас* фигурирует в композиции с изображением воинов из района Алтай, Синьцзяна датированной эпохой средневековья (Худяков, 1995). В эпоху позднего средневековья тамга свастика, полукрест (или полусвастика) сохранялись у керейтов /кирит Астраханской области вплоть до XVII в. (Джуманов, Мусаев). Знак в форме креста с черточкой под крестом отмечен В.В. Радловым у керейтов Малой Орды (Радлов, 1989, с.287). Символ «шагающего солнца» - свастика, - проявлен у тувинцев рода оюн (ойнары) (Вайнштейн, 1972, с.78-80). Ойнары до 1763 года расселялись в Оюнарском хошуне в подчинении Улясутайского цзяньцзюя, что в географическом плане входит с экосистему Хангай. У хакасов наиболее распространенным является тамга *крест* (Бутанаев, 2004). Крест с маленькими ромбиками на конце линий отмечен у хакасских кивинцев (Катанов, 1897). В XIX-XX вв. на бытовых предметах тамговый знак «шагающее солнце» довольно часто можно увидеть на бытовых предметах алтайцев, тувинцев (Гуркин). Орнаментальные знаки в виде крестов или крестов в окружности в традиционной культуре народов Сибири распространены повсеместно. У якутов очень часто встречается орнамент в виде четырех треугольников, образующих крест с точками на круглой поверхности. У. Йохансен отмечает, что этот орнамент был зафиксирован в археологических материалах андроновского времени (Йохансен, 2012, с.45). В пазырыкское время местный мастер нарисовал крест на бронзовом зеркале (Кубарев, 2002, с.65, рис.3). В академическом труде «Историко-этнографический атлас Сибири» узор «шагающее солнце» или свастика *хас/кас* оказался не указанным в орнаменте алтайцев и теленгитов (Историко-этнографический атлас, 1961, с. 412-413), хотя этот орнамент очень часто встречается на бытовых предметах (Тюхтенева, 2003, с.139). Как известно, наиболее часто свастика встречается в культуре народов Тибета. Комиссаров С.А. и Черемисин Д.В., изучая наскальные рисунки Цинхая, зафиксировали тамговые знаки свастика, круги и полукруг на памятнике Бали. Знак «шагающего» солнца является как бы «визитной карточкой» буддийской религии. По мнению авторов Цинхай, по видимости, входил если не в зону формирования, то распространения древней тибетской религии. Однако, тамговые знаки не были датированы авторами каким-либо конкретным периодом (Комиссаров, Черемисин, 2008, с.104).

Семантический охват знаков крест и свастика очень широк. Знак крест (в разных вариантах) означает вселенную, части света и стихию света (Окладников, 1981, с.71). Р.У. Джуманов и А.Д.Мусаев расшифровывают тамгу крест как символ Полярной Звезды, а не как символ христианской религии. Эта тамга рассматривается ими как символ Солнца (Джуманов, Мусаев...с.286). Многочисленные изображения водоплавающих птиц (особенно лебедей *куу*) петроглифах Забайкалья и северо-восточных отрогах Хангая (район Косогила) свидетельствуют о почитании местного населения этих птиц с глубокой древности. Об этом свидетельствуют изображения птиц (лебедей по предположению Н.В. Полосьмак) на навершии парика женщины из кургана 1 могильника Ак-Алаха-3. Исследователи приходят к мнению, что носители подобных головных уборов были генетически связаны с носителями культур окуневского круга (Полосьмак, 2005, с.72), в более широком плане – с андроновцами. Следует отметить, что на петроглифах указанных территорий изображений ворона *кускун* (возможно вороны *карга*), встречается реже, чем изображение лебедей. Если воспринимать рисунки ворона в качестве тотема какого-то древнего племени, например, предков керейтов, то таких знаков не так много.

Таким образом, в историко-культурном наследии народов Алтае-Саяна знак «шагающее солнце» с его разновидностью в виде «креста» представлен довольно внушительно. Знак *хас* в наскальном искусстве чаще всего отмечен в памятниках Северного и Центрального Хангая, а также Забайкалья. На различных предметах археологических раскопок знаки в виде креста, затем «шагающего солнца» фиксируются уже в пазырыкское и таштыкское времена. На официальных (государственных) памятниках тюркского времени на Алтай-Саяне эта тамга в «чистом виде» почти отмечается не встречается, но разновидности (в ассоциации кочерга, крест, ромб, дуга) часто фигурируют. В домонгольское время восточные отроги Хангая (бассейн Туул) были заняты племенем керейтов/керейтов в составе которых впервые были зафиксированы албаты (фонетический вариант альмад/алмат). «Шагающее солнце» как тамговый знак сохраняется у керейтов Астраханской области и Казахстана. Эта же тамга отмечается у алматов, а также кёбёк, входящих в состав группы тёлёс. В устных рассказах алтайцев алматов и кёбёков связывает с тёлёсами мифическое родство, восходящее к прародительнице Алмас, обладающей светлой внешностью, рыжими волосами и тонкой кожей. Предков тёлёсов, если принять во внимание сходство этнонима с древним названием тулас (в

конфедерации хори, тумат и баргут) и кераитов, Рашид-ад-Дин называет их тюркскими по происхождению, хотя не близкого родства между ними не было. Очевидно, знак *кас/хас* имел определенное значение для племен района Забайкалья и Хангая в древнейшие времена, по крайней мере уже в окуневское время в эпоху бронзы. Далее, в качестве тамгового знака он прослеживается вплоть до современности. Трудно интерпретировать мифическую связь рассматриваемых родов, но с определенной долей вероятности можно утверждать об вхождении алматов и кёбёков в крупнейшее племя тёлёс в эпоху монгольских завоеваний, после разгрома кераитов, поскольку в это время альмады/алматы ещё числились в составе керейтов. Однако, учитывая историко-культурный аспект, связанный с тюркским периодом, нельзя исключить более ранние периоды (брачные связи, побратимство, возникающие в силу каких-либо событий).

Список литературы

- Абдуманапов Р.А. Происхождение племени тёлёс в разрезе этногенетических связей кыргызов с Алтаем. Международный форум Алтайская цивилизация и родственные народы алтайской языковой семьи. Сб. выст. и ст., посвящ. Истории народов, имеющих общие алтайские историко-культурные и этногенетические корни (20-22 июля 2017 г.). Ред.: М. Молдокасымов (председатель), М. Карымбаева и др. – Б.: Турар, 2017. – 992 с.
- Алан-гоа - [Электронный ресурс] – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата обращения 15.01.2023)
- Албасты - [Электронный ресурс] – URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/614108> (дата обращения 30.01.2023)
- Алмас - [Электронный ресурс] – URL: <http://www.vom.mn/ru/p/38906> (дата обращения 30.01.2023)
- Алтай кеп-куучындар (Алтайские мифы и предания). Сост. Е.Е. Ямаева, И.Б. Шинжин. – Горно-Алтайск: Издательство «Ак-Чечек», 1994. – 415 с.
- Балаганская О.А., Лавряшина М.Б., Кузнецова М.А. и [др.] Генетическая структура по маркерам Y хромосомы народов Алтая (России, Казахстана, Монголии) // Антропология, № 2 / 2011: с.25-36. Вестник Московского университета, 1/2, серия XXIII.
- Буряты - [Электронный ресурс]- URL: <https://ru.wikipedia.org> (дата обращения 23.08.2022)
- Бутанаев В.Я. Степные законы Хонгорая – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2004 – 278 с.
- Вадецкая Э.Б. Таштыкская эпоха в древней Сибири. – Санкт-Петербург: Издательство «Петербургское востоковедение», 1999. – 435 с.
- Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев - М.: Наука, 1972. – 314 с.
- Вайнберг Б.И., Новгородова Э.А. Заметки о знаках и тамгах Монголии // История и культура народов Средней Азии. – М.: Издательство «Наука», 1976. - с.66-74.
- Гуркин Г.И. Материалы Архива Республиканского Музея им. А.В. Анохина. № 1270, тетр.11.
- Дамба Л.Д. Генофонд трех восточных родов тувинцев по данным полиморфизма Y хромосомы – [Электронный ресурс] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/genofond-treh-vostochnyh-rodov-tuvintsev-po-dannym-polimorfizma-y-hromosomy> (дата обращения 15.01.2023)
- Дамба Л.Д., Балановская Е.В., Жабагин и др. Оценка вклада монгольской экспансии в генофонд тувинцев // Вавиловский журнал генетики и селекции, 2018; 22(5): 611-619 - [Электронный ресурс] - URL: https://sites.icgbio.ru/vogis/download/19_Damba_2.pdf(дата обращения 15.01.2023)
- Джуманов Р.У., Мусаев А.Д. Родо-племенной состав жителей села Татарская Башмаковка в XVII-XX вв. // Астраханские краеведческие чтения. Сборник статей. Под редакцией А.А. Куратова, Е.И. Герасимиди, А.Н. Алиевой. – Астрахань: Издатель Сорокин. – с.285-294. [Электронный ресурс] -URL: <http://aonb.astranet.ru/dl/?file=http://aonb.astranet.ru/kk/pdf/bm00100002.pdf>(дата обращения 22.01.2023)
- Екеев Н.В. Проблемы этнической истории алтайцев (исследование и материалы). – Горно-Алтайск: ОАО «Горно-Алтайская типография», 2011. – с.232.
- Историко-этнографический атлас Сибири. Под ред. М.Г. Левина и Л.П. Потапова. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1961 – 496 с.
- Йохансен, Улла. Орнаментальное искусство якутов: историко-этнографическое исследование. Науч. Ред.М. Ахметова; пер. С немецкого И.С. Петрова. 2-ое изд., доп. – Якутск: Компания «Дани Алмас», 2012. – 184 с.
- Катанов Н.Ф. Отчет о поездке, совершенной с 15 мая по 1 сентября 1896 г. в Минусинский округ Енисейской губернии. – Казань, 1897.
- Комиссаров С.А., Черемисин В.Д., Прокопьева И.В. Петроглифы Цинхя // Вестник НГУ. Сер.: История, филология. – Новосибирск, 2008. – Т.7. – Вып. 2. – с.101-106.
- Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология. – М.: Наука, 2008. - 340с.
- Кубарев В.Д., Цэвэндорж Д., Якобсон Э. Петроглифы Цагаан-Салаа и Бага-Ойгура (Монгольский Алтай) – Новосибирск –Улан-Батор – Юджин: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2005. – 639 с.
- Кубарев В.Д. Древние изваяния Алтая (Оленные камни) – Новосибирск: Наука, 1979. – 120 с.
- Кубарев Г.В. Культура древних тюрков Алтая. По материалам погребальных памятников. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2003. – 400 с.
- Кубарев В.Д. Древние зеркала Алтая // Археология, этнография и антропология Евразии. - 2002 - № 3(11) – [Электронный ресурс] – URL: http://old.archaeology.nsc.ru/ru/publish/journal/doc/2002/3/2002_113_063-077.pdf(дата обращения 15.01.2023)
- Монгольские мифы - [Электронный ресурс] – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата обращения 30.01.2023)
- Кузнецов А.Л. История древних народов: керейты – Сиб-Глд. - [Электронный ресурс]- URL: <https://sib-guide.ru/siberia/ar/191> (дата обращения 23.08.2022)

- Нимаев Д.Д. Буряты: Этногенез и этническая история. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Улан-Удэ, 2000. – 294 с.
- Несказочная проза алтайцев /Сост. Н.Р. Ойноткинова, И.Б. Шинжин, К.В. Яданова, Е.Е. Ямаева. – Новосибирск: Наука, 2011. – 576 с.
- Окладников А.П., Запорожская В.Д. Петроглифы Забайкалья. – Л.: Наука, 1969. – Ч.1. – 219 с.
- Окладников А.П. Петроглифы Центральной Азии – М.: Наука, 1980. – 228 с.
- Окладникова Е.А. Петроглифы Средней Катуни. – Новосибирск: «Наука» СО, 1984. – 110 с.
- Окладников А.П., Окладникова Е.А., Запорожская В.Д., Скорынина Э.А. Петроглифы урочища Сары-Сатак - Новосибирск: «Наука» СО, 1982. – 149 с.
- Полосьмак Н.В., Баркова Л.Л. Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV-III вв. до н.э.). – Новосибирск: ИНФОЛИО, 2005. – 229 с.
- Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. 2-ое издание. – Горно-Алтайск: Издательство «Ак-Чечек», 2005. – 1026 с.
- Радлов В.В. Из Сибири – М.: Главная редакция восточной литературы, 1989. – 749 с.
- Рашид-ад-Дин Сборник летописей Джамии-ат-Таварих - [Электронный ресурс] - URL https://www.vostlit.info/Texts/rus16/Rasidaddin_2/framepred.html (дата обращения 15.01.2023)
- Рашид-ад-Дин Сборник летописей Джамии-ат-Таварих - [Электронный ресурс] – URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus16/Rasidaddin_2/kniga1/frame1.html (дата обращения 15.01.2023)
- Сабитов Ж. Происхождение кыргызов с точки зрения полиморфизма Y-хромосомы - [Электронный ресурс]- URL: https://kgcode.akipress.org/unews/un_post:1828 (дата обращения 23.08.2022)
- Самашев З, Базылхан, Самашев С., Древнетюркские тамги. – Алматы: АБДИ, компани, 2010. – 168 с.
- Сартакова С. Ак Чолушпа Алтайым. – Горно-Алтайск: Издательство «Ак-Чечек», 1995. – 296 с.
- Тюхтенева С.П. Об одном орнаменте изобразительного искусства алтайцев. // Археология и этнография Алтая. – Горно-Алтайск: Типография Горно-Алтайского госуниверситета, 2003. – Вып.1.- С. 138-139.
- Ховалыг У.Т. «Тогуз-огузская» проблема в истории изучения древних уйгуров Центральной Азии // Вестник НГУ. Серия: История, Филология. – Том 8 (2009). – Вып. 5 - [Электронный ресурс]- URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tokuz-oguzskaya-problema-v-istorii-izucheniya-drevnih-uygurov-tsentralnoy-azii> (дата обращения 23.08.2022)
- Ушницкий В.В. Средневековые народы Центральной Азии (вопросы происхождения и этнической истории тюрко-монгольских народов. – Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2009. – 116 с.
- Худяков Ю.С. Наскальные изображения воинов на петроглифах Синьцзяна // Древнее искусство Азии – Кемерово: Издательство КГУ, 1995. – с.109-114 – [Электронный ресурс] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskie-istochniki-probleme-otnosheniy-kitaya-s-narodami-tsentralnoy-azii-v-drevnost> (дата обращения 12.01. 2022)
- Ямаева Е.Е. Мифологические основы алтайского эпоса: Мотив «человек-птица против одноглазого врага» в контексте интерпретации материалов пазырыкской рультуры // Кунсткамера № 3 (13) – 2021. DOI 10.31250/2618-8619-2-21-3(13)-184-193

Е.Е. Yamaeva

TAMGA "WALKING SUN" *KHAS/KAS* OF THE ALTAIANS: IN THE CONTEXT OF INTERPRETATION OF THE CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE OF GORNY ALTAI

The swastika *khas* sign and its variety, the cross or half-cross *sarakai*, the rhombus with processes *myiman*, are recorded on the petroglyphs of Khangai and Transbaikalia in ancient times. On items of grave goods, they are fixed in the era of the okunev, pazyryk, tashtyk and turks. The carriers in the Middle Ages, obviously, were the kereites. In the XIII century. the tribe included the tribal division *almad / almat*. In the XIX-XX centuries *almaty* and *kyobeks*, to which the tamga sign of the swastika with its varieties belongs, appear in the composition of the *tyolyos* tribe. In the list of tamga signs of the *tyolyos*, there is a rare rhombus with processes, which can be interpreted as a kind of swastika. The stable repetition of these signs on the petroglyphs of Khangai and Transbaikalia and the preservation of signs as a tribal tamga among the tamga tribes of the Altai-Sayan up to the present testifies to the ethnocultural ties and the unity of the cultural and historical heritage of the Turkic tribes.

ЖАҚЫП АҚБАЕВ ӘУЛЕТІНЕ ҚАРАСТЫ БЕС ҚҰЛПЫТАС

Орталық Қазақстан жерінде көп тараған, бірақ қазірге дейін зерттелмей отырған (Бейсенов, 2019; 2022; Бейсенов, Шашенов, Дуйсенбай, 2020) жәдігерлер ол ескі құлпытастар. Жергілікті қазақ ертеден «көктас» деп атап келген бұл ескерткіштер ауыл, қала маңындағы көне қорымдардың ішінде, ескі қыстау маңында, ауылдан жырақтау тұрған ескі зираттарда болады. Көктас кейде байырғының тасмүсіні тәрізді алыстарда, елеусіздеу күйде тұрады. Сонымен қатар, жанындағы бейіттен еш белгі жоқ, қисайып, құлап, сынып та жатады. Дені ХІХ ғ. соңғы кезеңі, ХХ ғ. басымен мерзімделетін көктас бүгін түгел сақталып отыр деуге болмайды. Оның көбі жойылған, кеңес заманында қараусыз, бағалаусыз қалып, қираған, алынып кеткен.

Мақалада Қарқаралыдағы Милыбұлақ маңындағы Сұңқартас (сур. 1), Дөңгелектас өлкелерінде табылған құлпытастар сөз болады. Дерек алғаш жарияланып отыр.

Сур. 1. Сұңқартас. Көпбейіт қорымы (А). Мырзабике Қожағұлқызы (В, 1), Жандерке Құдабайұлы (В, 2) және Ақбай Жандеркеұлы мен оның ұлы Әбділазиз (С) жерленген орындар

Жақып Ақбаевтың (1876-1934) ата-анасы, інісі мен қарындасы осы әулеттің ата қонысы Милыбұлақ маңында жерленген. Ұсынылып отырған хабарламада ол адамдар туралы кеңінен сөз қозғалмайды. Ақбаев және бұл әулет жайлы баспа көрген деректер аз емес, оның арасында ғалымның туған қызы Аргуния Жақыпқызының да өз естеліктері бар (Жақып мырза..., 1991; Жақыпова, 1991; Құл-Мұхамед, 1996; Тайшыбай, Дулатбеков, 1996; Дулатбеков, Тайшыбай, 2001; Дулатбеков, 2012).

Материал табылып отырған құлпытастар хақында. Бес тастың төртеуі ескі қадым жазуымен берілсе, біреуі кирилда, 1966 жылға нұсқайды. Бесеудің үшеуі бір жерде, Милыбұлақтан «майзауыт жолымен» Ақтоғайға шығатын жақта, ауылдан оңтүстік-шығыс таманда 4 км болар-болмастағы Көпбейітте (сур. 1: А). Сұңқартас биігінің бауырында, Ақтасты өзенінің сол жағасында орналасқан ескі қорымда 50 жуық саман кірпіштен, тастан тұрғызылған, темір шарбақпен қоршаған құрылыс бар. Ерте

кезеңдікімен қатар, кеңес заманының бейіттері де бар. Оның дені 50-60 жылдардікі. Жаңалаулары бірен-саран ғана, ауылдың жаңа зираты басқа жерде.

Қорымдағы солтүстік-батысындағы үш бейіттің тақырыпқа қатысы бар. Шеткі, қабырғалары түгел құлағанында (сур. 1: В, 1) Жақып Ақбаевтың үлкен шешесі Мырзабике Қожағұлқызы жерленген. Тасы бар. Одан солтүстік-шығысқа қарай тұрған шошақ бейітте (сур. 1: В, 2) үлкен әкесі Жандерке Құдабайұлы жатыр деп пайымдалады. Бұны ертеден айтып келеді. Тасы сақталмаған. Ерлі-зайыпты екеуі қатар жатқанын, екі орынның да сипаты бойынша қорымдағы ең ерте бейіттерге жататынын және бұрынғылардан қалған пікірді ескере отырып, бұл бейітті Жандеркенікі деп санаймыз.

Одан арырақ тұрған тас бейітте Жақыптың әкесі Ақбай Жандеркеұлы мен 25 жасында қайтыс болған інісі Әбділазиз жерленген (сур. 1: С), тастары бар. Көпбейіттегі үш тас №1-3 құлпытастар деп тіркелді.

Сур. 2. Құлпытастар. 1 – Мырзабике тасы, 2 – Әбділазиз тасы, 3 – Ақбай тасы, 4, 5 – Айғанши мен Шәмшіқамар тастары

№1 Құлпытас (сур. 2: 1). Кезінде төртқұлақ қылып салған бейіттің қабырғалары құлап, тек іргелері ғана қалған. 2001 ж. алғаш келіп көргенде, жақындап келіп жөн сұрасқан жергілікті тұрғындар ертеректе, өзен қатты тасыған жылдары судың қорымның ең шетінде тұрған осы бейіттің тұсына жиналатынын айтып еді, соның әсерінен болар. Сипаты жақсы көрініп жатқан төртқұлақ тіктөртбұрыш формада, ұзындығы СШ-ОБ бағытында 6,1 м, СБ-ОШ бағытта 6,7 м. Ішінде бірнеше адам жерленген сияқты.

Құлпытас асты терең бекітілгендіктен, қатты қисаймай, жақсы тұр. Жер бетіндегі ұзындығы 2 м шамасында. Жазу түскен жазықтық тастың шеттерін ала оның формасын қайталай отырып ойылған, жақсы көрінетін жолақтың ішінде орналасып, үш бөліктен тұрады. Жоғарыда көктастың басы дәстүрлі түрде жартышар тәрізді дөңгеленіп, құлпытас атаулыға міндетті түрде салынатын мұсылман айы, оның астында құран сүресінен үзінді берілген. Бұл бірінші жазу. Одан төмен, екі көлденең сызықпен бөлектенген тіктөртбұрыш ішінде негізгі ақпарат бар. Оның астында, ол да көлденең бір сызықпен жекешелген, үшінші жазу бар, - тасты қойған адамның арнау сөзі.

Үстіңгі жазу: «Кулли нафсин заикат ул мәуит». Құран зерттеушілер деректері бойынша, бұл аят Имран, Анкабут сынды бірнеше сүрелерде бар. «Әркім өлім дәмін татады». Ал бұнда жазылмаған аяқ жағын қосқанда, «сосын сендер Бізге қайтасындар» деп келеді.

Осы және келесі үш тастағы жазу қазіргі қолданыстағы тілге сәйкес келтіріледі.

Негізгі ақпарат: 1308-інші тарих хижрада шауәл әл-мукарам 6 күнде тарақты руынан Мырзабике Қожағұл қызы, қажы әл-Харамейн Жандерке Құдабайұлының жамағаты, фаниден бақаға рихләт қылды, 86 жасында.

Жазу келесі аятқа жалғасқан: «Ина аллахи уа ина илейхи раджиун». Біз Алланікіміз және біз оған қайтамыз деген мағына береді.

Астыңғы жазу тарихи-биографиялық фактілер емес, келушілерге бағытталған арнау және тасты қойған кім екенін білдіретін ақпарат формасында. «Зиярат қылушы мұқмин қардашлардан біраз аят құран оқып», сауап бағыштауына үміт ететін «фарзанды Ақбай» деп хабарланады. Анасының тасын өзі қойғанын білдіретін жазу. Бұндай ақпарат, әрине, ол кезде де, жалпы қай заман болмасын, маңызды болған.

Тастағы жазу осы жақын арада қара бояумен бастырылған, бірақ о баста сапалы түсірілуі себепті, «өңдеу» кезінде пайда болған «ерекшеліктерге» қарамастан, біршама жақсы оқылады.

«Қажы әл-Харамейн» деп Меккеге де Мәдинеге де барған қажыны айтады. Меккеге барған «қажы», ал сол жолы Мәдинеге де барса, бұл мұсылманды осы атаумен жеке атаған. Бұл екі қажы екі түрлі. Көбі Мекеге ғана барып қайтқан. Ел арасында ұқпай, түсініп айырып жатуға шамасы болмағандар «Қараман», «Қараман абыз» немесе «Қараман әулие» деп айта берген. Бірақ басқа қажыдан бірдемесі жоғары екенін пайымдаған. Бұл атау кейде кісі аты болып кетіп отырған. Баянаул жерінде әлдекім тура жолыңызда «Қараман абыздың» зираты бар деп, соқсақ, тасынан «Қажы әл-Харамейн Наурызбай Бектұрған ұлы» деген ақпарат оқылғаны бар. Ал айналадағы тұрғындар бұл жерді «Қараман абыз бейіті» деп айтады.

«Жамағаты» деген ер адаммен, ерімен қоса айтылып тұрғанда әйелі деген мағынаны береді. Уағызға, құранға жиналатын топпен шатыстырмау керек.

«Рихләт қылды» деген тіркес ескі құлпытаста үнемі болады, кең тараған норма. Кетті, аттандыны білдіреді.

Мырзабике бейітінің жанында жоғарыда аталып өткен Жандерке мазары тұр (сур. 1: С). Бұл ескерткіштің кейбір ерекшелігі осы хабарламаның соңында аталып өтеді.

Жандерке мазарынан арығарай шығысқа таман үлкен тас бейіт бар. Төрткұлақ формасында табиғи тастан қаланған құрылыс сипаты шаршыға жақындау. Құрылыс бұрыштарымен әлемнің төрт жағына қараған. Іргетасы бойымен алғандағы төрт қабырғасының өлшемі: СБ қабырға – 13, 2 м, ОБ қабырға – 13 м, ОШ қабырға – 13 м, СШ қабырға – 12, 9 м. Іргетасының жалпақтығы 1 м де, қабырғаларының 0,8-0,85 м. Ең жақсы сақталған ОШ жағында қабырға биіктігі 1,9 м-ге барады. Есік СШ жағында.

№2 құлпытас құрылыстың дәл батыс бұрышында тұр, оның жанында, әрітаман, №3 құлпытас орналасқан. Екеуі де осы жақында қара бояумен «өңделген».

№2 құлпытас (сур. 2: 2). Жоғарыда мұсылман айы астында бір жол, одан төмен, негізгі жазуды шектеп тұратын сәнді жолақтың ортасы бойымен тағы бір жол құран аяттарынан үзінді берілген.

Негізгі жазу: 1904-інші тарих милади июнь он бесі, хижри 1322 сафар раби-ул ахр он үші кеші, қазақ әулеті қара нәсілі мархум Әбділазиз бин Ақбай бин Жандерке қажы дүр ки, бұл дар фана уа ғанадан сина ғалик нафси там болып, дар бақаға сафар қылды, 25 жасында. Бари тағала рахмет қылсын.

Осы жерден құран аяты жалғасқан: «Ина аллахи уа ина илейхи раджиун». Мағынасы: «біз Алланікіміз және біз оған қайтамыз».

Астыңғы жазуда дәстүрлі түрде «мұқминдерден» аят құран оқуына үміт етуші «мехрибан атасы Ақбай» екені хабарланады. Демек, бұл тасты ұлына әкесі қойған. Әке «отец», ал ата ол «дедушка» деген қатып қалған ереже түріндегі түсінік кейін қалыптасқан. Бұрынғының қазағы оны міндетті түрде жекелеп айтып-жазатұғын нәрсе демеген*. Бұл жазудан Ақбай Әбділазиздің атасы («дедушка») екен деп шатыспау керек. Мархұмның нақты аты-жөнін жазған тұста шешуші ақпарат тұр: «Әбділазиз бин Ақбай бин Жандерке қажы». «Бин» немесе «ибн» кімнен туғанын, яғни әкесін білдіреді: Әбділазиз, әкесі Ақбай, әкесі Жандерке қажы...

*Бұқар жыраудың Шақшақұлы Жәнібек дегенін торғайлықтар «түзеп», Шақшақ Жәнібек деп жазатын болды. Шақшақ оның әкесі емес, арғы атасы дегенді алдыға тартады. Батырдың замандасына жақын Бұқар оны білмеген, қате айтқан болып шығады. Іс жүзінде, жырау Жәнібектің туған әкесі (отец) Шақшақ деп отырған жоқ. Бұқардың «катесін» түзегеннен емес, Шақшақ Жәнібек деген ықшам, қазіргі қолданысқа ыңғайлы десе, бұның жөні басқа.

Нафси адамның оның «пендешілігімен» қоса алғандағы ішкі дүниесі. Нәпсіні тию үнемі ібіліс аңдып отыратын осы ішкі дүниені қатты ұстау деген. «Там» деп мұнда фәни жалғанға берілген мерзіміне шақталған ғұмыры тамам, яғни таусылды деп отыр.

№3 құлпытас (сур. 2: 3). Жоғарыда ай астында алдыңғы таста кездестірген бірінші аят үзіндісі келтірілген.

Негізгі ақпарат: 1907 жылында рамазан айының 3 күні бейсенбі күн, 73 жасында Ақбай Жандерке ұлы фани дуниядан ... [бір сөз оқылмады] айланды, Әмин.

Алдындағылардай жеке шығармай, осының соңынан «Алланың рахметінен үміт еткен» Ыбырай Ақбайұлы екенін хабарлайды (бұнда да алдыңғы жағындағы екі-үш сөзі оқылмады). Бұл құлпытастағы жазу сапасы жағынан алдындағы №1-2 екі тастан анық бір саты төмен, оның үстіне әлдекімнің қара бояумен «өңдеп» кетуі оқуға зиянын тигізеді. Бұл тастағы жазу мәнері алыстағы арнайы маман-шебер өрнегіне емес, ауыл маңындағы сауатты адамдардың қолтаңбасына ұқсайды.

Әмин - кейін «әумин» деп өзгертіп алған сөздің бұрынғы қазақтағы дұрыс нұсқасы.

№4 құлпытас (сур. 2: 4). Бұл тас Милыбұлақтан солтүстік-шығысқа кететін сайдың арғы таманында, Дөңгелектас деп аталатын биіктің бауырында. Сай ландшафттық сипаты бойынша қыстау болатын жер. Кеңес заманында Милыбулақ кеңшар бөлімшесі болып, оған қараған қойдың біразы осы сайда қыстап, бірнеше қыстақта тұрған. Құлпытас тұрған жердегі қыстақ сол кезден бері «Станса» аталады. 1930-1940 ж. осында МТС орналасып, содан бері осыбір тарихи ат қалған. Жергілікті тұрғындар одан айрылатын емес, ал қазақ отырған ескі қыстақтың аты таза ұмытылған. Кеңес үкіметі салған малшы үйінің жанында ескі жұрт орыны бар. Білінер-білінбес ізі ғана қалған, ол құрылысқа түк қоймай бұзып алғаннан. Осы ескі орынға келгенде алыс-жақындағы тұрғындар бұл жерде «Ақбайдың сәнді ақ-көк бояулы ағаш үйінің» болғанын жарыса айтады. Ол 1950-ші жылдардың басына дейін азып-тозып тозғанымен, сақталып келген де, сол кезде бұзылып, қиратылған. Үйді Ақбайдың өзі тұрғызды ма, үлкен ұлы атақты болыс Ыбырай кейінірек салды ма, әрине тірі пенде білмейді. Біразға дейін келуіне қарағанда, үй кештеу салынған, 1910-1920-шы жж. десек тек жорамал болады. Бұны Ыбырай, Берікқараның қатігез болысы, салуы мүмкін. Құлпытас сайдың үйден оңтүстік-батыс, яғни Милыбұлаққа қараған таманында, екеуін бөліп тұрған шоқ ағаштың жанындағы жалғыз бейітте тұр. Тастан аласалау салынған қоршаудың өлшемі СШ-ОБ бағытта – 12 м, СБ-ОШ бағытта 13 м, сақталған биіктігі 0,8 м. Құбыла жағында құлпытастың қатарында тағы екі тас бар, екеуі де кеңес заманының ертелеу кезінен. Сөз болып отырған құлпытастың ұзындығы жер бетінен 1,5 м, ені 0,43 м, қалыңдығы 0,12 м.

Шебер өте сапалы, барынша өнерін төгіп баппен түсірілген жазудың жоғарыдағы бірінші жолында «әл Хақим Алла әл Ғали әл Кабир» деп Алланың 99 керемет атының үшеуін берген. Көлденең түскен шектеу сызығы сәнді өрнектелген жолақпен беріліп, одан төмен басты ақпарат айтатын жазу орналасады:

Бу мұбарак сажи қабір муту фи мархума Айғанша Бітебай қызы, Ақбай Жандерке ұлының жамағат мұқтаримасы, 1921-інші жылы 19-ыншы мартта 76 жасында фани дуниядан бақа маликине сафар қылды. Хақ тағала ғариқ рахмат уә жанын жаннатта қылғай. Әмин. Алдыңғы тастардағыдай келушілерге арналған сөз мұнда жоқ, кім қойғаны айтылмайды.

Мұқтарима «таңдаулы», яғни жаратушының айрықша ықыласы түскен деген мағына беретін «мұқтардың» әйелге айтылатын баламасы. Мұғалім-мұғалима секілді. «Жамағат мұқтарима» неге тұрғаны белгісіз. Егер Ақбайдың басқа да әйелдері болғанынан хабардар болсақ, Айғаншаны оның бәйбішесі деп баса айтқысы келген деп тәпсір қосар едік. Мархума да әйелді көрсеткені, марқұм әйел.

«Ғариқ рахмат» Алла рахматына түсірсін, рахматқа батырсын деген. Кеме, қайық секілдіні ғарық болды деп суға батқанын айтамыз, ауызекі тілдегі бірдемеге қарық болды деген де осыдан шығады.

№5 құлпытас (сур. 2: 5) Милыбұлақтан солтүстікке, яғни Нұркенге кеткенде жолдан алыс емес ескі қорымда. Өңкей қызыл түсті табиғи тастан қаланған бейіттердің арасында.

Жазуы: Шекшек келіні, Өтебай ұлы Кәменнің жамағаты, руы Киікбай. Ақбай қызы Шамшықамар. 82 жасында 19. XII. 1966. дүние салды.

Қойған атына қарағанда Ақбай мен Айғаншаның «күні мен айы» Шәмшіқамар Жақыптың туған қарындасы, бертінде, 1966 жылы қайтқан. 82 жасағанына қарағанда, 1884 жылы туған, жоғарыдағы Әбділазизден де кіші. Шекшек келіні деп отырғаны қайынатасының аты емес, түскен елі. Дүйсенбай-Шекшек арғын ішіндегі қарашордың шорынан бөлінеді, үлкен ата. Киікбай төркіні, Ақбай әулетінің бергіден тарайтын атасы.

Сонымен, Көпбейіттегі үшеуі алғаш рет 2001-2002 жылдары алғаш қаралып, барлығы 2020 жылы қайта тіркелген бес құлпытастың бәрі Алаш ардақтысы, заңгер Жақып Ақбаевтың өз әулетіне жататын адамдарға қойылған. Көпбейіттегі үш тастың суреті (сур. 2: 1-3) мақалада әлдекім қара бояумен

«өңдеп» кетпей тұрғандағы, яғни 2002 жылғы көрінісімен берілді. Қадым жазуымен берілген төртінші тасты, Айғанша тасын, бояуын арқалап ескі құлпытастарды «өңдеп» жүрген адам әлі көрмеген. №4-5 құлпытастар 2020 жылы фотоға түсірілді.

Зерттеулерде Ақбайдың төрт ұлы аталады: Ыбырай, Бек, Мәжит, Жақып, орындары ауысып те келе береді. Қыздан Шәмшіқамар да қағазда бар. Айғанша шешелері де аталады. Ыбырай, Берікқараның қатыгез болысы, бұл лауазымды әкесі Ақбайдан қабылдаған, малды болған адам. Қатты, жұртқа рақымсыз болған делінеді. Ол зерттеулерде де аталған факті (Алаштың..., 1991). Жақыптың қызы Аргуния естелігінде Ыбырайдың және оның оқыған білімді, зиялы ұлы Әбділхамидтің кеңес үкіметі тарапынан қуғындалып, екеуінің де 30-шы жылдары атылғаны айтылады (Жақыпова, 1991). Нақты Бек пен Мәжит аттары жазылған құлпытас кездеспеді. Басқа, бұдан тысқары жерлерде тұрса, ол авторға белгісіз.

Сұрақ тудыратын Әбділазиз тасы, №2 құлпытас. Зерттеулерде Ақбайдың бұндай баласы айтылмайды. Автор қате оқып отыр деуге болмайды. Таста «құл», яғни Алланың құлы дегенді білдіретін, «эйн»-нан басталатын «Абд», содан кейін келген араби артикль «әл» ғана емес, одан ары дереу жалғасқан тағы «эйн», соңындағы арасына «иә» орналасқан екі «зә» жап-жақсы байқалып тұр.

Бұны басқалар келіп оқып, Ғабділғазиз яки Ғабдул-Ғазиз демепті, қате жазыпты деуі мүмкін. Сондықтан, мақаланың мақсатына тікелей қабыспаса да, бұл тұсты айта кету керек.

«Эйн», «ғайнды» үстіндегі бір ноқат ажыратып тұрады. Дұрысы, ноқаты жоқты, яғни «әйнді», «ғ» қоспай, «ә» мен айтқан. Біз білетініміздей, қазақта адам аттарында «эйн-ғайнды» ажыратпай, әтрүрлі айта берген де, оның сөкеттігі болмаған. Ал ажыратқысы келген адам бұл адам аттарында тұрған әріп «ғайн» емес, тек «эйн» екеніне, ал ол болса тек қана ә/а болып айтылу керектігінен бастауы ләзім. Әтрүрлі аталып-жазылып кеткен Әбдолла, Абдолла, Әбілда, Әбділда, Ғабдолла, Қабдолла, осы алтауы бір ғана ат. Ең дұрысы алғашқы екеуі, бірақ бұл жерде қалғанын түгел қате, өзгертісін деген пікір айтылып тұрған жоқ, әрине. Сол ортада солай қалыптасқан жағдай.

Таза этнографиялық ортада туып өскен, білімді ғана емес, ой-өрісі де кең кеңестік қазақ әдебиетшілері бірсыпыраны ыңғайлады. Сол себепті жазба және мәдени ортада түпнұсқаға жақын, «ғайнға» соқпайтын форма көбірек қолданылды. Ол тәртіпке түсті. Біз қазір Әбдіжәміл Нұрпейісов дейміз, Ғабдыжәміл немесе Ғабдол-Жамил демейміз. Археолог Әбдіманап Оразбаев, Ғабдолманап емес. Жекелеген нәрсенің, фактінің өзі мықты емес, ол жүйеге келтірілген, көп қолданатын тәртіпке айналғанда мықты.

Қаныш Сәтбаевтың азан шақырған атын бертіндері шыққан бір кітапта Ғабдул-Ғани деп жазды. Дұрысы Әбдіғани болар еді. Жалпы «ғ» арқылы және дефиспен бергенді көбі әлдебір күрделі, «күшті» ат деп ойлайтыны, немесе өзі ұқпайтын қайсыбір «ілімге» жақын форма деп қызығатыны да байқалады.

Аталып отырған №2 құлпытастағы адам есімі жайлы үш пікірді айта кетуге болады.

1) Құлпытасты жасап, жазып берген шебер өзі шатысып, басқа ат жазған. Олай десек, бұнда жерленген не Мәжит, не Бек деген пікір ойға оралуы мүмкін. Бірақ, Мәжит деп топшылау қиын. Жақып Ақбаевтың архивте сақталған өз құжаттарына жататын бір хатында ол 1909 ж. қыркүйек айында інісі Мәжиттен (Ғабдолмәжит) хат алғанын айтады (Тайшыбай, Дулатбеков, 1996, б. 36). Демек, 1909 жылы Мәжит бар, ал Әбділазиз 1904 жылы өлген. Бұдан келіп, мәселе тек Бекке тіреледі.

2) Шебер шатыспаған, бұнда жерленген Бек, тек оның азан шақырған өз аты осы Әбділазиз болуы мүмкін.

3) Мәжит те емес, Бек те емес. Ақбайдың ертерек, 25 жыл ғана жасап қайтқан тағы бір баласы болған.

Аталмыш сұрақтың әзірше жауабы жоқ, мүмкін авторға алдымызда жаңа дерек кездесер яки біреулердің қосатыны шығып қалар. Бір айта кетеін жайт, кеңес кезінде репрессияға ұшыраған, айдалған, атылған тұлғалардың өмірі мен қызметі жайлы маңызды зерттеулер болғанымен, ол адамдардың жақын айналасы, отбасы мүшелері, туып-өскен ортасы, мекені жайлы нақты дерек жоқтың қасы.

Бұның, әрине, себептері бар. Ондай тұлғалар тек өздері ғана қуғындалмаған, айналасының түгелі қатты зардап шеккен, бұл белгілі жайт. Маңайдағы тергеу-айдауға ілікпегендердің өзі туған жерлерінен босып, көшіп, қашып кеткен. Олар туып-өскен мекендер бос қалып, кәмпеске мен сұрапыл аштықтан соң колхоздар көтерілгенде, ондай жерлердің тұрғындары түгелімен ауысқан, мүлдем басқа адамдар келген. Енді 20-30 жыл өте олар сол жердің жергілікті елі атанған.

Совхоздар ашылып, басшысы бар, маманы бар, мұғалімі бар тағы жаңа тұрғындар келген. «Қорықты», «айтпады» деген сөз жай тұрсын, бұл жергіліктілердің бірдемені нақты көріп, біліп айтатыны да сонша көп болмаған. Дені біреулерден естіп қалғанын «мен білем» деп құлпыртқаны. Естіп қалғанның өзі әтрүрлі. Бұрынғының қазағы естіп, ұғуға шебер болған да, жалған сөйлемеген.

Ондайлардың арасында бірдемені білгендер, әрине болды, бірақ олар бар кезде ешкім оны сұрамаған, қағазға түсірмеген. Қазір болса, ол буын кетіп қалды. «Құлпыртатындар» қазіргілер. Бәрі суайт деген емес, бірақ негізгі жағдай осы.

Егемен Қазақстан жағдайына жетіп, 1990-шы жылдардың басынан зиялылар қалам ала бастағанда жаңағы бірдемені естіген буын жоқ болатын.

Сур. 3. Құлпытастар фрагменттері. 1 – Мырзабике тасы, 2 – Әбділазиз тасы, 3 – Ақбай тасы, 4 – Айғанша тасы, 5 – Мырзабике тасының «өңделгеннен» кейінгі фрагменті

Қадым жазуы түскен төрт тасты төрт шебер жасаған (сур. 3: 1-4). Ең көрнектісі Айғанша тасы екені айтылды. Мырзабике тасы да баппен, өнер төгіп жасалған, тек Айғанша тасынан 30 жыл бұрын жасалып, анағұрлым ескірген. Сол кездің өзінде көмескілеу ғана емес, шебердің «өзіндік қолтаңбасы» басым, шимайлаңқырап кеткені ол Ақбай тасы. Жазуы жақсы түскен баласы Әбділазиздің тасын, анасы Мырзабикенің тасын Ақбай өзі жасатқан да, ол өлгенде тасын ағасы Ыбырай қойдырған. Айғанша тасын кім қойғаны белгісіз, қалай болса да, мал жұмсап арнайы шеберге тапсырған. Бұл кез Байтұрсынов ұсынған жаңа нұсқа бар кез, бірақ Айғанша тасы қадымша жазылған. Демек, тас жасаушы шеберлер қалыпқа түскен тәртіппен жаза берген.

Қара бояумен «өңделген» тастар (сур. 3: 5) сырт қарағанда «әдемі» болып көрінуі мүмкін. Ықтияттап оқу емес, көрінісін ғана тамашалағандар осылай ойлайтын болар. Риза болып қалуы да әбден мүмкін. Іс жүзінде бұл жол беруге болмайтын іс. Тарихтан жеткен құлпытасты «жаңалап» бояуға болмайтынын оқырман да жақсы түсінер.

Дегенмен, ескіден жеткен мұраны өз меншігіндей бас сап «өңдеуге» тиым болу тұрғысынан ескеретін екі басты мәселе бар.

Біріншіден, тозған жазуды басқанда, аяқ астынан келген «жанашыр» қате де жібереді. Қадым жазуы қиын өнер. Қадымшаның дауысты дыбысты «менсінбейтін» әдеті белгілі, ал оған бұл жазудың әріптері айқасып-байласқан әдемі өрнек формасында берілетінін қосқанда, қазіргі біз үшін түсініксіздеу кітаби түркінің сөздерінің өзін ежелілеу жалпы қиын. Ал оны қарайтып қате басса, әріптің асты-үстіндегі ноқаттардан шатысып, барын аттап кетіп, жаңадан ноқат жасап, тағы қате бояса, іс тіпті қиындайды.

Ноқат - қадымды оқығанның қиналатын жері. Бұрынғының тіл сындырған жас баласының «әліп, би, ти, би астында екі ноқат, ти үстінде екі ноқат, белі бүкір дәл, ноқат қойдым зәл» деп жамырап жаттағаны осы ноқаттардан, оған ерекше мән бергеннен шығады. Естігенді ұғып алуға, «Салсал Зарқұмдарды» жазып емес, тыңдап отырып жаттаған, жалпы естігенді сақтауға өте қабілетті халықтың баласының тілін сындыруға, әрине, молланың тұзды суға малған көк шыбығы да оң әсерін берген шығар.

Бұл тастағы жазудың жаңағы айтып отырған бастапқы сапасына тікелей байланысты да. Анық түскен, бірақ көмескіленіп қалған (Мырзабике тасы) жазудан көп қате кете қоймауы мүмкін. Ал өзі нашар, уақыт өте тозған ғана емес, басынан әлсіз түскен, немесе ретсіз шимайы (шимай деп әдемі өрнекті емес, қалыпты шеберден бөлек, өз бетінше, өз білгенімен жазатындардың кейде мүлдем ретсіз

келетін «қолтаңбасын» айтамыз) көп жазуды жаңалаймын деген жағдайда мұндай «жанашырлық» нақты зиян жасайды. Қадым жазуда араб-парсы сөздері жиі болады. Оларды жақсы ежелеу үшін араб қаріптерін зуылдатып жаттап алып, айналаға «өнер шаша» бастау жеткіліксіз.

Екіншіден, санасы төмен бұндай «жанашыр» құлпытастың әрі тарихи мұра, әрі ғылыми дереккөз екенін білуі керек. Немесе оған заң тұрғысынан білгізу ләзім. Ауыл, аудан, облыс басшылығы немқұрайды қарамауы керек.

Ескерткішті тіркеу, оны зерттеу мен талдаудың ғылымда қалыптасқан өз тәртібі мен әдістемесі бар екені жақсы белгілі. Олар тозған күнде де оның бастапқы қалпы сол беті сақталуы шарт. Мұны аутентик жағдайын сақтау дейді. Жойылу қаупі бар ескерткішті реставрациялаудың, оны жоғалудан сақтап қалудың тағы да сыннан өткен, әлем қолданатын әдістері дамып отыр. Петроглиф сынды мұраларды микалента, эстампаж әдістерімен көшірме жасап, арнаулы жетік аппараттармен фотоға түсіреді, видеоматериал жасайды, бұл да жақсы белгілі. Сосын барып, кабинет ішінде сол көшірмелерді аударып-төңкеріп, талдау мен зерттеуге кіріседі. Олар тұрған жерге экскурсиялар барады, ғылыми семинарлар өтеді.

Осы секілді шаралар ескі құлпытастарға да тікелей қатысы бар. Олар да тіркелуі, сақталуы керек. Құлпытасты арнайы мамандар жетік зерттейді. Татарстан, Өзбекстан, Түркия, Араб мемлекеттері сынды елдерде ғана емес, Қазақстанда да ғалымдар бар. Аталып отырған құлпытастар арнайы ойластырған ғылыми сапар түрінде емес, археологиялық барлау кезінде табылып, оқылып отырды. Жалпы, бұл сияқты нысандар арнайы түрде зерттелуі керек. Ұсынылып отырған мақаланың мақсатында, бір жағынан, мамандарға ойтүрткі болсын деген де бар.

Қадым жазуын дұрыс түсіну үшін не нәрсе «қадым емес» екенін білген жөн. Қадым, яғни ескі деп өз айтып тұрғандай, бұл араб графикасына негізделген қазақ жазуының реформалауға дейінгі формасы. Ғасырлар қойнауынан жеткен мәдениет. «Қадым», «қадымша» деп қазақ өзі ат қойған, ғалымдар емес. Бұлай деп жаңа жазу шыққанын көріп барып айтқан.

Ахмет Байтұрсынов осыдан 100 жылдан астам уақыт бұрын араб графикасын жаңалаған кез бүкіл түркі мұсылмандарында мәдениетте «жәдитше» келе бастаған заман болатын. Ол әр халықта сол тілдің өз ерекшелігін ескере бастаудан шықты. Ахмет Байтұрсынов жазуды жаңартуды қазақ үндестігінен, қазақ тіліндегі ескі жазуда жоқ «ү», «і», «ө», т. б. айрықша дыбыстарды реттеуден келіп шығарғаны жақсы белгілі.

Кезінде Нәзір Төреқұлов Ахаңның бізге «тор» мен «төрды», «тұр» мен «түрді» алғаш рет бөліп бергенін баса айтқан болатын. Осы бір ауыз сөзден Ахаңның жаңа графикасының қысқаша мәнін де көргендейміз. Қазір дәл осы төрт сөздің жазылуын «бөліп беру» мәселесі латын графикасына көшу талданып жатқанда тағы шықты. Тек күнде жиналыс ашып, сағаттап сөйлемей-ақ, жалғыз өзі бірнеше жыл әбден ойланып пішіп бұны атқарған Ахаң жоқ. Осы кісілер біледі деп, айранын ұрттап қойын құрттап отырған ағайын жоқ. Ішінде ветеринар, стоматолог, таксист бар 100 адам 100 пікір айтып, шу шығаруға дайын. Шалдар айтқан «құрият» жағдайы.

Орталық Қазақстан көктастарын, әрине, ауқатты адамдар жасатқан. Нақты айтар болсақ, марқұмдарға құлпытас қою дәстүрін тек малы бар байшікеш емес, көкірегі ояу, сауатты, сол заманғы мәдени деңгейі бар жанұялар ұстанған. Осы әлеуметтік топтың кеңестік аласапыранда мақсатты түрде билік тарапынан жойылғаны белгілі. Құлпытастың бағалаусыз қалғанының негізгі себебі осында. Бара-бара ол адам оқымайтын, тірі пендеге керегі жоқ «арабша тас» аталып қалды.

Іс жүзінде ол тастағы жазу «арабша жазу» емес, біздің ұлтымыздың тек бергіні алғанда Қазақ хандығынан келе жатқан өз жазуы, яғни қазақ жазуы екені санадан шығып кетті. Қазақ шаруашылығы, қазақ салт-дәстүрі, қазақ өнері бар екеніне ешкім күманданбаған, ал қазақ жазуы деген сөз шықса, «жоға, мынауың арабша ғой» деген жағдайға жеткен. Жазудың мағынасы қазақша екенін халықтың басым көпшілігі білмейді. Тек Шыңжандағы ағайын шатыспай отыр – олар осы араб графикасына негізделген жазуды бүгінге дейін «қазақша», «қазақ жазуы» деп атайды.

Автор ескі құлпытасты арнайы зерттейтін тілші маман емес. Бұл осының алдындағы басылымдарда да айтылды (Бейсенов, 2022). Мектеп жасында ауылда үлкеннен үйренген ілім еді, қазір де археологиялық барлау кезінде шыға қалған тасты ептеп оқып көруге жарап тұр. Көп кездесетін құлпытасты оқудың басты мақсаты оның жанындағы қорымның уақытын, кімдікі екенін білудің, одан ары сол маңайдағы ескі қыстаулардың мерзімін пайымдаудың нақты қажеттілігінен шығады. Жөнімен іздей білгенге Арқа қазағының қора-қыстауының айналасында сақ дәуірінің қонысы да табылып қалады. «Білгенге маржанымыз» осы шығар. Қаладан 50 км шықса, өзін екі күн бұрын келген Австралия даласында жүргендей сезінетіндер басында ерсілеу көргені рас. Ал қазір көптеген әріптестердің өздері хабарласып, «біз зерттеп жатқан жерде тас бар, оқып, айтып кетсеңіз» дейтінге

жетті. Оларға да хронология мәселесі керек. Демек, жаңарған заман методиканы жетілдіру тұрғысынан өз талабын қояды. Уақыт заңы. Тек содан қалыспау керек болар.

Сұңқартастағы Жандерке мазарының (сур. 4) қысқаша айта кететін қызықты ерекшеліктері бар. Мазар тасы қойылған Мырзабике бейітінің дәл жанында, төбесі ашылып, ішіне құлап, қабырғалары да біршама бүлінгенімен, әлі негізгі тұрқын сақтап тұр. Арнаулы тарихи-архитектуралық зерттеулерге ілінбеген, консервациялық жұмыстар жасалмаған ескерткіш көпке ұзамай құлауы әбден мүмкін. 2001-2002 жылдары алғаш көріп өткен бұл нысан одан кейін де бірнеше рет назарға алынды, 2020 жылы тағы қаралды. Сол себепті, техникалық жағдайының жыл санап төмендеп келе жатқаны күман туғызбайды.

Мазар жайлы автор 2010 жылы облыстық ескерткіштерді қорғау инспекциясына хабар берген болатын. Осы мақала шыға қалған күнде, жоғарыда айтылып өткен «құлпытас бояушы» жайлы, осы мазарды назарға алу жайлы облыстық облыстық мәдениет басқармасына арнайы хат жолдау ойда бар.

Мазар жайлы осы төңіректе бұл Қызылбайдікі (Ақбайдың інісі), тағы басқа біреулердікі дейтін сөздер де жоқ емес. Автор осы мазар жайлы Ақтоғайға «майзауыт жолымен» барсаң, жолда Сұңқартасқа соқ, Жақыптың әкесі Ақбай, оның әкесі Жандерке сонда жатыр деген пікірлерді 2000-2001 жылдары Нұркен ауылы ақсақалдарынан естіген болатын.

Сур. 4. Сұңқартас бауырындағы Көпбейіт. Жандерке мазары

Одан кейін де біраз мағлұмат болды. Қазіргі ескіге қызығатындар осы мақалада аталып отырған құлпытастарда не жазылғанын біле қоймайды. Осы мазардың (сур. 4) жанындағы тас Жандерке бәбішесінің тасы екенінен, мұнда Ақбайдың құлпытасы да бар екенінен көбі хабарсыз. Бірақ, бірдемені анау айтып еді деп, немесе анық ойдан шығарып келтіре беретіндер болады. Қызылбай Ақбайдан кіші, оның мазары да хронологиялық сипаты жағынан өз сипатын беріп тұруы керек. Ал мынау әлдеқайда ерте кездікі -бұны мықтап ескеру керек.

Археолог Әбдіманап Оразбаевтың қазақ тұрмысындағы құрылыстарды сонау ежелгі замандармен байланыстыратын пікірлері осы Жандерке мазарын қарап шыққанда ойға келді. Әбдіманап аға қазақ киіз үйінің шығу тегін қола дәуіріндегі тұрғын-жайлардан бастап қарастырған болатын. Ғалым киіз үйдің тамыры сонау андронов заманына, яғни осыдан 3,5-4 мың жыл ерте кезге барады деген ұсыныс айтты. Е.Е.Кузьмина сынды Ресей ғалымдары бастаған ғылыми топ мұны атап өтіп қоймай, Ә.Оразбаевтың бұл пікірімен келісетінін арнайы мақалада нақтылады. (бұл жайлы толығырақ қ., Бейсенов, 2017, с. 97-98, рис. 4).

Мазарды өлшеп, қарай отырып, оны тұрғызуда қолданылған әдістерге үнілгенде Әлкей Марғұланның қола дәуірінде Орталық Қазақстанда кеңінен қанат жайған беғазы-дәндібай мәдениетіне (Марғұлан, 1979) қатысты деректері алдыға түсті.

Жандерке мазары (сур. 4: 1-2) саман кірпіштен биік қылып тұрғызылған, ішкі-сыртқы жағын балшықпен сылаған, қабырға көтеруде, тарылтып отырып барып тұйықтаған ең төбесін жабуда бөрене, сырғауыл қолданған.

Құрылыс бұрыштарымен әлемнің төрт тарапына бағытталған. Негізі шаршы, үсті қабырғаны бұрыштау тәсілімен айнала тарыла отырып көтеріледі. Осының нәтижесінде асты төртбұрыш, 2 м жуық биіктіктен кейін күмбезге айнала бастайтын, тұрқы биік, сәнді ғимарат келіп шыққан. Қазіргі сақталған биіктігі шамамен 3,8-4 м жуық. Бастапқыда 4 м немесе одан сәл биік болған.

Жанындағы Мырзабике бейітіне қараған, яғни ОБ қабырғасынан есік шығарылып (сур. 1: 1), қалған үш қабырғасында ауқымы есіктен кішірек болатын үш терезе (сур. 1: 2) жасалған. Қабырғалардың астыңғы деңгейдегі ішкі өлшемдері: СБ – 4,85 м, СШ – 4,9 м, ОШ – 4,95 м, ОБ – 4,9 м. Бұл тұстағы қабырға қалыңдығы 0,7-1 м.

Сонда, мазар негізінің формасы шаршы деуге болады. Ішкі аумағы 4,8 x 4,9 м де, бұндағы кеңістік ауданы кемінде 23,5 м². Сыртқында қабырға ұзындықтары 6-6,4 м. Саман кірпіштен аласалау табалдырығы бар есіктің ені 0,85 м, биіктігі кемінде 1,25-1,3 болған сияқты. Қазір табалдырық үстіне балшық құлап, недәуір тарылған, және де ертеректе үш қатар тас қалап қойған. Есікке тура қарама-қарсы СШ қабырғадағы терезе ені 0,8 м, ал қалған екі терезенікі – 0,7 м-ден. Үш қабырғаның да биіктігі есіктен недәуір аласа, оларға да екі қатардан тас қойып шыққан. Бұндай есік-терезеге тас қойып шығу мазарды, жалпы қорымды қарап отырған адамы бар кезді көрсетеді. Бұл ертеде, яғни заман бұзылмай, Ақбай Жандеркеұлы ұрпақтары осы жерде отырған кезде орын алған. Есік-терезеге қойған тастардың өзі қазір құлап, шашылып жатқаны осыны айғақтайды.

Мазар еденіне қабырғадан, төбеден балшық, кірпіш, ағаш құлап, 30 см-дей, кей жері одан биіктеп көтерілген. Суфа аласалау шығарылған, бұзылған болу керек, нақты сипаты анықталмайды.

Мазардың басты ерекшелігі оның қабырғаны көтеру тәсілінде. Біздің алдымызда – жалған күмбез шығаруды Орталық Қазақстанда ежелден келе жатқан бұрыштап жабу әдісін қолдана отырып іске асырған көрініс.

Қабырғаны бірінші деңгейден екіншіге көтеру үшін ішкі кеңістіктің төрт бұрышына әрқайсына үш бөренеден ұштарын екі қабырғаға айкастырып қойған (сур. 4: 3-4). Екінші деңгейдің төрт қабырғасы осы төрт жердегі бөренелермен өтеді, мұнан басқа астыңғы деңгеймен өткен және төрт қабырға бар. Сонда ұзындықтары астыңғы деңгейдегіден анағұрлым қысқа барлығы сегіз қабырға шығады. Сәйкесінше сегіз бұрыш. Мазардың қазіргі еденінен алғанда бірінші бөренелерге дейінгі биіктік 1,7 м. Ал құлаған топырақ басып жатқан жертабаннан алсақ, бірінші деңгейдің биіктігі 2 м болмақ. Бұрышты жапқан бөренелердің бірінің нақты диаметрі 16 см болды. Бұдан жіңішкелеуі де бар, жуандауы да кездеседі. Бірінші деңгей биіктігі 2 м десек, екінші деңгей аласа, 1-1,3 м. Тура осы тәсілмен үшінші қабатты шығарған, бұл екіншіден де аласа. Барлығы төрт деңгей көтерілгенде жоғарғы жақ анағұрлым кішірейіп, қусырылған. Сосын аласа ғана бесінші деңгей көтеріп, сол жерден жапқан тәрізді. Нақ төбесі құлап тұр, одан төмен де сөгілген, тесілген жерлер бар. Қабырға көтерілген сайын мазардың сыртын қалып етіп балшықпен жауып отырған, сондықтан оның үстіңгі жағы жұмырланған күмбез болып көрінеді.

Әлкей Марғұлан беғазы-дәндібай мәдениетінің Шет ауданындағы Бұғылы-3 тас кесенесін зерттеу барысында «бұрыштап жабу» тәсілін жақсы анықтап, жазып қалдырды. Бұл тәсіл Ақтоғайдағы Беғазы, Жанарқадағы Саңғыру қорымдарында кездескенін де атап өтті (Марғұлан, 1979, с. 106). Қазіргі дерек бойынша Бұғылы-3 пен Саңғыру-1 қорымдары ж.с.д. XVI-XIV ғғ. аралығымен мерзімделіп отыр, демек 3,5 мың жыл ертедедегі кезге барады. Беғазы бұдан бір – екі ғасыр кештеу кезендікі. Бұның барлығы Ә.Марғұлан ашқан беғазы-дәндібай мәдениетінің ескерткіштері.

Беғазы кезінде үлкен, төртбұрышты тас құрылысты жабу үшін оның төрт бұрышына үлкен төрт плита қойған, тарыла түскен кеңістік бұрыштарына тағы сондай жалпақ тас қойып отырып, әрі тарылта, әрі биіктете түскен. Үш-бес қабаттан соң төртбұрышты құрылыс жабылып шыққан. Олардың басқышты-пирамидалы кейіптегі жабындары аласалау болады, 1 м шамалы. Жанынан қарағанда ол қиық пирамиданы береді. Ал Жандерке мазарында биік қылу о бастан шарт болған да, төрт-бес деңгейді саманмен көтерген. Құрылыс техникасы, құрылыс тәсілі бойынша екеуінде бір әдіс қолданылған. Жалған күмбезді бұрыштап жабу тәсілі арқылы шығару деп осыны айтамыз. Қазақта күйдірілген кірпіш емес, саманмен күмбез шығару қиын болған соң, далалықтардың ежелгі тәсілін қолданғаны көрініп тұр. Беғазыны атап өттік, сақ дәуіріне келсек, жалған күмбезді таспен өріп шығарған құрылыс Нұркен-2 қорымындағы екі үлкен обада кездескен болатын. Онда материал саман

емес, жалпақ тас. Іргеден басталған дөңгелек қабырғаны бұрыштап жабу емес, ірі плиталарды біртіндеп ішке сұғындыра қалап отыру арқылы көтерген. Олар ж.с.д. VII-VI ғғ. мерзімделді (толығырақ қ., Бейсенов, 2016). «Дың» аталған ортағасырлық шошақ бейіттер де осы ерте замандардағы үрдістерден бастау алған әдістермен салынып отырған.

Жандерке мазарынан көрген бұл тәсіл қазақ мазарларында бірінші кездесіп отырған жоқ. Бесоба маңындағы Жақып қажы мазарында да тура осы тәсіл бой көрсетті. Шыңғыстаудағы Будан мазарынан да автор осыны байқаған болатын. Тек, Бесобада дәл осы Жандерке мазары сияқты төрт бұрышқа бөренелер қойылса, Шыңғыстауда олардың орнына ірі плиталар қойған. Орталық Қазақстандағы Жандерке және осы типтес мазарлар айрықша есепке, тізімге алынып толық зерттелсе нұр үстіне нұр болар еді.

Милыбұлақ төңірегінде бірсыпыра мәлімет алып, жөн сұраған адамдар бар. Шаруа жанындағы, білгенін айтқан, басқасын білмедім деп нақты қайырған тұрғындардың елеулі көмегі болды. Қарабұлақтағы С. Қасқанов (1971 ж.т.), Дөңгелектастағы Б. Нұрқайыров (1966 ж.т.), Бүркіттідегі А. Исағұлов, Қараөлкедегі А. Әрінов, Сарышоқыдағы Т. Түсіпова сынды ағайындарды ризашылық білдіре отырып атап өтеміз.

Амангелді Исағұлов ағамыз ертеректе барғанда Бүркітті қыстағында көп жыл отырды, 1948 ж. тумасы. Үй сыртындағы ескі жұрт іргелерін көрсетіп, осыны біз бала кезден Ыбырай болыстың бір қыстауы деп айтамыз, сендер не деп жүрсіндер деп еді. 2020 ж. баласы Бекзат отырды, қора орнын тағы көрдік. Одан тыс, таудың арғы, оңтүстік жақ бетінде Ақбайдың бір өз қорасының орны бар деген тағы сол Амангелді ағамыз болатын. Оған ертеректе соққан да едік. Бұл деректерді қосып, кеңінен талдауды ұсынылып отырған мақала көлемі көтермейді.

Қараөлке қыстағындағы Амангелді Әрінов ағамыз 1943 ж. тумасы, өңірді тамаша білетін адам. Көпбейітте, сонымен, кімдер жатыр екен деп баппен сұра отырды. Өлгілердің Қызылбай осында дегені не деді бер кезде. Онысы қазір айтып жүргендер. Қадымды қазір оқитындар да бар екен-ау деп ұнатып, сұраңқырап отырды. Ыбырай болысты білесіңдер ме, оның тасы бұнда жоқ деп еді деді бір кезде. Осы мәнерінен басқалар құсап өз дегенін тықпалап, ақыры өзіңді балағаттай бастайтындарға ұқсамайтыны байқалды. Бос сөз сөйлемейтін, сұрап отырған адамның өзін зерттеп отыратын, ескі тәрбиенің адамы. Төңіректегі жер атаулыны түгел жатқа білегіні дереу сезілді. Сосын барып, біле де қоймаймыз ғой, ал Ақбайдың Ыбырайы жайлы не деп жатыр деді. Соңында менен гөрі Ақбай жайлы дұрыстау айтар, өзі киікбай, мына көрші апана да соға сал деді. Сол апайдың үйіне барғанда-ақ, Аман ағаның жақсылығы шыға келді, ол айтпағанда бұнда келуіміз неғайбіл болатын.

Милыбұлақ маңында бір-екі жерде қысқалап қана айтқан болдық. Ыбырай, Берікқараның қатігез болысы, өмірбаяны, айналасы, қызметі, т. б. жағдайы жағынан еш зерттелмеген тұлға. Қаттылығы ерте кезден қалған сөз, бірақ оны мың құлпыртқан қазіргілер. Себебі басқа айтары жоқ, білмейді. Ел мен жерге ие болатындар жалпақ шеше, өсекші, аяр болмайды. Меңіреу адам Алашты қолдамас еді, патша үкіметі Байтұрсыновты мектеп оқытып жатқан жерінен тұтқындап Қарқаралыдан Семейге апарып жапқанда, іле-шала ұсталып тергеуге түскендердің ішінде болмас еді. Одан кейін кеңес үкіметінің репрессиясына түсіп, зиялы, оқыған ұлы Әбділхамид екеуі атылып кетпес еді. Ыбырай Ақбаев сол кездегі алаш азаматтарының бірі. Ол Алаш үкіметінің құрамында немесе төңірегінде болған жоқ. Оның есімі Алашты қолдаған, көмек бергендердің арасында аталуы керек. Хасен Ақаев әулетімен мал-жан, сән жағынан бәсекелестік әкесі Ақбай кезінен жетіп, Ыбырайға қалған. Енді одан екі әулетті бір-біріне жау, дұшпан жасаудан сақ болу керек. Қазір болса, Алаш жағында жүрген екеуінің де қабірінің қайда екені нақты белгісіз. Бұлар жайлы бала жасынан естіп келе жатқан автордың мақсаты аталып өткен бес құлпытас дерегін ғылыми айналымға енгізу болатын, арығарайғы сөз-пікір бұл тұста орынсыз.

Тойна Түсіпова, 1947 ж. туған, ұлы-келінімен Сарышоқыда отырды. Дөңгелектас бауырындағы Айғанша құлпытасын айтып берген осы кісі, әйтепегенде, тоғай ығында тұрған тасты көрмес те едік. Жақыптың әйелі деп айтады, тура осы бетте барғандарың дұрыс деп пісірген де болатын. Тура содан тартып кеткеніміз де рас. Жақаңның әйелі емес, анасының тасын қағаз ұстағаннан алғаш көрдік. Сарышоқы жазушы, Мәдиді сомдаған «Найзағайдың» авторы Әлжаппар Әбішевтың туған жері. Әкелерінен қалған ескі жұртты да осы апайдың айтуымен қарап, тіркеп алдық. Қазір бос сөз айтатын көп, біз Ақбайларға ептеп жақын боламыз, оқығаныңдар, керегін аларсыңдар деп ол да ескертіп отырды. Қарқаралыдан біраз кісіні ойланып барып, мынау білсе біліп қалап, ананы айта алмаймын деп, аттарын айтты. Сұрағымыз Мәжит, Бек жайлы да болып еді. Ақбайдың ағаш үйінің тозып, ескіріп, 1950-ші жылдарға дейін келген де нақтылап берген осы кісі. Біраздан соң келіні эмалды дәу шелек қымыз көтеріп әкелгенін қайтерсің. Үш-ақ кісіміз, ананы тауыссақ жұмыс жай қалады. Ептеп ішіп, ана екеуін ұнатпай тыржындағандарына қарамай тұрғызып әкетуге тура келді. Оның мәні бар. Арқаның қымызы күшті болады, көп ішсе мас қылады. Біраздан соң жүргізуші қалғып, артта отырған «ізденгіш

жас ғалым» қабырғаға басын соғып қорылдап, жұмыстың мәні кетеді. Кешке шағын топтың жоспарлаған шаруасы аяқталып та қалды. Тастың бесеуі де түсті. Милыбұлақ айналасынан табылып, қаралған «мұртты оба», ғұрыптық шнберлер, ескі қыстаулар сынды басқадай ескерткіштер жеке талдауды қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

- Алаштың азаматы // Қарқаралы, 1991. № 1. 65-73 б.
- Бейсенов А.З. Дромосные курганы сакской эпохи на реке Жарлы (Центральный Казахстан). Самарский научный вестник. 2016. 3 (16). С. 77-86.
- Бейсенов А.З. Круглое жилище сакской эпохи. Самарский научный вестник. 2017. Том 6. №1 (18). С. 94-100.
- Бейсенов А.З. К.А.Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени // Маргулановские чтения – 2019. Нур-Султан: НИИ археологии им. К.А.Акишева, 2019. С. 10-38.
- Бейсенов А.З. Әлихан Бөкейханов ата қорымы Талдыбейіттегі құлпытастар // Қазақстандағы археологиялық зерттеулер. 2021. Астана: ҚР Ұлттық музейі, 2022. Б. 215-221.
- Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., Дуйсенбай Д.Б. Кызылшилик, зимовка семьи Хасена Акаева // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Барнаул: АлтГУ, 2020. Вып. 25. С. 240-251.
- Дулатбеков Н. Ақырып теңдік сұраған. // Орталық Қазақстан. 2012. 3 наурыз. Б. 8.
- Дулатбеков Н., Тайшыбай З. Жақаңа барар жол // Орталық Қазақстан. 2001. 5 қыркүйек. Б. 2.
- Жақыпова А. Мен әкемді мақтан тұтамын // Қарқаралы, 1991. 1. Б. 74-86.
- Құл-Мұхаммед М. Алаш ардагері. Ж. Ақбаевтың саяси-құқылық көзқарастары. Алматы: Жеті жарғы, 1996. 224 б.
- Тайшыбай З., Дулатбеков Н. Жакып Ақбаев (Күрескерлік өмірбаяны) монография. Алматы: Жеті жарғы, 1997. 90 б.
- Тлепина Ш.В. Акпаев: неизвестная автобиография // Право и государство. 2018. С. 155-172.

A.Z. Beisenov

FIVESTONE TOMBSTONES OF THE JAKUP AKBAEV FAMILY

In the course of archaeological research on the territory of Central Kazakhstan, the author discovered five stone tombstones, which belong to the family members of a well-known statesman in the past, one of the prominent members of Alashorda. The tombstones are located in the Karkaralinsky district of the Karaganda region, near the village of Milybulak. They are placed on the graves where the grandmother, father, mother, younger brother and younger sister of Dzhakup Akbaev are buried. Three gravestones were opened in 2001-2002. Two more - in 2020. The inscriptions on the slabs are made by carving with a special tool. Near the tomb of the grandfather, the well-known rich man in these parts, Dzhanderke Kudabaev, for some unknown reason, the tombstone was not preserved. All five tombstones were first read by the author. On one tombstone, dedicated to the younger sister of J. Akbaev, the inscription was made already in Soviet times in 1966, so this is Cyrillic graphics. Four tombstones are decorated with text in Arabic script. These inscriptions refer to the Old Kazakh language. These four slabs, judging by the inscriptions, date back to the period 1890-1921.

THE EQUIVALENCE AND HISTORY OF RESEARCH OF MEDIEVAL CITY ASANAS AND “ESHNAS”, “ORNAS” CITIES IN THE DATA

Introduction. The Kazakh part of the Syrdarya river, the source of the lower flow of the Syrdarya, separates from the Asanas-core, and the river flows further into the Aral Sea through the clay plains cut through several channels. This area looks like a giant triangle, covering more than 400 square kilometers in the latitude direction and 200-250 kilometers in the meridian direction. There are four ancient, medieval and modern canals that separate from the lower flows of Syr. They are: Inkardarya, Zhanadarya, Kuvandarya and Eskidarya. These channels diverge radially from the Syrdarya River to the south of the city of Kyzylorda.

The lower flows of Syrdarya is a region where the interaction of various cultures is developed, it is located at the intersection of caravan routes and migration processes, and inhabited by different peoples. S.P. Tolstov called the lower flows of the two great rivers in Central Asia as “the confluence of island ethnogenesis” (Baipakov, 2014).

Archaeological research of the lower flows of Syrdarya began in the second half of the XIX century with the annexation of the territory of Kazakhstan to Russia, extensive research was carried out during the Soviet period, and a new milestone in the archaeological research of the ancient culture of the region was realized in 2004 with the adoption of the “Cultural Heritage”.

Archaeological research was conducted in many settlements near the ancient channels of the Syrdarya. Important sources of historical information were collected, processed and analyzed during excavations. In spite of the fact that the country is often poorly covered by written sources, its significance is important for the entire historical space and is full of many questions in this context. Cities, which are integral part of human society, in their material manifestations (buildings, streets, fortresses, many labour and household goods) can refer not only about the material side of society, but also about its social structure, internal processes and spiritual researches.

One of the most interesting and relevant tasks in the field of history and archeology of the lower flows of the Syrdarya is to determine the location of the ancient cities, that is, the ancient Ornas (Asanas) of the city, to study it in detail, to identify the names and bright periods of the history of the city, to introduce into scientific circulation. But it is still a mystery to us what and where this city, in what time periods it covered its history? Therefore, we make historical comparative analyzes of scientific research and the views of researchers.

Discussion. The medieval settlement of Asanas is located 48 km south-east of the city of Kyzylorda (Kyzylorda region, Syrdarya District, 8 km west of the village Aidarly) on the banks of the dried-up ancient Zhanadarya channel (Tazhekeyev, 2022, pp. 177-178).

In 1245, Plano Carpini, who was going on the banks of the Syrdarya river, indicated the cities Yankint (Jancint), Barkhin and Ornas according to their order of location on the banks of the river, in addition, he noted that there are many unknown cities in this region (Yeleuov, 2003: 70).

In the XIII century, Zhamal Karshi said that the situation in the very rich city was deteriorating, although even then there was a massive market there, merchants came from all sides, and it served as the second scientific center in the Islamic world (history of Kazakhstan in the Persian Gulf, 2005: 155).

In the XIV century, the Persian historian Rashid ad-din in his work entitled “Zhamig al-tauarih” (collection of Chronicles) gives a story about the campaign of Zhochi against Zhent and Yangikent (Rashid ad-din, 1957, p. 199). The inscription says about the city of Asanas as: “... They (Zhochi's troops) conquered Ozgent and Barshynkent, and then moved to Ashnas” (Rashid al – Din, 1957, pp. 199-200).).

In 1834, the French historian C.D'ohsson named the famous cities Barshynkent, Zhent Asanas in the lower flows of the Syr based on the information provided by Plano Carpini in the scientific work “Genghis Khan and the Mongols: before Temir Kingdom” published in Amsterdam (C. D'ohsson, 1834: 113-114). . P. Lerkh's work entitled “Archaeological trip to the Turkestan region in 1867” stated that the people of the city of Asanas surrendered to the Mongols without war (Lerkh 1870: 39).

In 1889, V. A. Kallaur, who conducted a survey of the cities of the lower flows of the Syr, focused on the location of the cities of Uzgent, Barkhalygkent, Eshnas and Zhent, searched for Eshnas in the remains of the Old City near the mausoleum of Asanas and equalized it with the ancient city of Asanas (Kallaur, 1904).

V.V. Barthold, V. A. Kallaur concurring with the given opinion, they gave a scientific description of Asanas core and Asanas saint mausoleums around the old city, and paid attention to the issue of the conquest

of three cities by the Mongols as: Uzgent, Barchylygkent and Eshnas between Syganak and Zhend (Pachkalov, 2011: p. 75- 77).

In 1896, E. T. Smirnov dealt with the problem of the location of medieval monuments in the lower flows of the Syr, and he assumed that "... the city of Zhent, Barkhaligkent, Uzgent and Ashnas were located in the vicinity of the Perovsk (now Kyzylorda) fortress" (Smirnov, 1897, p. 12.).

In 1910, the British historian Emily Bretschneider`s work entitled "Asia and Europe in the Middle Ages: Comparative Study of the Geography and Historical Sources of Central and Western Asia in the XIII-XVII Centuries", describing the historical events in the lower flows of the Syr Darya: "...Chingiz himself went to Bukhara with his main army. After a 5-month siege, they destroyed Otyrar, Ozgen, Barshynlygkent, and Ashnas one by one" - according to the data the scientist named the city as Ashnas(Bretschneider, 2018, p. 69).

In 1960-1961 Khorezm archaeological and ethnographic expedition under the leadership of S.P. Tolstov conducted research on the city of Asanas (Tolstov, 1962: p. 315)

In 1968 under the leadership of member of the KhAEE N.N. Vakturskaya, there will be constructed two stratigraphic excavations in Asanas which is 80 m to the west of the Citadel and 25 m to the northwest of the Citadel. As a result of the analysis of the ceramic complex obtained from the first excavation based on N. N. Vakturskaya materials dated to the XII-XIV centuries, five construction stages were determined from the second excavation. As a result of research studies, N. N. Vakturskaya considered that the city Asanas formed and existed in the period of "Clay cities" (IX-XI c.), and continued its existence till XV century. (Vakturskaya, 1979, p. 127-133).).

In 1989, P. Karataev the head of the archaeological research group of N.V. Gogol Kyzylorda Pedagogical Institute and the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR conducted archaeological research in the city Asanas, built two excavations in the central part of city, identified the site of two towers built of burnt bricks and the remains of a brick furnace and one unknown mausoleum (Mami, 2007, p.35).

In 2002, the head of the archaeological group of Korkyt Ata Kyzylorda State University, T. Mamiconducted exploration and excavations works in the city of Asanas. Analyzing the materials obtained during the study, T. Mami divided the time of the monument's existence into four periods: 1.the period of the Kangyu state. Zhetyasar culture (VI century BC-VI century BC); 2. the period of the Oguz state. Culture of "Clay cities" (VIII-XI centuries.); 3.Turkic period. The period of Karakhan, Kipchak and Khorezmshakhs (XI-XIII centuries.); 4. Golden Horde period. The period of Mongol rule (XIII-XV centuries) (Mami, 2007, p. 36).

A. Derbisali giving data about the city of Zhent in his historical and philological study "Stars of the Kazakh steppe" was made a detailed review of the works of scientists-scholars born and raised in medieval cities in the lower flows of the Syrdarya and medieval scientists-scholars born and raised in the city of Asanas (Derbisali 1995:).

In 2020, A.A. Tazhekeev continued the archaeological research carried out in the medieval city of Asanas with the funding of the Department of culture, archives and documentation of the Kyzylorda region, the municipal state institution for the protection of historical and cultural monuments of the Kyzylorda region, the head of the "Zhankent archaeological expedition" of the Kyzylorda University named after Korkyt Ata, during the field excavation season were built two excavations in the central part of the town Asanas and one was in the western part, traces of a residential complex were searched from the 2st excavation, the gate site was opened in the west of the city from the 2nd excavation, and there were identified the remains of a tower built of burnt bricks from the south-eastern part of the monument from the 3rd excavation (Tazhekeev and others, 2021: 142-151 p.).

There was done the following conclusions according to the data of researchers A. Margulan (Margulan, 2011, p. 222), K. Baipakov and D.Voyakin (Baipakov, Voyakin, 2014) who are currently equating the medieval city of Asanas with the cities of Eshnas or Ornas in the data.

Conclusion. Thereby, all the cities named in the data Ornas (P. Karpini), Eshnas (Zh. Karshi), Echnas (Rashid-ad-din), Asanas (A. Derbisaliyev), Eshnas (in Zhoshi coins), E-ch-e-n-a-s (according to the Chinese transcription), are different names (title) of the same city. And as a result of a historical comparative analysis of the opinions of researchers who equated the place of the ancient city, which in the works of researchers called Echnas, (P. Lerkh, V.A. Kalaur, V.V. Bartold), Asnas (S. Tolstov, N. Vakturskaya), Ornas (M. Yeleuov), Asanas (A. Margulan, K. Baipakov, T. Mami, A. Tazhekeev) to the place of the modern city of Asanas, we will make the following conclusions. It is undeniable that before the time of the Golden Horde, which is said to be Eshnas or Asanas in the data, a map of the location and territory of this city which belongs to the state of Khorezm was shown by researchers, outskirts of the city and a core called Asanas located along it, as well as, the medieval city of Asanas where archaeological excavations were carried out, which we are

talking about these two cities is one city, there were small exceptions as Eshnas-Ornas-Asanas, depending on the vernacular of different eras. At the same time, the cities of Ornas-Eshnas in the data placed the medieval city of Asanas that shown by researchers.

References

- Baypakov K.M., D. Voyakin. Cities of the Eastern Aral Sea: Dzhend, Asanas, Barchkend // <https://e-history.kz/ru/books/library/view/1384>. – 2014.
- Bartold V.V. Writings. Works on historical Geography. - Volume III. - M.:Nauka, 1965. - 711 p.
- Bretschneider, E.V. B87 Asia and Europe in the Middle Ages: comparative studies of sources on the Geography and History of Central and Western Asia in the XIII-XVII centuries / Emilius Bretschneider; [after res. I.V. Kuchumova]; Center for Research of the Golden Horde and the Tatar Khanates named after M.A. Usmanova Institute of History of the Academy of Sciences Resp. Tatarstan; Regional department Rus. Geogr. islands in the Rep. Bashkortostan. St. Petersburg: Own publishing house, 2018. 280 p.
- Vakturskaya N.N. New data on the settlement of Asanas // Ethnography and archeology of Central Asia. - M., 1979. - p. 127-133.
- Derbisali A. Stars of the Kazakh steppe (Historical-Philological study). - Almaty: Rauan, 1995. 111 p.
- Yeleuov M. About the trip of Plano Carpini and Guillaume Rubruk through Kazakhstan // Bulletin of KazNU. History series. № 4(31). 2003. - p. 69-71.
- The history of Kazakhstan in Persian sources. Vol. I. Almaty: Dike-Press, 2005. - 416 p.
- Margulan A. Kh. Works. Made up of D.A. Margulan, D.A. Margulan. - Almaty: Almaty-Bolashak publishing house, 2011. - Vol. 9. - 472 p
- Mami T. Cities of the Aral region in the late Middle Ages (XIII-XIII centuries) Monograph - Kyzylorda: 2007-252 p.
- Kallaur V. Ancient cities of Syganak (Sunak), Ashnas or Eshnas (Asanas) and others in the Perovsky district, destruction by Chings Khan in 1219 year. Protocols of meetings and reports of members of the Turkestan club of lovers of archeology. Historical and cultural monuments of Kazakhstan / Authors foreword and compiler Yeleuov M., Bakhtybaev M.M. - Turkestan: "Turan", 2011. - 447 p. illust., 210-211p.
- Lerkh P. Archaeological trip to the Turkestan region in 1867. - St. Petersburg, 1870 p. I - X, notes and applications 1 - 39 p.
- Rashid ad-din. Collection of annals. – M.; L., 1952. - Volume I. - 220 p.
- Smirnov E. Ancients in the middle and lower flows of the river Syr-Darya // Protocols of meetings and reports of members of the Turkestan club of lovers of archeology. Historical and cultural monuments of Kazakhstan / Authors foreword and compiler Yeleuov M., Bakhtybaev M.M. - Turkestan: "Turan", 2011. - 447 p. illust., 74 p.
- Tazhekeev A.A., Darmenov R.T., Bilalov S.O., Amirgalina G.T., Nazarov A.Zh., Sultanzhanov Zh.K., Kurmaniyazov I.S. New data about the town of Asanas// Proceedings of the international field seminar named "The importance of the Great Silk Road and Kazakhstan caravan routes in the process of urbanization" dedicated to the 75th anniversary of the Doctor of Historical Sciences, Professor Madiyar Eleuuly Eleuov / Responsible editor. R.S. Zhumataev. - Almaty: Kazakh University, 2021. - 230 p.
- Tazhekeev A.A., Sultanzhanov Zh.K., Karabatyrova A.M. Caravan routes and large settlements between the medieval cities of Syganak and Asanas (new researches) // // Bulletin of the Al-Farabi Kazakh National University. History Series, №1 (104). Almaty: "Kazakh University", - 209 p.
- Tolstov S.P. Along the ancient deltas of the Oxus and Yaksart. M: Oriental Literature Publishing House, 1962. - 323 p.
- D'Ohsson C. Histoire des mongols. 1834: p. 651.

A. Молдахмет

ДЕРЕКТЕРДЕГІ «ЭШНАС», «ОРНАС» ҚАЛАЛАРЫ МЕН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АСАНАСТЫҢ БАЛАМАЛАНУ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Сырдарияның төменгі ағысын ерте ғасырдан-ақ сақ, сармат, ғұн, қаңлы, оғыз, қыпшақ, Алтын Орда дәуірі мен бертін келе Қазақ хандығы құрамындағы көшпелі және отырықшы тайпалардың атажұрты болып танылған өңір зерртеу нысаны ретінде алынған. Сырдарияның төменгі ағысында Ұлы Жібек жолының Қазақстан арқылы өткен керуен жолдары мен оның негізгі бағыттарының өткендігі жайында біршама зерттеушілер дәлелді ақпараттар берген. Сырдың төменгі ағысындағы адамзат тіршілігінің қалыптасуы мен өркеніет ошақтарының дамуына айырықша әсер еткен фактор табиғат жағдайының қолайлылығы болды. Сонымен қатар соңғы жүз жылдықта біршама ғалымдардың көне Эшнас немесе Орнас қаласының орналасу орнын анықтауға талпынғандығы және олардың Сырдың төменгі ағысындағы ескеркіштерде археологиялық барлау қазбаларын жүргізгендігі, деректерде аты аталған ескеркішті баламалау мәселесі қамтылған.

**МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ИСТОРИИ БОГОСЛОВИЯ:
НА МАТЕРИАЛЕ ДИССЕРТАЦИИ «БОГОСЛОВСКО-ПРАВОВАЯ МЫСЛЬ ТАТАР
ПОВОЛЖЬЯ И ПРИУРАЛЬЯ В КОНЦЕ XVIII – НАЧАЛЕ XX В.: ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ И
ТЕНДЕНЦИИ ОБНОВЛЕНЧЕСТВА В МУСУЛЬМАНСКОЙ УММЕ»**

Аннотация: современные исторические исследования, зачастую не ограничиваются изучением сугубо исторических фактов и объектов материального наследия. Все более актуальными становятся исследования, посвященные изучению духовного наследия, духовной традиции народов. Одним из наиболее важных элементов духовного наследия являются религиозные и богословские взгляды мыслителей прошлого. Зачастую проблемы, затронутые в их трудах, сохраняют свою актуальность, либо вновь актуализируются в наше время. В этой связи их изучение в рамках исторической науки представляется как актуальная задача. В рамках данного исследования автор на примере собственной диссертации анализирует использование междисциплинарных подходов в рамках подобных исследований. В рамках статьи раскрывается актуальность подобных исследований, освещается степень разработанности данной проблемы, методология исследования, его источниковая база. Не вызывает сомнений тот факт, что подобные исследования, как правило затрагивают как исторические, так и теологическую сторону вопроса. В этой связи возникает проблема квалификации подобных исследований. Поскольку направление «Теология» находится еще на стадии становления, то зачастую исследования проводятся в рамках специальности «История», «История отечества». Однако, это вызывает замечания оппонентов. Выходом из сложившейся проблемы может быть либо более активное развитие направления «Теология», либо расширение проблематики специальности «История».

Введение. Мир за последнее десятилетие настолько изменился, что люди оказались в ситуации, когда необходимо мобилизовать ресурсы для сопротивления вызовам, а порой и прямым угрозам, так или иначе ставящим под сомнение их существование. И чем более сильными становятся нападки на жизнедеятельность общества, тем оно активнее, с одной стороны, стремится солидаризироваться в борьбе против этих угроз, и тем острее, с другой стороны, проявляются национальные и этноконфессиональные отличия и настойчивее звучат призывы к сохранению исторической и культурной самобытности народов.

Из сказанного выше очевидно, что необходимость решения проблем национального возрождения России, укрепления ее силы, а также все более увеличивающийся интерес к социально-культурному достоянию проживающих в ней народов и этносов актуализирует поиск ответа на вопрос, как в сложившихся условиях – экономических, политических, социальных, культурных и пр. – использовать тот мощный потенциал, который заложен в национальных традициях. Кроме того, чрезвычайно важно определить роль и значимость этого наследия, а также установить, что именно из данного багажа является живой, созидательной силой, нуждается в сохранении, упрочении, бережной передаче потомкам, а что следует рассматривать как не пригодный к использованию и даже опасный пережиток.

При этом не подлежит сомнению тезис о том, что именно традиции являются устойчивыми элементами культуры, а преемственность между прошлым и будущим поколениями становится условием благосостояния общества, ибо консолидирующую и созидающую связь между всеми формами и уровнями его существования обеспечивает обращение к этому надежному инструменту регуляции социального устройства, определяющему специфику функционирования всех современных институтов.

В настоящее время значимость для изучения такого объекта, как различных по формам народных традиций, особенно очевидна в связи с тем, что остро назрела необходимость определения перспектив социального развития и формирования стратегии для достижения намеченных целей, одна из которых – повышение благосостояния общества наряду с его морально-нравственным оздоровлением. Однако было бы несправедливым утверждение, что эти соображения назрели только сейчас. Выдающимися представителями татарской учености, богословами, писателями, деятелями культуры, преподавателями и государственными служащими прошлого оставлено бесценное интеллектуальное наследие, посвященное этой теме. Среди тех, кто предлагал самые разные варианты решения

накопившихся и ставших чрезвычайно острыми проблем, следует упомянуть Г. Курсави, Марджани, Г. Утыз-Имяни, И. Хальфина, Х. Фаизханов и многих других.

В настоящее время все чаще предпринимаются попытки найти точки соприкосновения между религией и естественной наукой, и это, по мнению диссертанта, объяснимо тем научно-техническим и цивилизационным развитием, какой мир претерпел со времени зарождения ислама. В частности, Рустам Батров, первый заместитель муфтия РТ, в одной из своих статей размышляет о месте теории эволюции в исламском мировоззрении (Батров Р.Г., 2020). Однако и такие известные мыслители прошлого, как М. Бигиев, З. Камали, Р. Фахретдин стремились дать научное толкование различным религиозным догматам.

По-прежнему требуют разрешения некоторые хотя и частные, но не менее важные вопросы исламского права. Например, еще с болгарского периода богословы пытаются выяснить, какими особенностями характеризуется процесс совершения ночной молитвы в летнее время (Адыгамов Р.К., 2013). Будучи чрезвычайно острым и активно обсуждаемым в конце XVIII – начале XX в., он снова стал вызывать исследовательский и практический интерес, а именно в постперестроечный период, когда религиозное возрождение активизировалось. И если в 90-е годы методики расчета времени молитв, подкрепленной научно-богословскими аргументами, не существовало, то в 2013 г. этот вопрос был рассмотрен на заседании Совета улемов ЦРО – ДУМ РТ, где время было установлено официально (Самигуллин К.И., 2015). При этом следует отметить, что в своей основе это время рассчитывалось с опорой на фетву известного татарского богослова Г. Баруди и решение, принятое Международной исламской академией фикха¹².

Еще одна проблема – допустимы ли межконфессиональные браки – по-прежнему остается актуальной. Ш. Марджани, посвятивший ей свой трактат «Тазкират ал-муниб» (Марджани Ш.), фактически занимал бескомпромиссную позицию, считая христиан язычниками, следовательно, браки с ними недопустимыми, в то время как точка зрения большинства представителей современного духовенства более либеральна.

Вызывает споры не имеющий до сих пор однозначного решения вопрос, связанный с понятием «халяль». Если в теоретическом аспекте это слово терминологически конкретно, то на практике присуждение данной категории сопряжено со множеством трудностей. Например, о недопустимости использования кож (Утыз-Имяни Г.), выделанных немусульманами, и употребления алкогольных напитков писал в своих трудах Г. Утыз-Имяни. Между тем для современного духовенства первая проблема актуальна лишь отчасти: внимание сегодня акцентируется преимущественно на обуви, изготовленной из свиной кожи. Однако всё, что касается продуктов питания, сегодня рассматривается значительно шире ввиду увеличения их ассортимента, разнообразия видов, появления новых входящих в их состав ингредиентов и т.д. Таким образом, решение вопросов халяльного питания – это постоянный и непрерывный процесс, и потому при большинстве духовных управлений существуют комитеты «Халяль», которыми инициируются специальные исследования и проводится добровольная сертификация пищевой продукции, если те или иные предприятия желают ее производить.

Еще одна значимая в аспекте шариатской догматики и ее практического применения проблема, которую многие татарские богословы прошлого пытались решить, – это круг и специфика прав женщин-мусульманок. В настоящее время реализация гражданских прав регулируется государством, однако нерешенные вопросы остались и сегодня. В частности, довольно острой для современного мусульманского общества России является проблема допустимости присутствия мусульманок на месте работы или в учебных заведениях с покрытой головой, как того требует религия, например, в платках. Муфтий, председатель ЦДУМ Т. Таджуддин по этому поводу отмечал, что современным мусульманкам хиджаб (полностью покрывающий голову и шею платок) уже носить не обязательно, этот элемент одежды не является непреложным требованием (Таджуддин Т., 2016). Однако большинство российских муфтиев не разделяют это суждение и пытаются найти свое решение этого вопроса. О том, что он чрезвычайно важен, свидетельствует такой факт. Председатель Совета муфтиев России Р. Гайнутдин обратился с соответствующим письмом к Президенту России (Гайнутдин Р., 2020), а муфтий Москвы А. Крганов выступил в защиту прав мусульманок, желающих беспрепятственно следовать религиозным канонам в одежде, на заседании общественной палаты РФ (2018).

Еще один нерешенный и очень острый вопрос – это отношение к ваххабизму. Некоторые мусульманские богословы еще на рубеже XIX–XX вв. пытались решить, насколько решительным и

¹² Международное исламское учреждение для углубленного изучения исламской юриспруденции и права, расположенное в Джидде, Саудовская Аравия. Основано в 1981 г.

бесповоротным должен быть возврат к первоначальному исламу, к ортодоксальному следованию морально-этическим принципам, но ограничивались при этом лишь богословскими аргументами (Расулев З., 2000), в то время как сегодня духовенство, принимающее активное участие в общественной жизни, решительно заявляет, что в данном случае вопросы включают и политический аспект и потому они должны решаться на государственном уровне.

Степень разработанности научной проблемы. Историография обозначенной в диссертационном исследовании проблемы базируется на источниках, анализ и систематизация которых позволяет отнести их к трем временным периодам. Первый – это дореволюционная историография, довольно продолжительный хронологический этап, на протяжении которого некоторые концептуальные положения формировались, проходили т. н. апробацию и устанавливались или, напротив, отвергались. Второй этап – это историография советского времени (1920–1990-х гг. XX в.), менее продолжительный этап по сравнению с первым, однако ничуть ему не уступающий по интенсивности и разнообразию проходящих в течение него событий. Третий этап – это постсоветская историография (с 1991 г. и по настоящее время) – время, когда некоторые проблемы, казалось бы, ранее решенные, вновь актуализировались, а вкупе с новыми, ситуативно обусловленными, они потребовали более глубокого и детализированного анализа.

К источникам первого, дореволюционного этапа, относятся не потерявшие своей актуальности труды Ш. Марджани, М. Рамзи, Р. Фахретдинова, посвятивших свои исследования самым разным темам – от анализа истории распространения и укрепления ислама на территории Поволжья до изучения и письменного изложения жизненного пути богословов прошлого.

Предметно интересовались биографическими данными выдающихся и малоизвестных религиозных деятелей и ученые, труды которых составляют историографию второго периода. Так, в 1920-е гг. к наследию татарских богословов обращались Г. Рахим, Г. Губайдуллин, Г. Сагди, Дж. Валиди и другие представители татарской интеллектуальной элиты.

Позднее, в середине двадцатого столетия, такие специалисты в области обозначенной тематики, как В. М. Горохов и У. Беляева обращались к наследию татарских богословов, которых они считали прогрессивными мыслителями, формирующими идейно-мировоззренческий климат не только современного им общества, существующего в парадигме классовых отношений, но и последующих.

В конце второго этапа, в 1980-е гг., наследие представителей татарской богословской мысли многоаспектно анализировалось А. М. Шариповым, М. А. Усмановым и Я. Г. Абдуллиным и др. При этом следует отметить, что в работах указанных и многих других авторов прослеживалось влияние официальной государственной идеологии, согласно которой только те мыслители, труды которых содержали концептуальные положения доктрины советского общества, могли быть признаны прогрессивными, следовательно, достойными изучения.

Третий этап отечественной историографии, стартовавший в последнее десятилетие XX века, характеризуется нарастанием тенденции, выразившейся, в первую очередь, в постепенном отходе в сторону осуждения некогда обязательных, обусловленных советской идеологией методологических установок. К работам такого характера можно отнести исследования отечественных ученых Р. М. Мухаметшина, А. Н. Юзева, А. Г. Хайрутдинова, Г. Г. Идиятуллиной, Л. И. Алмазовой и др.

Стоит отметить, что не только в отечественной историографии имеются источники, где предметом изучения является наследие татарских богословов. Основные вехи их биографии и становления как знатоков исламской догматики, а также специфика тех исторических процессов, под влиянием которых она формировалась, излагаются в работах зарубежных исследователей, например, М. Кемпера, Мараша, П. Сартори. Тематический охват в этих исследованиях довольно широк, при этом они посвящались и вопросам частного характера. Так, последний из названных авторов предпринял попытку установить статус кадиев, которые участвовали и принимали решения в разрешении споров по хозяйственно-бытовым и семейным делам.

В числе посвященных кругу обозначенных вопросов работ, изданных уже в настоящее время, можно указать на исследования Д. А. Шагавиева, Д. Усмановой, Д. Де Виза, Дж. Эдена, И. А. Мухаметзарипова, Е. Ю. Смоларц и других отечественных и зарубежных ученых.

Отдельную группу составляют исследования ученых из Узбекистана как советского, так и постсоветского периода. К первым можно отнести труды таких авторов, как Н. Фиолетов, Х. С. Сулейманова, Ф. Бакиров, а ко вторым – работы С. Б. Тиллабоева, Ш. А. Эшонова, Н. С. Зайнобиддинова, Ў. А. Султонова, И. И. Бекмирзаева, Л. Асроровой и др.

Следует подчеркнуть, что каждый из перечисленных выше исследователей анализирует тот или иной объект, применяя частнонаучные научные подходы. Так, представляет интерес кандидатская диссертация И. Бекмирзаева, посвященная фетвам из книги «Аль-Мухит» Бурхониддина Махмуда Ал-

Бухари, а в научной работе Л. Асоровой рассматриваются фетвы, представленные в конкретных источниках, которые хронологически классифицируются по периоду развития исламского богословия.

Методология и методы исследования. Проблематика, обозначенная в исследовании, хотя и была частично изучена ранее, однако развернутое представление о становлении, развитии татарской богословской мысли, частные вопросы, затрагиваемые богословами, в полной мере отражены не были. В этой связи автору исследования необходимо было решить ряд проблем, имеющих отношение к поиску методов научного познания. В ходе различных форумов и конференций, а также на страницах научных изданий учеными высказываются различные точки зрения относительно методологии научных исследований, посредством которых решаются вопросы в области истории, общественной мысли или теологии. При этом, несмотря на различие мнений, большинство склоняется к применению уже известных подходов. Более того, продолжают быть актуальными дискуссии относительно научной и общественной ценности подходов марксизма. В то же время новое поколение исследователей, получивших теологическое образование в России или за рубежом, ставит вопросы о приемлемости использования элементов методологии, принятой в мусульманской теологии. В частности, в тех случаях, когда для установления аутентичности текста основных источников ислама исследуется снад (цепочка передатчиков). Такая ситуация неизбежно приводит к некоторым необоснованным заимствованиям, а также возникает опасность эклектичности, когда в ходе работы исследователь может соединить разнородные идеи и положения, и при отсутствии единого и логичного подхода к анализируемым фактам прийти к неверным выводам.

В этой связи автор диссертации полагает, что объективность исследования определяется верно сформированным методологическим аппаратом. Так, прежде всего в нем применялись такие общие подходы, как объективность и научность. К специальным приемам исследования, собственно историческим, следует отнести идеографический, сравнительно-типологический, методы диахронического анализа и периодизации, а также другие приемы, посредством применения которых обеспечивается надежность и объективность получаемых результатов.

В ходе исследования автор опирался на ряд общепризнанных принципов и методологических подходов. Одним из базовых является принцип научности. Профессор А.Т. Степанищев указывает, что данный метод – это «фильтр, пренебрежение которым приводит к получению либо ошибочной, либо искаженной информации» (Степанищев А.Т., 2009, С. 84). Данный научно-методологический инструмент позволяет сузить формулировку исследуемой проблемы до максимально точного положения, выявить объект и предмет, обозначить цель и задачи, разрешаемые для ее достижения. Кроме того, применяя данный метод, исследователь получает возможность наметить круг источников и литературы, выбрать наиболее оптимальные методы научного познания в соответствии с особенностями источниковой базы исследования.

Не менее значимым является принцип объективности, применение которого позволяет исключить вероятность искажения исторических фактов и неуместной вариативности их интерпретации, устранить противоречия между имеющимися данными при описании тех или иных событий, тем самым способствуя максимально адекватному изложению и, соответственно, пониманию реальной действительности.

На наш взгляд, это дало возможность беспристрастно изучить и проанализировать исторические события, устранить лакуны и неточности в биографиях теологов, наиболее развернуто представить их учения со всеми присущими им противоречиями, что позволило сформировать целостное представление о развитии теологической мысли и ее связи с историческими процессами, а также установить, как происходил взаимообмен идеями между богословами, ведущими свою деятельность в различных регионах, где проживали мусульмане. Данный принцип чрезвычайно актуален в настоящее время, поскольку новому поколению имеющих специальное теологическое образование и занимающихся обозначенной проблематикой исследователей присущ в той или мере выраженный субъективизм и предвзятость в толковании фактов и источников.

Важным по значимости является принцип историзма, предполагающий изучение каждого явления, события и идеи в процессе их развертывания во времени – от зарождения и последующей эволюции к становлению и, если таковое происходит, отмиранию. Применение принципа историзма дает возможность выявить преемственность между эпохами, а также каждой из них дать объективную оценку, предполагающую выявление ее особенностей и возможностей (2014, С. 388). В соответствии с принципом историзма в ходе работы были изучены значимые факты, события, идеи, особенности аргументации, зафиксированные в исследуемых источниках. В итоге удалось выявить взаимосвязь между развитием теологической мысли и историческими обстоятельствами, непосредственными свидетелями, а нередко и участниками которых были сами мыслители. Это дало возможность

анализировать процессы, явления и тенденции в рамках конкретной исторической обстановки и проследить процесс эволюции теологической мысли. В результате максимально точно и детализированно были представлены жизнь и деятельность татарских теологов, выявлена связь между теми или иными происходящими в жизни отдельного богослова событиями с общеисторическим контекстом. Использование обозначенного принципа привело к тому, что причинно-следственные связи между изучаемыми историческими событиями и их влияние на формирование и эволюцию теологической мысли в регионе было многоаспектно изучено и объективно представлено в исследовании.

Применение принципа учета социального фактора дает возможность представить разные стадии эволюции общественных процессов в их связи с интересами самого социума и его конкретных представителей. Его использование дало возможность исследовать политику Волжской Булгарии, Золотой Орды, Казанского ханства, Российской империи по отношению к мусульманскому населению, выявить, какими были устремления и потребности, чаяния и притязания как населения в целом, так и отдельных представителей интеллектуальной элиты, и исходя из этого провести анализ теологических источников. В итоге диссертант пришел к заключению, что идеи теологов коррелируют с интересами мусульманского социума, будучи сформированными в условиях идейно-мировоззренческой специфики, присущей каждому из исследуемых государств.

Принцип всесторонности подразумевает, что диалектический подход к предмету исследования позволяет всесторонне изучить его свойства, связи и отношения. Безусловно, не только одному исследователю, но даже коллективу ученых сложно найти подход, который полностью предостережет от абсолютизации и односторонности (Зеленов Л.А., 2011, С. 251). Однако применение данного метода дает исследователю возможность проанализировать с разных позиций все стороны изучаемых предметов и явлений, многогранность их взаимосвязей, влияющих на эволюцию как общественной мысли в целом, так и идей отдельно взятого теолога. В рамках данной работы это дало возможность максимально многомерно изучить предмет и на основе достоверной информации дать ему объективную оценку.

Кроме того, для достижения цели исследования были применены общенаучные методы познания, в частности анализ сведений с точки зрения их взаимосвязи и взаимообусловленности, синтеза полученной информации, что позволило систематизировать факты и исторические события, определявшие вектор развития общественной мысли в Волго-Уральском регионе.

На материале сведений и документально подтвержденных данных диссертант делал заключения, применяя целый ряд логических приемов. Так, исследуя проблему от частного к общему он пришел к выводам относительно характера причин тех или иных событий и их следствий. Это позволило сформировать целостное представление и максимально развернуто представить картину, отражающую особенности формирования и эволюционирования теологической мысли как результата многоаспектного взаимодействия исторических событий и фактов. Использование этих методов позволило установить степень влияния политической системы, существующей в государстве, на религию, а социально-экономических изменений – на вектор движения общественной мысли в целом и теологической в частности (2011, С. 251).

Использование метода синтеза дало возможность соединить выявленные этапы исторического процесса становления исламского права как составляющие части единой системы, функционирующей в комплексе внутренних и внешних связей. В результате этого в рамках исследования была создана объективная картина эволюции исламского права как в глобальном, так и локальном масштабе.

Использование метода анализа дало возможность разложить учение отдельно взятых богословов на существенные составные элементы и выявить проблемы и вопросы, имевшие актуальность в конкретный исторический период и на конкретной территории. Для достижения этой цели были использованы различные виды анализа.

В частности, применение метода терминологического анализа дало возможность конкретизировать значение понятий, без которых выводы в данном исследовании могли быть иными. Диссертант, придерживаясь позиции ряда исследователей, в частности Н. И. Смоленского, считает, что в рамках любого научного исследования на историческую тематику анализ термина – его содержания, понятийного значения, специфики как языкового знака – имеет сущностно важное значение, поскольку в ситуации хронологического дистанцирования от исследователя изучаемого им временного промежутка позволяет установить, каков был точный смысл данных терминов именно в этот период (Смоленский Н.И., 2008, С. 243-249.).

В частности, значимую роль играет проведение сравнительного анализа определений, даваемых исследователями, понятию «иджтихад». Некоторые западные и российские ученые, в частности Я.

Абдуллин и А. Юзеев, трактовали его как абсолютно независимое суждение. Однако в мусульманской теологии иджтихад представлялся как суждение богослова, вынесенное им исключительно на основании священного текста. На наш взгляд, именно такого понимания термина следует придерживаться при анализе содержания трудов теологов, так как значительно большая их часть написана либо в духе классического усул ал-фикха, либо со ссылкой на принципы этой науки. Во-вторых, подобное понимание данного термина, с нашей точки зрения, важно и в силу того, что вопросы, ясно раскрытые в основных источниках ислама, с позиции классического фикха не могут служить предметом иджтихада теологов. Это дает возможность отделить идеи таджидизма в наследии теологов от идей реформаторства в трудах мыслителей. Диссертант полагает, что именно с этим связаны разногласия в понимании термина «джадидизм» в среде исследователей. Как указывает известный теолог и историк М. Рамзи, «изначально джадидизм представлял собой движение, ратовавшее за обновление системы мусульманского образования. Но позднее к нему примкнули общественные деятели, желавшие реформировать мусульманское общество в целом, ставившие под сомнение такие религиозные предписания, как хиджаб» (Рамзи М., 2002, С. 308). В этой связи понимание термина «джадидизм» необходимо подвергнуть ревизии, что в итоге приведет к переосмыслению исторических событий и позволит сделать иные выводы, отличные от заключений, представленных в исследованиях советского и постсоветского периодов.

Большое значение для данного исследования имел метод синхронного анализа. Его использование дало возможность изучить как ход развития исламской традиции в конкретном регионе, выявляя специфику этого процесса, так и эволюцию теологической мысли в ограниченном временными рамками историческом срезе. Сравнивая социально-политические события и их влияние на религиозную ситуацию в регионе, удалось проследить процесс изменения объекта исследования во времени. Таким образом, можно наблюдать распространение и развитие исламской традиции в болгарский период, кратковременный упадок на момент начала монгольского завоевания, расцвет в период Золотой Орды и Казанского ханства, длительный упадок в период с середины XVI века до третьей четверти XVIII века и новый этап возрождения, продолжавшийся вплоть до революции 1917 года. Анализ динамики развития богословской мысли позволил выявить существование корреляции ее развития с упомянутыми историческими периодами. Особенно ярко это проявилось во второй половине XIX в., когда социальные и технологические изменения заставили теологов обратить внимание на различные достижения естественных и гуманитарных наук.

Кроме того, в рамках исследования был использован сравнительно-исторический метод, что дало возможность провести сравнительный анализ исследований дореволюционного, советского и постсоветского периодов, а также трудов отечественных и зарубежных исследователей по обозначенной проблеме. Это позволило сформировать объективное видение эволюции исламской традиции в регионе, на основании которого были опровергнуты выводы некоторых исследователей, сделанные под влиянием как советской идеологии, так и подходов к наследию теологов с позиции только одной области научного знания, в частности философии.

Посредством применения сравнительно-исторического метода диссертанту удалось расширить пространственные границы и выйти за временные рамки исследования, чтобы применить его результаты в анализе событий и тенденций текущей действительности, а также использовать положительный опыт прошлого. Так, ряд положений, по нашему мнению, необходимо учитывать в деятельности ДУМ РТ и Совета улемов ДУМ РТ, а также частично внедрить в содержание программ по некоторым предметам, преподаваемым в РИИ и КИУ.

Следующий метод – историко-диахронный – дал возможность выявить степень и характер влияния социально-политических и экономических изменений на объект исследования, что позволило сформулировать прогноз относительно дальнейшего развития теологической мысли не только в Волго-Уральском регионе, но и в странах СНГ.

Использование проблемно-хронологического метода дало возможность выявить ключевые проблемы: влияние социально-политических и экономических условий на развитие теологической мысли, соотношение иджтихада и таклида и отражение этого вопроса в трудах теологов; наиболее актуальные проблемы мусульманского права в истории и современности; основные векторы развития фетвовторчества; деятельность совещательных теологических органов с целью решения насущных для мусульман проблем.

Использование ретроспективного метода дало возможность выявить и показать причинно-следственные связи и закономерности эволюции теологической мысли. Последовательность изучения событий прошлого дала возможность проследить, как изменялась роль религии в общественной жизни,

а также насколько логичными и зависимыми от времени и места были изменения вердиктов, выносимых теологами прошлого.

Использование метода типологизации дает исследователю возможность систематизации изучаемых объектов и явлений посредством разбиения их на классы и типы, имеющие общие и особенные свойства. В частности, анализируя этапы развития исламского права, представленные в трудах теологов и академических исследователей, автор выявил, по каким основаниям они осуществляли эту периодизацию. Исследование идей богословов позволило разделить их на два главных лагеря: традиционалистов и модернистов.

Источниковая база исследования. Обращение к интеллектуальному наследию богословов и необходимость анализа истоков и принципов функционирования установлений шариата предопределили выбор соответствующих источников для исследования. Их можно разделить на три группы. В первую входят опубликованные и неопубликованные труды богословов, во вторую – статьи из периодической печати, изданные в конкретный период, в третью – циркуляры Оренбургского магометанского духовного собрания (далее – ОМДС).

Из числа богословских работ диссертанту представлялись значимыми и особо ценными для изучения изданные трактаты. Так, им анализировались труды Г. Утыз-Имяни, в частности, написанное им на ранних этапах становления мировоззренческой позиции сочинение «Тухфат ал-Ахбаб фи таджвид калами ар-Рабб» («Дар любимым о верном чтении книги Всевышнего»); Г. Курсави «Иршал ли ал-‘ибад» («Наставление рабам божьим»), выделенный нами из всех прочих, поскольку другие работы богослова посвящены проблемам толкования Корана и частным аспектам вероучения, исследование которых не являлось целью данной диссертации. Кроме того, исследовательский интерес диссертанта был обращен к трудам Ш. Марджани, а именно: «Назурат ал-хакк фи фардиййат ал-‘иша’ ва ин лам йагиб аш-шафак» («Обозрение истины относительно обязательности намаза ал-‘иша’, даже если не исчезает вечерняя заря»), «Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар» («Извлечение вестей о состоянии Казани и Булгара»), «Хакк ал-ма‘рифат ва хусн ал-идрак би-ма йалзам фи вуджуб ал-фитр ва-л-имсак» («Истина познания и красота постижения того, что следует в необходимости прекращения и начала поста»). Из числа трудов М. Бигиева в рамках данного исследования не менее ценными были такие, как «ал-Мувафакат фи усул аш-шари‘а» («Консенсусы в основах шариата»), «Кава‘ид фикхийа» («Правила фикха»), «Закят», «Озын көнлөрдө рузэ», «Мәет якмак мәсьәләсе» («Вопрос о кремации тел покойных»). Мировоззренческие концепции Г. Баруди и Р. Фахретдина и их идеи относительно ряда конкретных вопросов преимущественно были изложены в периодической печати и отчасти в таких трудах, как «Гыйбадат саляс: закят, руза, хадж», «Гыйбадат саляс: китабас-салят», «Хуснуль гибада», «Аль-гукуд ас-саляс. Никах, талак, ямин», «Суаль ва джаваплы Бада-аль-магариф ауваль-назафат», «Китап ас-салават очун татимма», «Жавамигуль кэлим шәрхе» и «Дини ижтимагый мәсәлэләр».

Неопубликованные источники – это сочинения богословско-правового характера, написанные на арабском и татарском языках. В частности, к ним относятся три работы Г. Утыз-Имяни, даты создания которых и имена их переписчиков до сих пор остаются неизвестными: «Рисала ад-Дибага» («Трактат о выделке кож», по мнению ряда авторитетных исследователей, письменно он был зафиксирован приблизительно на рубеже XVIII и XIX столетий), а также «Рисала шафакия» («Трактат о закате») и «Замм шурб аш-шай» («Осуждение ритуала чаепития»), относительно которых имеет место версия, что они могут быть написаны или самим Утыз-Имяни, или одним из его учеников приблизительно в тот же хронологический период. Ко всем перечисленным работам диссертант имел доступ, работая в Отделе редких книг библиотеки Лобачевского (г. Казань). К числу таких источников относится и неопубликованный трактат Ш. Марджани «Тазкират ал-муниб би-‘адам тазкийат ахл ас-салиб» («Напоминание раскаивающегося об отсутствии очищения христиан»).

Периодическая печать. Хотя до революции татарами издавалось большое количество газет, для целей исследования было отдано предпочтение тем из них, статьи и публикации, а зачатую и целые рубрики, в которых имеют религиозное содержание. Диссертанту на основании сравнительного анализа удалось установить, что они объединены почти схожей проблематикой – обращением к тому или иному аспекту веры, но для достижения цели, поставленной в данном исследовании, предпочтение было отдано ряду наиболее известных изданий, содержание которых тематически наиболее приближено к обозначенному нами предмету – газете «Эд-Дин вә эл-эдәб», «Шура», «Мәглүмәте мәхкәмәи шәрғыя Оренбургия», «Дин вә мәгыйшәт».

Циркуляры ОМДС. Циркуляры представляют собой документацию Оренбургского магометанского духовного собрания, предназначенную по большей части для внутреннего использования. На сегодняшний день сами дела хранятся в Государственном архиве Республики Башкортостан, однако они до сих пор не систематизированы. При этом сборники этих циркуляров

издавались до революции, а некоторые из них продолжали выходить и в 90-е годы. Для достижения целей данного исследования было отдано предпочтение опубликованным документам ввиду их доступности.

Заключение. Структура данного исследования, определяемая необходимостью решить поставленные задачи и достичь заявленную цель, представлена логично скомпонованным содержательным единством нескольких частей. Оно включает введение, четыре разделенных на параграфы главы, заключение и библиографический список, в который внесены все привлеченные к исследованию источники. В вводной части сообщается о том, чем обусловлена его актуальность, представлено, какова на текущий момент развития исторической науки степень разработанности темы диссертационной работы, обозначены цель и необходимые для ее достижения задачи, сформулированы аргументы относительно научной новизны, теоретической значимости и практической ценности полученных диссертантом результатов, а также представлены выносимые на защиту положения. Глава I посвящена анализу степени исследованности проблематики, источникам исследования и избранной для достижения цели методологии. Глава II включает в себя анализ взглядов представителей мусульманского богословия и академического исламоведения на периодизацию исламского права, а также изложенную с соблюдением принципа хронологической последовательности и событийного единства историю зарождения и эволюционирования мусульманского богословия в Поволжье от эпохи Средневековья до современности. В ней анализируется, каким образом и в каком объеме в отдельные периоды истории ислам влиял на формирование татарской общественной мысли, а также дается обзор трудов татарских богословов, затрагивающих проблемы права. Глава III посвящена исследованию истории становления мусульманского права, рассмотрению взглядов мыслителей на проблему иджтихада, а также современным правовым тенденциям в исламском богословии. В главе IV проведен анализ идей татарских богословов, отраженных в их трудах и на страницах периодической печати, и изложенных в циркулярах ОМДС тезисов, в которых воплотились решения по вопросам целого ряда аспектов исламского права. Кроме того, автором на основании полученных результатов даны рекомендации и намечены пути решения некоторых важных с точки зрения диссертанта проблем. Заключение представляет собой обобщение итогов исследования. Анализ методологии и содержания данного исследования показывает, что оно затрагивает как историческую, так и теологическую проблематику. И в связи с тем, что подобных исследований с каждым годом будет становиться все больше, изучение их проблематики подразумевает использование междисциплинарных подходов и методик, что требует с одной стороны подготовки квалифицированных специалистов, с другой стороны четкое разграничение между историческими и теологическими науками, либо расширение проблематики специальностей.

Список литературы

- Адыгамов Р.К. Проблема ночной молитвы в наследии татарских богословов // Умма. URL: <http://e-umma.ru/node/1366> (дата обращения: 20.05.2013).
- Батров Р. Первыми идеи эволюции озвучили мусульманские мыслители // БИЗНЕС Online. URL: <https://www.business-gazeta.ru/article/112796> (дата обращения: 28.05.2020).
- В вопросе о хиджабах пора ставить точку после широкого обсуждения. URL: <https://www.interfax-russia.ru/south-and-north-caucasus/main/v-voprose-o-hidzhabah-pora-postavit-tochku-posle-shirokogo-obsuzhdeniya-muftiy-kraganov> // Интерфакс (дата обращения: 21.05.2018).
- Зеленов Л.А. История и философия науки: учеб. пособие для магистров, соискателей и аспирантов / Л.А. Зеленов, А.А. Владимиров, В.А. Щуров. 2-е изд., стереотип. М., 2011. С. 251.
- Марджани Ш. Тазкират ал-муниб / Ш. Марджани // Рук. ОРПК НБ КГУ. № 692.
- Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. М., 2000. Т. I: А–Д. С. 448; Т. II: Е–М. С. 581; Зеленов Л.А. История и философия науки: учеб. пособие для магистров, соискателей и аспирантов / Л.А. Зеленов, А.А. Владимиров, В.А. Щуров. 2-е изд., стереотип. М., 2011. С. 251.
- Равиль Гайнутдин о мигрантах, мечетях, хиджабах и проблемах уммы // РИА новости. URL: <https://ria.ru/20130320/927967479.html> (дата обращения: 15.04.2020).
- Рамзи М. Талфик ал-ахбар ва талких ал-асар фи ваки' Казан ва Булгар ва мулук ат-татар. Бейрут: Дар ал-кутуб ал-'илмийа, 2002. С. 308.
- Расулев З. Избранные произведения. Уфа, 2000. 152 с.
- Самигуллин К.И. О введении нового времени молитвы // Islamtoday. URL: http://islam-today.ru/blogi/kamil_hazrat_samigullin/o-vvedenii-novogo-vremeni-molityu (дата обращения: 06.07.2015).
- Смоленский Н.И. Теория и методология истории. 2-е изд., стер. М., 2008. С. 243-249.
- Степанищев А.Т. История: методология научного исследования и преподавания: монография. М., 2009. С. 84.
- Талгат Таджуддин не считает обязательным ношение хиджаба в школах // Ансар. URL: <http://www.ansar.ru/rfsng/2015/02/10/57566> (дата обращения: 10.02.2016).

Теория и методология истории: учебник для вузов / Отв. ред. В.В. Алексеев, Н.Н. Крадин, А.В. Коротаев, Л.Е. Гринин. Волгоград, 2014. С. 388.

Утыз-Имяни Г. Рисаля ад-дибага / Г. Утыз-Имяни // Рук. Отдел рукописей и текстологии ИЯЛИ АН РТ. 39 фонд. № 46. 19 с.

R.K.Adygamov

INTERDISCIPLINARY APPROACHES IN THE STUDY OF THE HISTORY OF THEOLOGY: BASED ON THE DISSERTATION "THEOLOGICAL AND LEGAL THOUGHT OF THE TATARS OF THE VOLGA REGION AND THE URALS IN THE LATE XVIII - EARLY XX CENTURIES: THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT AND TRENDS OF RENOVATIONISM IN THE MUSLIM UMMAH"

Modern historical research is often not limited to the study of purely historical facts and objects of material heritage. Studies devoted to the study of the spiritual heritage and spiritual traditions of peoples are becoming more and more relevant. One of the most important elements of the spiritual heritage is the religious and theological views of thinkers of the past. Often, the problems raised in their works remain relevant, or are being updated again in our time. In this regard, their study within the framework of historical science is presented as an urgent task. Within the framework of this study, the author analyzes the use of interdisciplinary approaches in the framework of such studies using the example of his own dissertation. The article reveals the relevance of such studies, highlights the degree of development of this problem, the methodology of the study, its source base. There is no doubt that such studies, as a rule, affect both the historical and the theological side of the issue. In this regard, there is a problem of qualification of such studies. Since the direction of "Theology" is still at the stage of formation, research is often carried out within the framework of the specialty "History", "History of the Fatherland". However, this causes comments from opponents. The way out of the current problem can be either a more active development of the "Theology" direction, or an expansion of the problems of the "History" specialty.

18-19 ғғ. БАЯНАУЫЛ– ҚЫЗЫЛТАУ Өңірінің нышандық маңызы бар сәулет ескерткіштері*

Баянауыл өңіріндегі кейінгі (қазақ) заманындағы этноархеология жағынан ерекше құнды XVIII-XIX ғғ. сәулеткерлік жәдігер (кесене, мола, құлпытас) үлгілері, мемориалды-ғұрыптық ескерткіш түрлері болып табылады. Жалпы қазақ тұрмысы мен дүниетанымында ескілікті жәдігерлер ерекше орын алатыны белгілі. Даланы кезген жолаушы мола тұсынан өткенінде міндетті түрде аттан түсіп, дұға оқып, сол жерге белгі қалдырып отырған. Бір ғасырға жуық атеистік идеология қанша әсер етсе де, ғұрыпқа сіңген әдетпен жол жүріп келе жатқан адам көліктен түсіп дұға қылмаса да, өзінің бетін қос алақанымен сипап: "Осы аруақтарға Алла рахмат айласын!", - деп тілек және аруаққа ізет сый білдіріп өтеді. Мұның өзінде Ислам негізімен ұштастырылған қазақ халқының көнеден келе жатқан аруақты құрметтеу дәстүрі жатыр. Сондықтан да болар, қазақта: "Өлі риза болмай, тірі байымайды" деген сөз бар. Пайғамбар Мұхаммад расул Аллах (с.ғ.с.) хадистерінде де бұл мәселе төңірегінде айтылатын хикметтер бар. Адам баласы өзінің соңынан ұрпақ қалуды тілесе, дүние салғаннан кейін ретімен жерлеп, артынан дұға қайыратын баладан үмітті болады. Мұнымен қатар, ескерткіш рудың, елдің ата-қорымын білдіреді. Сондықтан да көшпелі халық дәстүрінде мазар, зират, молалар ескерткіштері ерекше қадір тұтылып, аруаққа дұға қайыру, тілек тілеу орны болып табылады.

Баянауыл өңірінің сәулет ескерткіштерінің қалыптасуы бірнеше себептерге байланысты болды. Алдымен бұған табиғи климатты, географиялық ландшафтты жатқызуға тиіспіз. Бұл жер бірнеше тау сілемдерінен: Баянауыл, Қызылтау, Ақбет, Найзатас, Жеті батыр, Жасыбай, Бүркітті және басқа да кіші таулардан тұрады. Баянауыл жерін географиялық тұрғыдан алып қарасақ, оның өзендері - Өлеңті, Шідерті, Сілеті, Ащы бойы бірнеше рулы елдің отырған қоныстары және жаз жайлаулары болған. Осы себепке орай сәулеттік-ғұрыптық жәдігерлердің қалыптасуы да өзара байланысты. Осы өңірде әр түрлі үлгідегі кешенді ескерткіштер сақталған. Олардың басым бөлігі XIX ғ. II жартысына жатады. Аталмыш кезең ескерткіштерінің қалыптасуына қоғамдық және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер де әсер етті. Ел ішіндегі жаңа реформалар, елді болыстық әкімшілік территорияларға бөлу олардың шаруашылығын күрт өзгертті. Ел арасындағы болыстық шекаралық белгі ретінде күмбездер қойыла бастады. Сәулеткерлік ескерткіштердің архитектуралық құрылымына басқа өңірлерге тән ортақ архитектуралық құрылыммен қатар өзіндік ерекшеліктер де енді.

Баянауыл өңіріндегі ескерткіштердің сәулеткерлік сипаты негізінен бір бөлмелі (камералы) болып келеді. Архитектуралық көрінісі бойынша дөңгелек (центрикалық) және төртбұрышты тік қырлы күмбездер түрінде тұрғызылған. Көбіне тастан және төбесі жабылып қаланған төртқұлақты тамдар болып кездеседі. Әрине, оларды зерттегенде тек сәулеткерлік-кеңістіктік композициясымен шектеліп қоймай, олардың сәулеткерлік ерекшеліктерімен қоса басқа да айырмашылықтарын, сондай-ақ мәдени-салттық белгілері мен нышандарында ескеруді қажет еттім. Себебі мәйітті жерлеу ғұрпы ортақ болғанымен, әр аймақтың ескерткіш тұрғызуда өзіндік салт-дәстүрлері болуы мүмкін (Приймак 1982:с.23).

Қыз күмбезі. Баянауыл өңіріндегі күмбездердің ішінде ерекше көзге түсетіні қазіргі уақытқа дейін жақсы сақталған «Қыз күмбезі». Құндыкөл елді мекенінен Мұрынтал мекеніне қарай 16 км шамасында Нияз қожа тауының етегіндегі қалың қорымның ішінде тұрғызылған. Бұл жер турасында Жанақ ақынның өлеңінде:

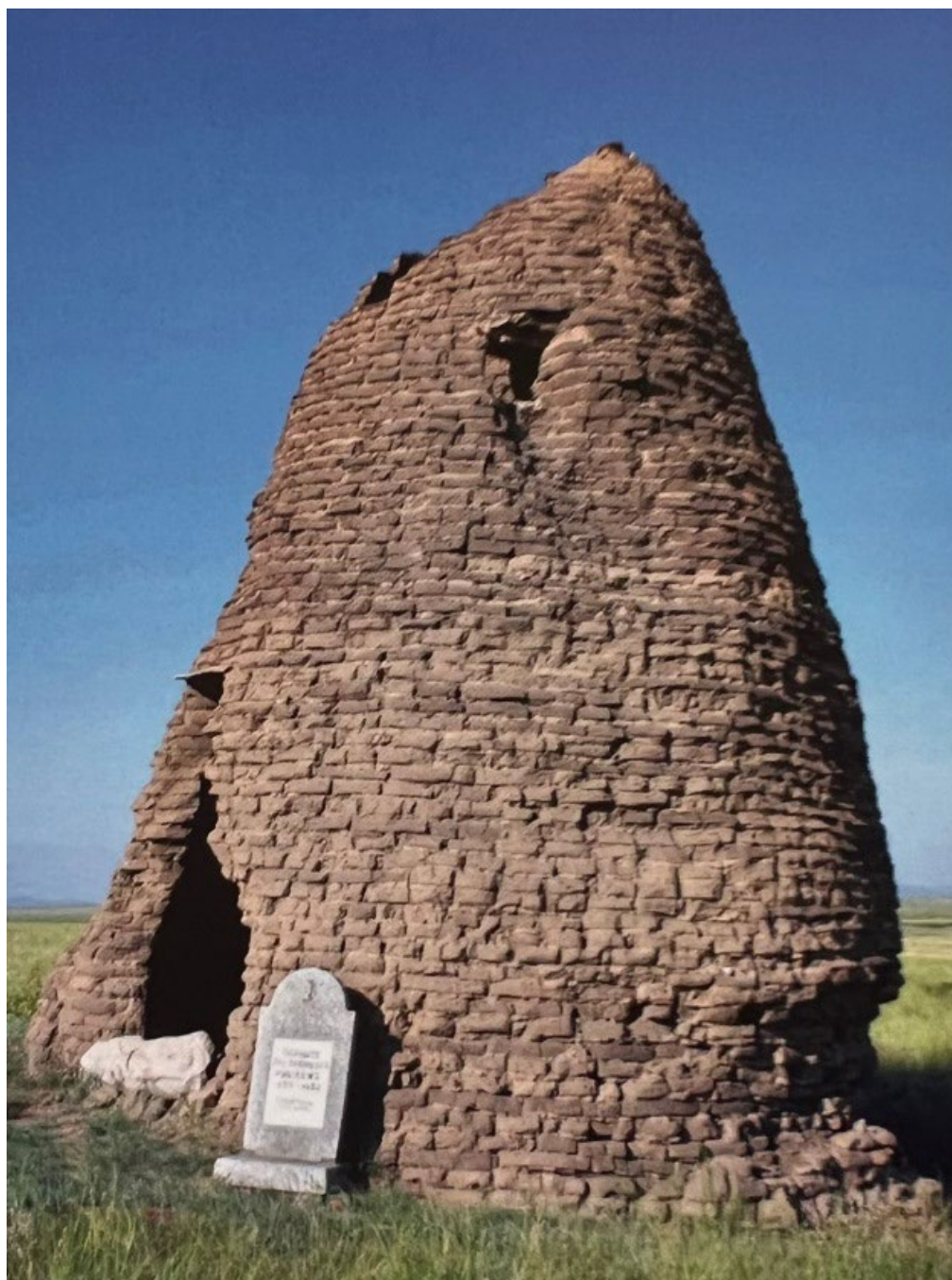
Бір тау бар оған таяу Нияз деген,
Басшы қып талай қазақ соңынан ерген.
Кешегі қазақ-қалмақ соғысында,
Нияздың батырлығын әркім көрген -
деп, бір ауыз сөзбен айтылады.

Ел аузындағы аңыз бойынша бұл күмбез XVIII ғ. соңында тұрғызылған. Жерленген адамның есімі беймәлім. Ел аузында көшпен келе жатқан бір байдың қызы қайтыс болып, соны осы тұсқа жерлеп, басына күмбез тұрғызған деп әңгімеленеді. Ескерткіш бір бөлмелі центрикалық күмбез болып

*Жұмыс ИРН BR18574175 «Қазақстан тарихындағы ғұн-сармат кезеңі: пәнаралық зерттеу, талдау және қайта жаңғырту» жобасы аясында дайындалған.

табылады. Жалпы биіктігі - 6,20 м, ішкі диаметрі - 3,30 м, жоғарғы жағынан төрт терезе қалдырылған. Күншығыс жағында биіктігі - 2,40 м терезе түр. Қабырғасының қалыңдығы - 0,48 м. Құрылыс материалы ретінде қыш кірпіш қолданылған. Олардың көлемдері төмендегідей: ұзындығы - 0,27 м, ені - 0,21 м, қалыңдығы - 0,05 м, ал екінші кірпішінің ұзындығы - 0,37 м, ені - 0,20 м, қалыңдығы - 0,20 м. Жалпы сәулеткерлік қалпы өте жақсы сақталған (1-сур).

Ескерткіштің тағы бір ерекшелігі - ішкі бөлігінде табиғи тастан құлпытас қойылған. Оның биіктігі - 0,78 м, ені - 0,26 м, қалыңдығы - 0,12 м. Бет жағына арғынның көз таңбасы салынған. Бұл таңба күмбездің арғын руының өкіліне арнап салынғанын көрсетеді. Аталмыш күмбездің осы рудың қорымы екенін дәлелдей түсетін тағы бір белгі - сол жердегі таудың беткейіндегі обаның басына орнатылған құлпытаста да арғын таңбасы сақталынған.

Сур-1. Қыз күмбезі

Күмбез алыстан мен-мұдалап көрінеді. Негізгі пішімі – дөңгелек бір бөлмелі ескерткіш. Дөңгелек ескерткіштердің сәулеттік ерекшелігі - оларды қабырғасы күмбезге қарай ұшталынып қаланады. Кесенелердің жобасы өзінің ішкі аумағында да дөңгелектік принципін толық сақтайды.

Ескерткіштердің архитектуралық шешімінің дөңгелек болуын академик Ә.Марғұлан салыну әдістерінің ислам дініне дейінгі дәуірден сақталғандығынан дейді, ғалымның өз сөзімен айтқанда: «Они характерны тем, что сохраняют доисламскую форму строительной техники и черты древней каменной архитектуры. Здесь преобладают конусообразные строения, напоминающие форму кочевой юрты» (Марғұлан 1948:с.119). Сонымен, бір бөлмелі центрикалық кесенелердің қалыптасуы көне кезеңнен бастау алады. Жалпы архитектуралық нақышталуында ескерткіштер арасында кішігірім өзгерістер болғанымен, басты қағида ретінде төменнен жоғары қарай күмбез шығару дәстүрі сақталынған. Құрылыс материалының қажетіне көпшілік жағдайда саман кірпіш қолдан құйылып пайдаланылған. Солардың бірі:

Абдолла хазірет қорымындағы мазар. Қызылтаудағы ерекше сәулеткерлік ескерткіштердің қатарында тік бұрышты бір бөлмелі Абдолла хазірет қорымындағы бейітті атауға болады. Абдолла (Ғабдулла, Қабдолла деп сауатына қарай қазақ әр түрлі айтады) хазірет қорымында тұрған екі мазарды білетіндер қазір жоққа тән, білетін қариялар о дүниелік болды. Алайда Алтынбек Құрман немересінің Мәшһүр жазбасынан көшірген шәкірті Иманғали Мәненұлы қарияның мұрағатында кездестіруінше, Мәшһүр Жүсіп бұл мазарлар екі жерде тұрған әкелі-балалы Тайшық пен Баспақтың мазары депті. Ақын-журналшы Қадыр Баспақұлы Тайшықов (1900-1938 жж.) репрессияға ілікті, сондықтан ел үркіп, ұмытқан секілді. Бейіттің биіктігі - 3,40 м, есігі оңтүстікке бағытталған, биіктігі - 2,10 м, ені - 1 м, қабырғасының қалыңдығы - 1,40 м. Бейіттің сырт қабырғасы төрт бұрышты болғанымен, ішкі жағы дөңгеленіп келген. Бұл қабырғасының қалыңдығын көрсетеді. Архитектуралық құрылымындағы тағы бір ерекшелігі - кіре беріс есікке қарсы қабырғада «арка» тәріздес ойық жасалған, оның биіктігі - 1,70 м, ені - 0,60 м, тереңдігі - 0,50 м. Міне, осы жерде ескі құран сақталған, бірақ бұл күндері құран кітаптың тек бірен-саран ғана бөлігі қалған. Тұрғын үйдің қабырғасын да осындай ойық жасайды, ыдыс-аяқ қою үшін орын алмайды. Бұны қазақ тілінде "тауша" дейді. Ескіріп бара жатқан сөзді жаңдандыру үшін біз де мұны тауша десек, қисынсыз емес. Бұл да «тауша», алайда бұл шынаяқ қою үшін емес, әртүрлі діни қасиетті кітаптарды қою үшін қалдырылған. Жергілікті халықтан дерек берушілердің сөзіне қарағанда, бұл мазардың үсті кезінде ағаш күмбез ретінде жабық болған. Ішкі диаметрінің аумағы - 5,60 м. Сонымен қатар кіре беріс бөлігінің жақсы сақталуын атауға да болады. Бұл бөліктің ұзындығы - 3,20 м, ені - 1,40 м, биіктігі - 2,10 м, төбесі жабық. Сырт жағынан қарағанда жебе тәріздес болып келген кіре беріс бөлік, сыртқы есікпен жалғасып тұр.

Әкімбек мырза бейіті. Әлдебекұлы Әкімбек мырзаның бейіті Қызылтау сілемдерінің бауырында, Ұйтастың күншығыс жағында тұр. Ескерткіш Қабылбек ауылының солтүстік беткейінен 1 км ша-масында орналасқан. Әкімбек мырза Әлдебекұлы (1833-1886 жж.) XIX ғ. II жартысында өмір сүрген Баянауыл өңіріндегі белгілі тұлғалардың бірі. Бейіттің қабырғасы екі бөліктен тұрады, биіктіктері бірдей. Жоғарғы және төменгі бөліктерінің әрбірі 2 м. Екі жақтағы жан қабырғасының әрбірі - 9,20 м, алдыңғы қабырғасы - 9,50 м. Қабырғаларына "жасанды" терезе қаланған, оның биіктігі - 1,60 м, жоғарғы бөлігінде 3 жасанды ромб тәріздес терезе бар, олардың биіктігі - 0,50 м. Ескерткіштің қабырғасының қалыңдығы - 1,40 м, жан қабырғасында да екі жасанды терезенің орны сақталған; олардың биіктігі - 1,20 м, ені - 0,80 м. Кіре беріс бөлігіндегі қабырғаның қалыңдығы - 1,10 м, есігінің ені - 1,15 м, биіктігі - 1,40 м.

Бейіттің қасында үш құлпытас орнатылған. Біреуі ертеректе орнатылған, қалған екеуі кейінгі. Ескі қазақы құлпытастағы жазу: Мешітбай байдың немересі Әлдебекұлы Әкімбек мырза. 1833-1886 жж. фәниден бақиға көшті. Руы арғын ішінде Сүйіндік атасы Күлік - Ақай - Самырза. Аллаһ рахмет айласын!. Төртбұрышты екі ақ мәрмәртас орнатылған. Сол жақтағы мәрмәртастағы жазу: Әлдебекұлы Әкімбек мырза 1833-1886 жж. Күлік ішінде Ақай. Ұрпақтары Балтабек, Әмин, Дәурен. Әкімбек мырза атанған Сарыарқа даласына жомарттығы белгілі Алашыма. Топырағын торқа болсын, жан бабам! Оң жақтағы мәрмәртастағы жазу: Әкімбекұлы Қабылбек болыс, 1863-1926 жж. Мешітбай байдың немересі, баласы Иманберді, немересі Рашшаттан тараған ұрпақтары Балтабек, Әмин, Дәурен". Кейінгі екі тасты 1992-1993 жылдары Жетісу - Талдықорғаннан арнайы келіп, ас беріп атын жазған немере - шөбере ұрпақтары орнатты.

Бақтыбай қажының зираты. Бұл зират Баянауыл- Күркелі жолы бойында үйме жолдан 2 км жерде тұрғызылған. Қасындағы тастан салынған зираттың қырлары мен Бақтыбай қажы мазарының саманнан салынған зираттың қырлары өзара ұқсас. Күмбез XIX ғ. II жартысында тұрғызылған халық шеберлерінің қолтумасы. Архитектуралық құрылымы бойынша алты қырлы және қырларында бірнеше жасанды ойықтары бар. Зираттың алты қырлы болу себебі – алты қанатты киіз үй құрылымын қайталайды. Алты қырлы сәулеткерлік ескерткіштер Орталық Қазақстанның барлық аудандарына тән болғанымен, сирек кездеседі. Мысалы, Сілеті бойындағы Кұдайберген қажы зираты, Жанаарқа ауданында Өлке қорымындағы Ақкүмбез, Түгіскен ауылындағы Серкебай күмбезі. Зираттың есігі

оңтүстікке қаратылған және бұл бөлігі көтеріңкі келген. Қабырғасының қалыңдығы - 1,40 м. Алты қабырғасының ұзындығы - 2,20 м, қырларының аумағы - 0,40 м. Зираттың ішкі қабырғасы дөңгелек, сырт қабырғасының қырларындағы ойықтар біршама тозған. Кірпіштің көлемі: ұзындығы - 0,28 м, ені - 0,12 м, қалыңдығы - 0,8 м (Алпысбес т.б 2005: 115)

Бақтыбай қажының ауылы Шорман баласы Мұса мырза ауылы мен қатар отырған. Мұса мырзаның жасы Бақтыбайдан үлкен болғанымен, Мұса Шорманұлы: менің бағым Бақтыбайда", - деп айтады екен. Саққұлақ би мен Үкібай би Мұса мырзаға оңашада: «Мынау Бақтыбайды тыйып қойсайшы, өз айтқаны болмаса, біреумен дауласын қалғанда, жігіттерін жіберіп, малын айдатып алады, болмаса қолма-қол сабатып алады», - деп шағымданады екен. Сонда бұған Мұса мырза: «Бұл Бақтыбай есер тентек емес, есті тентек, Бақтыбай елді бұзбас, ел болған соң, оның бір ері болар, мың ез бір ер болмас деген бар емес пе», - деп жауап қайырыпты.

Бақтыбай жасы ұлғая қажылыққа барған. Ол жақты қажылар түйемен жаяу-жалпы аралайтын, далаға қонған жерлерінде бәдәуилер қажыларды тонап алмақ болып, түнде де дамыл бермейді екен. Сонда Бақтыбай қажыларды қорғап, түнде шетте жатып, бәдәуилерді ұстап алып, сендер Сарыарқаның Бақтыбайын білмейді екенсіңдер» деп, ұрып-соғады екен. Мәшһүр Жүсіп дерегінде Бақтыбай қажы туралы: (Көпейұлы 2003: 24)

БұлБақтыбай жарыстан қашан қалған, Жалғыздық жарасады бір құдайға,
Ат байланып, жасынан атақ алған. Алыс сапар түгіл, ел оңай ма?
Ерлікпен аты шыққан бай Бақтыбай, Топтан жеке, рудан жалғыз барған,
Судай шашып дүниені, Мекке барған. Не деп айтсан жарасар Бақтыбайға.
Бақтыбай сау-саламат аман келді,
Қаржастан жалғыз барған ол бір ер-ді, -

дейді.

Тас зират. Бақтыбай қажының қорымында орналасқан енді бір тас зират бедері өңделмеген табиғи тасты жымдастырып қалаған сәулеткерлік өнермен ерекшеленеді. Осы аталмыш қорымның сәулеткерлік құрылымын тас түрінде қайталаған. Зираттың барлық алты қыры және қабырғалары анық кескінделіп салынған. Табиғи тасты өте ұқыптылықпен қалау әдісінің арқасында бұрыштама қырлары бұл күндері де жақсы сақталған. Дегенмен, тас зираттың біршама бөліктері құлаған. Сәулеткерлік құрылымындағы өлшемдерін қарастырсақ, ішкі диаметрі - 3,3 м, қабырғасының қалыңдығы - 1,20 м. Табиғи тастардың аумақтары құрылыс қалануында қолданылғанына қарай әртүрлі (Артықбаев 2009: 100).

Амалдық сопы мазары. Қарағанды - Шідерті тас жолының бойындағы Шідерті өзенінің ескі арнасының жағасында орналасқан. Ескерткіш XIX ғ. II жартысында тұрғызылған (2-сур) Күмбез архитектуралық құрылымы жақсы сақталуымен және қайталанбас өзіндік қалануымен ерекшеленеді. Себебі бұның төбесі жабық, ал жан-жақтағы қабырғалары шаршыдан жоғарылаған сайын ұшталып салынған. Жерден - 3,10 м биіктікте терезе басталады, оның биіктігі - 1,10 м. Төрт терезесінің екі жақ бөлігі құлаған, қалған екі бөлігі сақталған. Жан қабырғаларының өлшемі - 5,20 м, алдыңғы қабырғасы - 5,40 м. Есігінің биіктігі - 0,95м, ені - 0,60 м. Қабырғасының қалыңдығы - 1,10 м. Архитектуралық құрылымы бойынша бұл тектес күмбез бұл өңірде кездеспейді.

Амалдық сопы есімі Мәшһүр Жүсіп еңбектерінде кездеседі (Көпейұлы 2003: 45). Соның бірінде: "Ел іздеп баратын, барса жолын табатын адамдар болған. Кешегі дұғасы болған Өтеміс абыз, Қошқар абыз, Бажықай бақсы, Ақыл, Сексеннен шыққан Көтеш ақын, Төлебай дуаналар, Амалдық сопы мен Абдолла қазірет, құт дарыған Қуанбайлар, Ақай, Әлдебек, Әкімбек, Қабылбектер сол Шобалай әулиенің батасы тиген жақсылар".

Сур-2. Амалдық сопы мазары

Орыс отарлау әкімшілігінің мінездеме деректерінде төмендегідей мәлімет берілген: "Амалдық Мағанбай, құрметті қазақ, 57 жаста. Күлік болысында тұрады. Жеңілтек. Ақылы шолақ. Аса дәулетті. Руы Шобай-Наурыз. Жаңабатыр тұқымы. 1835 жылдан бері ауылнай қызметінде. 1833 жылы старшын атақ-дәрежесі берілді. Жаз жайлауы: солтүстік-батыс бағытында Еспе арқылы. Қыстау мекені Көктас - Қарасу, 60 шақырым". Кезінде патшалы Ресейдің отаршыл әкімшілігі өзіне қаратылған аймақтағы қазақ халқының танымал және дербес ой-пікірлі адамдарына өз тарапынан жүргізілген құпия досьелерде қасақана жағымсыз мінездеме жасап отырғанын ескертуге тиіспіз. Шамасы мұндай мінездеме оларды және олардан тараған ұрпақты әкімшілік қызметтен шектеп, бақылап отыру үшін жасалғандығы байқалады. Әсіресе Кенесары, Наурызбай бастаған ұлт-азаттық көтеріліске көбірек қатысқан Орманшы руының ел адамы жақсыларына берген жамандаушы мінездеме - досьеден осындай біржақтылық анық аңғарылады. "Сонау Шідерті өзенінің бойындағы, қазіргі Ертіс-Қарағанды су каналының су сорғыш бекетінің қасында Амалдық сопының қыл қосып илеген, қолдан құйған кірпіштен екі ғасыр бұрын көтерген, күркелеп жапқан биік зираты әлі тұр. Үлкендер бала күнімізде сопының шымылдық ішінде ғұмыр кешіп, фәни дүниенің күпірлік көрінісін көрмеуге бел буып сопылық өмір сүргенін және зират ішінде әрбір атқа ер салмай, аяқ артпай, жеке өзіне ғана тән мінгі ат ұстағанын, өзінің өсиетімен атының бас сүйегінің сонда қойылғандығын, оның кейінге дейін Зсақталғанын айтып отратын еді , - деп еске алады Алпысбес Әділханұлы (Әділханұлы 1997). Дерек беруші Жаңбырбай қария: "Амандық сопы 1830-1840 жылдар арасында өткен. Руы Күлік. Жайлауда дүние салған. Мазарды кейін көтерген. Зират ішінде өзі мінген сары жорға атының бас сүйегі тұратын. 1959 жылы әкем дұға оқығанда әлі жатушы еді , - деп мәлімдеме жасады.

Тамдыдағы Алшынбайдың тас мазары. Осы өңірде бір аймақ Тамды деп аталады, ол барымташы Алшынбайдың ажалы туралы әңгімемен байланысты, бірақ бүгінгі ұрпақ біле бермейді. Бұл арада тастан көтерілген күмбезді там салынған. Тамның кімге арналып салынуы жайлы деректі біз Шаймардан Торайғыровтың жарияланбаған қолжазбасынан кездестіреміз. Барымта жолымен келіп, Шоң мен Торайғырдың жылқысына тиген Алшынбай есімді жігіт мерт болып, оның жерленген жеріне там салынған көрінеді 6. Міне, осы оқиғаның куәсі ретінде тұрғызылған Алшынбай тас күмбезі алыстан көрінеді, жер аты да "Тамды" деп аталып кеткен. Архитектуралық кесімі де өте сирек. Табиғи тастан қаланғанына қарамастан, бүйір қабырғалары мен алдыңғы қабырғасының өлшемдері бір-біріне

өте жақын; жан қабырғасы - 5,20 м, ал алдыңғы қабырғасы - 5,40 м. Қабырғасының қалыңдығы - 1,40 м. Үш бөліктен тұрады, әрбір бөлігі 2 метрден артық. Есік жақ беті оңтүстікке қаратылған. Күмбездің ұшар басы біртіндеп үшкірленіп келе жабық күмбеге айналған. Белгілі архитектор М.Мендікұлов өз зерттеулерінде Қазақстан архитектурасына тән мавзолейлердің шошақ немесе пирамида тектес түрлеріне тоқтала келе былай жазады: "Среди многочисленных памятников зодчества Казахстана имеется тип мавзолеев с коническими или пирамидальными куполами, которые в местном строительстве в различных вариантах применяются с древнейших времен вплоть до конца XIX столетия. Мавзолеи с коническими или пирамидальными куполами широко распространены: они встречаются и южном, центральном, западном и восточном Казахстане"(Мендикулов 1951:с.229).

Құрманбай абыз зираты. Бабыр қорығы "тай жеген жерда" Құндыкөл елді мекенінен шыққанда Жаңатілек ауылы жағында орналасқан. Мәшһүр Жүсіптің ауызекеі айтылатын дерегінде: «Қара-қозы Бабырдан Байқонақ абыз, Құрманбай абыздар шығып Құрманбай абыздан Қасым ишан, одан Шәмендер (Кабдыжалел) бар, Қасым ишанның асасын Еламаннан шыққан Сүлеймен баласы Сағымбек дуанаға беріп, бұл күні нелік қылып жүр» , - деп, Құрманбай әулеті туралы мәлімет келтірілген.

Құрманбай абыз зираты төрт бұрышты төртқұлақ іспеттес табиғи тастан салынған, Алдыңғы қабырғасы - 10 м, жан қабырғасы - 8 м, бніктігі - 1,0 м. Қабырғасының қалыңдығы - 1,2 м. Зираттың қасбет қабырғасына құлпытас қойылған, Мұнда: "Байқонақ ұлы Құрманбай абыз 1821 жылы туып - 1891 жылы қайтыс болды", - деген жазу бар. Абыздың басында кейінгі уақытта бірнеше қайта ас берілген. Ел аузындағы аңыздар бойынша ауырған адамдар зират басына тәуіп қылып келіп, қонатын да болған. Аллаһ тағала олардың барлығына рахмат айласын!

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы сәулет өнерінің кең тараған түрінің бірі - төрт құлақты тамдар (қоршаулар). Бұлар көп жағдайда әулеттік, рулық бейіттер болып табылады. Төртқұлақты бейіттер тау сілемдеріне салынған, тастан қаланған үлкенді-кішілі жобада кездеседі. Мұндай тас зираттарды әдетте қайтыс болған адамның артында қалған туыстары мен ұрпақтары салады. Себебі мұндай бейіт салу үшін асқан шеберліктің қажеті жоқ. Ескерткіштердің кіші түрлері де бар. Кіші сәулеткерлік жәдігерлердің классификациясының күрделілігі олардың орналасу қалыптарының әр түрлілігіне байланысты.

Орталық Қазақстанның кіші сәулеткерлік қалыптағы ескерткіштерінің типологиялық ерекшелігін екі тұрғыдан қарастырамыз. Біріншіден, олар кешенді жәдігердің құрамдас бөлігі. Екіншіден, жеке сәулеткерлік туынды болып табылады. Қыз күмбезіндегі құлпытас ескерткіштің ішіне қойылған, яғни оны құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға болады. Қыз күмбезінің басындағы екі құлпытаста да арғынның "көз" рутанбасы салынған. Олардың ерекшелігі - бір таңба күмбездің ішінде, ал екіншісі тау етегінің біршама биіктігінде тұрғызылған. Құлпытастың бәрінде де арғын таңбасы бар, өте анық көрінеді.

Әдебиеттер тізімі

- Алпысбес М.А., Аршабек Т.Т., Қасен Е.Б., Кейкі Е. Көне Көктау, байырғы Баянаула байтағының тарихы (монографиялық зерттеу). - Астана: «Парасат Әлемі» баспасы, 2005. – 480б
Артықбаев Ж.О. Баянауыл. Менің Отаным Қазақстан . –Астана, 2009. 312б
Әділханұлы А. Төрімізді анықтап, төрт құбыламызды түгендеп жүреміз бе? // Сарыарқа самалы, 28 қазан, 1997 жыл, №127
Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалары. I том. – Алматы: Алаш, 2003. - 334б
Маргулан А. Архитектурные памятники долины реки Кенгир // Вестник АН КазССР, 1948, №4, С.119-122
Мендикулова М.М. Архитектурные памятники Средней Азии. – М., 1951. – С.319
Приймак Д.П. Баянаул заповедный. – Алма-Ата: Казахстан, 1982. – 96 с.

A.B.Beibit

ARCHITECTURAL MONUMENTS OF SYMBOLIC SIGNIFICANCE OF THE BAYANAUL– KYZYLTAU REGION OF THE 18TH-19TH CENTURIES

The historical and cultural heritage of the Bayanaul-Kyzyltau region testifies to the ancient history, tells about our past, the protection and preservation of monuments that have survived to this day, their promotion contributes to the disclosure of compassion for the country, native land, care for cultural heritage of every citizen. In the article, I was interested in the architectural monuments of the region, which are of particular importance, and conducted research. The importance of the monuments remains to this day, and they do not lose their cultural identity. From the slopes of kyzyltau, the history of their land is told by domes, Tombs, Tombs, and other historical monuments that stand out in different places. As a result of the work carried out during the study, I would like to say that it is an open-air museum reserve, revealing the sanctity of monuments that tell about the ancient history of Bayanaul.

ЖЕТІ АТА ЗЕРДЕСІНІҢ ТАРИХИ МӘНІ

Қазақ тілі сөздігінде «тарих»: «Даму процесіндегі ақиқат болмыс. Заңдылығы, диалектикасы.»

Қола дәуірін зерттеуші ірі ғалым Ә.М. Оразбаевтың Қазақстан археологиясына қосқан үлесі туралы тұшымды зерттеу жасаған Ұ.Ұ. Үмітқалиев, Ә.М. Оразбаевтың Қазақстан жерін мекендеген қола дәуірі адамдары мен олардың заңды ұрпақтары ежелгі көшпелілер тарихына зерттеулерінің әлі де байыбына толықтай жетіп аңдамаған тұстарымыз баршылық дей келе: : «... ғалым зерттеулерінің жаңғыртпа жасаудағы құндылығы жай бір көркем суреттеме ретінде елестету емес, қоныстардың қазба мәліметтерін нақты дәйектермен сөйлетуінде.» (Үмітқалиев Ұлан 2010), - дейді. Осы, «қазба мәліметтерін нақты дәйектермен сөйлету» әдісімен бабаларымыздан жеткен ауыз әдебиетіндегі қанатты сөздерді «сөйлетсек», сол замандарда қалыптасқан «Жеті ата зердесінің» (Н.Назарбаев, 1999, 15-36 бб.) тарихи мәнін, оның «даму процесіндегі ақиқат болмысын» аша аламыз.

«Жеті ата зердесі» ұғымының қалыптасып жүзеге асу тарихын бабаларымыздың: «Баяғыда бай бопты, төрт түлігі сай бопты», - деген қанатты сөзбен ертегіні бастауынан 25 жыл зерттеуім, ол ұғымның, «ықлым заманда», толық көшпенділікте қыстаусыз: қыста, көктемде, жазда, күзде, қазақ үйін қатар тігіп төрт түліктің қамымен жайылым қуалай жеті буын бойы қазақ үйлерін қатар тігіп көшіп қонуда, сыйластықта, қайырымдылықта, үш жұртпен өзара қыз алыспай Текті өмір сүрген заманда, қалыптасып жүзеге асқанына көзімді жеткізді.

Қанатты сөздің бірінші қабаты: неге «бай болу үшін, төрт түлік сай болуы» міндет. Бір шаңырақта: 1 еле түйе, 1 үйір жылқы, 1 табын қара мал, 1 отар ұсақ мал болса ол шаңырақты бай деуге болар, тек қысы жоқ аймақта. Қысы бар аймақта, қыстауы, шөп дайындауы болмаған кезде, ол жеткіліксіз. Себебі, қалың қар түскенде ірі қаралар өз оттауын тауып қыстан аман шығуы мүмкін, ұсақ мал үшін оттауын табу қиыншылығы жұтқа әкелуі мүмкін. Тығырықтан шығар жол біреу, қыстан аман «бай болып» шығу үшін өзара бірігу. Қыстан, ««Баяғыда бай бопты, төрт түлігі сай бопты» деген деңгейде шығудың ең дұрысы кем дегенде 128 шаңырақтың бірігуі (Б.Болсанбек, 2022) болса керек. Себебі, 128 шаңырақтың ірі қаралары өз оттауын табуда ұсақ мал үшін жайылым дайындайды, 128 шаңырақтың ұсақ малдары сол дайын жайылымның шөбін оттап, ол аяқталғанша, жайылымды өзара ығысып қыстау етеді. Жайылымның оттауы аяқталғанда көшу басталады.

Біртіндеп, ең кемі бір шаңырақта екі ұл туса жетінші буында олардың саны 128 болатыны анықталады десек: әр шаңырақта екі ұлдың тууы, жетінші буынға дейін өзара қыз алыспай, тарамай, сыйластықта, қайырымдылықта бір «Әулет» болып өмір сүру дәстүрі қыстан аман, «бай болып» шығудың объективті (керек етсең де, керек етпесең де болатын іс) салдары деуге болады.

Осы, ықлым заманда дәстүрдің пайда болуының екінші пайымы, Нұх пайғамбардың кемесі Қазығұртта тоқтағанда, Жаратушы қыстан қалай ««Баяғыда бай бопты, төрт түлігі сай бопты» деген деңгейде шығудың жолын сілтеген деуге де болады, оның ғылыми дәлелін дін тану мамандары табуы да ықтимал.

Осы зерттеуде екінші түсінгенім, «жеті ата» ұғымының, әр буында өз «атауы» (С.Кежехметұлы, 2006, 76 б.), «есімі» болатыны.

«Атаулары»: «Есімдері»:

- 7-ші буын, «Тек ата» 7-ші буын, Күнбасы
- 6-шы буын, «Түп ата» 6-шы буын, Сүйіндік
- 5-ші буын, «Баба ата» 5-ші буын, Атығай
- 4-ші буын, «Арғы ата» 4-ші буын, Меңей
- 3-ші буын, «Ата» 3-ші буын, Тазабек
- 2-ші буын, «Әке» 2-ші буын, Болсанбек
- 1-ші буын, «Бала» 1-ші буын, Болат

«Атаулар» «жеті ата» ұғымының мәнін ашады, «Есімдер» «шежіре» мәнін ашады.

Әр «Атаудың» астарында «жеті ата» қалыптасуы үшін кем дегенде, өзара қыз алыспайтын екі ұл (кенже, кенженің ағасы) «Өз жұрты» болатыны жасырылулы, оны білу, ескеру, жүзеге асыру парыз. Егер, «Тек ата» 2 ұл (кенже, кенженің ағасы) болса, «Түп ата» 4 ұл (кенжелер, кенжелердің ағасы), «Баба ата» 8 ұл (кенжелер, кенжелердің ағасы), «Арғы ата» 16 ұл (кенжелер, кенжелердің ағасы), «Ата» 32 ұл (кенжелер, кенжелердің ағасы), «Әке» 64 ұл (кенжелер, кенжелердің ағасы), «Бала» 128 ұл

(кенжелер, кенжелердің ағасы) болады. Осылар, «Өз жұрты», бір «Әулет», бір «Ауыл». «Есімде», «шежіреде» ондай қағида жоқ.

Әр «Атаудың» астарында, мысалы «Тек атаның»: 2 ұл, өзінің, ағасының «Бала» болғаны; осылардың ержеткенде, 4 ұл, «Балаға» «Әке» болып; 8 ұл, «немересіне» «Ата»; 16 ұл «шөбересіне» «Арғы ата»; 32 ұл, «шөпшегіне» «Баба ата»; 64 ұл, «неменесіне» «Түп ата»; 128 ұл, «туажатына» «Түп ата» болғаны, олардың қыз алыспайтын «Өз жұртындағы» туыстары болғаны жасырылулы, оны білу, ескеру, жүзеге асыру парыз. «Есімде», «шежіреде» ондай қағида жоқ.

Әр «Атаудың» астарында, мысалы «Тек атаның»: өзінің, өзімен бірге туған ағасының жұбайы болатыны, жұбайымен бірге туған ұл, қыздардан тараған ұрпақтардың (оларда да әр шаңырақта екі ұл тууы шарт) өзінің ұрпағымен жеті буын бойы қыз алысуға болмайтын «Нағашы жұрты» болатыны жасырылулы, оны білу, ескеру, жүзеге асыру парыз. «Есімде», «шежіреде» ондай қағида жоқ.

Әр «Атаудың» астарында, мысалы «Тек атаның»: өзімен, өзінің ағасымен бірге туған әкпе, қарындастары болатыны, олар ұзатылғанда олардан тараған ұрпақтардың (оларда да әр шаңырақта екі ұл тууы шарт) өздерінің ұрпақтарына жеті буын бойы қыз алыспайтын «Жиен жұрты» болатыны жасырылулы, оны білу, ескеру, жүзеге асыру парыз. «Есімде», «шежіреде» ондай қағида жоқ.

Әр «Атаудың» астарында, мысалы «Тек атаның»: өзінің, өзімен бірге туған ағасының қыз алыспайтын «Өз жұты» атауының астарында, өздерінің ұрпақтарының «Нағашы жұрты» үшін «Жиен жұрт» болатыны, ұзатылған «әкпе, қарындастарының жеті ұрпағы үшін «Нағашы жұрт» болатыны жасырылулы, оны білу, ескеру, жүзеге асыру парыз. «Есімде», «шежіреде» ондай қағида жоқ.

Осы, «Өз жұрты» бір мезгілде үш жұрттың да жүгін арқалайтынын түйсінгенде, Есік қорғанынан табылған, біздің заманымыздан бұрын V-IV ғасырларда өмір сүрген Алтын киімді Адам-ханзаданың киіміндегі алтын пластинадағы (тілімдегі) жануар нақыштың, Бабаларымыздан бізге жеткен «Жеті ата зердесімен» өмір сүрудің құндылығын меңзеген жәдігері, екенін түсіндім.

Жануар стилін зерттеуші ғалымдардың аңдардың бұралып бейнеленуі ол дүние мен бұл дүниенің бірлігін паш ететін әдіс және оның ақиқат екенін мойындауға болатынынан (Кажгалиулы, 2003, 11-12 с.) хабары бар адамның, жәдігерде бұралып жатқан жылқының басының алға ұмтылуынан, алдыңғы аяқтары алға көсіліп, артқы аяқтары көкке көтеріліп, кіндігі тұсынан бұралып жатқызылуы және жылқы құйрығының екіге бөлініп көтерілуінен (Сурет 1-ге көңіл аударсаңыз) «жеті ата зердесін» бейнелейтінін тану, әсіресе көшпенділер мұрагері (малды мүшелеп, жіліктеп таратушы) - қазақ ұрпағы үшін онша таң емес.

Көшпенділер мұрагерлеріне: жылқының «басы» (бастың жоғары бөлігі-екі шеке әке сыбағасы, тіл-жақ ана сыбағасы) екі «құлағы» (екі ұлдың сыбағасы) өмірдің ерлі зайыпты болып «бір бас» болудан басталатынын меңзейді. Бабаларымыздың, «өмір бір «бас» болудан басталады, басты құрметтендер, әкесі жоқ әкелер ұстасын», - деген өсиеттері мүлтіксіз орындалуда;

Сурет 1 V-IV ғасырларда өмір сүрген Алтын киімді Адам-ханзаданың киіміндегі алтын пластинадағы (тілімдегі) жануар нақышы

Жылқының алдыңғы мүшелері: екі «кәрі жілік», тісі шыққан балаларға қартайғанға дейін аман болуын меңзейтін сыбаға; екі «ортан жілік», ер жеткенге дейінгі ұлдардың сыбағасы; екі «жаурын», ер жеткен, әулеттің қорғаны бола бастағандардың сыбағасы - болашақты меңзейді;

Жылқының артқы мүшелері: екі «асықты жілік» «әке» болған еркектердің сыбағасы; екі «ортан жілік», балалары үйленбеген «әкелердің» сыбағасы; екі «жамбас» баласы үйленген «аталардың» сыбағасы;

Жылқының екіге жарылған құйрығы - Адам ата, Хау анадан бастап бақый болғандарды меңзейді.

Қыз алыспайтын үш жұрттағы: «Өз жұрты», «Нағашы жұрты», «Жиен жұртындағы» үрдістің бірдей болуының, «еске сақтап, көңілге түйілуінің» объективтілігінің сырын бүгінгі ғылымның жетістігі де ашты: әр балаға өз ата-анасынан 46 хромосома берілетіні, оның 23ХУ хромосомасы әкеден, 23ХХ хромосомасы анасынан берілетіні (Ұлттық код генетиктің көзімен – ЕІ kz) анықталды.

Осы заңдылыққа сүйенсек; кез келген «Өз жұртындағы» ұлдың өз әкесінен берілген 23ХУ хромосомасымен бірдей, әкесінің бауырлары («Өз жұрты») да, өз ұрпақтарына; әкесінің ұзатылған әкпе-қарындастарында да, өз ұрпақтарына («Жиен жұрты») 23ХУ хромосома береді. Осыған қоса 23ХУ хромосоманың құрамында, «Өз жұртындағы»: «Тек атадан»- 0,71875ХУ хромосома; «Түп атадан»- 1,4375ХУ хромосома; «Баба атадан»- 2,875ХУ хромосома; «Арғы атадан»- 5,75ХУ хромосома; «Ата атадан»- 11,5ХУ хромосома берілді деп, зерттелмеген, зерттеуді қажет ететін болжау айтуға болады.

Дәл осылайша, кез келген «Өз жұртындағы» ұлдың өз анасынан берілген 23ХХ хромосомасымен бірдей, анасының бауырларының, ұзатылған әкпе-сіңлілерінің өздері мен ұрпақтарының 23ХХ хромосомасында: «Нағашы жұрттағы» 7-ші «әжесінен»- 0,71875ХХ хромосома; 6-шы «әжесінен»- 1,4375ХХ хромосома; 5-ші «әжесінен»- 2,875ХХ хромосома; 4-ші «әжесінен»- 5,75ХХ хромосома; 3-і «әжесінен»- 11,5ХХ хромосома берілді деп зерттелмеген, зерттеуді қажет ететін болжау айтуға болады. Толығырақ Кесте1-де бейнеленген.

Ескерту: 1. Әкенің әр буындағы ұрпақ алмасуындағы хромосомадағы үлесі 50% сары түспен, Шешенің әр буындағы ұрпақ алмасудағы хромосомадағы үлесі 50% қызғылт түспен боялған;

2. «Өз жұрты», бір Тек Атада туылып, өрбіген: бала – Түп Ата, немере – Баба Ата, шөбере – Арғы Ата, шөпшек – Ата Ата, немене - Әке Ата, туажат – Бала Ата олардан тараған, өзара қыз алыспайтын жеті буын, жеті ұрпақ.

3. «Нағашы жұрты» бөліміндегі бағанның саны жетеу, себебі «Өз жұртындағы» жеті буындағы атаңның әрқайсысының әйелі бір адам деп шектелді. Шынайы өмірде әр атаның әрқайсысының неке қиған әйелдерінің саны да, ол неке қыйған әйелдердің бір ата-анадан бірге туған бауыр, әкпе сіңлілерінің саны да әртүрлі болуы объективті. «Нағашы жұрттағы» қыз алыспайтын туысқандар «Өз жұртындағы» жеті буындағы атаңның әрқайсысының әйелінің бірге туғандары және олардың жеті ұрпағы. Сол себепті, кестедегі «Нағашы жұрт» бөліміндегі жеті бағанның әрқайсысындағы жетінші буындағы атаның аты Тек Ата атауымен аталып, қалған буындағылар ұрпақ атауларымен берілді: бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, туажат.

4. «Жиен жұрты» бөліміндегі әр буынындағы бағанның саны, әкемен бірге туған, ұзатылған қыздардың санына байланысты. Кестеде, әр буында бір қыз ұзатылған деп алынып, жеті буында жеті қыз ұзатылған деп есептеліп, жеті Жиен жұрты жеті бағанда өрнектелді. Жиен жұрттағы ұзатылған қыздардың ұрпақтары ғана қыз алыспайтын туысқан болғандықтан жетінші атасының атауы - Тек Ата атауы аталып, қалғандары ұрпақ атауымен берілді: бала, жиен, жиеншар, дегеншар, келгеншар, туажат (атаулар әр жерде әртүрлі болуы мүмкін).

5. Кесте 4-тің электронды нұсқасын Бауржан Болатов, Амирхан Крымгереев, Аяна Мәди дайындады.

Қыстау пайда болуымен «Ықлым замандағы» толық көшпенділер жартылай көшпендіге айналды. Қыс түскенде, қыстауда, бір шаңырақта, бір мекенжайда: жұбын жазбай, аралас-құралас, сыйластықта, қайырымдылықта, «сегіз қырлы, бір сырлы», «жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар», «тура биде туған жоқ, туғаны барда иман жоқ» деп, ұрпағына «екі енші бөліп» аманшылықта, тек көп болса төрт буын өмір сүре алды: ата, әке, бала, немере. Шын өмірде, аманшылықта, үш буын: ата, әке, бала; немесе – әке, бала, немере. Қалған буындағы туысқандармен жайлауда араласты, біртіндеп ол да аяқталды.

Бүгін, «Жеті ата зердесін» толық сақтап өмір сүрудеміз деуіміз, әсіресе Кесте 1-ті мұқият зерделесеңіз, жеңілдеп айтсақ, орынсыз кеудемсоқтық екеніне көзіңіз жетеді.

XXI ғасырда адамзаттың ІТ технологияға қол жеткізуі «Жеті ата зердесін» «онлайн» қалпына келтіруге мүмкіндік туғызды.

Бүгінгі ІТ технология мүмкіндігі, сол заманда қалыптасқан күрделі туысқандық қатынасты, әр буында неке қиюда, бала туғанда, олардың құжаттарына қыз алыспайтын «Өз», «Нағашы», «Жиен жұрттағы» туысқандардың аты-жөнін тіркеу - қыз алыспайтын туысқандарды, «еске сақтап, көңілге түйносіз», компьютердің жады арқылы тануға мүмкіндік береді. Туысқандардың аты-жөні

компьютердің жадында орналасқандықтан, кез келген керекті жағдайда, жаңа адаммен танысушы, компьютерден сұрап, осы адамның қыз алыспайтын туысқанға жататын, жатпайтынын анық біле алады.

Мүмкіндікті жүзеге асыру үшін осы конференцияға қатысушылар мәжіліске сайланған алты партияның депутаттарына: Жаңа Парламенттің Күн тәртібіне «Жеті ата зердесін» «онлайн» қалпына келтіруді кіргізіп, оң шешімге қол жеткізуді ұсынуы ләзім.

Парламенттің оң шешімі Президентіміз Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың, алдыңғы Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 2 сәуірдегі №2923 «Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» (ҚР Президентінің Жарлығы, 1996) Жарлығына ұқсас: «IT-технология әдісімен ұлты қазақ азаматтардың жеті ата, жеті буын бойы: неке қыйғанда, бала туғанда үш жұртындағы қыз алыспайтын туысқандарының аты-жөнін жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы», - деген Жарлығын жариялауына негіз болады.

Президент Жарлығының берері мол:

Біріншіден, бірге тұрмасақ та, араласпасақ та компьютердің берік жадының арқасында жеті ата, жеті ұрпақ бойы қыз алысыпауды, қан тазалығын сақтауды жүзеге асырамыз;

Екіншіден, жеті буын бойы өзара үйленбеу, 3000-ға дейінгі әртүрлі, ауыр-жеңіл тұқым қуалайтын індеттен ада етеді;

Үшіншіден, ата-анадан балаға берілетін 46 хромосоманың 14 буын бойы алмасуындағы өзгерісін, палеогенетиктер және этногеномиктердің гаплотоптарда жіктеуі бойынша 420 жыл (ұрпақ алмасуы 30 жыл десек) ұзақтығында, үздіксіз зерттеулері барша мүмкін болатын індеттердің сырын ашып, олардың алдын алу мүмкіндігіне қол жеткізеді. Өмірдің - тек ер мен әйелдің некелерінің қиылуымен жүзеге асатыны орнығады;

Төртіншіден, Арнайы тәрбиемен құзырлылық бәсекелестікте басымдыққа, Абай хәкім айтқан: «Сыйласарлық тектінің, Кім танымас нұсқасын?» биігі; Әл Фараби ғұламамыз айтқан: «киіз» үйлі «қайырымды қала» қағидасы (Б.Болсанбек, 2021, 99-105 бб.), «тура биде туыс жоқ» деген сияқты озық өмір сүру дәстүрімізді қалпына келтіру мүмкіндігі биіктейді;

Бесіншіден, қазақ, қазақстандық халық қалыптасу барысында ру, тайпа, жүзге бірігу қажеттігі болмайды, онлайн, Әулетіміз арқылы тікелей халық қалыптастырушы екендігімізді берік сезініп, қазақ, қазақстан халықтығымызды қалыптастырамыз. Қазақ тіліміз де толыққанды мемлекеттік тіл биігіне көтеріледі

Төле би бабамыз айтқан: «Жүзге бөлінгеннің жүзі күйсін», - дегенінің мәнін де жете түсініліп, ұғынылып біртұтас «Мәңгі қазақ халқы, қазақстандық» болуымыздың жарқын болашағына қадамымызды нықтаймыз. Иске сәт!

Әдебиеттер тізімі

Болсанбек Б. «Жеті ата зердесі» ұғымының мәні мен мазмұны. Авторлық құқық. 2022 жылғы «30» маусым №27602 – <http://copyright.kazpatent.kz>

Болсанбек Б. “Қайырымды қаладан” басталған сабақтастық. //Agigat. Ұлттық қоғамдық-саяси журнал. № 2 ақпан 2021 – б. 99-105.

Кажгали улы А. Органон орнамента. Алматы, 2003. С. 11-12.

Назарбаев Н. Тарих толқынында. Алматы: «Атамұра», 1999. 15; 35; 36-37; 39 бб.

Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрі. Алматы: ТОО “Алматыкітап”, 2006. 76 б.

Үмітқалиев Ұ.Ұ. Ә.М. Оразбаевтың Қазақстан археологиясына қосқан үлесі.- dereksiz.org <https://dereksiz.org> › [mitaliev...](https://dereksiz.org)

Ұлттық код генетиктің көзімен - El kz [https://el.kz/kz/news/ruhani.../ulttik_kod_genetikin_kozime...;](https://el.kz/kz/news/ruhani.../ulttik_kod_genetikin_kozime...)

«Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 2 сәуірдегі №2923 Жарлығы

B. Bolsanbek

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE INTELLIGENCE OF THE SEVEN ANCESTORS

The historical essence of the memory of the Seven Grandfathers. The article suggests the formation and implementation of the tradition of the memory of the Seven Grandfathers in the condition of continuous nomadism during winter, spring, summer and autumn for the purpose of four-season grazing. With the construction of winter quarters, this tradition gradually began to lose its possibility of execution, and finally it became impossible in the settled way of life. The author believes that modern Information Technology makes it possible to restore the memory of the Seven Grandfathers “online”. The observance of the memory of the Seven Grandfathers, starting from oneself: “Bala (child)” and then “Ake (father), “Ata (grandfather)”, “Argy ata (great-grandfather)”, “Baba ata (great-great-grandfather)”, “Tup ata (great-great-great-grandfather)”, “Tek ata (great-great-great-great-grandfather)” forms three types of kinship: “Oz zhurty (on the paternal side)”, “Nagashy zhurty (on the maternal side)”, “Zhien zhurty (on the female side of the father)”. These

relationships create mutual friendships, communication with each other, recognition, and remembering each other as oneself to not allow the marriage between relatives within the seven generations.

For the “online” restoration of the memory of the Seven Grandfathers, the author of the article proposes the need to issue a Decree from the President of the Republic of Kazakhstan: “On the procedure for solving problems related to writing a list of relatives of the Seven Grandfathers, seven generations of Kazakhstanis using Information Technology at occasions such as marriage and childbirth”.

ҚЫЗЫЛЖАР, КӨКШЕ Өңірлерінің Топонимикалық АТАУЛАРЫ ТАРИХЫНАН

Ата-бабаларымызға мыңдаған жылдар бойы құт-мекен болған қасиетті Көкше өңірі мен Батыс Сібір аймағы ықылым заманнан тарихы тереңнең тартатын байтақ өлке. Қазақ даласының әрбір сай-саласы, тау-төбесі мен өзен-көлдеріне шейін тылсым тарихты бауырына басып жатыр. Көшпенділік дегеніміздің өзі-табиғатпен үндесу. Түркілердің көшпелі өмірі табиғатпен біртұтас. Бес мың жылдық көне тарихы бар «мың өліп, мың тірілген» қазақ деген халықтың басынан талай-талай «тар жол, тайғақ кешулер» өткені тарихқа аян. Бойында ұлы бабаларының рухын бойына дарытқан дүлдүл ақын Мұқағалидың (Мақатаев): *«Пай, пай, пай! Киелі неткен жер! Батырлар дүрілдеп өткен жер, Тұлпарлар дүбірлеп төккен тер, Фашиқтар бір-бірін өпкен жер. Сарылып сал-сері кеткен жер. Бас иіп, иіскеп топырағын, Тағзым жасамай өтпеңдер!»*, - деген атты өлең жолдары осы өңірге арналғандай. Әр тасы тарихтан сыр шертетін Қызылжар, Көкше өңірлерінің Кеңестік дәуірлердегі әкімшілік бөліністерге байланысты қысқаша тарихына көз жүгіртсек оның өзі жеке бір ғылыми зерттеулерге жүк боларын байқаймыз. Ғалым жазушымыз Мұқтар Мағауиннің: *«Біз атқа мінгенде бүкіл дүние жаяу жүр еді. Біз шалбар кигенде бүкіл дүние жалаңбұт жүр еді. Біз жазу шығарып, жыр толғаған кезде қазіргі Еуропа қараңғылық түнегінде жатқан. Біз айбынды мемлекет түзіп, жарты әлемді билеп отырған кезде бүгінгі заманның ең озық жұрттары тайпалық құрылым деңгейіне жеткен. Біртұтас ұлы түркі халқы мың жыл бойы салтанат құрды, ғылым мен өнердің озық үлгісін жасады, рухы биік, аруағы үстем, күші қуаты артық болды. Кім білер, кім сенер, біз сондай да сондай едік»*, - деген арқаны шымырлатып адамның делебесін қоздыратын рухты ойларында қаншама терең сырлы тарих жатыр.

Сонау ғұндар дәуірінен бастау алған көне тарихқа бір көз жүгіртіп өтсек белгілі ғалым, сыншы, аудармашы Сәйділ Талжановтың зерттеулері бойынша дүниеге мәлім ғұнның қолбасшысы Атилла жорығы төртінші ғасырда Тайға (Тоғай) арқылы терістік Қазақстан үстінен өткен екен. Ақындар «Арқаның кербез сұлу Көкшетауы» деп табиғатына тәнті болып жырға қосқан Көкше өңірі орта ғасырларда Қимақ хандығы, Жошы хандығы, Көк Орда хандығы, Ақ Орда хандығы, Қазақ хандығы алғаш мемлекет ретінде ту тіккен, Абылайды хан көтеріп, кешегі Кенесарының ізі қалған дегдар мекен, бітімі бөлек бекзат өлке. Ел басына күн туған қасіретті, жойқын соғыстар мен «ақтабан шұбырынды» жылдар да Қызылжар-Көкше өңірлерін айналып өтпеген. Қазақ жерінің байлығына қызыққан Ресей мен Қытай империялары құпия келісім-шарт жасасып Қытай жоңғарларды, ал Ресей қалмақтарды қарсы айдап салды. Мемлекет құрмақ түгілі жоңғарлар сияқты халық ретінде жойылып кетуге шақ қалған сол бір тарихи кезең, аласапыран заман зобалаңы Шоқан Уәлихановтың да жазбаларында бар. Шоқанның: *«Джунгары, волжские калмыки, яицкие казаки башкиры с разных сторон громили улусы казахов, отгоняли скот и уводили в плен целыми семействами»*, - деп жазған бір ауыз деректі сөздерінде қаншама мағлұматтар мен деректер жатыр [1, 99].

Сұрапыл да зұлматқа толы жылдар жылнамасы сол дәуірдің куәсі болған жыраулардың да отты жырларында молынан қамтылған. Тарихта әлі де болса өзіне лайықты орнына ие болмай жүрген тарихи тұлғаның бірі Қожаберген жырау Толыбайұлы (1663-1762). Бұқар жыраудың ұстазы, жырау, қолбасшы, мемлекет қайраткері. Ол Бұқараның, Самарқандтың және Үргеніштің медреселерінде араб және парсы тілдерін, сондай-ақ шығыс мәдениетін үйренген. Тәуке хан дәуірінде «Жеті жарғы» заңдар жинағын жазған авторлардың бірі. Жоңғарлар 1723 жылы қазақ жеріне басып кіргенде ұлы жырау «Елім-ай» өлеңін, содан кейін осы атаумен «Елім ай» дастанының жазып жоңғарлармен соғыс кезіндегі ахуалды: *«Орыс-қытай қалмаққа қару сатты, Айдап сап малғұндарды қоқандатты. Қырғызып қазақтарды қалмақтарға, Орыстар қамалдарын салып жатты. Жау болды ағайын ел Естек бізге, Жасады ол да жорық елімізге. Қоқан да күнгей беттен қоқандады, Соқтықпақ ойғыр, қырғыз тағы бізге»*, - деп іштегі шерін уытты жырларымен шығарып отырған [2,39]. Халық қаһарманы Бауыржан

Момышұлы ұлы жырау туралы: «Қожаберген жыраудай бұрын-соңды өмір сүрген қазақ ақындарының бірде-біреуі қазақ жұрты жерінің көлемін, шекарасын айқындап берген емес. Ол кісінің «Елім-ай» жыры - әскери дастан! Жас бала кезімде оны әншілердің аузынан талай рет естіп едім. Шіркін, сол әскери дастан қайда бар екен?», - теберене айтқан мына бір сөздерінен артық қандай бағалау керек [3,18-19].

Зерттеуші ғалымдар: «Ең алдымен өзен, көл, тау сияқты табиғи нысаналардың аты пайда болған» деген болжамды пікірді алға тартады. Қазақстанның кең-байтақ аумағында көлдер көп. Жалпы еліміздегі көлдің 45 пайызы осы солтүстік өңірлерде шоғырланған. Осы пікірді қолдай отырып белгілі орыс ғалымы Н.Н. Надеждин: «Зерттеушінің мақсаты - топонимдер арқылы адамзаттың тарихын оқып шығу», - дейді. Шындығында да әрбір топографиялық атау ешқашан кездейсоқ және мағынасыз қойылмайды және әр топонимдік атаудың кумулятивті ақпараты болатындығы да ғылымда нақты дәлелденген. Көкше өңіріндегі әрбір төбе-төмпешіктердің де сонау бір жаугершілік замандардан қалған өз тарихы бар. Заңғар жазушымыз Мұқтар Әуезов жазғандай: «Жер-әңгімеші. Жер әңгімеші болған соң-ел де әңгімеші», дегендей бұл өлке ерекше табиғатымен, тау-тасы, шоғыр-шоғыр қайың-қарағайларымен, қазақ үшін киелі құс саналатын аққулар мекені болған толқынды көлдерімен бәрі - бәрі тұнып тұрған шежіре! Бір ғана Айыртау ауданына аялдап, сипаттама жасар болсақ оның әрбір тасы мен тауы тарихтан сыр шертетін - Айыртау, Имантау, Жалғызтау (кейде Жамантау аталған), Сырымбет деген таулар мен Саумалкөл, Сасықкөл, Сулықөл, Шалқар сияқты көлдері, Қамысақты сияқты өзені бар әдемі өлке екендігіне көз жеткізесіз. Жалғызтаудың баурайы қандай әдемі..... Атақты жазушымыз Сәбит Мұқанов осы таудың бауырында демалғанда таң қалып, риза болғандықтан: «Айыртаудың (ауданды айтады) Жаман тауы мынадай болғанда, жақсы тауы қандай екен», - деп таңдай қағыпты деседі куәгерлер [4, 208].

Сарыарқаның солтүстігінде орналасқан аумақ батыста Имантау және Сырымбет тауларымен шектелген. Есіл өзені – облыстың ең басты су арнасы. Ол теңіз деңгейінен 560 метр биіктіктегі Нияз тауынан басталып, Ертіске құяды. Өзеннің ұзындығы - 2450 (бұл әлемдегі ең ұзын сала). Есілдің Сарыарқадағы негізгі салалары Жабай, Ақанбұрлық, Иманбұрлық өзендері. Аудан аумағынан Ақанбұрлық, Қарасу, Тайсары, Құрқарағай, Иманбұлақ, Қамысақты деген өзендер ағады. Сонымен қатар, жері көлге бай. Олардың арасында Саумалкөл, Шалқар, Үлкен Қоскөл, Имантау, Жақсы Жалғызтау, Айыртаушық, Байсары, Әлжан көлдері үлкендігімен ерешеленеді [1, 36].

Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. «Шөпсіз жер болмайды, батырсыз халық болмайды» дегендей кейінгі ұрпақ жадына сақтап біліп өсуге тиіс аталынған өңірге қатысты кейбір тұлғалар тарихына шолу жасап өтсек артық болмас. Қасиетті Қызылжар-Көкше топырағынан небір ақын жазушы, әнші күйші, батыр, шешендер шыққаны белгілі. Туабітті ақылман Токсан би(туған және қайтыс болған жылдары белгісіз), Токсан Жабайұлы XVII-XVIII ғасырлар шегінде қазақ ханы Тәукенің бастамасымен жасалған далалық «Жеті жарғы» заңдар кодексі туралы естелік әлі күшінде болып тұрған заманда өмір сүрген. «Өлеңге тоқтамаған» Шал ақын, шын аты Тілеуке Құлкеұлы (1748-1819), Абылай ханның замандасы, Серілердің түп атасы Сегіз сері, үзеңгі досы Нияз сері, арқа ән мектебін қалпастырған, Біржан сал Қожағұлұлы (1834-1897), Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Алаштың ән атасы Жанкісі мен Салғара, Шәрке, Дәстем сал мен Қарсақ ақын, айтыстың ақ берені Орынбай мен Тоғжан туған өңір бұл! Абылай ханның жорықтас серіктері Уақ Сары Баян батыр, Сүйір, Балта Керей Тұрсынбай, Еменалы Керей Жабай батыр жауды қуған сайын дала да осы өңір [5, 156]. Алайда, қазіргі уақытта қазақтың қадау-қадау ұлт зиялыларының кіндік қаны тамып, арқаның ән мектебін қалыптастырған, сал-серілердің ізі қалған киелі мекен қазіргі уақытта сол қасиеттерінен ада болғандай. Осылайша «қой үстіне бозтоғай жұмыртқалаған» замандарда базары тарқамаған Көкше өңірі Кенесары ханның басынан бақ тайған кезеңдерден бастап берекесі кете бастады. Осы кезеңді сәтті пайдаланған орыс империясы Ресейдің ішкі жағынан қарашекпен киген орыс мұжықтарын қазақ жеріне топ-тобымен қоныс аударуға мәжбүрлей бастады. Осылайша басқыншылық соғыс жүргізбей-ақ, қазақ жерін бірте-бірте отарлау кезеңі ғылыми деректерде барынша зерттелінген: «Ныне занимаемая Казахстаном территория претерпела три эпохи колониационной политики царизма: первая – вольная колонизация в конце XVI века, вторая – военно-административная колонизация в

начале XVIII века и третья – переселенческая колонизация, с конца прошлого столетия и продолжавшаяся до 1917 года. После окончательного закрепления по берегам рек, правительство с начала XIX века начинает проникать в глубь степей, охватывать колцом население. В целях усмирения возможных бунтов и волнений «киргизцев» создает военные укрепления (Акмолинск, Атбасар, Каркаралы, Кокпекты, Баян-аул, Актюбинск, Тургай, Перовск, Чимкент и проч.) [6,43-44]. Міне, осы деректердің өзінен ақ қазақ жері мақсатты түрде қалайша отарлық құрсауға түскенін байқауға болады. Зерттеушілердің пікірлері бойынша «Егер Ресей империясы қазақтың 45 миллион десятина яғни, 65 миллион гектар жерін тартып алмаған болса, олар соншалық аштық апатына ұрынбаған болар еді», деген де болжамдар айтады [7,114]. Ал қазақтардан тартып алынған егістікке қолайлы құнарлы жерлердің көпшілігі негізінен теріскей өңірлерге тән екендігі мұрағаттық деректерде нақты көрсетілген. «В Северном Казахстане к 1916 г. было изъято под переселенческие поселки 17 456 964 дес., а для казачества 11 227 000 дес ...» [8,92-97].

Кейіннен патша өкіметі қазақ жерін әкімшілік жүйе бойынша бөліске салу нәтижесінде ежелгі қазақи топонимдік атаулар да адам танымастай өзгеріп көпшілігі қоныс аударған келімсектер атымен аталынып кетті. Міне, осылайша ғасырға жетпес уақыт аралығында Көкше өңірі жер атаулары жағынан Ресей империясының бір бөлшегіне айналғандай болған-ды. Ел - жер тарихын жете білмей, байыпты көзқарас танытпаудың ақыры жергілікті халықтың жапа шегуіне әкеліп соқтырады. Қалыптасқан тарихи пайымдауларды ескермей әкімшілік - әміршілдік басқару жүйе салдарынан соңғы отыз жылда Қазақстан өңірі негізсіз әкімшілік бөліністерге ұшырады. Әсіресе, онсыз да ушығып тұрған солтүстік аймағымыз адам танымастай күйге түсті. Еліміздің Солтүстік аймағындағы жер атаулары әлі күнге дейін славян тіліндегі атауларға сіресіп тұр. Сондықтан да бұл өлкеге қоныс аударған Ресейліктердің өз еліне келгендей күй кешіп, еркін жүретіні айтпаса да түсінікті. Әр төбе басындағы еңселі кесенелер, қорымдар мен тас белгілерде ғасырлар бойы қолынан найзасын тастамай, елім деп ат белінен түспей, еңіреп өткен батыр бабаларымыздың сүйегі мен қоса рухы да жатқандығын көпшілік біле бермейді. Мұндай белгілі де белгісіз қорымдар Көкше өңірінде молынан кездеседі. Толықтай болмаса да кейбір антропонимдік топонимикалық атауларға шолу жасап шықсақ біраз деректерге қанығар едік. Қазіргі Ағынтай батыр ауылы бұрынғы «Мәнжүр» елді мекенінің атауы Ресейдің ішкі жағынан «перселендердің» келуімен Златогорка болып өзгерген. Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Мемлекеттік ономастика комиссиясының 2000 жылдың 14 шілдесіндегі ұйғарымымен ауыл атауы жергілікті батырдың атына байланысты «Ағынтай батыр» ауылы деп өзгертілген. Ағынтай батыр (1598-1672 жж.) - батыр, Есім мен Жәңгір хандардың сенімді серіктерінің бірі. Осы Айыртау аданындағы «Құлшынбай төбе» деп аталатын жерде дүниеден озған [1,138].

Қазіргі Қарасай батыр бұрынғы «Қосағаш» ауылы бір уақ Кеңес дәуірінде Мәдениет ауылы деп өзгертілген. Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Мемлекеттік ономастика комиссиясының 2000 жылдың 14 шілдесіндегі Ұйғарымымен ауыл атауы жергілікті батырдың атына байланысты Қарасай батыр ауылы деп өзгертілген. Кейбір тарихшылардың зерттеулері бойынша Шапырашты руынан тарайтын Қарасай батыр Алтынайұлы 1589 жылы Алматы облысының, Жамбыл ауданына қарасты Қарасаз елді мекенінде дүниеге келген. 1671 жылы Айыртау аданындағы Құлшынбай төбесі деп аталатын жерде жоңғарлармен соғыста қаза тапқан. Баян Қасболатұлы, Батыр Баян (болжаммен 1705/1710-1759), қазақ халқының жоңғар шапқыншыларына қарсы ұлт азаттық күресінің батыры. Қабанбай, Малайсары, Олжабай, басқа да батырлармен бірлесіп Ертіс өңірін, Қалба жерін және Тарбағатай өңірін азат етуге қатысқан. Оның ерліктерін XVIII ғасырдағы белгілі ақындар мен жыраулар Үмбетей мен Тәтіқара, XX ғасырда ақын Мағжан Жұмабаев жырлаған [1,139].

Орловка атауын иеленген село мен Ағынтай-Қарасай, Шауышкел-Бадырақ батырлар қорымы арасында, 5-6 шақырымдай ғана аралықта биыл жазда рухы өшпеген ұрпақтарының бастамасымен Жанатай батырдың да кесенесі бой көтерді. Арулап жерленген жері Мәдениет ауылына жақын, қазіргі Орловка селосының тұсы. Ошақтың үш бұтағындай болып, аралары көз жетер жерге жерленген батырлар тарихын зерттеу болашаққа аманат. Аумағы алақандай ғана болатын, бір-бірінен дауыс жетердей ғана жерге жерленген батырлар қорымы талай сырды ішіне бүккендей. Қарауыл Тоқтауыл Қарабұжыр Жанатай Ақанұлы (1723- 1819 жылдары), зерттеулер бойынша Абылай ханнан бір мүшел кіші, 96 жыл өмір сүрсе керек [5,270]. Ер жеткен соң Абылай ханның бас батырларының бірі болған Жанатай батыр туралы «Олжабай батыр» дастанында: «...Үлкен шайқаста Қабанбай, Бөгенбай,

Олжабай, Малайсары, Жанатай, Жасыбай, тағы басқа батырлар бірлесіп торғауыт хандығына алғашқы соққы берді», - деген деректер бар. Бұқар жыраудың «Қарабұжыр Жанатай, Шақшақұлы Жәнібек, Қарақалпақ Құлышбек, Бағаналы Баянбай, батырларың тағы бар Уақ Сары Баяндай», - деген ұзақ толғауында да Жанатай батырдың аты баяндалады [9,174]. «Біреулер тоңып секірсе, енді біреулер тойып секіреді дегендей» қазіргі кезеңде саяси әлеуметтік ахуалымыз онша емес. Солтүстік өңірде Ресей тарапынан жыл аралатып қозғау салып қоятын шекара мәселелері әлі күнге дейін толық шешімін тапқан жоқ. Бұл өңірге өткен ғасырларда қаптай қоныс аударып терістік өңір «тарихын», жер атауларын өз білгендерінше қойып алған «перселендерден» қалған мұралар әлі де сол күйінде, деколонизация жұмыстары жүргізілмеген, өзгерістер жоққа тән. Болса да өте баяу қарқынмен жүргізілуде. Кешегі сал-серілердің ізі қалған қасиетті өлкеде қазіргі уақытта олардың рухын сақтап, белгі қойылған киелі орын да жоқ. Арқаның ән мектебін қалыптастырған Көкше өңірі адам танымастай өзгерді. Оған осы күнге дейін сеңі бұзылмай тұрған елдімекен атаулары (комонимдер) куә. Мәселен, солтүстік аймақтардағы қазіргі жер атаулары Орловка, Красногорка, Кутузовка. Казанка, Прекрасное, Всеволодовка, Аксеновка, Высокое, Воскресеновка, Грачевка, Кирилловка, Антоновка, Комаровка, Карасевка, Елецкое, Колесниковка, Междоузерное, Качиловка, Юдинка, Кругловка, Лавровка, Константиновка, Цуриковка, Береславка, Гусаковка, Рузаевка, Лобаново,Заря, Целинное, Горное, Наследниковка, Матвеевка, Карсаковка, Карловка, Новоукраинка, Новосветловка, Никольское т.б. деген сияқты славян тілді этнопонимдердің әлі күнге дейін көбесі сетінемей, іргесі сөгілмей тұр (*Бұл атаулардың көбі кезінде баскесер казак Ермак сияқты жергілікті қазақтарға күн бермеген казактар атымен аталынып кеткен. Мұндағы атаулар тек бір гана Айыртау ауданына қатысты, ал Қызылжар өңіріндегі қалған он екі ауданды аралап шықсаңыз өзіңізді тура бір Қазақстанда емес Ресейде жүргендей сезінесіз*).

Бұл елдімекендердің көне атауларын қазіргі уақытта қысқа мерзім ішінде толықтай зерттеп шығу мүмкін емес. Дегенмен де жер атауларына байланысты белгілі кейбір мәліметтерге тоқталып өтейік. Жалпы, солтүстік өңірдегі жер атауларын патшалық Ресей отарлық тәсілдермен үнемі өзгертіп отырса, ал Кеңес дәуірінде елдімекендердің қазақша атауларын тез арада интернационалдандыру саясаты бір кезде дәстүрге айналған болатын. Қоғамдық формация жағынан екеуі екі әлем болса да, империялық отарлау тәсілдері ұқсас, сабақтастық байланысы жетерліктей болғаны ақиқат. Кеңестік дәуірде патшалық кезеңдегі әкімшілік бөліністерде кеңестік саясатқа сай жаңаша атау керек деген желеумен бұрынғы губерниялар облыстарға, үйездер округтерге, кейіннен аудандарға бөлініп нәтижесінде байырғы жер атаулары күрт бұмаланып адам танымастай өзгерді. Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің 1921 жылғы 17 қаңтардағы қаулысымен бұрынғы Омбы губерниясының төрт үйезі негізінде кеңестік Ақмола губерниясы құрылды. Олар: Ақмола үйезі – 75 болыс ел, Атбасар үйезі – 51 болыс ел, Көкшетау үйезі – 63 болыс ел және Петропавловск үйезі 44 болыс ел болды. 1928 жылға дейін өмір сүрген Ақмола губерниясының сол кездегі орталығы еліміздің ең солтүстік өңірінде орналасқан Петропавл қаласы болған еді. Осы үрдіске сай 1932 жылы Қарағанды облысы құрылғанда да облыс орталығы Петропавл қаласы болып қалды. 1936 жылы 29 шілдеде ВЦИК Президиумының Қаулысымен орталығы Петропавл қаласы болған Қарағанды облысынан Солтүстік Қазақстан облысы бөлініп, орталықтары Қарағанды және Петропавл қалалары болды. Солтүстік Қазақстанның кеңестік дәуірдегі қазіргі тарихы осы кезеңнен бастау алады. Еліміздің Солтүстік және Орталық бөлігіндегі территориялық бөліністер мұнымен шектеліп қалған жоқ. 1939 жылы Солтүстік Қазақстан облысынан Ақмола облысы, ал 1944 жылы Көкшетау облыстары бөлініп шығып өз алдына дербес облыстарға айналды. 1928 жылы ұйымдастырылған Айыртау ауданы Қызылжар (Петропавл) округінің, 1932 жылы Қарағанды облысының, 1936 жылы Солтүстік Қазақстан облысының құрамында болды. 1944 жылы жаңа құрылған Көкшетау облысының құрамында, 1997 жылдың мамырында Арықбалық ауданын қосып қайта Солтүстік Қазақстан облысының құрамына енді [1, 9].

Ел аузындағы мәліметтер бойынша «Орловка» селосы, 1911 жыл жаз мезгілінде Ресейден қоныс аударғандар келген кезде бүркіттер көп болғандықтан, село атауы «Орловка» аталған екен. «Қарақамыс» ауылы қамысы көп көл жағасында орналасқандықтан Қарақамыс атауын алған. «Казанка» елдімекеніне 1893 жылы Бульмен уезі, Самара губерниясынан жеті шоқынды татарлар отбасы көшіп келіп, «Балапан» учаскесіне қоныстанады, учаскенің атауын «Казанское» деп қойған. 1895 жылы император Александр III мен жергілікті қоғам мүшелерінің қаражатына мектеп салынған.

1899 жылы қазына қаражатына шіркеу салғынған. 1928 жылы коллективтендіру кезінде бұл жер «Завет Ильича» колхозы болып, ал 1955 жылы елді мекен атауы қайта өзгеріп, «Казанка» селосы атанған. «Карасевка» ауылы маңындағы «Жалтыр көл» елді мекеніне 1908 жылы қоныс аударушылар келіп, атауын өзгерткен. Ауыл маңында «Қарасу» атты көл болған. Ауыл аты ертеректе көлдің атымен аталған. Кейін қазақ жеріне қоныс аударған орыс шаруалары «Қарасу» атауын бұрмалап өздерінше «Карасевка» атап кеткен.

Саумалкөл ауылының атауы осы аймақтың географиялық ерекшелігіне байланысты қалыптасқан. Суының түсі ақшыл, дәмі қышқыл көл мағынасында. Соған байланысты «Саумалкөл» топонимі пайда болған. XVIII-XIX ғғ. осы жерде Саумалкөл (Сажанкөл) елді мекен болған. 1866 жылы бұл жерге Ресейден келген қоныс аударушылар жергілікті жер атауын «Кривоозерное» деп атап кеткен. Ал кейбір ресми деректерде «Кривоозерное» селосы 1890 жылдан құрылған деген мәліметтер де кездеседі. Кеңес дәуірінде «Кривоозерное» селосы 1923 жылы «Володаровское» болып өзгерді. Дерек бойынша В. Володарский (шын есімі Моисей Маркович Гольдштейн) Ресей революциялық қозғалысының қайраткері. Володарское селосы ҚР Жоғарғы Кеңес Президиумының 1993 жылғы 04.05. №2189-Х-2 Қаулысымен «Саумалкөл» аулы болып өзгертілді [10, 327-328].

Көне Құмтөккен ауылы бір кездері Қызыләскер ауылы деген атауға да ие болған. Жердің астында ақшыл құм көп болғандықтан, елді мекеннің атауын бұған дейін жергілікті халық Құмтөккен атаған екен. 1941 жылыдың желтоқсан айында аядай ғана бір ауылдан 50 адам әскерге алынғандықтан, сол жылдан бастап «Құмтөккен» ауылы «Қызыләскер» ауылы атанып кеткен [4,18]. Солтүстік Қазақстан облысының әкімдігі мен облыстық мәслихаттың 2008 жылғы 5 маусымдағы бірлескен қаулысы және шешімімен Құмтөккен деген тарихи атауы қайтарылды.

1848 жылы қазіргі Нижний бурлук селосы маңында Үлкен Бабық ауылы болған. Ауыл Бабық байдың атымен аталған. Сол жерден ағып жатқан өзен Бабық борлық, ал төменгі ағысындағы село күні бүгінге дейін Нижний (Төменгі борлық) бурлук атауымен келе жатыр. 1895 жылы «Сасықбек» елді мекеніне табан тіреген қоныс аударушылар келіп, Борлық өзенінің маңынан тұрғызылған елді мекен атауын бастап келген адамның атымен «Кириловка» атап кеткен. 1905 жылы Харьков және Полтава губерниясынан кара шекпенділер көшіп келіп олар өзенге қарсы тұрған үлкен тас маңына қоныстанып село атауын «Каменный брод» деп атап кеткен. Өзеннің қарсы бетіне өту үшін олар тасты өткел пайдаланып, сол себепті «Тасты өткел» - «Каменный брод» топонимі пайда болған. Ол 1962-1996 жылдары «Кутузовский» совхозының орталығы болды. 1962 жылы «Тайынша» елді мекені «Новосухотино» селосымен бірігіп, «Красноармейск» қаласы болды. Ал, Тайынша жәрмеңкесі бүкіл Қызылжар, Көкшетау уездерінің жерұйығы болғаны тарихқа белгілі. Солтүстік Қазақстан облысының Бейнетқор, Қостанай облысының Меңдіқара, Қарабалық, Ұзынкөл аудандары сол саясаттың құрбандары болды [11,2]. Мінеки, Кеңестік дәуірге жалғасқан империялық саясат салдары күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Бұл тізімдерді осылайша жалғастыра берсек бір кітапқа жүк болар еді. Тәуелсіздік алғанымызға отыз жылдан асса да күні бүгінге дейін арыла алмай келеміз. Ел - жер тарихын жете білмей, байыпты көзқарас танытпаудың ақыры жергілікті халықтың жапа шегуіне әкеліп соқтырады. Қалыптасқан тарихи пайымдауларды ескермей әкімшілік - әміршілдік басқару жүйе салдарынан соңғы отыз жылда Қазақстан өңірі негізсіз әкімшілік бөліністерге ұшырады. Әсіресе, онсыз да ушығып тұрған солтүстік аймағымыз адам танымастай күйге түсті. Көптеген ауылдарымыз иесіз қалды. Маңызы бар мектеп, аурухана, почта, мәдениет үйі секілді нысандар жабылды. Өткен ғасырдың елуінші жылдарындағы қазақ ауылдарына байланысты жағыдайлар қайталанып көптеген елді мекендер «болашағы жоқ ауылдар» санатына жатқызылып «жапандағы жалғыз үйге» айналды. Ауылдарымыз назардан тыс қалғандықтан, ауылдағы тұрғындар ауа көшіп, ол аймақтар бос қалды. Жастар жұмыссыз қалып, орта буын өкілдері қалаларға қарай бет алып, ауылдарда тек ата қонысын қимаған қарт адамдар ғана қалды. Мәселен, бұрынғы «Қопа» кейінгі «Политотдел» (1950-1960 жылдар аралығы) ауылында қазір бар жоғы үш-ақ үй қалған. Жасы тоқсанның жуан ортасына келсе де көшкен елдің жұртында Аюлов Зікірияұлы Әділбай ақсақал жеке үй болып отырған екі баласымен көшпей қалған. Әдекеңнің айтуы бойынша бұл ауыл 1921-1936 жылдар аралығында «Молотов» атындағы коммуна болып құрылған, ал жетпісінші жылдары ауылда үй саны жетпістен асып бастауыш мектебі, дүкені және конторы мен клубы да болған екен.

Ел тарихын айтудан жалықпайтын Әділбай қария мен осы жолдардың авторы.

Осы жағыдайларға нақты көз жеткізу үшін біз биылғы жаз айында өз тарапымыздан арнайы мақсатпен жолға шығып біраз ауылдарды аралап шыққан едік. Оқырмандарға осы сапар барысында өзіміз куә болған қолымызға тиген кейбір деректерді көпшілік назарына ұсынуды жөн көрдік. Мәселен, «Шүкірлік» ауылында елу шақты ғана үй қалған, ал тоғыз жылдық шағын мектепте 27 бала ғана оқиды екен. «Высокое» (бұрынғы атауы «Шаңғал» болған дейді жергілікті тұрғындар) ауылында қалғаны 25 үй, мектебі 6-7 жыл бұрын жабылған екен. Сол ауылға таяу орналасқан «Елтай» ауылы да осындай күйде, мектеп жоқ. Сол сияқты «Горное» селосында да елу шақты үй қалған, мектебі жоқ болғандықтан балалар бұрын аудан орталығы болған «Арықбалық» кентіне қатынап оқиды. «Верзний Бурлук» селосында 80 үй, бастауыш мектеп қана жұмыс істейді. «Ақанбұрлық» ауылында да мектеп жоқ, балалар интернатта жатып оқиды. «Карсаковка» ауылында да елу шақты үй, бұрын бастауыш мектебі болған екен, қазір ол да жабылған. «Целинное» ауылы, елу шақты үй, бастауыш мектебінде 11 бала ғана оқиды. «Мұқыр» ауылы, үй саны жиырмаға жетер-жетпес қана, мектебі жоқ. «Әлжан» ауылында да елу шақты үй бар. Тоғыз жылдық мектепте кейбір сыныптарда бала жоқ, ауыл тұрғындары бастауыш мектеп деңгейіне түсіп қала ма деп қауіптеніп отыр. Бір кездері «Таң нұры» деген атпен белгілі, қазіргі «Заря» ауылында негізінен орыс пен неміс ұлты мекен еткен. Ауылда 23 бала болса да мектеп жоқ, балалар Лобанова селосына автобуспен барып-келіп оқып жүр. «Орловка» селосында да елу шақты үй қалған. Бұрын тоғызжылдық, кейіннен бастауыш мектебі болған. Осылайша бұл тізімдерді жалғастыра берсек бір кездер сексенге тарта отбасы тұрған «Егіндіағаш» ауылында қазіргі уақытта небары жиырмашақты, ал «Междуозерное» кетінде небары 15 шақты ғана үй қалған екен. Сондай ақ, бір кездері совхоз орталығы болып берекесі мен мерекесі жарасып, қызу тірлігі толастамаған ауылдардың базары тарқап жартысы көшіп кеткен. Соның ішінде Кеңес дәуірінде мектебінде үш жүзге тарта бала оқыған толықтай қазақтар тұратын «Дәуқара» ауылында қазіргі уақытта бар болғаны 70-ке тарта үй қалған. «Светлыйда» (ел аузындағы мәліметтерге сенсек тыңға дейін «Жарқын-Жаркент» ауылы атанса керек) – 80 үй бар болса, ауылдағы «Целина» негізгі мектебінде небары 19 бала ғана оқиды екен. Бұрын жүзге тарта отбасы мекендеген «Қарақамыс» ауылында - 55 үй, аты «Үкілі Ыбырай» ауылы болып өзгерген бұрынғы «Өскен» ауылында – 45 үй, ауылдағы тоғызжылдық негізгі мектепте 29 оқушы, көршілес «Құмтөккен» ауылында 63 үйде болса, ондағы орта мектепте 51 бала оқиды. «Қарлықөл» (бұрынғы «Пахар») ауылында небары 60 үй болса, ауылдағы тоғызжылдық негізгі мектепте небары 24 бала ғана оқиды екен (бір ескертеріміз бұл ауылдар негізінен бұрын Көкшетау облысы құрамында болған). Бұл тізімді әрі қарай жалғастыра беруге де болар еді, бірақ ол біздің басты мақсатымызға болмағандықтан толықтай қамти алмадық. Негізінен үкімет тәрпынан осы бағытта (демографиялық, этнографиялық, топонимикалық және т.б.) жұмыстар жүргізуге ниет болса тек теріскей аймақтың өзіне арнайы кәсіби ғалым мамандар тарта отырып экспедициялық жолмен толықтай зерттеп шығуға болар еді.

Тек орны ғана қалған көшкен ауылдардың жұртында Кеңес дәуірін еске түсіретін мындай ескерткіш белгілер әлі тұр

Ақансері ауылында ауыл түгілі аудан орталығынына көрік берер заманауи жобамемен салынып кәдеге жарамай қалған құрылыс нысандарының бүгінгі көрінісі осындай.

Қорыта айтқанда, біздің отаршылдық тарихымыз, отарланған тарихымыз әлі күнге дейін толық жазылып болған жоқ. Инаугурациядан кейін мемлекет басшысы іске пындап кіріскен сыңайлы. Ұлықтау салтанатынан кейін жаңадан сайланған Президентіміздің бірінші қолға алған жарлығы ауылға арналды: «Бүгінде Қазақстан халқының 40 пайызға жуығы ауылда тұрады. «Ауыл-ел бесігі» деп халқымыз бекер айтқан жоқ. Сол үшін мен бүгін ауылды дамыту мәселесі туралы Жарлыққа қол қоямын. Осы құжат арқылы үкіметке ауылды дамытудың бес жылға арналған нақты жоспарын

әзірледі тапсырамын. Бұл менің жаңа президенттік мерзімдегі бірінші Жарлығым болады, - деген мемлекет басшысының жаңа қадамынан күтер үмітіміз мол [12].

Әдебиеттер тізімі

- «Қызылжар елі - Жемчужина Севера». - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2007. – 496 с.
Збутәлиев Н. Сегіз сері - Алматы: «Жалын», 1991. -170 б.
Қарин Ғани. Бекет Тұрғараев және Қожаберген жырау //Қазақ әдебиеті. 16 желтоқсан, 2022 жыл. №50.
Оразалин Жетпісбай Ахметжанұлы. Өмір - дерек. Алматы: «Астана Медиа Пресс», – 2022. – 344 б.
Мұсатай Ғалым. Қарауыл шежіресінің деректері. - Көкшетау, 2018. -524 б.
Хрестоматия по истории Казахстана. 1890-1945 гг. (Составители Козыбаев И.М., Козыбаев М.К.). – Алматы: Атамұра-Казахстан, 1994. – с. 256.
Әсіп С. Қатерлі дерт, қалжыраған халық.-Алматы: Қазақстан. 1998.-336 б.
Журнал «Красный Казахстан». 1926. №4.
Адамбаев Балтабай. Тархан-батырлар //Жұлдыз. №4, 1979.
Северо-Казахстанская область. Энциклопедия. – Алматы, 2004. 430 с.
Қадырқұл Нарымбаев. Топонимикалық өзгерістер - тарихқа қайта оралу//Жас Алаш, 15 ноябрь, 1988 жыл.
Қ.К.ТоқаевтыңҚазақстан халқына жолдауы. Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекеліқоғам//«Жас Алаш», 29 қараша, 2022 жыл. №95 <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416>

D. Eskekbayev

FROM THE HISTORY OF TOPONYMIC NAMES OF KYZYLZHAR AND KOKSHE REGIONS

The article highlights topical issues related to geographical names in the Kyzylzhar and Koksha-northern regions of the country. Geographical names associated with the history of the region, which formed the state origins of the Kazakh people back in the Saka times, especially since the middle of the XIX century, were subjected to drastic toponymic changes by Russia during the tsarist period, and then in the Soviet era of the XX century during the period of further colonization, were scientifically studied and presented for public discussion in the form of cognitive a journalistic article.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ПЕРЕХОДА К ОСЕДЛОСТИ КАЗАХОВ В СВЯЗИ С МОДЕРНИЗАЦИОННЫМИ ПРОЦЕССАМИ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ

Проблема процесса оседания кочевых народов интересовала исследователей в дореволюционный период. Ученые по-разному оценивали переход, к полuosедлости учитывая все факторы: эффективность, прогрессивность и рациональность перехода и его последствия. Существовало четыре концептуальных подхода к проблеме: POSSИБИЛИСТСКИЙ, геодетерминистский, эволюционный и стадиальный (к цивилизационные изменения). Одной из актуальных проблем в истории кочевниковедения является процесс перехода номадов к оседлости, трансформация их жизни и быта, связанная с изменениями общественно-экономических отношений.

Проблема трансформации кочевого скотоводства казахов находит свое отражение, хотя и фрагментарное, в дореволюционной русской литературе, начиная с конца XVIII в. в исследованиях П.С. Палласа (1776-1777), И.Г. Георги (1799), И.П. Фалька и др. В последней четверти XVIII в. российскими учеными С.Е. Десницким и И.А. Третьяковым была сделана попытка теоретически обосновать трансформационные процессы в Казахстане в пользу оседания (Десницкий, 1990; Третьяков, 1990).

Из дореволюционных исследователей сторонниками геодетерминизма были А.И. Левшин (Левшин, 1996), М.И. Красовский (Красовский, 2007), Л. Мейер (Мейер, 2007), А.Л. Трегубов (Трегубов, 1910), Ф. Щербин (Щербин, 1905), В.А. Тресвятский (Тресвятский, 1917), Н.М. Ядринцев (Ядринцев, 1892), П.М. Головачев (Головачев, 1902), И.А. Третьяков (Третьяков, 1990), С.Е. Десницкий (Десницкий, 1990) и др. К группе POSSИБИЛИСТОВ можно отнести В. Островского (Островский, 2007) и А.Н. Букейханова (Букейханов, 2007), к эволюционистам И.Г. Георги (Георги, 1776), В.В. Радлова (Радлов, 1989), А.Н. Байгурсьнова (Байгурсьнов, 1998), М. Дулатова (Дулатов, 1995), Р. Марсекова (Мэрсеков, 1998), А. Бекимова (Бекимов, 1998), А. Жанталипа (Жанталип, 1995) и др., а к цивилизационной М. Сералина (Сералин, 1995), К. Сулейменова (Сулейменов, 1995), М. Жалпакова (Жалпаков, 1995) и др.

Концептуальные проблемы, поднятые исследователями в конце XIX – начале XX вв. и дальнейшее изучение развития скотоводства и седентаризации ученые все больше склонялись к POSSИБИЛИСТСКИМ тенденциям во взглядах, считая важным шагом перевести кочевников к оседлости с модернизацией социальной структуры.

Более информативны и основательны в этом отношении работы русских ученых конца XIX – начала XX вв. В отличие от работ конца XVIII века, носящих чисто описательный характер, в исследованиях более позднего времени можно проследить моменты теоретического анализа, в частности, выяснение причин перехода кочевников к частичной оседлости. При этом одни ученые опирались на природно-климатические особенности региона, другие считали, что историческое развитие кочевников не зависело от природно-климатического фактора.

Существовало несколько точек зрения по поводу трансформации хозяйства и перевода кочевников сначала к полuosедлости, а позже и к оседлости.

Первый, крайне геодетерминистический, взгляд основывался на том, что кочевники зависимы от природно-климатических условий, и процесс перевода кочевников к оседлости, не учитывающий условий окружающей среды и хозяйственной потребности кочевников, не приведет к модернизации и улучшению.

Второй, POSSИБИЛИСТСКИЙ, подход, исходил из того, что кочевое общество живет по своим законам, вне зависимости от природно-климатических законов, и поэтому предполагал главным критерием для улучшения условий жизни для кочевого населения как альтернативы земледелие. Главным мотивом сторонников POSSИБИЛИСТСКОГО подхода против кочевого хозяйства было отрицательное воздействие кочевников на экосистему, что, в свою очередь, приводит к опустыниванию территорий.

Третий подход эволюционный, подразумевал постепенный естественный переход кочевников к оседлости.

Проблема эволюции традиционного хозяйства и ее модернизации стала освещаться в журнале «Айкап» (Айкап, 1995) и газете «Казах» (Қазақ газеті, 1998), причем среди авторов были как сторонники модернизации традиционного скотоводческого хозяйства, так и ее противники.

А. Байтурсынов (Байтурсынов, 1998), М. Дулатов (Дулатов, 1995), Р. Марсеков (Мәрсеков, 1998), А. Бекимов (Бекимов, 1998) и А. Жанталин (Жанталин, 1995) поддерживали идеи о необходимости постепенного перехода к оседлости и считали наиболее целесообразным животноводческую направленность сельского хозяйства.

О пользе перехода к оседлости в Казахстане писали М. Сералин (Сералин, 1995), К. Сулейменов (Сулейменов, 1995), М. Жалпаков (Жалпаков, 1995), они опирались на теорию стадий, полагая, что переход к земледелию приведет к цивилизационным изменениям.

В дореволюционных трудах были заложены теоретико-концептуальные основы для дальнейших развития проблем, трансформационных процессов в кочевом хозяйстве. Среди исследователей были как сторонники седентаризации (поссибилисты, приверженцы цивилизации), так и противники (геодетерминисты и эволюционисты), считавшие, что наиболее продуктивным хозяйством является скотоводство в Казахстане.

Вопросы оседания кочевого общества, рассмотренные учеными в конце XIX – начале XX вв. среди исследователей все больше стали преобладать поссибилистские взгляды. По утверждению большинства ученых, седентаризация один из важных этапов для модернизации кочевых народов империи. Опираясь на негативное воздействие кочевого образа жизни на экосистему степей, то есть опустынивание территорий разрабатывались крайне поссибилистские взгляды среди ученых. Однако, несмотря на это, среди ученых оставались сторонники геодетерминизма.

А.Н. Байтурсынов понимал, что казахам нужно приспособиться к капиталистическим условиям рынка и старался просветить казахский народ. Трансформационные процессы в хозяйственной деятельности не могли происходить отрывочно. По мнению А.Н. Байтурсынова переход к оседлости – это длительный эволюционный процесс, который протекает веками и тысячелетиями (Байтурсынов, 1998). В публикации «Об изменении хозяйства» автор отстаивал эволюционные пути перехода к оседлости, а не насаждение ее властями, полагая, что для этого администрации нужно создать подходящие условия: подобрать территории, благоприятные для земледелия, опираясь на природно-климатические данные, население должно иметь навыки обработки земли.

М. Дулатов, являясь сторонником обусловленности скотоводческого хозяйства в регионе природно-климатической средой, считал, что земли Казахстана не приспособлены к земледелию, условия в регионе пригодны лишь для скотоводства. Если культивировать земледелие, произойдет истощение почвы, а для их восстановления понадобится 20-25 лет (Дулатов, 1995, 84-85 бб.).

На рубеже XIX - начала XX вв. русские исследователи, такие как Н.М. Ядринцев (Ядринцев, 1892), П. Головачев (Головачев, 1902), А.А. Кауфман (Кауфман, 1903; 1908), П.П. Румянцев (Румянцев, 1905; 1910), И. Аничков (Аничков, 1902), О.А. Шкапский (Шкапский, 1906) положили начало анализу трансформационных процессов в кочевом казахском обществе в составе Российской империи.

Таким образом, традиционное хозяйство казахов постепенно претерпевает изменения, сложенные веками методы ведения кочевого скотоводства, приспособленные к природно-климатическим условиям Казахстана, трансформируются, это мы отчетливо видим по анализу дореволюционных исследований. Царское правительство, проводя в казахской степи реформы, приводит к тому, что коренное население начинает приспосабливаться к новой системе управления, которое отразилось на социальной структуре казахского общества. Отчуждение казахов от своих земель в пользу государства, строительство военных линий, дефицит зимних пастбищ, зачатки развития рыночных отношений в степи постепенно рушат устоявшиеся традиционные устои казахов.

Иными словами, установление окончательной верховной власти царизма в Казахстане, изъятие земель, лучших пастбищных угодий, летовок и зимовок усугубляло положение полноценного кочевого хозяйства, нанося не только серьезный ущерб скотоводству края, но и всей традиционной системе жизнеобеспечения казахов, ставя его в узкие рамки нормального существования.

Вопросы оседания кочевого общества, рассмотренные учеными в конце XIX – начале XX вв. среди исследователей все больше стали преобладать поссибилистские взгляды. По утверждению большинства ученых, седентаризация один из важных этапов для модернизации кочевых народов империи. Опираясь на негативное воздействие кочевого образа жизни на экосистему степей, то есть опустынивание территорий разрабатывались крайне поссибилистские взгляды среди ученых. Однако, несмотря на это, среди ученых оставались сторонники геодетерминизма.

Исследователь В.В. Радлов относился к геодетерминистам по своим воззрениям и считал, что если кочевники перейдут к оседлости это приведет к упадку. Он понимал, что не нужно вмешиваться

в жизнь номадов «дальнейшее развитие отношений и форм существования, несомненно, должно происходить в степях само собой». В.В. Радлов по нашему мнению этим хотел высказать идею, что оседание должно происходить естественным путем (Радлов, 1989).

В.В. Бартольд высказывал схожую точку зрения с В.В. Радловым и заключал: «Как ни велик был вред, причиненный народу насильственным, неумелым и непосредственным вмешательством в его жизнь, едва ли однако, непригодность отдельных местностей для земледелия исключают возможность перехода от кочевой жизни к усовершенствованному скотоводству, вполне совместимому с установлением мирных условий жизни и усвоением европейской культуры» (Бартольд, 1919, С. 164-189).

Концептуальные проблемы, поднятые в основном исследователями конца XIX – начала XX вв. и дальнейшее изучение развития скотоводства и седентаризации ученые все больше склонялись к POSSИБИЛИСТСКИМ тенденциям во взглядах, но считали важным шагом перевести кочевников к оседлости с модернизацией социальной структуры. Ученые конца XIX – начала XX вв. на основе анализа сведений, собранных предшественниками и сопоставляя свои данные, опираясь на социально-политические институты, историю номадов была сделана попытка концептуально раскрыть особенности истории кочевого общества. К началу XX века был собран большой объем историко-этнографического материала о кочевниках, который нужно было осмыслить и теоретически обобщить.

Список литературы

- Аничков И. Упадок народного хозяйства в киргизских степях// Русская мысль. 1902. №5. С.50-73.
Айқап. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 1995. 368 б.
Байтурсынов А.Н. Шаруашылық өзгерісі // Қазақ газеті. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. Б.244 - 264.
Бартольд В.В. Памяти В.В. Радлова. 1837–1918// Известия Русского географического общества, 1919. Т.54. Вып.1. С. 164-189.
Бекимов А. Қазақ халқы жайынан. // Айқап. Алматы, 1995. 94 б.
Букейханов А.Н. Казахи: историко-этнографические труды. Изд. 2-е, доп. Астана: Алтын кітап, 2007. Т.14. 303 с.
Георги И.Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов так же их житейских обрядов, веры, обыкновений, жилищ, одежды и прочих достопамятностей. О народах татарского племени. Переведено с немецкого. Печатано в СПб, 1776. Ч. 2.188 с.
Грайворонский В.В. Проблема перехода кочевников на оседлость в советской и монгольской литературе// Страны Дальнего Востока и Юго-Восточной Азии (Вопросы истории и экономики)/ Отв.ред.И.С. Казакевич. М.: Наука, 1970. С.13-24.
Грайворонский В.В. От кочевого образа жизни: на опыте МНР. М.: Наука, 1979. 179 с.
Головачев П.М. Сибирь: природа, люди, жизнь. М.: Изд-во Ю.И. Базановой, 1902. 288 с.
Десницкий С.Е. Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имущества в разных состояниях общежития // Русская философия второй половины XVIII века. Хрестоматия. Свердловск: изд-во Уральского университета, 1990. С. 59-73
Дулатов М. Көшіп жүру керек деушілердің пікірі // Айқап. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. Б.84 – 85.
Жанталин А. Күнелтуіміз турасында. // Айқап. Алматы, 1995.- Б.98-100.
Жалпақов М. Қазақтардың отырықшы туралы // Айқап. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. Б. 173-175.
Красовский М.И. Образ жизни казахов степных округов. Изд. 2-е, доп. Астана: Алтын кітап, 2007. Т.12. 287 с.
Қазақ газеті. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.560 б.
Кауфман А.А. Русская община в процессе ее зарождения и роста. М.: Тип-я т-ва И.Д. Сытина, 1908. 456 с.
Кауфман А.А. К вопросу о русской колонизации Уральской области: отчет чл. Ученой комиссии М.З. и Г.И. А.А. Кауфмана по командировке летом 1903 г. СПб: тип. В.О. Киршбаума, 1903. Ч.1. 78 с.
Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). Алматы: Санат, 1996. 656 с.
Мәрсеков Р. Ата қонысынан айырылған қазақ жайы. // Қазақ газеті. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. 54б.
Мейер Л. Казахская степь Оренбургского ведомства. Изд. 2-е, доп. Астана: Алтын кітап, 2007. Т. 17. 193 с.
Островский В. Киргиз – земледелец. 1897, №70. 25 сентября. С. 287 // Туркестанские ведомости – этнографические рассказы. Изд. 2-е, доп. Астана: Алтын кітап, 2007. Т. 44. 299 с.
Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника/ В.В. Радлов. М.: Наука, 1989.749 с.
Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. СПб., 1910. 66 с.
Румянцев П.П. Социальное строение киргизского народа в прошлом и настоящем // Вопросы колонизации. 1905. №5. С. 79-137.
Сералин М. Отырықшы болған қазақтар туралы // Айқап. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. Б. 415-419.
Сулейменов К. Отырықшы болу турасында // Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. Б.366-369.
Трегубов А.Л. Переселенческое дело в Семипалатинской и Семиреченской областях. СПб, 1910. 78 с.
Третьяков А.И. Рассуждение о причине изобилия и медлительного обогащения государства // Русская философия второй половины XVIII века. Хрестоматия. Свердловск: изд-во Уральского университета, 1990. С.76-82.
Тресвятский В.А. Материалы по земельному вопросу в Азиатской России. Степной край. Составитель В.А. Тресвятский. Пг., 1917. Вып.1. 135 с.

Шкапский О.А. Переселенцы-Самовольцы и аграрный вопрос в Семиреченской области (Отчет чиновника по сельскохозяйственной и оброчной частям при Сыр-Дарьинском Областном Правлении О.А. Шкапского по командировки осенью 1904 г. в Семиреченскую область). СПб.: Издание Переселенческого Управления, 1906. 198 с.

Щербина Ф.А. Киргизская народность в местах крестьянских переселений // На Сибирские темы / под ред. М.Н. Соболева. СПб., 1905. С. 174.

Ядринцев Н.М. Сибирь как колония в географическом, этнографическом и историческом отношениях. СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1892. 720 с.

A.A. Imanbekova

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF THE TRANSITION TO THE SETTLEMENT OF KAZAKHS IN CONNECTION WITH THE MODERNIZATION PROCESSES IN THE KAZAKH STEPPE

The article discusses the theoretical and methodological foundations of the process of settling of nomadic Kazakhs in the pre-revolutionary period. Researchers evaluated the transition to semi-settlement in different ways, taking into account all factors: the effectiveness, progressiveness and rationality of the transition and its consequences. The author identifies four conceptual approaches to the problem of subsistence: possibilistic, geodeterministic, evolutionary and stadial (to civilizational changes). One of the urgent problems in the history of nomadic studies is the process of nomads' transition to settlement, the transformation of their life and way of life associated with changes in socio-economic relations.

The problem of transformation of the traditional economic activity of the Kazakhs unites into a set of issues, the resolution of which is important and relevant for modern Kazakh ethnological science and Kazakh society as a whole. The transformation of cattle breeding is an integral part of the main problems in historical and ethnographic works. Based on the analysis of scientific works of pre-revolutionary researchers, it is possible to identify the main transformational trends in the traditional economy of the Kazakhs.

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТҰСЫНДАҒЫ «ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АНТРОПОЛОГИЯ» МАМАНДЫҒЫ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ БАҒЫТТАРЫ МЕН ҒЫЛЫМИ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Тәуелсіз Қазақстан тұсындағы ғылым тарихымызды ұлттық мүдде мен еліміздің ізгілікке, елдікке ұмтылуының үздіксіз үдерісі, өткені мен бүгінінің сабақтасып, астасып халық жадында жанаруы тұрғысынан қарастыруды талап етеді. Әсіресе Қазақстан халықтарының тарихы мен мәдениетін, этносаяси, этномәдени, әлеуметтік-демографиялық тенденцияларын ғылыми кешенді түрде біртұтас зерттеу отандық этнология ғылымының маңызды міндеттерінің бірі.

Этнология – халықтану жөніндегі ғылым екендігі белгілі. Оның өзекті мәселелерінің бірі ұлттың мәні мен табиғаты, қоғамдағы этникалық және жалпыазаматтық мәселелер. Этнологияның зерттеу нысанына этностың шығу тегі мен этникалық тарихы, тұрмысы мен мәдениетіндегі ерекшеліктер ғана ембейді, сондай ақ, этникалық үдерістермен байланысты этносаралық, этнотілдік, этноконфессионалдық қатынастар, халықтар арасындағы мәдени өзара ықпалдастық, мәселелермен қатар этноәлеуметтік, этносаяси, этнопсихологиялық, т.б. аспектілер де қамтылады. Сондықтан да қай елде болмасын халықтың туу, өсу, өну не халық ретінде жоғалып кету мүмкіндігін этникалық және этномәдени үдерістерді саралай отырып зерттейтін этнолог ғалымдарға қажеттілік мемлекеттік деңгейде сұранысқа ие.

Еліміз тәуелсіздігін алған алғашқы жылдары осындай қажеттілікті Қазақстан республикасы да сезінді. Оның үстіне Қазақстан республикасының озық елдер қатарына қосылудағы маңызды тетіктердің бірі маман кадрлар дайындау еді. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі т.ғ.д. профессор Ә.Т. Төлеубаевтың ұсынысымен алғаш рет 1991 жылы «Археология және этнология» мамандығы ашылды. Қазақстан республикасы Білім және Ғылым Министрлігі мемлекеттік тапсырыспен грант бөлініп, нәтижеде толыққанды «археолог», «этнолог» мамандар дайындала бастады. Сол алғашқы түлектердің арасынан алды ғылым докторлары мен ғылым кандидаттары шықты (Д.С. Байқонақов, М.Қ. Егизбаева, Ғ.Т. Бексейтов, т.б). Олар бүгінде кафедраның белді мамандары.

Республикадағы Жоғары оқу орындарының арасында жалғыз әрі «археолог», «этнолог» мамандардың шоғырланған бірден-бір білім беру мекемесі де осы Тарих факультетіндегі Археология, этнология және музеология кафедрасы еді. Этнолог мамандар дайындауда тәуелсіздіктің бас кезінде елімізге белгілі этнология ғылымының майталмандары, т.ғ.д. профессорлар: У.Х. Шәлекенов, Ә.Т. Төлеубаев, келісім шартпен Х. А. Арғынбаев, антрополог О.И. Смағұлов, олардың ізімен т.ғ.д. Б.К. Қалшабаева, А.Б. Қалыш, т.ғ.к., доценттер: С.П. Кульсариева, Д.Б. Ескекбаев, Е.М. Тұрғынбаев, т.б. дәріс берді. Кафедраның «этнолог» мамандар дайындау аясының кеңеюіне байланысты, мамандар қатарын белгілі этнограф т.ғ.к. С.Х. Шалғынбаева, т.ғ.к., профессор Т.Е. Қартаева, өзіміздің шәкірттер арасынан ғылым кандидаттары: М.Е.Егізбаева, Қ. Баудиярова, Г. Мейрмановалар толықтырды.

Тәуелсіздігіміздің 30 жылдығы қарсаңында мамандар дайындауда, Білім беру бағдарламаларын жасауда көп өзгерістермен қатар жетістіктерге қол жеткіздік. Археология, этнология және музеология кафедрасы аясында «5B020800-Археология және этнология», «6M020800-Археология және этнология», «8D020800-Археология және этнология», мамандықтарының мемлекеттік стандарттары жасалынып, республиканың ЖОО арасында осы саладағы мамандар дайындаудың бірден-бір жетекшісі болды. Ал, қазіргі кезеңде бірнеше жаңа Білім беру бағдарламалары дайындалып, «этнолог» және «антрополог» мамандықтары тереңдете оқытылып, маман дайындау 3 сатыда «6B2211-Этнология және антропология» (бакалавриат), «7M02220-Этнология және антропология» (магистратура), «8D02211-Этнология және антропология» (докторантура) деңгейлері негізінде жүзеге асырылады.

«Этнология және антропология» және «Музей ісі және ескерткіштерді қорғау» мамандығындағы Білім алушылардың практикалық қолданысына «Этнография» оқу-әдістемелік музейі, «Камералдық өңдеу» лабораториясы пайдалануға берілген. Бакалавр деңгейіндегі студенттердің өндірістік тәжірибелері қаражаттың мүмкіндігіне орай далалық этнографиялық материалдар жинауға машықтану мақсатында облыс, аудандарда халық арасынан этнографиялық, этносоциологиялық сұрақнамалар негізінде деректер жинайды. Магистратура, докторантура бағытында білім алушылар еліміздің белді

ғылыми зерттеу институттары мен мәдениет мекемелерінде, атап айтқанда Ә. Марғұлан атындағы Археология институтында, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында, ҚР Орталық музейінде, қалалық акиматтың әкімшіліктерінде тәжірибеден өтумен қатар, мемлекет тарапынан қаржыландыруға байланысты шетелдік ғылыми ортадан да тағылымнамадан өтеді.

Этнология саласында маманданушылардың терең білім алып, кәсіби маман болып қалыптасуында кафедраның этнолог мамандары аянбай еңбек етуде. Этнология ғылымына қатысты көптеген еңбектер мен оқулықтар, оқу құралдары жазылды. Кафедраның құрметті профессоры У.Х.Шалекенов қазақ тарихына жаңа көзқараспен, тұжырымдамаларын мына еңбектерінде айшықтады: «Түріктердің отырықшы өркениеті (2003)», «История и этнология народов Амударьи и Сырдарии в XVIII – XX вв (2009)» ; «Қазақ өркениеті(2009)», «Әлем халықтарының этнографиясы (1994)», т.б. Бұл еңбектерінде зерттеуші тарихымыздың ақтаңдақтарына, соның ішінде көшпенділер концепциясына жаңа тұрғыдан қарап, Орталық Азия түріктері ежелден жаппай көшпенді өмір сүрмеген олар кең байтақ, аймақтың табиғи жағрапиялық ерекшеліктеріне икемделіп, отырықшы, жартылай отырықшы және көшпенді тұрмыс кешкендігін баяндаған.

Білім алушылардың қазақ этнографиясына қатысты оқу курсында оқылатын пәндерді оқып үйренуде профессор Ә.Т. Төлеубаевтың «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (1991)» еңбегінің маңызы зор. Ол қазақтың исламға дейінгі наным сенімдері жөнінде, оның қазіргі кезеңдегі сабақтастығы мен мәнін жазады. Аталған еңбек білім алушылардың дүниетанымын қалыптастыруда маңызды. «Қазақ халқы этнографиясының мәселелері» атты еңбегінде қазақ халқының ерте кезеңнен қазіргі кезеңге дейін келе жатқан әртүрлі наным-сенімдердің сарқыншықтарына арналған. Ғалым түрлі соқыр сенімдерге негізделген әдет ғұрыптар мен салт саналарды сипаттап жазумен қатар олардың ішкі тарихи мәнін де саралайды. Ғалымның жинақтағы «Қазақ халқының табиғат мінажаты», «Пережитки магии в традиционной детской обрядности казахов начале XX века», «О пережитках ранних форм верований и обрядов в современном быту казахов», «А. Байтұрсынов еңбектеріндегі қазақ қоғамының жай күйі, мәдениеті мәселелері», «Қазақтың этномәдени мұраларын жинау бағдарламасы(қолданбалы-оқу әдістемелік құрал) (2014)» т.б. еңбектері студент, магистрант, докторанттардың элективті курстарында кеңінен пайдаланатын еңбектерінің бірі.

Этнология және антропология маманданушыларының оқу курстарында пайдаланылатын маңызды оқулық, оқу құралдары белгілі этнограф ғалым А.Б. Қалыштың еңбектері. Оның еңбектері Қазақстанның қазіргі қазіргі этникалық және этномәдени үдерістермен, қазақ-репатрианттардың қазақ қоғамына интеграциялануын, қазақтардың генеалогиясымен (шежіре), қазақ халқының этногенезі және этникалық тарихы және көпэтносты Қазақстанның басқа да этностарының этнографиясына арналған. Олар мыналар: «Динамика социально-демографического развития казахов в 1959-1970 гг.» (2003), көптомдық «История казахских родо-племенных групп» (2005-2006), «Отантану» (2007), «Актуальные проблемы этнологии» (2007), «Этногенез и этническая история казахов» (2007), «Қазақстан тарихы» (2008), «Этнические аспекты семьи и брака народов Казахстана» (2012), «Фундаментальные проблемы этнологии» (2013), «Қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихы» (2013), «Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы» (2014), «Историческое краеведение Казахстана» (2017), «Historical local studies of Kazakhstan» (2019), «Историческое краеведение Казахстана по археологическим и письменным источникам» (2019), «Пути интеграции оралманов в казахстанское общество: реалии и вызовы» (2013), «Семья и брак в современном Казахстане» (2013), «Внутрисемейные конфликты и разводы в современном Казахстане» (2013 «Миграции казахов: вызовы этнической репатриации в условиях глобализации» (2015); «Проблемы устойчивости и конфликтности браков в Южном Казахстане (2016), «Қазақстан қырғыздары (тарихи-этнографиялық зерттеу)» (2016), «Қазақстан эзербайжандары (тарихи-этнографиялық зерттеу)» (2016), «Қазіргі Қазақстан: отбасы және ажырасу мәселелері» (2017), т.б. тақырыптағы еңбектері.

Мамандану барысында тереңдеп оқылатын базалық оқу курстарына арналған т.ғ.д. Б.К. Қалшабаеваның «Теориялық этнология (2016)», «Әлем халықтарының этнографиясы (2017)», «Орта Азия халықтарының этнографиясы 2003, 2017» оқу құралдары мен «Қазақ диаспорасы және репатрианттар проблемаларын зерттеудің методикалық нұсқауы (оқу- әдістемелік құрал) (2014), «Қазақтың этномәдени мұраларын жинау бағдарламасы(қолданбалы-оқу әдістемелік құрал) (2014)», «Этнология пәні бойынша тест сұрақтары (оқу-әдістемелік нұсқау) (2015)» оқу-әдістемелік нұсқаулар, мұнан басқа «Әлем халықтарының этнографиясы» бойынша МООК Онлайн 15 лекция (2017), 100 кітап аясындағы С.Лурьенің «Тарихи этнология» кітабы негізінде түсірілген 25 дәріс.- Қазақстанның ашық университеті (2019) сайтында жарияланған. Қазақ диаспорасына қатысты шет елдік басылымдарда **Tomsen Reuters, Scopus базасында:** Some Problems of Repatriation and Adaptation of Representatives of the Kazakh Diaspora of Central Asia in the Historic Homeland // Middle –East jornal of Scientific Research

15 (1);, 2013. - P. 20- 26. - ISSN 1990 – 9233 (в соавторстве); History of kazakhs resettlement to the territory of Altay republic in russian federation// Anthropologist, 24(2): 659 668 (2016) ©Kamla-Raj 2016 (Индия) (в соавторстве) **Tomsen Reuters және Scopus базасында**; Kazakh diaspora in Kyrgyzstan: history of settlement and ethnographic peculiarities //Folklore (Estonia) Volume 76, 2019 P. 155-178.**Scopus базасында жарияланды.**

Т.Е. Қартаеваның «Музей нысандарын реставрациялау және консервациялау: әдістемелік нұсқаулық (2017)», «Этнологиялық танымдар сөздігі (2017)», «Музей ісі және ескерткіштану терминдер сөздігі (2018)», «Әлемдік музейлер кеңістігі (2013)», «Музей ісіндегі инновациялар: оқу құралы (2021)» оқу құралдары этнологтарға беретін ілімі зор. Сол сияқты, Тургунбаев Е.М. «Шежіретарихи-этнографиялық дерек (2016)», С.Х. Шалғынбаеваның «Музеи под открытым небом (2013)», «Ашық аспан астындағы музейлер (2014), «Вопросник по этнокультурному исследованию городских казахов: этносоциологическое исследование (2016)», «Краткий словарь этнологических терминов (на русском, казахском, английском языках) (2018)», «Методические рекомендации по организации и проведению эдвайзерских часов (на казахском русском языках) (2021)», М. Қ. Егізбаеваның «Қазақ халқының дәстүрлі материалдық мәдениеті (2012)», «Түркі әлемінің этнографиясы (2019)» т.б., Г.А. Мейрманованың «Этнологиялық зерттеу әдістері (2017)», Қ. Баудиярованың «Қазақстандағы неке және отбасы мәселесінің зерттелуі» ұжымдық авторлармен «Проблемы устойчивости и конфликтности браков в Южном Казахстане» еңбектері жарық көрді.

Археология, этнология және музеология кафедрасының белгілі ғалымдары тәуелсіздіктің бастапқы кезеңінде ақ өз халқының тарихы, мәдениеті оның адамгершілік құндылықтары, дәстүрі, әдет ғұрыптарына деген қызығушылығын назардан тыс қалдырған жоқ. Себебі, әлемнің барлық халықтарының мәдени-тарихи дамуын жетілдірілуі этносаралық қатынас пен өзараықпалдылықпен байланысты. Кафедра ғалымдары ХХ ғ. 90 жылдарының басында алғаш рет шет жерлерде жүрген қандастарымыздың этникалық дамуын ғылыми зерттеу мақсатында кандидаттық диссертациялар тақырыбын бере бастады. Өздеріңізге белгілі еліміз тәуелсіздігін алғанға дейін алыс және жақын шет елдердегі қандастарымызды зерттеу былай тұрсын, оларды іздеудің өзі «ұлтшылдық» деген түсінікке әкелетін. Міне, бұл тақырыпта да ғылыми зерттеу жұмыстарымен ҚазҰУ этнолог ғалымдары көш бастады. Нәтижеде, Б.К. Қалшабаева «Өзбекстандағы қазақтар (солтүстік шығыс аймағы деректері бойынша)» (1994 ж. жетекшісі т.ғ.д. профессор У.Х. Шәлекенов), Д. Ескекбаев «Орынбор қазақтары» (1995 ж. жетекшісі т.ғ.д. профессор Ә.Т. Төлеубаев) кандидаттық диссертациялар қорғалса, 2010 жылы т.ғ.д. профессор Ә.Т. Төлеубаевтың жетекшілігінде «Орта Азиядағы қазақтар (тарихи-этнографиялық зерттеу) тақырыбында Б. Қалшабаева докторлық диссертация қорғады. Зерттеу нәтижесі 2011 жылы «Орта Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу)» (25 б.т.) тақырыбында монография жарияланды, бұл еңбек ағылшын тілінде 2014 ж. «Арыс баспасынан» және Германияның «Scholars Press» баспасынан 2015 ж. «Central Asian Kazakhs (Historical-ethnographic research – 240 б.)- атаумен жарық көрді. Еңбекте 1924-1928 жж. Орта Азия республикаларымен этникалық-территориялық шекараны межелегуге байланысты құнды деректермен этнографиялық ерекшеліктері қамтылған, ондағы материалдар кейінгі кезеңдегі демилитациялау мәселелерінде қосымша болса да көмегі тиді. Кейін де кафедра этнографтары Б.К. Қалшабаева, А.К. Бейсеғұлова Түркиядағы қандастарымыздың арасына барып, елден көптеген құнды материалдар жинақтап, олардың дәстүрлі мәдениетті сақтауы мен жоғалтуы, ассимиляциялану проблемаларын зерттеп, нәтижесінде «Түркия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу)» тақырыбында монография жарыққа шықты. Осы еңбектердің сабақтастығы ретінде А.К. Бейсеғұлова «Қазақ диаспорасының бірегейлігі: Түркия және Өзбекстан қазақтарын салыстырмалы зерттеу» тақырыбында 2022 жылы докторлық диссертациясын (PhD) сәтті қорғады.

Этнографиялық ізденістер қай кезеңде болмасын саяси, әлеуметтік-мәдени үдерістердің күшеюімен байланысты болды. Этнология ғылымының дамуы халықтардың мәдени дамуындағы айырмашылықтарды, қалыптасу механизмін түсіндіру мен этникалық психологиялық, нәсілдік ерекшелігін анықтау, этникалық ерекшеліктердің өзара байланыстылығын құру және қоғамдық құрылымын, сол не басқа халықтың тарихи ролін ғылыми түрде түсіндіру қажеттігінен туындады. Сондықтанда этнолог ғалымдар әр кезеңде де мемлекетіміздің этникалық және этномәдени үдерістерін, қазақ халқының тарихи-мәдени дамуын, этникалық бірегейлік мәселелерін аймақтық шеңберде зерттеуге көңіл бөліп отырды. Кафедрамыздың қазіргі жас этнолог ғалымдары осы кезеңдерде этнографияның көкейтесті мәселелерімен айналысып, қорғауға шыға бастады. Мәселен, ғылыми жетекші т.ғ.д. профессор Ә.Т. Төлеубаевтың жетекшілігінде Абдуллина А. «Современные этнокультурные процессы в среде сельского населения Жетысу (по материалам этносоциологического опроса)» (1998), Шалғынбаева С.Х. «Современные семейные традиции и социокультурный облик городского казахского населения (по материалам этносоциологического обследования г. Алматы и

Тараза» (2002 г.), Байгабатов Н.К. «Казахи Жетысу во второй половине XIX- начале XX вв. (историко-этнографическое исследование)» (2004), Егізбаева М.Қ. «XIX ғ. аяғы-XX ғ. басындағы Тарбағатай өңірі қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу)» (2007 ж.), т.ғ.д. профессор А.Б. Қалыштың жетекшілігінде Қ. Баудиярова «Оңтүстік Қазақстандағы бірұлтты және ұлтаралас некелердің тұрақтылығы мен сақталу мәселелері» (2009 ж.) т.б. тақырыптармен кандидаттық диссертациялар қорғалды.

«Археология және этнология» докторантура сатысында PhD – философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін этнология саласы бойынша докторлық диссертациясын қорғап, бірнеше жас ғалым қатары этнология ғылым мектебіне қосылды. Олар: А. Сейсенбаева «Жетісу аумағындағы репатрианттар: этномәдени және миграциялық үдерістері» (2014), «Қазақ даспорасының этникалық бірегейлігі: Түркия және Өзбекстан қазақтарын салыстырмалы талдау» (2022) жетекшісі Б.К. Қалшабаева, А.Б. Қалыштың жетекшілігінде Султаниярова А.Ж. «Оңтүстік Қазақстандағы этномәдени үдерістер (2015)», Е. Рахимов (Этнография казахов России в трудах отечественных и зарубежных исследователей (XVIII- начала XXI вв.) (2017), Ж. Терекбаева «Қазақ халқының дәстүрлі көлік жүйесі» (2019), жетекшісі Ә.Т. Төлеубаев Иманбекова А.А. «Теоретические проблемы изучения традиционного хозяйства казахов XVIII- начала XX вв. (2019)» т.б. ізденушілер PhD – ғылыми дәрежесін қорғап, өзіміздің оқу орнымен, басқа да Жоғары оқу орындарында қызмет етуде.

Кафедраның «археолог» және «этнолог» мамандары «Оразбаев оқулары» Халықаралық конференциясында

Археология, этнология және музеология кафедрасының этнолог мамандары этнологияның әртүрлі бағыттарымен айналысады. Себебі, қазіргі кезеңдегі этнологияны өзінің осыған дейінгі дамуымен салыстырғанда оның зерттеу бағыты бай және алуантүрлі. Бұған дәлел қазіргі кезеңдегі этнологтардың кәсіби қызуғушылығына тек «дәстүрлі мәдениет», не болмаса «артта қалған халықтар» кірмейді, сонымен қатар қазіргі индустриалды қоғамдағы этникалық үдерістер де кіреді. Соңғы кезеңдегі әлемдегі терең саяси-әлеуметтік өзгерістер ғалымдарды этнология пәнінің мәселелеріне қайта алып келді. Бүгінгі таңда мынандай мәселелер өзекті: әртүрлі халықтардың мінез-құлық үйлесімділігі, әртүрлі мәдениет үлгілерінің өзараықпалдастығы мен қатар өмір сүруі, тұрақты мәдениаралық байланыс жағдайында этникалық топтардың психологиялық ерекшелігінің өзара бейімделуі, дәстүрлі емес жағдайында босқындар мен мигранттардың этникалық санасын дамыту,

басқа шаруашылық мәдени типтегі этностың экономикалық тәртібінің ерекшелігі, т.б. Осы тұрғыдан да кафедраның этнолог ғалымдары қоғамның көкейтесті мәселелерімен айналысады.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ этнолог ғалымдарының зерттеулеріндегі негізгі тұжырымдары мен бағыттары

ҚазҰУ Тарих факультетінің этнолог ғалымдары У.Х. Шәлекенов, Ә.Т.Төлеубаев, А.Б. Қалыш, Б.К. Қалшабаева, Т.Е.Қартаева, М.Қ.Егізбаевалар бірнеше рет ҚР БҒМ гранттық қаржыландыру негізінде іргелі ғылыми жобаларға жетекші, жауапты орындаушы болып зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сол зерттеулер нәтижесінде қазақ этнографиясының іргелі мәселелеріне қатысты теориялық-метеодологиялық ұстанымдар қалыптасты.

Еліміздің тәуелсіздігінің арқасында кеңестік кезеңдегі тарихтың кейбір бұрмаланған тұстарына ашық өз ой-пікірімізді, тұжырымдамамызды айта бастадық. Солардың бірі кафедраның ақсақалы, т.ғ.д. профессор марқұм **У.Х.Шәлекенов** еңбектеріндегі тұжырымдар мен бағыттар. Оның «Түріктердің отырықшы өркениеті (2003)», «Ежелден түріктер отырықшы. Қазақ өркениеті (2020)» деген еңбегінде түркілердің Орталық Азияға Сібірден, Алтайдан келгені туралы пікірлердің негізсіздігін көрсету. «Орталық Азия – әлем түріктерінің ежелгі отаны. Осы географиялық кеңістікте туып, өсіп, алғашқы өркениеттің негізін салған және оны үздіксіз жалғастырып келе жатыр», – дейді ғалым [1,]. Ғалымның бұл ойлары шетелдік зерттеушілердің идеяларымен қабысып жатыр. ХІХ ғасырда дат ғалымы П.Ф. Сум да осыған ұқсас пікір айтқан еді: түрік тайпалары сол қоныстанған жерлерінде тұрақты өмір кешкен, олар бір жаққа ауа көшіп кетпеген немесе олардың қонысына басқалар көшіп келмеген, тек қана олардың жалпы атауы өзгеріп отырған, ал бұл өзгеріс олардың қатарындағы скиф, сармат, алан, гунн, хазар, куман, болгар, татар сияқты қай тайпаның басымдық рөлі күшейгендігіне байланысты болған [2,28]. У.Х.Шәлекенов еңбектеріндегі аса бір маңызды идея – қазақ халқының өркениеттік негіздерін көшпенділікпен сипаттаудың негізсіздігін көрсетуі. «...Көшпелі өркениет деген тұжырымдама сын көтермейді. Ол ғылыми тұрғыдан дәлелденбеген және дәлелденбейді», – деп жазады ғалым. Өркениеттік тұжырымдама қоғамның дамуының негізін адамның дамуы, оның рухани дүниесінің (мәдениет, ғылым, білім, өмір сүру тәсілі мен тұрпаты, т. б.) дамуы құрайды деген идеяға негізделеді. «Өркениет» түсінігінің осы мағынасына «көшпенділер өркениеті» түсінігіне қарағанда «түркі өркениеті» және «ислам өркениеті» түсініктері неғұрлым сәйкес келетінін көреміз. Еуразия даласындағы халықтардың өркениетін «көшпенділер өркениеті» ретінде емес, «түркі өркениеті» ретінде қабылдау қажет. У.Х. Шәлекенов өз еңбектерінде түркі өркениетінің дербес, айрықша, жеке мәдени-тарихи түр немесе өркениет екендігін тіл мен салт-сана, рухани қазына ортақтығымен және басқа да дәлелдермен көрсеткен.

У.Х. Шәлекенов ислам дінінің таралуы барысында да түрік өркениетінің өзіндік бетін сақтап қалғанын айтады: «VII-VIII ғғ. ислам Орталық Азияға таралып, көп ұзамай оны түркі жұрты да қабылдап, мемлекеттік ресми дініне айналдырған. Бұл дін түркілердің рухани өрлеуіне айтарлықтай әсер етіп, орта ғасырларда әлемдегі үш өркениеттің біріне айналған» [3]. Шынында да, түркі өркениеті мен ислам өркениеті бірін-бірі жоққа шығармайды. Еуразия даласында екі өркениеттің – түркі және ислам өркениеттерінің тоғысуы болады. Мұндай тоғысудың кезінде дағдарыстық жағдайдағы немесе әлсіз өркениет қуатты өркениетке жұтылып, сіңіп кетуі мүмкін. Алайда бұл түркі өркениетінің қуаты әлсіремеген, оның да өркен жаю кезеңі болғандықтан тоғысу нүктесінде өркениеттің жаңа нұсқасы – түркі-ислам синтезі қалыптасқан Түркі өркениеті тарихының ақтандақтары баршылық. Ең бастысы – түркі өркениеті бүгінге дейінгі белгілі әлемдік өркениеттерді жіктеген ғалымдардың еңбегінде жеке, дербес өркениет ретінде өз орнына ие болып отырған жоқ. Оның себебі – түркілердің тілін, тегін және тарихын әрбір түркі мемлекеттерінің ғалымдары жеке-жеке, тек қана өз тарихына бейімдеп зерттеп, бірлескен, ортақ, кешенді зерттеулер жүргізуден кенже қалып отырғаны ма деген ой келеді. У.Х.Шәлекеновтің соңғы жылдарда көтеріп жүрген идеялары әлемдік тарих ғылымындағы негізгі озық ойлармен ұштасып жатқанын көріп отырмыз. Осыған орай ой-өрісі аса кең, білімі терең, ғылыми тәжірибесі мол Уахит Шәлекенов сияқты ғалымның көтеріп отырған мәселесі қазақ ғылымындағы жаңа бағыттың қалыптасуына негіз болуға тиісті деп ойлаймыз.

Этнология ғылымындағы қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне қатысты көкейтесті мәселелер профессор **Ә.Т. Төлеубаевтың** зерттеулерінде басымдыққа ие. Ғалым бірнеше рет осы тақырыптар аясындағы ҚР БҒМ гранттық қаржыландыруындағы іргелі зерттеулердің ғылыми жобаларын жеңіп алған. Соның бірі 2015-2017 жж. «Қазақтың дәстүрлі наным-сенімдері және соларға байланысты әдет-ғұрып-тардың тарихи-этнографиялық, семантика-семиотикалық, мәденигенездік зерттеулер» атты ғылыми жоба. Зерттеу барысында ғалым мынадай тұжырымдамаларға тоқталады.

Ұлттық болмысымыздың құрамдас бөлігінің бірі халықтың әдет-ғұрыптары, салт-санасы. Ұлттық мәдениетіміздегі дәстүрлі әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, онымен байланысты наным-сенімдер

халқымыздың тарихымен, ұлттық болмыс-бітімімен, дүниетанымымен үндесе дамып келе жатыр. Ұлттық көзқарас, түсініктердің үлкен бір бөлегін халықтық наным-сенімдер, солармен байланысты ғұрыптар, жол-жоралғылар, ырымдар жүйесі құрайды. Тәуелсіз ел болып егемендігімізді алған жағдайда ұлттық сана-сезімнің кейбір томағаланған тұстары ашылып, жаңадан түледі. Осы жағдайда ел тарихы, ұлттық салт-дәстүрлерге деген қызығушылық арта түсті. Халықтың қалыптастырған әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері, онымен байланысты наным-сенімдердер халқымыздың тарихи дамуындағы дүниетанымы, салт-санасы, рухани мұрасының сақталуы, өзгерісі, жаңғыруын зерттеу бүгінгі күннің талабы. Осы тұрғыдан алғанда да зерттеудің ғылыми-тәжірибелік маңызы жоғары. Себебі, қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптастырған әдет-ғұрпы, наным-сенімдері халқымыздың дүниетанымынан, мәдениетінен мол мағлұмат, сан-алуан сыр-сипат береді. Қазақ халқының рухани мәдениетінде ерекше орын алатын әдет-ғұрыптар, салт-саналарды зерттеудің өзектілігі сонда, біріншіден, жаһандану заманында дәстүрлі әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері, онымен байланысты наным-сенімдері, мәдениет нысандары, өз мәнін жойып, не түрленіп өзгеріске түсуде. Екіншіден, зерттелініп отырған қазақтың дәстүрлі діни сенімдері, соған байланысты дүниетанымы, ырым-жырымдары, салт-санасын арнайы насихаттайтын, қорғайтын ешбір ресми идеологиялық құрылым жоқ. Жаһандану жағдайында кейбір ұлттық дәстүрлеріміздің, салт-санамыздың, дәстүрлі мәдениетіміздің түп-тамыры, сипаты түрленіп, өзгеріске түсіп жатқанда мәдени мұрамыздың түп тарихын біліп, оны болашақ ұрпаққа жеткізу біздің ұлт азаматы ретіндегі міндетіміз. Осы тұрғыдан алғанда қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрыптарын және онымен байланысты наным-сенімдерін, діни сенімдерін, халықтық дүниетанымын тарихи-этнографиялық, мәденигенездік және семантикалық зерттеудің маңызы ерекше. Зерттеудің нәтижесінде қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлеріндегі наным-сенімдердің мән-мағынасы, гносеологиялық, этномәдени тамырлары анықталып, наным-сенімдердің мәденигенездік, семантикалық, тарихи этнографиялық түп тамыры көрсетілді.

Аталған тақырыпты зерттеу барысында Ә.Төлеубаев басқарған зерттеушілер тобы мынадай ғылыми нәтижелер мен жаңалыққа қол жеткізді:

Қазан төңкерісі және Кеңес дәуірі кезеңіндегі зерттеулер мен мерзімді басылымдарда жарияланған қазақ халқының дүниетанымындағы наным-сенімдердің семантикалық мән мағынасы талданып, ой тұжырымдалды;

Далалық этнографиялық экспедициялар нәтижесінде халық арасынан қазақтардың отбасылық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері, наным-сенімдері жөнінде жиналған материалдар зерттеулердегі мәліметтермен салыстырылды;

Қазақтардың тұрмыс салты мен шаруашылық жүйесіндегі және күнделікті тұрмыста кездесетін наным-сенім, ырым жоралғылардың шығу тегі, мән-мағынасы, тарихи-этнографиялық сабақтастығы айқындалды;

Қазақтың отбасылық салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарындағы наным-сенімдердің бүгіндегі сақталуы мен өзгерісі, сабақтастығының мәні далалық этнографиялық экспедиция материалдары негізінде қарастырылып, тұжырымдалды;

Зерттеудің мәденигенездік бағытымен қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрып, салт-дәстүрлеріндегі наным-сенімдердің исламға дейінгі және исламмен байланыстылығы анықталды. Зерттеу жұмысының нәтижелері «Қазақтың дәстүрлі діни сенімдері (мазмұны, мәні, шығу тегі)» атты монографияның үш тарауында көрініс тапты. Осы жоба тақырыбы аясында жиналған материалдар, шыққан мақалалар Археология, этнология және музеология кафедрасында оқылатын «Қазақтың әдет-ғұрыптары», «Қазақтың рухани мәдениеті», «Қазақ халқының дүниетанымы», «Қазақ халқының шаруашылығы», т.б. элективті курстарында пайдаланатын болады. Сонымен қатар, осы жоба аясында жазылатын мақалалар, монография «Қазақ этнографиясы», «Қазақстан тарихы» бойынша да жазылатын оқулықтар мен оқу әдістемелік құралдарға пайдалануға болады.

Зерттеу нәтижелерін ЖОО, арнайы мамандырылған оқу орындарында мәдениет мекемелерінде әдістемелік ұсыным ретінде және келтірілген мәліметтер мен жасалған тұжырымдарды «Қазақ халқының этнографиясы», «Қазақ халқының рухани мәдениеті» бойынша жазылатын, оқулық, оқу құралдары мен ғылыми еңбектерде қосымша құрал, дерек көзі ретінде қолдануға болады. ҚР ЖОО, арнайы мамандырылған оқу орындарында мәдениет мекемелерінде әдістемелік ұсыным ретінде және келтірілген мәліметтер мен жасалған тұжырымдарды «Қазақ халқының этнографиясы», «Қазақ халқының рухани мәдениеті» бойынша жазылатын, оқулық, оқу құралдары мен ғылыми еңбектерде қосымша құрал, дерек көзі ретінде пайдалануға болады.

Зерттеудің ғылыми тәжірибелік маңыздылығы мен экономикалық тиімділігі сонда ол қазақтың дәстүрлі наным-сенімдерін зерттеудің ғылыми-тәжірибелік маңыздылығын көрсетеді, аталған зерттеу нәтижелерін халықтың жадынан өшіп бара жатқан дәстүрлі мәдениетіміздің кейбір тұстарын қайта

қалпына келтіруге ықпал етеді. Қайта жаңғырып келе жатқан ұлттық санамыздың нығаюына дәстүрлі ғұрыптар мен дүниетанымдық ұстанымдар рухани тірек болады.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Археология, этнология және музеология кафедрасы сонау Кеңестік кезеңнің өзінде –ақ, ақ КСРО-ға енетін республикалардағы барлық халықтарды этникалық тегінен бұрын «кеңес халқы» деп атау, бағыты өрістеп тұрғанда алғаш рет шет жерлерде жүрген қандастарымызды зерттеудің бастамасын 1983-1984 жж. профессор Ә.Т. Төлеубаевтың жетекшілігімен Орынбор, Астрахан қазақтарын зерттеу мақсатындағы этнографиялық экспедициялар материалдары құрайды. Бірақ аталған аймақтардан әкелінген материалдардың өңделіп, ғылыми айналымға енгізілуі тек еліміз егемендігін алғаннан кейін ғана мүмкін болды. Осы кезеңдерде тарихымыздың ақтаңдақ беттеріне назар аударып, көптеген жаңа деректер, мәліметтер пайда болды. Қазақ диаспорасына қатысты кандидаттық диссертациялар тақырыбы беріліп, жан-жақты зерттеулер, еңбектер көбейеді.

Алыс және жақын шет елдердегі қандастарымыздың тарихи тағдыры мен қазіргі кезеңдегі этникалық және этномәдени үдерістеріне арналған еңбектердің бірі тарих ғылымдарының докторы, Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры м.а. **Б.К. Қалшабаеваның** «Орталық Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу)»-Алматы: Қазақ университеті, 2011. 406 б. тақырыбындағы монографиясы еді. Бұл еңбек қысқартылған түрде ағылшын тіліне өз елімізде «Central Asian Kazakhs (Historical - ethnographic research)».-Almaty:Arys, 2014.- p. 216. және Германияда «Central Asian Kazakhs (Historical- ethnographic research)-2015-05-06, - p. 216, Scholars' Press баспасынан жарық көрді.

«Орталық Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу) монографиясы Орталық Азия елдеріндегі қазақтардың тарихы, яғни «ирредент», «диаспора» этникалық тобындағы статусы, басқа этникалық ортада дәстүрлі мәдениетінің сақталуы мен ерекшелігі, жергілікті халықтармен мәдени ықпалдастығы деңгейі аясында қарастырылады. Еңбек бұрын-соңды ғылыми айналымға енгенімен Өзбекстан, Қырғызстан елдерінің мемлекеттік архивінен алынған деректермен, XIX-XX ғғ. зерттеулер және автордың далалық этнографиялық экспедициялық материалдары негізінде сарапталып, салыстырыла отырып, тарихи-этнографиялық тұрғыда жазылған.

Монографияда сарапталып, зерделенген деректер бір жағынан қазақ диаспорасының қалыптасуындағы кейбір аңтаңдақтарды көрсетсе, екінші жағынан бұрын соңды ғылыми айналымға түспеген архив деректерімен кеңінен таныстырады. Ондай деректер қатарына Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Түркіменстан республикаларымен этникалық-территориалдық шекараны межелеу барысындағы құжаттар жатады. Соның бірі Өзбекстан архивінен алынған Өзбекстан мен Қазақстанның шекарасын межелеу барысындағы Ташкент уезінің Болат, Зеңгіата, Ниязбек болыстықтары төңірегінде дау. Ташкент қаласын солтүстік шығысында Ниязбек болыстығы, батысын Болат болыстығы, Оңтүстігін Зеңгіата болыстығы қоршады. Бұл үш болыстықта Шыршық өзенінің батысына қарай жатса, Шыршықтың келесі бетіндегі шығысында Ташкентке қарай күрішті аудандарды құрайтын алты отырықшы қазақ болыстықтары орналасқан еді. Қазақстан республикасына өткен өзбектер мен олар мекендеген шұрайлы жерлердің төлемі ретінде жоғарыдағы 6 отырықшы қазақ болыстықтары Өзбекстан территориясына енгізіледі [4, 20 п.]. Сол сияқты Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы этникалық-территорияны межелеуге байланысты да Атбашы бөлімшесінде тұратын 42 отбасы қазақтар (арғын руынан) өтініш беріп, осы бөлімшеден ешжаққа көшіп-қонбай иеленуде екендігін, сондықтан өздерін осы жерге қалдырып, бұл жерді Қырғызстан автономиялы облысына қосуды талап етеді» [5, 102-102а п.]. Бұл деректер қандастарымыздың өзінің тарихи Отанынан бөлініп қалып, Өзбекстан мен Қырғызстандағы «қазақ диаспорасын» қалыптастырғандығын дәлелдейді. Мұндай құжаттар сырттағы қандастарымыздың тарихи тағдырын, өсу, өну, дамуын айқындауда маңызы зор екендігі айқын.

Б. Қалшабаеваның «Орталық Азиядағы қазақтар (тарихи-этнографиялық зерттеу)» атты монографиясында қандастарымыздың тарихи тағдырымен қоса, бүгіндегі ұлт ретінде даму үдерісі, ұлттық болмысының, мәдениетінің сақталуы мен өзгерісі мәселелері де талданған. Бүгіндегі әлемдік өркениет жағдайында болып жатқан түбегейлі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени үдерістер Орталық Азия аймағындағы елдерге де тікелей қатысты. Шет жерлердегі қандастарымыздың тарихи даму эволюциясы да, этникалық және этномәдени үдерістері де қазақ этносының дамуының тұтас бір бөлігі. Сондықтан да ерте кезеңнен ақ көршілес мемлекеттермен тарихи, геосаяси, этносаяси және геоэкономикалық өзара байланыста болған Қазақстан Республикасы сырттағы қазақтардың бөгде ортада этникалық даму мүмкіндігін, этнос ретінде саяси статусын, әлеуметтік және мәдени қажеттіліктерінің орындалуын өзінің ішкі және сыртқы саясатында назардан тыс қалдырмауда.

Әлемдегі диаспораның үлкен бір қауымын қазақтар құрайтындығы белгілі. Өз республикасынан тыс, шет жерлер мен шет елдерге таралу жағынан да қазақтар алдыңғы орындарда тұр. Халқымыздың 5,5 миллионға жуығы төл ортадан жырақта өмір сүруде. Соның ішінде саяси-экономикалық құрылымы әртүрлі елдерде өз қандастарынан бөлек ортада өмір сүріп отырған қазақтардың үлкен бір қауымын Орта Азиядағы қазақтар құрайды. Қандастарымыздың шет жерлерге таралу тарихы да баршамызға аян. Ол XVII-XVIII ғ.ғ. халқымызға жасаған қыспақ жоңғар шапқыншылығының зардабы, XIX және XX ғасырдың бас кезеңіндегі патшалық Ресейдің отаршылық саясаты (қазақтардың дәстүрлі қоныстану тәртібін әміршіл-әкімшілік жолмен шешуі, шұрайлы жерлерді басып алуы, 1916 жылғы патша жарлығы), 1917-1918 жж. саяси экономикалық дағдарыс, онан кейінгі кезеңдердегі ауыртпашылықтағы қоғамдық саяси жағдайлар, күштеп коллективтендіру дәуіріндегі асыра сілтеу, ашаршылық, т.б. Міне, осындай Кеңес Одағы коммунистік партиясының және жергілікті жерлердегі қайраткерлердің солақай саясаты т.с.с. себептерден қазақ диаспорасы мен ирредентінің негізі қаланды. Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған күннен бастап шетелдерде жүрген қандастарымызды өз ата мекеніне оралуға шақырды, сөйтіп 1991 жылы алғашқы көштің легі басталған болатын.

Бөлек этникалық ортада өмір сүріп отырған барлық диаспораның атамекенінде мемлекеті бар, ол сол халықтың дамуының этникалық кеңістігі болып саналады. Сондықтан да шет жерлерде төл ортадан бөлек өмір сүріп жатқан қандастарымыздың этникалық, мәдени-рухани дамуына мемлекетіміз бар мүмкіндігінше қамқорлық жасауда. Саяси экономикалық дамуы әртүрлі деңгейдегі елдер қандастарымыздың барлық қажетін қанағаттандырады деу қиын шығар. Қазақ жұртының арқа сүйер сүйеніші де, ұлт болып ұйып, берекеге кенеліп өсіп-өнетін атажұрты, киелі құт мекені де тек қазақ жері, Қазақстан мемлекеті. Міне, осыған байланысты Қазақстан Республикасы шетелдердегі отандастарды қолдаудың мемлекеттік бағдарламасын қабылдап, оларды мүмкіндігіне қарай елге қайтару не ұлттық сана сұранысына қарай жағдай жасауда. Осы орайда 1992 жылы Дүние жүзі қазақтарының қауымдастығының құрылуы шетелдердегі қазақтармен байланыс жасауда маңызды іс-шаралар мен қызметтер етуде. Сондай ақ тарихи отанына қайтқысы келген қандастарымызға жағдай жасау, көші қон мәселелерімен айналысатын орталықтар құру т.с.с. шаралар жүргізіп отырғаны да белгілі. Шет жерлерде мекен етіп отырған қандастарымызды тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу ұлт бірлігін нығайтып, ұлтымыздың дамуына, жандануына ғана әкеліп қоймай басқа елдердің аз санды халыққа деген қатынас тәжірибесін анықтап, зерттеуге де мүмкіншілік береді. Сондықтанда шет елдердегі қазақтардың проблемалары, олардың этно-әлеуметтік мәселелері және этнографиялық болмысы бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Себебі, шетте жүрген қандастарымыз қазақ этносының бір бөлігі, қазақ халқының тұтастығын, көздейтін болсақ, олардың дәстүрлі мәдениетімен қазіргі жағдайдағы этномәдени үдерістерін, этномәдени мұраларының сақталуы мен даму деңгейін, өзгерісін зерттеу, ҚР ұлттық идеясын қалыптастырудағы маңызды факторлардың бірі. Бұларды тарихи-этнографиялық тұрғыдан саралай отырып, зерттеу бүгінгі күннің талабы.

Зерттеу жұмысында Орталық Азия елдеріндегі қазақтардың тарихи-этнографиясының деректемесі мен тарихнамасына талдау жасалған, сыни көзқарас берілген. Еңбекте келтірілген көптеген архив құжаттары ғылыми айналымға түспеген құнды деректер болып табылады. Зерттеу Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан елдері Мемлекеттік Архивінен алынған деректер, патша өкіметі тұсы мен Кеңес дәуіріндегі және тәуелсіздік жылдарындағы статистикалық материалдар, XIX-XX ғғ. орыс зерттеушілерінің еңбектері, далалық этнографиялық экспедициялық материалдар, музейлік заттық мәдениеттер, фотоқұжаттар негізінде сараланған.

Монографияда «Орталық Азиядағы қазақтардың этникалық тарихы», «Орталық Азия елдеріндегі қазақтардың рулық құрамы, орналасуы және этнодемографиясы», «Орталық Азия елдеріндегі қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы және кәсібіндегі ерекшеліктер», «Орталық Азия елдеріндегі қазақтардың материалдық мәдениетіндегі ерекшеліктер», «Отбасылық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлеріндегі ерекшеліктер», «Қазіргі кезеңдегі Орта Азиядағы қазақ диаспорасының Отанға оралуы және бейімделу мәселелері» атты тараулардан тұрады. I тарауда Орта Азиядағы қазақтардың этникалық тарихы, аймақтың саяси әкімшілік-территориалдық бөлінісі, қазақтардың Орталық Азия ішкері аймақтарына қоныстану тарихы, олардың “ирредент” не “диаспора” этникалық қауым ретінде қалыптасуының кезеңдері отандық және шет елдік архивтік құжаттармен негізделі берілген. Жоңғар шапқыншылығы зардабы, қазақ даласындағы орыс отаршыларының тонаушылық әрекеттері, жайылым жерлердің тарылуы, 1916 ж. тарихи оқиға, 1917-1918 жж. қызыл террор жөніндегі құнды архивтік деректермен қазақ диаспорасының қалыптасуын, 1924-1930 жж. аралығындағы мемлекеттік-этникалық территорияны межелеу шаралары қазақ ирреденті негізін қалағандығын, сол сияқты 1947-1949 жж. Өзбекстанның Қазақстаннан жалға жер алуы, оның кейбір бөлігінің қайтарылмағандығын да архив

деректерімен дәлелдеп көрсетеді. Автордың этнографиялық далалық зерттеу экспедиция материалдары негізінде қазақтардың рулық құрамы, орналасуы, саны сипатталады.

Еңбекте XX ғ. бас кезеңіне дейін Ташкент уезіндегі қазақтардың сандық үлесі жергілікті өзбек халқымен салыстырғанда басым болғандығы тарихи және статистикалық мәліметтермен негізделіп, сарапталған. Зерттеудің келесі тарауларында Орталық Азия елдеріндегі қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы мен кәсібіндегі және материалдық мәдениетіндегі ерекшеліктер қарастырылған. Қазақтардың егіншілікпен айналысатын бөлігінің қанша га. жері, егістік түрлері, қаншасы көшпелілікпен айналысқандығын көрсетуде де XIX-XX ғғ. жылнамалық, статистикалық, зерттеулер мен архив құжаттарын пайдаланған. Сондай ақ, шаруашылықты жүргізу тәсілдері мен материалдық мәдениеті жергілікті халықтар мәдениетімен салыстырмалы сараптау жүргізе отырып берілген. Зерттеу нысанындағы қазақтардың мал шаруашылығы, егіншілік- отырықшылық сипаты сараланып, статистикалық комитеттердің тарихи демографиялық мәліметтеріне авторлық сараптаулар, талдаулар жасалған. Қазақтардың материалдық мәдениетінің сақталуы мен өзгерісі, аймақтық ерекшеліктері айқындалып, жергілікті халықтардың мәдени ықпалдастық деңгейі сарапталады. Келесі тараудағы отбасылық әдет-ғұрып, салт дәстүрлер ерекшеліктері де автордың далалық этнографиялық мәліметтері негізінде жергілікті халықтар дәстүрімен салыстырылып, этникалық мәдениеттің сақталуы мен өзгерісі ғылыми зерделенген. Отбасылық қатынастарында дәстүрлі мәдениет сақталғанмен әдет ғұрып, салт-дәстүрлердегі жергілікті халық мәдениет элементтерінің көрініс алуы яғни этникааралық коммуникацияның “мәдени өзара ықпалдастықтың” дамығандығын автор өзінің ғылыми тұжырымдамаларымен негіздейді. Соңғы тарауда қазіргі кезеңдегі Орталық Азиядағы қазақтардың тарихи Отанға оралуы және бейімделуіндегі саяси, әлеуметтік, мәдени проблемалар көрсетіледі. Ол мәселелерді шешу жолдары қарастырылып, ғылыми тұжырымдар мен ұсыныстар берілген. Монографиядағы зерттеу нәтижелері карта, сызба, кесте, фотоқұжаттармен негізделген. Монография ғылыми айналымға электронды нұсқасымен бірге енген, ғылыми және ғылыми-танымдық ортада жоғары маңызға ие. Қазақ диаспорасы мен ирредентінің қалыптасу кезеңдерін, дәстүрлі мәдениетінің сақталуы мен өзгерісін, қазіргі кезеңдегі саяси, әлеуметтік және мәдени проблемаларын, тарихи Отанға оралу мен бейімделуіндегі қиыншылықтар мен жетістіктерін саралаған бұл зерттеу Орталық Азиядағы қазақ диаспорасын тарихи-этнографиялық тұрғыда зерттеген кешенді еңбек. Зерттеу қазақ диаспорасы мен ирредентінің жалпы сипатын, жат елдердегі қазақ халқының этникалық және мәдени дамуын зерделеуге мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде Б.К. Қалшабаева мынадай ғылыми бағыттарда: «Қазақ этнографиясы», «Қазақ диаспорасы мен репатрианттары, тарихи Отанға бейімделуіндегі мәселелер», «Қазақстандағы этносаралық қатынастар», «Қазақстандағы қазіргі кезеңдегі этникалық және этномәдени үдерістер», т.б. тақырыптарда зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

Қазақ халқының отбасы және некедегі көкейтесті мәселелерді зерттеуде кафедра профессоры **А.Б. Қалыштың** еңбектерінің маңызы зор. Аталған мәселені, өзектілігіне қарамастан, отандық этнологтар, демографтар мен социологтар зерттеп үлгерген жоқ. Сондықтан, бұл мәселеге тек ғалымдардың ғана назарын емес, сондай-ақ, қоғамның, тиісті мемлекеттік органдардың назарын аудару қажет деп санайды ғалым. Ұсынылып отырған тақырыптың өзектілігі төмендегілермен түсіндіріледі. Біріншіден, еліміздегі тұрғындардың басым бөлігі белгілі бір объективті себептерге байланысты отбасылық-некелік қатынастарға түспеген немесе бұзылған толық емес отбасын құрайды. Екіншіден, толық емес отбасыларда болашақта еліміздің толық құқықты азаматына айналатын жас буын өсіп келе жатыр. Үшіншіден, толық емес отбасыларды, әкесі мен анасы бір-бірін толықтырып отыратын толық және тұрақты нуклеарлы немесе кеңейтілген отбасылармен салыстырып қарайтын болсақ, олар өтпелі нарықтық қатынастардың ғана қиындықтарымен қатар, күнделікті тұрмыстық, материалдық, моральді-психологиялық және тағы басқа факторлардың қиыншылықтарын сезінеді. Қазақстан Республикасы Агенттігімен қабылданған жіктеме статистикасы бойынша толық емес отбасылар қатарына жас ерекшелігі алуан түрлі балалары бар (жесір) анасынан немесе әкесінен құралған, сондай-ақ, ажырасқан отбасылар жатқызылады. Мұндай отбасылар, терминнің өзі айтып тұрғандай, ата-анасының біреуі ғана болғандықтан, отбасының белгілі бір маңызды қасиеттерінен айырылған. Жалпы ортақ отбасының типімен салыстырғандағы осы аталған айырмашылық тек ресми айырмашылық емес, сондай-ақ, тұлғааралық қарым-қатынастардағы өзара түсінушілік жүйесінің бұзылуын білдіреді. Толық емес отбасылардың (ерлі-зайыптылардың біреуінің өлімі, ата-аналардың ажырасуы, некесіз баланың тууы) негізінде келесі үш себеп жатыр: 1. Отбасылардың ерлі-зайыптылардың біреуінің кәрілік, ауру бойынша немесе оқыс жағдайдың салдарынан өлуі нәтижесінде пайда болған бірінші типінің балалары бар жесір ер адамдарға қарағанда, балалары бар жесір әйелдерден құралған түрі жиі кездеседі. Мұндай қатынас, біріншіден, жесір қалған ер адамдардың

басым көпшілігі, жесір қалған әйелдермен салыстырғанда, тезірек жаңа отбасын құруға ұмтылатындығымен түсіндіріледі. Екіншіден, бұл жағдайға балаларды тәрбиелеудегі және үй шаруашылығын жүргізудегі қиыншылықтар ықпал етеді және де ер адамдарға әйел адамдарға қарағанда өзінің «екінші жартысын» табу әлде қайда жеңіл болады. Ажырасудың нәтижесінде толық емес отбасының пайда болуы бұрынғы ерлі-зайыптылардың жағдайына екі жақты әсер етеді. Осындай ажырасулардың басым бөлігінің бастамашысы болып келетін аналар үшін балалардың болуы екінші қайта некеге отырудағы негізгі бөгет болып саналады, ал әкелердің алдында жаңа жарын табу, ата-анасына көшіп бару немесе жалғыз бастылардың қатарына қосылу сияқты салыстырмалы түрде таңдаулар пайда болады. Үшіншіден басынан бастап-ақ, біз зерттеу жұмысын жүргізіп отырған отбасы типіне әкелетін дүниеге некесіз бала әкелу, негізінен, қалалық тұрғындарға тән. Мұндай отбасыларда бала туғанынан жалғыз анасымен, кейде оның ата-анасымен тәрбиеленеді. Аталған отбасы типі ерте кезде тек еуропа этностарының арасында кездесе, ал соңғы онжылдықта түрік этностарының, соның ішінде түпкілікті қазақтардың арасында кеңінен тарап кетті. Мұндай отбасылардың пайда болуына өмірде әліде кездесетін және еліміздің көптеген қалалары мен ірі елді-мекендерінде жасырын түрде жүзеге асырылып келе жатқан көп әйел алу дәстүрі өз ықпалын тигізіп отыр. Әдетте, мұны олардың заңды әйелдері, жақын туыстары, жұмыс бойынша әріптестері, қоғам біледі, алайда, оған қарсы тұруға қауқарлары болмай, осындай жағдайға мойын ұсынудан басқа шаралары болмайды. Осылайша, толық емес отбасылар мәселелеріне объективті және субъективті факторлардың әсері де анықталды, олардан біздің өміріміздің дәстүрлік және қазіргі кездегі жағдайы да анық байқалады. Оларды шешу, алдын-алу жолдары неке және отбасы, қоғам және мемлекет институттарының жетістіктері мен қиыншылықтарына тікелей тәуелді. Қарастырылып отырған материал біз зерттеп отырған отбасымен қатар, бұрынғы ерлі-зайыптылар, олармен бірге қалған кәмелетке толмаған балалар күнделікті өмірде кездесіп отыратын мәселелердің күрделілігі мен маңыздылығын ашып көрсетеді. Осындай қиыншылықтар өтпелі нарықтық қатынастардың, инфляцияның, жасырын жұмыссыздықтың салдарынан күрделене түседі, ал оларды шешуге толық отбасылардың өзінің күші жетпеуі мүмкін. Сондықтан, қоғам, мемлекет өздерінің әкімшілік, әлеуметтік және басқа да атқарушылары, ведомстволары арқылы толық емес отбасыларға көмек көрсетуге, олардың қиындықтардың шешудің әрқашан жолы болатындығын және қоғам үшін олар әрқашанда қажет екендігін сезінуін қамтамасыз етуі тиіс.

Археология, этнология және музеология кафедрасы қазақ халқының этногенезі мәселесінде деректік рол атқаратын шежіре тақырыбын да үнемі назардан тыс қалдырмайды. Жалпы, қандай этнографиялық ғылыми-зерттеулер болмасын, ең алдымен зерттеу нысанындағы аймақтағы халықтардың қоныстану тарихын, шежіресін жан-жақты қарастырамыз.

Кафедраның аға оқытушысы, т.ғ.к. **Е.М. Тұрғынбаев** шежіренің этнология ғылымында этнографиялық дерек ретіндегі ролін көрсете отырып, төмендегідей ұсыныстар мен тұжырымдамалар жасайды.

Шежіре – түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының ру-тайпалық құрылымы, дәстүрлі әлеуметтік құрылымы, дәстүрлі мәдениеті секілді әр-алуан салаларын зерттеудегі деректермен бірге басты тарихи – этнографиялық дерек болып табылады. Кеңестік идеология үстемдік құрған кезеңде шежіре деректері тарихшылар аса құпталмайтын тақырыптардың бірі болып, зерттелу жағынан сырт қалғанын, өкінішке орай, атап өтуіміз қажет.

Шежіренің ғылыми тұрғыда зерттелуінің отандық және шетелдік тарихнамада пайымдалынуының негізгі бағыттары, мазмұны мен көзқарастар эволюциясы, жетістіктері туралы терең білім алуға теориялық және методологиялық жағынан мүмкіндік жасау негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Сондықтан, тарихшылар мен этнологтар, шежіретанушылар мына міндеттерді назардан тыс қалдырмау керек. Олар:

Түркі халықтарының, оның ішінде қазақ шежіресінің дамуы, зерттелу деңгейі және тарих ғылымындағы орны мен өзектілігі мәселелерін қарастыру;

Қазақ шежіретануы негізінің қалануы мен дамуының негізгі кезеңдері және олардың бағыттарын анықтау;

Көшпелі қоғамдағы шежіренің орны мен шежіретану мәселесіндегі тарихнамалық концепцияны анықтау;

Ұлттық төл дерек - шежіре жайлы жалпы тарихнамалық және ғылыми ой-пікір эволюциясын көрсету;

Этногенетикалық үдерістер, көш-кон мәселесі және әлеуметтік - мәдени құбылыстарды анықтаудағы орнын көрсету арқылы шежіре деректерін ғылыми айналымға түсіру мәселесін шешу қажет.

Кафедраның белгілі этнограф ғалымы **Т.Е. Қартаеваның** Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы)» атты 2 томдық монографиясы. Монографияның 1-ші томында XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезі аралығында Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойында орналасқан Перовск, Қазалы уездерінің саяси-әкімшілік бөлінісі, қазақ ауылдарының этнографиялық сипаты қарастырылған. Сыр өңірін мекендеген ру-тайпалардың этникалық тарихы, дәстүрлі мал шаруашылығын жүргізу әрекеттері, XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезіндегі көшпелі шаруашылықтан жартылай отырықшылыққа өту үдерісіндегі бетбұрыстардың бағыттары ғылыми тұрғыда сараланған.

Автор Сыр өңірі қазақтарының этникалық тарихын саралау барысында тарихи дәуірлерге шегініс жасаған. Ол ежелгі тайпалардың Сырдария аңғарына қоныстануы тас дәуірінен бастап бірнеше тарихи дәуірлер мен кезеңдерді қамтитындығына, Сырдария оазисі мен Арал ареалы ерте тұрғындардың, андроновтықтардың, байырғы сақ-массагеттердің, көне түркілердің мекені болғандығына, Сыр өңірлік түрік тайпаларының қазақ халқы этногенезінің қалыптасуына қатысқандығына ерекше назар аударып, Сыр өңіріндегі ру-тайпалық құрамның аса күрделі компонент болғанын атап көрсетеді. Автор Алтай өңірінен түрік тайпаларының батысқа қарай қоныс аударуы Жетісу мен Сыр өңірі арқылы өткен, одан кейінгі кезеңдерде қазақ жерінде болған шапқыншылықтар әсерінен Сыр өңірінде бірнеше миграциялық ағымдар болған, міне, осындай тарихи үдерістердің барысы нәтижесінде қазақтың үш жүзінің ру-тайпаларындағы бірқатар ру-тармақтар Сыр өңіріне шоғырланады да, Сыр өңірінің этникалық құрамын күрделендіреді деген тұжырымға келеді. Сонымен бірге автор Сыр өңірлік ру-тайпалардың XIX ғасырдағы қоныстану аймағы мен қазіргі қоныстану аймағындағы сәйкестікті анықтай отырып, Сыр өңіріндегі ру-тайпалар XIX ғасырдағы этногеографиясын сақтап қалған деген қорытынды жасайды. Бірінші томнан оқырман «Сыр – Алаштың анасы» деген тұжырымның сырын ұққандай болады.

Сыр өңірі қазақтарының шаруашылықты жүргізу әрекетіндегі іс-тәжірибелері де тарихи дәуірлерден қалыптасып жетілді. Мал жылдың төрт маусымында да табиғи жайылымдарда бағылды. Перовск уезі қазақтарының жайлауға көшуі Қарақұм, Ырғыз, Торғай, Қостанай, Сарысу, Ұлытау, Кішітау бағыттарын құрады. Қазалы уезі ауылдарының негізгі бөлігі Ырғыз уезінің жерлеріне жетіп, жазда Буратал, Ащыбұлақ, Үшқамты, Жарбұлақ және Қандай өзендеріне дейін, ал, шектілер көші бұдан да әрі Мұғалжар тауларын бойлай отырып, Ембі өзені жағасына дейін барған.

Әрбір ру-тайпаның өзіндік дәстүрлі көш жолдары қалыптасты. Қашыққа көшіп жүру Қазақстанның Батыс және Сырдарияның төменгі ағысын мекен еткен тайпаларға тән болған. Аралдың солтүстік шығыс беті, Сырдарияның орта және төменгі ағысы мен Қаратаудың баурайында орналасқан қыстаулардан бастау алатын көшу бағыттары Ұлытау жазығы, Торғай, Ырғыз, Тобыл өзендерінің аңғарларындағы жайлауларға дейінгі аумақты қамтитын. Автор «Сәтбай жолы», «Тау жолы», «Сарысу жолы», «Ұлытау жолы», «Ырғыз жолы», «Елек жолы» көш жолдарының бағыттарын ашып көрсеткен. Монографияның 2-ші томында XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезіндегі Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойында орналасқан Перовск, Қазалы уезінде егіншілік пен бағбандықтың дамуы, қосалқы шаруашылықтардың дамуы қарастырылған. Сыр өңірі қазақтарының дәстүрлі материалдық және рухани мәдениеті кешенді тұрғыда зерттеліп, Сыр қазақтарының этнографиясына басқа өңір қазақтарының этнографиясымен салыстырмалы сараптау берілген.

Сыр өңірі байырғы егіншілік оазисі болғаны белгілі. Сыр өңіріндегі ежелгі қала-қоныстар орнындағы астық сақтайтын ұралар, суландыру жүйелерінің іздері тарихи дәуірлерде егіншіліктің дамығанын дәлелдейді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі көшпеліліктен жартылай отырықшылыққа өту кезеңі өлкеде егіншіліктің дамуын қарқындатады. Сырдарияның төменгі ағысы, Арал теңізі, Сыр өңіріндегі көлдер бойы балықшылық кәсібінің ерекше дамыған аймағы болды. Балық аулаудың түрлі әдіс-тәсілдері қалыптасты. Аңшылық жергілікті қазақтардың мал шаруашылығымен қатар айналысқан кәсібі болды. Жергілікті жердің ерекшелігіне орай кереге құру (жолбарыс аулауға), шатыр құру, қуалап аулау, тұзақ құру, тор жабу, тұзақ құру, қақпан құру, атып алу сияқты дәстүрлі әдіс-тәсілдерін қалыптастырды.

Сыр өңірінде сыртқы сауда-саттықтың дамуының тарихи тамырлары сақ-массагет, қаңлылар дәуірінен басталады. Тарихи дәуірлерде Ұлы жібек сауда жолының Сыр өңірі арқылы өтуі - Сыр өңірін шығыс және батыспен жалғап жатса, бұл тарихи дәстүр XIX ғасырда да жалғасын тауып, Сыр өңірінің үстінен өтетін Үргеніш, Хиуа, Бұқара, Хорезм өңірінен бастау алатын керуен жолдары Омбы, Орынборды, одан әрі батысты жалғап жатты. Сырдарияны кесіп өтетін бір керуен жолы Сарысу, Ұлытау, Кішітау арқылы Төмскіге апарса, тағы бір керуен жолы Бетпақдала арқылы солтүстік-шығысты жалғап жатты. Сыр өңірінен бірнеше керуен жолдарының кесіп өтуі өңірде керуенбасы,

кірекеш, ақшомшы, шапар кәсіптерін дамытқан, кеме, сал сияқты қатынас құралдарын жасау мен оның қолданыс аясы жетіле түскен.

Сыр өңірі қазақтарының дәстүрлі материалдық мәдениеті жергілікті жердің табиғатының ерекшелігіне қарай қалыптасты. Дәстүрлі баспана соғу ісінде бастырма, жертөле, жеркепе, қақыра, шым-үй, шошала, өлшек сияқты баспана түрлерін иемденген. Дәстүрлі киім түрлерін жергілікті жердің климатына қарай бейімдеген. Тұрмыстық және шаруашылық бұйымдарды саралағанда тек Сыр өңірлік аймақтағы ерекшелігі бар бұйымдар қамтылған. Дәстүрлі тағамдар жүйесіндегі айырмашылық осы өңірдегі қазақтардың дәстүрлі шаруашылығымен, тағы да экологиялық ортасымен байланысты қалыптасқандығы айғақталған.

Сыр қазақтарының рухани мәдениетінің айырмашылығын халықтық білімдер жүйесінен, отбасылық әдет-ғұрыптардан көрінеді. Сыр қазақтарының наным-сенімдер, ырым-тиымдар жүйесі байырғы архайкалық діни-нанымдардың күнделікті өмірге кірігуімен байланысты қалыптасқан. Сыр қазақтарының некелесу мен құда түсуі, өлікті жерлеу дәстүрлерінде байырғы көне дәстүрлер жиынтығының негізгі элементтері сақталып қалған. Сыр қазақтарының тіліндегі этнографиялық сөздер әр тақырып аясына топтастырылған. Сыр қазақтарының тілінде этнографиялық сөздердің мол болуы, оның тұрмыс-тіршіліктің барлық салаларынан көрініс табуы Сыр өңірінің шығыс пен батысты жалғап жатқан ареалда орналасуы және жергілікті халықтың негізгі денін қазақтар құрағандығымен байланысты болады.

Сыр өңірі қазақтарының тарихи-этнографиясын біртұтас еңбек ретінде «аймақтық этнография» бағытында қарастырудың, сол арқылы қазақ жерінің басқа өңірі қазақтарымен айырмашылығын айқындаудың этнография ғылымы үшін маңызы зор. Осы монографияның ішкі мазмұнындағы мәліметтер Сыр өңірін «этнографиялық аймақ», «қазақы аймақ» ретінде тануға толық мүмкіншілік береді.

Жоғарыда айтып өткендей, қазақ халқын тарихи-этнографиялық тұрғыдан қарастырғанда аймақтық түйісте зерттеудің маңызы зор. Сондай зерттеулердің бірі археология, этнология және музееология кафедрасының қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к. **М.Қ. Егізбаеваның** «XIX–XX ғ. басындағы Тарбағатай өңірінің қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу)» зерттеуі. Тақырыптың өзектілігі сонда, еліміз тәуелсіздігін баянды етуге ұмтылған, ғаламдану белең алған заманда халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан материалдық мәдениет түрлері, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін зерттеу арқылы ұлттық болмысты, менталитетті жете танып білудің көкейкестілігі артып отыр. Тоталитаризмнен кейінгі кезеңде отандық тарих пен төлтума мәдениеттің жете зерттелмей келген кейбір тұстарына жіті назар аударылып, соның ішінде қазақ мәдениетіндегі жалпы этникалық, аймақтық және жергілікті этнографиялық ерекшеліктерге арналған ізденістер жандана түсті. Сондай зерттеулердің бірі - XIX ғ. аяғы XX ғ. басындағы Тарбағатай өңірі қазақтарын тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу болып табылады. Мұндай этнографиялық ерекшеліктерді жіктеп, саралау арқылы біртұтас қазақ мәдениетінің кешенді төлтума бейнесі хақында, сондай-ақ көрші жұрттар арасындағы тарихи-мәдени ықпалдастық, байланыс туралы мағлұматтар кеңейе түседі, әрі ондай байланыстар мен өзгерістерге түсудің тетігі, себеп-салдары туралы кеңірек танып білеміз. Сол арқылы төл мәдениетімізді дәріптеудің, дамытудың жолдарына жауап таба аламыз.

Қазақ халқының тарихын, мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін зерттеуде белгілі бір аймақта өмір сүретін қазақтардың этнографиялық болмыс-бітімін сипаттай отырып, ондағы ерекшеліктерін, басқалардан даралап тұрған айырмашылығы мен ұқсастығын айқындаудың ғылыми маңызы зор. Тарихи-этнологиялық ізденістердің белгілі бір аймақтық, өлкелік аумақтағы зерттеулер аясында жүрілуі салыстырмалы-салғастырмалы материалдардың базасын толықтыра отырып, ғылыми теориялық, әдістемелік пайымдар жасау тұрғысында ғылым үшін аса үлкен маңызға ие екендігіне күмән тумаса керек.

Зерттеу үлкен локальдық қазақы аймаққа жататын Тарбағатай қазақтарын жан-жақты, терең де ауқымды, әрі жүйелі зерделеге арналған арнайы тұңғыш зерттеу. Зерттеу бойынша мынадай қорытындылар жасауға болады:

1. Зерттеу жұмысында Тарбағатай өңіріне қатысты ескіше және жаңаша көзқарас тұрғысында жазылған зерттеулер мен деректер мейлінше кеңінен қамтылып, ғылыми сараптаудан өткізілді.

2. Қазақ тайпа-рулары жоңғар шапқыншылығы аяқталғаннан кейін өздерінің байырғы мекені Алтай мен Тарбағатай, Жетісуға 1752-1763 жж. келіп қоныстанып, орналасу үрдісі XVIII ғ. соңына дейін жалғасқан.

3. XVIII ғ. екінші жартысының соңына ала Тарбағатай өңіріне найман тайпасының қаракерей, матай, дөртуыл руларының аталары, он екі ата абақ-керей рулары, азын-аулақ арғын мен уақтар келіп

орналасты. Сол сияқты бұлардың арасынан Ұлы жүзге кіретін аздаған шанышқылар мен Кіші жүз-алшын мен тамалар да ұшырасты.

4. XIX ғ. бас кезінде шаруашылық негізі болған төрт түліктің қамы, өріс-қоныс, жайылым үшін Тарбағатайдың күнге жағына да қоныстанды. Ресми статистикада көрініс таппаған ел ішіндегі қысқа мерзімдік маусымдық (қыстау-жайлау, мал отарлату, жылқы қыстату т.б.) миграциялар да көрініс берді.

5. Тарбағатай өңірінің табиғи-экологиялық ортасымен шаруашылық харекеттері өзара тығыз байланысты болды. XIX-XX ғ. басында негізгі дәстүрлі шаруашылық мал шаруашылығы және әртүрлі қосалқы кәсіптерден тұратын (балықшылық, аңшылық, қолөнер т.б.) тұтас бір жүйені құрады. Алайда, жетекші сала болып көшпелі мал шаруашылығы қала берді.

6. XX ғ. 20-30 жж. күштеп отырықшыландырудың салдарынан ру-тайпалық қауымның кейбір механизмдерінің мәні біртіндеп өгергеніне қарамастан, ру-тайпалық және жүздік құрылым өзінің өміршендігін көрсетіп, ол қазақ халқының дәстүрлі этномәдени ерекшелігі ретінде әлі күнге дейін маңызды екендігін көрсетті.

Этнологиядағы жаңа бағыттардың бірі этносоциологиялық әдіспен зерттеу жөнінде кафедра этнограф маманы **С.Х. Шалғынбаева** өз тұжырымдарымен бөліседі. Оның пікірінше, дәстүрлер мен инновацияларды қараудың өзектілігі республиканың жекелеген қалаларындағы қазақ халқы арасында этносоциологиялық сауалнама жүргізу, оны өңдеудің жаңа әдістерін, әдістемелері мен технологияларын қолдану негізінде бұқаралық сипаттағы жаңа ақпарат көзін алу қажеттілігімен байланысты. Атап айтқанда, қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды (деректер базасының технологиясын) және контент-талдау әдістерін және дереккөз материалдарының деректерін математикалық-статистикалық тұрғыда талдауды пайдалану Қазақстан Республикасының жергілікті ұлты қазіргі урбанизацияланған өкілінің этномәдени бейнесін неғұрлым егжей-тегжейлі зерттеуге мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта қала тұрғындары арасында салт-дәстүрлердің, әдет-ғұрыптар мен инновациялардың әсерін дәлірек көрсету, қалалық ортадағы қазіргі этникалық процестерді, қалалық мәдениет пен өмірдің әртүрлі салаларындағы өзгерістердің сипатын, модернизация мен урбанизацияның қарқынды өсуінің әсерінен этникалық дамудың негізгі тенденцияларын қарастырады.

Еліміздің қалаларына деген ғылыми қызығушылық демографиялық және этномәдени ерекшеліктермен анықталады, олар республиканың қала тұрғындары арасында ұлттық отбасылық дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен әдет-ғұрыптар элементтерінің қазіргі заманғы жұмыс істеуіне және осы саладағы инновациялардың жалпы деңгейіне әсер етеді. Зерттеу жұмысыны қазақтардың қазіргі қалалық тұрмысында ұлттық отбасылық дәстүрлердің жұмыс істеу тенденциялары мен заңдылықтарын анықтау, осы салаға инновациялардың кіру механизмін ашу, этнографиялық сипаттағы ақпаратты өңдеудің жаңа әдістері мен технологияларын қолдану негізінде ерекше процестер мен құбылыстарды оқшаулау болып табылады. Мұндай зерттеулер XX ғ. 90-шы жылдары қазақтардың қалалық тұрмысындағы отбасылық дәстүрлер мен инновациялар проблемаларын алғашқы арнайы этносоциологиялық зерттеулер болды. Зерттеудің жаңалығы қала тұрғындары арасында ұлттық отбасылық дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен салттар элементтерінің сақталуы мен жұмыс істеу дәрежесіне негізделді; этносоциологиялық зерттеуде отбасылық ырым-жырымдар мен этномәдени сипаттамалар проблематикасы бойынша этносоциологиялық сауалнаманың проблемалық-бағдарланған дерекқорын қалыптастыру әдістемесі сыналады, қалалық қазақ халқының әлеуметтік-демографиялық, этномәдени сипаттамалары талданады.

Қорытынды

Қорыта келгенде этнография ғылымының қарқыны әсіресе Тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақыттан қарқынды даму жолына түсті десек болады. «Мәдени Мұра» Ұлттық стратегиялық бағдарламасы, «Ғылыми қазына», «Тарих жылы», «Тарих халық толқынында», «Мәңгілік Ел», «Қасиетті Қазақстан», «Рухани жаңғыру» бағдарламаларының іске асуы этнография ғылымының зерттелмей келе жатқан тұстарын жаңа ғылыми көзқарас пен зерттеуге негіз болды.

Кафедра мамандарының этнографиялық зерттеулері Қазақстанның әр өңірінің өзінің ғасырлар бойына қалыптасқан этнографиялық аймақтық ерекшелігін екішеуге негізделді, әрі этнографиялық зерттеулер аймақтық ерекшеліктерге сәйкес жүргізіледі. Қазақ халқының әртүрлі өңірлерде аймақтық ерекшеліктерге қарай қалыптасқан тарихи мәдениеті, ру-тайпалық құрамы мен дәстүрлі шаруашылықты жүргізу ерекшеліктері, материалдық және рухани мәдениеті аса күрделі ғылыми зерттеулер қатарына жатады. Осыған байланысты қазақ халқының бір аймақтағы сан ғасырлық тарихы, олардың қоныстану тарихы мен олардың этностық құрамы, саны, тұрмысы, дәстүрлі шаруашылығы, қоғамдық қатынастары, материалдық мәдениеті, соның ішінде баспанасы, тұрмыстық бұйымдары, киім-кешектері, тағамдар

жүйесі, рухани мәдениеті, яғни отбасылық әдет-ғұрыптары, халықтық білімдер жүйесі, наным-сенімдері, некелесуге, өлікті жөнелтуге қатысты жосын-жоралғылары қамтылды.

Қазіргі кезеңде әлемде болып жатқан этникаралық қатынастардың шиеленісуі, мемлекеттің тұтастығы мен қауіпсіздігіне нұқсан келтіретін ірі саяси оқиғалардың болуы қандай жолмен болса да, бұл ахуалдарды өзгертіп, бейбітшілік жағдайда өмір сүруге қол жеткізетін сұрақтарға жауап іздеуге тура келеді. Сондықтан да қазіргі кезеңде этникалық үдерістерді терең зерттеудің қажеттігі туып отыр. Этнологтар этникаралық, ұлтаралық қатынастар мәселелеріне көңіл бөле бастады.

Қазіргі этнологиялық зерттеулердің маңыздылығы сонда, ғалымдардың академиялық мүддесімен емес, практикалық өмір талабынан туындауында. Кешегі ұлы державалардың жаһандық қарсылығы бүгінде көптеген аймақтық, ұлттық және этникалық жанжалдармен орын алмастырды, ал олардың әрқайсысы үлкен соғыс ошағының бір себебі болуы да мүмкін. Сондықтан да қазіргі тарихи оқиғалар этнологиядан тек қана дәстүрлілікті ғана емес, индустриалды дамыған полиэтникалық қоғамды яғни өмір сүрудің кепілі болып табылатын этникалық проблемаларды шешуді талап етеді. Этнологиялық зерттеулердің қажеттілігі этнология ғылымында далалық, теориялық және методологиялық зерттеулерді күшейтуді қажет етеді. Сондықтан да этнология пәні тек қана тарих факультеттерінде ғана емес Қазақстанның барлық жоғары оқу орындарына арнайы пән ретінде енгізіп, оқытылу керек. Жастарды, болашақ ұрпақты әлем халықтарының тарихи-мәдени ерекшелігін, этникалық психологиясы мен қазіргі кезеңдегі этникаралық байланысын, қазіргі кезеңдегі этникалық және этномәдени үдерістердегі этникалық факторларды шешкенде ғана біз елдің, халықтың тұтастығын сақтап, қауіпсіздігімізді қамтамасыз ете аламыз.

Әдебиетер тізімі

- Шәлекенов-Баласағұни У.Х. Қазақ өркениеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – Б.141-144.
Сум П.Ф. О хазарах // Исторические рассуждения о происхождении народов, населявших в средние века Польшу, Россию и земли между Каспийским и Черным морем, а также Европейскую Турцию на севере от Дуная. – М., 1846. – С.15
Шәлекенов У.Х. Түріктердің отырықшы өркениеті. Алматы: қазақ университеті, 2003.
Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві – р 39 қор. –2 тізбе. –454 іс. –20-24 пп.
Қырғызстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві –21-қор. –2 тізбе. –6 іс. 69, – 71-72, 9102-102 а.

B.B. Kalshabaeva

SPECIALTY "ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY" IN INDEPENDENT KAZAKHSTAN, DIRECTIONS OF RESEARCH AND SCIENTIFIC CONCLUSIONS OF ETHNOLOGISTS

In the article, the author tells about the achievements of the Historical faculty of Al-Farabi Kazakh National University, the Department of Archeology, Ethnology and Museology, which throughout the entire period of KAZRP occupied a central place in the training of specialists "ethnologist", "archaeologist" and "museologist". The author, having stopped at the place of "ethnologist" specialists in society with the state, will focus on the works of the teaching staff on the training of "ethnologist" specialists at the department and the main conclusions of their scientific direction. The author also draws attention to the need for the profession of "ethnologist", which issues should be paid attention to in ethnic and ethno-cultural processes.

ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН НЕМІСТЕРДІҢ ТАРИХЫНАН (1930-1950 жж.)

Бүгінгі күні Қазақстанды өзінің Отаны ретінде есептейтін 140-тай ұлт өкілдері ел аумағында өмір сүруде. Мемлекеттік саясат ұлттарды ерекшеліктеріне қарай жіктемей, тұтастай алғанда барлығын Қазақстан халқы деп қарастырады. Бұл туралы ел президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Қазақстан халқы Ассамблеясының «Ел бірлігі – жаңарған Қазақстанның тірегі» атты XXXI сессиясында халықты бірлікке, татулыққа бағытталған қағидаларды берік ұстануға шақырып, қоғамдағы өзара түсіністік пен сенімді нығайту жолында ортақ құндылықтарға ұмтылудың маңыздылығын айтып өткен болатын (Тоқаев, 2022). Қазақстан халқын ең алдымен тарихи құндылықтар біріктіретіні сөзсіз. Тарих көрсеткендей қазіргі көп ұлтты мемлекет бейнесінің қалыптасуы ұзақ уақытқа созылған үдеріс.

Қазақстанға халықтардың қоныстандырылуы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысында империялық, кейін кеңестік билік тұсындағы тоталитарлық саясаттың негізінде қарқынды түрде жүзеге асырылды және көп жағдайда тарих беттерінде қайғылы жайттармен есте қалған. Әсіресе, 1930-1950 жылдары адамзат атауына қарсы ұйымдастырылған үлкен террор, саяси қуғын-сүргін жекелей адамдарды ғана емес, тұтас халықтарды да жазалауға көшкен еді. Тағдырдың қатал сынына ұшырап, туған жерінен алшаққа еріксіз күштеп көшірілген халықтар Қазақстанға үсті-үстіне әкелініп қоныстандырыла бастады. Әсіресе, 1930-1950 жылдар аралығында сталиндік режимнің халықтарды жаппай қудалап, мәжүрлі түрде шалғай аймақтарға көшіруі адамзатқа қарсы ұйымдастырған қылмысы ретінде бағаланды. Қазақстанға күштеп қоныс аударылған халықтардың ішінде немістер де болды. Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуы КСРО-дағы ұлттық саясатты күшейтіп, немістерге қарсы қуғын-сүргін саясатын асқындыра түсті. Депортация күрделі жағдайда жүргізіліп, тиісті дайындық жұмыстары өз деңгейінде жасалынбады. Жер аударылған немістердің басым бөлігі көз көрмеген, құлақ естімеген, инфрақұрылымнан айырылған колхоздар мен совхоздарға орналастырылды. Сонымен қатар, еркін қозғалу құқығынан айырылып, мәжбүрлі түрде қара жұмыстарға жегілді. Аштыққа, ауруға және басқа да қиындықтарға ұшырағандар төтенше жағдайларда өмір сүруге тура келді.

Қазақстанға депортацияланған немістердің тарихы әлі де кешенді зерттеулерді талап етеді. Әсіресе, арнайы қоныстанушылардың жаңа жерлерге бейімделуі, өмір сүру ортасының өзгеруі, еңбек және білім алу жағдайларын анықтау ғылыми ортада өзектіліген жоғалтпаған. Сондай-ақ, бұл зерттеулер Қазақстанға жер аударылған ұлттар тарихының қайғылы кезеңдерін тереңірек зерттеп, КСРО-ның ұлттық саясаттағы бағытына баға беру мүмкіндігін береді.

КСРО-дағы депортацияланған халықтардың тарихын зерттеу өткен ғасырдың 80 жылдарына дейін саяси себептерге байланысты мүмкін болмады. Алайда, бұл тақырып осыншама уақыт назардан тыс қалды деп айтуға болмайды. А. Солженицын, А. Некрич және т.б. қуғын-сүргін, үлкен террор, депортация тақырыбын шет елдегі кеңестік эмигранттардың сұхбаттары мен естеліктері арқылы зерттеуге тырысты. Дегенмен, дереккөздердің жетіспеуі зерттеулерге тұсау болып, куәгерлердің естеліктеріне негізделген еңбектер сол кезеңдегі идеологиялық күрестің бір көрінісі ретінде ғана бағаланды.

1980 жылдардың соңына қарай КСРО бойынша жүргізілген қоғамды демократияландыру үдерісі, партияның биліктен ажырай бастауы ұлттардың сана-сезімінің оянуына жағдай жасап, алғаш рет аталған тақырып бойынша мақалалар журнал, газет беттеріне шыға бастады. Жарияланған мәліметтердің дұрыстығы күмәнді болғанымен, ғалымдардың назарын аудартып ғылыми ортада зерттелуіне алғышарттар жасалынды (Т.Чернова, 2014).

Алғаш рет архив құжаттарымен зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың ішінде В.Н. Земсков депортацияланған халықтар мен әлеуметтік топтар тарихының әр түрлі аспектілерін дамытудың негізгі базасын толықтырды. 1980 жылдардың аяғында В.Н. Земсковтың «Спецпереселенцы в СССР (1930–1960-е годы)» атты еңбегінде XX ғасырдың 20-50 жж. дейінгі Кеңес Одағында жүргізілген арнайы қоныстандыру саясатының ауқымын анықтап, мемлекеттің ерекше қорғауында болған құжаттар мен оларға алғаш рет түсініктемелер береді (Земсков, 2005). Еңбекте алғаш рет КСРО-да жүргізілген репрессиялау жүйесіндегі кулақтық жер аударудың негізгі

тенденциялары мен заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін алуан түрлі дереккөздерді ұсынылған. Н.Ф.Бугай кәсіби тарихшы ретінде «К вопросу о депортации народов СССР в 30-40-х годах» (Бугай, 1986) және «Н. Ф. Берия – Сталину: «Согласно вашему указанию»» (Бугай, 1995) атты еңбектерінде архив құжаттар легін алғашқылардың бірі болып айналымға еңгізді. Ғалымның көрсетілген еңбектерінде күштеп қоныстандыру саясатының ауқымын, еріксіз еңбекке жегілгендердің, арнайы қоныс аударылғандардың жағдайы мен құқықтық дәрежелерін көрсетілген.

Тарихи отанынан күштеп жер аударылған халықтар тарихына қатысты ХХ ғасырдың 80-жылдарының екінші жартысынан бастап, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында депортацияланған ұлттар тарихын зерттеуде Отандық ғалымдардың зерттеулері теориялық тұрғыдан маңызды болып табылады. Мәселен, 1998 жылы М.Қ.Қозыбаев, Ж.Б. Әбілхожин және т.б ғалымдар ұжымының «Депортированные народы в Казахстан: время и судьбы» деген жинағы Отандық тарихнамадағы сүбелі еңбек саналды (Анес, Кекилбаев, 1998). Ғылыми мақалалардан тұратын жинақта саяси репрессиялау мен депортациялау үрдісі жылдардағы тоталитаризм қылмыстары және республика аумағына мәжбүрлі түрде жер аударылған ұлт өкілдерінің естеліктері қамтылған.

Ресейлік ғалымдардан депортация тарихының проблемаларын зерттеуге елеулі үлес қосқандардың ішінде П.Н. Полянды да атап өткен маңызды. Ол күштеп қоныс аударылғандардың мәжбүрлі миграциясына тарихи-географиялық талдау жүргізіп, оның ерекшеліктері мен заңдылықтары туралы берілген мәліметтері құнды (Полян, 1999). Кейінгі Поболь Н.Л., П.Н Поляның «Сталинские депортации. 1928-1953» атты еңбегінде зерттеулерінен арнайы қоныстанушы немістердің Қазақстан аймақтарының экономикасына тигізген әсері, олардың шаруашылық өмірге қатысуы туралы жалпы мәліметтерді қарастыруға болады (Поболь, Полян, 2005). Ал И.В. Бердинскийдің зерттеулерінен арнайы қоныстар жүйесінің инфрақұрылымдық ерекшеліктері туралы мәліметтерді көруге болады. Ғалымның еңбегінде осы жүйе және оның жұмыс істеу тарихын жан-жақты зерттеп, әртүрлі кезеңдеріндегі ерекшеліктерін нақтылап берген (Бердинский, 2005).

Ұлы Отан соғысын жылдарындағы еңбек әскерінің жасақталу кезеңдері және мәжбүрлі түрде еңбекке жегілген немістер туралы А.А. Германның зерттеулерінен кездестіруге болады. Олар еңбек лагерлеріндегі немістердің өмір сүру жағдайларын, еңбек қызметінің сипатын зерттеді (Герман, 2000).

Депортацияланған немістердің тарихын сол ұлт өкілдерінің арасынан шыққан ғалымдар да зерттеді. Атап айтар болсақ В.Кригердің «Рейн - Волга - Иртыш: из истории немцев Центральной Азии» атты еңбегінде Ресей империясының, кейін КСРО-ның Орталық Азиядағы неміс диаспораларына байланысты жүргізген саясатын, қоғамдық және мәдени өміріне әсерін қарастырған (Кригер, 2006). Неміс ғалымдарының ішінде А. Айсфельдтің еңбегін ереше атап өткен жөн. Оның ұзақ жылдар бойы Ресей мен КСРО тарихын, әсіресе КСРО-дағы ұлттық саясат, шығыс немістерінің тарихы мен мәдениеті, Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі немістердің тарихын байланысты материалдар жинақтаумен айналысқан. Доктор А. Айсфельдтің авторлығымен 2022 жылы «Из истории депортации немцев в Казахстан 1941-1945 гг.» атты жинағы жарық көрді. Бұл жинақ осы уақытқа дейін немістер тарихына байланысты шыққан еңбектердің қатарын толықтыра түсті (Айсфельд, 2022). Бүгінгі күнге дейін депортацияланған немістер туралы республикалық және аймақтық мерзімді баспасөз беттерінде, ғылыми конференциялар мен семинарлардың жинақтарында жарияланған мақалалардың ауқымды комплексін байқауға болады. Алайда, арнайы режимде өмір сүруге мәжбүр болып, еңбекке еріксіз жегілген немістердің күнделікті өміріне байланысты жарық көрген зерттеулердің аздығы бірден көзге түседі.

Алғаш рет немістердің Қазақстан жеріне қоныстана бастауы Ресей империясының отарлау саясатымен тығыз байланысты болды. Жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігін, шаруашылығын ескерместен империалистік саясат қазақ жерін өзге отырықшы халықтармен қоныстандыруды кезең-кезеңімен жүзеге асыруды көздеген болатын. Патша үкіметін алмастырған кеңестер билігі де бұл саясатты идеологиямен түрлендіріп одан әрі жалғастыруды мақсат етті. 1930 жылға қарай Қазақстандағы немістердің саны 51 мың адамды құрады. Қостанай, Петропавл, Ақмола, Павлодар, Семей, Сырдария, Ақтөбе, Орал, Алма-Ата округтерінде жалпы саны 8361 неміс шаруашылығы болған. Басым бөлігі Республиканың солтүстік, шығыс аймақтарында орналасты (Карпыкова, 1997, 47-48 бб.). КСРО-да немістер өзге де саны аз ұлттар секілді шашыраңқы және араласып өмір сүрген. Өздеріне тән сенімдері болып, шаруашылық-мәдени өмірге, түрлі деңгейдегі кеңестік басшылық жұмыстарына араласты (Карпыкова, 1997, 26-33 бб.).

Күштеп қоныс аударылғандардың алғашқы легі КСРО-ның батыс аумақтарынан, Польшамен шекаралас аудандардан, Украин КСР-інен әкеліне бастады. Қазақстанның солтүстік және оңтүстік аймақтарымен қатар Қарағандыға шоғырландырып, түрлі салаларда жұмысқа жегу көзделді (Поболь, Полян, 2005, 55-62 бб.).

КСРО-дағы халық санағына сәйкес 1939 жылға қарай одақтас мемлекеттер бойынша немістердің саны 1 427 232 адамды құрады, ал Қазақстанда 92 мың неміс өмір сүріп жатты (Карев, 2004, 685 б.).

Ұлы Отан соғысының басталуы КСРО-ның Қара теңіз бойы, Украина, Поволжье және т.б ірілі-ұсақты қалалар мен елді мекендерде өмір сүріп жатқан немістердің Қазақстан, Сібір жерлеріне жаппай депортациялануына (саясаттың қарқынды түрде жүргізілуіне) себеп болды. Кеңестік немістердің гитлершіл Германияның арбауына түсуінен күдіктенген И.Сталин жедел түрде жарлық түсіріп, Поволжье АКСР-індегі, Сталинград және Саратов облыстарындағы, сонымен қатар КСРО-ның өзге де батыс өлкелерінен, Кавказдан депортациялау жұмыстарын жүргізуге тапсырма берді. 1941 жылдың тамыз және қараша айларының аралығында Қазақстанға 349 713 неміс депортацияланды (Карев, 2004, 11 б.). Алматы, Ақмол, Ақтөбе, Шығыс Қазақстан, Жамбыл, Қарағанды, Қызылорда, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Семей, Оңтүстік Қазақстан облыстары депортацияланған немістерді қабылдаушы аймақтарға айналды.

Мемлекеттік Қорғаныс комитеті немістерді депортациялау бойынша 1941 жылы үш қаулы шығарды. 6 қыркүйектегі қаулы Мәскеу және Мәскеу облысынан (8 617 адам), Ростов облысынан (21 400 адам) Қазақстанға депортацияланды. Бұл ретте қалада өмір сүргендер аудан орталығына жақын қалаларда орналастырылды. Мәскеулік немістер Қызылорда, Ақмола және Қарағанды облыстарына, ал Ростовтан көшірілген немістер Қазақстанның оңтүстік облыстарында орналастырылды (О. Милова, 1995, 122 б.).

Сонымен қатар Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің 1941 жылғы 21 қыркүйектегі қаулысы Тула облысының және Солтүстік Кавказдың төрт ауданындағы немістерге байланысты болды. Аталмыш аймақтардан 25 қыркүйек пен 10 қазан аралығында 97 640 адам көшірілсе, оның 22 мыңдай адамы Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Қарағанды облыстарына қоныс аударылды (О. Милова, 1995, 122-123 бб.). Ал 22 қыркүйектегі немістерді жер аудару туралы қаулыға орай Қазақстан жеріне Сталинск (41 мың адам), Запорожье (63 мың адам), Ворошиловградск (5 487 адам) облыстарының немістерін көшіру туралы жоспарланды. Алғашқы легі 25 қыркүйек пен 2 қазан аралығында Запорожье облысынан Қазақ КСР-нің Ақтөбе, Қостанай, Жамбыл, Қызылорда, Семипалатинск облыстарына, кейінгі легі 25 қыркүйек пен 10 қазан аралығында Ақмола, Алматы, Солтүстік Қазақстан, Семипалатинск, Павлодар, Шығыс Қазақстан облыстарына қоныстандырылуы керек еді, алайда Запорожье облысынан көшіру жұмыстары жүргізілмеді, адамдардың жетіспеуі және аталған территорияның уақытша нацистік басқыншылардың қолына болуы жұмысқа кедергі болды. Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің 8 қазандағы қаулысымен Закавказье немістері Қазақстанның 10 облысына шашыратып қоныстандырылды, ал 22 қазандағы қаулысымен 25-30 қазан аралығында Дағыстан, Шешен-Ингушетия жерлерінен депортациялау жұмыстары жалғасын тапты (О. Милова, 1995, 130-132 бб.).

1942 жылдың қаңтар және наурыз айларында 15-55 жас аралығындағы немістер «еңбек әскеріне» шақырылып, осы жылдың қараша айында тағы да қатарын толықтыра түседі. 1943 жылдың 1 мамырына дейін Қазақстаннан 103 905 неміс «еңбек әскеріне» тартылған. Олардың 73 230 ерлер болса, 30 575 әйелдер болған (Карев, 200:116.). Келмей қалу, міндеттен қашу қатал түрде жазаланатын болды. Жиналғандардың барлығы сот үкімінсіз ГУЛАГ-тың контингентіне қосылды.

1943-1944 жылдары қарашай, қалмақ, шешен және ингуштер халықтарының депортациялануы жағдайды одан сайын күрделендіріп жіберді.

Депортацияланған немістерге моральдық және әлеуметтік тұрғыдан қысым көрсетіліп, құқықтық жағдайлары барынша шектелді. Сонымен қатар, арнайы қоныстарда өмір сүруге мәжбүр болды. «Арнайы қоныстар» деп күштеп көшіріліп әкелінген әлеуметтік немесе этникалық топтарды ерекше қатал режимде ұстайтын, тұрғындары тіркеуде болып көшу мүмкіндігінен айырылған, жазалаушы органдардың бақылауындағы арнайы жерді атайды. Бұл режимде өмір сүретіндерге «арнайы қоныс аударылғандар», «еңбек қоныстанушылары» «арнайы қоныстанушылар» деген атаулар берілген (Поболь, Полян, 2005:5-666.). Арнайы қоныс режимі 1955 жылы 19 желтоқсанда тоқтатылса да, немістердің құқығын толық қалпына келтіру 1960 жылдардың ортасына дейін созылып кезең-кезеңімен жүзеге асырылды. Немістерге қарсы ұйымдастырылған қылмыс тек 1989 жылы 14 қарашада КСРО Жоғарғы Кеңесінің қаулысымен мойындалып, құқықтары қайта қалпына келтірілді (Бугай, 1992, 16 б.).

1930-1950 жж. аралығы жалпы алғанда КСРО халықтары үшін қайғы-қасіретке толы жылдар болғандығын тарих көрсете түскендей. Осы уақыт аралығында бірқатар ірілі-ұсақты ұлттар жойылып кетудің алдында тұрды. Қазақ еліне жер аударылған неміс ұлты ауыр жағдайға қарамастан, халық шаруашылығының барлық саласында еңбек етіп, оның өркендеуіне өз үлестерін қосты. Олардың өз туған жерінен, тілінен, дінінен айырылуы мәдени дамуында кері әсері болды. Ауыр жағдайларына қарамастан олар тілін, ата салтын, дәстүрлерін берік ұстанды. Қиын-қыстау, сындарлы кезеңдерде

қуғын-сүргінге ұшыраған халықтардың аман қалуына қазақ халқының жанашырлығы мен адамгершілік қасиеттері көмектесті. Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі, олардың да өткен тарихындағы ақтаңдақ беттерін ашық айту мүмкіндігіне қол жеткізгеніміз аян. Бүгінгі күні республика аумағындағы қазақстандық немістер елдегі ең ірі он ұлттың қатарына кіреді. Олар енеді және жалпы қоғамдық-мәдени өмірде өзіндік із қалдырған.

Әдебиеттер тізімі

- Айсфельд А. Из истории депортации немцев в Казахстан 1941-1945 гг. Сборник документов. Алматы, 2022. – 276 с.
- Анес Г., Кекилбаев А. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: «Арыс» - «Қазақстан», 1998. – 428 с;
- Бердинских В.Л. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. М., 2005. 768 с.
- Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-40-х годах /История СССР. Москва, 1986, – 320 с.
- Бугай, Н. Ф. Берия – Сталину: «Согласно вашему указанию» [Текст] / Н. Ф. Бугай. – Москва: Наука, 1995. – 320 с.
- Герман А.А. История Республик немцев Поволжья в событиях, фактах, документах. – 2-е изд. – М.: Готика, 2000. – 320 с.
- Земсков В. Н. Спецпереселенцы в СССР (1930–1960-е годы) – Москва: Наука, 2005 — 304 с
- Карев В. Немцы России: энциклопедия: т. 1: А-И / Редкол: В. Карев (пред. Редкол.) и др. – М., «ЭРН», 2004. – 747 с.
- Карпыкова Г.А. Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.). Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан. – Алматы – Москва: Готика, 1997. – 376 с.
- Кригер В. Рейн - Волга - Иртыш: из истории немцев Центральной Азии. — Алматы: Издательство "Дайк-Пресс", 2006. – 276 с.
- Милова О.Л. Депортации народов СССР (1930-1950-е годы). - Ч. II: Депортация немцев (сентябрь 1941-февраль 1942 г.). Москва, 1995. - 248 с.
- Поболь Н.Л., Полян П.М. Сталинские депортации 1928-1953- Москва, Материк, 2005. - 904 с.
- Полян П.М. География принудительных миграций в СССР / П.М. Полян // Известия Академии наук. Сер. геогр. – 1999. – № 6. С. 55-62.
- Тоқаев Қ.К. ҚР Президентінің Қазақстан халқы Ассамблеясының XXXI сессиясында сөйлеген сөзінен. <https://www.akorda.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-kazakstan-halky-assambleyasynyn-xxxI-sessiasynday-soylegen-sozinen> (Айналымға енді 10.03.2023 ж.).
- Чернова Т. Проблема политических репрессий в отношении немецкого населения в СССР. <http://old.memo.ru/history/nem/chapter7.htm>(Айналымға енді 10.03.2023 ж.).

G.B. Kozgambayeva, E.K. Baidaulet HISTORY OF DEPORTED GERMANS TO KAZAKHSTAN (1930-1950)

The article highlights the history of deported Germans to Kazakhstan. In the first half of the XX century. The peoples deported to Kazakhstan have experienced a severe historical crisis. Among the deportees, the Germans were the most numerous. The history of Germans deported to Kazakhstan still requires comprehensive research. Adaptation of special settlers to new places, habitat changes, working conditions and education remain especially relevant in scientific circles.

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ СРЕДИ ТУРКМЕН КАЗАХСТАНА в 1920-1980-е годы

Актуальность темы

Известно, что рассматриваемый нами данный период носил в истории Казахстана неоднозначный характер, так как свыше семи десятилетий установилась диктатура советского тоталитарного строя, которая принесла бывшим национальным Российской империи как положительные, так и негативные тенденции. Власть, установленная ими в Казахстане в конце 1917 – начале 1920 года как мирным, так и военным путем, осложненная реалиями гражданской войны, была впоследствии оттягчена впоследствии лишением реального права на самоопределение, повлекшего страшные последствия для его коренного казахского населения. Советская власть, используя принципы классовой борьбы, в первые годы умело проводило тактику коренизации, чтобы привлечь на свою сторону не только простые массы коренного казахского населения и лидеров национальной элиты – алашордынцев, но и основную массу этнических меньшинств из числа восточнославянских, тюркоязычных и представителей других этносов.

Родственные казахам по этническим и этнокультурным параметрам такие тюркоязычные этносы, как узбеки, татары, башкиры, кыргызы, туркмены и др. проживали на территории Казахстана на протяжении нескольких столетий. Многие из них, испытывавшие процессы аккультурации и этнической ассимиляции со стороны преобладавшего коренного казахского этноса, вошли в состав тех или иных его родоплеменных структур, считая себя казахами, в то же время сохраняя свои отличительные признаки. Проследить были слабо выражены со стороны тех тюркоязычных этносов, включая туркмен, которые вошли в орбиту активного влияния казахов на протяжении нескольких столетий, и наоборот, они стойко сохранялись среди тех, которые мигрировали в Казахстан в послевоенные годы, а также в 1950-1970-е годы.

Представители исследуемого нами этноса населяли в основном территорию Западного и Южного Казахстана, включая Жетысу. Данный фактор объяснялся как объективными, так и субъективными обстоятельствами, главными из которых было пребывание туркмен во второй половине XIX столетия в составе Мангышлакского уезда Закаспийской области, Тургайской и Уральской областях, а также Сырдарьинской и Жетысуйской областей Туркестанского генерал-губернаторства. Именно в этих административно-территориальных образованиях они были зафиксированы в материалах Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года, а также Всесоюзных переписях населения СССР 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989-х годов.

Исследованность проблемы

Историографическая база и объем литературы по исследуемой нами теме скудная и неоднозначная. Так, в ней освещены в основном ряд вопросов, посвященные дореволюционным казахско-туркменским взаимоотношениям, а также деятельности современных этнокультурных объединений туркмен различных регионов и областей нашей республики.

Среди работ исследуемого нами советского периода можно выделить публикации Г.И. Карпова [1925], А.Н. Букейхана [1927: 59-82], О. Тумановича [1926], А.Д. Джикиева [1963: 192-202], В.В. Вострова и М.С. Муканова [1968], С.Т. Тлепова [1980] и др., которых содержатся отдельные сведения, затрагивающие взаимоотношения казахов, главным образом адаев, а также русских с туркменами Мангышлака в XVIII– начале XX веков, их родоплеменной состав.

Указанные нами выше круг вопросов, а также ряд других интересующих нас вопросов можно встретить и в трудах современных туркменских, российских и отечественных историков, этнологов, политологов и журналистов.

Среди первых выделяется статья М. Соегова [2017: 184-194], среди вторых – монографии Ш.Х. Кадырова [2004], среди казахстанских – публикации К.Н. Аманниязова [2003, 2004], Э.А. Аблановой [2010: 211-214], Д. Кыдырбекулы и Г. Аннакулиевой [2018], А.Б. Калыш [2020: 332-345] и др. В то же время, работы перечисленных авторов посвящены отдельным вопросам рассматриваемой нами проблемы и не отражают в комплексе этнокультурные процессы среди казахстанских туркмен с позиции конкретного изучения.

Таким образом, историографический обзор позволяет сделать вывод о том, что до сих пор рассматривались лишь отдельные аспекты исследуемой проблемы. Специальные исследования, посвященные этническим, этнодемографическим, этнокультурным процессам и семейно-брачным отношениям туркмен Казахстана отсутствуют. Поэтому необходимы фундаментальные и прикладные научные разработки по данной тематике.

Основная часть

Известно, что посеяв раздоры, укрепив свои позиции в Казахстане, большевики показали свою истинную сущность, направленную на всестороннее функционирование военно-тоталитарной системы по всей стране, особенно в ее национальных окраинах, которая в конечном итоге привело к отрицанию этничности, насаждению классовости в лице так называемого пролетариата, вокруг которого должны были спланиваться крестьянство, служащие и остатки былой интеллигенции. Не было места богатым и национальной буржуазии; она особо не интересовалась положением коренных народов, включая казахов и других этносов. Устранив противников и оппозицию, новая власть во всех регионах республики в рамках продовольственной диктатуры от 13 мая 1918 года перешла к политике продовольственной разверстки – насильственного изъятия у сельского населения так называемых «излишков» зерна, фуража, скота, включая пять кочевых и полукочевых губерний и уездов. Продолжением такой античеловеческой политики стал переход к фиксированному продовольственному налогу от 21 марта 1921 года, преследовавшего указанные нами выше цели. Одновременно последствия неурожая и джута в указанных регионах, населенных преимущественно коренным казахским населением, способствовали массовому голоду 1919-1922 годов, в результате которого погибло до одного миллиона человек. Данная трагедия в оценке ведущих отечественных историков приобрела значение этноцида и геноцида, устроенного большевиками [Омарбеков, 2017; Түсіпбекұлы, 2011].

Как и прежде, советский тоталитарный строй остро нуждался в природно-сырьевых, сельскохозяйственных и иных ресурсах национальных окраин, особенно Казахстана, располагавшего огромным территориальным потенциалом, требовавшего дальнейшего освоения. Под воздействием социально-экономических задач, направленных на проведение земельно-водных преобразований, восстановление и реконструкцию промышленности, транспорта, сельского хозяйства, имевших не только экономическое, но и политическое значение, требовалось незамедлительное возмещение людских потерь за счет интенсивной миграции из европейской части России и других регионов страны.

Указанные нами выше изменения напрямую отразились в демографическом положении республики, которые достаточно зримо отражены в материалах Всесоюзной переписи населения 1926 года. Так, если по переписи населения Российской империи 1897 года казахи представляли преобладающее население во всех регионах республики, а русско-украинское и пр. европейское население проживало компактно лишь в отдельных уездах Акмолинской и Семипалатинской областей, то теперь этнодемографическая ситуация в Казахстане приобрела совершенно другой характер.

Так, общая численность мигрантов при 6 268 тыс. постоянного населения достигла 1 млн. 601 тыс. человек, отмеченных в момент указанной переписи. Из них половину составляли крестьяне-переселенцы, поменявших место прежнего проживания до 1916 года [Всесоюзная перепись населения 1926 г., т. 42, 1930: 41-43; Галиев, 1979: 54-56]. Отметим, что в период с 1916 по 1926 годы переписью было зафиксировано свыше 800 тыс. пришлого населения, большая часть из которых переехала из Поволжья, Центра России и Украины, меньшая – из Урала и устроились, главным образом в благоприятных для ведения богарного земледелия районах Казахстана.

Всесоюзная перепись населения 1926 года в современных границах Казахстана зафиксировала 58,5% казахов, 20,6% русских, 13,9% украинцев, 2,1% узбеков, 1,3% татар, 1,0% уйгуров, 0,8% немцев и 0,2% туркмен. Увеличение численности преобладающих этносов республики происходило по следующим параметрам: 1) положительное сальдо миграции в результате превышения притока населения над оттоком с середины 1920-х годов; 2) естественный прирост, превышения рождаемости над смертностью; 3) расширение фактических административных границ республики после образования автономной республики, а затем национально-территориального размежевания Средней Азии, когда в состав Казахской АССР вошли находившиеся до этого в составе Туркестанской республики казахские районы Сырдарьинской и Жетысуйской областей; 4) ассимиляционные и консолидационные процессы, характерные в основном для европейских этносов, части других дисперсных этносов, включая тюркских.

В пяти губерниях, Адаевском уезде и Кара-Калпакской автономной области, входившей в тот период в состав Казахстана, проживало 10 214 туркмен (см. таблицу 1).

Таблица 1. Численность и расселение туркмен Казахской АССР в 1926 г. [Всесоюзная перепись населения 1926 г., т. VIII, 1928: 16-19, 24-35, 40, 44-45]

Губернии	Всего		в том числе			
	абс.	%	мужчины		женщины	
			абс.	%	абс.	%
По Казахстану	10 214	100,0	5 543	54,3	4 671	45,7
в городах	212	2,1	111	2,0	101	2,2
в селах	10 002	97,9	5 432	98,0	4 570	97,8
1. Акмолинская	3	0,03	3	0,1	0	0,0
в городах	–	–	–	–	–	–
в селах	3	0,03	3	0,1	0	0,0
2. Актюбинская	1	0,01	0	0,0	1	0,03
в городах	1	0,5	0	0,0	1	1,0
в селах	–	–	–	–	–	–
Жетысуйская	2	0,02	2	0,04	0	0,0
в городах	–	–	–	–	–	–
в селах	2	0,02	2	0,04	0	0,0
Семипалатинская	1	0,01	1	0,02	0	0,0
в городах	–	–	–	–	–	–
в селах	1	0,01	1	0,02	0	0,0
Сыр-Дарьинская	346	3,4	322	5,8	24	0,5
в городах	2	1,0	1	0,9	1	1,0
в селах	344	3,4	321	5,9	23	0,5
Адаевский уезд	178	1,8	92	1,7	86	1,9
в городах	174	82,1	90	81,1	84	83,2
в селах	4	0,04	2	0,04	2	0,1
Кара-Калпакская АО	9 686	94,8	5 126	94,4	4 560	99,8
в городах	35	16,5	20	18,0	15	14,9
в селах	9 651	96,5	5 106	94,0	4 545	99,5

В переписи 1926 года относительно численности туркмен Казахской АССР нет точных или абсолютных данных, так как существуют разночтения: а) 10 214 человек – в таблице VI. Население по народностям, родному языку и грамотности [Всесоюзная перепись населения 1926 г., т. VIII, 1928: 16]; б) 10 032 человек – в таблице VII. Население по родному языку [Всесоюзная перепись населения 1926 г., т. VIII, 1928: 54].

Вместе с тем, материалы таблицы показывают следующие тенденции:

- 1) достаточно высокая численность исследуемого нами туркменского населения было достигнуто за счет Кара-Калпакской автономной области, территория которой с 1920 по 1930 гг. находилась в составе Казахской АССР, затем – РСФСР и с 1936 г. – Узбекской ССР [Камалов С.К., Ягодин В.Н., Кошанов А. и др., 1986: 26-27]. На эту автономную территорию приходилось 94,8% всего туркменского населения республики;
- 2) абсолютное доминирование сельских туркмен (97,9%) над городскими (2,1%), что во многом объясняется в преобладании в их хозяйственно-культурном типе традиционного, привычного им скотоводческо-животноводческого, в меньшей степени – земледельческого комплекса;
- 3) частичный перевес мужчин (54,3%) над женщинами (45,7%) своей национальности, что вполне объяснимо тем, вне этнической территории первым найти прекрасную половину гораздо труднее, поэтому в их среде такой пробел восполняется вступлением в национально-смешанные браки – в большей степени с представителями близкими им по этнокультурным и этноконфессиональным параметрам тюркских этносов (казахов, узбеков, татар и др.);
- 4) недостаточной предоставленностью в исконных казахских землях, за исключением Сыр-Дарьинской губернии и Адаевского уезда;
- 5) большинство изучаемых нами туркмен переселились в Казахстан в конце XIX – начале XX веков, сохранив свою этническую идентичность; те из них, которые проживали на протяжении нескольких столетий, инкорпорировались в состав местного, родственного им казахского населения.

Теперь, перейдем к рассмотрению численности и расселения туркмен, проживавших на исконных казахских землях (см. таблицу 2). Здесь, по сравнению с данными предыдущей таблицы, мы наблюдаем другие тенденции. Во-первых, нет такого разброса в удельном весе сельского и городского населения, так как данное соотношение составляет уже 66,7–33,3%, что объясняется тем, что в Адаевском уезде туркмены-горожане составляли 98,3% его жителей.

Таблица 2. Численность и расселение туркмен Казахской АССР (без Кара-Калпакской АО) в 1926 г. [Всесоюзная перепись населения 1926 г., т. VIII, 1928: 16-19, 24-35, 40, 44-45]

Губернии	Всего		в том числе			
	абс.	%	мужчины		женщины	
			абс.	%	абс.	%
По Казахстану	531	100,0	420	79,1	111	20,9
в городах	177	33,3	91	21,7	86	77,5
в селах	354	66,7	329	78,3	25	22,5
3. Акмолинская	3	0,6	3	0,7	0	0,0
в городах	–	–	–	–	–	–
в селах	3	–	3	0,9	0	0,0
4. Актюбинская	1	0,2	0	0,0	1	0,9
в городах	1	0,6	0	0,0	1	1,2
в селах	–	–	–	–	–	–
Жетысуйская	2	0,4	2	0,5	0	0,0
в городах	–	–	–	–	–	–
в селах	2	0,6	2	0,6	0	0,0
Семипалатинская	1	0,2	1	0,2	0	0,0
в городах	–	–	–	–	–	–
в селах	1	0,3	1	0,3	0	0,0
Сыр-Дарьинская	346	65,5	322	76,7	24	21,6
в городах	2	1,1	1	1,1	1	1,2
в селах	344	97,2	321	97,6	23	92,0
Адаевский уезд	178	33,5	92	21,9	86	77,5
в городах	174	98,3	90	98,9	84	97,7
в селах	4	1,1	2	0,6	2	8,0

Остановимся подробнее на специфике данной административно-территориальной единицы, соприкасавшегося с Турменистаном и Каракалпакстаном.

Во-первых, специфический одноименный уезд, административным центром которого являлся Форт-Александровский, населенный преимущественно кочевыми казахскими племенами адай, и, частично табын, был сформирован в 1920 году, подчиняясь администрации Туркестанской АССР, а после национально-территориального размежевания 1924 года находился уже в ведении Казахской АССР. Он состоял из территории бывшего Мангышлакского уезда, двух адаевских волостей Красноводского уезда, делившихся на 25 волостей, 3 615 сельских населенных пунктов с центром в маленьком г. Уил. Этим и объясняется наличие значительной численности городского туркменского населения, проживавшего в основном в Форт-Александровске, позднее переименованного в Форт-Шевченко, расположенного в мысе Тюб-Караган Мангышлакского полуострова [Тлепов, 1980: 65-66]. Соседство с заливом Кара-Богаз Гол, находящегося на юге Адаевского уезда способствовало давним дружеским взаимоотношениям казахских и туркменских племен. Аналогичным образом казахи из указанных нами выше родоплеменных групп населяли соседние уезды Закаспийской области, впоследствии Туркестанской АССР и Туркменистана.

Во-вторых, численный перевес мужчин-туркмен над женщинами своей национальности, причем абсолютный (92,9%) зафиксирован в сельской местности Казахстана, который достигнут благодаря показателям Адаевского уезда и Сыр-Дарьинской губернии, соответственно 98,9–97,6%.

В-третьих, достаточная представленность туркмен в Сыр-Дарьинской области, которая также объясняется историко-географическими факторами. Данная область, входившая в дореволюционный период в состав одноименной области Туркестанского генерал-губернаторства, а до национально-территориального размежевания 1924 года – Туркестанской АССР, располагалась в тесном соседстве с землями Бухарской и Хорезмской советских социалистических республик. Впоследствии именно территории этих трех республик заложили основу Туркменской ССР [Агдарбеков, 1990: 28-31], где туркмены поддерживали тесные взаимоотношения с другими братскими коренными народами, находясь в близкой им этнокультурной, конфессиональной и природно-климатической среде.

В-четвертых, за исключением Адаевского уезда, у туркмен преобладающим являлось сельское население. Заметим, что и в этом уезде, представленным городским населением, туркмены не подверглись урбанизации в современном нами понимании, проживая в основном в саманных и глинобитных домах, рядом с которыми, за исключением сурового зимнего периода, располагались их

традиционные подвижные жилища – юрты. Аналогичная система жизнедеятельности была характерна и для других соседних с ними кочевых и полукочевых в прошлом народов.

В скором времени, переход к так называемой либеральной новой экономической политике (НЭП), осуществление социалистической индустриализации, конфискации байского хозяйства, ликвидации казахского байства и кулачества как класса с середины 1928 года, насильственной сплошной коллективизации аграрного сектора в 1928-1932 годах привели к новым трагедиям казахского и других народов, включая туркмен. Это было связано со страшным голодом 1930-1933 годов, которое привело не только к пассивному сопротивлению, но и к 372 вооруженному восстанию казахского народа начала 1930-х годов, в результате которых погибло от 1,5 до 2,4 млн. казахов, а до 1,3 млн. из них вынуждены были безвозвратно покинуть родную отчизну в поисках спасения в странах ближнего и дальнего зарубежья.

Это же было характерно и для туркмен Мангышлака и юга Казахстана. При вынужденной массовой откочевке они потеряли часть своих близких не только от голода, холода и болезней, но и в ходе столкновении с внутренними и внешними пограничниками при пересечении границы Китая, Ирана, Афганистана и др. государств [Абылхожин, Козыбаев, Татимов, 1989: 53-70; Михайлов, 1996; Омарбеков, 2011, 2017; Грозин, 2014].

Аналогичную трагедию испытал в указанные годы туркменский народ и в составе Закаспийской (1918 г.), Туркменской (1921 г.) областей Туркестанской АССР и Туркменской ССР (с 1924 г.), что породило открытое противодействие Советской тоталитарной системе, выразившейся в басмачестве – военно-политическом и религиозном партизанском движении 1918-1924 годов, в восстании 1931 года, в которых наряду с туркменами принимали участие и казахские скотоводы, откочевавшие с территории Казахстана в Северо-Западные Каракумы, спасаясь от насильственной коллективизации, советизации и большевистского террора. Нередко в партийно-государственных и других документах каракумское восстание называют и «туркменско-казахским» [Райымов, 2019; Шумов, Андреев, 2005].

Указанный нами выше в Казахстане катастрофический урон коренного казахского населения руководство СССР восполнило за счет пришлого населения, преимущественно восточнославянского, в первую очередь, русско-украинского. Частично в сферу промышленного производства, транспорта, строительства, а также аграрного сектора республику направлялись и представители тюркских этносов, включая татар, башкир, кыргызов, туркмен и др.

Накануне следующей переписи населения в 1938 году в республике были образованы Гурьевская, Кзыл-Ординская и Павлодарская области, в 1939 году – Акмолинская, Жамбылская и Семипалатинская области [Базанова, 1959: 48-51]. Значительная часть итогов переписи 1939 года, как и 1937 года были строго засекречены и превращены в материалы для служебного пользования, что напрямую объяснялось резким сокращением населения Казахстана из-за негативного воздействия указанных нами ранее отрицательных факторов. Сюда же следует отнести и гибель сотни тысяч казахстанцев в 1935-1938 годах в результате социально-политических репрессий.

Самый большой урон от перечисленных выше трагедии, как было констатировано нами ранее, пришелся на долю коренного казахского населения. Только от голода и массового выезда их численность снизилась на 36,2% или на 1 млн. 314 тыс. человек. Такие же тяжелые последствия испытали украинцы, их стало меньше на 203 тыс., узбеков – на 26 тыс., уйгуров – на 28 тысяч. В «расстрельную» Всесоюзную перепись населения 1939 года были включены 12 этносов, насчитывавших 6 151 102 казахстанцев, в том числе: 2 327 625 (37,8%) казахов, 2 458 687 (40,0%) русских, 658 319 (10,7%) украинцев, 120 655 (2,0%) узбеков, 108 127 (1,8%) татар, 96 453 (1,6%) корейцев, 92 571 (1,5%) немцев, 35 409 (0,6%) уйгуров, 54 809 (0,9%) поляков, 31 309 (0,5%) белорусов, 25 334 (0,4%) мордочцев, 19 240 евреев (0,3%). Все остальные малые этносы, включая исследуемых нами туркмен были отнесены к прочим национальностям, составившим 153 873 человек (2,5%) [Население Казахстана, 2009: 131-132].

По материалам очередной Всесоюзной переписи населения 1959 г. в Казахстане насчитывалось 9 309 847 человек, что на 52,5% превышало численность 1939 года. Соотношение преобладающих по численности этносов по этой переписи выглядит так: казахи 2 794,9 тыс. чел. (30,0%), русские – 3 974,2 тыс. (42,7%), украинцы – 762,1 тыс. (8,2%), немцы – 659,5 тыс. (7,1%), татары – 191,9 тыс. (2,1%), узбеки – 136,5 тыс. (1,5%), белорусы – 107,4 тыс. (1,2%), корейцы – 74,0 тыс. (0,8%), уйгуры – 59,8 тыс. (0,6%), поляки – 53,1 тыс. (0,6%) [Итоги Всесоюзной переписи населения, 1962: 162]. К сожалению, туркмены, как малочисленные этносы, не были отражены и в этой переписи.

Лишь по прошествии одиннадцати лет, т.е. в переписи населения 1970 года появились скудные статистические данные по численности туркмен Казахстана. Согласно этой переписи в республике проживало 3 265 туркмен, в том числе 2 515 городских (77,0%) и 750 (23,0%) сельских [Национальный

состав населения, 1991: 7, 13, 19]. Вне сомнения, что они по-прежнему населяли территории Гурьевской области, входившей в состав Западно-Казахстанского края и Чимкентской области Южно-Казахстанского края, а также ряд других областей, включая Центрального Казахстана.

Всесоюзная перепись населения, проведенная через девять лет показала уменьшение исследуемого нами этноса на территории республики на более чем тысяча человек, в том числе городского – на 1 187 человек, при относительном росте сельского на 163 человек (см. таблицу 3).

Таблица 3. Численность и расселение туркмен Казахстана в 1979 гг. [Национальный состав населения, 1991: 24-30, 51-55, 68-72, 110-114, 116]

Области	Всего		в том числе			
	абс.	%	мужчины		женщины	
			абс.	%	абс.	%
По Казахстану	2 241	100,0	1 531	68,3	710	31,7
в городах	1 328	59,3	961	62,8	367	51,7
в селах	913	40,7	570	37,2	343	48,3
5. Гурьевская	228	10,2	162	10,6	66	9,3
в городах	193	14,5	130	13,5	63	17,2
в селах	35	3,8	32	5,6	3	0,9
6. Карагандинская	235	10,5	166	10,8	69	9,7
в городах	200	15,1	140	14,6	60	16,4
в селах	35	3,8	26	4,6	9	2,6
Шымкентская	597	26,6	341	22,3	256	36,1
в городах	154	11,6	106	11,0	48	13,1
в селах	443	48,5	235	41,2	208	56,7
г. Алма-Ата	139	6,2	96	6,3	43	6,1

Особенностью данной переписи населения было то, что как и прежде наблюдалось доминирование городского туркменского населения над сельским – 59,3–40,7%, а также более чем двухкратное превосходство мужчин над женщинами – 68,3–31,7%.

Отметим, что материалами Всесоюзной переписи населения 1979 года были отмечены наличие туркмен лишь в трех областях – Гурьевской, Карагандинской, Шымкентской и в столице республики – Алма-Ате, хотя они проживали дисперсно и в других областях, городах, районах, сельских населенных пунктах. Поэтому не прикрепленными оказались 1 199 казахстанских туркмен или 53,5%, в том числе 686 (51,7%) горожан и 513 (56,2%) сельчан. Аналогичная картина характерна также в разрезе мужчин и женщин: вне учета остались соответственно 766 (50,0%) и 276 (38,9%) человек, в городах – 489 (50,9%) и 153 (41,7%) человек, в селах – 277 (48,6%) и 123 (35,9%) человек.

В последней Всесоюзной переписи населения 1989 года, проведенной накануне распада бывшего СССР, можно обнаружить новую тенденцию. Во-первых, если в предыдущей переписи населения 1979 года по сравнению с переписью 1959 года численность туркмен сократилась на 1 024 человек или на 68,6%, то в 1989 году, наоборот, мы имеем увеличение на 1 605 человек или на 72,0%. Это особенно касается туркмен-мужчин, почти удвоивших свою численность – на 94,0%. Данное обстоятельство свидетельствует не только об их естественном воспроизводстве, но и, главным образом, за счет механического или миграционного роста, связанного с их востребованностью в промышленном производстве Казахстана. Такая наша гипотеза подкрепляется тем, что за десятилетие аналогичный рост женщин-туркменок составил всего 164 человек или 23,0%, что характерно было практически для всех регионов, областей и городов республики (см. таблицу 4).

Таблица 4. Численность и расселение туркмен Казахстана в 1989 гг. [Национальный состав населения, 1991: 7, 13, 19]

Области	Всего		в том числе			
	абс.	%	мужчины		женщины	
			абс.	%	абс.	%
По Казахстану	3 846	100,0	2 972	77,3	874	22,7
в городах	2 843	73,9	2 348	79,0	495	56,6
в селах	1 003	26,1	624	21,0	379	43,4
7. Гурьевская	313	8,1	226	7,6	87	10,0
в городах	282	9,9	201	8,6	81	16,4

в селах	31	3,1	25	4,0	6	1,6
8. Карагандинская	1 222	31,8	1 149	38,7	73	8,4
в городах	1 184	41,7	1 125	47,9	59	11,9
в селах	38	12,1	24	3,9	14	3,7
Шымкентская	553	14,4	310	10,4	243	27,8
в городах	138	4,9	93	4,0	45	9,1
в селах	415	41,4	217	34,8	198	52,2
г. Алма-Ата	402	10,5	321	13,7	81	9,3

Во-вторых, новая перепись зафиксировала динамичный рост исследуемого нами этноса в Карагандинской области, в которой их численность увеличилась на 987 человек или в более чем в 5 раз, а мужчин – на 983 человека или почти в семь раз. Естественно, такой высокий удельный вес достигнут за счет увеличения городских туркмен, так как именно Карагандинская агломерация, крупнейшая в республике, включающая Караганду, Темиртау, Сарань, Шахтинск и Абай, больше всех привлекала новых мигрантов, предоставляя им возможность реализовать себя там, где имелось достаточно рабочих мест.

В-третьих, продолжалось дальнейшее увеличение удельного веса городского населения, которое достигла 73,9%, что на много сократило аналогичные показатели сельских туркмен. Указанная ситуация была характерной и для столицы республики Алматы, в которой туркмены за межпереписной период увеличили свою численность в 2,9 раза. В-четвертых, в остальных областях республики, включая Шымкентской и Гурьевской областей, численность и удельный вес туркмен практически не менялся.

Заключение

Таким образом, исследование численности туркмен рассматриваемого хронологического периода, включающего годы Советской власти показывает, что они были неоднозначными. Были периоды, когда их численность достигала своего максимума – 10,2 тыс. человек – благодаря вхождению братской Каракалпакской автономной области в состав Казахстана, но в остальные десятилетия она не превышала 2,2–3,8 тыс. человек. Этот незначительный рост или колебания происходили как на фоне естественного, так и механического воспроизводства населения. Следующей особенностью туркмен Казахстана является то, что они представляли в основном городское население, удельный вес которой повышался с каждым десятилетием. Туркмены практически проживали дисперсно во всех регионах республики, однако более компактный их массив фиксируется переписями населения исследуемого нами периода лишь в трех областях – Карагандинской, Шымкентской и Гурьевской, а также в столице республики – в г. Алматы.

Список литературы

- Абланова Э.А. Сауран айналған адайлар // Известия вузов. – 2010. – № 1. – 211-214 бб.
- Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахская трагедия // Вопросы истории. – 1989. – № 7. – С. 53-70.
- Агдарбеков Т.А. Проблемы национально-государственного строительства в Казахстане (1920-1936 гг.). – Алма-Ата: Наука КазССР, 1990. – 184 с.
- Аманниязов К.Н. Туркмены Мангышлака. – Алматы, 2004. 143 с.
- Аманниязов К.Н., Задерещкая Н.Ю., Игибай К.Ж. Мангистау – отчий край: История географических и этнокультурных исследований Мангистауской области. – 2-е изд., доп. – Алматы: Дәуір, 2003. – 336 с.
- Базанова Ф.Н. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (август 1920 – декабрь 1936 г.). – Алма-Ата: Архивное управление МВД Казахской ССР, 1959. – 288 с.
- Букейхан А.Н. Казаки Адаевского уезда // Казаки. Антропологические очерки. Материалы Особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. – Вып. 3. – Л.: Изд-во АН СССР, 1927. – С. 59-82.
- Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX– начало XX в.). – Алма-Ата: Наука, 1968. – 255 с.
- Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том VIII. Казахская АССР. Киргизская АССР. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. – М.: ЦСУ СССР, 1928. – 480 с.
- Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Т. 42. – М.: Планхозгиз, 1930. – 324 с.
- Галиев А.Б. К истории миграции населения Казахстана // Вестник АН КазССР. – 1979. – № 5. – С. 54-56.
- Грозин И.В. Голод 1932-1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан. – М.: ИВ РАН, 2014. – 178 с.
- Джикиев А. Материалы по этнографии мангышлакских туркмен // Труды ИИАЭ АН ТССР. – Том VII. – Ашхабад, 1963. – С. 192-202.
- Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. – М.: Госстатиздат, 1962. – 202 с.
- Кадыров Ш.Х. Становление и эволюция этнополитической организации у туркмен: дис. ... д-ра ист. наук. – М., 2004. – 370 с.

- Калыш А.Б. Туркменский этнический элемент в составе казахов // Инкорпорированные и внеузловые группы в составе казахов (XVIII – начало XX вв.): коллективная монография / [Абиль Е.А., Исин А.И., Калшабаева Б.К., Калыш А.Б. и др.]; Под ред. Смагулова Б.К. – Алматы: Изд-во ИП «Базарбаева», 2020. – С. 332-345.
- Камалов С.К., Ягодин В.Н., Кощанов А. и др. История Каракалпакской АССР: с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: ФАН, 1986. – 364 с.
- Карпов Г.И. Племенной и родовой состав туркмен. – Полторацк (Асхабад): Наркомвмуддел Туркменск. ССР, 1925. – 9 с.
- Кыдырбекулы Д., Аннакулиева Г. Исторический обзор казахско-туркменских отношений // <http://forum-eurasica.ru/index.php?topic/5669> (Дата обращения: 9 марта 2018 г.).
- Михайлов В.Ф. Хроника великого джута: документальная повесть. Изд. 2-е, перераб. и доп. – Алматы: Жалын, 1996. – 400 с.
- Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года. В 5-ти томах. – Том 1. – Алматы: Арыс, 2009. – 400 с.
- Национальный состав населения Казахской ССР области и города Алма-Аты. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года. – Алма-Ата: РИИЦ, 1991. – 556 с.
- Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 202 с.
- Омарбеков Т. Қасіретке толы қазақ тарихы // Қазақ әдебиеті. – 2017. – 2-8 маусым.
- Омарбеков Т. Үш жылда 372 көтеріліс болды // Егемен Қазақстан. – 2017. – 31 мамыр.
- Райымов М. Казахские и туркменские "басмачи", 1931 г. // <https://newsroom.kz/ru/6303> (Дата обращения: 16 октября 2019 г.).
- Соегов М. Мангышлакские туркмены в начале прошлого века глазами этнографа-немца и через призму последующих событий // Известия Иркутского государственного университета. Серия «Геоархеология. Этнология. Антропология». – 2017. – Том 19. – С. 184-194.
- Тлепов С.Т. Страницы истории Мангышлака. – Алма-Ата: Казахстан, 1980. – 168 с.
- Туманович О. Туркменистан и туркмены. – Асхабад; Полторацк: Туркменское гос. изд-во, 1926. – 102 с.
- Түсіпбекұлы Ж. Қазақстандағы ашаршылық нәубетін геноцид деп танымайынша, тарихи әділеттілік қалпына келе ме? // Алаш айнасы. – 2011. – 31 мамыр.
- Шумов С.А., Андреев А.Р. Басмачество. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2005. – 240 с.

A.B. Kalysh
ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES AMONG THE TURKMENS OF KAZAKHSTAN
IN 1920-1980-IES

Article is devoted to the study of the formation of the Turkmen ethnic community in Kazakhstan in the 1920-1980-ies. In the period we have specified, there are 2 trends in ethnic development: 1) a significant part of Turkmens who migrated to Kazakhstan several centuries ago, having experienced the influence of complex ethnogenetic processes, including assimilation, were a subethnic group within the indigenous Kazakh population, were part of some of its large tribal units located in various regions of Kazakhstan; 2) their other smaller part, who moved here in the second half of 19 - early 20 centuries and later, not incorporated and retaining their main ethnic components, remained based on the materials of the All-Union censuses.

In this article, we focus on the second group of ethnic Turkmens, first of all, their ethnodemographic indicators - the number and resettlement for seventy years associated with the Soviet period. Naturally, in the study of this process, we rely mainly on the materials of censuses of 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989.

ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ӘШЕКЕЙІ – МОНШАҚ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘДІГЕР РЕТІНДЕ

Қазақ халқында киім-кешегінің сәнді кешеніне әртүрлі тана, моншақ, түйме, түйреуіш, опа-далап салатын сәнді бөгіре т.б. әшекей түрлері жатады. Адамның мойнын, омырауын ажарлау мақсатында қолданылатын бұйымдар ертеде көп болған. Мойынға тағатын өңір әшекейлері тобына алқа, моншақ, тұмар сияқты бұйымдар жатады. Ертеде моншақ тағу салты әртүрлі наным-сенімге байланысты шыққан. Жіпке тізетін түрлі түсті тастарға үкі, бүркіт тұяғын, қасқырдың тісін т.б. қоса байлап, оны адамға қас күштерден, жаманшылықтан сақтану үшін таққан. Бұл мақалада моншақтардың шығу тарихы, қолдану аясы, түрлері қарастырылады.

Моншақ – әсемдік үшін түрлі түсті ұсақ және әртүрлі пішінде (шар тәрізді, сопақша қырлы) тастарды жіпке тізіп жасалатын әшекей (Энциклопедия, 217, 383 б.). Алғашқы моншақтар неолит дәуірінің ескерткіштерінде табылған. Сүйектен, тастан, қола дәуірінде металдан, ежелгі Египетте шыныдан, орта ғасырларда Венецияда, Русьте, Орта Азияда т.б. шыныдан жасалған. XI-XIV ғасырларда Русьте моншақты тау хрусталі мен ақық тастан даярлаған. Ақық меруерт, іншу тастары бар моншақтар барлық халықтарда, қазақтар арасында да қазіргі кезге дейін таралған (Тохтабаева 2011; 455 б.). Материалына қарай моншақтар ақық моншақ. Күміс моншақ, меруерт моншақ), інжу моншақ деп ажыратылады. Мәселен, қалампырдың дәнін араластырып тізген моншақ т.рін қалампыр маржан деп атаған.

Моншақ мойынға, қолға (білекке), баскиімге, көйлек т.б. сырт киімдерге, кейде киімнің ішкі жағына, аяқ киімге тағылған. Соған орай оның аттары да көп. Моншақтардың бірнеше атауларына тоқтала кетсек:

Көз моншақ - кішкентай ақ бүршіктен көз қондырылып жасалған моншақ; көз тимесін деген ырыммен балалардың кейде үлкендердің білегіне, баскиіміне таққан.

Күміс моншақ - күміс тиындары бар моншақ түрі.

Қызыл моншақ - қызыл маржаннан тізілген моншақ.

Меруерт моншақ - бірыңғай меруерттен тізген моншақ.

Су моншақ - ұсақ тастардан тізілген моншақ.

Тайтұяқ моншақ - кесек күмістерден араластырыла жасалған моншақ, басқаша айтқанда, тайтұяқ күмістен жасалған алқа. Дәстүрлі қазақы ортада тайтұяқ моншақты ер адамдар да таққан.

Тал-тал моншақ - бірнеше қатарлы моншақ; көбіне баскиім, сырт киімге тағылған.

Тана моншақ - жарқырап тұратын күмісті, асыл тасты моншақ.

Шаш моншақ - бұрымның ұшына тағылатын әшекей. Қырғыз дәстүрінде «чач мончок» - күміс тақтамен байланыстырылған, жіпке тізілген маржан, асыл тасты әшекей.

Шұбыртпа - баскиімге т.б. салпыншақ ретінде тағылатын моншақ; әртүрлі алтын, күміс салпыншақтар, бау, үзбелер. Дәстүрлі қазақ этнографиясы жөнінде біраз еңбек қалдырған Н.И. Ильминскийдің мәліметі бойынша, шұбыртпа - алқа дегенді білдіреді.

Ақ моншақ - жыланның ақ сүйек боп қалған жақ сүйегінен жасалған моншақ. Деректерге қарағанда, қазақ бақсылары таққан. Бақсының магиялық ең мәнді атрибуттарының бірі болды (1; 111б.).

Моншақтардың магиялық күш ретінде қасиеттілігі оның қандай материалдан жасалғандығымен қатар көптігімен негізделеді. Моншақтардың санының көптігі байлықтың, ұрпақтың көптігімен түсіндіріледі. Бұл түсінікті моншақтарды сақинамен бірге (немесе оның орнына) Солтүстік Қазақстан аймағында нәрестені қырқынан шығарып, шомылдырғанда суға салатын ырым, жоралғыны мысалға келтіруге болады.

Хакастарда осы бұйыммен байланысты қызық ғұрып сақталған. Қалыңдық үйге есіктен кірерде қыздарға моншақ лақтыратын болған, оны отбасы бақытының белгісі ретінде қарастырған.

Якуттарда моншақтарды аттың жүгеніне, қымыздың молдығын қамтамасыз ету мақсатында әшекей ретінде арнайы тігіп қоятын болған.

Сонымен қатар, кейбір моншақтар тіл-көзден сақтау үшін тағылған. Мысалы: сырғаға өткізілген немесе білезік ретінде қара-ақ, қара-көк немесе көгілдір моншақтарды пайдалану кең тараған. Мұндай

бұйымдарды нәрестеге, сондай-ақ қыздарда тағып жүрген. Сәбидің қолына көп жағдайда қара-ақ, қызыл-көк моншақтардан тұратын білезіктер де қолданылған (3; 381 б.).

Осындай моншақты білезіктерді көз өтуден сақтану үшін самарқандтық өзбектер, сондай-ақ жаңа босанатын әйелдерде қолдарына таққан (3; 382 б.).

Моншақтар емдік тәжірибеде де пайдаланылған. Егер, баланың құлағы ауыратын болса, анасы оны бұлаққа әкеліп, үш рет ауырған жерін сумен жуып, суға міндетті түрде моншақты тастаған. Содан кейін «Бұлағыңды алып, құлағымды бер!» деген қасиетті сөздерді үш рет қатты айқайлап қайталаған. Бұл жағдайда моншақ баланы ауруынан айықтыру үшін өтем ақы және бұлақтың тазартушылық магиялық күшімен байланыстырушы ретінде қолданылады.

Т.К. Баялиеваның зерттеу еңбегінде эпилепсия ауруында қолданылатын қызықты қырғыз ғұрпын келтірген: ешкіге, оның мойнына әртүрлі моншақтардан жасалған бойтұмар тағып магиялық түрде ауруды көшірген, сөйтіп табынға жібере салған. Бұл жағдайда моншақтар ешкіге берілген адамның ауруының өтемі түрінде немесе ешкінің жарқын әшекейі жын-перілерді қызықтырып, жан ауруын өзімен бірге алып кетеді деп сенген. Бұл жағдайда көптеген халықтардың дәстүрінде жануардан ешкінің тандалуы оның түрлі бәле-жәлелермен байланысы түсіндіріледі (Қазақ мәдениеті, 2005; 83 б.). Сондықтан, қазақтар ешкіні түлік санатына қоспайды. Кесірлі жынға баланатын безгек ауруы сазды, ой жерлерде иесіз мекиен далада ешкі кейпінде жүреді деп санайтындықтан жапанда жүрген жалғыз жарым ешкіден қазақтардың үрейі ұша қорқады. Ешкіні қазақтар шайтанның малына балайды, себебі ол зиратқа шығады деген. Ел аузындағы аңыздарда шайтанның кебісі ешкінің тұяғы пішінінде бейнеленгендіктен, қатты қорқып, үрейленетін болған (Шойбеков 2011; 127 б.).

Моншақ тағу салты ертеде әртүрлі наным-сенімге байланысты шыққан. Жіпке тізген тастарға үкінің, бүркіттің тұяғын, қасқырдың тісін т.б. қоса байлап, қас күштерден сақтану жолы ретінде тағылған. Қазақ, өзбек, қырғыз т.б. түркі тілдеріндегі «көз моншақ», қарашай-балқар тіліндегі «көз моншақ», «қараңғылық моншақ» (қараңғыда қорықпау үшін таққан), тәжік тіліндегі «чашми» (чашм-глаз, сглаз) т.б. сияқты моншақтарды тіл-көзден сақтану ырымы бойынша қолданылғандығы соның айғағы (Энциклопедия 2,17; 128 б.).

Бұндай әшекейлерді таққан балалар, ересек адамдар тіл-көзден, бәле-жаладан, ауру-сырқаудан аман болады деген түсінік ел арасында қазір де кездеседі. Сондықтан сәндік өнер туындылары халықтың байырғы наным-сенімінің өнердегі көрінісі болып табылады.

Енді қазақ зергерлері жасап, қазақ әйелдері тұтынған сәндік бұйым -моншақтарға қысқаша сипаттама берсек, сол арқылы ұлттық нақыштағы сәндік өнердің өзіндік ерекшеліктері айқындалады.

Қарапайым сияқты көрінгенімен әйел моншағын жасаудың да өзіндік қиындықтары бар. Ауқатты адамдардың әйелдері мен қыздары мойынға салатын моншақтар маржан, меруерт тәрізді асыл тастардан жасалған. Сонымен бірге жартылай асыл тастардан, сүйектерден жасалатын моншақтар да болған. Олардың үлкен-кішілігі, пішіні, түсі біркелкі болуы шарт емес. Үңіліп қарайтын болсақ, «моншақ» сөзінің шығу тегі «мойын шақ» сөзімен тығыз байланысты екенін аңғарамыз. Бірақ қыздар моншақтарды тек мойындарына ғана салып қоймаған. Тақия, сәукеле тәрізді сәнді бас киімдерге де тізіп тағатын болған (Тохтабаева 2001, 17 б.).

Ал, су моншақтың аты араб сөзінен «бусер» жасанды моншақ дегенді білдіреді. Су моншақ б.з.б. IV ғасырда шыны зерттеген кезде пайда болған. Осы кезде әр түрлі формадағы моншақтар әшекейлеу үшін қолданыла бастады. Бірте-бірте моншақтар ұсақталып, біркелкі болып, ертедегі египеттіктердің киімдерін әшекейлеуге айналды. Шыныдан жасалатын қазіргі біз пайдаланып жүрген моншақтардың өзіндік тарихы бар. Аңыз бойынша өте ерте уақытта бай саудагер Жерорта теңізінен Африкаға табиғи сода әкеле жатып құмды жағалауға түнеп түнде от жағады. Оттың қасына үлкен кесек содаларын түсіріп қояды. Таңертен, оттың қолаң тасынан ғажайып тас сияқты, қатты су сияқты мөлдір, таза күн сәулесіне қызған тасты-кристалды көреді. Бұл қазіргі әйнек еді. Осыдан бастап әйнектен түрлі формадағы моншақтар жасала басталған. Ортасынан жіп өткізілетін дөңгелек, сопақша, қырлы моншақтарды әр түрлі халықтар сәндік бұйым ғана емес, оны қаржы орнына (ақша) да пайдаланады. Су моншақ ертеде тау хрусталі мен ақық тастардан даярланған. Бағалы тастарға - алмас, лағыл, изумруд (зүбәржат), сапфир (жақұт), табиғи інжу, александрит, янтарь (кәріп тас), маржан, жарқырауық тастар жатады. Сердолик (ақық тас) моншақтар әшекейдің сәндігі үшін ғана емес, көз-сұқтан да сақтайды деп түсінген. Ақық тас негізінен жүректің толқуын басып, дұшпаныңа сұсты болуға игі әсер етеді. Інжуден жасалған моншақтар тақса көздің қарашығын шел басудан, көз сүйелінен қорғайды десе, ал құлпырма тас көз тиюден қорғап, әрі дұрыс жолға бастайтын қасиеттері бар деп есептеген (Шойбеков 1991; 5 б.).

Су моншақпен сәнді бұйымдарды жасау ерте кезден орын алған, сондай-ақ қолданбалы сән өнері шеберлерінің сәндік бұйымдары осы уақытқа дейін сақталып келген. Қазіргі сәнгерлерде су моншақтарды киімді және аксессуарларды әшекейлеу үшін қолданады.

Сондай-ақ, Сыр өңірінде жүргізілген археологиялық қазбалар барысында, яғни Шірік-рабат, Жетіасар ескерткіштерінен көптеген моншақтар табылған. Шірікрабат мәдениетінің ескерткіштерінен табылған моншақтар көптігімен және әртүрлілігімен ерекшеленеді. Олар ақықтан, жылтыр теңіз қабыршағынан, металл төсемелерден, гагат, тау хрусталі, коралл (маржан), бисерден (шытыра моншақ) жасалған.

Шірікрабаттық моншақтардың көпшілігі Еділ бойындағы, Оңтүстік Орал маңы, Солтүстік Қара теңіз жағалауындағы эллинистік және римдік кезеңдермен сәйкес келетін ескерткіштерден табылған моншақтармен ұқсас болып келеді.

Жетіасар ескерткішінен табылған көптеген тасты моншақтар (сердолик (ақық), агат, халцедон, тау хрусталі) өз бастауын Үндістаннан алады.

Әртүрлі сәндік бұйымдар жетіасарлық әйелдердің киімдерінің құрамдас бөлігі болып табылған. Бұл моншақтар мәдени байланыстар мен сауда қатынастарының жоғары деңгейде дамығандығын көрсетеді. Б.з.д. ІҮ-ІІ ғғ. кезеңделетін Шірік-рабат қалашығынан табылған әшекей бұйымдармен қатар басқа да жәдігерлер ҚР Орталық Мемлекеттік мұражайы қорында сақтаулы (Шойбеков 1991; 121-122 бб).

2013 жылы ғылым комитеті тарапынан қаржыланған «Оңтүстік-шығыс Арал маңын мекендеген ежелгі тайпалардың дүниетанымы мен идеологиясы және наным-сенімдері мен ғұрыптары» атты жоба бойынша Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы орналасқан Сеңгір-там қорымында археологиялық қазбалар жүргізу барысында да ескерткіштің беткі қабатынан 23 түрлі моншақтар табылған (Курманкулов 2011; 18-22 б.).

Археологиялық зерттеулерден табылған бұл моншақтар бүгінгі қазақ әйелдерінің пайдаланып жүрген моншақтарының шығу тарихы мен таралу аймағының терең, әрі ауқымды екенін көрсетеді.

Дәстүрлі сәндік қолданбалы өнердегі әшекей бұйым моншақтардың көркем жасалуы болашақ жастарды тәрбиелеуде әсемдікке деген қызығушылығын туғызады. Жеке тұлғаны рухани мәдени байытуға бағытталып, ұлттық өнерді бағалауға, түсінуге, қастерлеуге үйретеді.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің сәндік-қолданбалы өнердің құрамдас бір көрінісі болған дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнер туындылары сан ғасырлар қойнауынан бастау алады. Бүгінгі таңда оның көркемдік, мәдени-рухани, әлеуметтік тарихын, заңдылығын, ерекшелігін танып білудің маңызы зор және елімізде өзінің өзектілігін қазіргі жаһандану дәуірінде арттыра түсуде.

Әдебиеттер тізімі

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Алматы: ТОО «Алем даму интеграциясы» 2017. 832 б.

Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтама. Алматы: Аруана 2005. 656 б.

Тохтабаева Ш.Ж. Обряды и обычаи казахов, связанные с произведениями прикладного искусства // Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сборник статей. Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. С. 373-386.

Ниязова Н. Н. Әсемдікке құштарлық академиясы. Алматы: ЖАҚ «РОСТ», 2001. 168 б.

Тохтабаева Ш.Ж. Қазақтың зергерлік өнері. Алматы: «Алматы кітап», 2011. 384 б.

Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. Алматы: Ғылым, 1991. 86 б.

Курманкулов Ж., Торежанова Н.Ж. Роль и место ювелирных украшений в исследовании Чирикрабдской культуры // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Тезисы докладов Круглого стола, посвященного 20-летию Независимости Республики Казахстан. Караганды, 2011. 160 с.

G.A. Meirmanova

JEWELRY OF KAZAKH WOMEN-BEADS AS AN ETNOGRAPHIC RELIC

The article is devoted to jewelry, beaded accessories, which are of great importance in traditional culture of the Kazakh people. The problems concerned with the history of the origin, application ways, semantics, their magic and medicinal properties and types have been investigated in the article.

All kinds and types of beads, their peculiarities have been described and the role of wearing these jewelry for women of syrdariya region have been pointed out in the given work.

The article consists of photos of beads from the Chirik- rabat expedition report.

Е.К. Рахимов¹, Д.Ж. Тыныбеков²

¹Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі,
²С. Торайғыров атындағы №22 гимназия-мектебі
Астана қ., Қазақстан
Екібастұз қ., Қазақстан
vernur_rakhimov@mail.ru, tynybekov.1977@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ ҚАЛЖЫНДАСУ МӘДЕНИЕТІ ЖАЙЫНДА

Мәдениеттің мәні адамның өзі туралы, оның қоғамда өмір сүруінің мәні туралы түсініктерінен көрінеді. Бірақ мәдениет басқа әлемнен оқшауланбайды, адамдар арасындағы қарым-қатынас нысаны ретінде қалыптасады, өйткені қарым-қатынаста ғана өзін-өзі тану мүмкін. Бұл тұрғыда кез келген мәдениет диалогтың белгілі бір түрі болып табылады, ал оның бар болуы басқа мәдениетпен шекарада өмір сүруі.

Дегенмен, мәдениет құрылымының өзі монологтық емес. Ережелер құраушы, тежеу функцияларымен сипатталатын ресми мәдениетпен қатар, табиғи түйсіктердің шығуға мүмкіндік туғызатын, қоғам қабылдаған формада басқа мәдени қабат бар. Бұл дәстүрлі қоғамның этникалық мәдениетінің ерекше құбылысы ретінде ерекшеленетін бейресми, фольклорлық мәнге ие қалжындасу мәдениеті (орысша баламасы - *смеховая культура* немесе *культура подиучивания*) (Бахтин, 1990).

Күлкі-қалжын бір уақытта өзінде жойқын және шығармашылық бастамаларды қамтиды. Қалжындасу өмірдің қалыптасқан байланыстары мен мағыналарын қиратады. Күлкі-қалжын әлеуметтік әлемде қалыптасқан қатынастардың: себеп-салдарлық, бар құбылыстарды түсінетін, адам мінез-құлқы мен қоғам өмірінің шарттылығының мағынасыздығын көрсетеді.

Күлкі-қалжын «анығына жеткізеді», «ашып береді», «әшкерелейді». Бұл әлемге өзінің бастапқы кездейсоқтығын қайтаратын сияқты. Ол қоғамдық қатынастардың теңсіздігін жоққа шығарып, осы теңсіздікке әкелетін әлеуметтік заңдарды жояды, олардың әділетсіздігі мен кездейсоқтығын ашып көрсетеді.

Бірақ күлкі-қалжынның де, тек қиял әлемінде болса да, белгілі бір шығармашылық бастамасы бар. Қиратып, ол өзінше бір нәрсені құрастырады: бұзылған қарым-қатынастар және абсурдтар әлемін, логикалық негізделмеген қарым-қатынастарды, шарттылықтан еркін әлемді, демек, белгілі бір дәрежеде қалаулы да абайсыз да. Этнопсихологиялық тұрғыдан алғанда, күлкі-қалжын адамды белгілі қоғамда қалыптасқан ережелерге сәйкес әрекет ету міндетінен аз уақытқа болса да босатады.

Қалжындасу адамға өзінің «қоштасу» сезімін береді, не болғанына және не болып жатқанына қызығушылық танытпайды. Күлкі-қалжын психологиялық жарақаттан арылтады, адамның қиын тіршілігін жеңілдетеді, тыныштандырады, тіпті жанды емдейді. Күлкі-қалжын өз саласында адамдар арасындағы басқа салада үзілген байланыстарды қалпына келтіреді. Өйткені күліп қалжындасатындар бұрын көрмеген немесе басқалар көрмейтін нәрсені көріп, түсінетін «қыршыншылар» тәрізді (Ромах, Редкозубова, 2016).

Осыдан күлкі-қалжын әлемі неге біртұтас емес екені белгілі. Ол жеке этностар үшін де, жекелеген дәуірлерде де әртүрлі, ал мәдениетте жеке дара, тұлғалық принцип үстемдік ететін жерде әр күлуші, немесе қалжындасушы үшін белгілі бір дәрежеде әр түрлі болады.

Қазақ қоғамының дәстүрлі және қазіргі қалжындасу мәдениеті зерттелмеген. Оның ерекшеліктерін, тарихын, дәстүрін, қазіргі қоғамда алатын орнын анықтау әрекеттері жасалған жоқ. Оны зерттеу өзекті болып көрінеді, өйткені күлкі-қалжын этникалық мәдениетте функционалды рөл атқарады, адамдар қарым-қатынас кезінде өткір сәттерді тегістейді, қолайлы әзіл-оспақ диалогтар мен келіссөздер барысында қосымша дипломатиялық әдіс болып табылады.

Бір жылы, туған адамдар құрдас деп саналады. Халық ғұрпы бойынша олар бір-бірімен әрі тату, әрі қатты қалжындасып, тіпті бірі екіншісінің сыртынан да әзіл айта береді. Айы, күні қатар құрдастар «түйедей құрдас» деп аталады. «Екі аяқтыда құрдас, төрт аяқтыда бота тату» деген осыдан шыққан. Құрдастардың әйелдері де құрдас болып есептеледі. «Әкесі құрдастың баласы құрдас» деп, олардың балалары да әзілге араласып отырады. Бір ерекшелігі, құрдастық қалжындар басқа түркі халықтарының арасында кездесе бермейді (Артықбаев, Сәбданбекова, Елемесов, 2008, 304 б.).

Ел аузында, классик жазушылардың шығармаларында құрдастық қалжындардың күлкілі әрекеттері мен сөздері көптеп кездеседі. Мысалы, «Абай жолы» романындағы Абай мен Ерболдың қалжындары және т.с.с.

Қазақ дәстүрінде бірге өскен жамағайын құрдастар арасындағы қарым-қатынас та көңіл аударарлық жай. Құрдастар қазіргі күні де бір-бірімен өте қатты қалжындасады. Мәселен Екібастұз

өңіріне қатысты Ақкөл ауылында қонақта болғанда екі құрдас әйел өте қатты қалжыңдасыпты. Олар бір-бірінің руын атап, бірі - «наймандар жаулап» алды, екіншісі – «таза қазақ емес» деп бір-біріне қалжың айтты.

Сонымен қатар құрдастар бірінің әйелін бірі «өз әйелім», баласын «өз балам» деп әзілдеп отырады. Бұлардың арасындағы өзара қалжыңдарды әйелдері де, күйеулері де, тіпті олардың балалары да жақсы түсінгендіктен, қандай ауыр әзіл болса да шамданып ренжімейтін, қайта бұған қарсы шешендік тәсілге сүйенген әзіл жауап қайтаруға дағдыланған (Ақкөл-Жайылма, 2008, 104 б.).

Осыған орай, қазақта «Әкесі құрдастың баласы да құрдас» деген мақал да қалыптасқан. Мұндай әзілдер бірге өсіп, бір-бірімен достасқан тату құрдастардың арасында ғана болады. Бұдан әрине, тосын кездесіп танысқан құрдастардың арасында құрбылық әзіл-оспақ болмайды деген ұғым тумайды, қандай жағдайда болсын, құрдастар бір-бірімен, әйелдерімен ұялмай, еш нәрседен қымсынбай еркін, жарасымды, әзілдескен. Кейбір құрдастар арасындағы қарым-қатынас, олардың туыстық жақындығына қарамай, достыққа айналып, араларында алыс-беріс үзілмей, өле-өлгенше сыйласып өтеді (Артықбаев, 2001, 169 б.).

Тағы классикалық бір мысал келтірейік. Бүкіл қазақ халқына белгілі Сарман Қарабайұлы (1781-1848) Кіші жүздің Табын руының Жолый тармағынан шыққан, шешен, өткір тілді, мысқылымен-ақ мысыңды басатын әйгілі адам болған. Сарман Қожанасыр, Алдаркөсе сияқты, білек күшімен емес, қалжың сөздерімен-ақ елдің есінде қалған халықтың адамы.

Сарман – Жолый руынан шыққан, шешен, өткір тілді, мысқылымен-ақ мысыңды басатын әйгілі адам болған. Қазақтарды алдаған талайларды өткір қалжыңдарымен-ақ сан соқтырып, ел ішінде Сарман қу атанған. Қара сөзбен-ақ қақ басқа салып жібергендей ғып осып өтетін қасиетінен, елді алдайтын алаяқтар аяқ тартқан. Осындай бір-ақ сәтте көзіңнен жас аққанша күлдіріп, тәтті күлкіні сыйлай салатын қабілеті бар бұл адамды халық ұмытпағанымен, әдебиеттен өз бағасын ала алмай келеді.

Өмірінің ең айтулы және қызықты жылдарын Сарман ата Ресей империясының қол астындағы Орынбор генерал-губернаторлығына қарасты Доңызтау, Оймауыт өңірлерінде және Орта Азиядағы Хиуа хандығы кезінде Хорезмге таяу аумақта, әсіресе Бесқала аймағында өмір сүргені күмәнсіз.

Қазақтарды алдаған талайларды өткір қалжыңдарымен-ақ сан соқтырып, кезінде серілігімен, қалжыңбастығымен ел ішінде «Сарман қу» деген лақап ат иемденген тұлға. Қара сөзбен-ақ қақ басқа салып жібергендей ғып осып өтетін қасиетінен, елді алдайтын алаяқтар аяқ тартқан. Осындай бір-ақ сәтте көзіңнен жас аққанша күлдіріп, тәтті күлкіні сыйлай салатын қабілеті бар бұл адамды халық ұмытпағанымен, әдебиеттен өз бағасын ала алмай келеді.

Өзі өмір сүрген ортасында халқының әдет-ғұрпын, салтын кемсітіп келеке етпек болған өзге ұлт өкілдеріне өткір әжуаларымен соққы беріп отырған. Атамызға байланысты әзіл-қалжыңдардың негізгі тақырыптары - Хиуа хандығы дәуіріндегі рақымсыз бай, саудагерлерді әшкерелеу болса, кейбіреулері қашаннан аралас-құралас өзбек, қарақалпақ пен қазақ арасындағы жарасымды қызықты қалжыңдардан тұрады. Сарман туралы әңгімелердің кейбіреулері дені ұят сөздерден құралады. Ол туралы баспасөздерде жарияланбай, соңғы кездерде ел аузында жиі айтылмай келуінің басты себебі де осында.

Сарман қу жайлы қағаз бетіне түскен дерек аз. Қарақалпақтар Сарман қуға тиесілі әңгімелердің көбін өздерінің Өмірбегіне теліп жүр. Ел тарихынан көп хабардар Тәжіғали ағамыз Сарман қуды да өз өлеңіне қосады.

Ой мен қырға атағы кеткен тарап,
Аталарды отырсам түгел санап.
Тізбектеліп кететін жағдайы бар,
Алыстан Сарман келді ойымды орап.
Жақсының да, жаманның да тілін тапқан,
Сарман ата жасынан арға шапқан.
Аңғал, аңқау қырдың бір қазағы деп,
Талай қуы Хиуаның құрған қақпан.
Сол қулардың басын жеп жаман ойы,
Сармам атын еске алған жылдар бойы.
Арға шауып ит етін жегізіпті,
Базарда өтпей жүргенде жұрттың қойы.
Ел ішінде ақылымен аты қалған,
Пәнт жемепті қулардан атам Сарман.
Қазақ атын биікке көтеріпті,
Солардан да өтіпті мына жалған.

Аталар көп боларлықтілге тиек,
Бұл Жолыйдың негізі төре сүйек.
Ата жолын қуғаның абзал бауырым,

Бір-біріңе жүрген жөн арқа сүйеп (Қалыш, 2002, 5-6 бб.).

Күлкі-қалжын мәдениетін зерттей келе тағы бір көтерілетін мәселе, қаншалықты қалжын орынды, оның өһзіндік шекаралары бар ма? Қоғамның түрлі жас-жыныстық топтары арасында қалжындасудың өзіндік сипаты, ерекшелігі, тіпті тыйымы мен шектері болады ма екен?

Мысалы, қазіргі уақытта қоғамдық орындарда жігіттер мен ерлер және қыз-әйелдердің саудасаттықта, жұмыста, тіпті ойын-сауық кештері мен тойларда араласып, ашық әңгімелесулері кең етек жайды. Қыз бала немесе ересек әйелдің бөтен бейтаныс жігітпен (еркекпен) әңгімелесіп, сөздерді, саясатты, қоғамдағы мәселелерді талқылайтынын, қалжындасып күлетінін күнделікті өмірден көріп отырмыз. Кейбір қоғамдарда жағдай бұдан да жоғары деңгейге жетіп, әйел адам еш ұялмай, қысылмай, керісінше бұны кәдімгідей жай нәрсе деп санап, бейтаныс ер адамбен билейтін дәрежеге жетті.

Негізінде, әйел адам ашық әңгімелесіп, қалжындасып, бірге билеп жатқан адамның не әкесі, не аға-інісі, не ұлы да, күйеуі де емес екеніне мән беруі керек. Әке, аға-іні сияқты туыскандармен қанша ашықша сөйлесіп, қалжындасып отыруларынан ешқандай да, тыйым салынған іс шықпайды. Өйткені, еркек әйелден, әйел еркектен дәмеленбейді. Ал бұлардан басқа туыстығы жоқ еркектер, қыз-әйел үшін мүлде бөтен. Сондықтан еркек те, әйел де бір-бірімен қатынас жасағанда, ар-ұят, әдеп, салмақтылық деген сипаттарды бірінші орынға қоя отырып, әдепсіздік және бұзықтыққа себепші болатын нәрселерден аулақ болып, өздерін сақтаулары керек. Осыдан күлкі-қалжынның жастар арасында қаншалықты дәрежеде және реттелуә тиіс деген сұрақтар туады.

Қорытындылай келе айтатымыз, біз көтеріп отырған тақырыптың зерттеуді қажет етеді. Жалпы, қазақтың этномәдениетінде күлкі-қалжынның өз орнын алып, толық ғылыми баға алу келешектің ісі деп түсінеміз.

Әдебиеттер тізімі

«Ақкөл-Жайылма» локалды этномәдени кешені «Ақкөл-Жайылма» локальнй этнокультурный комплекс. Монография. / ред. басқарған проф. Ж. О. Артықбаев. Павлодар: Алтын кітап, 2008. 235 б.

Артықбаев Ж. Этнология и этнография. Астана: Фолиант, 2001. 304 с.

Артықбаев Ж. О., Сәбданбекова Ә. Ә., Елемесов Ә. Қ., Дәуенов Е. Н. Дәстүрлі қазақ этнографиясы: Оқу-әдістемелік құралы. Павлодар: ПМУ баспасы, 2008, 1 бөлім. 344 б.

Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М.: Художественная литература, 1990. 541 с.

Қалыш А.Б. Сүйеубайдың асы. Алматы: Жуалы-7, 2002. 128 б.

Ромах О. В., Редкозубова О. С. Смех и смеховая культура // Аналитика культурологии, 2016, №1 (34). [Электрондық ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/smeh-i-smehovaya-kultura> [қатысу мерзімі: 31.03.2023].

E.K. Rakhimov., D. Zh. Tynybekov **ABOUT THE KAZAKH CULTURE OF JOKING**

The article touches upon the problem of studying the culture of joking, or the laughter culture of the Kazakh people. The authors note that this aspect of ethnocultural research still remains unexplored in the system of traditional values of the Kazakh people. Its study seems relevant, since joking plays a functional role in ethnic culture, smooths out sharp moments in communication, appropriate and well-aimed humor is an additional diplomatic technique in negotiations. Nevertheless, many examples in the oral and written literature allow us to talk about the rich empirical material on the culture of laughter among the Kazakhs. As an example, the authors cite examples from the legends about the elder Sarman. Also, in the novel «The Way of Abai» you can find examples of joking with peers and friends. The authors of the article note that in domestic ethnological and culturological science, methodological principles for studying the laughter culture of Kazakhs have not been formed, field collections of folk laughter material are not conducted, genres and categories of joking from an ethnological or cultural point of view have not been identified. Standing apart are studies of the culture of banter in modern culture, correctness when shown on television, in the theater, cinema and in direct communication between people of different age categories and genders.

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨЛКЕСІНЕ ЖҮРГІЗГЕН КОНФЕССИОНАЛДЫҚ САЯСАТЫ (XIX Ғ. ОРТАСЫ- XX Ғ. БАСЫ)

Зерттеу нысаны болып отырған Қазақстанның батыс өңірлері XIX ғасырдың екінші жартысында әкімшілік-территориялық жағынан Ресей империясының саяси орталығына бағынатын әртүрлі құрылымдардың ішінде болып келгені мәлім. Алғашында Қазақ даласын әскери-саяси бақылау мақсатымен Орал, Орынбор әскери шептері құрылып, белгілі кезеңде Орынбор шекаралық комиссиясы (1799-1859 жж.), т.б. құрылымдар пайда болып өңірдің «бұратана» халықтарын саяси, мәдени, рухани жағынан империя заңдарына бейімдеу шараларын іске асырып отырды.

XIX ғасырдың екінші жартысында саяси-әкімшілік реформаларына байланысты қазіргі Қазақстанның батыс өңірлерін мекендеген қазақтар жаңа әкімшілік статуспен кездесті. 1867-1868 жылдардағы реформалардың бағыттарының бірі отаршылдық әкімшіліктің қазақ даласын қарқынды отарлау талпынысы болды. XIX ғасырдың 90-шы жылдарында жүзеге асырылып болған осы реформалар нәтижесінде Қазақстан аумағы әкімшілік қатынаста Орынбор (Орал мен Торғай облыстары), Батыс-Сібір, Түркістан генерал-губернаторлықтары, Астрахань губерниясы (Бөкей ордасы енген) мен Кавказ әскери округы (кейін Маңғышлақ приставствосы енген Закаспий облысы) арасында бөлінді.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанды басқару жүйесі Ресей империясына интеграциялауға мақсатталған «ерекше» әкімшілік-аймақтық бөлініспен және әкімшілік-отаршылдық аппаратты құрастырудың сәйкес жүйесімен сипатталды. Қазақ далаларының аймақтары басшылықта отаршылдық басқарудың тармақталған аппараты тұрған, өз кезегінде бірқатар әкімшілік-аймақтық бөліктерге бөлінген үш генерал-губернаторлықтар арасында бөлінді. Бұл реформалар бойынша қазіргі Қазақстанның батыс өңірлері екі генерал-губернаторлықтар арасында, ал қазақтар қоныстанған басқа бірқатар аймақтар басқа әкімшілік бірліктерге енді, мысалы Бөкей ордасы мен Маңғыстау түбегі тиісінше Астрахань губерниясы мен Оңтүстік Кавказ өлкесінің құрамына енді [1, с. 81].

Қазақстанда (Ішкі Орда мен Маңғышлақ приставствосын есепке алмағанда) облыстардың бас басқармасы (басшылықта генерал-губернатор), облыстық басқармалар (басшылықта әскери губернатор), үйездік және жергілікті басқармалар құрылды. Патша үкіметі Қазақстанда 1867-1868 жылдары жүргізген әкімшілік құрылымның реформасының ресми-саяси мәні өлкені ресейлік капитализмнің отары ретінде біржола заңнамалық рәсімдеуге негізделді [2, с. 291-292].

Мақсатқа жету үшін XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақ даласындағы исламның даму формаларын, дәстүрлі ислам тұлғалары қызметін анықтау үшін пәнаралық әдіс және «аймақтық ислам» теориясы пайдаланылды. Бұл арқылы әр аймақтағы дәстүрлі мәдениеттің түрлілігін, ерекшелігін байқаймыз әрі исламның жергілікті формалары теңқұқылы деген ой-тұжырым негізге алынады.

Сондықтан ғылыми мақалада Қазақстанның батыс өңіріндегі Ресей империясының конфессионалдық саясатының ерекшеліктерін және аймақтағы діни ахуалды зерттеу барысында жаңа методологиялық тұжырымдама ретінде С.М. Прозоров, С.Н. Абашин, сол сияқты Девин Де Виз, Джон Фрэнк Аллен, А.К. Муминов сынды қазіргі заманғы исламтанушыларының ұсынып негіздеген «аймақтық ислам» теориясы басшылыққа алынды.

Қазақ елінің рухани-мәдени, діни-конфессиялық жағынан алғанда жергілікті тұрғындар – қазақтар ежелден Орта Азиямен тығыз байланысты ханафи мазхабы мен сопылық (кейінгі ишанизм) негізінде дамып тараған дәстүрлі ислам моделін ұстанып келді [3]. Ғылыми зерттеуде аймақтық принцип жүзеге асырылғандықтан, Қазақстанның батыс өңірлеріндегі діни-конфессиялық үдерістер өзіндік ерекшеліктерімен белгіленді. Қазіргі Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан және Маңғыстау облыстарын қамтыған территорияның патшалық кезеңінде империяның саяси орталығына жақындығымен татар, башқұрт, Кавказ, Қырым мұсылмандары орналасқан аймақтармен шекаралас немесе жақын орналасып тығыз коммуникацияда болуы бұл өңірлердегі діни дәстүрлерге, сөзсіз, өзінің ықпалын тигізіп отырды [4]. Концептуалдық плюрализмге, көптеген дискуссиялар мен қайшылықтарға қарамастан Ресейдің Қазақстанға қатысты саяси, экономикалық, сол сияқты жалпы мәдени саясаты отандық және шет елдік тарихнамада бірсыпыра жақсы зерттелді. Керісінше, біздің ойымызша, Ресей империясының мұсылман халықтарына, соның ішінде діни тұлғалар мен дін

кадрларына қатысты саясаты әлі де толық ашылмай, жан-жақты зерттелмей келе жатқан тақырып. Мәселен, саясаттың қазіргі заманғы Қазақстанның әртүрлі аймақтары тарихына байланысты ерекшеліктері, сол сияқты империяның «өркениетті» ислам моделі мен дәстүрлі қазақы ислам өкілдерінің арасындағы қайшылықтар мәселелеріне соңғы нүкте қойылған жоқ.

Алайда, қазіргі заманғы ғылыми зерттеулерде Ресейдің империялық діни саясаты негізінен Еділ-Орал өңірі, т.б. аймақтардағы мұсылман, әсіресе татарлар мен башқұрттардың тарихына қатысты талданып, Қазақстан территориясына жете көңіл бөлінбей жатады. Сонымен бірге қазақ этносынан шыққан бейресми молда-ишандардың, қожалардың империя саясатына көзқарасы және олардың қызметі көрсетілмейді. Айталық, Бөкей Ордасындағы діни-ресми қарым-қатынастар моделі жалпыресейлік ережелерден өзгеше дамыды және дін мен модернизмнің жақындауын жақтаған Жәңгір хан дәстүрлі дін өкілдері – қожалар эгидасымен дамыған ортаазиялық исламды да жоққа шығармай, халықаралық мәдени байланыстарды қолдап отырды.

Ғасырлар бойы ислам Ресей тарихының ажырамас бөлігі болып келді. XX ғасырдың басында Ресейде ислам дінін ұстанатын мұсылмандар саны 25 миллион адамнан астам болды. Олардың арасында бірінші орында қазақтар тұрды – 3 236 394 тұрғын [5, с. 126]. Ресей патшалығының Қазақстандағы дін мен діни қызметкерлерге қатысты саясаты шартты түрде бірнеше кезеңдерден тұрды. Әдетте іргелі зерттеулер мен жинақтарда империялық саясаттың күрделілігі, қайшылығы айтылса да белгілі схематизм үстемдік құрған. Ал шын мәнінде Ресейде конфессиялық саясат ешқашан бір бағытты, біркелкі болған емес деп атап көрсетіледі [6, р. 11-12]. Ресей патшалығы Еділ татарлары арқылы Қазақ даласына ресейлік модельге жақын өркениетті исламды таратып, оны Орта Азиялық дәстүршіл, кертартпа діни модельге қарсы қою керек деп есептеді [7, с. 483-486].

Мұрағат құжаттарында миссионерлердің жылдық есептерінде қазақ елімен қарқынды, ұзақ мерзімді және тікелей байланыс жүргізілгендігі айтылады. Орынбор мұрағатында сақталған деректе Қазақ даласы мен ауылдарына миссионерлік сапарлар кезінде қазақтарға православиені үйрету кезінде, қазақ тіліндегі миссионерлік басылымдар қолданылғандығы айтылады. Орыс-православиелік насихаттар Қазақстанда жүзеге асырылған. Мұрағатта сақталған деректе Ішкі Ордадағы зұлым пікірлерді таратушылар және орыс-православие дұшпандары деп саналған молдалар, ишандар, судьялар, даладағы татар-түрікпен және бұқарлықтардың исламды нығайтуға күш салуда деп атап өтіледі. Мұндай жағдайға сақтықпен қарауды жөн санаған миссионерлер, олармен күрес жүргізу қажеттігінде айтқан [8, 57-п.].

Ресей өкіметіне XIX ғасырда жан-тәнімен беріліп қызмет еткен молдалардың бірі – Батырхан Шағимарданов В.В. Григорьевке жазған рапортында өз сөзімен айтқанда «во первых, Бог... во-вторых, Пророк в-третьих, Великий государь» деген формуланы, яғни өз кредосын империялық бодандыққа мойынсұнған барлық діни қызметкерлер (мемлекеттік молдалар, мүфтий, ахундар) атынан жеткізгендей болды [9, 4-п.].

Белгілі ғалым Роберт Круз өзінің «Пайғамбар мен патшаға тағзым» (For Propher and Tsar) монографиясында Қазақ даласындағы діни-конфессиялық саясаттың бір сарынды болмағанын анықтайды [10].

ОМДМ 1788 жылы 22 қыркүйекте империялық бұйрықпен Уфада Қазан татарлары молдаларынан тұратын және оларды тағайындау мен қоса діни мансап үміткерлерін тексерумен айналысатын мүфти төрағалық ететін мекеме болып құрылды [11, т. XXII, № 16710]. Кейін 1797 жылдан бастап 1918 жылға дейін аталмыш құрылым Орынбор мүфтилігі деп аталды [12, 21-23 бб.]. Бұл ұйымдарды құрудың мұсылман қауымына және көршілес қазақтарға үкіметтік бақылау құру сияқты саяси есебі және империялық басшылардың исламды және мұсылман татарларын Орталық Азияға қоныстандыру ниеті себеп болды. Бұл әрекеттер, жалпы, Ұлы Екатеринаның саясатымен сәйкес келді, ол діни шыдамдылық идеяларына мүмкіндік беріп, сондай-ақ діни өмірге және діни институттарға үкіметтік бақылау орнатуға бағытталды [6, р. 15-16].

Айта кету керек, тіпті ОМДМ (кейін – Мүфтияты) тұсында да әр кезде көптеген өңірлерде үкіметтік мекемелерге тәуелді болмаған және ресми молдалармен қатар өздігінен қызмет еткен молдалар мен ишандар басқарған мешіттер жұмыс істеді. Нұсқауларды орындау үшін астанадан барон А.О. Игельстром жергілікті бастықтарға нұсқаулық жүргізу үшін өз қызметкерлерін бұхарлықтардың осы жерлерге келуі жағдайында олардың ойларының жүзеге асырылуына жол бермеу мақсатында бағыттады [13, с. 73-74].

Алайда округтардың кең аймағы (XX ғасырдың басында Орынбор мүфтиятының құзыреті Орталық Ресейдің, Орал-Еділ бойы мен Сібірдің 84 губерниясында, 5 облыс, 6 басқарушы қалаларға таралды, ал Таврида басқармасының округтеріне Батыс өлкенің 10 губерниясы, Севастополь мен Керчь-Еникалдык басқарушы қалалар кірді) кейбір мүфтилердің мұсылмандық дін ілімі мен құқығы

сұрақтарында білімінің жетіспеушілігі, биліктің жоғары мұсылмандық діни мекемелерге көрсеткен қысымы мүфтияттардың қызметінің тиімділігін төмендетті [14, с. 281-282, 283-284, 285-286].

1822 жылғы Сібір қазақтары туралы Жарғы қазақ қауымына молдалар тағайындау талабын енгізіп, заңдастырды және жергілікті әкімшілікке округтік бұйрықпен мешіттер мен діни мектептердің құрылысын міндеттеді. Патша үкіметі қазақтарды дін істері жөнінен басқаруды Орынбордағы татар мүфтиіне тапсырды. Патшаның қолдауымен татар молдалар Қазақ даласында діни әдебиетті кеңінен таратты. Қазақстанда исламның таралуына ықпал етіп және отаршылдық саясатты өз мүддесіне қарай қолдаған патша монархиясы дінге саяси көзқарас тұрғысынан қарады [15, с. 63-64].

ОМДМ-дың жанында сынақтан өткен молдалар Орынбордағы губерниялық басқарманың жарлығын алғаннан кейін ғана Қазақ даласына жол тартты. Олар империяның мұсылмандық діни әлеуметтік иерархиясында ерекше орынға ие болды. Ресми тіркелген мұсылман діни кадрларды азаматтық шенеуніктер тағайындап, бекітетін Ресей мемлекетінің ресми өкілдері жатты. Олардың қызметі ортодокстық исламды уағыздаумен шектелмеді. Татар молдалары өз мұсылман халқын заңға бағыну мен ресейлік империялық таққа адал болуға тәрбиелеулері қажет еді.

Этникалық шығу тегін алсақ, ресми қызмет атқарған молдалар негізінен Қазан губерниясы мен Орынбор губерниясының Сеитов посадының татарларынан, жерлері қазақтардың табын, тама, жағалбайлы, жаппас руларының қоныстарымен шекаралас орналасқан 6, 9, 12-кантондар башқұрттардан; 1, 3-кантондар мишарлардан құралды. Орынбор облысының ресми мұрағатында 1800-1820 жылдары Қазақ даласына Орынбор губерниялық басқармасы жіберген молдалардың атаулы тізімі сақталған. Осы құжатқа сәйкес Батыс Қазақстан аймағына мишарлық 3-кантоннан 5 адам, башқұрттық 9-кантоннан 17 адам жіберілген болатын [16, с. 147].

Қазақ даласындағы исламның таралуынан алғашында екіжақтылығын байқауға болады. Ресей әкімшілігі қазақтардың сенімдерінде ежелгі шаманистік діндердің қалдығы мен мұсылман элементінің екі бағыттылығын көрді. Л.А. Словохотовтың көзқарасы бойынша қазақтар «өзінің бұрынғы пұтқа табынушылық дінін біртіндеп ұмытып, исламның белсенді жүргізушілерінің бірі – татарлар мен сарттардың фанатикалық ықпалымен мұсылман бола түсуде. Исламның бұл ку агенттері айла-тәсілдері арқылы алыстағы қазақ болыстарымен ауылдарына еніп, мұсылман ілімдері бойынша ең жақсы маман ретінде халық арасында үлкен ықпалға ие болды. Қазіргі уақытта ислам Қазақ даласына екі жағынан: Қазан мен Бұхарадан кең толқынмен барады. Оның үстіне қазақтардың мұсылман жоралғылары көптеген жағдайларда пұтқа табынушылықтың қалдықтарымен араласады деген күдікпен діни саясатын жүргізеді» [17, с. 33-34].

Шекаралық комиссияның анықтауынша 1851 жылы Кіші жүз жерінде әр қашықтықта («дистанцияда») 17-20 молда болды [18, с. 149]. 1850-1852 жылдар аралығында Статистикалық кеңесшісінің мәлімдеуі бойынша Бөкей Ордасында діни ахуал туралы былай делінген: «Қазақтар мұсылмандық сенім бойынша сүннит бағытын ұстанады. Барлық Ордада 128 мешіт болса, оларда 1 ахун және 130 молда бар» [19, 28-п.]. Еділ бойындағы татарлар арасынан шыққан Қазақ далаларындағы молдалар XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында шекаралық облыстардағы бірбеткей көшпенділерді «өркениеттендіруге» тырысып ресейлік империялық ықпалды насихаттаушылар қызметін атқарды [20, с. 51].

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Ресейдегі мұсылмандардың өмірін қадағалау ПМ-нің қарауында болған. Нақты айтқанда 1880 жылы 6 тамызда құрылған ол бұратана діндерге қатысты және полиция департаменттерінің құзырына жатқан. Олардың функционалды міндеттеріне мұсылмандар өмірінің барлық мәселелері: ғибадатханалар, көшіп-қону, шетелдік төлқұжат беру, кітап шығару және т.б. кірді. Негізінен үкіметтің конфессионалды саясатын жүргізу әр облыстардың губернаторларына тапсырылған болатын. Олар үкіметтің діни-конфессионалды саясатын ұстанып, исламның нығайып таралуына кедергі жасап отырды [21, с. 80].

Қазақстандағы патша үкіметінің конфессиялық саясаты уақыт өте келе мұсылмандық мектептерді бақылауға, зиялыларды, басылымның цензурасын қадағалауға және мұсылмандық дін мен ұлттық зиялылар арасынан басқа пікірлерді «исламшылдық», түрікшілдікпен байланыстыру мен үкіметке қарсы әрекеттерге айыптау бойынша қуғындауға әкелді.

Патша үкіметінің бұратана халқын орыстандыру мақсатында қазақтардың арасында христиан дінін таратуға тырысты. Дінді таратушылардың күш салуы мен жаңадан шоқынғандарға үй салуында шіркеудің көмегіне, ашыққандарға көмек көрсетуге қарамастан қазақ-христиандар басқалармен салыстырғанда нашар өмір сүрді [15, с. 83-84].

Қазақ даласында патша билігінің «жаңа низам» ережесін, яғни 1867-1868 жылдары отаршылдық-әкімшілдік реформаны енгізу алдында Ресей империясы қазақ жерін мемлекет меншігі деп жариялады. Қазақ елінің жерінде бір жағынан Қытай империясы, екінші жағынан Ресей империясының шекарасы

ресми түрде белгіленіп, картасы сызылып бекітілген соң, патша үкіметі бұрынғы уақытша ислам дінін тарату саясатынан бас тартып, 1862 жылдан бастап қазақ халқын ашық шоқындыру, сол арқылы біртіндеп орыстандыру саясатын ашық жүргізе бастады. Бұл кешенді тұрғыдан қойылған саяси-әлеуметтік әрекеттерді жүзеге асырудың шешуші кілті болды.

Екінші жағы Александр патшаның 1865 жылы 5 шілдеде арнаулы раскриптімен байланысты. Өйткені, ресми саяси құжатты ескеріп осы патша қолымен жазылған раскриптіге сүйене отырып, екі нәрсеге айрықша назар аударылды. Оның бірі – қазақтардың бәрін бірыңғай билеп-төстеудің жаңаша жүйесін жасап, яғни «жаңа низам» деп аталатын ережені 1867 жылдан бастап өмірге нақтылы түрде ендіру мақсаты көзделді. Екіншіден, қазақтарды келешекте православие дініне ендірудің бар мүмкіндіктерін қарастыру арқылы көзделген орыстандыру саясатының түпкі мақсатына меңзейді [22, с. 13-14].

Сөйтіп, Ресейдің конфессиялық саясаты протекционизмнен бас тартып, исламды шектеу саясатына айналдырды. Мұсылман дінбасылар мәселесі және оның мансабының басшылықпен қарым-қатынасы бірнеше жыл өткеннен кейін басқарушылар ортасында қайтадан талқыланып, императорға жолданған 1865 жылдың ақпаны мен 1866 жылдың наурыз аралығын қамтыған жеке есепте («Всепоподанический отчет») және Ішкі Істер министрі Орынбор генерал-губернаторы Н.А. Крыжановскийге жіберілген соңғы нұсқауында бұл мәселе қайта көтерілді. Тұрғындары әртүрлі дінді (пұтқа табыну, ислам, ескі дәстүршіл, ортодокс) ұстанған аймақ басшысы ретінде Н.А. Крыжановский бұл көп діни сенімдерді «зиян» деп есептеді. Әсіресе, ол ислам дінінің таралуынан күдіктенді.

Отаршылдық бағыттағы реформаға жергілікті қазақтардың қарсылығы Орал, Торғай облыстары мен Маңғыстаудағы ұлт-азаттық халық көтерілістеріне әкелді. Ал осы жерде атап өту керек жәйт: батыс өңірінде көтеріліске қатысушылар діни істердің басшылықсыз қалуына қатты алаңдап, ОМДМ-ға қосылу немесе Қазақ даласы үшін арнайы мүфтиат құруды, сол сияқты тек орыс өкілдері емес, мұсылмандар арасынан да үйезд басшыларын тағайындауды және жергілікті билік пен сот органдарын қалыптастырудағы сайланбалы бастауды талап етті [15, с. 28-32]. Қазақ жерлерін отарлаушы орыс әкімшілігіне жаңа заңдық негізде 1891 жылы 25 наурызда қабылданған «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы Ереже» үлкен септігін тигізді.

Айта кету керек, келесі жылдары әкімшілік жүйелерінде кейбір өзгерістер орын алды. Мысалы, 1872 жылы Бөкей Ордасының аймақтары толығымен Астрахань губерниясының құрамына кірді. Маңғышлақ приставтосы 1870 жылы Кавказ әскери округінің басқаруына өтті, біраздан кейін Закаспий облысына енді.

Орал облысына Орынбор ведомствосының қазақтарының, сондай-ақ Орал казак әскерлерінің жерлері кірді. Ол келесі үйездерге бөлінді: Орал, Гурьев, Калмыков, Ембі (Темір), Маңғышлақ түбегі жеке приставство ретінде. Торғай облысының құрамында Торғай, Николаев (Қостанай), Ырғыз, Илецк (Ақтөбе) үйездері болды; 1872 жылға дейін Бөкей Ордасы да Торғай облысына енді. Облыстың әкімшілік орталығы Торғай облысына кірмеген Орынбор қаласында қалдырылды. Орал, Торғай, Ақмола мен Семей облыстарындағы басқару туралы уақытша Ереже бойынша Қазақстандағы «жергілікті» әкімшіліктің құрылымы бірыңғайланды. Барлық аймақтарда ол әр болыста халық үш жылға сайлайтын 4-тен 8 адамға дейін болыстық басқарушы, ауылдық старшин мен билерден құралды. Ал 1891 жылғы Далалық облыстарды басқару туралы Ереже «жергілікті» әкімшіліктің құрылымына ешқандай өзгерістер енгізбеді [23, с. 286-288].

Қорыта айтқанда, XVIII-XIX ғасырларда Ресей империясының Қазақстан мен шекаралық мұсылман аймақтарында жүргізген діни саясаты бірнеше ұқсамайтын кезеңнен тұрғанын көреміз. Бірінші кезеңі XVIII ғасырдың соңынан басталып, XIX ғасырдың 70-шы жылдарына дейін жалғасты. Ол дәуірді шартты түрде либерализм саясатына ұқсас деп атауға болады. Орынбор мүфтилігінің қызметі, татар ахундарының ағартушылығы белгілі жемісін берді. Бұл Қазақстан жерін толық отарлау барысында дін саясаты өзгеріп, Ресей әкімшілігінің түрлі діни реформалар енгізуімен болды. Алғашында Қазақ даласында мектептер мен медреселер салынып, мешіттердің көбеюі және татар молдаларының келуімен діни ахуалдың күшеюін байқаймыз.

Орыс православие шіркеуі қазақтарды патша билігіне сенімге шақыруда қаражатты кең түрде пайдаланды. Осы орайда ислам дініне қысымшылықтың барлық түрлері болды. Бірақ тарих тәжірибесін ойламаған православиелік уағызшылар діни қудалау мен қысымшылықтың көбінесе керісінше нәтиже беретіндігін есепке алмады. Мұсылмандар осы саясатқа қарсылық ретінде бірікті және бұлпатша үкіметі үшін жаңа проблемалар туғызды. Миссионерлік епархиялардың қызметі жыл сайын әлсіреп, мүшелерін жоғалта бастады. Православие дінінен басқа діндерге өтуге кедергі жасай отырып, шіркеу қызметкерлері православие дінін қабылдауға келіскен қазақтарға үлкен назар аударып қолдау көрсетті. Мұндай бағыт патшалықтың отарлау саясатының мақсаттары және міндеттерімен де

тығыз байланысты болды. Алайда қазақ қоғамындағы түрлі қысымшылықтарға қарамастан, ислам діні ұлттық бірегейлікті сақтаудың белгісіне айналды.

XX ғ. бас кезінде мұсылмандық жәдитшілдіктің таралуының тарихи маңызы зор болды. Батыс Қазақстан аймағының көршілес Қырым, Кавказ, Еділ-Орал өңірімен, тіпті Стамбул, Каир сияқты алыстағы ислам орталықтарымен ежелден орнаған тарихи байланыстары мұсылмандық реформаторлық қозғалыстың кең таралуына негіз болды.

Зерттелген кезең ішіндегі Қазақ даласында, атап айтқанда, оның батыс аймақтарында ислам мен дәстүрлі дін өкілдеріне қатысты іске асырылған империялық саясатты белгілі бір дәрежеде қайшылыққа толы деп анықтауға болады, яғни онда империяның либералды саясаты мен ислам дініне қарсы ресми-конфессиялық саясатының тетіктері мен қағидалары бір уақытта жүзеге асырылғаны айқындалды.

Әдебиеттер тізімі

- Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 352 с.
- Материалы по истории политического строя Казахстана. – Т. 1. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. – 441 с.
- Нургазина Н.Д. Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции (VIII – начало XIX вв.). – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 358 с.
- Мәшімбаев С. М. Патшалы Ресейдің отарлау саясаты – Алматы: Санат, 1994. – 136 б.
- Нурғалиева А.М. Конфессиональная политика России в Казахстане XVIII – начала XX веков: противоречие ожиданий и реальности. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015. – 150 с.
- Campbell E. The Autocracy and the Muslim Clergy in the Russian Empire (1850s-1917) // Russian Studies in History. – 2005. – Vol. 44. – No 2. – P. 8-29.
- Султанғалиева Г.С. Татарские муллы, командированные в степь «...для разъяснения, обнародования и внушения правил» // Историческая этнология. – 2020. – Т. 5. – № 3. – С. 481-496.
- Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі: ОрОММ). 175-к., 1-т., 25а-іс, 57-п. ООММ. 6-к., 10-т., 7475-іс, 6-п.
- Crews Robert D. For Prophet and Tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia. – Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2006. – 463 p.
- ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII. – СПб.: Типография II Отделения Е.И.В. Канцелярии, 1830. – № 16710.
- Рүстемов С.К. XX ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандық қозғалыс: тар. ғыл. канд. дис. ... автореф. – Алматы, 1997. – 24 б.
- Загидуллин И.К. Исламские институты в Российской империи: Мечети в европейской части России и Сибири. – Казань: Татарское книжное издательство, 2007. – 416 с.
- Ермаков И.А. Ислам в культуре России в очерках и образах. – М.: Издательский сервис, 2001. – 512 с.
- Атишев А.А. Политическая мысль Казахстана второй половины XIX – начала XX века. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 161 с.
- Султанғалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов XVIII – начало XX вв. Уфа: Госкомнауки Республики Башкортостан, 2001. – 262 с.
- Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргиз Малой орды // ТОУАК. – 1905. – XV. – С. 156+2.
- Султанғалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 1998. – 188 с.
- ООММ. 6-к., 10-т., 6353-іс, 28-п.
- Верт П. От «сопротивления» к «подрывной деятельности»: власть империи, противостояние местного населения и их взаимозависимость // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. – М.: Новое изд-во, 2005. – С. 48-82.
- Нурғалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 224 с.
- Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / сост. и введ. коммент.: Д. Ю. Арапов. – М.: ИКЦ Академкнига, 2001. – 367 с.
- Материалы по истории политического строя Казахстана. – Т. 1. – Алма-Аты: Изд-во АН КазССР, 1960. – 441 с.

N.B. Sabyrgaliev, B.T. Nygmetzhanov

CONFESSIONAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE ON THE WESTERN TERRITORY OF KAZAKHSTAN (XIX CENTURY.MIDDLE-XX CENTURY)

Undoubtedly, the western region of Kazakhstan is unique and strategically important compared to other regions. First of all, the influence of the Kazan and Ufa madrassas, the largest Muslim centers in the region due to their geographical location, and the international nature of the Jadid movement, and secondly, the richness of archival data and the independence of religious representatives from the region should be accentuated. At the same time, the Muslim influence of Tatar mullahs' activeness in the region weakened, and the number of educated Kazakh clerics increased, who, in their turn, joined forces with the Alash intelligentsia to intensify the struggle for national liberation. The tsarist and then Soviet colonial powers withstood the oppression of the authorities, openly criticizing the bureaucratic system of the Russian Duma and the Orenburg Muslim Spiritual Administration.

The tsarist and then Soviet colonial powers withstood the oppression of the authorities, openly criticizing the bureaucratic system of the Russian Duma and the Orenburg Muslim Religious Assembly.

The western region of Kazakhstan has long been distinguished by its close historical and cultural ties with Volga Bulgaria, the Caucasus, the Black Sea and developed Muslim centers such as Iran and Khorezm. Especially in the late XVIII-XIX centuries cultural ties with the Volga-Ural region intensified as the Kazakhs of Junior Zhuz became Russian citizens and further integrated into the Empire. In other words, favorable historical conditions have been created in this region for the rapid development of Islam. Therefore, the geographical scope of the topic is based on the western regions of Kazakhstan (Aktau, Atyrau, Aktobe, Uralsk).

The Kazakhs have preserved their identity, culture and spiritual values as a nation under colonial rule due to centuries-old Islamic values.

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНЫҢ МИГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРІ (1991-2022 ЖЖ).

Көші-қон үдерісі –елдің экономикалық дамуына, халықтың өмір сүру сапасына әсер ететін күрделі процесс. Осы тұрғыда миграцияның үрдісін, бағытын, көлемін қарастыру өзекті мәселе болып табылады. Егемендік алғаннан кейінгі кезеңде елімізде көші-қон үдерістері жоғары деңгейге көтерілді, әрине, мұндай үдеріс сол кезеңде бұрынғы КСРО-ның құрамында болған барлық республикаларға да тән еді. Оған Ресей патшалығының отаршылдық саясатының ұзақ мерзімге созылған зардабы, сондай-ақ өңірде жүргізілген кейінгі әкімшілік- басқарушылық жағдай ықпал жасады. Депортацияға ұшыраған халықтардың өз отандарынан қоныс аудару кезеңі аяқталғаннан соң, олар туған елдеріне қайта орала бастады. Бұл, әрине заңды құбылыс еді. Сондай-ақ осы жылдары қоғамда белең алған әлеуметтік-экономикалық және саяси қайта құрулар, көптеген өнеркәсіп орындарын қайта құруға немесе оны жабуға алып келуі де көші-қондық үдерісті тездетте түсті. Көші-қон қоғамның этностық құрылымына ықпал етті және этносаралық, конфессияаралық қатынастарға өзгерістер енгізді.

Көші-қондық теріс сальдо 1990 жылдары барлық облыстарда орын алды. Германияға көшіп барғандардың 1996 жылы 94,4%-ы, 1999 жылы 91,3%-ы Қазақстаннан шыққандар еді. Қазақстан тұрғындары Израильге, Грекияға, АҚШ-қа және т.б. елдерге де кетті. 1991 жылдан бастап, Қазақстанға ТМД республикаларынан және алыс шетелдерден адамдар легі ағыла бастады. 1991 жылдан 1995 жылдар аралығында республикаға көшіп келген қазақтың басым көпшілігі Таяу шетелден, негізінен Ресейден, Тәжікстаннан, Кавказ өңірінен еді. Алыс шетелден, Моңғолиядан, Ираннан, Түркиядан, Қытайдан, Ауғанстаннан келген оралман қазақтар 49,4%-ын құрады. Моңғолиядан келген оралмандар көбінесе, Ақмола, Павлодар, Қарағанды, Шығыс Қазақстан облыстарына орналасты. Ал, Ираннан, Өзбекстаннан келгендер Алматы, Оңтүстік Қазақстан аудандарына қоныстанды (Асылбеков, 2001, б.42).

1990 жылдардың басында республикада, сонымен қатар біз қарастырып отырған Жамбыл облысына еңбек көші-қоны қарқынды жүзеге асты. Еңбек көші-қоны елден тысқары жерге еңбек ету жолындағы көші-қон, әртүрлі елдердің ұйымдары арасында келіссөздер негізінде немесе жұмыс іздеушінің жеке бастамасы арқылы жүзеге асырылады. Оның негізгі себебі - экономикалық қатынастың өзгеруі, жұмысшылардың жалақысының төмен болуы. Еңбек миграциясы соңғы жылдары өзгерістерге ұшырады.

Ішкі миграцияда бірнеше көші-қон ағымдарын бөліп қарауға болады. Көші-қонның ең ірі ағымдарының бірі - ауыл, қала еңбек миграциясы. Көптеген ауыл тұрғындары Тараз қаласына жұмыс іздеу мақсатында келеді. Базарларға, құрылысқа жұмысшы күш ретінде тұрады. Бұл - облыс ішіндегі миграция. Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдары Жамбыл облысында келгені 21,6 мың, кеткені 48,0 мың, теріс сальдо 21,7 мың адамды құрады. Алдыңғы жылға қарағанда облыстардың теріс сальдосы біршама көтерілген. 1995 жылы Жамбыл облысына 18,1 мың адам келсе, 34,1 мың адам кетті, теріс сальдо 16,0 мың адамды құрады.

Кесте 1 - Жамбыл облысы аудандары бойынша халықтың 2009 және 2022 жылдардағы көші-қоны (Мәдиев, 2012, б.48; Мәдиев, 2023, б.3).

Қалала мен аудандар	2009 жыл			2022 жыл		
	көші-қон айырымы	келгені	кеткені	көші-қон айырымы	келгені	кеткені
Облыс бойынша	-6085	1769	23776	-11 025	32 522	43 547
Таразқ.	-410	7729	8139	-1 802	11 242	13 044
Байзақ ауданы	1174	3123	1949	-808	3 324	4 132
Жамбыл ауданы	-788	1127	1915	-758	2 860	3 618
Жуалы ауданы	-790	692	1482	-699	1 958	2 657
Қордай ауданы	-918	1031	1949	-1 978	2 949	4 927
Т.Рысқұлов ауданы	-1125	359	1484	-1 046	1 652	2 698
Меркі ауданы	-580	988	1568	-1 068	2 506	3 574

Мойынқұм ауданы	-208	470	678	-472	663	1 135
Сарысу ауданы	-542	722	1264	-647	1 322	1 969
Талас ауданы	-641	835	1476	-551	1 549	2 100
Шу ауданы	-1257	615	1872	-1 196	2 497	3 693

Кесте 1 көрсетілгендей, 2009 жылы оң көші-қон айырымы Байзақ ауданына ғана тиесілі болды. Қалған Жамбыл, Жуалы, Қордай, Т.Рысқұлов, Меркі, Сарысу, Талас, Шу және Мойынқұм аудандарында теріс сальдоны көрсетті. 2022 жылғы желтоқсан айына дейінгі көрсеткіш төмендегідей болды. Облыс бойынша жалпы теріс сальдоны көрсетіп, -11025 адамды құрап отыр. Теріс көші-қон айырмасы қалыптасты және -11025 адамды құрады, оның ішінде сыртқы көші-қонда -705 (-993), ішкі көші-қонда -10320 (-8218 адам). Халқы ең көп кеткен аудан Қордай.

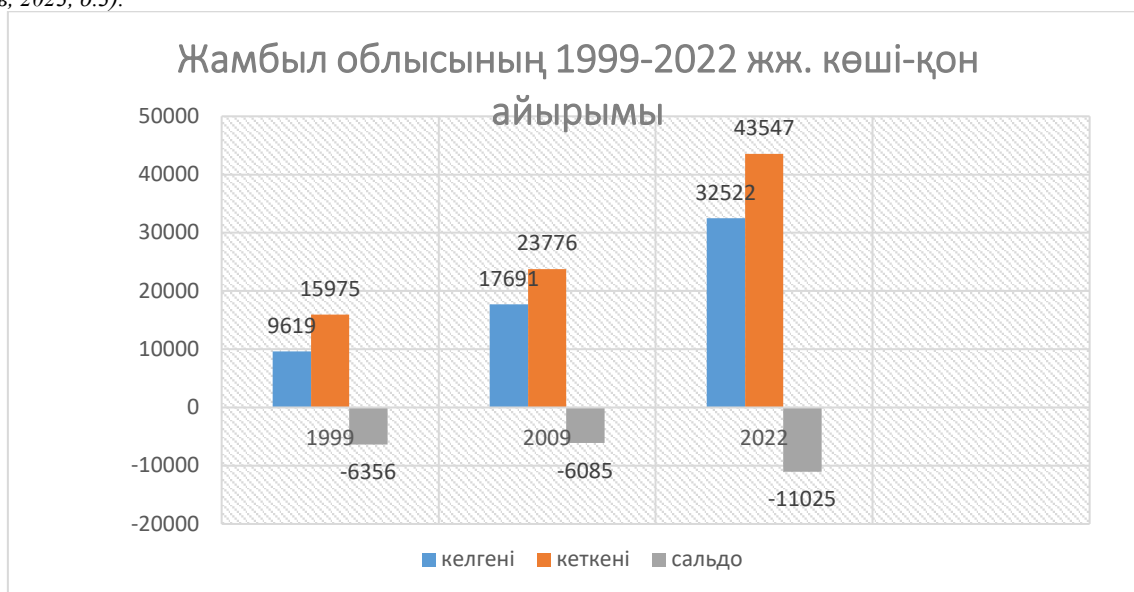
2015 жылғы қаңтар-наурыз айларында облысқа 13,6 мың адам келді, оның 2,9 мыңы Қазақстанның басқа облыстарынан, 399-ы Ынтымақтастық елдерінен, 7-уі алыс шетелдерден. 2014 жылмен салыстырғанда, Байзақ, Жамбыл, Меркі аудандарына ТМД мемлекеттерінен келгендер оң сальдоны көрсетті, Мойынқұм, Т. Рысқұлов, Жуалы аудандарына келмеген. Ал, өңіраралық көші-қонда оң сальдоны тек Талас ауданы көрсетті. Қазақстанның басқа облыстарынан келгендердің саны 65,0%-ға артса, ТМД елдерінен келгендердің саны 52,0%-ға кеміді. Облыс ішіндегі көші-қон 10,3 адамды құрады. Миграциялық сальдоның жалпы қорытындысына табиғи өсіммен қатар оралмандардың көшіп келуі және облыс арасындағы көші-қонның да елеулі маңызы бар (А. Мырзағалиева, 2015, 8 б.).

Қоныс аударушылардың 53,7%-ы ауыл тұрғындарының, ал 46,3%-ы қала тұрғындарының үлесіне тиіп отыр. Облыс орталығы - Тараз қаласынан барлық көшіп кетушілердің 36,4%, Қордай - 10%, Байзақ - 9,2%, Жамбыл - 7,9%, Шу - 7,1%, Меркі - 6,6%, Т.Рысқұлов - 6,1%, Жуалы - 5,6%, Талас аудандарынан 5,2% қоныс аударушылар саны басқа өңірлердегіден біршама көбірек болып отыр.

Мемлекетаралық байланыстарда облысқа ТМД елдерінің ішінде қолайлысы Өзбекстан, Қырғыз және Ресей мемлекеттері. Ал ТМД елдеріне 1,2 мың адам көшіп кетіп, олардан 1,1 мың көшіп келді. Осы кезеңде облыстан шетелдерге 70 адам көшіп кетті, ол елдерден 12 адам көшіп келді. 2023 жылғы 1 қаңтарға облыстағы халық саны 1218 мың адамды құрады, оның ішінде қала халқы – 526,8 мың адам (43,2%), ауыл халқы – 691,2 адам (56,8%).

Халықтың табиғи өсімі 2022 жылғы қаңтар-желтоқсанда 19315 адамды құрады (2021 жылғы сәйкес кезеңде 20076 адам). 2022 жылғы қаңтар-желтоқсанда жаңадан туылған нәрестелер алдыңғы жылғы сәйкес кезеңдегіден 12,9%-ға, шетінегендер 30,2%-ға кем тіркелді.

Сурет 1 - Жамбыл облысының 1999, 2009-2022 жылдардағы көші-қоны (Мәдиев, 2012, б.48; Смаилова, 2000, б.45; Мәдиев, 2023, б.3).

Сурет 1 көрсетілгендей, 1999 жылы келгендер 9,6 мың адам болса, кеткендер 16 мың адам болды, теріс сальдо 6,3 мың адамды құрады. 2009 жылы облыс бойынша келгені 17,7 мыңды, кеткені 23,7 мың адамды құраса, теріс сальдо 6,1 мың адамды құрады. Оның ішінде қалалық елді мекенде 1,8 мың, ауылдық жерде 4,2 мыңды құрады. 2022 жылы Жамбыл облысына, облыс ішіндегі көші-қон қоса

есептегенде 32,5 мың адам көшіп келіп, 44,6 адам басқа жаққа қоныс аударды. Теріс сальдо орын алып отыр. Көші-қонның теріс сальдосы 2009 бен 2022 жылдарды салыстырғанда жоғарылаған. Оның ішінде қалалық елді мекенде азайған, ауылдық жерде көбейген (Мәдиев, 2023, б.3).

Мемлекетаралық байланыстарда облысқа ТМД елдерінің ішінде қолайлысы Өзбекстан, Қырғыз және Ресей мемлекеттері. Ал ТМД елдеріне 1,2 мың адам көшіп кетіп, олардан 1,1 мың көшіп келді. Осы кезеңде облыстан шетелдерге 70 адам көшіп кетті, ол елдерден 12 адам көшіп келді. 2022 жылғы мәлімет бойынша ТМД елдерден 37 адам келсе, 16 адам кетті. Көші-қон айырымы оң сальдо боп тұр. Ал, теріс сальдо ішкі миграцияда көрініс тауып тұр. Жамбыл облысынан негізгі көшіп кету легі, Алматы, Астана қалалары, Түркістан және Алматы облыстарына болды.

Ал, Жамбыл облысындағы барлық ұлттардың көші-қон айырымы - 8,0 мыңға жуық адам теріс сальдоны құрады. Оның ішінде қазақтар 5,8 мың адам, орыстар 1,2 мың адам, кәрістер 144 адам, дұңғандар 219 адам құрап отыр. Кеткендер қатарында ТМД мемлекеттеріне қазақтар, орыстар, украиндар теріс сальдо болса, өзбектер, әзербайжандар, қырғыздар, күрдтер оң сальдоны құрады. Теріс сальдоның жоғары көрсеткіші өңіраралық көші-қонда да орын алды. Төмендегі кестені қараңыз.

Кесте 2 - Жамбыл облыстарындағы ұлттар бойынша халықтың 2014-2022 жж көші-қоны (Мырзағалиева, 2015, б.10; Мәдиев, 2023, б.5).

Ұлттар	Жамбыл облысы					
	2014			2022		
	көші-қон айырымы	келгені	кеткені	көші-қон айырымы	келгені	кеткені
Барлық ұлттар Оның ішінде:	-7 950	16 054	24 004	-11 025	32 522	43 547
Қазақтар	-5 853	14 212	20 065	-8 217	27 572	35 789
Орыстар	-1 206	597	1 803	-1 036	1 126	2 162
Украиндар	-78	41	119	-91	128	219
Өзбектер	-58	182	240	-122	444	566
Әзірбайжандар	-69	90	159	-76	344	420
Тәжіктер	-	-	-	-24	26	50
Кәрістер	-144	93	237	-109	149	258
Күрділер	-75	108	183	-155	312	467
Түріктер	-15	176	191	-21	504	525
Немістер	-79	43	122	-112	99	211
Татарлар	-67	79	146	-90	130	220
Дұңғандар	-219	96	315	-551	906	1457

Қазақстандықтардың санын өсіретін тағы бір қайнар бұлақ - қандастарымыздың тарихи отанына оралуы. Тәуелсіздік жылдары ресми есеп бойынша 753,4 мыңнан, ал бұл есептен тыс өз еріктерімен келгендердің саны 1 млн-нан асады. Республика халқының жартысына жуығы, яғни 45-46%-ы Оңтүстік аймақта (Алматы қаласы, Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстары), 23,0%-ы Солтүстік аймақта (Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан) облыстары орналасқан. Ал қазақтардың Оңтүстік аймақтан кейін көп шоғырланған жері - Батыс Қазақстан. Қазақстан халқының этникалық жүйесі Кеңес Одағы кезеңімен салыстырғанда әркелкі болып келеді. Оған Кеңес Одағы кезінде Қазақстанның және басқа республикалар арасында миграциялық үдерістер, депортация, күштеп көшіру, соғыс кезіндегі адамдардың эвакуациясы, тың жерлерді игеру кезіндегі еңбек миграциясы сияқты факторлар әсер етті. Бұл үдеріс «байырғы халықтың» азаюына және еуропалық халықтардың, оның ішінде орыс халқының көптеп орналасуына алып келді (Асылбеков, Галиев, 1991, б.32).

Халықтың миграциялық ахуалына өз туыстарына қосылу, атамекеніне көшу үдерістері де ықпалын тигізді. Облыстағы миграциялық үдерістер жайлы сөз қозғаннан кейін, оралмандардың осы аймаққа орналасуы жайлы да қысқа түрде тоқталғанды жөн көрдік. Оралмандардың басым бөлігі Оңтүстік облыстарда тұрып жатыр. 1990 жылдары оралмандар солтүстік облыстарға бағытталды. Себебі, бұл жергілікті қазақтардың саны орыс тілділермен салыстырғанда аз болуы, әрі солтүстік және

орталық аумақтардағы эмиграциялық ағымдардың халық санын төмендетуге әкеліп соққан залалдарын жабу мақсатында жүргізілгенді (Калыш, 2015, б.49). Ал, содан кейінгі жылдары оралмандар республиканың оңтүстігіне келіп орналаса бастады, бұндағы ең басты себеп территорияның жақындығы еді. 1993 жылғы Жамбыл облысына Ираннан 250, Тәжікстаннан 200, Өзбекстаннан 100 отбасыларына квота беріліп, орналастырылды (Балтабаева, 2012, б.52-64).

1991-2011 жылдары Қазақстанға келген репатрианттардың талғамы жартысы ОҚО, Жамбыл және Алматы облыстарына түскен. ОҚО-на 190,3 мың адам (барлық оралмандардың 21,2%-ын құрады), Жамбыл облысына 839, мың адам (9,3%), Алматы облысына 141,3 мың адам (15,8%) көшіп келген (Калыш, Касымова, 2014, 91 б.). Оның ішінде 88,0% - Өзбекстаннан, 2,0% -Түркменстаннан, 5,0% - Тәжікстаннан, 1,5% - Ираннан, басқасы Ауғанстан, Моңғолия, Қырғызстан және Түркия мемлекеттерінен келген оралмандарды құрады (Алтынбекова, 2010, б.6-9).

Миграциялық үдерістер нәтижесінде облыс халқының абсолютті саны өсуімен қатар этникалық құрамы да өзгеріске ұшырады. Алыс-жақын шетелдерден қазақтардың келуіне байланысты орыс, неміс, украин, белорус ұлттарының саны азая түсті. Ішкі көші-қонның да, сол сияқты сыртқы көші-қонның да негізгі себептері - экономикалық, әлеуметтік және психологиялық сипаттағы жағдайлар (Ниязханқызы, 2010, б.101).

Қорыта келгенде, көріп отырғанымыздай облыстардағы көші қонның теріс сальдосы орын алды. Еліміз тәуелсіздік алған алғашқы жылдары миграциялық үдерістерде едәуір өзгерістер орын алды. Ол сыртқы және ішкі миграцияда көрініс тапты. Әсіресе сырттан келген иммигранттардың әсерінен тілдік, демографиялық үдерістерде көрініс тапты. Сыртқы миграция үдерістер Кеңес Одағы құлағаннан кейінгі орыстілді халықтың сыртқа кетуі болды, осы күндері азайғанымен, дегенмен жалғасын табуда. Басқа жағынан этникалық қазақтардың өз Отанына оралуы да этнотілдік және этнодемографиялық жағдайға әсерін тигізді. Халықтың көшіп-қонуының себептерінің бірі - әлеуметтік-экономикалық жағдайға байланысты, мәселен, өмір сүру деңгейі, халықтың табысы, жұмыссыздық және тағы басқа факторлар. Бұрынғы Кеңестік кеңістікте орныққан экономикалық байланыстардың үзілуі өндірістің төмендей түсуіне алып келді. Осыған орай, көптеген әлеуметтік мәселелер туындай бастады. Экономикалық дағдарыс кезінде дәстүрлі жұмысшы күші қажет етілмей, жұмыссыздық көбейе түсті. Жұмыс іздеген халық әдетте, тек республика ішінде қоныс аударды. Шын мәнінде, Өзбекстан мен Тәжікстан, Қырғызстан мемлекеттерінен келгендердің ішінде ер кісілер басым, ал әйелдер жанұясымен бірге келді. Сыртқы иммигранттар Қазақстанның оңтүстігіне келіп орналасты, себебі, территориясының жақындығы және ауыл шаруашылығы жұмыстарының ұқсастығы үлкен рөл атқарды, ерлері құрылыс, сауда, жұмыстарына, әйелдері үй жұмыстарына тартылды. Оңтүстік Қазақстанның оның ішінде қарастырып отырған Жамбыл облысының әлеуметтік-демографиялық ахуалына еліміздің өз тәуелсіздігін алып, нарықтық қатынастар жолына түсуі де серпін беріп, күрделі өзгерістер алып келді. Оңтүстік өңірінде сыртқы және ішкі, облысаралық миграциялық қозғалыстар өсіп, облыс халқының механикалық жолмен дамуына ықпал етті, өз бетімен жұмыс іздеп келушілердің бұл аймақта көбеюі еліміздің оңтүстігіндегі этнодемографиялық жағдайына өз әсерін тигізді. Эмигранттар қатарында, орыстар, украиндар, немістер болды. Иммигранттарды қазақтар, өзбектер, тәжіктер құрады.

Әдебиеттер тізімі

- Алтынбекова О.Б. Репатриация оралманов: влияние на этноязыковую ситуацию // Вестник КазНУ. Серия филологическая. — 2010. — №1-2 (125-126). — С. 6-9.
- Асылбеков М.Х. Тәуелсіз Қазақстанның демографиялық ахуалы // Қазақ тарихы. — 2001. — №5. — Б.39-43.
- Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 191 с.
- Жамбыл облысы демографиялық жылнамалығы. Статистикалық жинақ. / ред. басқ. С. Мәдиев. — Тараз, 2012. — 58 б.
- Жамбыл облысы халқының көші-қоны. 2014 жылдың қаңтар- желтоқсан айлары / жауапты шығ. А. Мырзағалиева. - Тараз, 2015. - 30 б.
- 2023 жылғы қаңтардағы Жамбыл облысының әлеуметтік-экономикалық статистикалық материалдар тізбесі. / ред. басқ. С. Мәдиев. — Тараз, 2023. — 18 б.
- Калыш А.Б. Қазіргі Қазақстандағы этникалық және этномәдени процестер: оқу құралы. — Алматы: Қазақ университеті, 2015. — 254 б.
- Калыш А.Б., Касымова Д. Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов. — Алматы: Қазақ университеті, 2014. — 242 с.
- Население Республики Казахстан по полу и возрасту. Итоги переписи населения 1999 года в Республики Казахстан. Статистический сборник / под ред. А.А. Смаилова. — Алматы: Казстатинформ, 2000. — 184 с.

Ниязханқызы Г. Қазақстан Республикасындағы көші-қон және оның әлеуметтік демографиялық дамуға әсері (1991-2009 жылдар): тарих ғыл. канд. дис.—Алматы, 2010. —177 б.

A.Zh. Sultaniyarova
MIGRATION PROCESSES OF ZHAMBYL REGION (1991-2022).

Migration processes of Zhambyl region (1999-2022). Our topic is devoted to demographic indicators of Zhambyl region, one of the southern regions of Kazakhstan. Which takes into account the demographic indicators of the population of the region, the main focus of the study is on the processes of internal and external migration in the region, by cities, districts and the overall migration growth, decline of the region. The article also discusses migration by individual nationalities of the Zhambyl region. Covering the chronological framework for the period from 1991 to 2022. According to the results of the national population censuses of 1999, 2009, it is possible to trace the positive and negative balance of significant changes in migration processes. The negative balance of migration increased sharply between 1999 and 2022. Statistics of these indicators are presented in the form of tables and diagrams. When writing the article, collections of the results of the national population census of the Republic of Kazakhstan for 1999, 2009, statistical yearbooks and statistical collections, as well as the works of domestic demographers and ethnologists were used.

ПЕРСПЕКТИВЫ СТРУКТУРЫ ЭТНОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В КАЗАХСТАНЕ

Характер межэтнических отношений может быть различным в разных обществах и зависит от многих факторов, таких как история отношений между этническими группами, политические, экономические и культурные условия, национальные законы и политики, уровень образования и многие другие. В научной работе будет освещен основной структурный моменты с подробным описанием принципов и роли устройства и работы этнологической экспертизы для решения проблем межэтнических отношений в Казахстане. Целью исследования является обзор особенностей и перспектив этнологической экспертизы для межэтнических отношений в Казахстане. Основная задача работы дать наиболее точное описание структуры и осветить возможности этнологической экспертизы в Казахстане.

В некоторых обществах межэтнические отношения могут быть характеризованы как гармоничные и толерантные, где различные этнические группы живут вместе, уважая и понимая друг друга. В таких обществах могут существовать различные формы культурного и языкового плюрализма, а межэтнические отношения могут быть основаны на сотрудничестве и взаимном понимании. Однако в других обществах межэтнические отношения могут быть характеризованы как напряженные и конфликтные, где различные этнические группы живут раздельно и часто испытывают неприязнь и враждебность друг к другу. В таких обществах может существовать дискриминация и насилие по национальному признаку, а межэтнические отношения могут быть основаны на стереотипах и предубеждениях.

В Казахстане существует множество этнических групп, которые взаимодействуют между собой в различных сферах жизни. В целом, межэтнические отношения в Казахстане можно охарактеризовать как относительно спокойные и мирные, однако, в некоторых регионах страны все еще существуют напряженности и конфликты между различными этническими группами. В Республике Казахстан наибольшую численность населения составляют казахи и русские, их доли в общей численности населения составляют около 70% и 20% соответственно (Дем.сборник, 2022, с. 208). Кроме того, в стране проживают представители множества других этнических групп, включая украинцев, узбеков, татар, немцев, корейцев и т.д. Социальные и культурные отличия между этническими группами не всегда являются причиной конфликтов и напряженностей. Однако, в некоторых случаях межэтнические конфликты могут возникать из-за непонимания и противоречий между культурными традициями и обычаями различных этнических групп, а также из-за социально-экономических и политических факторов. Для избежания и регуляции межэтнических противоречий создан специальный аппарат мониторингового исследования, известный как этнологическая экспертиза.

Этнологическая экспертиза — это вид мониторинговых исследований, направленный на оценку социально-культурных последствий различных процессов, включая миграцию, этнические конфликты, политические и экономические реформы, а также на разработку рекомендаций по их предотвращению или решению. Характер межэтнических отношений может быть очень разнообразным и зависит от многих факторов. Роль этнологической экспертизы заключается в том, чтобы исследовать и понять эти факторы и помочь создать более гармоничное и устойчивое межэтническое общество. Существует довольно много определений этномониторинговой экспертизы. В широком смысле это относится к мониторингу определенных этнических компонентов, основанному на экспертной работе по прогнозированию и оценке определенных конфликтных ситуаций. Объектом исследования таких работ является определенная этническая группа или несколько этнических групп, находящихся в тесном взаимодействии. Предметом исследования являются отношения между отдельными группами внутри этнической группы и отношения нескольких этнических групп внутри одного общества. Наиболее широким подходом в этих исследованиях является этнологический мониторинг. Этнологический мониторинг включает в себя, помимо статистики, демографию и расселение изучаемых групп, особенности их образа жизни, экономическое положение, политические ориентиры и взаимодействие с другими изучаемыми группами. Целью таких исследований является создание подробных экспертных работ для выявления наиболее острых этнических проблем внутри конкретного общества. Для этой цели широко используется опыт этномониторинговых исследований (Тишков, Степанов, 2014, с. 7). Среди задач этнологической экспертизы можно выделить следующие:

- анализ межэтнических
- выявление этнических проблем и потребностей;
- разработка мер по улучшению межэтнических отношений и предотвращению отношений и конфликтов; конфликтов;
- оценка эффективности государственной политики в области национально-культурных отношений и этнической интеграции.

Из всех способов исследования данной экспертизы на главную роль выходит мониторинговое изучение. Мониторинг – сбор информации о положении социальной среды и состоянии природных показателей, который базируется на данных определенного региона. Во время анализа этнического мониторинга собирается информация, которая характеризует уровень отношения между этносами, внедрение в политику этнических объединений, политику государства в этническом вопросе и другое. Постоянное наблюдение и оценка этой информации в будущем способствуют раннему определению причин вызывающие конфликтные ситуации, а при возникновении непосредственно самого конфликта, помогает найти решения его ликвидации и способов нераспространения. Для практического использования мониторинга, необходимо на постоянной основе, в течение длительного периода времени, проводить необходимый сбор информации о состоянии в области отношений между этносами, что является причиной внушительного финансового и кадрового обеспечения, которое нужно для создания соответствующих исследовательских центров (Тишков, Степанов, 2014, с. 8).

Помимо формата повествования и публикации ежегодных информационных отчетов и бюллетеней, основная работа представлена в составлении оценок экспертов, переданные в баллах и содержащие количественную обработку показателей. Этот формат имеет как положительные, так и отрицательные стороны. От метода наблюдения за частотой передачи сообщений в СМИ его отличает приоритетность непосредственно оценки специалиста, мнение которого выступает базой при исследованиях. Невозможность найти способ проверить и сопоставить с другим анализом это мнение, из-за отсутствия таких процедур, связанных с недостаточным финансированием исследований, возникает вероятность субъективности итоговых данных, так как вполне вероятно, что эксперт получил ограниченную долю информации для оценки. Даже если эксперт, дающий оценку по региону, давно уже не живет в этом регионе, ему дают высказать свое мнение по ситуации. Невзирая на возможную профессиональность эксперта, его комментарии именно в данном регионе не будут восприняты должным образом, опять же из-за субъективности. Но пока что замены формата начисления баллов не найдены, учитывая малую финансовую затратность и универсальность пользования. Функционирование системы этнологического наблюдения и анализа возможно, только когда контролируется качество и эффективность работы специалистов и постоянно проводятся мероприятия по повышению их квалификации. Но каждый эксперт при оценке ситуации должен отталкиваться от определенной аналитической базы. Одним из структурных элементов этой базы является «индикатор».

Разработка специализированных индикаторов для организации общего и масштабного мониторинга уже имела широкое применение. Она применяется рядом структур и организаций. В начале проекта этой структуры стремления направлялись в применении специальных индикаторов, которые использовались в работе аналитической службы Верховного комиссариата ООН по делам беженцев в измененном формате. Эти параметры выводят чересчур широкий спектр данных и являются узкоспециализированными, так как список составлялся для мониторинга переселенческих процессов и составляет общемировое видение. Поэтому была создана новая специальная система параметров, которая четко отражала ситуацию в республиках на постсоветском архипелаге и передавала картину социального состояния как в полинациональных странах, так и в регионах и автономных республиках. Данный список параметров не претерпел изменений за несколько последующих лет, но доказал свою актуальность и по сей день, судя по практическому применению. Объясняется это многолетней адаптацией мониторинга организаторами сетей раннего оповещения конфликтов. В течение длительного периода времени начиная с 1996 года, в постсоветских государствах проходили исследования и сбор информации за этническими процессами, напряжениями и конфронтацией. В самом начале было утверждена аналитическая деятельность специалистов организации, с применением вышеупомянутых переменных индикаторов с доработкой до 46 единиц активности. Социальные и политические кризисные ситуации анализировались по новой многомерной методологии. На базе этих исследований было успешно завершено изучение этнографической ситуации по всем республикам и отдельным регионам (Тишков, Степанов, 2014, с. 17).

С 1998 года работа экспертов сети этнологического мониторинга была осложнена устаревшей единой методологией исследования, используемой до начала 2000-х. Одновременно для ее ликвидации была сформирована общая система данных мониторинга, при помощи которой проводили

сравнительный анализ данных по всем исследуемым странам и регионам, с учетом особых тематических сфер, условно именуемые "категориями" в объединённых группах и в форме точного списка – "индикаторов конфликта" (Мартынов, 2017, с. 12).

В ежегодном отчете организаций, выведенная информация в виде данных была передана в обобщенном формате. Итоги и полученный опыт совместной работы специалистов по анализу степени конфликтных ситуаций в бывших советских республиках, начиная с 1998 года каждый год дорабатывались и корректировались, на семинарных площадках, с участием большей части экспертов. Начиная с 2003 года результаты исследований в виде оценок экспертов, используют для исследований текущей ситуации каждые три месяца. Более частая переработка данных позволила улучшить методологию исследований. По мере использования данного метода, было внедрено применение простой интервальной шкалы этнической конфликтности. Также были окончательно утверждены все 46 переменных мониторинга, не нашедших серьезных редактирований для широкого охвата информации и предупреждения возможных причин конфликта (Мартынов, 2017, с. 13).

На основе этих индикаторов строится статистический материал по региону. Все мониторинговые данные формируются в 11 разделов рубрикатора разделов рубрикатора. Из полученных рубрикаторов строится общий отчет по этнической ситуации в регионе. В отчет входят все отрицательные и положительные этнические процессы в регионе. Экспертная группа определяет потенциальные риски и напряженность в межэтнических отношениях, имеющихся этнических групп в этом регионе. После выделяются рекомендательные и прикладные практики по регулированию этнических процессов в регионе. Далее происходит консультация местных органов власти и ознакомление с наиболее вероятными исходами ближайших межэтнических процессов (Мартынов, 2017, с. 14). Основная структура этнологической экспертизы может включать следующие этапы:

1. Определение цели экспертизы и формулирование вопросов, на которые нужно получить ответы.
2. Подбор квалифицированных экспертов в соответствии с целью экспертизы и вопросами, которые требуют ответов.
3. Сбор информации, включающий анализ исторических, социологических, антропологических и других данных, касающихся предмета экспертизы.
4. Анализ собранной информации, сопоставление ее с поставленными вопросами и выработка рекомендаций.
5. Представление результатов экспертизы в понятной форме, например, в виде отчета, доклада, презентации и т.д.
6. Обсуждение результатов экспертизы с заинтересованными сторонами и использование их рекомендаций для разработки стратегии действий в соответствии с целями экспертизы.
7. Консультация государственных органов местного управления, частных компаний, туристических и адаптационных центров с подробным планом действий и приоритетов.

Важно отметить, что конкретная структура экспертизы может изменяться в зависимости от ее целей, предмета и масштабов. Однако вышеупомянутые этапы обычно включаются в процесс проведения этнологической экспертизы.

Цель этнологической экспертизы - изучение социальной реальности в контексте этнических отношений и взаимодействия различных этнических групп в определенном регионе. Основная задача этнологической экспертизы заключается в том, чтобы предоставить информацию и анализ, необходимые для принятия решений и разработки мер, направленных на поддержание мирных и гармоничных отношений между этническими группами. Конкретные задачи этнологической экспертизы включают в себя:

Анализ социально-экономических условий жизни этнических групп через рубрикатор этнической активности (актуально для государственных мониторинговых компаний).

Изучение и анализ культурных, религиозных и этнических традиций и обычаев этнических групп (актуально для туристических компаний).

Определение проблем и конфликтных ситуаций, связанных с этническими отношениями, и предоставление рекомендаций по их решению через индикаторы конфликтности (актуально для маркетинговых стратегий).

Изучение механизмов взаимодействия и интеграции этнических групп в общество посредством промежуточных итогов первых 3-х пунктов.

Разработка и анализ социальных программ и мероприятий, направленных на поддержание мирных и гармоничных отношений между этническими группами.

Проведение мониторинга ситуации в области межэтнических отношений и выявление возможных конфликтных ситуаций.

Предоставление экспертной помощи и консультаций по вопросам межэтнических отношений.

К примеру в отношении кандасов экспертиза может себя хорошо зарекомендовать. Кандасы — это казахские выходцы, родившиеся или проживающие за границей, которые возвращаются в Казахстан в рамках программы государственной репатриации. Для кандасов может быть важно проведение этнологической экспертизы, которая поможет им интегрироваться в мультикультурную среду Казахстана. Этнологическая экспертиза может помочь кандасам понять культурные особенности и нормы, которые доминируют в Казахстане, и лучше адаптироваться к жизни в новой среде. Это также может помочь им избежать культурных ошибок или недопонимания, которые могут привести к конфликтам с местным населением. Помимо этого, этнологическая экспертиза может помочь государству и обществу лучше понимать потребности и вызовы, с которыми сталкиваются кандасы, и создавать более эффективные программы и условия для их интеграции в казахстанское общество (Мухамеджанов, Юсупов, 2021, с. 46).

Помимо программ репатриации, важным фактором в улучшении межэтнических отношений в Казахстане является разработка и реализация центров в области этнической интеграции. Необходимо укреплять меры по защите прав и интересов меньшинств, повышать качество образования и здравоохранения в мультикультурной среде, а также поддерживать культурное разнообразие и сотрудничество между этническими группами. Это подразумевает личные консультации каждого из представителей репатриантов с целью формирования для них всех основных решений для максимального внедрения в общественную среду без каких-либо барьеров и ограничений. Этнологическая экспертиза может помочь кандасам понять культурные особенности и нормы, которые доминируют в Казахстане, и лучше адаптироваться к жизни в новой среде. Это также может помочь им избежать культурных ошибок или недопонимания, которые могут привести к конфликтам с местным населением. Помимо этого, этнологическая экспертиза может помочь государству и обществу лучше понимать потребности и вызовы, с которыми сталкиваются кандасы, и создавать более эффективные программы и условия для их интеграции в казахстанское общество. Это в свою очередь может способствовать укреплению межэтнических отношений и созданию более гармоничного и устойчивого общества (Мухамеджанов, Юсупов, 2021, с. 47).

В целом, в Казахстане этнологическая экспертиза сыграет важную роль и создаст перспективу в улучшении межэтнических отношений и формировании мультикультурного общества. В этнологической экспертизе в Казахстане дает такие перспективы как:

Разработка мер по укреплению межэтнических отношений и предотвращению конфликтов.

Этнологическая экспертиза может помочь выявить потенциальные проблемы и недостатки в межэтнических отношениях, а также предложить рекомендации по их улучшению.

Развитие туризма. Этнологическая экспертиза может помочь в развитии культурного туризма в Казахстане, идентифицируя потенциал этнических культур и разрабатывая меры для привлечения туристов.

Разработка политики и программ для укрепления межэтнических отношений.

Этнологическая экспертиза может помочь в создании политики и программ, направленных на укрепление межэтнических отношений в Казахстане, включая защиту прав и интересов меньшинств, повышение качества образования и здравоохранения в мультикультурной среде и поддержание культурного разнообразия.

Поддержка репатриации. Этнологическая экспертиза может помочь в поддержке репатриации, особенно для тех, кто возвращается в Казахстан после многолетнего пребывания за границей. Она может помочь в адаптации и интеграции репатриантов в местное общество.

В целом, перспективам этнологической экспертизы в Казахстане заключается в том, что данная область имеет огромный потенциал для улучшения межэтнических отношений и формирования мультикультурного общества. Этнологическая экспертиза может помочь в разработке мер по укреплению межэтнических отношений, предотвращению конфликтов, развитию туризма, сохранению этнического наследия и поддержке репатриации. Кроме того, данная область позволяет получить более глубокое понимание культурных, социальных и экономических аспектов жизни различных этнических групп в Казахстане.

Однако, необходимо учитывать, что этнологическая экспертиза не является универсальным решением для всех межэтнических проблем и требует взаимодействия со многими другими областями, такими как правовая и социальная. Кроме того, важно, чтобы исследования проводились с учетом

этических и культурных норм, а результаты применялись в практической деятельности для решения конкретных проблем в межэтнических отношениях.

Список литературы

- Демографический ежегодник Казахстана. Стат. сборник. – Алматы: КСМНЭ РК, 2022. – 265 с.
Тишков В.А. Степанов В.В. Измерение конфликта. Методика и результаты этноконфессионального мониторинга Сети EAWARN. – М.: Дра, 2014. – 322 с.
Мартынова М.Ю. Этнологический мониторинг. Разработка фундаментальных подходов этнополитического мониторинга для оптимизации межнациональных отношений и предотвращения конфликтов в России. - М.: РАН ФАНО, 2017. – 515 с.
Мухамеджанов Б. Юсупова А. Казахстан глазами граждан и экспертов. - Караганда: Сабыр, 2021. - 86 с.

S.M. Sydygaliev

PROSPECTS OF THE STRUCTURE OF ETHNOLOGICAL EXPERTISE IN KAZAKHSTAN

The article is devoted to the prospects of ethnological expertise in Kazakhstan. In the scientific work there is an analysis of the structural and theoretical part of the ethnological expertise. The purpose of the article is a detailed description of the principles of ethnological expertise in practice.

In general, the prospects of ethnological expertise in Kazakhstan are that this area has a huge potential for improving interethnic relations and the formation of a multicultural society. Ethnological expertise can help in developing measures to strengthen interethnic relations, prevent conflicts, develop tourism, preserve ethnic heritage and support repatriation. In addition, this field allows you to gain a deeper understanding of the cultural, social and economic aspects of the life of various ethnic groups in Kazakhstan.

However, it should be borne in mind that ethnological expertise is not a universal solution for all inter ethnic problems and requires interaction with many other areas, such as legal and social. In addition, it is important that research is conducted taking into account ethical and cultural norms, and the results are applied in practice to solve specific problems in interethnic relations.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ СХОДСТВО ДРЕВНИХ КОРЕЙЦЕВ И КАЗАХОВ

В последнее десятилетие возрос интерес корейцев к древностям казахских степей. Это связано с тем, что корейские ученые появление в Корее курганов, как погребальных памятников, связывают с историей древней Евразии. Эта концепция подтверждается найденными в курганах ювелирными изделиями, искусно выполненными в полихромном стиле, известном как искусство древних гуннов степной Евразии.

В данной статье ставится цель собрать древние артефакты из курганов Кореи и Казахстана, показывающие культурное сходство двух исторических регионов, разделенных огромным пространством, но имевших периоды влияний и коммуникаций. Дать археологическим артефактам описание, привести аналогии и показать взаимообмен двух культур.

Курганная архитектура распространяется в Корее в период трехцарствия, начало которого датируется рубежом I в. до н. э. — I в. н.э. Изделия в полихромном стиле происходят из курганов эпохи Силла и Когуре (I-VII вв.). Самой яркой находкой является золотой меч короля Мичу (правил во второй половине III в.), оказавшийся полной копией меча из кургана у озера Боровое (Бернштам, 1951).

Золотой меч короля Мичу был найден в «Гробнице № 14 Герим-ро», раскопанной во время строительства дороги в Кёнджу. Меч имеет длину 36 см, ширину 9,3 см. Длина лезвия 18 см. Деревянные ножны почти сгнили, но пластина из чистого золота, покрывающая переднюю часть ножен, осталась нетронутой. Обычно большие мечи эпохи Силла однолезвийные, а золотой меч короля Мичу имеет лезвия с обеих сторон. В погребальный инвентарь входят золотые тарелки, украшенные вставками граната и стекла. Стекло потрескалось и немного потускнело. С обратной стороны, чтобы усилить эффект сверкания, стекло было покрыто сусальным золотом. Примерно в VI веке стекло считалось более ценным чем драгоценный камень и золото. В результате анализа было обнаружено, что драгоценный камень красного цвета, ранее известный как агат, оказался гранатом. Находки природного граната в Корее отсутствуют, поэтому есть предположение, что гранат был заготовлен в Казахстане или же в отдаленном побережье Черного моря.

В 1928 году при каменоломных работах на гранитных сопках в Казахстане, в Щучинском районе, тогда Петропавловского округа, в 6 верстах на север от с. Щучьего и в 2 верстах от Боровского лесного техникума, в сосновом бору геологи случайно обнаружили погребение. Оно было перекрыто гранитной плитой весом 4000 кг. Плита имела размеры 4,5x1,5 м, и толщину 0,7 м. Под ней оказались ещё две тонкие плиты. Под ними в мелком щебне и крупной гальке оказался бронзовый котел, ниже его обнаружена могильная яма. В ней оказался сильно разрушенный костяк, от которого более или менее сохранился череп. Около покойника найдены остатки предметов вооружения, удила и большое количество разнообразных золотых предметов, украшенных драгоценными камнями (Бернштам, 1951, с. 216-223). Вещи были отправлены в Гос.Эрмитаж и опубликованы Н.А. Бернштамом в 1951 г. По стилю изображений погребение было датировано А.Н. Бернштамом IV-V вв. и отнесено к эпохе великого переселения народов. О том, что фрагменты золотых изделий являются деталями богато орнаментированных ножен меча стало понятно лишь после находки в 1980 г. золотого меча в гробнице Герим-ро в Южной Корее (Засецкая, 1994, с. 124). Тогда все детали сложились в богатый декор деревянных ножен железного меча. Меч двулезвийный с плоским вытянуто-сегментевидным навершием и прямым перекрестим. Навершие, рукоять и ножны покрыты золотом и инкрустированы драгоценными камнями (Засецкая, 1994, рис. 28). По общему облику и конструкции ножен меч из Борового – полная копия южнокорейского меча эпохи Силла.

Еще одна находка имеет аналогии в культуре степной Евразии. Это золотая корона эпохи Силла, происходящая из курганных погребений Южной Кореи (интернет-ресурс). Золотая корона была обнаружена в 1921 году в гробнице Кымгванчон в Носо-дон, Кёнджу-си, Кёнсанбук-до. Высота короны 27,7 см, диаметр 19 см, длина 46 см. На короне было добавлено 5 украшений, в том числе 3 украшения в виде ветвей дерева и 2 украшения в виде оленьих рогов. Украшение правой ветви имеет три узла, которые согнуты близко к прямым углам, а также стебель и ветви, который имеет широкий промежуток между ними. На поверхность наносили узоры, а тонкий нефрит и подвески туго подвешивали для придания более роскошного вида. Предполагается, что повязка была завязана с обоих концов органической нитью. Толстые серьги-кольца и золотая драпировка символизируют, что

владелица могла быть женщиной. Кроме того, каждое круглое отверстие, просверленное в торце катаного гроба (находится сзади) и не закреплено ни гвоздями, ни металлической проволокой. Несколько символических рисунков выражены в золотой короне Силла. Другими словами, форма вертикального украшения имеет форму ветки дерева и рогов, а гроб полон тонких нефритовых драпировок. Многие исследователи предполагают, что ветвь дерева, выраженная в короне, была проходом к небу и входе жизни, а рога оленя — приспособлением для приема духа неба. Относительно нефрита говорят, что его украшали с надеждой на воскресение в подземном мире, считая его примитивной формой жизни.

По функциональному назначению и декоративному оформлению корона имеет сходство с диадемами из сарматских и гуннских памятников Поволжья, Урала и Казахстана (Хохлач, Кара-Агач, Коктал, Канатгас) (Засецкая, 1994, с. 55-58).

Курган Хохлач был открыт в 1964 г. в ходе строительных работ. Исследователи относят его к культуре сарматов. Золотая диадема также украшена вставками граната. Причем камень на женской скульптурной головке и овальные камни–вставки по периметру обода диадемы различны по цвету. Предполагается, что для украшения диадемы использованы две из трех разновидностей граната – пироп, альмандин или родолит. В центре диадемы помещена фигурка женщины, в ее верхней части расположены скульптурные изображения оленей и деревьев, в нижней – короткие подвески. Деревья имеют пышные кроны, а олени – массивные ветвистые рога. Считается, что данные мотивы впоследствии нашли свое дальнейшее развитие в золотых коронах корейского царства Силла.

Для украшения диадемы использованы разнообразные драгоценные камни. К примеру, расположенный в центре бюст одетой в греческий хитон женщины изготовлен из аметиста. Части скульптуры различаются между собой по цвету: лицо выполнено из белого и прозрачного материала, а волосы – из фиолетового. Таким образом древние мастера оптимально использовали природную цветовую гамму минерала. На голове женщины – золотой венец с инкрустацией гранатом. По обе стороны от женской фигуры помещены гнезда овальной формы, также с гранатовыми вставками, за ними – фигуры хищных птиц (орлов), украшенные бирюзой, кораллом и стеклом. По краям диадемы расположены ободки из золотых бусин, бляшек и жемчужин. Гнезда для инкрустации имеют округлую или овальную форму. В них вставлены кабошоны полусферической формы. Лицевая поверхность камней выпуклая, тщательно отполирована. (Син Сук, 2018, с.535-569).

Много общего также в предметах украшений. Можно отметить золотую серьгу и золотое ожерелье, в технологии изготовления, приемах оформления которых присутствуют элементы сходства. Бесоба могильник, находящийся в верховьях р. Илек. В кургане номер 9 была найдена золотая серьга. Она состоит из кольцевой дужки, длинной цепочки и полой шаровидной бусины. Кольцо для крепления подвески присоединено к дужке с помощью пайки. Оно разъемное, что позволяет вставлять в него дополнительные подвески. К нему присоединяется цепочка, соединенные звенья которой напоминают восьмерку. На конце цепочки находится полая округлая бусина. Бусина изготовлена из двух спаянных полусферических половинок. В ее верхней части находится кольцо для крепления к цепочке. На поверхности бусины хорошо заметны следы использования припоя.

Золотое ожерелье из гробницы Хваннам Дэчхон периода Троецарствия. Южная гробница кургана Хваннамдэчхон датируется концом IV или началом V вв. Присутствие в материалах культуры Силла (VI - V вв.) ювелирной техники, которая появилась раньше. Кёнджу Хванам Дэчхон состоит из северной гробницы и южной гробницы, и большое количество аксессуаров было также извлечено из южной гробницы, где предположительно похоронен мужчина. Среди аксессуаров, извлеченных из южной гробницы, наиболее показательным является золотое ожерелье, обозначенное как национальное достояние № 194. Это ожерелье длиной 33,2 см состоит из поочередного соединения 4 золотых цепочек и 3 полных золотых бусин и отличается тем, что сделано полностью из золота без использования нефрита. Они соединенные между собой цепочкой. Цепочки в составе ожерелья из Хваннамдэчхона представляют собой объемный вариант плетения восьмеркой, что отличает их от изделия из могильника Бесоба, однако тип плетения у них одинаковый.

Следовательно, мы приходим к выводу, что было взаимодействие между древней Кореей и культурой населения казахской степи. Возможно, существовали древние торговые коммуникации. Доказательством является камень гранат, который могли носить только знать государства Силла. Это связано с тем, что не было в просторах Кореи драгоценного камня граната. Наибольшее подтверждение сходства двух культур мы видим в полихромном стиле золотых изделий.

Список литературы

Бернштам А.Н. Находки у озера Борового в Казахстане // Сборник музея антропологии и этнографии. Т. XIII. М.-Л., 1951. С. 216 -229.

Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V вв.). – СПб: «Эллипс ЛТД», 1994. – 224 с.

Син Сук. Золото и драгоценные камни– древние украшения с драгоценными камнями с территории Кореи и Казахстана// Золото властелинов казахских степей. Национальный научно–исследовательский Институт культурного наследия Республики Корея. – Тэджон, 2018. С. 535-569.

Серьга. Описание коллекции //Золото властелинов казахских степей. Национальный научно–исследовательский Институт культурного наследия Республики Корея 34122 Тэджон, Йусон–гу, Мунджи–ро 132 (Мунджи–дон 472), 2018. С. 268-269.

이경희기자.1500

년전신라황금보검,

주인은카자흐사람일까[сайт].URL:<https://www.joongang.co.kr/article/3994923#home> (дата обращения 15.03.2023) – интернет ресурс

Хансан Ли. Золотая корона Силла[сайт]. URL:<https://encykorea.aks.ac.kr/Article/E0068699>(дата обращения 25.03.2023) – интернет ресурс

Хансу. Символ Силла, страны золота, Золотая корона ХваннамДэчхон//Национальный музей КореиКураторский исследовательский центр, 2013. С. 88-89

URL: http://www.daps_a.kr/blog/?p=61041 (дата обращения 15.03.2023) – интернет ресурс

T. A. Toleubek

HISTORICAL AND CULTURAL SIMILARITY OF ANCIENT KOREANS AND KAZAKHS

The article presents the archaeological facts of the Hunnic era, showing the historical similarity of ancient Koreans with the culture of the population of the Kazakh steppe. In the history of Koreans and ancient cultures of Kazakhstan, the stage of similarity is determined by the monuments of the Silla era (VI century). The similarity is manifested in the finds of polychrome style objects and gold jewelry.

Consequently, we come to the conclusion that there was an interaction between ancient Korea and the culture of the population of the Kazakh steppe. Perhaps there were ancient trade communications. The proof is the garnet stone, which could only be worn by the nobility of the Silla state. This is due to the fact that there was no garnet gemstone in the expanses of Korea. We see the greatest confirmation of the similarity of the two cultures in the polychrome style of gold products.

АҒАШ БҰЙЫМДАРЫНЫҢ МӘНІ, МАҒЫНАСЫ ЖӘНЕ АДАМҒА БЕРЕР ПАЙДАСЫ (ҚР МОМ КОЛЛЕКЦИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Халықтың тұрмыс-тіршілігіне қажетті көптеген бұйымдар ағаштан жасалды. Өйткені, кейбір зерттеулерден халық өміріндегі маңызды орындардың бірін ағаш және оған қатысты барлық жабдықтар алғандығын көруге болады. Мындаған жылдар барысында біздің ата-бабаларымыз орманды және орманды-далалық кеңістікті белсене игеріп, шикізаттар ішінен ең қолайлы осы материалды өздерінің тұрмыстық қажеті үшін лайықтады.

Ағаш өнерінің дамуы XIX және XX ғасырдың басында кең етек алды. Сол тұста ағаштан жасалған үй ішкілік жиһаздар қолданысқа енді. Қазақтың баспанасы – киіз үйдің қосалқы бөлшектерінен бастап, қарапайым қасығына дейін ағаштан жасалған. Себебі, ағаштан жасалған бұйымдар көші-қон кезінде сынбайтын, әрі тұрмыста қолдануға ыңғайлы болды. Сонымен қатар, музыка аспаптары, ыдыс-аяқ, үй жиһазының көпшілігі ағаштан жасалатын болған.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық музейінің (одан әрі ҚР МОМ) қорында ағаштан жасалған, күнделікті шаруашылықта пайдалануға арналған құрал-саймандар, ыдыс түрлері, киіз үйдің қосалқы бөлшектеріне дейін көптеген жәдігерлер сақтаулы.

Олардың ішінен қазақтың тұрмысында ерекше орын алған, сәби денсаулығына пайдасы зор, аптап ыстықтан, желдің өтінен, жердің суық сызынан сақтап, оның тез ширауына ықпалын тигізетін арнайы жасалған бесіктерді кездестіруге болады. Бесіктің жасалу техникасы мен безендірілген нақышына қарай, қолданған отбасының әлауақытынан көрініс беретіндей.

«Бесіктен түскен бөпеге, есікке дейін ен дүние», «Бесік - ұшар ұяң, есік - алтын шыған», «Бесік көрмеген ессіз болып есікке енеді, Ер бесіктен танылады» деген ел арасында тараған мақал-мәтелдерден бесіктің қазақ халқы үшін орны ерекше, маңызды қасиетті мүлік деп есептелінгеннің дәлелі.

Бесікті көбіне қарағайдан, қайыңнан немесе басқа да иілгіш ағаш түрлерінен жасайды. Осының арқасында бесік мықты, экологиялық түрде таза және жеңіл болды.

Сур-1. Бесік

Бесік жасау алдында шеберлер ата-бабалары мен ұстаздарына сыйынып, Алла Тағаладан жұмыстың сәтті аяқталуын тілейді. Бесікке пайдаланылатын ағаштарды арша түтінімен үш қайтара айналдырып, аластап тазартып алғаннан кейін ғана іске кірісетін. (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі.5-том. – Алматы, РІПК «Слон», 2013. – 489 б.) Бесік тәтті ұйқының кепілі ғана емес, сондай-ақ тәрбиемен және сәбидің анамен рухани байланыс орнатуының элементі деп саналады. Бала онда жатып, анасы шырқаған бесік жырын естиді. Әуеннің мотиві мен ананың дауысы балаға өзін қауіпсіз сезінуге мүмкіндік береді, ал бесікті тербеу нәрестені тыныштандырып, жүйке жүйесінің дұрыс дамуына көмектеседі. Баланың қолы мен аяғы мықтылап

байланып тұратындықтан, бұл оған қолының сермеуінен ауып кетпей, ұзақ уақыт бойы тыныш ұйықтап жатуына мүмкіндік береді. Ал, бесікке орнатылған шүмек аналарды сәбидің жаялығын уақытында ауыстыру қажеттілігі туралы алаңдаушылықтан босатады. Сонымен қатар, баласы бесікте жатқан аналар әрдайым нәрестені біраз уақытқа жалғыз қалдырып кетсе де, сәби одан құлап кетеді деп алаңдамайды.

Сондай-ақ, ағаштан бедерлі, әшекейлі суреттер, оюлар жасау, яғни ағаштан «түйме түю» де халқымыздың ертеден келе жатқан дәстүрлі өнерлердің бірі. Тіпті киіз үйдің ағаш бұйымдарының бәрін дерлік үйдің сәндік жиһаздарына сай көркемделген екен. Ағашқа оюлар оюдың көркемдік мәнері үйге көрік берерліктей нәзік нақышталған басқа да бұйымдарды ою-өрнекпен түр-түсі жағынан ұқсас тіпті толықтырып тұрушы әсем, сәнді келеді. Ағаштан ою оятын шеберлерді халық «ағаш ұстасы» деп атаған (Тәжімұратов, 1977, 63).

Халық шеберлері ағаштан ойып әр түрлі үй іші жиһаздарын да дайындаған. Осындай күнделікті тұрмыста, пайдаланатын төсек ағаш, жастық ағаш, кебеже, сандық, әбдіре, саба аяқ, піспек, астау, табақ, тегене, шара аяқ, тостаған, ожау, қасық, күбі, ағаш, шелек, келі-келсап секілді халыққа қажетті түрлерін айтуға болады. Аталған ағаш ыдыстардың көптеген түрін ҚР MOM қорынан кездестіруге болады.

Сур-2. Табақ. ҚР MOM қорынан (КП 6083)

Сур-3. Астау. ҚР MOM қорынан (КП 6078)

Қыз жасауының құрамындағы шешесінің өз қолынан табысталған ыдыс-аяқ қыздың тәрбие көрген жерден шыққандығының айғағы іспеттес болды («аяғына қарап асын іш, шешесіне қарап қызын ал» принципі бойынша). Ыдыс-аяқтың кейбір түрлері халық медицинасында магиялық қасиеттері бар деп саналды және ырым-тыйымдар жүйесінде ғұрыптық қызмет атқарды. Ыдыс-аяқтар көшпелі тұрмыстың талаптарына сай көбінесе ағаштан және теріден жасалған. Мұндай ыдыс-аяқтар көші-қон кезінде оңайлықпен бүлінбейтіндігімен әрі жеңілдігімен ерекшеленген. (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 5-том. – Алматы, РПК «Слон», 2013. – 756-б.).

Сур-4. Ожау. ҚР MOM қорынан (КП 2044)

Осындай күнделікті тіршілікте пайдаланатын ағаштан жасалған ожаудың бірнеше түрі ҚР MOM қорында сақтаулы. Ожаудың жасалу техникасы мен безендірілген нақышына қарай, қолданған отбасының әлауақытынан көрініс беретіндей.

Ожау дастарханның шырайын келтіретін мүлік ретінде ерекше бағаланған екен.

Оны қазақ шеберлері әр түрлі ағаштардан ойып дайындаған және кейбір кезде сабын ою-өрнектермен безендірген. Ауқатты отбасылар сәндік бұйым есебінде ожауды алтынмен, күміспен қаптатып, кейде сабына асыл тас орнаттырған екен.

Сондай-ақ, үнемі қолданыста болған тағы да бір тұрмыстық бұйымдардың бірі жастықағаш. Жастықағаш көшпелі өмірде көп пайдаланылған. Жастықағаш – адамның басын биіктету үшін жастықтың астына қоюға ыңғайланып жасалған бұйым. Оның екі аяғы, жастықты жерге түсірмей тіреп тұратын тақтай кермесі және жастықтың астына қоюға лайықты жасалған көлбеу тақтай төсеніші болады. Қазақстанның әр өңірінде кездесетін төсек ағаштардың сыртқы кескініне қарай жіктелгенде бірнеше түрі бар екені байқалады. Солтүстік, оңтүстік, шығыс және орталық аймақтарына кең тараған төсек ағаштың ең көне түрінің екі басы тым шалқақ және жойдақ болады, төрт аяғы ішке қарай кіріңкі не тік келеді, екінші түрі шығыс және оңтүстік аймақтарда кездесіп бастары тым шалқақ алты не сегіз аяқты төсек ағаштар бар.

ҚР MOM қорында тұрған жастықағаштың екі жақтауы, арқалығы бүтін жасалып, құлаққа (төрт қырлана келген) сұғындырылып бекітілген (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 2-том. – Алматы, РПК «Слон», 2013. – 246-б.).

Сур-5. Жастықағаш. ҚР MOM қорынан (КП 1514)

Дана қазақ халқы «ағашты жердің ырысы мол» деп айтып кеткені де осыған байланысты болған шығар деген тұжырым жасауға болады. Ұйықтау жағдайынан басқа, күндіз жастықағашты үй жиһазы көрпелерді жинап қою мақсатында пайдаланған. Қазіргі таңда жастықағаш қолданыстан шығып қалды.

Осындай ата - бабамыздан мұраға қалған ағаштан жасалған бұйымдарды зерттеу барысында қазақ халқы - табиғи, денсаулыққа пайдалы шикізатты (ағашты) ақылмен пайдалана білгені анық.

Ғасырлар бойы халқымыздың кәдесіне жараған бұйымдарды, ұлт жәдігерлерін зерттеп, ұрпағымыздың ел тарихына, мәдениетіне, салт-дәстүріне қызығушылығын арттырып, қадір-қасиетін түсіндіру әрбір саналы азаматтың міндеті десек те болады.

Әдебиеттер тізімі

Қазақ қолөнер энциклопедиясы

<http://koshpendi.kz/index.php/kolone>

<https://kk.wikipedia.org>

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Алматы, РПК «Слон», 2013
Шебердің қолы ортақ. «Қазақстан» баспасы, Алматы -1977

A.B. Balayeva
**THE ESSENCE, MEANING AND BENEFITS OF WOOD PRODUCTS FOR HUMANS (BASED ON THE
COLLECTION OF THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN)**

Article is devoted to the description of some wood products of the Kazakh people – cradle and pillow wood and wooden dishes. Based on information from various sources, the author reported on the role and function of wooden products in everyday life, everyday life, and the benefits for the human body. In the article, along with the characteristics of the use of wood products, the author made his own research on how much this wood product has a good effect on human life, and developed a conclusion as useful and necessary products in human life.

ҚОРҚЫТ АТА MEMOPIAЛДЫ KЕШЕНІ KИЕЛІ ОРЫНДАРЫНЫҢ ГЕОГРАФИЯСЫНДА

Қорқыт ата – күллі түркі дүниесі оның ішіндегі Сыр өңірі тарихында, рухани өмірінде айрықша орын алатын, түркі кезеңі деп аталатын тұтас бір дәуірдің болмыс-бітімін, таным-түсінігін, саяси-әлеуметтік және діни дүниетанымын өн бойына жинақтаған бірегей тұлға. Қазақстан тарихының Оғыз-қыпшақ дәуірін, оның арғы тегі түркі тайпаларының тарихын зерттеуде Қорқыт Атаны айналып өту мүмкін емес. Себебі, Қорқыт бейнесі Шығыс Түркістаннан бастап Кіші Азияға дейінгі аймақта таралған түркі халықтарының ауызша, жазбаша деректерінде кездеседі (Байпаков, 2007, 35-71; Құрманқұлов, 2011, 370-371; Толстов, 1947, 55-102).

Қорқыт ата мемориалды кешені қазіргі таңдағы Қорқыт ата мемориалды кешені Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы Жосалы кентінің солтүстік-батысындағы 18 шақырым жердегі Қорқыт станциясына жақын табиғи төбе үстінде орналасқан. Кешен құрылысы 1980 жылы архитектор Б.Ә.Ибраев пен С.И.Исатаевтың жобасы жасалынып, Елеу Көшербаевтың бастамасымен салынған болатын (Күзембай, 2011).

Ғалым Ә.Х. Марғұланың еңбектерінде Қорқыт Атаның аңызы жайлы көптеген деректерді қарастырған. Ғалымның пікірінше Қорқыт Ата Сыр бойын мекен оғыз тайпаларының арасынан шыққан данышпан қария, болашақты болжап сөйлейтін қария болған. Қорқыт туралы аңыз әңгімелер қазіргі уақытта қазақ түркімендер көбірек жолығады деп айтқан. Қорқыт ата туралы аңыздың көбі ауыздан беріліп отырған. Қорқыт ата туралы XIX ғасырдың екінші жартысынан белгілі бола бастады. Зерттеуші ғалымдар Ш. Уәлихановтың, В.В. Вельяминов–Зернов, П.И.Лерх, Л. Герн, Л. Мейер, Г.Н. Потанин, Радловтың еңбектерінде кездеседі.

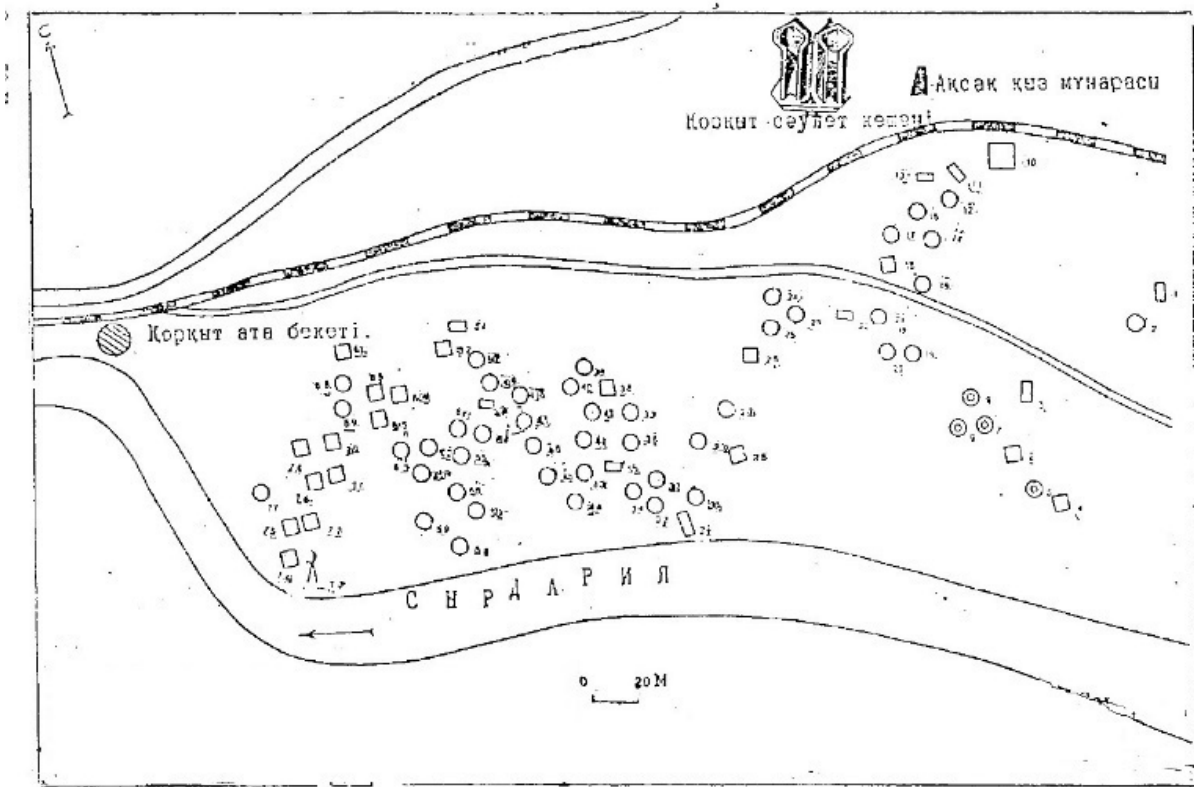
Қорқыт ата туралы өзге ғалымдардың ойлары қосылып, байтақ үлкен әдебиет кеніші қалыптасты. Қорқыт атаның қазақ халқы айтатын аңыз әңгімелерін жазып алуда еңбек сіңірген ғалымдар, В.В. Бартольд, Ә.А.Диваев, И.В. Аничков, И. Жетпісбаев, В.А. Каллаур, И. Кастанье, П.И. Спиридоновтың еңбектерін айтуға болады. Қазақтар айтатын Қорқыт ата аңыз әңгімелерін әдемі жазып алған В.В. Радлов, П.И.Спиридонов, В.В. Бартольд жазбаларында кездеседі.

Қорқыт атаның Сырдарияның бойында өмір сүргені халық жадында сақталып келе жатқан тарихи әфсана екені көрініп отыр. Осы өңірдегі қалаларды суреттейді әр бір өсиет сөздерінде шындықты бейнелеген.

Жазып алған аңыздарда Қорқыт ата Ақмешіт қаласы маңайы мен Жанкент қала жұртымен тығыз байланысты, оларды көп келтіретін ғалымдар И.И.Крафт, Ю.Новицкий, И.Гейер, Л.Берг, Г.Грум–Гржимайло, Х. Кустанев сынды ғалымдардың еңбектерінде жолығады. Қорқыт ата туралы түрікмен, қарақалпақ айтатын аңыздарын тереңінен зерттеген ғалым, В.М. Жирмунский болып табылады.

Ә.Х.Марғұлан еңбегінде В.В. Бартольдтің Қорқыт ата туралы жарияланбаған еңбектерін талқылаған, В.В. Бартольдтің Ғылым академиясында сақталған архив материалдарын қарап отырып ғалымның Германияның Дрезден қаласында сақталған «Деде Корқыт» әңгімесін көшіріп алу, «Оғыз-наме» шығарамасымен салыстыру ойы бар екенін айтады. Қорқыт әңгімесінің негізгі сюжеті оғыздардың кавказға барғанда жасалған түрі қортындылайды (Бартольд, 1971; Мәми, 2000, 120; Марғұлан, 1982, 10-11; 1985, 85; Қоңыратбаев, 1996).

1998-1999 жылы Қорқыт ата кешені аумағында Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің аға оқытушысы Т.Мәмиевтің жетекшілігімен археологиялық барлау және шағын қазба жұмыстары жүргізілді (сурет 1-2). Т. Мәмиевтің ғылыми мақалаларында Қорқыт ата маңын темір жолға дейінгі арылықты Сырдарияның сол жақ жағалауында шайып жатқан қорымдарды зерттеу барысында 76 бейіт есепке алынған. Есепке алынған бейіттерді шартты сандармен есепке алып, ортақ картасын жасаған. «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында көптеген ауқымды жұмыстар қолға алынып, Қорқыт ата маңындағы ескерткіштер тізімге Қызылорда облысының қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген тізімдеріне енгізілген болатын.

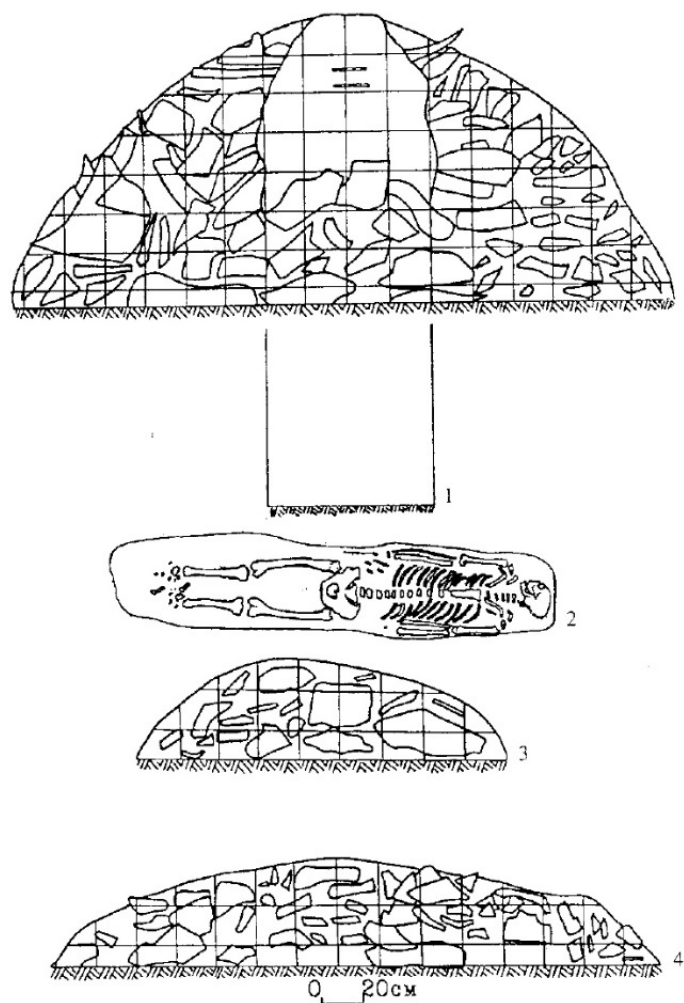

Сурет 1. Қорқыт ата мемориалды кешені жоспары Т. Мәмиев бойынша 1998 жыл.

Жалпы музей кешен аумағы - 8,295 шаршы метр жерді алып жатыр. Музей экспозициясының көлемі-163,81 шаршы метр болып келген.

Т. Мәмиевтің пікірінше көп жерлеу қорымдарында: тас бейіттердің 43-тен астамы белгіленді, көбісі қазылып, бүлінген деуге болады, үстіндегі саағана орнына үйілген тастар бор жасайтын қарақоңыр тасты, не домалақ майда тас. Бір ерекшелігі кейбір сыртқы бейнесін сақтағандарында дінгек тас құлпы таста ру белгісі қашалған. Онда әсіресе, Жаппас, Алтын, Телеу, Тама, Жағалбайлы т.б. рулардың таңбалары сызбаланған.

Сырдария өзені суы шайып жатқан кейінгі ортағасырлық қорымына қаба жұмыстары жүргіліп, бетіндегі тасы алынғаннан кейін, майда құмды бейіт шұңқырынан бейіт дағы көрініп, мәйіттің бұрын бүлінгені байқалды. Бейіт шұңқырының қималық көрінісіне қарағанда, оның үстін 8 см қалыңдықта ағаш қабығымен жапқан. Қазылған бейіт шұңқырының теңдігі жер бетінен 80 см. Оның өлшемі 2,30 м x 40 см бұрыштары жұмырланған сопақ бейнелі (сурет 2).

Сурет 2. Қорқыт ата мемориалды кешеніндегі қорым жоспары Т.Мәмиев бойынша 1998 жыл.

Зерттеушілердің деректерімен баламалап тұжырымдағанда көшпелі тайпалар жерлеу мәдениетінде қола ғасырынан бастап, обалы тас бейітті жерленіп кейінгі көшпелілерде XIII-XV ғасырларға дейін сақталған.

Т. Мәмиевтің пікірінше Қорқыт Ата қорымдардағы бейіттер сыртқы бейнесіне қарай үлгілерге (типтерге):

- Тас бейіт (дөңгелек, төрт бұрышты түрдегі);
- Шеңберлі (қойқорған)
- Сатылы сағана (бесік);
- Үстінде сағанасы жоқ;
- Мазар ;

Қорқыт Ата мемориалдық кешені туристік нысанына, оның сол өңірдің тарихы мен мәдениетіне қатысы, аңызы мен ақиқаты фольклорлық, этнографиялық археологиялық деректері осындай. Аталған кешендегі алынған мәліметтер жергілікті тұрғындардың жадынан тыс қалмасын деп тағы да қайта тұжырымдалып отыр. Осы тұрғыда Түркі дүниесін байытатын уақыт көрпесін жамылып іздеушісін күтіп қордаланып зерттелмей жатқан өзекті этномәдени мәселелер баршылық.

Қорқыт ата ескерткіші 2017-2019 жылдары «Қазақстанның киелі орындарының географиясы» және «Сыр бойының сакральді ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар» атты жинақтарға енгізілген. Бұл жинақтарда Қорқыт атаның анықтамалары беріліп, бұл нысандарды республикалық және сыр өңірінің қасиетті орындар тізіміне енгізілген (Құрманқұлов, 2017:533).

Барша түркі дүниесіне ортақ тұлға, сар даланы қобыз үнімен тербеткен күй атасы Қорқыттың Сыр топырағында өмір сүріп, мәңгілік тыныштығын осы мекеннен табуы киелі өңірдің қасиетін одан әрі арттыра түсетіні рас. Мыңжылдық өркениеттер мен теңдессіз мәдениеттердің ошағы болып табылатын Сыр өңірінің тарихында ғана емес, рухани дүниесінде де ойып орын алатын Қорқыт

тұлғасы мен тағылымын тану, зерттеу, насихаттау және оны мақтан ету – осы өлкеде туып-өскен әрбіріміздің парызымыз.

Әдебиеттер тізімі

Байпаков К.М. Огузы, туркмены и сельджуки в городах Жетысу и южного Казахстана // Известия НАН РК, 2007. – №1. – С. 35-61.

Бартольд В.В. Работы по исторической географии и истории Ирана // Сочинения. – М.: Наука, 1971. – Том VII. – 664 с.

Күзембай С. Қорқыт Ата және қазақстың көне музыкалық фольклоры. // Қорқыт және ұлы дала сазы. Алматы, 2011. 72-бет.

Қоңыратбаев Т. Ертедегі ескерткіштер. Алматы, 1996. 145-бет.

Құрманқұлов Ж. Қорқыт ата мемориалды кешені // Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы: Қызылорда облысы. Жауапты редактор М.Елеуов, Ж.Жетібаев- Алматы: Аруна, 2011.370-371 бб.

Құрманқұлов Ж.Қ. Қорқыт ата мемориалды кешені // Қазақстанның киелі орындарының географиясы // Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі. Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ә. Алматы: Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты, 2017. 1- шығарылым. 533-538 бб.

Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. –Алматы: Жазушы, 1985. -135 б.

Марғұлан Ә. Қорқыт туралы жазбалар. Қазақ әдебиеті, 1982, 12 ноябрь, 10-11-беттер.

Мәмиев Т. Қорқыт ата туралы аңыз бен ақиқат (Арал өңірінің ежелгі тарихы мен қала мәдениеті). Оқу құралы, Қызылорда, 2000. 120 б.

Сыр бойының сакралды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар // жоба авторы: С. Қосан; жауапты редактор: А. Жұмабекқызы. – Қызылорда : «Тұмар» баспасы, 2019. – 432 б. : суреттер, аудиожазба. – (Рухани жаңғыру).

Толстов С.П. Города гузов // СЭ. 1947. – №3. – С. 55-102.

O. Begaliev

KORKYT ATA MEMORIAL COMPLEX IN THE GEOGRAPHY OF SANCTUARIES

The article contains information about Korkyt Ata, according to the results of the research conducted by the archeological expedition of Kyzylorda University named after Korkyt Ata in 1998-1999 under the leadership of candidate of historical sciences T. Mami, ancient cemeteries, late medieval graves made of adobe and blue stone castles written in Arabic script were found, interestingly from the Oghuz-Kipchak period. you can see the symbols engraved on the faces of the tombstones. In a small museum located near the Korkyt ata memorial complex, exhibits on the history and archeology of the region are displayed. Today, some of the monuments of these graves have been washed away by the Darya River. These cemeteries were included in the protected area of the Korkyt Ata memorial complex, and special roads were built for worshipers and tourists.

ЖАМАЛ ОМАРОВАНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ БЕТТЕРІНЕН (ҚР МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Музей, мұрағат және жеке коллекциялардағы фото, құжат, жеке заттар бүкіл бір елдің, ұлттың тарихи тағдыры, мәдениетінен мәлімет беретін дереккөздер әрі маңызды жағдайлар туралы естеліктер болып табылады.

Екі ғасырға жуық тарихы бар Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің (әрі қарай – ҚР МОМ) 270 мыңнан аса сақтам бірлікті құрайтын қорында қазақ халқының тарихы мен мәдениет жүйесінде есімі ерекше аталатын көрнекті тұлғалардың жеке заттары жетерлік. Оларды зерделей отырып, қазақ мәдениеті мен өнері, оның ішінде қазақ музыка өнерінің қалыптасуынан мағлұмат беретін деректерді қарастыруға болады. Бұл ретте, музей қорында сақтаулы деректердің тәуелсіз мемлекет үшін, болашақ ұрпақ үшін ғасырлар үндестігі, білім мен мәдениет жалғастығының құралы (транслятор) ретіндегі құндылығы мен маңыздылығы аса жоғары екенін естен шығармаған абзал.

XX-ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстан халық шығармашылығында – ерекше композиторлық және поэтикалық қабілеттері бар халық және халықтық-кәсіби әншілер мен аспапшылардың өнері жақсы дамыды. 1921 жылы негізгі саяси-ағарту комитеті құрылды. Оның музыка бөлімі халық музыкасын жазумен, музыкалық топтарды ұйымдастырумен айналысты. Халықтық-кәсіби әншілер, ұлттық мәдени дәстүрлерді насихаттаушылар жарқын вокалдық қабілеттерге ие болды. Олар халықтың әртүрлі топтарынан шыққан – мұғалімдер, қызметкерлер, колхозшылар, жұмысшылар, шопандар. Олардың мазмұны мен жанрлары бойынша көп қырлы ән мұрасы қазақтың дәстүрлі музыкасына ерекше үлес болды.

Сол жылдары Қазақстанда музыкалық ұйымдар құру, көркемөнерпаздарды дамыту жұмыстары жалғасып, көптеген клубтар, халық үйлері, драмалық және хор үйірмелері пайда болды. Олармен бір мезгілде халықтық-кәсіби авторлардың шығармашылығы да жанданды. Сол жылдары көркемдік дәстүрлерді дамыту және халық таланттарын анықтау үшін жыл сайын өткізілетін халық шығармашылығының слеттері, байқаулар, айтыс түрі бойынша жарыстар үлкен маңызға ие болды. Кенен Әзірбаев, Жаяу Мұса, Әміре Қашаубаев, Жүсіпбек Елебеков, бертін келе Жамал Омарова, Күләш Байсейтова, Роза Бағланова, Ермек Серкебаев және т.б. әнші, композиторлардың және инструменталистердің шығармалары көпшілікке танылды (Кистаубаева, 2020, с. 422).

XX ғ. 30-жылдарындағы Қазақстандағы музыкалық мәдениеттің дамуында - республикадағы фортепиано өнерінің негізін қалаушылар А. Затаевич пен А. Жұбановтың есімдері ерекше аталады. Қазақстандағы композиторлық мектептің негізін қалаушы Е. Брусиловскийдің де қазақ фортепиано музыкасын шеберлікпен, жанрлық әртүрлілікпен байытқан қызметі маңызды әрі жемісті (Искусство Казахстана, 1985, с. 16).

Е.Брусиловский қазақ радиосында жұмыс істеп жүрген кезінде жас әнші Жамал Омаровамен керемет тандемі қалыптасты. Е.Брусиловский ол туралы өзінің естеліктерінде былай деп жазды: «Янгиюльден қабілетті жас әнші Жамал Бисембиева (кейіннен Жамал Омарова болды) келді. Оның дауысы әдеттегі халық әндерін орындаушының дауысы – альт (фа малой және си бемоль бірінші) болды. Алғашында ол театрда жұмыс істегісі келген, театрға жарамаған соң, филармонияға жұмысқа ауысты. Мен Жамалдың «Түркістан Қараторғайы», «Ертіс» және «Бес қарагер» шығармаларын жаздым. Сонымен қоса көптеген эстрадалық әндерін жаздым және Жамал олардың барлығын дерлік сәтті шырқады («Гүлден Қазақстан», «Алтай», «Майданнан келген хат» және т.б.). Ал Жамал жазған «Ертіс» әнін «Қарлығаш» әні ретінде «Қыз Жібекке» енгіздім (Серкебаева, 2016, с. 30).

Қазақ музыка тарихында ерекше ардақталатын сахна тарланы, күміс көмей әнші Жамал Омарова өнер жолына ерте жастан келген. Өнер жолын көркемөнерпаздар үйірмесінен бастаған. Мектеп қабырғасында-ақ тамылжыта ән салып, көзге түсе бастаған жас Жамал 1925 жылы Ташкентте өткен Орта Азиялық балалар олимпиадасында әншілік өнерімен көзге түсіп, бірінші жүлдеге ие болған. Ж.Омарова фортепиано әуендерінің сүйемелдеуімен түпнұсқа шығарманың алғашқы орындаушыларының бірі болды. Оның репертуары кейіннен халықтық-кәсіби әндерден тұрды.

Ол 1925-1927 жж. Ташкенттегі қазақ, қырғыз, өзбек жастарына арналған педагогикалық училищеде оқыды. Жамал Алматыға Мәскеуде өткен қазақ өнері онкүндігінің аз-ақ алдында келген.

Келген бетте 1934 жылы Қазақ музыкалық драма театрының (қазіргі Қазақ опера және балет театры) құрамына қабылданды. Ол Мақпал («Шұғада»), Қамқа («Қыз Жібекте»), Айман («Айман-Шолпанда») образдарын жасады.

ҚР MOM қорында Ж. Омарованың 60-тан аса жеке заттары сақтаулы. Өншінің Мәскеуде өнер көрсеткен кезінде киген киімдері – шапаны, көйлегі мен сәукелесі жеке тоқталып өтуге тұрарлық мұралар қатарынан.

Сәукелесінің төбесі кесілген конус пішініне ұқсаған, ақ шұғамен тысталып, қызыл жібекпен астарланып, қатайтылып жасалған. Төбесіне ұшында моншақтары бар шашақ айналдыра қадалған. Тәжінің өн бойына тұтасымен зер жіппен көгөріс және зооморфтық өрнектер кестеленген. Кесте үстінен екі қатар етіп шынжыр салпыншақ бекітілген. Ол үш қатар шынжырды, кішкентай ғана көзтасы бар құймаға бекітіп жасаған. Милығының жиегін зер оқамен айналдыра көмкерген. Музейге 1973 ж. Қаз КСР ҒА Тарих, археология және этнология институтынан алынған (сурет-1). Ал шапан тысы қызыл күрең түсті барқыттан, астары сұр түсті жібектен тігілген. Астары тысына қолмен көктеп тігілген. Пішімі трапеция пошымды. Өңірдің алқым тұсы үшкірленіп шығыңқы келген. Жеңі жең ойындысына сәл бүрмеленіп қондырылған. Өңіріне, жеңінің аузына, етегіне айналдыра оқа бастырылған, кестеленген. Жағасы, өңірі, етегі, жеңінің аузы ішіне қарай қайырылып әдіптелген. Өңірінде шыныдан көз орнатылған үлкен металл түйме қадалған. Музей қорына 1974 ж. түскен (сурет-2). Тік етекті көйлегінің кеуделігі мен жеңі қызыл атластан, белдемшесі таңқурай түсті барқыттан пішілген. Кеуделігі қызыл борлатпен, белдемшесі қара және ақ ала шытпен астарланған. Алдыңғы өңірінің иініне екі бүкпе тігіс түсірілген. Алқымынан беліне дейін түсірілген тік тілік (35 см.) бойына «қақпақша» салынған және оған төрт түйме қадалған. Кеуделіктің арқа тұсының қақ ортасына және иініне, беліне таналған бүкпе тігістер жүргізілген. Жеңі қусырылған, ұшына қарай тарылып келген қондырма жең. Жең ұшы әдіптелген, онда седептен жасалынған бір түйме қадалған. Жағасы тік. Етегін айналдыра көгөріс өрнек кестеленген және зертаспа бастырылған. Зертаспадан жоғарыда екі қатар етіп алтындаған шашақтар төгілген. Көйлек әнші мұрагерлерінен 1974 ж. алынған (сурет-3).

Сурет-1. КП 13077/1 – Сәукеле. Сурет-2. КП 13077/3 – Шапан. Сурет-3. КП 13077/4 – Көйлек.

Ж. Омарова 1937 жылы Жамбыл атындағы Қазақ мемлекеттік филармониясына солист болып қабылданды. Ешқандай музыкалық білімі мен дайындығы жоқ болса да ол ноталарды жұмыс барысында оқыды, бұл ретте дирижер Борис Васильевич Лебедев үлкен рөл атқарды.

Жамал Омарова Ұлы Отан соғысы жылдарында Отан үшін от кешкен жауынгерлердің жігеріне жігер қосқан қазақ әйелі. Майданда мәдени қызмет көрсету мақсатымен 1941 жылы Алматыда майдандық концерт бригадалары ұйымдастырылды. Олардың құрамында республиканың көрнекті әнші-актерлері К.Ж. Байсейітова, Ж. Елебеков, М. Ержанов, Ғ. Құрманғалиев, Ж. Омарова, Е. Өмірзақов, Ү. Тұрдықұлова, Ә.Ә. Үмбетбаев, М. Абдуллин, Б. Артықова, Н. Әбішев, Ш.Бейсекова, Қ. Лекеров; бишілер Ш. Жиенқұлова, З. Розмұхамедова; домбырашы Л. Мұхитов болды. Оның алғашқы сапары Солтүстік-Батыс майданға болды. Бұл кеңінен танымал факт, бірақ, өкінішке орай, кеңес армиясының жауынгерлері үшін өнер көрсеткен әртістердің есімдерін тізімдейтін барлық дереккөздерде оның есімі жоқ.

(Серкебаева, 2016, с. 66). Ж. Омарованың концерттік бригадаларда өнер көрсеткенін растайтын құжаттар мен фотолар ҚР МОМ қорында сақтаулы.

Өнер адамдары солдаттардың көңілін аулап, қолдау үшін, рух беріп, жігерлендіру үшін, туған жерін еске түсіріп, аз ғана уақытқа болсын қарапайым өміріне оралу үшін күні-түні концерт беріп, қойылымдар қойды. Барлығы әскери киімде болғандықтан, сарбаздар бір сәтке соғысты ұмытқылары келіп, әртістерден көйлек киюлерін сұрады. Алаңдар салынып, сарбаздар шеңбер жасап отырып, өнерпаздар өнер көрсетті (сурет-4).

Сурет-4. КП 16689/1 – Ж. Омарова Солтүстік-Батыс майдандағы Қызыл әскер жауынгерлері алдында өнер көрсетуде. 1942 ж.

Фотода әншінің жанында цимбалист-аккомпаниатор Иосиф Жинович пен пианист Саксонский отыр. Жамал бұл фото түсірілген күнді балаларына үнемі толқумен еске алып, айтып отыратын. Ол ән айта бастағанда, кенеттен бомба жарыла бастайды. Әскерилер ешқандай сиренасыз, жай ғана «ауа» деп айқайлап дереу әуе ескертуін жариялады. Біреуі әртістерді тасаға тығады. Бомбалау басылған соң қорыққаннан жартылай өлі күйде бәрі концертті жалғастыруға алаңға қарай жиналады. Келсе сахна әуе бомбасының тікелей соққысынан қирап қалған екен. (Серкебаева, 2016, с. 70).

Әнші майданда жалпы саны үш рет: Солтүстік-Батыс майданда, екі рет Қиыр Шығыста болған. Жамал Омарова Қиыр Шығыста майданға 1941 жылы қосылған 25-ші армия құрамында болды. Бригада құрамында Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі Қуан Лекеров, Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген әртісі Бибі Артықова, көрнекті Қызыл Армияның ең виртуоз музыканттарының бірі, домбырашы Лұқман Мұхитов, жас бишілер Темершинова мен Сәрсембаева да болды. Дәл осы құраммен Жамал Киров крейсерінде де өнер көрсетеді (сурет-5).

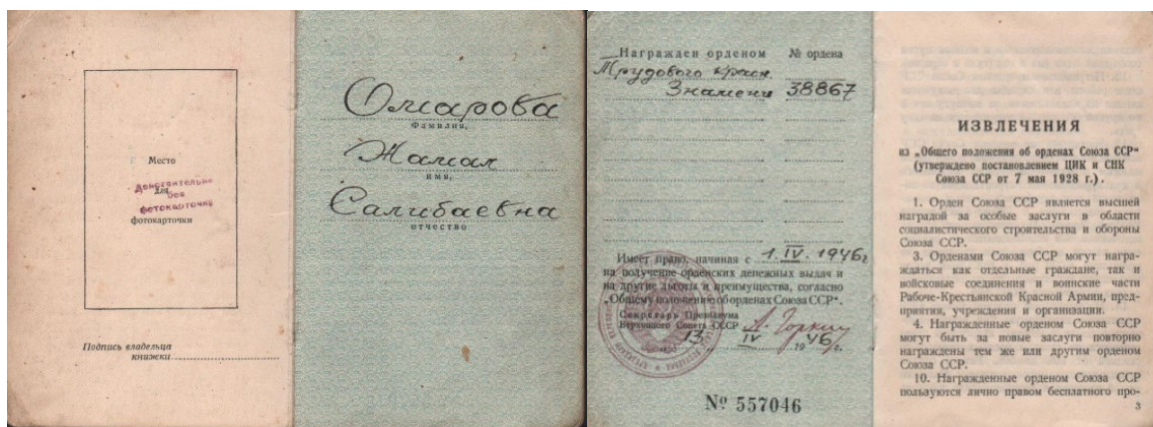
*Сурет-5. КП 27821/3 – Ж. Омарова Киров крейсерінде. 1942 ж.
Оңнан солға қарай төртінші тұр.*

Қиыр Шығыс майданында Қазақстанның халық әртісі атағын да алды. Бұған дәлел Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында сақтаулы тұрған 1943 жылғы 7 шілдедегі Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Төрағасы А.Қазақпаевтың қолы қойылып, бұл жоғары атақ Жамал Омароваға берілгендігі жазылған Құрмет грамотасы бар.

Әнші еңбегі жоғары бағаланып, 1946 жылы «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапатталды. (сурет-6,7). Сонымен қоса Ленин орденімен және ондаған медальдармен марапатталды. КСРО Мәдениет министрлігінің «Мәдениеттің озық қызметкері» значогымен үш дүркін наградталуының өзі оның өнер өрінде ерекше орын алғанын сипаттайды.

Сурет-6. КП 15650 – №38867 Еңбек Қызыл Ту Ордені. 1946 ж.

Сурет-7. КП 15661 – Ж. Омарованың №38867 Еңбек Қызыл Ту орденіне №557046 Орден кітапшасы. 1946 ж.

1958 жылы Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігі халқымыздың болашақ өнеріне ашылған алтын қақпаның жалғасы іспеттес болды. Сонда көзге түсіп, көп көңілінен шыққандардың ішінде атақты әнші Жамал Омарова да бар еді. Мұнда Жамал Омарова үш ән шырқаған: «Ертіс», «Қараторғай», «Ләтипа». Бұрын мұндай әдемі дауысты тыңдамаған, талап-талғамы жоғары Мәскеу жұртшылығының риза болғаны соншалық, әр әнді әдеттен тыс екі реттен орындатып, үсті-үстіне қол сокқан (сурет-8).

Сурет-8. КП 3279/5 Ж. Омарова – Мәскеуде өткен қазақ өнері мен әдебиетінің онкүндігіне. 1958 ж.

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың: «Егемен еліміздің мәдени өмірінде музейлердің орны ерекше. Тарихымызды терең зерттеп, оның тәжірибесінен тағлым алу – патриотизмді қалыптастырудың, Отанның лайықты азаматтарын тәрбиелеудің басты шарттарының бірі...», - деуі қазіргі музей қызметінің басты ұстанымы болуға тиіс. (Т. Молдабекова, 2018, 518 б.).

Әуесқой өнерімен ұлт сахнасына шығып, қазақ музыка өнерінің дамуына өлшеусіз үлес қосқан Жамал Омарованың рухына тағзым ету және өнердегі сара жолын дәріптеу, насихаттау ісінде «ұлт тарихының көрмесі» болып саналатын музейлердің қызметі ерекше.

Осылайша, ХХ ғасырлардың 20-30 жылдарындағы Қазақстанның мәдени өмірі тарихтың алдыңғы кезеңдерінен, ең алдымен жаңа жанрлардың пайда болуымен, көп жанрлы, кәсіби өнердің қалыптасуымен, ғасырлар бойғы қазақ мәдениетіне енуімен ерекшеленеді. Қазақ театр, музыка, бейнелеу өнері мен халық шығармашылығының өркендеу кезеңі, халықтық білім беру жүйесінің түпкілікті рәсімделу уақыты саналады.

Әдебиеттер тізімі

Искусство Казахстана. Алма-Ата: Өнер, 1985. 16-17 с.

Кистаубаева А.К. Изучение мемориальных комплексов Амре Кашаубаева и Дины Нурпеисовой (на основе фондов Центрального Государственного музея РК) // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «XII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жауапты ред. Р.С. Жұматаев. (17-18 сәуір, 2020 ж.). Алматы: Қазақ университеті, 2020. 422-427 бб.

Молдабекова Т. XX ғ. 20-30 жж. қазақ театры және Қалыбек Қуанышбаев (фотоқұжаттар қоры негізінде) // «Қазіргі заман этнография ғылымы және оның қоғамдық жаңғырудағы ролі» атты «III Арғынбаев оқулары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары / жауапты ред. Н. Өлімбаев. (13-14 сәуір, 2018 ж.). Алматы: Қазақ университеті, 2018. 514-518 бб.

Серкебаева И. Жамал Омарова. Талант, признание, судьба... Алматы: Жибек Жолы, 2016. 314 с.
<http://www.tarih-begalinka.kz/>

A.E. Beisebayeva

JAMAL OMARANYN OMIRI MEN SHYGARMASHYLYGY BETTERINEN (KR MEMLEKETTİK ORTALYK MUSEUM MATERIALDARY NEGIZINDE)

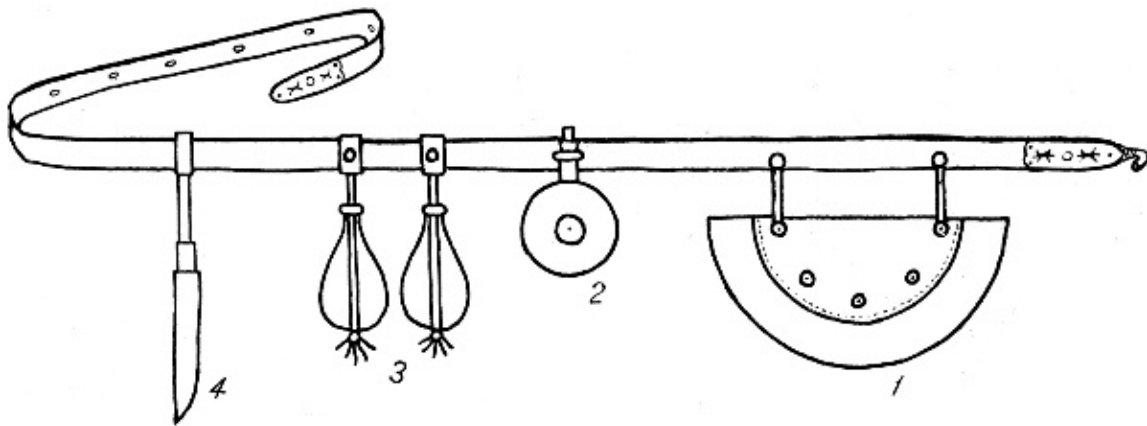
The article is about the artistic path of the singer Zh.Omarova who held a significant and special position in the art of music in Kazakhstan in the 20-60s of the 20th century. In particular, the article describes her creative activity, heroism and awards during the war.

Looking back on the path of the singer's work, the aim is to show the value and significance of the private collection preserved in the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan as an instrument (translator) of the harmony of the ages, the continuity of education and culture for an independent state and for future generations, and to present it to the wider public. More than 60 of Zh.Omarova's personal belongings are in the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan., including photographs, documents, clothes and awards.

In popularizing and promoting the singer's path in the arts and worshipping the spirit of Zhamal Omarova, who took to the nation's stage with her amateur art and made an invaluable contribution to the development of Kazakh musical art, the activities of museums, which are considered "exhibits of the nation's history", stand out. The folk art of Kazakhstan provides information on the art of traditional and professional singers and instrumentalists, people with special compositional and poetic abilities.

ДӘРІҚҰТЫ – КІСЕ БЕЛДІКТІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ

Ертеде мылтықты атуға қажет оқ-дәріні сақтайтын көлемі шағын ыдысты құты немесе дәріқұты деп атаған. Оны XVIII-XIX ғғ. саятшылық, аңшылық, жаугершілік кезінде мылтықтың құрғақ, ұнтақ күйдегі оқ-дәрісін ылғал тигізбей сақтау үшін қолданған. Қазақтың белгілі қарутанушы ғалымы Қ.Ахметжан дәріқұтының теріден, ағаштан, металдан жасалатынын және қазақтар көбінесе ағаштан әзірлейтінін, оның сырт формасы дөңгелек пішінді болып келетінін айтады (Ахметжан, 2016, 153). Мұндай үлгіде жасалған дәріқұтылар қазақ ғалымы Ш.Уәлихановтың (Валиханов, 1985, 39), Маңғыстау қазақтарын зерттеген неміс этнографы Р.Карутцтың (Карутц, 1911, 160) еңбектерінде көрсетілген (сурет 1,2). Бізде мақала барысында дәріқұтының ағаштан жасалған түрін

Сурет 1. Кісе белдік: 1) кісе қалта, 2) дәріқұты, 3) оқиантай, 4) қын. 1862 ж. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.4. (Алма-Ата, 1985) атты еңбектен

Сурет 2. Дәріқұты. Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке (СПб., 1911) атты еңбектен

зерттеп, атрибуциялауға тырыстық. Дәрікұтының сыртқы бетін терімен, ағашпен бедерлеп, түрлі ою-өрнектермен нақыштаған. Мысалы, зерттеуші Р.Карутц дәрікұтының дөңестелген бетіне парсының өсімдік өрнегінің жекелеген үлгілерінің оймышталып түсірілгенін айтады (Карутц, 1911, 146). Тіпті тапсырыс берушінің талғамына қарай, дәрікұты сыртын күміс, асыл тастарменде безендірген. Ауызы ағаштан немесе тоздан жасалып, оған тығын салынған. Мойнына қайыстан бау тағып, кісе белдікке бекіткен.

Қазіргі таңда дәрікұты қолданыстан шығып қалғандықтан, оны көбінесе музейлер қорында сақталған. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі (әрі қарай – ҚР МОМ) әр жылдары жүргізген ғылыми-зерттеу жобалары аясында Қазақстан, Ресей музейлері қорындағы қазақ коллекцияларымен танысып, оларды зерттеп, кейбір жәдігерлердің көшірмелерін алған болатын. Соның айқын дәлелі, «Ресей Ғылым Академиясының Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейі (Кунсткамера) қорындағы қазақ тарихи этнографиясына қатысты коллекциясы» (№0212РК00042) бойынша Ресей Ғылым Академиясының Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейінде (әрі қарай – Кунсткамера) 439-18 нөмірімен тіркелген дәрікұты. Аталған дәрікұтыны 1899 жылы Кунсткамера қорына Торғай облысы, Ақтөбе уезінен Л.Беркімбаев пен Х.Имамбаев өткізген (сурет 3). Дәрікұтының материалы ағаш, былғары, сүйектен жасалған. Өлшемі: диаметрі 17 см, оның ішінде дәрі құты

Сурет 3. Дәрікұты. Кунсткамера қорынан (439-18)

бөлігі 5,5 см, орталық розеткасы (жапырақ формалы әшекейі) 8 см. Кунсткамера берген аннотацияға сүйенетін болсақ, М.Садықованың 1967 ж. берген жазбасына сәйкес (бастапқы жазбасын 1899 ж. Д.А. Клеменц жазған) дәрікұты ағаштан дөңгелек пішінді етіп жасалған. Беті дөңестеліп, артқы жағы жалпақ келген. Оқ-дәрі дөңестелген бөлікте сақталды. Оның сыртқы жағы терімен қапталып, беті өрнекпен бедерленген. Өрнегі жапырақтары бар бұралған бұтақты бейнелеп тұрғандай. Құтының керттік жиектері айналдыра пошымы арқанға ұқсас етіп таспадан есілген. Дәрікұтының жиектері айналдыра кертіліп (24), олардың әрқайсысы жарты шар тәрізді безендірілген. Терімен қапталған мойны, сүйектен жасалған шүмегімен біріктірілген. Тығыны жоқ.

Кунсткамера қорындағы қазақтың келесі бір дәрікұтысына тоқталып өтсек, 5235-1 музейлік нөмірімен тіркелген құты 1895 ж. Терісаққан болысынан алынған. Кунсткамера қорына 1934 ж. Әскери-Медицина Академиясынан түскен. Материалы: мүйіз, тері, ағаш, қаңылтыр. Өлшемі: ұз. 9 см, ені 3 см, биікт. (мойнын қоспағанда) 7 см, тығынының ұз. 4 см. Э.Гаффербергтің 1934 ж. сипаттамасы бойынша: дәрікұты дөңгелек пішінді етіп

Сурет 4. Дәрікұты. Кунсткамера қорынан (5235-1)

жасалған. Ағаштан жасалған құтының беткі жағы өсімдік өрнектерімен нақышталып, темір шегелермен безендірілген. Мойыны терімен қапталып, шүмегі қаңылтырдан жасалған. Тығыны ағаштан жасалып, сырты мүйізбен қапталған. Тығыны мойнына есілген жіппен жалғанған. Мойнында қайыстан бауы бар (сурет 4).

Ал, «Ресей этнографиялық музейі қорындағы қазақтың дәстүрлі мәдениетіне қатысты этнографиялық коллекциялар» (№0114РК00532) ғылыми-зерттеу жобасы негізінде Ресей этнографиялық музейі (әрі қарай – РЭМ) қорынан алынған дәрікұты (4532-60) ХІХ ғ. соңында Ақтөбе губерниясында жасалған (сурет 5). РЭМ қорына 1927 ж. В.Глухов пен Ф.Фиельструп өткізген. Материалы: ағаш, тері, сүйек. Өлшемі: диаметрі – 17-18 см. Дәрікұты тұтас ағаштан оймышталып жасалған. Өсімдік тәрізді өрнектермен

Сурет 5. Дәрікұты. РЭМ қорынан (4532-60)

нақышталған дөңгелек пішінді дәрікұтының жиектері дөңестеліп жасалған. Жиектері айналдыра дөңестелген ортасымен алмакезек үшбұрышталып түскен бұтақшалармен бекіген. Ортасында саңылау тесігі бар. Мойны терімен қапталып, шүмегі сүйектен жасалған.

ҚР MOM қорында КП 1225 нөмірімен сақталған дәрікұтының диаметрі 9,5 см (сурет 6). Материалы: ағаш, қайыс, қаңылтыр, шеге, лак. Бұйым ағаштан ойылып, оймышталып жасалып, қоңырқай түсті лакпен боялған. Беткі және астыңғы бөліктері өзара беттестіріліп, шегемен біріктірілген. Астыңғы бөлігі жалпақ келген, одан ортасы

Сурет 6. Дәрікұты. XIX ғ. ҚР MOM қорынан (КП 1225)

тесілген екі құлақша шығарылып, оған қайыстан бау байланған. Үстіңгі бөлігіне шүмек орнатылып, оның аузы ағаш тығынмен жабылған. Дәрікұтының дөңестелген бетіне өрнек оймыштау тәсілімен түсіріліп, орта тұсына қайырма шегемен дөңгелек келген жез пластина орнатылған. Келесі ҚР MOM қорындағы КП 1210 нөмірлі дәрікұтының орта тұсы ағаштан ойыс дөңгелек етіп жасалынған (сурет 7). Материалы: ағаш, тері, қайыс, қаңылтыр, шеге, лак. Өлшемі: диаметрі 8 см. Беткі бөлігі дөңес, асты жалпақ келген. Дөңестелген беті қоңырқай түспен лакталып боялған. Астыңғы бөлігі қаңылтырмен қапталып, ол ойыс келген үстіңгі бетінің ортасына өткізілген үлкен қайырылған шегемен

Сурет 7. Дәрікұты. ҚР MOM қорынан (КП 1210)

бекітілген. Мойнына теріден шүмек кигізілген. Шүмек ұшында ағаштан жасалған жұмыр тығын бар, ол шүмектің мойнына баумен біріктіріліп байланған. Дәрікұтының шетінің дөңгелек келген корпусы айналдыра темір пластинамен құрсауланған. Шүмектің екі жағынан металл тойнақ салынып, оған бау бекітілген. Баумен дәрікұты кісеге бекітіледі.

Кісе белдіктің құрамдас бөлігі болған, мылтықтың құрғақ, ұнтақ күйдегі оқ-дәрісін сақтауда маңызды рөл атқарған – дәрікұты, уақыт өте келе қару-жарақ түрлерінің жетілуіне байланысты қолданыстан шығып қалды. Дегенмен, дәрікұты қазақтың тұрмыс-тіршілігінде қолданған бұйымдардың бірі ретінде өзіндік орны бар.

Әдебиеттер тізімі

Ахметжан Қ. Қазақтың отты қаруларының тарихы. – Астана: Фолиант, 2016. – 320 б.

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 463 с.

Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. – Санкт-Петербург: изд. А.Ф. Девриена, 1911. – 189 с.

T. Bolsynbek

THE DARIQUTY IS A COMPONENT OF THE WINTER BELT

Article tells about powder-flask («dariquty»), which was a part of Kazakh traditional hunting belts of XVIII-XIX centuries – «kise beldik». Thus, in the course of the research the powder flasks / «kise beldik» were studied as sources on Kazakh ethnography on the basis of works of the first Kazakh scientist Shokan Ualikhanov, Richard Karutz - German ethnographer, who studied Kazakhs' lifestyle in Mangystau region, scientific works of Kazakh scientist and gunsmith Ahmetzhan Kaliolla, as well as fund collections of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (CSM RK). In this study we studied also the materials of the research results of the CSM RK, obtained within the framework of scientific-applied projects, conducted jointly with the Pyotr Velikiy Anthropology and Ethnography Museum, Russian Academy of Sciences (Kunstkamera) and the Russian Ethnographic Museum (Saint-Petersburg, Russia).

ЖЕНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ В XIX–XX ВВ.

Конец XIX – начало XX вв. в Казахстане характеризуется большими переменами в народном образовании. В 1870 г. правительством России был принят закон «Правила о мерах к образованию населения России инородцев» всю систему просвещения в национальных школах и на национальных окраинах делил на 3 категории: 1) для весьма мало обрусевших; 2) для живущих в местностях, где много русских; и 3) для достаточно обрусевших. Для 1-й категории предписывалось устраивать школы, где обучение должно было осуществляться на родном языке по учебникам, написанным русскими буквами. Для второй категории должны были создаваться русские школы, в них предусматривалось обучение и русских, и "инородческих" детей совместно, родной язык должны были применять только при устных объяснениях. Для третьей категории создавались русские школы, обучение в которых велось только на русском языке (Сборник постановлений по Министерству просвещения, 1870, с.1558).

Благодаря «Правилам о мерах к образованию населения России инородцев», значительно возросло количество школ в Акмолинской области. Открылись учебные заведения среднего образования:

1) Учебные заведения начального образования, к которым относились: неполные гимназии, городские училища, приходские школы, русско-казахские и русско-туземские школы и училища, сельские школы;

2) Учебные заведения среднего образования: женские и мужские гимназии и реальные училища. К учебным заведениям среднего образования можно отнести и учительские семинарии, однако уровень образования в семинарии был низким;

3) Учебные заведения по подготовке специалистов: учительские семинарии, сельскохозяйственные и фельдшерские школы.

В Казахстане стали открываться школы разного типа: в Акмолинской и Семипалатинской областях были созданы школы-интернаты и сельскохозяйственные начальные училища, в Тургайской и Уральской – аульные школы, волостные (одноклассные), двухклассные училища, в Семиреченской и Сырдарьинской – "русско-туземные" школы, во Внутренней (Букеевской) Орде – старшинские и участковые училища.

Политику царского правительства в области народного образования можно охарактеризовать следующей цитатой: «Конечной целью образования всех инородцев, живущих в пределах нашего отечества, бесспорно, должно быть, – заявил министр народного просвещения Д.А. Толстой, – обрусение их и слияние с русским народом». Данное высказывание характеризует русификаторские установки, которые были положены в основу изданных в 1870 году правил «О мерах к образованию населения России инородцев».

Научные исследования по народному образованию велись как в досоветский, так и в советский период, а также в период обретения Казахстаном независимости.

В «Докладной записке директора народных училищ» детально рассмотрено положение девочек-казашек и необходимость русского образования в русско-казахских школах в материалах Центрального государственного архива РК (ЦГА РК, Ф.27.Оп.1. Д.2. Л. 1–16).

В «Очерке народного образования в Тургайской степи: летопись 1744–1898 гг.» Аллекторов А.Е. предоставил хронологию возникновения государственных школ в Казахстане.

Известный казахский ученый Ч.Ч.Валиханов в своих работах «Статьи-переписки» был сторонником открытия русских школ в Казахстане. И.Алтынсарин – основатель казахской педагогики в своей статье «По поводу голода в Киргизской степи» разработал несколько проектов организации школьного образования для казахских детей, основанного на изучении русского языка и начальных светских знаний.

В работе Тажибаева Т.Т. «Развитие просвещения и педагогической мысли в Казахстане во второй половине XIX века» считает, что в Казахстане существовали две системы школ: для русского и нерусского населения, связывая с общегосударственной образовательной политикой царской России.

В статье Тулеуовой Б. Т., Шотбаковой Л. К., Смагуловой Г. М. «Формирование системы школьного обучения казахского населения Центрального Казахстана во второй половине XIX – начале

XX веков» рассмотрены проблемы, касающиеся темы просвещения казахского общества в рамках образовательной политики Российской империи, которые нашли свое отражение в трудах представителей российской педагогической мысли второй половины XIX века – Н.И. Ильминского, В.В. Григорьева, В.В. Катаринского.

Относительно просвещения казахов в начале своего педагогического пути Н.И. Ильминский считал, что «киргизов и сартов вовсе не следовало бы привлекать и допускать в гимназию». Однако служба в Оренбургской пограничной комиссии в качестве младшего переводчика с 1858 по 1861 годы, знакомство с ярким представителем казахской просветительской мысли Ибраем Алтынсариним изменило отношение Н.И. Ильминского к вопросу просвещения казахов. В своем письме редактору «Современных известий» Н.П. Гилярову-Платонову в 1868 г. он писал: «Судьба меня занесла в кочевья киргизов, народа кочевого, следовательно, по-нашему полудикого, стоящего на самой низкой степени гражданственности. Грамотный киргиз – редкость, но за всем тем я с изумлением замечал в них хороших говорунов и импровизаторов». Очутившись в новом крае, он, помимо своих служебных обязанностей, активно начинает изучать казахский язык, составляет самоучитель русского языка для инородцев и т.д. (Tuleuova B., ShotbakovaL., с.1614).

А. Алекторов, выпускник Оренбургского учительского института, свободно владевший казахским языком, близко знавший жизнь местного населения, много лет учительствовавший в Казахстане, опубликовал более 200 работ по истории, этнографии и фольклору казахов. Также он составил для казахских детей «Киргизскую хрестоматию» (Омск, 1907 г.). (Tuleuova B., ShotbakovaL., там же).

Важную роль русско-казахских школ в деле просвещения кочевого социума также отмечали и представители казахской интеллигенции. По мнению И. Алтынсарина, счастье человека заключается в его знаниях, в его образованности. Он был уверен, что русско-казахские школы являются главными пружинами образования, в них сосредоточена будущность казахского народа, а воспитанники этих школ, представители кочевого социума, пропитанные духом науки и здорового взгляда на вещи, станут в будущем хорошим примером для своих соплеменников. (Tuleuova B., ShotbakovaL., с.1615).

Почти до середины XIX века обучение казахских детей осуществлялось в мектебах, где главным считалось механическое зазубривание сур из Корана. Функции учителя выполнял преимущественно мулла. Мусульманские мектебы в основном посещали мальчики. В 1884 г. в мусульманских школах Верненского, Капальского и Сергиопольского уездов обучалось 47,5 тыс. мальчиков и всего 17,3 тыс. девочек.

В Казахстане народное образование развивалось по двум направлениям: религиозному и светскому. Казахские дети религиозное обучение получали в мектебах и медресе, которые содержались на средства родителей.

В начале XX в. в мектебах начались реформы, организаторами преобразований стали джаддисты. Они предлагали заменить буквослагательный метод обучения звуковым, доказывали, необходимость преподавания в мектебах светских дисциплин – арифметики, географии, естествознания, истории и др. Несмотря на положительные преобразования такие мектебы не получили широкого распространения.

Светские учебные заведения стали открываться после присоединения края к России. Данные учебные заведения готовили чиновников для колониального аппарата, переводчиков, учителей, медиков. Так, в 1786 г. в Омске открылась Азиатская школа, в 1789 г. – правительственная школа при меновом дворе г. Оренбурга. Эти учебные заведения обучали детей, в том числе казахских, профессиям переводчика, писаря. Военных специалистов и административных чиновников готовили Неплюевский кадетский корпус, открытый в 1825 г. в г. Оренбурге и Омский кадетский корпус, основанный в 1846 г.

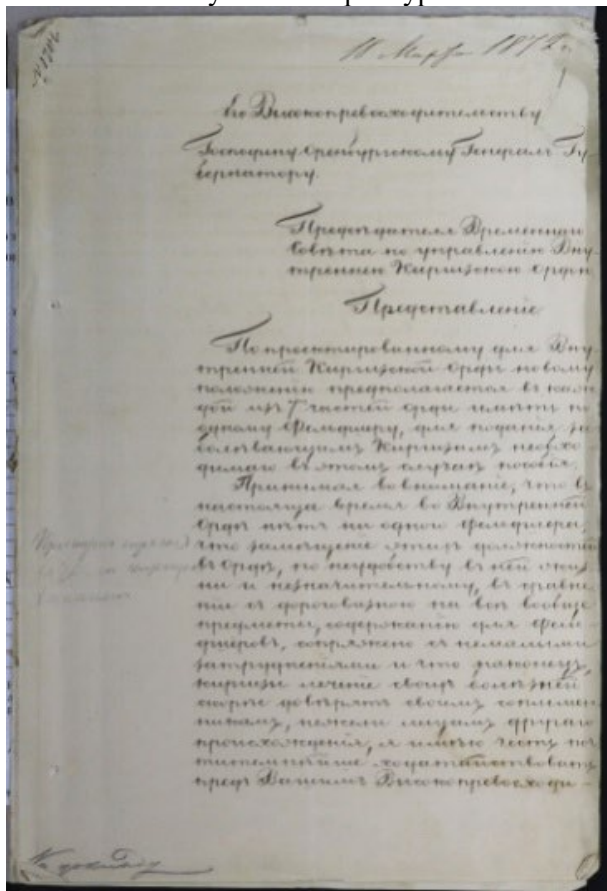
Первая казахская светская школа начала функционировать с 1841 г. в Букеевской Орде по инициативе хана Джангира. Ученики этой школы изучали русский язык, математику, географию, восточные языки, а также религию – ислам. Следующим учебным заведением для казахских детей стала семилетняя школа при Пограничной комиссии в г. Оренбурге.

В 1850 г. при Оренбургской Пограничной комиссии открылась другая светская школа. За 19 лет существования она выпустила 48 человек. В 1857 г. школу успешно закончил И.Алтынсарин.

В последней трети XIX в. открылись городские училища, прогимназии, русско-казахские и русско-туземные училища и школы, аульные школы и школы первоначальной грамотности. Они финансировались государством и функционировали как начальные учебные заведения. Стоит отметить, что в Букеевской Орде создавались старшинские школы. Особенностью стал тот факт, что учителями в них были казахи, окончившие курс двухклассного училища и сдавшие экзамен в

учительской семинарии на звание учителя. С 1898 по 1914 г. количество начальных школ в Казахстане выросло с 730 до 1988, а численность учащихся в них – с 29,1 тыс. до 101 тыс. человек.

Необходимо отметить, что во Внутренней Орде направляли наиболее способных казахских мальчиков на обучение в Оренбург:

Ф.6.Оп.19. Д.28 – Дело о приеме детей киргиз Внутренней орды в Оренбургскую фельдшерскую школу.

В Представлении говорится о том, что Председатель Временного совета по управлению Внутренней ордой рекомендует генерал-губернатору направить на обучение семерых мальчиков-киргиз в фельдшерскую школу в Оренбург. В Представлении было отмечено на острую нехватку фельдшеров во Внутренней орде, а также о том, что по окончании фельдшерской школы все семь киргизских мальчишка должны будут вернуться и работать фельдшерами.

Прогрессивным явлением в школьном образовании стало развитие женского образования. Благодаря стараниям И.Алтынсарина в 1887 г. было открыто женское училище в Иргизе. В 1890–1896 гг. открылись русско-казахские женские училища в Тургае, Костанае, поселке Карабутак, в Актюбинске. К 1896 г. в них обучались 211 девушек, в том числе 70 казашек. В составе учащихся начальных и средних учебных заведений доля казахских детей была незначительна. Так, в Верненской мужской гимназии в 1911 г. обучалось 316 русских и всего 10 казахов. В Сырдарьинской области, по данным 1912 г., имелось 56 русско-туземных училищ, в которых обучались 3 тыс. детей коренного населения, что составляло 2% от общей

численности учащихся.

Архивные документы Государственного архива Оренбургской области (ГАОО) дают информацию о том, что количество казахских детей, взятых на обучение в светские школы России, было мизерным.

В отчетах губернаторов подчеркивалось, что положение женского образования среди киргизского и оседлого населения нельзя назвать удовлетворительным. О настороженном отношении к женским учебным заведениям свидетельствует факт, связанный с не востребованностью интернатов при них в связи с враждебной настроенностью со стороны коренного населения Степи. О развитии женского образования у туземного населения свидетельствует процент вовлеченных в обучение среди детей школьного возраста. Так, среди мальчиков он был в 2–3 раза выше, чем у девочек, например, в Акмолинской области обучаются 20,7% мальчиков и 9,7% девочек в 1896 г., в 1901 г. – 30,7% мальчиков и 14,2% девочек. На фоне общего увеличения числа учащихся из детей школьного возраста тенденция увеличения учащихся-девочек не наблюдается (Рыгалова, 2020, с. 243).

О росте числа обучающихся девочек говорят следующие данные: в Уральской области в 1885 г. составляло 1238 учащихся-девочек, то в 1913 г. – 2062 ученицы. В начале XX в. в средних учебных заведениях отмечены случаи незначительного увеличения численности девочек из числа коренного населения. Так, например, в Семиреченской женской гимназии в 1901 г. среди учащихся впервые появляются две девочки-казашки (из 297 учениц), на следующий год к ним добавилась еще одна. Для сравнения в мужской гимназии в этот период обучалось 22 мальчишка (из 288 учащихся). (Рыгалова, 2020, с. 243).

В Тургайской области по данным на 1913 г. обучалось 2 девочки из инородцев (из 235 учениц). Такие показатели свидетельствуют о том, что, получив, элементарные навыки в чтении и письме, девочки в большинстве случаев не продолжали образование в средних учебных заведениях, так как были сильны национальные традиции.

Общество относилось к женским учебным заведениям крайне неоднозначно. Мужчины часто не отпускали женщин обучаться в силу традиционных представлений о женщине как хранительнице

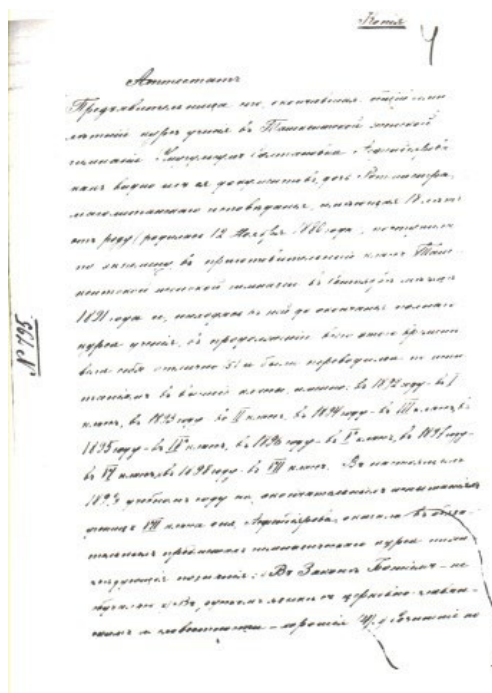
домашнего очага. Однако имеются и неоднократные прецеденты, когда отдельные представители казахского населения или местные общества выступали с инициативой открытия женских школ, выделяли средства на ремонт или обустройство школ. (Рыгалова, 2020, с. 243).

Следует отметить, что рост учащихся девочек из числа коренного населения в XIX –нач. XX вв. был не значительный, но в начале XX в. их численность увеличилась.

Одной из ярких представительниц казахской интеллигенции, получивших русское образование в XIX –нач. XX вв. является Асфендиярова Умми-Гульсум. В фондах Центрального государственного музея РК имеются фотокопии личных документов из Ленинградского государственного исторического архива. В автобиографии (КППМ 3992/15) Г.Асфендияровой подробно описывается место и год рождения (12 ноября 1880 г. город Чимкент), происхождение. В 1881 г. её семья переехала в Ташкент в связи с переводом отца по службе. Первоначально образованием Гульсум занималась ее мать. Когда ей исполнилось девять лет в 1891 г. её отдали в женскую гимназию. Согласно Копии аттестата об окончании Ташкентской женской гимназии Гульсум закончила успешно и получила общую отметку 4,7. На основании Положения о ташкентской женской гимназии Асфендиярова получила право на получение свидетельства на звание домашней учительницы, но с «правом заниматься обучением и воспитанием детей лишь своих единоверцев-магометан» (КППМ 3992/13).

Умми Гульсум Асфендиярова

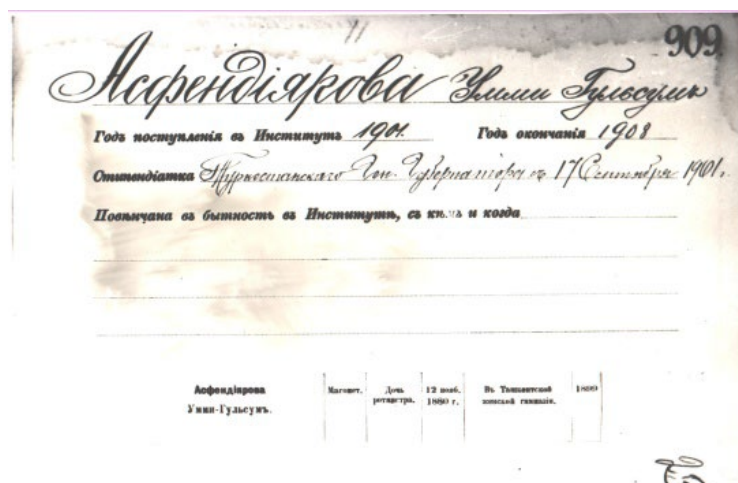

КППМ 3992/13– Фотокопия. Аттестат
У.Г.Асфендияровой об окончании Ташкентской женской
гимназии

Еще, учась в гимназии, Гульсум приняла решение посвятить себя врачебному делу, так как понимала, что из-за отсутствия врачебной помощи умирали женщины и дети. С декабря 1900 г. она начала учить латинский язык и уже весной 1901 сдала экзамен.

В 1901 г. Г.Асфендиярова пишет заявление на имя директора женского Медицинского института о зачислении её в слушательницы данного учебного заведения. К заявлению прилагались следующие документы: метрическое свидетельство о рождении, свидетельство об окончании курса в Ташкентской женской гимназии, свидетельство о сданном экзамене по латинскому языку, свидетельство о согласии родителей, удостоверение о политической благонадежности, две копии с послужного списка отца, свое жизнеописание, три фотографии с собственноручной надписью и удостоверение Канцелярии Туркестанского Генерал-губернатора о пособии (КППМ 3992/16).

Следующий архивный документ свидетельствует о том, что Асфендиярова Г. училась в Медицинском институте Санкт-Петербурга с 1901 по 1908 гг. и являлась степендианткой Туркестанского Генерал-губернатора (КППМ 3992/17 – Приложение к диплому Г.Асфендияровой).

КППМ 3992/17 – Фотокопия. Приложение к диплому Асфендияровой У. Г. об окончании Санкт-Петербургского медицинского института (КППМ 3992/9-а,б)

За месяц до окончания учебы, 11(25) апреля 1908 г. Г.Дж. Асфендиярова обратилась с письмом о принятии на работу в Туркестанское военно-медицинское управление: “Кончив курс в Санкт-Петербургском Женском Медицинском Институте, хорошо зная, как сартовский, так и киргизский языки, мне очень было желательно работать среди знакомой и близкой мне национальности. Обращаюсь к Вам, с покорнейшей просьбой назначить меня Тамерлановским сельско-участковым врачом Чимкентского уезда”.

Почти в это же время, 16 мая 1908 года она обратилась с письмом к царю Николаю II-му: “Имея желание поступить на службу Вашего Величества участковым врачом в Туркестанский военный округ, в село Тамерлановку Чимкентского уезда Сыр-Дарьинской области, всеподданнейше прошу: Дабы повелено было сие прошение мое принять и меня вышепоименованную определить на службу в Туркестанский военный округ” (Махмудов М.,1988, с.68.).

5 июня 1908 г. Г.Дж. Асфендиярова была принята на государственную службу и назначена врачом в Тамерлановский врачебный участок Чимкентского уезда. Она прибыла на место службы 27 июля, а на следующий день начала прием больных. “Здесь на каждом участке, площадью в 24 тысячи квадратных метров, проживало в среднем 84 тысячи человек. Бедность и недоступность медицинской помощи являлись источниками санитарно-эпидемического неблагополучия населения” (Махмудов М.,1988, с.69.).

По службным спискам, Г.Дж. Асфендияровой, она ежегодно, в первых числах октября получала 10 дневный отпуск, а по истечению 4-лет службы – четырехмесячный. За это время, она ездила к родителям, в Ташкент, виделась со своими родственниками. (Махмудов М.,1988, с.69.)

После 3-х лет работы, в 1910 году Г.Дж. Асфендиярова попросилась на работу в Папский сельский врачебный участок Наманганского уезда. Хотя и здоровье жителей этого участка было намного лучше, чем на прежнем месте, однако, сохранялись те же проблемы с низким уровнем жизни, санитарным состоянием мест. Г.Дж. Асфендиярова была высококлассным акушером-гинекологом. Однако, одновременно с лечебной работой, приходилось заниматься и социальными проблемами, в особенности, связанными с женщинами и детьми. (Махмудов М.,1988, с.69)

23 сентября 1913 года Г. Асфендиярова прибыла в Хиву и начала работу вместе со старшим врачом Алексеем Федоровичем Ансимовым. Здесь она, впервые в ханстве, провела кесарево сечение, благодаря чему была спасена жизнь роженицы и ее ребенка.

Г.Асфендиярова, по совету отца, вернулась в Ташкент, где начала частную практику, открыла акушерско-гинекологическое отделение на 30 коек. В Ташкенте она также активно включилась и в политическую жизнь. Помогала отцу в казахско-киргизском обществе, участвовала на его Первом организационном съезде. (Махмудов М.,1988, с.70)

В 1918 г. в г. Казань состоялся Всероссийский съезд мусульманок, делегатами на котором из Ташкента была — Гульсум Асфендиярова, из Тургайской области — Аккагаз Дошанова. Они были избраны членами Временного центрального организационного бюро мусульманок России.

По возвращению в Ташкент, Гульсум продолжает работу в женской больнице, помогает членам Сырдарьинского комитета борьбы с голодом, где работал её брат Санджар Асфендиаров. По поручению Мусульманского бюро, возглавляемого Т. Рыскуловым, Г. Асфендиарова приступает к созданию женских курсов, по подготовке акушерок. А сама она, по-прежнему, вела занятия по физиологии беременных женщин. Впоследствии, женские акушерские курсы были переданы в ведение медицинского техникума, где Г. Асфендиарова преподавала еще долгие годы.

С 1922 г. Г. Асфендиарова начала работать в Ташкентской детской больнице. Вскоре помощницей её стала – выпускница медфака Среднеазиатского университета, Аккагаз Дошанова. Они были знакомы еще с 1918 г., когда впервые встретились в Казани.

В 1920 году Гульсум становится создателем курсов по подготовке акушерок при поддержке Мусульманского бюро, а также лично ведет занятия по физиологии беременных женщин. Чуть позже курсы были переданы в Ташкентский медицинский техникум, в котором Гульсум преподавала еще долгие годы.

Она успешно совмещала преподавательскую деятельность с новой работой в Ташкентской детской больнице, которую начала в 1922 году. Гульсум также избиралась членом городского совета, писала в журналы статьи о проблемах материнства и детского здоровья.

Гульсум Асфендиарова так и не вышла замуж, не имела детей – очевидно, это была расплата за независимый образ жизни. В последнее время Гульсум вела закрытый образ жизни в связи с тем, что младший брат Санжар был объявлен врагом народа.

Гульсум Джафаровна скончалась в 1937 г. в Ташкенте, похоронена на Боткинском кладбище.

Подводя итог, следует отметить, что развитие женского образования на территории Казахстана в XIX в. можно охарактеризовать низкими показателями казахских девочек обучаемых в средних школах. Но в начале XX века положение меняется, так как происходит рост женского образования в крае среди казахов. Традиционное воспитание казахских девочек теперь включался и элемент просвещения. Государство стимулировало женское образование через денежные сборы на строительство женских учебных заведений с гарантией предоставления льгот для казахских девушек, выделяя им места и увеличивая стипендии.

Список литературы

- ОГАОО. Ф.6.Оп.19. Д.28. Л.1–12.
ЛГИА. Ф.436. Оп.1. Д.9404. Л.1–
Рыгалова М.В. Развитие женского образования в Степном крае и Туркестане в 1880-е гг. – нач. XX в. // Самарский научный вестник. 2020.Т.9, №4. С.240-245.
Сборник постановлений по Министерству просвещения. 1870. С.1558.
Bakhytgul T. Tuleuova , Lyzzat K. Shotbakova , Gulnara M. Smagulova.
Formation of the System of School Education of the Kazakh Society of Central Kazakhstan
in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries // Bulye Gody. 2018. P.1612–1624.
ЦГАРК. Ф.27. Оп.1. Д.2. Л.1–16.

Zhapakova G.S.

WOMEN'S EDUCATION IN KAZAKHSTAN IN THE XIX-XX CENTURIES.

Article is devoted to the overview of public education, main types of educational institutions, age limits for pupils in Kazakhstan in XIX - beginning of XX centuries, about the Russification policy of the tsarist government.

Particular attention is paid to the development of women's education and the problems associated with men's negative attitudes towards the education of Kazakh girls. Ybyrai (Ibrahim) Altynsarin made a great contribution not only to the establishment of Russian-Kazakh male schools, but also to Russian-Kazakh female colleges Turgai, Kostanai, Karabutak village in Aktyubinsk.

This article provides archival materials from the (Regional State Archive of the Orenburg Region (RSAOR/OGAOR in Russian) on the public education of Kazakh children are cited. The most able boys were sent to schools, colleges and courses in Orenburg, Omsk and other Russian cities.

In this article is reviewed the activity and contribution to the history of medicine of Ummy-Gulsum Asfendiyarova, a bright representative of the Kazakh intelligentsia. Her biography has been studied due to photocopies of archival materials from the Leningrad State Historical Archive (LGIA). The following documents were used among the archival materials: G. Asfendiyarova's autobiography, certificate of graduation from Tashkent Gymnasium, application for admission to the St. Petersburg Medical Institute, Appendix to the diploma of graduation from the Medical Institute.

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНЫ – ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ (ҚР МОМ КОЛЛЕЦИЯЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Тоғызқұмалақ – сабырлықты, математикалық ойлауды, ұстамдылықты, шыдамдылықты, ұқыптылықты қалыптастыратын ойын. Ойынға қарап отырып, қазақ халқының ұлттық ойыны – тоғызқұмалақты, ата-бабамыздың қалдырып кеткен бір мәдени байлығы, қазынасы деп, аса зор құрметпен қарауымызға тұрарлық құнды дүние екендігін атап айтып кеткеніміз жөн сияқты. Аталмыш тоғызқұмалақ ойынның негізгі құралы арнайы ағаштан немесе тастан жасалған ойын тақтасы мен құмалақ немесе дөңгелек ұсақ тастар. Тоғызқұмалақтың тақтасында ойылып жасалған 2 қазан, 18 отау болады. Әр отауға 9 құмалақтан салынатындықтан ойын барлығы 162 құмалақпен ойналады. Тоғызқұмалақ екі адам арасында болатындықтан олардың әрқайсысына 1 қазан, 9 отау мен оларға тоғыз-тоғыздан салынған 81 құмалақ тиесілі болады. Зерттеушілер мәліметінше, тоғызқұмалақ ойынының тарихы 4 мың жылдық кезенді қамтиды (Әбдіқадырова, Чныбаев, 2011, 6-7).

Тоғызқұмалақ ойынның көнеден бастау алатындығын дәлелдейтін археологиялық деректер мен мәліметтер де жетерлік. Айталық, қазақ жерінің Қаратау мен Тараз өңірлерінде жартастарда тасқа қашалып жасалған тоғызқұмалақ тақталары көптеп кездеседі. Тастағы тоғызқұмалақ тақтасында отаулар мен екі қазаны қашалып, анық етіп түсірілген. Сонымен қатар Маңғыстау өңірінен тастан жасалған трапеция тәрізді тоғызқұмалақ тақталары мен әктен жасалған тақталар да табылған. Сондай-ақ Үстірттен, ескі кесенелер мен бейіттерден табылған тоғызқұмалақ тақталары аталмыш ойынның көшпелі ортада ертеден бастау алатындығын көрсетсе керек. Тоғызқұмалақ тақталарының жоғарыдағы табылу ерекшеліктеріне қарап, тұрақты тақталар отырықшы өңірлерде, ал кішігірім көтеріп жүруге ыңғайлы келген тақталарды көшпелі тұрмыс кешкен малшылар пайдаланған деп топшылауға болады. Мәліметтерге сүйенсек ертеде тоғызқұмалақ ғұндардың әскери-танымдық ойыны болған екен. Мөде қаған басқарған ғұндар кезінде тоғызқұмалақ ойынын «Орда» деп атаған. Ежелгі ғұндар қытай әскерін талқандауда, соғыс барысын осы ойынның әдіс-тәсілдері мен тактикаларына сүйене отырып жүргізген деседі. Сол кезде ойынды «Орда» деп аталуының да өзіндік сипаты бар. Бұл ойынды «Қойшылар алгебрасы» яғни, малшылар математикасы деп те атайды. Себебі, тоғызқұмалақты ертеректе ауыл қойшылары жайлауда бір төбенің басына жиналып, қойдың құмалағымен ойнайтын болған. Бұл ойында өз қарамағындағы құмалақтарды басқару арқылы ойыншы қарсыласына шабуыл жасай алады, бірнеше жақтан қыспаққа ала алады, тосын шабуылдар жасайды. Онымен қоса, қарсыласынан қорғана отырып, не болмаса бейтараптық сақтай отырып алдағы шабуылдарына дайындалады. Тұзақ құрады. Қарсыласының жүретін жүрісі мен мекенін қысқарта алады. Бір сөзбен айтқанда «тақта үстіндегі шайқас» (Молдахметова, Байзақова, Молдахметова, 2020, 9).

Тоғызқұмалақ ойынының аса бір өзіндік ерекшелігі күрделі құрал-жабдықтарды қажет етпеген. Бұрын ойыншылар жерді қазып, ойын тақтасын дайындаған. Бұл ойынның халық арасында кеңінен таралуына толық мүмкіндік туғызды. Тіпті, мықты ойыншылар өзімен ойнауға тұрады-ау деген қарсыластарын басқа рулы елдің арасынан іздеп барып ойнағанда жанкүйерлерін, ақыл-кеңес беретін адамдарын өздерімен бірге ертіп те жүрген. Тоғызқұмалақ ойыны туралы ең алғашқы деректер XIII ғасырдан бастап, қағаз бетіне түскен. Оны сол уақытта Жетісу мен Тарбағатайды басып өткен кезде, осы өңірді мекендеген ру тайпалардың тұрмысы, әдет-ғұрыптары, ойын-сауықтары жайлы көптеген этнографиялық материалдар жинап, Еуропа жұртшылығына таныстырған итальяндық саяхатшы Плато Карпини болды. Одан кейін де қазақ халқының бай этнографиялық материалдарын жинаған ғалымдар бар. Соның бірі этнограф Н.Пантусов ең алғаш рет «Тоғызқұмалақ» ойынының фотосуреті мен ойнау тәртібін қағаз бетіне түсірген. 1906 жылы Н.Пантусов «Бұл ойын өте көне және кім ойлап тапқаны белгісіз. Ол қазақтың үш ордасының барлығына тегіс тараған» деп жазды (Несіпбаев, 2003, 198).

Жалпы тоғызқұмалақ ойынының атауына тоқталатын болсақ неге тоғызқұмалақ деп аталған екен басқаша емес дәл тоғызқұмалақ деп аталуында қандай сыр қандай құпия жатыр екен сол бойынша кішкене тоқтала кетсек. «Тоғызқұмалақ» деп аталуы жайында түрлі пікірлер қалыптасқан. Десек те, басқа сан емес, 9 санының болуы қазақы түсініктегі 9 санының қасиетті саналғандығына байланысты қалыптасса керек. Сонымен қатар қазақы ауызекі тілде 9 саны көбірек айтылады. Мәселен, «тоғыз жолдың торабы» немесе «тоғыз қабат торқадан тоқтышақтың терісі артық» деп келетін бірқатар сөз орамдарының

Сурет 1. Ұлы ақан Абай қолданған тоғызқұмалақ тақтасы. ҚР MOM қорынан (КП 28091)

калыптасуы тегін болмаса керек. Сол себептен де ойын атауы басқа емес дәл «Тоғызқұмалақ» деп аталған болса керек. Алайда ғасырлар бойы халқымыздың ең бір ерекше интеллектуалды ойыны болып саналатын тоғызқұмалақ ойынына кеңестік кезеңде тыйым салынып, біраз уақыт ойналмады. Десек те, кеңестік саясат дәстүрлі ойынды ұмыттыра алған жоқ. XX ғ. 50–60 жылдары ойын қайта қолға алынып, дойбы, шахмат сынды ойындармен қатар ойналатын дәрежеге жетті. Аталмыш ойын туралы және оның ережелеріне қатысты бірқатар зерттеушілер еңбектер жаза бастады. Осы кезден бастап тасада қалып бара жатқан тоғызқұмалақ ойынына деген қызығушылардың саны арта түсті (Төтенаев, 2013, 41-42).

Қазақ даласының ұлы ойшылдары, даналары жастайынан тоғызқұмалақ ойындарын ерекше сүйіп ойнаған. Ұлы даланың даналарының ішіндегі бірі де бірегейі Абай Құнанбаев жастайынан тоғызқұмалақ ойынын ерекше жақсы көріп ойнаған, сондай-ақ тоғызқұмалақ ойынын ерекше шебер ойнаған деген мәліметтерде бар. Абай Құнанбаев тоғызқұмалақ ойынын өзі ғана ойнап қана қоймай сол тоғызқұмалақ ойынын жетік меңгерген кәсіпқой ойыншыларды жинап алып, ауық-ауық жарыстар ұйымдастырып тұрған. Мұндай кезде ойынға бәйге ұйымдастырылып жүлде тігілетін. Осылайша арнайы дайындалып ойнағанда, ойын тіпті 1 немесе 2 күнге дейін созылып кететін болған деседі. Қазақтың ұлы ойшыл Абай Құнанбаевтың өзі ойнаған қолдарының ізі қалған тоғызқұмалақ тақтасы қазіргі таңда Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейінде сақтаулы тұр (сурет 1). Оны біз ҚР MOM музейінің «Қазақ этнографиясы» залынан көре аламыз. Жалпы ҚР MOM музейінде Абай Құнанбаевтың бір емес екі бірдей тоғызқұмалақ тақталары сақталуда. Олардың бірін біз музейге келген көрермендердің назарына ұсынып отырсақ ал екіншісін музейдің ағаш бұйымдар қорында сақталуда. Абай Құнанбаевтың тоғызқұмалағы музейге 1938 жылы ҚР MOM музейінің қызметкері әрі директоры болған Ә.Жиреншин Семей облысына іс-сапармен барған уақытында бұрынғы Шыңғыстау ауданының тұрғыны Мұсажановадан сатып алып музейге өткізген болатын. Музейге тіркеу АКТ № 52 29.12.2016 ж. (КП 28091). Тоғызқұмалақтың сақталынуына сипаттама бере кетсем сақталынуы жақсы тоғызқұмалақ тақтасында қаз-қатар орналасқан екі жағында тоғыз-тоғыздан он сегіз отау мен екі қазандықтан тұрады. Тақтаның бір жақ құлағының қазанының жиегінің ағашы сызат алғандықтан бір тұстары жіңішке етіп тілінген және мыс қаңылтырмен шегеленген. Келесі бір құлағына жібек жіптен екі тін етіп ширатылған бау тағылған. Сондай-ақ ҚР MOM музейінде Абай Құнанбаевтың тоғызқұмалағынан басқа да бірнеше тақталар бар олардың бір (КП 1702) ағаштан жасалған. Оның отаулары ортадағы екі қазанды айнала, иіле орналасқан. Тақтаның оң жақ

Сурет 2. Тоғызқұмалақ тақтасы. ҚР MOM қорынан (КП 1702)

шетіне орнатылған темір ілгекке қайыс бау арқылы қайыстан жасалған құмалақ салуға арналған кішкене қалташа (дорба) тағылған. Аталмыш қалташалар ағаштан жасалған тоғызқұмалақ тақталарының көпшілігінде кездеседі. Өйткені ойыннан басқа уақытта аталмыш қалтаға құмалақтарды салып қоюға немесе жоғалтпай алып жүруге қолайлы болған (сурет 2). Тоғызқұмалақ ойының пайдалы түстар өтте көп. Жалпы ойын танымдық, эстетикалық, спорттық, тіпті ғылыми аспектілерге ие (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2014, 426-428).

Тоғызқұмалақтың емдік қасиеті де бар, ол жасөспірімдер миын дамытады. Сондықтан ол жергілікті, ұлттық деңгейден асып, әлемдік маңызға ие. Тоғызқұмалақ дамытып қана қоймайды, ол тәртіпке үйретеді. Тоғызқұмалақ ойнайтын бала өскен соң, күнделікті жоспарын оңай құра алады, кез-келген жағдайда өзін тұлға ретінде көрсете алады, белгілі бір оқиғаға байланысты өзіндік ұстанымы, көзқарасы болады. Ойын халықтың мінезін танытады. Ондағы әрбір ереже дүниетанымдық ерекшеліктерден туындайды. Көріп отқандарыңыздай тоғызқұмалақ ойыны жас балардың миының жақсы дамуына өзінің еркеше әсрін тигізеді оны біздің ата-бабаларымыз ежелден-ақ біліп тоғызқұмалақ ойынын ойнау арқылы өздерінің интеллектуалды потенциалын жоғары деңгейге көтеріп отырған оның айқын дәлелі қазақтың ұлы ақыны, данагөй ойшылы Абай Құнанбаев және әйгілі ойыншылар қатарына қазақтың ең алғашқы ғалымы – Шоқан Уәлихановты да қосуға болады. Қазақтың әйгілі жазушысы Мұхтар Әуезов пен Ұлы Отан соғысы жылдарының атақты соғыс стратегі Бауыржан Момышұлының да сүйікті ойыны болған деседі. Бұл ойынды тіпті әлемнің екінші ұстазы Әл-Фараби де сүйіп ойнаған, терең зер салып, зерттеп, өз жазбаларында қалдырып кеткен. Егерде бізде тоғызқұмалақ ойынын жүйелі түрде шебер меңгеретін болсақ ата-бабалармыз сынды ақылды әрі данышпан болар едік. Бұл жолда қазіргі таңда елімізде жақсы жүйелі жұмыстар жасалынуда жыл сайын еліміздің аумағында тоғызқұмалақ ойынынан жарыстар ұйымдастырылып ол әлемдік дейгейдегі жарыстарға ұласуда осындай жұмыстардың нәтижесінде тоғызқұмалақ ойынын әлем елдері арасында дәріптеудеміз. Сондай-ақ 2020 жылы 19 желтоқсан күні халықаралық ЮНЕСКО тоғызқұмалақты адамзаттың мәдени мұралары тізіміне қосты. Білім және ғылым, Мәдениет және спорт министрліктерінің қолдауымен қазір барлық денешынықтыру мұғалімдеріне тоғызқұмалақ үйретіліп, мектеп бағдарламасына енгізуге дайындық жүруде (Атабаев, 2006, 275).

Жинақтай келгенде, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен көнеден бастау алатын тоғызқұмалақ ойыны қазіргі таңда жастардың қызығып ойнайтын ұлттық ойынына айналып еліміз аумағынан тысқары әлемдік жарыстар өткізіліп тұратын дәрежеге жетті. Жарыста ойыншылардың саны тым көп болғандықтан ойынды уақытпен ойнап арнайы төрешілердің басқаруымен өтеді. Төрешілер ойынның ережелерінің сақталуын қадағалап отырады. Ойыншылар төрешілерге бағынады. Қазір тоғызқұмалақ тақтасы әдемілеп ағаштан немесе темірден жасалып, қойдың құмалағының орнына моншақ тастар қолданылады. Тақтадағы отаулардың тұсында жаңылмас үшін сандар немесе әріптер жазылып қойылады. Сонымен қатар қарсыластардың отаулардың жанында, нақты болу үшін қиғаш түскен «бастаушы» және «қостаушы» деген жазуы бар. Ертеректе тақтадағы қазандар дөңгелек болып келсе,

қазіргі кезде олар отаулардың ортасына ұзынынан қатар орналасады. Тақтаның жиектері қазақы ою-өрнектермен әсемделеді. Қазіргі таңда тоғызқұмалақ ойыны кеңінен тараған көршілес Қырғызстан, Өзбекстан, Алтай халықтарымен халықаралық дәрежеде жарыстар өтіп тұрады. Айта кететін жайт, соңғы уақытта тоғызқұмалақ ойынының электрондық нұсқасының ойлап табылуы дәстүрлі ойынға бірқатар батыс елдерінің қызығушылығын арттырып, тіпті олардың бір-бірімен тоғызқұмалақ ойынын ойнауға мүмкіндік туғызды. Осылайша, 4 мың жылдық тарихы бар қазақтың төл ойыны Тоғызқұмалақ – қазіргі заман талабына сай жетіліп, әлемдік дәрежеде ойналатын танымал ойынға айналды. Егер де осы асыл қазынамызды бағалай біліп, жоғарғы деңгейде ұстап, болашақ өсіп келе жатқан ұрпақтар мен жастарды тәрбиелеуде, болашақ ғалымдарды даярлауда, олардың ойлау деңгейлерін ұшқырлауда қолданар болсақ, бұл ойынның өте көп пайдасы тиер еді. Шынын айтқанда, өзіміздегі құндылықтың деңгейін танып, басқаларға да таныта білсек қана, ұлт мәдениеті мен тарихын әйгілей түсуге болады.

Әдебиеттер тізімі

- Әбдіқадырова Д.Р., Чныбаев М.М. «Тоғызқұмалақ» ұлттық ойыны. Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2011. 36 б.
Молдахметова А.Ш., Байзақова Н.О., Молдахметова Р.Ш., «Тоғызқұмалақтың үйрету әдістемесі», Оқу-әдістемелік құрал. Алматы: «Қазақ университеті», 2020. 94 б.
Несіпбаев Б.К. «Ұлт мәдениеті мен өнері», «Білім» 2003. 198 б.
Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары Алматы: «Балауса» баспасы, 2013. 96 б.
Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5-том. – Алматы: «Азия Арна» баспасы, 2014. 840 б.
Атабаев А.С. «Ұлттық ойындар-халық мұрасы», «Кітап» 2006. 275 б.

O.S. Karim, D.A. Serik
KAZAKH NATIONAL GAME-TOGYZKUMALAK
(BASED ON THE COLLETS OF THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN)

Article provides information on one of our national games, an interesting one that needs to be deeply thought through. The togyzkumalak game shows our people's wisdom. Togyzkumalak is well established in our country and has a continuation and demand among young people. According to our scientists, the origins of the game of togyzkumalak span four thousand years of history. The game's history dates back to the Hun tribes, a stone board was found to play togyzkumalak. There is a wide-ranging discussion of the rules and features of the game of togyzkumalak. The main feature of togyzkumalak is that it does not require very sophisticated equipment. Also, this article will provide information on the togyzkumalak boards that belonged to our great thinkers and wise ancestors. These togyzkumalak boards are kept in the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan.

ҰЛТТЫҚ АСПАПТАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Қазақ халқының аспаптық музыка саласы сан ғасырлар бойы қаншама тарихи кезеңдердің рухани нәрін бойына жинап, өзіндік айрықша үнмен, өзгеше нақышпен, шебер шыңдалып, кемел дамып, ұлттық сипатта қалыптасты. Музыкалық аспаптар, оның ішінде ұлттық музыкалық аспаптар туралы алғашқы деректер түркі халықтарының музыкалық аспаптарына қатысты еңбектерде кездеседі.

Музыка мен музыкалық аспаптардың пайда болуын, дамуы жолдарын зерттеу қазіргі музыкатану саласындағы маңызды жұмыстардың бірі саналады. Музыкалық аспаптарды зерттеу және қайта жасау ісі Қазан төңкерісінен кейін қолға алынды. Осы орайда А.Агажанов, И.Жинович, А. Руднева, М. Лисенко, А.Гуменю, Г. Благодатов, С. Абдуллаева, Ф. Соколов, К.Вертков, А. Мирек және тағы басқа музыка зерттеушілерінің еңбектерін атау керек.

Белгілі этнограф ғалым С. Е. Малов V-XV ғасырларға жататын ежелгі түркі жазу-сызуларын көп уақыт бойы зерттегеннен кейін: «Осы ескерткіштердің бәрі немесе осы ескерткіштердің бәрінің айтары түркі тілдес халықтар тарихы үшін ортақ арқау болып табылады»-деген еді. Қазақтың музыкалық аспаптары Батыс Сібірді мекендейтін түркі тілдес халықтарының, сондай-ақ қалмақтар мен монғолдардың музыкалық аспаптарына көп ұқсастығы бар (Малов, 1951, 3).

Бізге белгілі бір тектес аспаптар өзара ұқсас болғанымен, олардың жасалуында бірқатар айырмашылықтар бар. Сібір халықтары: алтайлықтар, хакастар, тувалықтар, тофылар, шорлар өз музыкалық аспаптарының бұрынғы құрылысын өзгертпей, сол күйі сақтаған. Әр түрлі халықтардың бір тектес аспаптарын зерттегенде оның эволюциялық дамуының кейбір жақтарын аңғаруға болады. Үрлеп және ұрып ойналатын аспаптар ерте заманда адамдардың бір-біріне дыбыс беруі үшін немесе аң мен құстың даусын салу үшін пайдаланылғаны ешқандай дау туғызбаса керек. Мұндай аспаптарды біздің арғы аталарымыз жорыққа шыққандарында, аң аулағанда өздерімен бірге ала жүрген, сондай-ақ діни салт-жораларда, бекзадальардың сауық-сайранында пайдаланған. Әсіресе, дабыл қағуға өте қажет болғандықтан көне аспаптардың үрлеп тартылатын және мембраналық ұрып ойналатын түрлері өте көп болған, өйткені, бұлардың даусы қатты шығады. Ал, кейін келе сирек қолданылатын болғандықтан осы айтылған аспаптардың кейбір түрлері мүлде ұмыт болды. Көне аспаптардың бір қатары ән мен жырды сүйемелдеу үшін пайдаланылды. Халықтың ән-күйінің дамуы аспапты жетілдірумен және орындау шеберлігін арттырумен қатарласа жүріп отырған.

Түркі тілдес тайпалар арасында үрлеп және ұрып ойналатын аспаптармен бірге ішектегі, тілшелі және сілкі арқылы дыбыс шығаратын аспаптар да қолданылған. Кейбір мәліметтерге қарап бұлардың қай топқа жататынын анықтауға болады. Көне аспаптардың көптеген аттары XI-XII ғасырлардағы ежелгі түркі жазбаларында кездеседі. Мысалы, Жүсіп Баласағұнның «Қалай бақытты болу жайындағы ғылым» деп аталатын этика-дидактикалық поэмасында (XI ғасыр) былай делінген: «bulīt kökrädi urdī pävbat tuvi» (күн күркіреді бұл қарауыл барабанның даусы) (Ежелгі түркі сөздігі, 34). Немесе Сутренің «Алтынша жылтырауында» ежелгі ұйғыр тілінде: «nomluy kövrüqüq toqirnomluy labajıy ügür» ілім барабанын ұрып қалып, ілім трубасын үрлеп» деп келеді. «Қарауыл барабанын», «ілім барабаны» немесе «ілім турбасы» деген аттарына қарап-ақ бұл аспаптардың қандай мақсатта қолданылғанын аңғаруға болады. Мұндай сөздер басқа да көптеген деректерде кездеседі. Соларға қарап, сыбызғы, сырнай, карнай, керней, бырғу, абырға, чан, чанг, лютня, қобыз, дабыл сияқты музыкалық аспаптар түркі тілді тайпаларында болғанын аңғару қиын емес (Индекс сөздік, 1967, 202).

Аспаптардың кейбір атаулары ортақ: кубыз, комуз, комус, хомус, хомыс, қобыз. Бұл мысалдан айқын көретініміз, аталған аспаптардың түрлері ғана емес, сондай-ақ үні жағынан да бір-бірінен өзгеше болып келетін аспаптардың о бастағы атаулары бірдей болған. Ұрып ойналатын аспаптар ішінен ежелгі деректердің бәрінен де барабан мен бубен тәрізді аспаптар жиі аталады. Ежелгі ұйғыр әдебиетінде арфа аспабы туралы мәліметтер көп кездеседі. Шертіп ойналатын аспаптың бірі – арфаның алғашқы түрі садаққа ұқсас болып келген. Варган (шаңқобыз) тәрізді сым тілшелі аспап, флейта секілді үрлеп тартылатын аспап, қобыз тектес қияқпен ойналатын аспап, барабан, бубен сияқты ұрып ойналатын аспаптардың тағы да басқа түрлері бұрын біршама халықтарда болды.

XI ғасырдағы араб мәдениетінің мұрасында «Дивону лугатит туркте» ежелгі түріктер пайдаланған музыкалық аспаптардың сегіз түрі аталады. Олар – қобыз, чаң, buḡī, ikämā (соңғы екеуі

лютя тектес шертіп ойналатын аспаптарға жатады); үрлеп тартылатын аспаптар - борғуі; ұрып ойналатын аспаптар - құврұқ немесе төтрұқ товіл туғб (Ежелгі түркі сөздігі, 31). Осы аспаптар атауларының ішінен қазақ лексиконында қобыз, шың, сыбызғы, дабыл ғана сақталған.

Булгар-қыпшақ ақыны Ғалидың «Жүсіп пен Зылиха» поэмасында үрлеп тартылатын көне аспаптар – бырғу, карнай, наккар және ұрып ойналатын тыйбл жайында айтылады. Бұл дерекке қарағанда, Қазан хандығында музыкалық аспаптардың түрлері көп болған, олар: үрлеп тартылатын-бырғу, карнай, курай, наккар, сырнай; шертіп ойналатын-етиген, тунбур, домбыра, саз; қиякпен ойналатын-кобас, сым тілшелі аспаптар кубыз; ұрып ойналатын тыйбл, бубен. Египетте мамлюк қыпшақтарының тілінде басып шығарылған түрік-араб сөздігінде «сыбызғы, сыбызғышы» деген сөздер бар (Ежелгі түркі сөздігі, 34).

Музыкалық аспаптарға аса қызығушылық танытқан зерттеушілердің біріне әлемнің екінші ұстазы саналатын Әбу Насыр әл-Фарабиді (873-950) жатқызуға болады. Ол іргелі еңбектер жазып қалдырды. Музыканың теориясы мен тарихы жөніндегі зерттеулерінде әл-Фараби көптеген ойшылдардан асып түсті. «Китаб әл-мусики әл-кабир» («Музыканың ұлы кітабы») деп аталатын еңбегі жарық көрген соң-ақ оны дүние жүзінің барша ғалымдары Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз» деп таныды. Әл-Фараби музыкалық аспаптарда шебер орындаушы болды, музыканы зерттеді, аспаптардың жаңа түрлерін өзі ойлап тауып, жасап шығарды және жетілдірді, өз замандастары қобызшы Нышан Абызбен, аты аңызға айналған күйші Қорқытпен таныс болған. Олардың орындауында «Құс жолы», «Жез табақ», «Сыр сандық», «Желмая» күйлерімен танысады және осы күйлерден алған әсерінен соң «Шұбар айғыр» күйін шығарады. Музыка теориясы саласында әл-Фараби араб философы әл-Киндидің (800-879) еңбегімен танысады. «Кітап әл-мусики әл-кабир» араб тілінде жазылады.

Әл-Фарабидің өз заманындағы музыкалық аспаптарды зерттеуі, олар жөніндегі еңбектердің маңыздылығын ашады. Олар: үрлеп тартылатын: най, сыбызғы; ішекті уд, чанг, рубаб, шахруд, дутар, қобыз, танбур, канун; ұрып ойналатын: нагора, тыйбл, дойра және басқалар. Аталған аспаптардың кейбірі бұл күнде жоқ немесе жетілдіріле келе едәуір өзгерген. Әл-Фараби көне музыкалық аспаптардың шығу тегін табиғаттағы дауысқа балап соны қайта жаңғыртумен байланыстырады. Мысалы, құмның сусылы, үңгірлерде желдің үлдеп соғуы, қамыстың сыбдыры тағы басқалары. Қазақтың үскірік аспабының аталуы желдің үскіріп соғуына байланысты туған. Ал, ұрып ойналатын аспаптар негізінен ағаш пен көн теріні, сүйекті пайдалану негізінде дамыған. Мүйізден, қамыс сабағынан үн шығару үрлеп тартылатын аспаптардың бастамасы еді. Шығаратын үнінің ақырын немесе қатты естілуіне, сондай-ақ сыр-сипатына қарай музыкалық аспаптар тұрмыста түрліше дамып отырған. Бұл жайында әл-Фараби: «Соғыстар мен шайқастарда пайдаланатын; би, үйлену тойы, сауық-сайран үшін қолданылатын және махаббат жырларын сүйемелдейтін аспаптар болады» деп жазған. Үрлеп тартылатын аспаптардың ащы дауысын және ұрып ойналатын аспаптардың күшті дауысын ұрыстарда, аңға шыққанда, шамандардың бақсылық құру кездерінде пайдаланған. Кейбір үрлеп тартылатын және ішекті аспаптарда музыканттар құстың сайрауын, аңдардың ақыруын, табиғатта болатын басқа да түрлі дауыстарды шебер сала білген, сондай-ақ әншінің салған әнін айнытпай келтірген (Әл-Фараби, 1975, 73).

Сонымен бірге, ұлттық музыкалық аспаптардың атаулары фольклорлық жыр-дастандарда да кездеседі. Белгілі композитор, академик А.Қ. Жұбанов: «Халық аспаптарының ішектерінде ғасырлар бойғы даналық тұнып тұр», - деген еді. Қазақтың көптеген музыкалық аспабы халық поэзиясында аталатыны тектен-тек емес. Батырлар жырында үрлеп және ұрып ойналатын аспаптардың аттары кездеседі, бұл аспаптарды дабыл қағу үшін жорықтарға алып шығатын болған. Мұндай аспаптарға тән ортақ қасиет олардың даусы күшті болып келеді. Үрлеп ойналатын аспаптарда дабыл қағу белгісі қысқа қайрылатын әуен, орындаушының қажет деп табуына қарай бірнеше рет қайталанатын болған. Жорықта пайдаланылатын ұрып ойналатын аспаптардың көлемі үлкен, даусы зор. Оның жер күңіреткен күшті даусымен жауынгерлер өз жауларының үрейін ұшыруды көздеген. Мысалы, «Қамбар батыр» дастанында (XVI ғасыр) былай делінеді:

Тоғыз санды торғауыт,
Он сандайын оймауыт,
Барабан соғып, шың қағып .

Дабыл қағу мақсатында мүйіз сырнай мен керней кеңінен қолданылған. Бұл жайында бұрынғы замандардағы батырлар жырында жиі айтылады. Мысалы, «Алпамыс батыр» дастанында (XVII ғасыр) мынадай жолдар бар:

Керней-сырнай тарттырып,
Даңғыра дабыл қақтырып,
Барып түсті Алпамыс,

Қаракөзайым үйіне.

Бір жолы Алпамыс батыр, жорықтан қайтып келе жатып, ойламаған жерде байқамай терең орға құлап түседі. Одан шықпақ болып қанша тырмысса да шыға алмайды. Сонда Алпамыс өзінің бұл халін сүйгені Қаракөзге хабарлау үшін терең ордың түбінде отырып сырнай жасайды (Алпамыс батыр жыры, 1968, 127).

Сырнай халық поэзиясында жиі еске алынады, Семей облысының қазіргі Аякөз ауданында туған ақын Әріп Тәңірбергенов (1856-1924) өз өлеңінде былайша толғайды:

Сыбызғы, сырнай қызығы әлі-ақ кетер,
Білдірмей жүргенінде ажал жетер.

Халық тұрмысында, сонау бағзы заманнан бері, қоңырау, көлемі әр түрлі сақиналар және басқа металл заттар қолданылған. Жауынгерлер жорыққа шығарда оларды өздерінің найзаларына тағады, сөйтіп даңғұр-дұңғыр дауысты көбейтіп жауларын сескендірмек болады екен. Осындай көп жорық, шайқастарға қатысқан халық ақыны Ақтамберді Сарыұлының (1675-1768) дастанынан да музыкалық аспаптар атын кездестіреміз. Қазақ бақсылары да өздері ем жасаған кездерінде жынын алдырғандай болып ақыра-бақыра отырып, қоңыраулар мен сақина-шығыршықтарды қоса даңғырлатып-күңгірлететін болған. Оларды көбінесе музыкалық аспаптар даңғыраға, асатаяқ пен қылқобызға тағып алады, домбыраға сирек таққан, сондай-ақ бақсы салт бойынша қолына ұстап жүретін бұйымдары мен үстіне киетін киімдеріне де қоңыраушалар байлап алатын болған. Жоғарыда айтылған аспаптардан басқа «Ер Тарғын» жырында ұрып ойналатын тағы бір көне металл аспап шың, жайында сөз болады. Дастанда ол туралы былай делінген:

«Тоғыз санды торғауыт,
Он сандайын оймауыт,
Барабан соғып, шың қағып

Алдына әскер жүргізіп (Батырлар жыры, 1963, 360).

Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде Қазақ ССР Ғылым академиясы, Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері Б. Бафин: «шың», тегінде, ежелгі түркі тайпаларында болған музыкалық аспап «чанның» көне түрінің көп атауларының бірі болар,- деп түсіндіреді. В. В. Радловтың сөздігінде былай делінген: «Чын (чан) деген сөзбен түркі тілді халықтар металл аспаптан шығатын үнді айтқан».

Қазақтарда үрлеп тартылатын даусы ащы аспап болғанын баяндайтын басқа да бірқатар деректер бар. Мысалы, этнограф Г. Загряжский Қазақстанның оңтүстік аудандарында болған кезінде басқа да заттармен бірге «сурнай» деп атаған үрлеп тартылатын аспап тапқан. Ол: «қазақтар соғысқа қатынасқанда және барымтаға шыққанда сурнай аспабын дабыл қағатын кернейдің орнына қолданған», - деп жазады. Тегінде, бұл мүйізден жасалған аспап болса керек. Этнограф Н. Слюз қазақтардан бақташының кернейіне ұқсас үрлеп тартылатын аспапты көреді. Орыс Географиялық қоғамының мүшелері О. Финш пен А. Брэм Батыс Сібірде экспедицияда жүріп зайсандыққазақтардың (қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Зайсан ауданы) аулынан сыбызғы мен қамыс сырнайға мүлде ұқсамайтын үрлеп тартылатын аспапты кездестірген, оның ұқсамау себебі «мүйіз мундштугті бар» екен.

П. Юдиннің «Қырғыздар» атты этнографиялық очеркінде автор өзі Орынбор қазақтарының арасында тапқан үрлеп тартылатын бірегей аспап жайында айтылады. Құрылысы жағынан оның басқа аспаптардан едәуір айырмашылығы болған: қысқа екі қамыс түтік үрген қарынның аузына қосып байланады, ал оның шығаратын үні «волынканың үніне ұқсас». Бұл мәліметтерден көретініміз бұрынғы заманда қазақтар сыбызғымен қоса үрлеп тартылатын аспаптардың да бірнеше түрін қолданған.

Этнографтар көне аспап қылқобыз жайында көп мәлімет жинаған. Ежелгі қалпын сақтаған бір қылқобыз «Семей облысы қырғыздарының әдет-ғұрыптары» деген мақалада әңгіме болады. Шанағы үлкен етіп дөңгелете жасалған, былғарымен қапталмаған, үш ішекті қобыз. Құрылысы нақ осындай аспап жайында белгілі этнограф А. Диваев та жазып қалдырыпты. 1860 жылы қазақ ауылдарында болған И. Завалишинның жазғандарынан да

құрылысы қарапайым қобыз жайлы қызғылықты деректерді кездестіреміз. Ол былай деп жазыпты: «Ұзын ағаш ожау, іші қой терісімен қапталған. Ортасында дөңгелекше және кішкене алты тесік, олардың арасында ішектің астынан қойылатын тиек орнатылған. Ішек екеу ғана: жіңішкесі аттың алты қылынан тұрса, ал жуан дауыс шығаратыны тоғыз қылдан қосылған». А. Эйхгорн да үш ішекті қобыздарды көргенін өзінің жолжазба күнделігінде жазып қалдырған (Завалишин, 1867, 202).

Этнографтардың кейбір еңбектерінде домбыра, қобыз және сыбызғымен қатар «гитар тәрізді», көбінесе үш сым ішекті болып келетін шертіп ойналатын аспап жайында да айтылады. Мұндай аспапта

екі не үш саусаққа арнайы оймақ киіп ойнаған. Москвада 1879 жылы Антропологиялық көрме ашылуына байланысты жазылған мақалада нақ осындай аспаптың бірі жайында мынадай хабар бар: «Домбыраның немесе гитар тәрізді үш ішекті аспаптың сүйемелдеуімен ән шырқайтын әншіні қырғыздар рахаттана отырып тыңдайды».

Қазақтың ұлы ғалымы Ш.Уәлиханов халық музыкасы мен музыкалық аспаптарына қатысты біршама еңбектер жазып қалдырған. Оның шығармаларынан белгілі бір музыка аспаптары жоғалып кетуінің немесе таралуының халық тұрмысында музыка жанры өркендеуінің себептерін анықтауға болады. XIX ғасырдың бірінші жартысында қазақтар арасында сыбызғышылар мен қылқобызшылар анағұрлым белгілі болған, олардың басым көпшілігі халықтың жыр-дастандарын орындаған. Жыршылар жыр-толғау дастандарын әдетте қыл қобызбен сүйемелдеген. Сондықтан бұл аспап ел арасында кең тараған. Ш.Уәлиханов «Дала жыршыларының бәрі әдетте қобыздың сүйемелдеуімен ән салады», - деп жазды. Қылқобыздың бірте-бірте азаю себебін Ш.Уәлиханов халық музыкасында әндерді аспаппен орындалатын күйлер көбейді, осыған орай домбыра көп тарады деп топшалайды. «Қазақ халық поэзиясының түрлері» туралы мақаласында Ш.Уәлиханов «балалайка мен жаңа әндер енді жыр мен қобызды мүлде ығыстырып шығарады» деп ашық айтқан .

Ш.Уәлиханов қылқобызды этнографтар сияқты скрипкамен емес, альтпен салыстырады. Өйткені қылқобыз дыбысының диапазоны, құрылысы, құбылуы және көлемі жағынан шынында да альтке жақын келеді. Бұдан кейін Ш.Уәлиханов : «Бұл аспап орындаушыларға өте қиын, ал дыбысы өте ұнамады», -деп жазған (Уәлиханов, 1985, 491).

Ш.Уәлиханов қылқобыз бен домбырада орындалатын «Шаңды жорық», «Қоржын қақпай» сияқты музыкалық пьесаларды бейнелеп жазады, олардың мазмұны Абылай хан кезіндегі жорықтарға байланысты. Сол замандағы батырлардың ерлігін музыканттар әнге қосып оны Ш.Уәлиханов «дудка» және «хонбе» деп аталатын аспаптармен сүйемелдеген. Осы аспаптардың біріншісі жорықтарда пайдаланылатын үрлеп ойналатын аспап екені сөзсіз.

Жалпы алғанда аспаптану ғылымы енді ғана өркендеп келе жатыр. Бұл саладағы арнайы жұмыс Қазақстанда 1964 жылдан бері ғана қолға алынды. Ұзақ уақытқа дейін музыкалық аспаптың төрт түрі ғана белгілі болып келді, ал халқымыздың музыкалық тұрмысында домбыра, қылқобыз, сыбызғы ғана пайдаланылатын. Ал қазір музыкалық аспаптардың жиырма тоғыз түрі белгілі болып отыр (Сарыбаев, 1981,35) .

Қазақ халқының ұмыт бола бастаған музыкалық аспаптары өте көп. Сол аспаптарды қайта жаңғыртып, олардың кең түрде насихатталуына мол еңбек сіңіріп, артына үлкен мұра қалдырған Б.Сарыбаев еді. Б.Сарыбаев көне аспаптарды жинауға 1960 ж. бастап кіріскен. Сол жылдары Алматы консерваториясының ұстазы Б. Сарыбаевтың үйі ерекше мұражайға айналды. Ол жинаған аспаптар саны 300 - ге жетті. Зерттеуші еліміздің түрлі аймақтарынан көне аспаптарды тауып, оларды зерттеп, жетілдіріп, орындау әдістерін меңгерді, шәкірттерін баулыды. 1968 жылы көне ұлттық музыкалық аспаптардан ансамбль ұйымдастырды. Б. Сарыбаев аспаптарды ойнау тәсіліне қарай келесідей жіктейді: үрмелі, ұрмалы, шулы,ішекті шертпелі,ішекті ыспалы,тілшелі. Бүгінгі таңда осы жіктеме негізінде Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінің экспозициялық залдары орналастырылған.

Қорытындылай келе Ұлттық аспаптар біршама уақыт ұмыт бола бастағанына қарамастан бүгінгі таңда қайта жаңғырып ансамблдерде және жеке орындауларда ойналып, қазіргі музыканың кәдесіне жарауда. Музыкалық аспаптар мен музыкалық мұралар қазақ халқының ежелгі құндылықтары. Халықтардың тарихи туыстастығы оның тарихы мен тілінде ғана емес, музыкалық өнерінде де сақталған. Тарих қойнауынан бүгінгі күнге жеткен музыкалық аспаптар түрлерінің әр қайсысын тарихи айғақ, шежіре, дәдел ретінде қарастырсақ артық етпес.

Әдебиеттер тізімі

- Алпамыс батыр. – Алматы: Жазушы, 1968, – 127 б.
Әл-Фараби. Музыка туралы трактат. – Алматы. – 1975. – 73 б.
Батырлар жыры I том. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет, 1963. – 360 б.
Индекс сөздік. Дивону лугатит турк. – Ташкент. – 1967. – 202 б.
Завалишин И. Сібір-Қырғыз даласы. – Москва. – 1867. – 202 б.
Ежелгі түркі сөздігі. – 34 б.
Малов С.Е. Ежелгі түрік жазу-сызуларының ескерткіштері. М-Л., 1951. – 3 б.
Сарыбаев Б.Ш. Қазақтың музыкалық аспаптары. – Алматы: Өнер, 1981. – 35 б.
Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. 4-том, – 1985. – 491 б.

B.M. Kengesbek
STUDY OF NATIONAL INSTRUMENTS

This article discusses the origin, development and research. In the course of writing the article, various scientific works were used. Examples of comparisons of Kazakh folk instruments with the instruments of the Turkic-speaking peoples were given. The instrumental music industry of the Kazakh people over the centuries has accumulated the spiritual essence of many historical periods, has developed in a national character, with its own unique sound, unique style. The first data on musical instruments, including national ones, are found in works related to musical instruments of the Turkic peoples.

ФАЯНСОВАЯ ЧАША ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В фондах Центрального государственного музея имеется замечательная коллекция фарфора, которая начала формироваться еще с конца 19 века и представляет образцы лучших мировых производителей фарфора. Среди них особо выделяется клад фарфоровых чаш и бронзовых блюд, найденный на средневековом городище Талгар и поступивший в музей в 1941 году (Нифонтова, 1948, с. 116-124, Байпаков, Савельева, Чанг, 2005, с.106, рис. 1, 3; Археологическая карта Казахстана, 1960, с. 312, рис. 31). Из этого клада интерес представляет чаша полусферической формы на кольцевом поддоне, выполненная из плотного фаянса белого цвета (ЦМК КП 2340, рис.1 а, б). Внутренняя и внешняя стороны ее богато орнаментированы. По краю внутренней стороны идет полоса из заштрихованных треугольников, сделанных позолотой на коричневом фоне. Сразу же за полосой идут поясные изображения сидящих человеческих фигур (сохранилось 12 фигур. Одиннадцать мужских и одна женская. Между ними извивается чешуйчатое тело дракона. Пустые пространства между фигурами заполнены волнами, а в трех местах схематично изображенными горами. Персонажи одеты в богатые, покрытые позолотой одежды, фон одежды у пяти фигур – коричневый, у шести – черный. Над головами у всех сплошные позолоченные нимбы. Десять мужских фигур изображены безволосыми, со сдвинутыми густыми темными бровями, характерно изогнутыми мясистыми носами, сильно оттянутыми мочками ушей. Одна фигура с отвисшими черными, три безусые. Несмотря на эти общие черты, каждая фигура индивидуальна. Одиннадцатая фигура изображена крупнее других. У мужчины длинные волосы, спускающиеся на лоб, клинообразная борода и отвислые усы. На голове золотая корона, а за ней нимб. В правой руке длинный обоюдоострый меч, поднятый вверх на уровне плеча. Женское изображение находится примерно в центре группы. Лицо длинное, узкое, с тонкими бровями, глаза небольшие, с косым надрезом, нос прямой, губы маленькие. Волосы длинные, спускаются на плечи и уходят под одежду. На голове высокий головной убор и также нимб. На внешней стороне чаши изображены те же человеческие фигуры в два ряда, разделенные белым чешуйчатым телом дракона. Глаза, некоторые детали фигур и тело дракона выполнены точечными рельефными украшениями эмалью. На донце имеется клеймо производителя, выполненное на коричневом фоне позолотой в прямоугольной рамке крест в круге под ним три японских иероглифа (рис 2) (Нифонтова, 1948, с. 118-120, табл. 3; Байпаков, 1968, с. 76-81; История Алматы, 2006, с.187-188). Надо отметить, вероятно, в следствии того, что клад был найден на средневековом городище, исследователи эту чашу датировали XII-XIII вв. И долгое время эта чаша была выставлена в экспозиции музея в разделе средневековья. Позже некоторые исследователи стали задумываться о не соответствии датировки. Главным аргументом было развитие производства фарфора в Японии с XVII века. По рекомендации казахстанских археологов А.Акишева и Ольги Кузнецовой, была более тщательно изучена история возникновения японского фарфора. В результате изучения открылись удивительные факты.

Рис. 1 а, б. Японская чаша из фондов ЦГМ РК КП 2340.

Рис. 2. Японская чаша из фондов ЦГМ РК КП 2340. Марка: фамильный крест Шимазу.

У японцев есть одна из самых продолжительных непрерывных керамических культур в мире, с самой ранней керамикой, датирующейся приблизительно 10 000 годами до н.э. Возрастающая популярность чайной церемонии (Kakuzo Okakura, 1964. p. 1-76; Акишев, 2008, с. 35) в XV столетии способствовала эстетической оценке керамики. Особенно много в Японию было импортировано китайской посуды, которая стала цениться, как произведения искусства. Большой спрос на керамику привел к волне развития творческого потенциала во время периода Момойама (Momoiyama 1573-1603 гг.), со строительством тысяч мастерских в различных областях страны, что способствовало развитию фарфора с отличными региональными особенностями.

Ранняя японская керамика находилась под влиянием китайских и корейских традиций. Корейские керамические мастерские существовали в Японии еще с VIII века. Собственное керамическое производство развивалось с XIII века. В те времена выросло потребление чая, и на заводе в городе Сето начали копировать китайскую керамику для чайной церемонии. В XV веке, после завоевания Кореи, на острова были перевезены опытные корейские гончары. Лучшие предметы для чайной церемонии, украшенные незатейливыми рисунками, иногда искусственно состаренные мастерами, выпускались в Сето, Киото, Сацуме, Карацу до XIX века. Одни и те же фамильные клейма использовались на протяжении нескольких веков, и определить точный возраст таких изделий трудно (Жушиховская, Понкратова, 2000, с. 103-150).

Японские мастера XVI-XVIII веков успешно экспериментировали с различными технологическими вариантами глазурей, эффектами обжига, изобразительными приемами – результатом этого стали их замечательные изделия, образцы высокого художественного вкуса. В XVII веке в Японии были освоены новые виды гончарной продукции – фаянс и фарфор (Ксенофонтова, 1980, с. 12).

На стиль японского фарфора также повлияли китайские фарфоровые предметы. Формула фарфора была получена японцами в начале XVI века (Baker, 1995. P. 40). Центром фарфорового производства стал город Арита, неподалеку от которого были найдены месторождения каолина. Приблизительно с 1615 года в Арите на японском острове Кюсю начали производство самой популярной посуды этого района – сине-белого фарфора (Арапова, Егорова, 2012, с. 288). Этот фарфор расписывался подглазурно кобальтом. Фарфор арита прочнее китайского, но его легче поцарапать. Часто использовалась свободная интерпретация популярных китайских узоров с цветами и фигурами по фарфору поздней Мин. Фоновый узор на сине-белом фарфоре арита обычно плотный и сложный,

на внутренней части горлышка кувшина можно определить грубость черепка, небрежно нанесенную глазурь, поверхность края довольно неровная, неглазурованный край имеет розоватый оттенок, валик или небольшое утолщение внизу сосуда указывает на фарфор арита. Кусочки гравия в дне изделия появлялись в результате часто производившегося японцами обжига на гравии.

Большую известность получил японский фарфор Имари названный по имени порта Имари – через который экспортировали фарфор, находившийся поблизости селения Арита. Фарфор Имари расписывали темно-синей подглазурной росписью в сочетании с рыжевато-красной, золотой, желтой, зеленой, иногда бирюзовой и фиолетовой эмалевой краской, все эмали, кроме красной, выступают над глазурью, что можно почувствовать на ощупь. Узоры крупных декоративных изделий и столовой посуды созданы по образцу декора тканей, поздние изделия имари расписаны сплошным узором, главным образом, в красной гамме.

Фарфор какиэмон назван по имени японского живописца XVII века Сакайды Какиэмона, автора стиля полихромной росписи фарфора эмалевыми красками. Фарфор какиэмон достиг своего расцвета в 1680-х гг. Его можно отличить от другого японского фарфора по следующим признакам: молочно-белый фарфоровый черепок покрыт скудными ассиметричными узорами, выполненными эмалями красного, оранжевого, голубого, бирюзового, желтого и иногда фиолетового цветов. Изделия из фарфора какиэмон – это небольшие блюда, миски и вазы с нежными узорами.

Керамика кинкозан носит имя японской семьи гончаров, работавших с конца XIX века близ Сацумы. Здесь производились изделия от дешевого грубо раскрашенного фарфора до искусно выполненных рисунков с изображениями воинов. Посуда кинкозан очень похожа на сацуму, их легко спутать. На изделиях имеются картуши (медальоны, вставки), часто с изображениями миниатюрных бытовых сценок, щедрое покрытие позолотой, которая легко откалывается или стирается. Это цветочные вазы, сосуды для благовоний, декоративные панно. Фарфор обычно подписывался художником.

Красный кутани – тонкий, как яичная скорлупа, фарфор производился примерно с 1880-х гг. Фарфор кутани в больших количествах экспортировался в Европу и США. Качество изделий – от низкого до среднего. Отличает его надглазурная эмалевая роспись в преимущественно рыже-красных тонах, местами со щедрой позолотой, часто с монохромными черными или серыми деталями, основные мотивы росписи фарфора красный кутани – фигурки в пейзаже, гейши, цветы, деревья, птицы.

Клан Набесима правил областью Японии, в которую входил район Арита. С 1650 по 1870 г. там изготовлялась посуда только для членов семьи. Изделия набесима встречаются редко и высоко ценятся. Фарфор набесима можно отличить по следующим признакам: серовато-белый безупречный фарфор, покрытый серой или голубоватой глазурью, отсутствие марки. Фарфор декорирован мотивами стилизованных листьев и цветов.

Изящно смоделированные изделия стиля хирадо из фарфора выпускались в XVIII веке неподалеку от Ариты, здесь создавались белые фигурки детей и животных, рыб, драконов и уток. Это чистый белый фарфоровый черепок, похожий по текстуре на сахарную глазурь, покрывался мягкой голубоватой глазурью. Детали фигурок иногда подчеркивались красно-коричневой эмалью. Декор сине-белых изделий из фарфора включал в себя изображения играющих детей, пейзажей с соснами, стилизованной листвы и геометрические узоры.

Истоки Сацума возвращают нас примерно на 400 лет назад. Производство фарфора Сацума началось еще в 3-м году Кэйте (1598 год), когда 18-й феодал клана Сацума, Симадзу Есихиро, после похода в Северную Корею, привез оттуда в княжество Сацума более 80 корейских мастеров по фарфору. Сам Симадзу Есихиро, бывший учеником Сэн но Рикю (1521-1591 гг.) – известный чайный мастер, окончательно разработавший основные принципы японской чайной церемонии, создавал такие фарфоровые изделия, как чашки для чайной церемонии – его любимой японской традиции. Эти чашки высоко ценятся, и по сей день. Произведения мастера создавались им по технологиям 3-х школ: Наэсирогава и Тацумондзи, Татэно, а также школы Нисимотита-Хираса.

Среди изделий Сацума есть те, которые относят к Черной Сацума (Куромон) и Белой Сацума (Симорон). Первый тип изделий пользовался повышенным спросом у простого народа и нашел применение в повседневной жизни. Для изделий второго типа характерны изящность и тонкая работа, которые отличают дорогие произведения из фарфора, вызывавшие интерес у феодалов.

В XVIII веке японские мастера стали изготавливать посуду из керамики и фаянса, в которых преобладание цветочных орнаментов сменили темы самурайских хроник, изображения гейш, сцен из жизни горожан, японской истории, мифологии и литературы (Каневская, 2004).

С конца периода Эдо (1603-1868гг.) (он же период сегуната Токугава бакуфу) – период правления феодального военного правительства Японии, основанного в 1603 г. Токугава Иэясу и возглавляемое

сегунами из рода Токугава. Ставка сегуната находилась в замке Эдо. В мастерских Сацума стали появляться изделия с разноцветным узором, а в Европу стал импортироваться фарфор с золотым узором. С конца периода сегуната изделия Сацума завоевывают приз на выставке в Париже в 3-м году Кэйю (1867 год) и окончательно очаровывают европейцев. Некоторое время спустя японский фарфор становится призером на выставке в Вене, столице Австрии, и название фарфора «САЦУМА» приобретает мировую известность (Японская керамика Сацума, 2009; Гизела, 2004).

Даже сейчас, после многих лет развития Сацума, эти уникальные фарфоровые изделия, по всему миру признанные произведения искусства, продолжают очаровывать сердца людей из поколения в поколение. Они способны погрузить нас в мир, наполненный творческой силой и неутомимой энергией известных мастеров. С середины XIX века в мастерских Сацума было массовое производство на экспорт. Сацума отличается керамикой кремового цвета, глазурью «кракле», сверху наносился толстый слой эмали, сверху этого слоя наносилась позолота. Главные мотивы – пейзажи, цветы, животные и жанровые сценки, тщательно разработанные фигурки гейш, воинов и святых, и яркими рельефными драконами. Обязательна подпись или марка с именем мастера на лучших образцах.

Фарфоровые изделия, изготовленные в Авата или Киото периода Эдо называют «Киото Сацума», позднее фарфор в стиле сацума изготавливали в Йокогаме и Токио. И одним из общепринятых знаков «Киото Сацума» является дракон (рис. 3, 4, 5). Его изображение встречается во второй половине периода Мейджи (1868-1912 гг.), то есть Хочузан (Кондратова, 2013, с. 74-80; Арапова, Егорова, 2012, с. 293). На это указывают мнение авторитетных японских ученых (Фумио, 1995; Mitsuoko, 1960). Стиль Сацума имеет фамильную марку крест в круге. Марки обычно читаются сверху донизу, и справа налево. Подписи обычно сопровождаются суффиксом, например Sei, tsukuru или saku все имеют значение «сделанное», или Ga, Dzu или Fude в значении «нарисованный».

Исходя из выше сказанного, можно сделать вывод, что чаша из фондов Центрального Государственного музея изготовлена в Японии, относится к Сацума, марка – фамильный крест Шимазу, период Мейджи или Хочузан – орнаментирован драконом с белой окантовкой, т.е. «Драконовая чаша» (1868-1912 гг.). В процессе исследования чаши из Японии появилось множество вопросов, на которые нам еще предстоит найти ответы.

В наши дни интерес к восточной культуре, к уникальному китайскому и японскому фарфору давних времен не иссяк. Лучшие европейские мануфактуры уже несколько столетий производят повторы старинного восточного фарфора – вначале для возмещения утраченных образцов, а затем – по заказу ценителей прекрасного, изящного, элитного фарфора. С подобными образцами можно познакомиться и изучая коллекцию фарфора Центрального государственного музея. Она до сих пор еще таит много загадок.

Рис. 3. Япония. Фарфор, стиль Сацума, фамильный крест Шимазу. Марка: Риозан, период Мейджи. Датирован началом 20 века

Рис. 4. Япония. Марка: фамильный крест Шимазу. Датирован периодом Мейджи (1868-1912гг.). Изготовлено - 1868-1900 гг.

Рис. 5. Япония. Семейный крест Шимазу. Датирован началом 20-го века. 1940г.

Список литературы

- Акишев А.К. Книга Чая. Какузо Окакура. // Тамыр. // № 5 2008. С. 35.
- Арапова Т.Б. Егорова А.А. Японский фарфор и керамика в собрании Государственного Эрмитажа // Санкт Петербург. Япония XVIII-XXI вв. Санкт-Петербург, 2012. С.284-301.
- Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1960. 449 с.
- Байпаков К.М. Раннесредневековые города и поселения Северо-восточного Семиречья. // Новое в археологии Казахстана. Алма-Ата; Наука, 1968. С. 76-81.
- Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения северо-восточного Жетысу // Алматы. 2005. С.106. Рис.157,158
- Бернштам А.Н. Памятники старины Алма-Атинской области // Известия АН КазССР // Серия археологическая. Алма-Ата, 1948. № 8. Вып. 1. с. 83-84, рис.5.
- Гизела Я. Керамика Мэйдзи: искусство японского экспортного фарфора и посуда Сацума 1868-1912. Штутгарт: Арнольдшце, 2004. 360 с.
- Жушиховская И.С., Понкратова И.Ю. Сырьевая база, климат и традиции древнего гончарства (по материалам культур Восточной и Северо-Восточной Азии) // Вперед...в прошлое. Владивосток, 2000. С. 103-150.
- Каневская Н.А. Японский фарфор XVII – XIX вв. По материалам коллекции Государственного Музея Востока. М.: ГМИНВ, 2004. 74 с.
- Кондратова А.О. Особенности стиля и декора керамических изделий Японии эпохи Мэйдзи (1868-1912) // Международный научно-исследовательский журнал. Екатеринбург, 2013. № 6-3 (13). С. 74-80.
- Ксенофонтова Р.А. Японское традиционное гончарство XIX-первой половины XX в. М., 1980. С. 12.
- Нифонтова Л.К. Последние археологические поступления в Центральный Государственный музей КазССР // Известия АН КазССР / Серия археологическая. 1948. Вып. 1. № 46. С. 116-124, рис. 1,3.
- Фумио Н. Якимоно (Фарфоро-керамические изделия). Токио: Кайся сэйтося, 1995. (на яп.яз.).
- Японская керамика Сацума в собрании Эрмитажа: каталог выставки / Государственный Эрмитаж; сост. Т.Б. Арапова, А.А. Егорова. СПб: Издательство государственного Эрмитажа, 2009. 168 с.
- Baker J. Japanese art. New-York, 1995. P. 40.
- Mitsuoko T. Ceramic Art of Japan. Tokyo: Japan Travel Bureau, 1960. (на яп. яз.)
- The book of Tea. Kakuzo Okakura. Dover Publications. 1964. Pp. 1-76.

O. Myakisheva
FAIENCE BOWL FROM THE COLLECTION OF THE CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN

The article gives a detailed description of the Japanese bowl from the funds of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. The purpose of the article is to attribute the bowl, determine the author of the manufacture and the place of production. A brief history of Japanese porcelain style and production is presented. The history of Arita porcelain, one of the leading ceramic centers in Japan, is given. The founders of Japanese porcelain are called. Attribution of the brand and the author's inscription is carried out. With the help of comparative typological analysis, the study of the styles of making the bowl and the author of its production was carried out. The article notes that since the middle of the XIX century there has been mass production for export. Satsuma is distinguished by cream-colored ceramics, "crackle" glaze, over which a thick layer of enamel was applied, gilding was applied on top of this layer. The main motifs are landscapes, flowers, animals and genre scenes, carefully designed figures of geisha, warriors and saints, and bright relief dragons. A signature or stamp with the name of the master on the best samples is required.

Based on the above, it is concluded that the bowl belongs to the Satsuma style, the stamp is the Shimazu family cross, the Meiji or Khochuzan period is ornamented with a dragon with white edging, i.e. «Dragon Bowl» (1868-1912).

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ САУСАҚ ПЕН ТІС ӨРНЕКТЕРІНДЕГІ ЭТНОГЕНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ АСПЕКТІСІ

Қазақстанда кешенді антропологиялық зерттеулердің нәтижелері, қазақ халқының антропологиялық тарихы қола заманнан бастап, қазіргі кезеңге дейін үзілмей ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, генетикалық қоры Қазақ даласында қалыптасқанын айғақтайды (Исмагулов, 1970, 56-77). Аталмыш мақалада қазақтардың этногендік ерекшеліктерін анықтау үшін саусақ пен тіс өрнектерінің анықтамаларының этноисторикалық көрінісін жан-жақты зерттеуді жөн көріп отырмыз. Себебі, топаралық корреляция этноисторикалық процестердің пайда болуы мен қалыптасуын зерттеуде маңызы зор. Ресей және Белорус антропологі Тегако Л.И. дерматоглифика мен одонтологиялық анықтамалардың топаралық корреляция көрсеткіштерінің халықтардың расалық типінің қалыптасуында өзіндік ерекшеліктерін айқындайды деген (Тегако, 1971, 133-136). Сондықтан қазақ халқының дерматоглифика мен одонтоглифика анықтамалары бойынша тарихи байланысты (топаралық корреляция) анықтау үшін Спирмэннің талдау әдістемесі бойынша дерматоглифика (ерлер тобы), одонтоглифика (ерлер мен әйелдер тобы) анықтамаларына топаралық корреляцияның коэффициент көрсеткіштері есептеліп шығарылды. Дерматоглификалық анықтамаларға (Сихымбаева, 1987, 23) 18 (саны 2171) және 35 (3279) қазақ топтарынан алынған (r_s) коэффициент көрсеткіштері анықталды. Зерттелген 18 қазақ топтарының басым бөлігі батыс, ал 35 топтары Қазақстанның барлық өңірлерінің жергілікті тұрғындары болып саналады. Нәтижесінде 18 қазақ топтар арасында нақтылы деңгейде корреляция коэффициенттері тек қана білік үшбұрышы мен гипотенар өрнегінде теіс байланыстың (t -Ну) $r_s = -0,53$ барлығы анықталды. Аталмыш байланыс қазақтардың расогендік қалыптасуын көрсетеді. Еуразия аумағында осындай байланыс тек қана еуропеоидты халықтар тән екені анықталған (Хитъ, 1983, 105-109). Ал 35 топтар бойынша Камминс индексі мен тенар өрнегі ($Ic - Th/I$) $r_s = -0,36$ арасында теріс, ал білік үшбұрышы мен шығыстық комплекс (t -ВК) $r_s = 0,62$ арасында оң байланыстың барлығы белгілі (Сихымбаева, Исмагулова, 2007, 117-120) болды. Осындай корреляциялық көрсеткіштер қазақтардың антропологиялық типіндегі расалық элементтерінің негізгі қорында ежелгі бабаларымыздың гендік қорының жалғастығын дәлелдейді. Одонтоглификалық анықтамалардың өзара корреляциялық көрсеткіштері 5 топтар бойынша (саны 720) олар батыс өңірінің жергілікті тұрғындары болып саналады. Корреляциялық коэффициент көрсеткіштері төмендегідей жоғарғы бірінші азу тістің проконус төмпешігінің бірінші жылғасының екінші фиссурада аяқталуы ($M^1 Ipr(II) - M^1 Tme$) жоғары дәрежедегі теріс ($r_s = -0,90$), ($M^1 Ipr(II) M^1 2medII$) ($r_s = 0,90$), жоғарғы бірінші азу тістің эоконус пен метаконус төмпешіктерінің байланысы ($M^1 eo-me 2+3$) варианты ($r_s = 0,90$), жоғарғы бірінші азу тістің протоконус төмпешігіндегі трирадиус пен төменгі бірінші азу тістің энтоконидті жылғасының төртінші фиссурада аяқталуы ($M^1 Trg - M^1 2end IV$) ($r_s = 0,80$), сонымен қатар «шығыстық» тармақтағы жоғарғы бірінші азу тістің метаконус төмпешігінің жылғаларының бірінші фиссурада аяқталуы ($M^1 me I$) және жоғарғы бірінші азу тістің эоконус төмпешігінің $1eo$ (3) вариантының басқа «батыстық» бағыттағы $M^1 2end(IV), M^1 2medII$ анықтамалармен теріс байланыстары ($r_s -0,90; -0,70, -0,80$). Анықталған корреляция көрсеткіштері территориялық байланысқа қарағанда, статистикалық бағытты айғақтайды. Жалпы тарихи корреляция көрсеткіштері қазақтардың антропологиялық құрамында монголоидтық пен еуропеоидтық элементтердің кездесу деңгейін, қалыптасуы процесі туралы ғылыми мағлұматтарды дәлелдейді.

Сонымен қатар осы әдістеме бойынша алғаш рет 19 одонтоглификалық пен 6 дерматоглификалық анықтамалар арасында тарихи байланысты анықтау үшін топаралық корреляция (r_s) коэффициенттерінің көрсеткіштері есептелді (1- кесте). Жоғарғы бірінші азу тістің протоконус төмпешігінің бірінші жылғасының екінші фиссурада аяқталуы $Ipr(II) -$ білік үшбұрышы (t) мен саусақаралық қосалқы үшбұрыш (DMT) арасында нақтылы дәрежедегі коэффициент көрсеткіштері ($r_s - 0,80$), жоғарғы бірінші азу тістің эоконус төмпешігіндегі трирадиус варианттары (T) – Камминс индексімен (Ic) тура нақтылы байланысын көрсетеді. Жоғарғы азу тістің эоконус пен метаконус төмпешіктерінің бірінші жылғасының байланыс формалары ($1eo - 1me 2+3$) – Камминс индексімен теріс байланысы – $r_s = -1,225$ коэффициент көрсеткіші жоғарғы деңгейдегі айырмашылықтарын айғақтайды. Жоғарғы бірінші азу тістің метаконус төмпешігіндегі трирадиус (Tme) пен білік үшбұрышы (t), қосалқы саусақаралық үшбұрыштар (DMT) корреляция көрсеткіштерін $r_s = -0,90, +0,90$

құрайды. жоғарғы екінші азу тістің алдыңғы шұңқыры мен гипотенар өрнегі, төменгі бірінші азу тістің энтоконид төмпешігінің IV фиссурада аяқталуы мен білік үшбұрышы және жоғарғы бірінші азу тістің эоконус төмпешігінің бірінші жылғасының 1eo 3 варианты мен білік үшбұрышы, саусақ аралық қосалқы үшбұрыштардың арасындағы байланыстар нақтылы дәрежедегі көрсеткіштерді анықтайды ($r_s = -, + 0,900, P > 0,99$). Негізінен аталмыш анықтамалардың корреляциялық коэффициенттерінің көрсеткіштері мен бағыттары қазақтардың этногенетикалық даму процесінің қалыптасуы туралы мағлұматтар береді (Зубов, 1974, 11-43). Сонымен қатар талдау барысында қазақтардың тіс пен тері өрнектерінің нәтижелерінің сәйкестіктігі, олардың өзара тарихи байланыстарының тереңдігін аңғартады. Әсіресе, жоғарғы бірінші азу тістің протоконус пен эоконус төмпешігінің байланысы (2pr - 2eo 2+3) және осы тістің эоконус пен метаконус төмпешіктерінің (1eo-1me 2+3) варианттары, төменгі бірінші азу тістің метаконид төмпешігінің M12med (II) мен дельта (D110), Камминс (Ic) индекстердің корреляциялық көрсеткіштерінің тарихи маңызы зор. Осы екі тістегі жылғалардың үшбұрыш формасы (M¹Tme) мен саусақаралық қосалқы үшбұрыштар (DMT) арасындағы байланыстар қазақтардың тарихи этногенетикасын зерттеуде негізгі құрал ретінде қарауға болады, яғни метисация (араласу) процесінің нәтижесі тері және тіс өрнектерінде сақталғандығын байқатады. Негізінен аталмыш анықтамалардың өзара байланыс таңбалары раса аралық бағытты анықтайды. Сонымен қатар екі бағыттағы анықтамалар оң таңбалы байланыста да кездеседі. Бұл корреляциялық коэффициенттер қазақтардың екі система бойынша, яғни дерматоглификалық пен одонтоглификалық анықтамалардың салыстырмалы сәйкестігін көрсетеді. Негізінен «батыстық» бағыттағы анықтамалардың ауытқу деңгейі, «шығыстық» көрсеткіштерге қарағанды тұрақты және төмен екені байқалады. Бұл одонтоглификалық анықтамалары бойынша да қазақтардың физикалық типіндегі еуропеоидтық компоненттердің тамыры тереңде арғы ата-тегімізден бергі этнотарихи жалғастық екенін айғақтайды.

Қазіргі кезеңде алақан мен саусақ өрнектерінің генетикалық, анатомио – физиологиялық ғылыми нәтижелері тек қана этникалық антропологияда ғана емес, медицинада, спортта, криминалистикада, сот т.б. салаларда кең қолданып жатыр. Зерттеу нәтижесінде дельта индексінің төменгі көрсеткіші спорттың жеңіл атлетика, гимнастика, коньки, жүгіру, ал оның жоғарғы көрсеткіші күрделі, ауыр түрлерімен шұғылдануға болатынын айғақтайды. Сонымен қатар саусақтағы доға өрнектері бар адамдар ауыр жұмысқа төзімсіз екені, ал ілмек өрнектері бар адамдар жұмысқа төзімді, тез ашуланып, тез қайтады, орама өрнектері басым адамдар жоспары көп өте ойшыл болып келеді (Мглинец, 1991, 54-547).

Генетикалық зерттеулердің нәтижелері дауна ауыруына шалдыққан адамдардың басбармақтарында доға (A), ульнарлы ілмек (U), білек үшбұрышының жоғарғы көрсеткіші (t) және саусақтарында ульнарлы ілмектер жиі кездесетінін анықтады (Войтенко, Помохова, Колодченко, 1979, 1317-1326).

Дерматоглификаның негізгі таксономиялық анықтамаларын бимануальды, яғни екі қолдағы өрнектерді бөлек талдау, кең көлемде зерттелмеген, тек қана белорус ғалымы Л.И. Тегаконың монографиясында аздаған мәлімет берілген (Тегако, 1989, 68-726.). Аталмыш еңбекте дельта, Камминс индекстері, гипотенар өрнегінің жоғарғы көрсеткіштері екі жыныс бойынша оң қолда кездесетіні анықталған. Ал білік үшбұрышы, тенар мен қосалқы саусақаралық үшбұрыш өрнектері екі жыныс бойынша да сол қолда жиі кездеседі. Зерттеу нәтижесінде сол мен оң қол арасында айырмашылықтың айтарлықтай екені байқалады, ал тарихи байланыстың қаншылықты қалыптасқанын статистикалық анализ арқылы зерттелмеген.

Ресейдің ғалымдары еуропеоидты, монголоидты және негроидты расаға жататын екі жыныс тобы бойынша 3651 адамды зерттеген болатын (Хитъ, Широкобоков, Славолубова, 2013, 375 б.). Аталмыш еңбекте ерлер тобында дельта индексі мен Камминс индексі, радиальды өрнектердің көрсеткіштері оң қолда, ал тенар өрнегі сол қолда жоғары екені анықталды. Сонымен қатар еуропеоидты раса өкілдерінде білік үшбұрышының жоғары көрсеткіші сол, ал монголоидтарда оң қолда кездесетіні анықталды. Қосалқы саусақаралық үшбұрыштар еуропеоидтарда оң қолда, ал монголоидтарда сол қолда кездеседі. Гипотенар өрнегі барлық раса өкілдерінде сол қолда жиі кездеседі. Бұдан басқа дерматоглификалық анықтамалар, атап айтқанда қосалқы саусақаралық үшбұрыштар мен білікті үшбұрыштар бойынша бимануальды айырмашылықтың жоқтығы байқалады. Сонымен қатар расогенездік зерттеуде оң қолдағы анықтамалардың ғылыми маңыздылығы жоғары екені анықталды.

Енді қазақтар арасынан жиналған дерматоглификалық материалдарды екі жыныс бойынша жіктеп, бимануальды талдау жүргізілді. Өйткені осы уақытқа дейін талдау жұмыстары екі қолдың өрнектері біріктіріліп зерттелген. Қазақстанның барлық облыстарынан жиналған дерматоглификалық материалдар төрт өңірге: оңтүстік, шығыс, солтүстік және батыс аймақтарға бөлінді. Барлығы екі жыныс бойынша 5978 адам зерттелді. Негізінде саусақтарда өрнектердің төрт түрі кездеседі. Олар доға

(А), шатыр тәрізді доға (Т), ілмек (U,R), орама (W). Доға өрнек жер шарындағы адамдарда өте сирек кездеседі. Қазақ топтарында да аталмыш өрнек сирек кездеседі. Бұл өрнектің кездесу жиілігі ерлер тобында 3,8-5,6, әйелдерде 4,7-7,9 пайыз аралығында ауытқиды. Екі қолда да төменгі пайызы батыс өңір қазақтарында ұшырайды. Жоғарғы пайызы екі топта да сол қолда кездесіп отыр. Әйелдер тобында доға өрнегі ерлер тобына қарағанда жиірек кездесетіні байқалады. Ілмек өрнегі орналасу бағытына қарай радиалды, улнарды болып екіге бөлінеді. Радиалды (R) ілмек өрнегі екі жыныс тобы бойынша екі қолда сирек кездеседі ерлерде 2,0-4,2, әйелдер тобында 1,8-2,6 аралығында ауытқиды. Жоғарғы көрсеткіші оңтүстік өңірдің ерлер тобының оң қолында ұшырайды, ал басқа өңірдің қазақтарында аталмыш өрнектің кездесу деңгейі екі қолда да бірдей деңгейде екені анықталды. Ілмек өрнегі (U) ерлер тобының сол қолында 48,1-52,1, ал оң қолында 39,9-42,7 аралығында ауытқиды. Батыс өңірде сол қолдың жоғарғы көрсеткіші, ал оң қолдың жоғарғы пайызы шығыс өңірдің қазақтарында кездеседі. Орама (W) өрнегінің ауытқу жиілігі ерлер тобында 41,0-51,8, әйелдерде 40,9-44,6 аралығында ауытқиды. Саусақтағы басқа өрнектер бойынша нақты бағытты көрсету мүмкін болмай отыр, кездесу деңгейлері шашыранды екені байқалады.

Жалпы зерттеу барысында қазақтарда анықталған тарихи байланыстардың тұрақты еместігі, топаралық корреляцияға қарағанда, статистикалық тенденциясының басымдығы байқалады. Корреляция коэффициенттерінің белгілері қазақтардың антропологиялық типінде еуропеоидтық пен моңғолоидтық элементтердің байланысын анықтайды. Сонымен қатар саусақ өрнектерінің оң мен сол қолда кездесу деңгейінде айырмашылықтың жоқтығын, тек қана радиальды ілмек пен орама өрнектерінің ерлер тобында оң қолда жиі кездесетіні байқалады. Болашақта бұл зерттеу нәтижелері медицина, генетика салаларында маңыздылығы зор деген үміттеміз.

1-кесте. Қазақтардың одонтоглификалық және дерматоглификалық анықтамаларының топаралық корреляциясы (одонтоглифика ерлер мен әйелдер дерматоглифика ерлер топтары)

	Анықтамалар		rs
1.	Вариант 1pr (II M ¹) - D1 ₁₀		-0,100
2.		Ic	0,300
3.		t	-0,800
4.		Hу	-0,400
5.		DMT	0,800
6.		Th/I	0,100
7.	Вариант 1pr (II M ²)	- D1 ₁₀	0,500
8.		Ic	0,600
9.		t	0,150
10.		Hу	-0,800
12.		DMT	0,100
13.		Th/I	0,800
14.	Трирадиус 1мен2pr M ¹	- D1 ₁₀	-0,200
15.		Ic	-0,100
16.		t	0,500
17.		Hу	-0,200
18.		DMT	-0,500
19.		Th/I	0,200
20.	Трирадиус 1-2 eo M ¹	- D1 ₁₀	0,600
21.		Ic	-0,800
22.		t	0,300
23.		Hу	-0,600
24.		DMT	-0,300
25.		Th/I	0,900*
26.	2pr – 2eo M ¹ қат. (2+3)	- D1 ₁₀	0,825*
27.		Ic	-1,225**
28.		t	0,025
29.		Hу	-0,425
30.		DMT	-0,375
31.		Th/I	0,775
32.	Вариант 1me M ¹	- D1 ₁₀	0,000
33.		- Ic	0,100
34.		t	-0,600
35.		Hу	-0,700
36.		DMT	0,600
37.		Th/I	0,300
38.	Трирадиус 1 – 2 me M ¹	- D1 ₁₀	0,300

39.		Ic	-0,600
40.		t	0,900*
41.		Hy	0,000
42.		DMT	-0,900*
43.		Th/I	0,300
44.	Вариант 2ме (III) M ¹	- D ₁₀	0,600
45.		Ic	-0,700
46.		t	0,300
47.		Hy	0,000
48.		DMT	-0,300
49.	Вариант 2ме (III) M ¹	- Th/I	0,600
50.	1eo -1ме M ¹ қат. (2+3) -	D ₁₀	0,600
51.		Ic	-0,300
52.		t	-0,200
53.		Hy	0,100
54.		DMT	0,200
55.		Th/I	0,100
56.	2/ ме M ¹	- D ₁₀	0,700
57.		Ic	-0,600
58.		t	-0,100
59.		Hy	-0,300
60.		DMT	0,100
61.		Th/I	0,500
62.	M ² алдыңғы ойығы -	D ₁₀	0,000
63.		Ic	0,300
64.		t	-0,300
65.		Hy	0,900*
66.		DMT	0,300
67.		Th/I	-0,600
68.	Вариант 2мед(II) M ₂	- D ₁₀	-0,200
69.		Ic	-0,100
70.		t	0,500
71.		Hy	-0,350
72.		DMT	-0,500
73.		Th/I	0,200
74.	1/med M ₁ -	D ₁₀	-0,100
75.		Ic	-0,200
76.		t	0,700
77.		Hy	-0,400
78.		DMT	-0,700
79.		Th/I	0,100
80.	2/ med M ₁ -	D ₁₀	0,100
81.		Ic	-0,300
82.		t	0,200
83.		Hy	-0,900*
84.		DMT	-0,200
85.		Th/I	0,500
86.	Вариант 2end (IV) M ₁ -D ₁₀		0,000
87.		Ic	-0,400
88.		t	0,900*
89.		Hy	-0,200
90.		DMT	-0,900*
91.		Th/I	0,300
92.	Вариант 2end (IV) M ₂ -D ₁₀		0,900*
93.		Ic	-0,700
94.		t	-0,300
95.		Hy	0,100
96.		DMT	0,300
97.		Th/I	0,600
98.	1eo (3) M ¹ -	D ₁₀	-0,300
99.		Ic	-0,100
100.		t	0,900*
101.		Hy	-0,300
102.		DMT	-0,900*
103.		Th/I	0,000
104.	2med (II) M ₁ -	D ₁₀	0,600

105.	-	Ic	-0,500
106.	-	t	-0,300
107.	-	Hу	-0,600
108.	-	DMT	0,300
109.	-	Th/I	0,700

2-Кесте. Қазақ топтарында саусақ өрнектерінің оң және сол қолдарында кездесу деңгейі (%) ерлер

Аймақтық топтар	Сол қол					Оң қол			
	саны	A+T	R	U	W	A+T	R	U	W
Оңтүстік	672	4,3	2,0	48,5	45,1	4,1	4,2	40,3	51,3
Шығыс	873	5,6	2,0	50,1	42,2	5,0	3,5	42,7	48,6
Солтүстік	709	4,4	2,1	49,5	43,9	4,3	4,0	39,9	51,8
Батыс	1022	5,5	2,3	52,1	41,0	3,8	3,8	41,6	50,7

3-Кесте. Қазақ топтарында саусақ өрнектерінің оң және сол қолдарында кездесу деңгейі (%) әйелдер

Аймақтық топтар	Сол қол					Оң қол			
	саны	A+T	R	U	W	A+T	R	U	W
Оңтүстік	557	6,2	1,9	50,4	41,6	4,7	2,3	48,4	44,6
Шығыс	543	6,9	1,9	49,0	42,2	5,6	1,8	47,6	45,0
Солтүстік	659	7,8	2,5	50,4	39,3	6,5	2,5	50,1	40,9
Батыс	943	7,9	2,6	49,4	40,1	6,1	2,4	48,9	42,6

Әдебиеттер тізімі

Аксаюнова Г.А. Одонтоглифика как инструмент расового и этногенетического анализа//Материалы к серии «Народы и культуры» выпуск X, Антропологические исследования, книга 1, материалы и исследования по антропологии 80-х годов. Москва, 1982, 109-142б.

Войтенко В.П., Полохова А.М., Колодченко В.П. О наследовании пальцевых узоров человека // Генетика. 1979. №7. С. 1317-1326.

Зубов А.А. Одонтоглифика // Расо-генетические процессы в этнической истории. М., 1974. С. 11-43.

Зубов А.А. Методическое пособие по антропологическому анализу одонтологических материалов. Библиотека «Вестника антропологии» М., 2006. 70 с.

Исмагулов О., Сихымбаева К., Исмагулова А.О. Этническая дерматоглифика казахов. Алматы, 240 б.

Исмагулов О. Населения Казахстана от эпохи бронзы до современности. Алма-Ата: Из-во «Наука», 1970. 237 с.

Исмагулов О., Исмагулова А.О. Очерки по антропологии казахского народа и его предков. Нур-султан: 2021. 125 с.

Мглинец В.А. Связь изменчивости дерматоглифики с длиной пальцев при генетических нарушениях: Синдром Дауна // Генетика. 1991, Т. 27. С. 54-547.

Сихымбаева К.Б. Антропологический состав населения Западного Казахстана по данным одонтологии и дерматоглифики. Автореф. канд. дисс. Москва, 1987. 23 с.

Тегако Л.И. Материалы по корреляции между одонтологическими и дерматоглифическими признаками // Вопросы антропологии. Вып. 38. 1971. С. 133-136.

Тегако Л.И. Дерматоглифика населения Белоруссии. Популяционные аспекты изменчивости. Минск: Наука и техника, 1989. 181 с.

Хить Г.Л., Сихымбаева К.Б. Киргизы в дерматоглифической и одонтологической стратификации южносибирской расы // Вопросы этнической истории киргизского народа. Фрунзе. 1989. С. 127-141.

Хить Г.Л., Халдеева Н.И. Внутригрупповые связи элементов дерматоглифики и одонтологии // Вопросы антропологии. Вып. 52. 1976. С. 101-107.

Хить Г.Л., Ширококов И.Г., Славлюбова И.А. Дерматоглифика в антропологии. Санкт-Петербург: Из-во «Нестор-История», 2013. 374 с.

К. В. Sikhimbayeva

ASPECT OF ETHNOGENIC FEATURES OF THE KAZAKH PEOPLE IN FINGER AND TOOTH PATTERNS

Results of a study on the spatial relationship between dermatoglyphic and odontoglyphic traits are presented in this article. According to the method of rank intergroup correlation, the absence of historically established complexes among the Kazakhs was established. There is only the frequency of the proximal palm triradius and the hypothenar patterning, the Cummins index and the hypothenar patterning are associated with each other with moderate magnitude and inverse sign correlation. These complexes are not geographically localized and are only statistically significant. Correlations between dermatoglyphic and odontoglyphic traits are sufficient. They are statistically trendy rather than strongly correlated across territorial complexes. The coefficients' signs indicate consistency with inter-racial correlations at the level of second-order comparisons of races. Probably, in this case the Europoid racial basis of the aboriginal steppe population of the Bronze Age, which through multiple mestization was transformed into the type of modern Kazakhs, was manifested. Besides, by results of the analysis of finger-patterns it has been revealed that in male samples the frequency of radial finger-patterns and scrolls is higher on the right hand. For the other finger patterns no strict regularities could be identified.

МУЗЕЙДЕ МӘДЕНИ МҰРАНЫ НАСИХАТТАУ БАҒЫТТАРЫ: ЫҚЫЛАС АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАР МУЗЕЙІ ТӘЖІРИБЕСІ НЕГІЗІНДЕ

Халықтың музыкалық аспаптарын бір жерге тоғыстырып отырған Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі Орта Азия аумағындағы бірегей музейлердің бірі ретінде танылған. Алғашқы жылдары халық музыка аспаптары музейін ұйымдастыру барысында Өзбекәлі Жәнібековтың бастамасымен ұлт аспаптарын ғана емес, көршілес республикалар мен әлем халықтарының аспаптарын жинақталған (Жәкішева, 2011, 2-3).

Музейде ерте кезеңдерде бақсы-балгерлер тұтынған жәдігерлерден бастап, еліміздің ұлы тұлғалары, жыршы, әнші, күйші-композиторлар ұстаған музыкалық аспаптары – қобыз, домбыра, сырнай, сыбызғылардың мол қоры сақталған (Мерекеева, 2009, 66). Музейдің залдары шетелдік музыкалық аспаптармен де толыққан. Музейде қазақ халқының ұлттық музыкалық аспаптарымен қатар, әлемнің 50-ге жуық елінің мәдениетімен таныстыратын жәдігерлер 9 экспозициялық залға орналастырылған. Музейдің тарихи-мәдени құндылықтарын сақтау, экспозициялау және насихаттау үшін жаңа ақпараттық, цифрлық және басқа инновациялық технологиялар кеңінен қолданылады (<https://almatymuseum.kz/yhlasa-kz/>).

Музей қазіргі таңда негізгі мынадай бағыттар бойынша жұмыс атқарады: ғылыми-қор жұмысы, ғылыми-экспозициялық жұмыс және көпшілік-ағарту жұмысы. Бүгінде музей ғылыми-экспозициялық жұмыспен ғана айналысып қоймай, көпшілік-ағарту қызметін де жүргізеді.

Халық музыкалық аспаптар музей қорындағы жәдігерлердің көпшілікке насихатталуы тікелей көрмелер, жылжымалы көрмелер, шеберлік сыныптар, тақырыптық дәрістер, конференциялар мен музейдің концерт залында ұйымдастырылатын түрлі музыкалық кештер арқылы жүзеге асырылады. Сондай-ақ республикалық деңгейдегі телеарналар мен газет-журналдар және «ВКонтакте», «Instagram», «facebook» сынды әлеуметтік желілерде ақпарат жариялау да қолға алынған. Музей қабырғасында өтіп жатқан шаралар, қоғамдық жұмыстар, дәрістер мен шеберлік сыныптар, т.б. барлығы дерлік ақпарат құралдары арқылы көпшілікке насихатталады.

Музейде «Қазақстан», «Abai tv», «Хабар 24», «Елерна» сынды республикалық деңгейдегі телеарналардың арнайы жобалары бойынша әр түрлі тақырыптық түсірілімдер жүргізіліп, көпшіліктің назарына ұсншып жүр. Сонымен бірге, «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті» және «Алматы ақшамы» сынды газет-журналдарда музейдің ғылыми қызметкерлерінің түрлі мақалалары жарыққа шығып отырады.

Оған қосымша, музейге келушілерді әр экспонат жайында толық ақпаратпен қамтамасыз ету үшін музей залдары 2 ақпараттық киосктар және бейне-контенттік проекторлармен жабдықталған. Киосктар арқылы әр экспонат жайында ақпарат берілсе, бейне-контенттен сол аспаптың дыбысталуы, аспапта ойналатын музыкалық шығармалар көрсетіледі (Ибрашева, 2017).

Сондай-ақ, музейдің барлық залдарында фондық музыка ойнап тұруын қамтамасыз ететін арнайы дыбыс құрылғылары орнатылды. Нәтижесінде, музейдің Кіріспе, Үрмелі және ұрмалы музыкалық аспаптар, Мемориалдық музыкалық аспаптар және Қобыз залдарында домбыра, қобыз, сыбызғы аспаптарында ойналатын халық күйлері, ал әлем халықтарының музыкалық аспаптарына арналған залдарда сол елдердің аспаптарында ойналатын шығармалар фондық музыка ретінде қойылды, ал 120 орындық концерт залында тұрақты түрде дәстүрлі ән-жыр және күй кештері өткізіліп тұрады (Қор материалдары, 2017-2022).

Сонымен бірге, музей республикалық түрлі маңызды іс-шараларға, қоғамдық жұмыстарға белсене атсалысады. Соның бірі, «Болашаққа бағдар, рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласының «Туған жер» кіші бағдарламасын іске асыру аясында Мәдениет және спорт министрлігі ұйымдастырған «Рухани қазына – 2018» І фестивалінде 16 аймақтан қатысқан 53 музейдің арасынан «Үздік облыстық маңызы бар мемлекеттік музей» номинациясы бойынша жеңімпаз атанып, 500 000 теңгелік сыйақыға ие болған еді (Қор материалдары, 2017-2022).

Елбасының жарлығымен елімізде алғаш рет аталып өтілген «Ұлттық домбыра күніне» орай музей 2018 жылы Нұр-Сұлтан қаласында жылжымалы көрме ұйымдастырды. Көрмені Елбасы Н.Ә.

Назарбаев тамашалап, жылы лебізін білдіріп, көрмеге оң бағасын берді. Мереке құрметіне музей қорынан бірқатар музыкалық аспап түрлері мен мемориалдық аспаптар көпшілік назарына ұсынылды (Қор материалдары, 2017 -2022).

Оған қоса, музей қабырғасында әр түрлі сипаттағы тақырыптық дәрістер мен семинарлар, ауқымды конференциялардың өткізілуі музейдің көпшілікке насихатталуы барысында жолға қойылған маңызды іс-шараларының бірі.

2018 жылы 23 қараша күні «Археологиялық қазба жұмыстарынан табылған музыкалық аспаптар: жиналу және зерттелу мәселелері» атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік семинар өтті. Семинарға елімізге белгілі археолог ғалым, профессор Зейнолла Самашевтің шәкірттері, Қарақабә қорымдарынан музыкалық аспап табылған қазба жұмыстарына қатысқан археологтар Чотбаев Айдос, Қиясбеков Ғалымжан және Бесетаев Бауыржан қатысты. Сонымен қоса музейдің ғылым бөлімі және қор қызметкерлері өз баяндамаларын оқыды. Нәтижесінде, музей қорында сақталған музыкалық аспаптар жайында ақпараттар жиналып, аспаптардың хронологиялық шеңбері, Саратов облысынан табылған аспаптың ыспалы музыкалық аспап екендігі анықталды. Онымен қоса, Қазақстан және шет елдерде табылған археологиялық музыкалық аспаптар анықталып, оларға қатысты ақпараттар жиналды (Қолжазба, 1994-1996).

Елбасымыздың «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру іс-шаралар тізіміне алынған және Халықаралық ЮНЕСКО ұйымының 2018–2019 жж. атаулы күндер күнтізбесіне енгізілген күй атасы Құрманғазы Сағырбайұлының 200 жылдық мерейтойы аясында «Құрманғазы домбырасы музей сахнасында» атты күй кеші өткізілді. Іс-шараға Алматы қаласы әкімі Бауыржан Байбек, ЮНЕСКО кластерлік бюросының басшысы Криста Пикат, Батыс Қазақстан облысы әкімінің орынбасары Оспанқұлов Ғабидулла, РФ Астрахань облысы, «Құрманғазы атындағы мәдени орталық» қызметкері Светлана Альбикова, Батыс Қазақстан және Атырау облысы өлкетану музейлерінің директорлары Мирболат Ерсәев пен Рашида Харипова қатысты. Нәтижесінде Құрманғазы Сағырбайұлының Астрахань облысында сақталған домбырасының көшірмесі және де төл шәкірті Ерғали Есжановтың түпнұсқа домбырасы музей қорына алынды (Қор материалдары, 2017-2022).

Бағдарлама аясында, Алматы қаласы күніне орай БҚылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінің ұйымдастыруымен 2018 жылы қыркүйектің 14-і күні домбыра аспабын жасаушы қолөнер шеберлерінің ІІ Республикалық «Аңыз домбыра» байқау-бәйгесі өткізілді. Байқау - бәйгеге еліміздің әр түкіпірінен 39 шебер қатысып, келіп түскен домбыраның жалпы саны - 59 дананы құрады.

БҚылас музейі жыл көлемінде Әлем халықтарының музыкалық аспаптарын жинау мақсатында шет елдермен бірлескен іс-шараларды да атқарып отырды. Олардың ішінде: Алматы қала күніне орай, Алматы қаласы мен Вильнюс (Литва), Минск (Беларусь), Будапешт (Венгрия) қалаларының арасындағы бауырластық пен ынтымақтастықты нығайту мақсатында халықаралық «Әлем музыкалық аспаптары музей сахнасында» атты фестивалі өтті. Екі күнге созылған фестивальде Беларусь, Литва, Венгрия өнерпаздарының скрабалай, канклес, скрипка, бирбине, бубен, трещотка, цымбалы секілді аспаптарда шеберлік сыныптары ұйымдастырылды. Шара «Әлем музыкалық аспаптары музей сахнасында» фестиваліне қатысушы өнерпаздардың Жібек жолы көшесі бойындағы жаяу жүргіншілер жолында «Аспан астындағы музыка» атты концертпен жалғасты. Екінші күні фестивальдің гала-концерті өтіп, гала-концертте Литва Республикасының музыканттары Жемина Тринкунайте «Дәбесис» әнімен, Регимантас Шилинскас «Швентиме полькасы» әнімен, «AVE VITA» ансамблі «Луч надежды» шығармасымен, Венгрия елінен фестивальге қатысушы «Фоно зенекар» ансамблі «Бақташылар әуенімен», Беларусь елінің «Ярыца» халық музыка және ән ансамблі халық әндерімен, «Беларусь билері» туындысымен өнер көрсетіп, халықтың ықыласына бөленді. Онымен қоса Мәдениет ісінің үздігі Гүлфайруз Далбағайдың жетекшілігіндегі «СазАрт» сазсырнайшылар ансамблі «Үш теке» күйін, Мәдениет қайраткері, күйші Мұрат Әбуғазы Дәулеткерейдің «Саржайлау» күйін, Мәдениет қайраткері, әнші Нұржан Жанпейісов әнші Дәнеш Рақышевтың әні «Жер сұлуы - Жетісу», танымал орындаушы Нұргүл Жақыпбектің жетекшілігіндегі «Кәусар» жетігеншілер ансамблі Н. Тілендиевтің «Аққу» күйін орындаса, фестивальге қатысушы жоғарыда аталған Литва, Венгрия және Беларусь елдерінің өнерпаздары өнер көрсетіп, концерт фестивалінің барлық қатысушылары орындаған қазақ халық әндерінен құралған попуримен аяқталды. Фестивальге қатысушы мемлекеттер – Венгрия Республикасы – кечкедуда, Беларусь Республикасы – дудка, Литва Республикасы – канкляс, рожок, скудучей, литва ағаш қоңырауы, бирбине атты музыкалық аспаптарын музей қорына салтанатты түрде табыстады (Қор материалдары, 2017-2022).

Аталған шараға Алматы қаласының әкімінің орынбасары Арман Қырықбаев, Венгрия Республикасының Қазақстандағы Бас консулы Юдит Ланг, ЮНЕСКО клубтары Беларусь Ассоциациясының төрағасы, ЮНЕСКО Ассоциациялары, орталықтары және клубтарының Әлемдік

Федерациялар Вице-Президенті, Беларусь Республикасының ЮНЕСКО істері бойынша Ұлттық комиссиясының мүшесі Дмитрий Субцельный, Литва Республикасының Қазақстандағы Бас консулы Дариус Виткаускас, ҚР Мәдениет қайраткерлері мен дәстүрлі өнер жұлдыздары қатысты.

Сонымен қатар, 2018 жылы музей қабырғасында Қазақстандағы Индонезия елшілігімен бірлескен шеберлік сынып өтті. Индонезия елінің музыканты сасандо аспабында өнер көрсетіп, бишілері ұлттық билерінен шеберлік сағат көрсетті. Шеберлік сағат соңынан музей қорына сасандо және анклунг аспабын Индонезияның Қазақстандағы елшісі Рахмат Промоно өзі сыйға табыстады. Ал күз мезгілінде Индонезияның Қазақстандағы елшісі Рахмат Промоно музейге индонезия халқының гамелан, генданг және ребаб музыкалық аспаптарын сыйға тарту етті. Онымен қоса «Масис» «Қазақстандық армян қоғамы» республикалық қоғамдық бірлестігімен бірлескен «Армян халқының музыкалық аспаптары музей сахнасында» атты концерт өтті. Концерт барысында Армения өнерпазы Врам Минасьян ұлттық музыкалық аспаптары Дудук, Зурна, Пку, Шви, Дхолды таныстыра отырып, өнер көрсетті. Шараға қатысқан «Масис» «Қазақстандық армян қоғамы» республикалық қоғамдық бірлестігінің жетекшісі Мнацакян Родик Гайкович пен орынбасары Арам Навасардян сөз сөйлеп, мұндай ізгі шаралар екі елдің арасындағы достық пен ынтымақтастық, рухани қарым-қатынастардың ілгері дамуына үлкен үлес қосатынын ескеріп, алғыстарын білдірді. Кеш соңынан аталған музыкалық аспаптар музей қорына салтанатты түрде сыйға тапсырылды (Қор материалдары, 2017-2022).

Бүгінгі таңда Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі көрме-экспозициялық жұмыстарынан бөлек тұрақты түрде ғылыми-тәжірибелік конференциялар мен семинарлар, лекциялар мен экспедициялар ұйымдастыратын ғылыми орталық ретінде де қызмет етуде. 2019 жылдың 25 қазан күні Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінде «Рухани жаңғыру» бағдарламасы және «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы аясында «Археологиялық қазба жұмыстарынан табылған көне музыкалық аспаптар: жиналу және зерттелу мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті (Қор материалдары, 2017-2022).

Конференцияға ҚР музейлері мен ғылыми-зерттеу орталықтарынан археолог және этнолог мамандар, ғылыми қызметкерлер қатысып, Қазақстан аумағынан табылған көне музыкалық аспаптар және Қазақстандағы музыкалық археология мәселелері жайлы баяндамалар оқыды.

Конференцияның ерекше қонағы 25 жылдың көлемінде музыкалық археологияны зерттеумен айналысып жүрген норвегиялық ғалым, Осло университетінің профессоры, тәуелсіз зерттеуші Гермунд Коллтвейт болды. Доктор Коллтвейт Скандинавия елдерінің көне музыкалық аспаптары туралы өзінің зерттеулерімен және тәжірибелерімен бөлісті.

Сонымен қатар, 2014 жылы Алтай өңірінен табылған ішекті аспап пен Украина жерінен табылған қобыз аспабының көшірмелері таныстырылып, музей экспозициясына қойылды. Конференцияда археологиялық қазба жұмыстарынан табылған көне музыкалық аспаптардың жиналу және зерттелу мәселелері, музыкалық аспаптардың бүгінгі жай-күйі, аспаптарда орындалатын шығармаларға арналған зерттеулер қарастырыла отырып, төмендегідей бағыттар қамтылды:

- Қазақстандағы музыкалық археологияның зерттелу мәселелері;
- ҚР музейлері қорындағы археологиялық музыкалық аспаптар және олардың сақталу деңгейі;
- Әлемдік тәжірибедегі музыкалық археология;
- Қазақтың дәстүрлі музыка мәдениеті.

Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі қазіргі таңда музейдің туристік ортадағы маңызын арттыру мақсатында, музей қорында сақталған әлем халықтарының музыкалық аспаптарын толықтыру үшін Қазақстандағы өзге елдердің елшіліктерімен тығыз байланыстар орнатуда. Нәтижесінде, музей қоры қарқынды түрде әлем халықтарының музыкалық аспаптарымен толығып келеді.

Осыған орай, 2020 жылдың 14 ақпан күні музейде 8-ші зал «Азия халықтарының музыкалық аспаптары», 9-шы зал «Еуропа халықтарының музыкалық аспаптары» қосымша залдары ашылды. Бұл музейге келушілердің санын арттырып, музейдің туристік ортаға айналуына үлкен жол ашады. Музейге келушілерді әр экспонат жайында толық ақпаратпен қамтамасыз ету үшін, музей залдары заманауи ақпараттық киосктар және бейне-контенттік проекторлармен жабдықталды.

2022 жылы «Дүние жүзі халықтарындағы ішекті музыкалық аспаптардың шығу тегі және даму барысы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Конференцияда қазақ халқының және әлем халықтарындағы музыкалық аспаптардың пайда болуы мен даму барысы, олардың ұқсастықтары және бүгінгі таңдағы жағдайы мен өзгеріске ұшырауларына арналған кешенді зерттеулер қарастырыла отырып, төмендегі бағыттар қамтылды:

- Әлем халықтары ішекті музыкалық аспаптарының шығу тегі және даму барысы;

- Ішекті музыкалық аспаптарда ойнау тарихы: дәстүр және жаңашылдық;
- ҚР және әлем музейлері қорындағы ішекті музыкалық аспаптар: олардың сақталу және зерттелу деңгейі.

Сондай-ақ, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы аясында музей қорында сақталған мемориалдық музыкалық аспаптардың дыбысын қайта жаңғырту мақсатында «Жәдігер» атты музыкалық антология жарыққа шықты. Антологияда музей қорында сақталған тарихта «Алтын ғасыр» атанған ХІХ ғасырдың ірі тұлғалары күй атасы – Махамбеттен бастап, Құрманғазы, Есбай, Ақан сері, Жамбыл, Қазанғап, Дина, т.б. күй тарландары мен күміс-көмей әншілердің домбыраларының дыбыстары жазылып, цифрлық форматта дискі ретін басылып шықты. Антологияда осы тұлғалардың домбырасымен қазіргі таңда ізін жалғастырып жүрген дәстүрлі өнер майталмандары белгілі бір шығармасын орындап, домбыраның қайталанбас дыбыстары жазылды (Қор материалдары, 2017-2022).

Музейді жыл сайын ұйымдастырылып отыратын тақырыптық көрмелерден бөлек жылжымалы көрме ұйымдастыру арқылы таныстыру шаралары да жолға қойылған. Бұл ретте республикалық және шетелдік мекемелермен байланыстар орнатылған.

2021 жылы шілде айында Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінде Ұлттық домбыра күніне орай музей қорында аспаптары сақталған ұлы тұлғаларға қатысты «Дәуір даналары» көрмесі ашылды. Көрмеге музей қорында сақталған ұлы тұлғалардың музыкалық аспаптары қойылды. Сонымен бірге, Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі Ұлттық домбыра күні қарсаңында «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығында өз экспонаттарынан «Ұлы дала мұрасы – музыкалық аспаптар» атты 1 ай мерзімге жылжымалы көрме ұйымдастырды. Жылжымалы көрмеге музей қорында сақталған бірқатар мемориалдық музыкалық аспаптар – Құрманғазы Сағырбайұлының Жамбыл Жабаевтың, Шәкәрім Құдайбердіұлының, Кенен Әзірбаевтың домбыралары мен қазақ халқының ұлттық музыкалық аспаптары – жетіген, шертер, адырна, шыңдауыл, мүйіз сырнай, шаңқобыз және өзге аспап түрлері қойылды.

2022 жылы Түркия Республикасы Стамбул қаласында Алматы қаласы музейлер бірлестігінің «Дала даусы» атты халықаралық көрмесі өткізілді. Көрме Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасының арасында дипломатиялық қарым-қатынас орнағанына 30 жыл толуына орай ұйымдастырылды. Тарихы, тілі мен мәденеті тамырлас, дүниетанымы жақын екі ел арасындағы қарым-қатынас қарқынды түрде дамып келеді. Бұл көрменің негізгі мақсаты – келушілерді түбі бір түркі халықтарының көнеден жеткен тарихымен, музыкалық мәденетімен таныстыру. Көрме барысында Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі қорындағы бірегей, құнды жәдігерлер Түркия жұртшылығы назарына ұсынылды (Қор материалдары, 2017-2022).

Байқап отырғанымыздай, бүгінгі күнде Халық музыкалық аспаптар музейінің көпшілікке насихатталуы бір жолға қойылған. Музей қорындағы әрбір экспонат өзіндік тарихынан сыр шертеді. Музейге келген кез-келген адам музейдің 9 залында орналасқан құнды жәдігерлер арқылы музыка мәдениетінің бай тарихымен сусындай алады. Ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау қазіргі негізгі мақсат болуы тиіс. Сондықтан да музейге бару, музейді тану, музейді бағалау мәдениетін қалыптастыру біздің әрқайсымыздың өз қолымызда.

Әдебиеттер тізімі

- Жәкішева З.С. Өзбекәлі Жәнібек тағылымы. – Алматы, 2011. – 162 б.
- Ибрашева Ш.О. Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі – мәдени жаңғырудың алтын бесігі // Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінің ресми сайты – URL: <https://yqlasmusmuseum.kz/kk/post/33>
- Қазақтың халық музыкалық аспаптар музейі /Қолжазба/. Археологиялық қазба және мүсін-сурет экспонаттарға арналған ғылыми құжат. – Алматы, 1994-1996 жж.
- Мерекеева С.К. Қазақстан музейлері. – Алматы: Алматыкітап, 2009. – 280 б.
- ХМАМ. Қор материалдары. – 2017-2022 жж.
- Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінің ресми сайты – URL: <https://almatymuseum.kz/yhlasa-kz/>

R.A.Sovetkhan

DIRECTIONS OF PROMOTION OF CULTURAL HERITAGE IN THE MUSEUM: BASED ON THE EXPERIENCE OF THE MUSEUM OF FOLK MUSICAL INSTRUMENTS NAMED AFTER YKLAS

This article shows the main exposition features of the Museum of Folk Musical Instruments named after Ykhlalas, its activities on the path of preserving and protecting cultural heritage and activities carried out during the implementation of the program "Rukhani Zhangyru". Museums are like a mirror of our country. An important reason for saying so is that a museum is the first place to visit when visiting any country. Information about the history, culture, life and customs of this country can be obtained at the museum. In recent years, activities aimed at presenting and popularizing our national history have been widely developed. If we take into account

that the center of nomadic civilization is still flourishing in the Kazakh steppes, there is no doubt the relevance of introducing the younger generation to the historical and cultural monuments of the regions. In this regard, intensive activities aimed at preserving and protecting cultural heritage in the country's museums do not lose their significance.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАЙТАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ҚАЗЫНАСЫ
«ҰЛЫ ДАЛА МҰРАСЫ: ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕР ЖАУҒАРЛАРЫ» АТТЫ КӨРМЕСІНІҢ
КОРЕЯ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІНДЕ ҚОЙЫЛҒАН ҚҰНДЫ ЖӘДІГЕРЛЕРІ.**

Корея Ұлттық музейінде - Еуразия жүрегіндегі Қазақстанның ұлы даласының өркениеті мен мәдениетін кәріс жұртшылығына арнайы таныстыру үшін «Ұлы дала мұрасы: Зергерлік өнер жауһарлары» көрмесі ұйымдастырылды.

Көрмеге Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі қорынан төрт жүзден астам жәдігер экспозицияға қойылды. Аталған көрмеге кәрістердің қызығушылық танытқаны соншалық, үш айға жалғасқан көрмені тамашалаған халықтың саны сексен төрт мыңнан асқан.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі қорларынан ұсынылған алтын заттар – Еуразия дала мәдениеті мұрасының өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Өткен дәуір хас шеберлерінің түрлі саладағы еңбектері, зергерлік бұйымдар, қолөнер туындылары сол замандағы көркемөнер мәдениетінің үздік жетістігінен хабар береді. Көрмедегі әр жәдігер Қазақстан тарихынан сыр шертіп, қазақ халқының рухани мұрасын насихаттайды.

Атап айтсақ, екі бөлімнен тұратын көрмеде ерте темір дәуірінен этнографиялық кезеңге дейінгі ежелгі және дәстүрлі өнердің туындылары орын алды. Бірінші бөлімде – Есік обасынан табылған Алтын адам мен Алтайдың көне қазынасы саналатын Берел қорымының және Орталық Қазақстан аумағындағы Талды-2 обасындағы сақ кезеңінің жерлеу орнынан табылған жәдігерлер, алтын заттардың топтамасы. Екінші бөлімде VI-XX ғғ. дейінгі аралықты қамтитын қазақ халқының төл мәдениетін танытатын сәндік-қолданбалы өнер туындылары қойылды.

Ж.с.д IV-V ғасырда сақ көсемінің аса бай жерлеу орны, Жетісудегі Есік обаларының бірін қазу барысында табылған төрт мыңнан астам алтын бұйымдары, сонымен қатар зергерлік өнердің туындылары табылып, бұл мұралар тарих қойнауына «Алтын адам» атауымен енгізілгені анық.

Көрмеге қойылған археологиялық жәдігерлер қатарын Қазақ Алтайының сақ кезеңіне жататын Берел қорымынан табылған жәдігерлер құрайды. Түрлі әшекейлер мен әбзелдер грифондар түрінде бейнеленіп, ағаш, сүйек, мүйіз, металлдан жасалып, алтынмен қапталған. Көне дәуір шеберлерінің қиялынан шыққан барлық сәндік-қолданбалы өнер туындылары күллі адамзатты таң қалдырары сөзсіз. Қазақстандағы бейнелеу өнері тарихының тамыры ғасырлар қойнауында жатыр. Тас дәуірінің адамдары тастан, сүйек пен ағаштан еңбек құралдары мен ғұрыптық заттарды жасағанда сыртқы беттеріне түрлі символикалық белгілермен, ою-өрнектермен әшекейлеген. Олар өз кезегінде қауым мүшелерінің дүниеге қатысты түсініктерін, адамзат бірлестіктерінің технологиялық даму деңгейін көрсеткен.

Бейнелеу өнері ескерткіштері ежелгі уақытта тіпті көркем шығармашылықтың көптеген бағыттары –кескіндеме, графика, ою-өрнек түрлері: геометриялық, зооморфтық, өсімдік тектес, космогониялық, олардың орындау техникасы, мал өнімдерін өңдеу (сүйек, мүйіз, жүн, тері), ағаш, тас, сондай-ақ монументалды туындыларды жасау - мүсіндер, петроглифтер. Бұның барлығы кейінірек қазақ өнерінің дамуына зор үлес қосты.

Қазақ көркемөнер саласының түп-тамыры біздің ата-бабаларымыз – ежелгі түркілерден ғана емес, ерте темір дәуірінен бастау алған десек, қателеспейміз.

Сақ әлемінің даму кезеңіне қарай, өнер салалары түрлі деңгейде дамыған. Бірақ, зооморфтық бейнелердің семантикалық мазмұны өзгеріссіз қалған сияқты. Себебі жәдігелер арасында ерте кезеңдегі қимыл үстіндегі жыртқыштардың, тұяқ ұшымен тұрған жануарлардың, көгілдір ақиқты қондырмамен безендірілген тұмсықты бұғылардың бейнелері көрініс тапқан. Ал кейінгі дәуірге тән бұйымдарда жамбасы артқа қайрылған, аяқтары қысылған, синкретикалық жаратылыстағы аңдардың бейнесі сомдалыпты. Авторы белгісіз, сол заманның хас шеберлері аң стиліне тән зергерлік өнер туындыларын жануардың белгілі бір қасиеттеріне қарап, әртүрлі стилистикалық әдістерді көркем түрде үйлестіре білген. Көрмеге қойылған «Алтын адам» және алтын заттардың топтамасына таңданған кәрістер өз қызығушылықтарын танытып, әр жәдігермен жете танысып, экспозицияны ұзақ аралады.

1-сур. Корея ұлттық музейі экспозициясы

2-сур. Корея ұлттық музейі экспозициясы

3-4 сур. Корея ұлттық музейі экспозициясы-еттер

Сонымен қатар, көрме залында жасөспірімдер мен бүлдіршіндер үшін интерактивті тақта арқылы жасалған жобалада - қазақ халқының салт-дәстүрі мен ұлттық ойындары көрсетілген. Ондағы бейнелерге қол тигізсе әлгі көркем суреттер түрлі-түске боялады, оған көрермен мәз-мейрам. Қазақ сонау ертеден бастау алатын тарихи бай халық. Көнеден бүгінге дейін жеткен сан-салалы мәдениеті, тарихы, тілі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі мен ұлттық ойындары кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге бола білген.

Қазақ халқы салт-дәстүрге мол ел. Біздің халқымыз өз ұрпақтарына ғасырдан ғасырға жеткен ұлт қасиетін салт-дәстүрімен тәрбиелеп, қашанда ұлағатты ұл, инабатты қыз өсіріп отырған. Осы орайда халқымыздың өмір сүру салтында бүгінге дейін өз маңызын жоймаған, қоғамнан бір елі артта қалмаған. Қазақ халқын өзге халықтардан ерекшелеп тұратын салт-дәстүрі мен ұлттық ойындары кәріс халқының одан әрі қызығушылығын арттыра түскен.

5 сур. Корея ұлттық музейі экспозициясындағы интерактивті тақта)

Көрменің екінші бөліміне ұсынылған бұйымдар қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнерін көрсетеді. Қолданбалы өнер байырғы мен бүгінгі күннің сабақтастығын өзара байланыстырып, халықтың рухани өмірі мен мәдени құндылықтарын осы күнге дейін жалғастырып келеді. Көрмеге ұсынылған ұлы дала өркениетін айшықтайтын асыл тастан, былғарыдан, сүйектен және жүннен жасалған көне бұйымдар бүгінгі қоғамда да заманауи сипатқа ие. Кигіз үй жабдықтарының колориті көркем талғаммен жасалған. Экспозициядағы ұлттық музыкалық аспаптар әсем үйлесім тапқан.

6 сур. Корея ұлттық музейі экспозициясы

7 сур. Корея ұлттық музейі экспозициясы

8-9 сур. Корея ұлттық музейі экспозициясы

Көрмеге келген көрерменнің ішінде, ер-азаматтар күміспен безендірілген ат әбзелдерін тамашаласа, қыз-келіншектер қауымы әшекейлерден көз алмай қарады.

Ұлы дала тарихын, ата-бабаларымыздың баға жетпес мол мұрасын насихаттайтын бұл көрме Қазақ елінің болмысын әлемге танытады деген сенімдеміз.

P. Suindikova
HISTORICAL AND CULTURAL TREASURES OF THE VAST STEPPES OF KAZAKHSTAN THE
EXHIBITION "HERITAGE OF THE GREAT STEPPE: MASTERPIECES OF JEWELRY ART" VALUABLE
EXHIBITS EXHIBITED IN THE NATIONAL MUSEUM OF KOREA

The golden objects from the funds of the National Museum of the Republic of Kazakhstan reflect the originality of the heritage of the Eurasian steppe culture. The works of the masters of the past eras in various fields, jewelry, handicrafts are the best achievements of the artistic culture of that time. Each exhibition tells about the history of Kazakhstan and promotes the spiritual heritage of the Kazakh people.

The artifacts from Berel burial ground belonging to the Saka period of the Kazakh Altai are presented among the archaeological exhibits. Various ornaments and harnesses are depicted in the form of griffins and made of wood, bone, horns, metal and covered with gold. All works of arts and crafts from the imagination of the masters of antiquity will surely amaze all mankind.

The roots of the history of Fine Arts in Kazakhstan lie in the depths of centuries. People of the Stone Age during making tools and ritual objects from stone, bone and wood, decorated the outer surfaces with various symbols and ornaments. These symbols reflected the ideas of members of the community about the world, the level of technological development of human associations.

Applied art connects the continuity of indigenous and present, continuing the spiritual life and cultural values of the people to this day. The ancient products made of precious stones, leather, bone and wool, presented at the exhibition, reflect the civilization of the Great Steppe, which are also modern in today's society.

We hope that this exhibition, promoting the history of the Great Steppe and the invaluable heritage of our ancestors, will reveal the essence of the Kazakh people to the world.

METHODS FOR MUSEIFICATION OF CULTURAL AND NATURAL HERITAGE OBJECTS IN OPEN-AIR MUSEUMS

A feature of open-air museums is that they preserve not only objects of museum significance, but also immovable objects of cultural heritage, as well as intangible objects and historical and cultural landscapes. In relation to the preservation of objects of museum significance, the same methodology is used as in collection museums. An exception is the eco-museum, where objects are used for their original purpose. In relation to objects of museum significance, the term acquisition is used, in relation to immovable and intangible objects, as already noted, the term museification. The method of museumification of objects of historical and cultural heritage is in the process of formation. An object included in a museum collection becomes a “museum item”, a museumified object becomes a “museum object”. These concepts function as equals (Ивановская, 2001, 394-395).

A museum item is a movable object of cultural and natural heritage, removed from the environment or museumified together with a fragment of the environment and included in the museum collection.

A museum object is a museumified immovable object of historical and cultural heritage (buildings, structures, their ensembles and complexes with their historical environment, especially valuable in historical and cultural terms, as well as memorable places).

It should be remembered that the boundary between a movable and an immovable object is rather arbitrary: immovable objects can also be removed from the natural historical and cultural environment and thus included in a museum collection, becoming an analogue of a museum object. In addition, it is difficult to apply this classification to such an object of cultural heritage as, for example, a ship, etc.

In domestic museology, in relation to objects of historical and cultural heritage, the concept of “monument” is used. It should be noted that these concepts are not completely identical. There are several approaches to the definition of the concept of “monument”. The concept of “monument” can be applied to all objects of historical and cultural heritage.

In this case, a monument is understood as a material object that contains the image of a certain historical and cultural phenomenon, an object that is a source of genuine historical and cultural information.

According to another approach, only immovable objects of historical and cultural heritage are classified as monuments. Such types of them as monuments of archeology, history, architecture are distinguished, and historical sites and landscapes are also included in this series.

In the third approach, the concept of a monument is used to denote the legal status of an object that ensures its protection by the state. This status is assigned after established procedures for identifying its historical and cultural value.

In any case, “an object of historical and cultural heritage” is a broader concept that includes landscapes, fragments of the environment, objects of intangible heritage, etc. The concept of “monument” is applicable mainly in relation to material (and more often to architectural) objects.

As already noted, open-air museums preserve immovable objects (architectural monuments, historical gardens and parks, archaeological, memorial, industrial objects), objects of intangible cultural heritage, historical and cultural landscape, as well as natural heritage (Юрнева, 2003, 359-371).

Mostly in open-air museums architectural objects are presented. The composition of architectural monuments is not homogeneous. Researchers distinguish different types of monuments:

- residential buildings;
- public buildings;
- places of worship;
- military defense structures;
- industrial facilities;
- economic and auxiliary objects.

Not every monument can be museumified, for this it needs to meet certain criteria. The question of the criteria for selecting objects of historical and cultural heritage to bring them into a museum state is solved by architects and museologists in different ways. The main criteria include authenticity, cultural, historical, architectural and artistic value, the threat of destruction in the natural historical and cultural environment, age

and preservation. It is also worth considering regional, planning, typological, socio-economic, technical features. It is important that the features of the object correspond to the profile of the museum.

There are two types of monument museification:

- the monument is used “as a museum”;
- the monument is used “for a museum”.

The monument “as a museum” implies turning it into an independent object of display. The exposition in and around the monument in this case is devoted exclusively to the monument itself. Only minimal intrusion into its appearance is allowed.

When using the monument “for a museum”, it adapts to museum use. In this case, the expositor is free to choose the theme and architectural and artistic solution of the exposition.

A mixed type is also possible when two methods of museification are combined. In any case, when using a monument in a museum space, there are certain requirements for organizing an interior exhibition in it (Йонг, 1993, 27-34).

The exposition located inside the monument should not conflict with the moral foundations of the presented culture. The main task of the exposition is to reveal the informational potential of the monument itself. In addition, there should be a harmonization of the exposition and the interior.

In museology, there are three types of interaction between exposition and space:

- harmonious;
- neutral;
- contrast.

In the case when the monument is used “as a museum”, an exceptionally harmonious interaction is possible. And most often, the historical interior is modeled in the interior exposition. When using a monument “for a museum”, the neutral type of interaction most often dominates. Contrasting interaction is possible in rare cases and is most often aimed at the embodiment of a certain artistic concept.

In order to preserve and present architectural objects in open-air museums, conservation, restoration and repair measures are being implemented in relation to them. It should be noted that these works are carried out only with the knowledge of the state bodies of monument protection and under their control. Restoration, conservation and repair projects of historical and cultural monuments are subject to coordination with the state bodies of monument protection and are approved in accordance with the established procedure. All works should be carried out only by special scientific and restoration organizations that have the appropriate license.

In relation to architectural monuments, two methods of museification can be applied: translocation and preservation of monuments on site. The translocation method is used mainly in relation to monuments of wooden architecture. Translocation is the removal of immovable architectural objects of cultural heritage from the natural historical and cultural environment and moving them to a new place, where an open-air exposition is created on their basis. Museums created by using this method are commonly called “skansens” (after the name of the first open-air museum with imported buildings) (Норденсон, 1993, 27-34).

The question of the possibility and necessity of removing architectural objects from the natural historical and cultural environment remains controversial. Today, more and more researchers agree that it is necessary to preserve monuments in place. However, in some cases, the preservation of objects in place is impossible. Thus, several approaches to the problem of translocation of the monument have developed in museology.

A number of researchers believe that the monument cannot be removed from the natural historical and cultural environment, it is necessary to develop an environmental approach. It is necessary to maintain a balance of cultural and natural heritage. According to another point of view, the monument can be removed from the natural historical and cultural environment for objective reasons; however, when moving the monument, it is necessary to preserve it in a geographical area and environment similar to its original location. Proponents of the third approach believe that the role of the initial environment is not so important, since the environment is changeable, and the experience of transferring buildings has been known for a long time.

It is worth noting that in some cases there are objective reasons for the removal of monuments. They may be of a scientific, informative and representative nature in the event that there is no possibility to make the monument accessible on the territory of its original location. Also, the reason may be the need to ensure the safety of the object in the event that it is not possible to preserve it in its natural environment (Гнедовский, 1987, 41).

Before the translocation of the monument to the territory of skansen, it is required to provide a whole range of measures beforehand. Translocation of an immovable architectural object includes the following stages: preparatory work, disassembly of the monument, transportation, on-site assembly and restoration work.

Preparatory work:

- execution by architects of dimensional drawings of the object: all facades, zero cycle (foundations), ceilings (ceilings), roofs, outbuildings and decor; such drawings are called “cros”;
- description of the technical condition of all parts of the monument and recommendations for disassembly;
- marking of “cros”: marking for each log of facades and other parts of the building in accordance with the parts of the world; floor blocks and ceilings from south to north: floors 1, 2, 3, etc
- photo fixation of all parts of the building;
- marking on photos of parts;
- at the end, metal tags with numbers corresponding to the “edges” and photos are nailed to each detail of the object (logs, scaffolds, etc.).

The disassembly of the building is carried out in stages with the fixation of all parts and structures, especially invisible before disassembly. When disassembling the logs of facades, floors, ceilings, individual decorative details are laid on logs, floors for flooring, and transported to the museum in parts.

Transportation includes preliminary strengthening of bowls, transverse cuts in logs to prevent the appearance of chips. It is advisable to lay logs and log cabin parts manually and secure the package with a cable over the sides of the transport (Фотий, 1985, 59).

After transportation, the stage of on-site work begins. The parts are folded under the canopies also in blocks with marking verification. Then an act of the technical condition of the parts after transportation is made and the volume of losses is determined.

The next stage is the restoration of the monument. It includes ordering parts by the restorer to make up for lost elements. After that, it is necessary to carry out a special treatment of the monument, which consists in the use of special antiseptics during the preservation of wood, which are toxic to fungi and insects, but do not worsen the physico-chemical properties of wood.

The entire sequence of work on the restoration and restoration of the monument is documented in stages. Documentation on transportation, chemical processing, control assembly and restoration of the monument is stored in separate folders and is deposited in the museum archive.

Upon completion of the restoration of the monument, they begin the control assembly, which is a mandatory stage. It is carried out after all procedures before finalizing the architectural restoration project and preparing replacement parts. Without a control assembly, log cabins can be destroyed. In the control assembly, the log house can be preserved even for several years before the object is finally ready for display and included in the museum's exposition.

With both methods (translocation, preservation in place), the museification of architectural objects is reduced mainly to restoration. Restoration, unlike the translocation method, is widely applied to all immovable architectural objects, and not only to objects of wooden architecture. Restoration – works on restoration of monuments. At the present stage, the restoration should be focused on strengthening the monument, protecting the monument that has come down to us, in this case, the finishing work should be minimized.

A system of methods for the restoration of monuments has been developed in science. The following methods of restoration of monuments are distinguished: conservation, analytical and synthetic methods. Conservation implies ensuring the stabilization of the state of the monument and the preservation of its material basis. In this case, the value of the monument with all its layers is confirmed, and the principle of maximum restoration of the monument becomes the key. During the restoration, methods are used that are as close as possible to those used in the construction of the monument (Веденин, 2001, 7-14).

When choosing a restoration method of conservation, such a restorative method as anastilosis – the installation of fallen-off parts in their former place can be used. An important point is that the places of non-preserved elements are necessarily indicated.

If during the museification of the monument a decision is made on partial restoration, then an analytical method is used, which involves making minor changes to the fabric of the monument with the use of sparing means. The analytical method is used to preserve the disappearing form of the monument, to give a visual representation of its architecture, to save the monument from further destruction.

The purpose of partial restoration is a more complete restoration of the structural features of the monument than with the conservation method. Within the framework of the analytical method, two stages are distinguished:

- disclosure of the monument (removal of late changes), permissible only if it does not threaten the preservation of the monument;
- restoration of lost elements based on exhaustive scientific evidence.

The synthetic method provides for the restoration of the original appearance of the monument using hypotheses and analogies, when there is no comprehensive information about the original appearance of the monument. The synthetic method is aimed at revealing the artistic value of the monument.

When choosing a restoration method, they are guided by criteria that play a key role in this particular case. If it is important to preserve the authenticity of the monument, the conservation method is used. If authenticity is not so important, it is required to make the object attractive, but based on reliability – an analytical method. If the task is to reveal artistic fullness a synthetic method is used.

In addition to carrying out restoration work, it is necessary to apply conservation measures to architectural monuments, which include temporary protection of structures, strengthening of foundations and supporting structures, stabilization of the maintenance regime of the monument. Architectural monuments often need restoration measures, ignoring which can lead to the loss of the building.

In the event that the object of cultural heritage has not been preserved, it is possible to resort to the method of reconstruction. In museology, reconstruction is understood as the scientifically based restoration of a lost or ruined cultural or natural object or its parts. In relation to architectural objects, a fully restored structure that differs in some deviations from the reproducible one and does not contain its authentic remains is commonly called a remodel. Most often, the reconstruction method is combined with the restoration method: only some of the lost elements of the restored building are recreated. The decision on the legality of creating a new model on the basis of the museum must be carefully justified; otherwise the main requirement for the museum exposition is violated: the dominance of authentic objects. Most researchers have a negative attitude to the mass fascination with new models recently, because such reconstructions undermine respect for the original, and a new model erected on the site of a lost monument can harm it.

In the XX century, virtual reconstructions became widespread in museum practice. Virtual restoration is the restoration with the help of technical means of the original appearance of the ruined monument on the basis of the preserved elements. Virtual reconstruction, unlike real reconstruction, allows you to restore the original appearance of the monument at its location without the threat of harm to the preserved elements (Тихонов, 2003, 180).

Museification of archaeological sites is a multi-stage process. The following stages of museification are distinguished: excavations, conservation, improvement of approaches, exposition interpretation.

For archaeological objects, such methods of museification as conservation and reconstruction are used. Conservation involves the preservation of the monument unchanged and its strengthening, reconstruction is focused on recreating the original appearance of the object.

When using the reconstruction method, archaeological objects are included in open - air museums in the following ways:

- Museification and exhibition of only authentic parts of the monument. Restoration work is not allowed.
- Conservation of immovable objects in the open air and the exhibition of finds in a separate building.
- Construction of canopies and pavilions over the archaeological site. However, during the construction of such canopies or during the construction of buildings, there is a violation of the connection of the object with the environment.

The reconstruction of archaeological sites involves the restoration of lost elements based on archaeological data. The reconstruction method makes it possible to ensure the attractiveness of the object for the visitor, but may threaten the safety of the original object. Reconstruction can be carried out either on the site of the monument, or in the immediate vicinity of it. Based on the reconstruction method, “archeodromes” or “archaeological parks” are created.

Thus, such objects of cultural heritage as movable, immovable objects of intangible cultural heritage, historical and cultural landscapes are preserved in open-air museums.

Of the immovable objects in museums of this type, architectural, archaeological and industrial objects can be represented.

The most common direction in our country is the museification of architectural objects that are preserved either on site or the translocation method is used for them. In the event that an architectural object is preserved in place, museumification is reduced to restoration. Conservation, analytical and synthetic methods are used.

Archaeological objects are museified either through conservation or reconstruction.

References

Веденин Ю.А. Культурный ландшафт как объект культурного и природного наследия // Изв. РАН. Сер.: География. Москва, 2001. № 1. С. 7–14.

- Гнедовский Б.В. Музеи под открытым небом в СССР: развитие принципов формирования структуры. Москва, 1987. 41с.
- Ивановская Н.И. Музей под открытым небом // Российская музейная энциклопедия. Москва, 2001. С. 394–395.
- Йонг А. Первые музеи под открытым небом: о народных традициях музейными средствами // Museum. 1993. № 175. С. 27–34.
- Норденсон Э. Вначале был Скансен // Museum. 1993. № 175. С. 25–27.
- Тихонов В.В. Анализ методической базы музеев под открытым небом России. Иркутск, 2003. 180 с.
- Фотий Л.А. Создание архитектурно-этнографических комплексов в музеях под открытым небом: метод, рекоменд. Ленинград, 1985. 59 с.
- Юренева Т.Ю. Музеи под открытым небом // Музей в мировой культуре. Москва, 2003. С. 359–371.

Ж. Қожахан

АШЫҚ АСПАН АСТЫНДАҒЫ МҰРАЖАЙЛАРДАҒЫ МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАБИҒИ МҰРА ОБЪЕКТІЛЕРІН ӨЗГЕРТУ ӘДІСТЕРІ

Ашық аспан астындағы музей – бүгінгі таңда тарихи-мәдени мұраны сақтаудың келешегі зор үлгілерінің бірі. Алғашқы ашық аспан астындағы музей саналатын шведтық Скансен музейінің пайда болуымен мұндай үлгідегі музейлердің қатары артып келеді. Этнографиялық музейлермен қатар қалалық мәдениетпен, археологиялық және өнеркәсіпті мұралармен таныстыратын музейлер де құрылуда.

Аталмыш бағыттағы музейлердің саны артқанымен, қолда бар ғылыми және оқу әдебиеттерінде бұл саладағы кейбір теориялық және практикалық мәселелер жеткілікті түрде қамтылмаған, мысалы, осы типтегі музейлердің бірыңғай классификациясы жоқ, мәдени мұра объектілерін музейлендіру әдістемесі толық әзірленбеген (әсіресе материалдық емес мәдени мұра объектілері), ғылыми-қор қызметінің мәселелері де ашық күйінде қалып отыр.

Бұл мақалада музейтану саласының осы бағыты – ашық аспан астындағы музейлер, олардың классификациясы, құру әдістеріне қатысты мәселелер, ашық аспан астындағы музейлерді дамыту және басқа да өзекті мәселелерді шешу тәсілдері ұсынылған.

ИБ №14962

Басуға 29.05.2022 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 38,7 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №692.
Таралымы 5 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.